داهاتووی ئازادی

ليبراليزم بەر لە ديموكراسی

داهاتووی ئازادی
لیبرالیزم بەر لە دیموکراسی

فەرید زەکەریا

وەرگێڕانی
عەدنان حەسەنپوور

خانەی بڵاوکردنەوەی موکریانی

- **داهاتووی ئازادی** (لیبرلیزم بەر لە دیموکراسی)
- **نووسینی:** فەرید زەکەریا
- **وەرگێڕانی:** عەدنان حەسەنپوور
- **نەخشەسازی ناوەوە:** گۆران جەمال رواندزی
- **نرخ:** ٥٠٠٠ دینار
- **چاپی یەکەم ٢٠١٢**
- **تیراژ:** ١٠٠٠ دانە
- **چاپخانە:** موکریانی (هەولێر)
- **لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانەکان ژمارەی سپاردنی** (٨٣٨)**ی ساڵی (٢٠١٢) پێدراوە.**

زنجیرەی کتێب (٦٦٤)

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com

ئیمەیل: info@mukiryani.com

ناوەرۆك

پێشەکیی وەرگێڕ ٧

دەسپێک: سەردەمی دیمۆکراتیک ١٥

بەشی یەکەم: مێژووی ئازادیی مرۆڤ ٣٢

بەشی دووەم: رێگای پڕ هەوراز و نشێو ٦٧

بەشی سێیەم: دیمۆکراسیی نالیبراڵی ٩٩

بەشی چوارەم: ئیسلام وەک نموونەیەکی ئاوارتە ١٣٣

بەشی پێنجەم: زیادکەوتەی شتێکی باش ١٧٧

بەشی شەشەم: مەرگی ئۆتۆریتە ٢٢٥

دەرئەنجام: رێگەچارە ٢٧٧

پاشکۆ: ئامارەیەکی کورت ٣٠١

یادداشتەکان ٣١١

پێشەکیی وەرگێڕ

١. دیموکراسییەتی پیرۆز:

ئاقاری قودسییەت و بەپیرۆزکردن هەمیشە یەک ئاقارە؛ «پیرۆز» و «موقەدەس» تەنیا بە دیوی «ڕەهاگەری» و «زیدەڕۆیی»دا دەشکێتەوە و تەنیا دۆگما و بیری نائازاد بەرهەم دەهێنێ، ئەوەی لە دونیای موقەدەسدا نایەتە دی و قەد نابێ چاوەڕێی بکەین بیر و ئەندێشەی ئازادە. هەر شتێک کە بمانەوێ پیرۆزی بکەین و وەک کەماڵێکی تەواوی لەقەڵەم بدەین، مرۆڤێک بێت، بیرۆیەک بێت یان هەر دیاردەیەکی دەستکردی مرۆڤ، بە تەنیا یەک جادەدا دەپەڕێتەوە کە هەمان جادەی ڕەهاگەری و موتڵەقییەتە. موقەدەس دەقاودەق هاوواتای کەماڵ دێتەوە، بێگومان هیچ شتێکی زەمینی و مرۆییمان نییە تەواو و بێ کەموکورتی بێت، هەر بۆیە موتوربەکردنی قودسییەت لە دیاردەیەکی زەمینی و مرۆڤکرد مانای ئەوەی ئەو دیاردەیە بە کۆنکرێت و تەواو و بێکەماسی دەزانین. کارەساتەکانی گەورەی مێژووی مرۆڤایەتی بەرهەمی ئەو ساتەوەختانەیە کە مرۆڤ ئاقاری قودسییەت و بەپیرۆزکردنی گرتۆتەبەر.

چیرۆکی دیموکراسی گێڕانەوەی بەسەرهاتی ئەندێشەیەکی مرۆڤکردە کە سەرەڕای هەموو خزمەتکردنەکانی بە ڕۆنەر و پێکهێنەرەکەی، هەندێجار لە لایەن خودی ئەو ڕۆنەرەوە «پیرۆزێنراوە» و هێند زێدەڕۆیی تێدا کراوە و بە بوونێکی گشتگیر و هەمەلایەنەی ناکۆتا لەقەڵەم دراوە کە پێچەوانەی مەبەستە ڕاستەقینەکانی خۆی ئیشی کردووە و بە بارێکی جیاوازدا شکاوەتەوە. بێگومان دیموکراسی یەکێکە لە هەرەگەورەترین چەمکەکانی نێو فەلسەفەی سیاسی و هیچ چەمکێکی دیکە نەیتوانیوە بەقەدەر دیموکراسی دەرکەوتەی بابەتی و عەینیی هەبێت. دیارە دەرکەوتن و سەرهەڵدانی دیموکراسی بەقووڵی گرێدراوی چەمکی دەسەڵاتە، مرۆڤ پەنای بۆ دیموکراسی برد تاکوو خۆی لە هەڕەشە و مەترسییەکانی دەسەڵات و دەسەڵاتخوازی بپارێزێ و بە هەوساری دیموکراتیک لێڤیاتانی درنجئاسای هابز کەوی و دەستەمۆ بکات. دیموکراسی باشترین و بەکەڵکترین مۆدێلە بۆ حکوومەتکردن و بەڕێوەبردنی دەوڵەت، جیا لەم مۆدێلە هیچ سیستەمێکیتر نەیتوانیوە زۆربەی هەرەزۆری ڕەهەندە جیاواز و دژبەیەکەکانی ژیانی مرۆڤ شی بکاتەوە و لە دووتوێی پرۆسەیەکی یەکگرتوودا هاوسەنگییەکی لۆژیکاڵ لە نێوانیاندا دروست بکات. کەس ناتوانێ

حاشا له دەستكەوتە بەنرخەكانی دیموكراسی بكات، بەڵام وەک هەموو دیاردەیەكی دیكە دەشێ زێدەڕۆیی لە دیموكراسیشدا هەندێ خەساری لێ بكەوێتەوە و دەرئەنجامەكان بەتەواوی بگۆڕێت.

هەرچەند رەنگە باسكردن لە چەمكێک بەناوی دیموكراسییەتی ئایدیۆلۆژیک و بەپیرۆزكراو شتێكی نەكردە و بێمانا بنوێنێ، بەڵام ئەم كتێبە دەیهەوێ لەو دیموكراسییە بكۆڵێتەوە كە سنوورەكانی خۆی ئەبەزێنێ و دەبێتە پێوەرێک بۆ پێواندنی هەموو شتێک؛ لە سیاسەتەوە بگرە بۆ جۆری خواردن و خوێندن و جلوبەرگ... قودسییەتدان بە دیموكراسی ئەبێتە هۆی ئەوەی ئەم چەمكە وەک بوونێكی پیرۆز و دەسەڵاتێكی ناكۆتا لەقەڵەم بدەین كە دەتوانێ هەرهەموو كێشەكانی ناو كۆمەڵگا چارەسەر بكا و ئەگەر لە ئاست هەر بابەتێكدا تووشی كێشەیەک بووین یەكسەر دەبێ پەنا بەینە بەر دیموكراسی و بە شا دەرمانی ئەو بوونە پیرۆزە چارەسەری بكەین. ئیدی قەت بیر لەوە ناكەینەوە دەشێت دیموكراسیش روویەكی ناشیرینی هەبێ و دەشێت بە باری پێچەوانەدا وەرگەڕێ و دەرئەنجامێكی جیاوازمان پێشكەش بكات.

نووسەری ئەم كتێبە هەوڵ ئەدا بە شیكردنەوەی رەوتی مێژوویی دەركەوتن و بەرجەستەبوونەوەی ئازادی و، بە پەڕینەوە بە جادەی دیموكراسییەتدا، دەلاقەیەک بۆ راڤەكردنی - چۆنییەتیی گەشانەوە و پەرەسەندنی «ئازادی» و «دیموكراسی» و ئاوێتەبوونیان بە یەكتر و دواجار كەوتنەوەی هەندێ پارادۆكس و خاڵی جیاوازی لە نێوان ئەو دوو چەمكەدا بكاتەوە و لە سۆنگەی ئەو دەلاقەیەوە رێگە چارەیەک بۆ «داهاتووی ئازادی» بدۆزێتەوە. فەرید زەكەریا خۆی بە دونیای تیۆریی رووت و مێژووی كلاسیكەوە نەبەستۆتەوە و هەڵیكوتاوەتە سەر مێژووی هاوچەرخ و تەنانەت تا دواساڵی نووسینی ئەم كتێبە (٢٠٠٢) درێژەی بە خوێندنەوەكانی خۆی داوە و هەوڵی داوە وردترین و بچووكترین گۆڕانكارییەكانی بەستێنی دیموكراسییەت بگێڕێتەوە. ئەوكاتەی دەگاتە پاتۆلۆژی و دەسنیشانكردنی خەسارەكانی دیموكراسی، بۆ روونكردنەوەی نموونە بابەتییەكان یەک لە دیموكراسییە بەرجەستەكانی ئەوڕۆی دونیای هەڵبژاردووە كە هەم هۆكاری زۆربەی هەرەزۆری گۆڕانكارییە دیموكراتیكەكانی دونیای هاوچەرخ بووە و هەم لە هەموو روویەكەوە خاوەن دەسەڵاتێكی هێژمۆنیكە و تەنانەت هەندێ كەس پێیان وایە داهاتووی مرۆڤایەتییە. تەنانەت ئەگەر ئەم دەربڕینە رادیكاڵەش قبووڵ نەكەین دیسان ناتوانین حاشا لەو راستییە بكەین كە «دیموكراسیی ئەمریكایی» و توخمە پێكهێنەرەكانی كۆمەڵگای ئەمریكا ئەوەندە خاوەن هێژمۆنی و سەرنجراكێشن كەمتر كۆمەڵگایەک هەیە نەكەوتبێتە ژێر كاریگەرییە سیحرییەكانیەوە. بەدرێژاییی ساڵانی سەدەی بیستەم سەركردە سیاسییەكان و دەستەبژێرە فیكرییەكانی وڵاتانی جیاجیای جیهان هەریەكەو بە جۆرێک هەوڵی بەرهەمهێنانەوەی رەهەندێک لە رەهەندەكانی ئەو كۆمەڵگا و

کولتوورەیان داوە؛ یەکیان ئەیویست بەرهەمهێنانی بەرفرە و فۆردیزم پێشکەش بە وڵاتەکەی بکات، ئەویتر خوازیاری سینەمایەکی هاوشێوەی هۆلیوود بوو، کەسێکیدی وەدوای لاساییکردنەوەی ئیمپراتۆریای میدیاکانی ئەمریکا کەوتبوو و... بەکورتی دونیای ئەمریکایی زۆر کەسی شەیدای خۆی کردووە، تەنانەت ئەتوانین بڵێین پەرچەکرداری دوژمنکارانەی هەندێ لە نەیاران و دژبەرانی ئەو دونیایەش هەر زادەی ئەو شەیدابوونەیە و نەزۆکبوونی هەوڵەکانیان لە بەرهەمهێنانەوەی ئەو دونیایەدا وای لێ کردوون دژکردەوەیەکی هیستریک بگرنە پێش و دونیای ئەمریکایی رەت بکەنەوە. ئالێرەوە ناسینی خاڵە باش و خراپەکان و بەتایبەت خاڵە خراپەکانی دیموکراسیی ئەمریکایی گەلێ گرنگ و پێویست ئەنوێنێ و ئەتوانێ رێگایەک بێت بۆ ئەوەی نەهێڵین وڵاتانیتر بە دەردی ئەمریکا بچن و تووشی ئەو دۆخەی ئێستای ئەمریکا بن کە بە رای فەرید زەکەریا بە هیچ شێوەیەک بارودۆخێکی باش و گونجاو نییە.

زەکەریا لەسەر ئەو باوەڕەیە کە ئەمریکاییەکان لە دەیەی ١٩٦٠ بەملاوە بە شێوەیەکی شێتانە و زێدەڕۆیانە دەستیان داوەتە پیرۆزاندن و بەکارهێنانی شێلگیرانە و بەردەوامی دیموکراسی. ئەوان دەخوازن هەموو شتێک دیموکراتیزە بکەن و لەم کارەدا هێند زێدەڕۆییان کردووە کە جیا لە چەند دامەزراوەیەکی سوننەتی و دێرینی وەک بانکی ناوەندی و هێزە چەکدارەکان، هیچ دامەزراوە، رێکخراو، توخم و تەنانەت بەهایەکی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری، یاسایی و کولتووری نەماوە کە نەکەوتبێتە بەر شەپۆلی هەژێنەری دیموکراتیزاسیۆنەوە. فەرید زەکەریا پێی وایە بەکارهێنانی لەڕادەبەدەری دیموکراسی و گۆڕینی بۆ هێزێکی پیرۆز کە هەڵگر و هۆکاری دەرمانی هەموو دەردێکی مرۆیی و تەنانەت نامرۆییە، وای کردووە دیموکراسی بە لاڕێدا بچێ و رێگای کۆمەڵە ئامانجێکی جیاواز لە ئامانجە مێژوویی و راستەقینەکانی خۆی بگرێتە پێش. لە راستیدا ئەمریکاییەکان هەرکات تووشی کێشەیەک دەبوون تاقە رێگەچارەیان بە دیموکراسیی «فرەتر» دەزانی و ئەمەش بۆتە هۆی خەسارلێکەوتنی هەندێ لەو بەها و پرۆسە و دامەزراوانەی لە دیموکراسییەت و پرۆسەی بڕیاردان و بڕیارسازیی دیموکراتیکدا دەورێکی ئێجگار گەورە و ژیانبەخش دەگێڕن.

نووسەر دوای ئەم پاتۆلۆژییە گرنگە رێگەچارە و پێشنیارەکەی خۆی ئەخاتە بەردەست؛ «سەرەتا لیبرالیزم ئینجا دیموکراسی». ئەم رستەیە قەت بەو مانایە نییە کە لیبرالیزم و دیموکراسی دژایەتییان پێکەوە هەیە، بەپێچەوانەوە ئەم دووانە وەک تان و پۆ تێک ئاڵاون و جیابوونەوەیان بۆ نییە. ئەگەر دیموکراسی فۆرم و شێوازی حکوومەتکردن بێت ئەوا لیبرالیزم ناواخنی ئەو فۆرمەیە و لە نەبوونی کاراکتەرە لیبرالییەکاندا دیموکراسی هیچی پێ ناکرێ و

دوچاری دۆڕان دەبێت. پێویستە کاراکتەرە ناوەکییەکانی دیموکراسی کە زادەی ئەندێشەی لیبرالن، واتە حیزبە سیاسییەکان، دامەزراوە ناوبژیکار و ناوکۆکان، میکانیزمەکانی کۆنترۆڵ و هاوسەنگی، میدیا و چاپەمەنییەکان، دەستەبژێران و بەکورتی کۆمەڵگای مەدەنی، قەت لاواز و بێبڕست نەکەون و بە هەموو هێزیانەوە وەک بەڕێوەبەری پرۆسەی دیموکراتیک دەور بگێڕن. بەم شێوەیە هاوسەنگییەک لە نێوان ئازادی و دیموکراسیدا دێتە دی و ئیدی دەسەڵاتی دەوڵەت ناتوانێ هەڕەشەیەک بێت بەسەر ماف و ئازادیی تاکەکانەوە. زەکەریا دەڵێ ئەم هاوسەنگییە لە سیستەمی دیموکراسیی وڵاتە یەکگرتووەکاندا تێک چووە و هەر ئەمەش بۆتە هۆی بەدیهاتنی کۆمەڵێک کێشەی گەورە گەورە و ئەگەر ئاوا بڕوات و ئەو هاوسەنگییە و ڕێک نەخرێتەوە ئەوا پێدەچێ هێز و دەسەڵاتی ئەمریکا گەلێ خێراتر لەوەی ئێستا ڕوو لە کزی بکات.

ئالێرەدا پرسیارێکی زۆر گەورە و گرنگ بۆ ئێمەی جیهان سێهەمی دێتە پێشێ؛ ئەمریکا سەرەڕای ئەوەی خاوەن نەریتێکی کۆن و دەوڵەمەندی دیموکراتیکە ئاوا لە کێشەوە گلاوە، ئایا ناتوانین مەزەندەی دۆخێکی زۆر لەمەش خراپتر بۆ وڵاتانی خۆمان بکەین کە هیچ جۆرە مێژوو و نەریتێکی دیموکراتیک و لیبرالیمان نەبووە؟ ئایا نابێ لە چەواشەبوون و بەلاڕێداچوونی دیموکراسییەکانمان بترسین؟ ئەم کێشەیە هەر ئێستاش بەرۆکی پێ گرتووین، مەگەر هۆگۆ چاوێز، ئیڤۆ مۆرالێس یان مەحموودی ئەحمەدینژاد، هەرهەموویان بەرهەمی دیموکراسی نین؟ مەگەر هەموویان لە نێو سندووقی پاندۆرای هەڵبژاردنەوە نەهاتوونەتە دەرەوە؟ کە وا بوو ئەقڵ حوکم دەکا لە ناسین و چارەسەرکردنی ئەو کێشەیەدا دەست بجووڵێنینەوە. بە باوەڕی من کتێبی «داهاتووی ئازادی» دەتوانێ بۆ ئەم کارە یارمەتیدەرمان بێ، فەرید زەکەریا نەتەنیا لە گۆشەنیگایەکی خەسارناسانەوە دەلاقەیەکی نوێ بۆ خوێندنەوەی دووبارەی دیموکراسی لە بەردەمماندا والا دەکا بەڵکوو لە چەند بەشێکیشدا ئاوڕی لە وڵاتانی جیهان سێهەم و دەرەوەی ڕۆژئاوا داوەتەوە و هەندێ دیمەن و ئەگەری داهاتووی ئەم وڵاتانەی نەخشەکێش کردووە. هەروەها ئەو ڕاستییەشی لە بیر نەچووە کە دیموکراسی گەلێ ڕەنگاوڕەنگ و فرەچەشنە و خەسڵەتە لۆکاڵ و خۆماڵییەکانی وڵاتانی جۆراوجۆر بێگومان لە پێکهاتن و داڕشتنی حکوومەتدا دەور ئەگێڕن و سەرەڕای ئەوەی دیموکراسی هەڵگری زنجیرە خەسڵەتێکی گشتی و یونیڤێرساڵە لە هەمان کاتدا تایبەتمەندییە ناوەکییەکانی کۆمەڵگاکانیش کار دەکەنە سەری و هەر بۆیە زیاد لە دیموکراسییەکمان هەیە.

ئەزموونی حکوومەتی هەرێمی کوردستان و زەرووڕەتی پاراستنی دیموکراسییە ساواکەی ئەو حکوومەتە هاندەری من بوو بۆ وەرگێڕانی ئەم کتێبە. لە ڕاستیدا لەوە دەترسم گوێ بە لیبرالیزمی

یاساخواز نەدەین و کۆمەڵگای مەدەنیمان تەنیا بۆ جوانکاری و رازاندنەوە بوێت، لەم حاڵەتەدا ئەگەری ئەوە دەچێ دیموکراسییەتی کوردستان کە تا ئێستا روو لە گەشە و شایانی پیاهەڵدان و بەرگری لێکردنە بە چەواشەدا بچێ و بەرەو رووکەشییبوون و پۆپۆلیزم هەنگاو بهاوێ. بەتایبەت ئەگەر مەترسییە دەرەکییەکان و سترۆکتۆری ژیۆپۆلەتیکی ئێراق و رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و هەروەها گرفتە پێکهاتەییەکانی خودی حکوومەتی هەرێم لە بەرچاو بگرین، ئەوکات تێدەگەین کە ئەگەری وەرسووڕانی دیموکراسیی کوردستان و گرتنەبەری ئاراستەی پۆپۆلیزمێکی پەتی و گەندەڵ گەلێ لەمەش جیدیترە. هەر بۆیە پێویستە دەستەبژێرانی کوردستان شێلگیرانە داکۆکی لەسەر ماف و ئازادییە تاکی و مەدەنییەکان و بەها لیبرالییەکان بکەن و نەهێڵن ئەزموونە تاڵەکانی دراوسێکانمان لە کوردستاندا دووبارە بێتەوە. بیرمان نەچێ سەدام حسەینیش دیموکراسیی هەبوو...

٢. وەرگێڕان لە دۆخی هێماییندا:

ئەم کتێبەم لە بەندیخانەدا وەرگێڕاوە، هەر بۆیە ئەم وەرگێڕانە لە هیچ روویەکەوە دۆخێکی ئاسایی نەژیاوە، چونکوو سروشتی نووسین و خوێندنەوە لە بەندیخانە زۆر جیاوازە لە نووسین و خوێندنەوە لە دونیای ئاسایی و ئازاددا. لە ناوەڕاستی سێپتامبری ٢٠٠٩دا دەستم بە وەرگێڕانی ئەم کتێبە کرد و لە دوارۆژەکانی ئۆکتۆبری هەمان ساڵدا تەواوم کرد، واتە سەرجەم کەمتر لە مانگ و نیوێکی خایاند. بەڵام نووسینەوە و پیاچوونەوەی نزیکەی یەک ساڵی تەواوی پێ چوو، چونکوو دەستیان بەسەر کتێب و دەفتەر و نووسراوەکانم و یەک لەوانەش تەنیا نوسخەی وەرگێڕانەکەدا گرت و دوای تێکۆشانێکی بێوچانی شەش حەوت مانگە جا توانیم قەناعەت بە بەرپرسانی بەندیخانە بکەم کە کارێکی نایاساییم نەکردووە، کتێبێکم وەرگێڕاوە کە مۆڵەتی چاپکردنی لە لایەن وەزارەتی فەرهەنگ و ئیرشادی ئێرانەوە پێ دراوە، لە یاسای بنچینەییی ئێراندا نووسین و خوێندنەوە بە زمانی کوردی ئازادە و بە پێی یاسای زیندانەکانیش دەتوانم درێژە بە کاری نووسین و خوێندنەوە بدەم. تەنانەت لەبەر دەربڕینی ناڕەزایەتی بەرانبەر بەو جۆرە هەڵسوکەوتە سزایان دام و چەند رۆژێک توندی سلوولی تاکەکەسی کرام. ئەمە دووهەم جاریشە پێشەکیی بۆ دەنووسم، یەکەمینیان برد و هەر نەیاندامەوە. سەرەڕای هەموو ئەم گرفتانە و وەرگرتنەوەی کتێب و دەفتەرەکان و ئەو هەموو بەدواداچوونە، ناردنە دەرەوەی ئەم وەرگێڕانە قەدەغەیە و بەناچار ئەبێ بە قاچاخەرێگادا هەوڵی هەناردنی بدەم. دیارە کاری فیکری لە ئاوەها دۆخێکی پڕ لەمپەر و پڕ ئێسترێسدا گەلێ سەختتر دەبێتەوە، بەڵام ئەمە تەنیا لایەنێکی کێشەکەیە و ئەسڵی گرفتەکە لە شوێنێکی دیکەدایە؛ لە وێناکردنی «زیندانیی سیاسی»دا.

وەک ئاشکرایە دوای شۆڕشی ١٩٧٩ی ئێران هیچکات زیندانەکانی ئەم وڵاتە زیندانییانی سیاسیی کوردیان لێ نەبڕاوە و ئەو کۆمەڵە مرۆڤە دیلکراوانە هەمیشە یەک لە سەرچاوە گرنگەکانی هەواڵ و چیرۆکەکانی ناو کۆمەڵگا بوون. چیرۆکە راست و درۆکانی قارەمانێتی و بەرخۆدانی ئەو مرۆڤانە دەکەوتنە سەر زاران و هەمووکەس دەیگێڕانەوە و لە کەسێکەوە بۆ کەسێکیتر ناوەرۆکێکی پڕچەماسەتتر و گەورەتریان وەردەگرت.

ئەو مرۆڤانە کە تا دوێنێ مرۆڤی ئاساییی ناو ئەم کۆمەڵگایە بوون لەپڕ دەگۆڕدران بۆ مرۆڤگەلێکی نائاسایی کە خاوەن وزەیەکی ناکۆتا و تایبەتمەندی و خەسڵەتی سەروومرۆیی بوون و شتێکیان لە بەرزە مرۆڤەکەی نیچە کەم نەبوو! بەڵام لەم ساڵانەی دواییدا ئەکتەرێکی دیکە تێکەڵ بەم پرۆسەی ئوستوورەسازییە بووە و یارییەکەی هێندەیتر خێراتر و قووڵتر کردۆتەوە. ئەگەر تا دوێنێ چیرۆکی زیندانییانی سیاسی چیرۆکی زارەکی و سیمایان نادیار و شاراوە و شوێنی بەندبوونیان بزر و تەریککەوتوو بوو، ئەمڕۆ بە یارمەتیی «میدیا» و «کۆمۆنیکەیشن» وێنە رەنگاوڕەنگ و جۆراوجۆرەکانیان بەشێوەی رۆژانە و بێ بڕانەوە لەسەر شاشەی تێلەڤیزیۆن و لاپەڕەکانی ئینتەرنێت و رۆژنامەکان و شەپۆلی رادیۆکان بڵاو ئەکرێتەوە و هەمووکەس چیرۆکی ژیانیان دەزانێ و ئاگاداری وردەکارییەکانی چالاکی و تێکۆشانەکانیانە. ئەگەر تا دوێنێ سیمای زیندانییانی سیاسی سیمایەکی لێڵ‌وپێڵ و شێواو بوو ئەوڕۆ هیچی شاراوەیان نەماوە و هەموو شتێکیان روون و ئاشکرایە، بەڵام بێگومان سەرەڕای هەموو روونکردنەوە و پەردەهەڵماڵینەکان هێشتا دونیای زیندانییانی سیاسی دونیایەکی سیحرئامێزی ئوستوورەییە و ئەوان هێشتا هەر هەمان قارەمانە بێوێنەکانی نەتەوەن. بە واتایەکیتر شەپۆلی میدیایی نەتەنیا سیمای ئوستوورەئامێزی زیندانییە سیاسییەکانی نەسڕیوەتەوە بەڵکوو تەنانەت کاڵیشی نەکردۆتەوە و بگرە گەلێ زیاتر لە جاران راپێچی ناو سوورڕیالیزمێکی هەمەگیر و فرەڕەهەندی کردووە. لێرە بەدواوە میدیا ئیدی تەنیا راگوێزەری پەیام نییە بەڵکوو ئافرێنەری پەیام و مانایشە، بە زمانێکیتر ئەرکی[1] میدیا تەنیا گواستنەوەی هەواڵێک یان پەیامێک نییە بەڵکوو میدیا دەبێتە خاوەن سروشتێکی دیکە و راستەوخۆ دەوری خولقێنەری مانا و شوناس دەگێڕێ. هەر بۆیە سیمای قەبەکراوی پێشووی زیندانییانی سیاسی بە یارمەتیی میدیا و کۆمۆنیکەیشن هەم گەلێ مەزنتر و سیحراویتر بۆتەوە و هەم لە رووبەرێکی ئێجگار بەربڵاوتردا پەرەی سەندووە و زیاتر لە جاران سنوورەکانی دونیای ئاساییی بەزاندووە و پێی ناوەتە نێو دونیایەکی مێتافیزیکاڵی سەروو مرۆییەوە.

بێگومان هەرچی مرۆڤ گەورەتر و وزە و دەسەڵاتیشی بەرفراوانتر وێنا بکرێ چاوەڕوانی خەسڵەتی دانسقەتر و کاروکرداروگوفتاری جیاوازتر و مەزنتریشی لێ ئەکرێ. مرۆڤی چیرۆکەکەی ئێمە رێک ئاوەها

---

1. Function

بەسـەرهاتێک دەژی، لە لایەکەوە شوناسـێکی زۆر جیـاوازتر لە شوناسـی راسـتەقینەی خـۆیی بەسـەردا سـەپێنراوە و لەلایەکـی دیکەشـەوە دەبـێ هەر ئەرک و چـاوەڕوانییەک ئەم شوناسـە نـوێیە بەرهەمـی دەهێنـێ، لە نـاخی دەروونـیەوە قبـووڵی بکـا و بێچەنـدوچوون بەڕێـوەی ببـات. ئەم مـرۆڤە بەناوبـانگە قەبەکراوە ئەگەر نەتوانێ ئەرکەکانی شوناسـە تـازەکەی بە باشـترین شـێوە و بـێ کەموکووڕی راپەڕینـێ ئـاوا یەکسـەر تەکفیـر ئەکـرێ و دەیـان نـاو و نـاتۆرەی سـووکی بـۆ ئەدۆزرێـتەوە، بەڵام لە راسـتیدا ئەو «ئەرک»انەش دیار نییە چـین و خـاوەن چ جـۆر خەسـڵەت و سروشـتێکن! باشـترە بڵـێم هەرکەسـەو لە گۆشەنیگای خۆیەوە و بەپێی جۆری بیرکردنەوە و حەز و هەستەکانی خۆی کـۆمەڵێ ئەرک و چـاوەڕوانی بۆ ئەو مرۆڤە یەخسیرە دادەتاشێ و گەلێ سەختگیرانەش داوای بەڕێوەچوونی کامڵ و تەواویـان دەکـات. دیارە ئەگەر بیـر لە چاوەڕوانییەکـانی ئەو هەمـوو مـرۆڤە جۆراوجـۆر و لێکنەچـووانە بکەیـنەوە تێـدەگەین کۆلۆکسـیۆنێکی پارادۆکسـیکاڵ لە چاوەڕوانییەکـان دێـتە چێبـوون کە هـیچکەس تەنـانەت پێغەمبەرانـیش ناتوانن هەموویان لە خۆیاندا کۆ بکەنەوە و بەڕێوەی ببەن. هەر بۆیە مرۆڤی قەبەکراو لە هەمـوو لایەکەوە دەکەوێـتە بەر زەخـت و گوشـارەوە و هەرکەسـەو داوای شـتێکی لـێ دەکـا و ئەویـش دەرەقەتـی یەک بە هەزاری ئەو داواکارییانە نایەت. «جارێک لە بەندیخانەی سنە کابرایەکی زیندانی داوای لە هـاوڕێم یاسـری گوڵی کردبوو بەشە تەلەفۆنە کورتماوەکەی خـۆیی بـداتێ، بەڵام ئەو پێـنج دەقە کەموکـورتە تەنیـا بەش خـودی یاسـری دەکـرد و نەیتـوانی داواکەی جێبەجـێ بکـات. کـابراکە پێـی وتبـوو تـۆ چ زینـدانییەکی سیاسیت ئامادە نیت بەشە تەلەفـۆنەکەت بە مـن بـدەی، دڵنیـابە چـوومە دەرەوە بە هەمـووکەس دەڵـێم یاسر ئەوە نییە کە ئێوە بیری لێ دەکەنەوە!». ئەم چیرۆکە بە باشترین شـێوە حەقیقەتـی ئەو قسـانەی مـن دەسـەلمێنێ کە زینـدانیی سیاسـی تێکەڵـێکە لە حەز و نەفـرەت، پشـتیوانی و تەکفیـر، گەورەیـی و بچووکی... بە سـادەترین شـێوەیش دەشـێ لابەلا بێـتەوە و لە بەرزاییـی ئاسـمانەوە فـڕێ بـدرێتە وەیلـی دۆزەخەوە.

من ئالەم دۆخە هێماییینە پڕ مەرج و سنوور و لەمپەرەدا دەسـتم دایە وەرگێڕانـی ئەم کتێـبە و دیـارە بەشێکی زۆر لە وزە و تواناکانم خەرجی وەڵامدانەوە بەو هەموو چـاوەڕوانی و هێرشـە هاوکاتـانە کـردووە. هەر بۆیە بە بەراورد لەگەڵ دۆخێکی ئاساییدا زۆر کەمتر توانیومە مێشکم لەسەر ئەم کـارە چـڕ بـکەمەوە و هەمیشە شـتە لاوەکییەکـان بە جۆرێـک لە جۆرەکـان ئازاریـان داوم و نەیانهێشـتووە کەڵـکەڵە و ژیـانی راستەقینەی خۆم بژیم. ئالێرەدا ئەتوانم بڵێم زەختی کۆمەڵگا زیاتر لە زەختی دەسەڵات مرۆڤ لە خشـتە دەبات.

ئەڵبەت چەن کێشەیەکی دیکەشم هەبوو، بۆ وێنە چەندساڵ زیندانیبوون مانـای چەندسـاڵ دووربـوون لە دونیای نووسین و خوێنـدنەوە و تەنـانەت باسوخواسـی جیـدی، مانـای بزربـوون لە دونیـای زانسـت و

بەتــایبەت مانــای بزربــوون لە فەزای نووســینی كــوردی. تــاقە كتێبــێ بە درێژاییــی ئەم وەرگێــڕانە بــۆ تێكەڵبوونەوە بەو فەزا كوردییە یارمەتیی داوم كتێبی «ئەزموونی مۆدێرنیتە»ی مارشاڵ بێـرمەن بـوو كە هاوڕێی دلۆڤانم مەسنوور تەیفووری وەریگێڕاوە و هەر خۆیشی بە قاچاخەڕێیەكی نهێنیدا نوسـخەیەكی بـۆ هەنــاردم. پێویســت ناكــات بڵــێم ئەم بزربــوون و نــامۆییە دەتــوانێ چەنــد توانــای مــرۆڤ بــۆ نووســین و وەرگێڕان كەم بكاتەوە. جیا لەمانە، ژیانكردنێكی چەندساڵە لەگەڵ مەرگی نگریســی خــۆت و هاوڕێكانتــدا و هەروەها سنوورە سروشتییەكانی بەندیخانەش لەم بابەتەدا دەوریان گێڕاوە، بەڵام سەرەڕای هەمــوو ئەم شتانەش هەوڵم داوە هەروەک خودی كتێبەكە و لەسەر شێوە نووسینی نووســەر، منــیش زمــانێكی ســادە و ژۆرناڵیستی بەكار بهێنم و نەهێڵم رستەكان و پاراگرافەكان لەخۆڕا قورس و درێژ ببنەوە.

ماوەتەوە بڵێم لەم نزیكەو چوار ســاڵەی زیندانیبوونمــدا هەردوو پــارێزەری زۆر بەڕێــز و خۆشەویســتم كاک ساڵحی نیكبەخت و كــاک ســیروان هووشــمەندی زەحمەتێكــی بێئەنــدازە گەورەیــان پێــوە كێشــاوم و لەبەر من تووشی چەندەها كێشە بوون، لێـرەوە بەقــووڵی سپاســیان لــێ دەكەم و هیــوادارم لەم كۆمەڵگــا هەژارەماندا نموونەی ئەوان زۆر و زۆرتر بێت.

ع . ح

ئاگۆستی ٢٠١٠

بەندیخانەی سنە

دەسپێک

سەردەمی دیموکراتیک

ئێمە لە سەردەمێکی دیموکراتیکدا دەژین. لە سەدەی رابردوودا رەوتی پێشکەوتنی دیموکراسی زیاتر لە هەموو رەوتێکی تر کاری کردۆتە سەر دارشتنی جیهان. لە سالّی ١٩٠٠دا هیچ وڵاتێک لە جیهاندا خاوەن دیموکراسی نەبوو، تەنانەت تاکە وڵاتێکیش نەبوو خاوەنی ئەو دیموکراسییە بێت کە ئێمە لێی گەیشتووین؛ واتە دەولّەتێکی بەسەردا زالّ بێ کە لە رێگای هەڵبژاردنێکی ئازادەوە جلّەوی دەسەڵاتی گرتبێتە دەست و هەر هاووڵاتییەک گەشتبێتە تەمەنی یاسایی مافی دەنگدانی هەبێت. بەڵام لەمڕۆدا ١١٩ وڵاتی ئاوەهامان هەیە، واتە لە سەدا ٦٣ی کۆی وڵاتانی جیهان. ئەو میتۆدەی سەردەمانێک تەنیا لە چەند وڵاتێکی ئاتلانتیکی باکووردا پێڕەو دەکرا ئێستاکە بۆتە میتۆدی ستانداردی دەسەڵاتدارێتی لە دونیادا. ئیدی حکوومەتی پاشایەتی وەک شتێکی کۆن و سواو چاوی لێ دەکرێت و فاشیزم و کۆمۆنیزمیش بەتەواوی لە بایەخ کەوتوون. تەنانەت حکوومەتە ئاینییە ئیسلامییەکانیش تەنیا لای کۆمەڵە خەڵکانێکی کەمهەژماری توندڕەو جێی بایەخن. دیموکراسی لە زۆربەی شوێنەکانی جیهاندا بۆتە تاکە سەرچاوەی شەرعییەت، تەنانەت هەندێ دیکتاتۆری وەک حوسنی موبارەک (میسر) و رۆبێرت مۆگابەیش (زیمبابوێ) هەوڵی گەورە و خەرجی فراوان دەکەن بۆ ئەوەی هەڵبژاردنێکی نەتەوەیی بەڕێوە بەرن، ئەڵبەت بە ئاسانیش لەم هەڵبژاردنانەدا سەردەکەون[٢]. تەنانەت دوژمنەکانی دیموکراسیش هۆتاف و دروشمەکانی دیموکراسی هەڵدەگرن و بە رواڵەتیش بووە نەریتەکانی بەڕێوە دەبەن، ئەمەش مانای ئەوەیە دیموکراسی سەرکەوتنی بەدەست هێناوە.

٢- خوێنەری خۆشەویست ئاگاداربن کە ئەم کتێبە کاتێک وەرگێردراوەتە سەرزمانی کوردی کە هێشتا حوسنی موبارک هەرلەدەستەلاتدا بوو. (موکریانی)

به لێکدانەوەیەکی بەربڵاوتریش ئێمە لە سەردەمێکی دیموکراتیکدا دەژین. لە زمانی یۆنانیدا دیموکراسی مانای دەسەڵاتداریی خەڵک، ئەوەتا لە دونیای هاوچەرخ و لە هەموو شوێنێکدا دەسەڵات لە سەرەوەڕا دەگوێزرێتەوە بۆ خوارەوە. هەرچەند ئەم پرۆسەیە بە رادەیەکی زۆر بەستێنی سیاسەت تێدەپەڕێنێ، بەڵام من ناوی دیموکراتیزاسیۆنی لەسەر دادەنێم، چونکوو لەهەرحاڵدا شێوازی کارکردنی ئەم پرۆسەیە یەکسان و هاوشێوەیە: زنجیرە پلەکانی[3] دەسەڵات دەڕووخێنن، سیستەمە داخراوەکان دەکرێنەوە و هەنووکە گوشاری جەماوەری بۆتە سەرەکیترین بزوێنەری گۆڕانی کۆمەڵایەتی. لە راستیدا دیموکراسی گۆڕدراوە و ئیدی تەنیا میتۆدێکی دەسەڵاتداری نییە و بۆتە شێوازێکی ژیان.

بۆ وێنە با ئاوڕێک لە بەستێنی ئابووری بدەینەوە. لایەنی بایەخدار و نوێی سەرمایەداری لەورۆدا بریتی نییە لە بەجیهانیبوون یان تەکنۆلۆژیای زانیاری یاکوو بەسەنتەربوونی تەکنۆلۆژیا - ئەڵبەت لە رابردوویشدا هەر ئاوەها بوو - بەڵکوو بریتییە لە دیموکراتیکبوونی سەرمایەداری. لە نیو سەدەی رابردوودا پێشکەوتنی ئابووری بۆتە هۆی ئەوەی بە سەدان میلیۆن کەس لە دەسکەوتەکانی دونیای پیشەسازی بەهرەمەند بن و ببنە خاوەن پارە و سامانی ئابووری، ئەمەش بۆخۆی بۆتە هۆی ئەوەی دیاردەگەلی وەک بەکاربردن، پاشەکەوتکردن و سەرمایەگوزاری ببنە دیاردەگەلێکی گشتی و هەمەگیر، دواجار پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکانیش کەوتوونەتە ژێر کاریگەریی ئەم گۆڕانکارییەوە و بە ناچار خۆیان لەگەڵ ئەم دۆخە نوێیەدا گونجاندووە. هەر بۆیە دەسەڵاتی ئابووری کە بە درێژاییی چەندین سەدە لە ژێر کۆنترۆڵی چەند گروپێکی بچووکی وەک بازرگانان، بانکداران و بۆرۆکراتەکاندا بوو، گواستراوەتەوە بۆ توێژە خوارترەکانی کۆمەڵگا. ئێستاکە زۆربەی کۆمپانیاکان و لە راستیدا زۆربەی وڵاتەکان دەیانەوێ رەزامەندی و ویستی زۆرینەی خەڵک، واتە چینی مامناوەندی[4]، بەدی بهێنن. لە راستیشدا پێویستە هەر ئەم سیاسەتە پێڕەو کەن، چونکوو کۆی سامانی پاوانکارترین گروپی سەرمایەگوزاریش لە ئاست سامانی سندووقی خانەنشینیی کرێکاراندا سامانێکی بچووکە.

کولتووریش دیموکراتیزە کراوە. ئەڵبەت ئەوەی سەردەمانێک بە «بەرزەکولتوور» ناوزەد دەکرا هێشتا هەر زیندووە، بەڵام سنوورەکانی گەلێ بەرکورت بۆتەوە و لەورۆدا تەنیا بەرهەمێکی تایبەتییە بۆ ئەو مرۆڤە پیر و پەککەوتانەی ماڵئاواییان لە سەنتەری ژیانی کولتووریی کومەڵگا کردووە و ئیدی کەوتوونەتە پەراوێزەوە. ئێستە ژیانی کولتووریی کۆمەڵگا لە ژێر رکێفی مۆسیقای

3. Hierarchy
4. Middle class

پـاپ و فـیلمە سـینەماییە سـەرکەوتووەکان و پرۆگـرامە تـەلەڤزیـۆنییە پڕبینەرەکانـدایە و ئەم کاراکتەرانە بڕیاردەری راستەقینەن. ئەم سیانە پێکڕا بوونەتە بنەچە و بنەمـای سـەردەمی نـوێ و سەرچاوەی ناسراوی کولتووری هەموانن. ئەو شۆڕشە دیموکراتیکەی کۆمەڵگای هەژاندووە پێناسەی ئێمەی بۆ کولتوور گۆڕیوە. بۆ وێنە لە رابردوودا هۆکاری ناوبانگدەرکردنی گۆرانیبێژان دەگەڕایەوە بۆ ئەوەی کە چ کەسانێک لایەنگریانن و کێ پەسـندی کـردوون، بەڵام لەمـڕۆدا ناوبـانگی گـۆرانیبێژ بەستراوەتەوە بە هەژماری لایەنگرانیەوە، بەم پێودانگە مادۆنا هەمیشە بەرزترە لە جێسی نۆرمەن. چەندێتی جێی چۆنێتیی گرتۆتەوە.

ئـاخۆ چ شـتێک بـۆتە هـۆی ئاوەهـا گۆڕانکـارییەکی سـەیر و گەورە؟ وەک هەمـوو دیـاردەیەکی گەورەی کۆمەڵایەتی، چەندەها هێز و هۆکاری جۆراوجۆر لە پێکهـاتنی ئەم شـەپۆلە دیمـوکراتیکەدا دەوریـان گێـڕاوە؛ شۆڕشـی تەکنۆلۆژیـا، سـامانی روو لە فراوانیـی چینـی مامناوەنـدی و هەروەهـا داڕووخـانی ئەو سیسـتەم و ئایـدیۆلۆژیانەی وەک داڕێـژەری کۆمەڵگـا کاریـان دەکـرد. پێویسـتە هۆکارێکی تریش بە کۆی ئەم هۆکارە سیستەمیکە مەزنـانە زیـاد بکەیـن: ئـەمریکا. پەرەسـەندن و زاڵبوونی ئـەمریکا ـ ئەو وڵاتەی تێیـدا کولتـوور و سیاسـەت بەقـووڵی دیمـوکراتیکن ـ وای کـردووە دیموکراتیزاسـیۆن ببێـتە رەوتێکـی زاڵ و حاشـاهەڵنەگر. لە راسـتیدا و بەبـێ لەبەرچـاوگرتنی هۆکارەکـان، شـەپۆلی دیموکراتیـک کـاریگەریی قـووڵی پێشـبینیکراو لەسـەر هەمـوو بەسـتێن و ناوچەکان دادەنێت. شەپۆلی دیموکراتیک زنجیرە پلەکانی دەسـەڵات ئـاوەژوو دەکـاتەوە، دەسـەڵات دەبەخشێتە تاکەکان و کۆمەڵگاکان سەرەڕای سیاسەتە تایبەتییەکانیان تووشی گـۆڕان دەکـات. لە راستیدا سەرجەم رەهەندە جیاوازەکانی ئەم جیهانەی تێیدا دەژین بەرهەمی هزری دیموکراتیکە.

لە قۆناغی پڕ رووداوی نەوەدەکاندا بە بابەتێک ئاشنا بووین کە دەیـوت تـەکنۆلۆژیـا و زانیـاری دیموکراتیزە کراون، کەوایە ئەمە دیاردەیەکە تـا رادەیەک نـوێ و تـازەیە. لە رابـردوودا تەکنۆلۆژیـا دەکەوتە خزمەت بەهێزکردنی چەقبەستنی دەسەڵات و زنجیرە پلەکانی دەسەڵاتەوە. بۆ وێنە دوایین شۆڕشـی گەورەی زانیـاری لە بیسـتەکانی زایینیـدا کە ڕادیـۆ، تـەلەڤزیـۆن، سـینەما و سـپیکەری دەگرتەوە، بە ئاراستەی چەقبەسـتنی هەرچـی زیـاتری دەسـەڵات لە کۆمەڵگـادا کـاری دەکـرد. لەم شۆڕشەدا هەرکەس یان گروپێک تەکنۆلۆژیای ژێرچنـگ کەوتبـا دەبـووە خـاوەن هێـز و دەسـەڵات و دەیتوانی لەسەر لایەنەکانیتری کۆمەڵگا کاریگەری دابنێت. هەر بۆیە لە سـەدەی بیسـتەم و لەگەڵ کۆدەتاکان و شۆڕشەکان و لە یەکەم هەنگاودا هەوڵی کـونترۆڵکردنی رادیـۆ یـان تـەلەڤزیـۆنی وڵات دەدرا. بەڵام شۆڕشـی زانیـاریی ئەم سـەردەمەی ئێسـتا بـۆتە هـۆی دروسـتبوونی هەزاران رێگـا و سەرچاوەی هەواڵنێری کە هەر ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی کۆنترۆڵکردنی سانتراڵ لە خشتە بچێت و

زەمینە و دەرفەتی دژایەتی و بەرخۆدانیش ئاسان بێتەوە. ئینتەرنێت خێراییەکی زۆر گەورەتری بەخشیوەتە ئەم پرۆسەیە، بە واتای «تۆماس فریدمەن»ی رۆژنامەنووس، ئینتەرنێت ئەو شوێنەیە کە تێیدا «هەموان دەبەسترێنەوە بە یەکترەوە بەڵام کەس ناکەوێتە ژێر کۆنترۆڵ و چاودێرییەوە».

رەوتی دیموکراتیزاسیۆنی تەکنۆلۆژیا و زانیاری هاوواتای ئەوە دێتەوە کە بە شێوەی رێژەیی هەموو شتێک لە بەردەستی هەموو کەسێکدایە، بۆ وێنە چەکە کۆمەڵکوژەکان. هەنووکە پەردە لەسەر ئەو راستییە هەڵماڵراوە کە لە نەوەدەکاندا ئوسامە بنلادەن بە شێوەیەکی جیددی پرۆگرامی دروستکردنی چەکی مێکروبیی بەدەستەوە بوو. بەڵام ئەوەی سەرسامان دەکات ئەویە کە هەموو ئەو زانیارییە زانستی و نامیلکانەی لەم بارەیەوە لە حەشارگەکانی ئەلقاعیدە لە کابوڵدا دۆزرانەوە هیچیان لە تاقیگە دەوڵەتییەکانەوە نەدزرابوون، بەڵکوو هەرهەموویان لە ئینتەرنێتەوە وەرگیرابوون. لەورۆدا بۆ دابینکردنی پێداویستییەکانمان سەبارەت بە سەرچاوەکانی برینی رەش، پرۆگرامی بەرهەمهێنانی ژەهر یان شێوازەکانی بەرهەمهێنانی چەکی کیمیاوی تەنیا پێویستمان بە دۆزەرێکی بەهێزی ئینتەرنێتییە و هیچیتر. بەداخەوە ئاوەڵابوونی سەرچاوەکان وای کردووە بەم نزیکانە کەسێکیتر توانای دروستکردنی بومبێکی پیس و ناحەز بەدەست بهێنێ. ئامێرەکانی ئەم جۆرە بۆمبە ئاسانتر لە هەمووکات لە بەردەستدان، سەرەکیترین و پێویستترین لایەنی بریتییە لە زانست و زانیارییەکانی کە لە دە ساڵی رابردوودا بە شێوەیەکی بەربڵاو کەوتۆتە بەردەستی هەمووان و بڵاو کراوەتەوە. ئێستاکە تەنانەت تەکنۆلۆژیای ئەتۆمیش لە بەردەستی هەمووانداپە، بیرمان نەچێ ئەم تەکنۆلۆژیا پەنجا ساڵی تەمەنە و بەشێکە لە دونیای رادیۆی ئەی ئێم و تێلەڤیزیۆنی رەش و سپی. ئەم دیاردەیەش بە دەستەواژەیەک پێناسە بکەین: دیموکراتیزاسیۆنی توندوتیژی.

دیموکراتیزاسیۆنی توندوتیژی دەستەواژەیەکی سەرنجراکێشەری رووت نییە، بەڵکوو یەکێکە لەو تایبەتمەندییە سەرەکی و مەترسیدارانەی دونیای ئەمرۆ. بە درێژاییی مێژوو دەوڵەتەکان تاکە سەرچاوەی رەوای بەکارهێنانی زۆر لە کۆمەڵگادا بوون. نایەکسانبوونی هێزی دەوڵەت و هاووڵاتییان تەکووزیی لێ دەکەوتەوە و یەکێک بوو لە کاراکتەرەکانی گرێدان و پێکەوەلکاندنی شارستانییەتی نوێ. بەڵام لە چەند دەیەی رابردوودا ئەم تایبەتمەندییەی دەوڵەت لاواز کەوتووە و گرووپی بچووک بچووک توانای کاری گەورە و پڕمەترسییان بەدەست هێناوە. هەرچەند تیرۆریزم گەورەترین زەبری لە ئۆتۆریتەی دەوڵەتان داوە بەڵام هاوکات دەوڵەتە ناوەندییەکان لە بۆسەی چەندەها شتی دیکەشدا بوونە. بازاڕەکانی سەرمایە، کۆمپانیا ئابوورییەکانی کەرتی تایبەت، دەوڵەتە خۆماڵییەکان و رێکخراوە نادەوڵەتییەکان بەردەوام بەهێزتر دەبنەوە و دواجار و بەرەبەرە

بوونەتە هۆی دابەزینی ئۆتۆریتەی دەوڵەتان. بۆ سەلماندنی ئەم ئیدیعایە دەتوانین ئاماژە بدەینە دیاردەگەلی وەک کۆچبەریی نایاسایی، بازرگانیی نایاساییی مادەسڕکەرەکان، چەک و چۆڵ و هەروەها پارە لە جیهانی ئەوڕۆدا. بێگومان ڕەوتی دابەشبوونی دەسەڵات درێژە پەیدا دەکات، چونکوو گۆڕانکارییە بەربڵاوە تەکنیکی و کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان دەبنە هۆی قووڵبوونەوە و خێراییی ئەم ڕەوتە. لە دونیای دوای یازدەی ئەیلولدا دەوڵەت بۆتە خاوەن دەسەڵات و شەرعییەتێکی تازە، ئەم ڕەوتەش درێژە پەیدا دەکات. کەوابوو تایبەتمەندیی سەردەمی تیرۆر جۆرێک ململانێیە، ململانێی دەوڵەت لەگەڵ ئەو هێزانەدا کە درێژە بە ڕەوتی دیموکراتیزاسیۆنی ئۆتۆریتە دەدەن، واتە دەوڵەت دەکەوێتە جەمسەرێکەوە و ئەو هێزانەش جەمسەرەکەیتر پڕ دەکەنەوە.

ئەم باسوخواسە بە واتای ئەوە نایەتەوە کە دیموکراسی شتێکی خراپە، بێگومان دیموکراسی بەرهەمی بەنرخ و گەورەی لێ کەوتۆتەوە. کەس نییە خوازیاری گەڕانەوە بۆ رابردوویەک بێت کە تیایدا دەرفەت و ئیمکانی هەڵبژاردن بەرتەسکتر بوو و سەربەخۆیی و توانای تاکی لاوازتر. بەڵام وەک هەموو گۆڕانکارییە گەورەکانیتر، دیموکراسیش هەڵگری هەندێ لایەنی نیگەتیڤ و تاریکی تایبەت بە خۆیەتی، کەچی زۆر کەم ئاوڕمان لەم لایەنانە داوەتەوە. ئەگەر بێت و هەستین بە ئاوەها کارێک، تاوانبارمان دەکەن بەوەی لەگەڵ سەردەمدا ناجوولێینەوە، بەڵام ئەمە مانای ئەوەیە قەت بە شێوەیەکی ڕاستەقینە لە سەردەم ڕانەماوین. ئێمە لەم بارەیەوە بێدەنگین نەکا ئەتیکێتی «نادیموکراتیکبوون»مان لێ بدرێت، کەچی بەم شێوەیە قەت ناتوانین لەو ئەگەرە نیگەتیڤانە بگەین کە ڕەنگە لە ڕەوتی خێرای دیموکراتیزاسیۆنی ژیانماندا سەرهەڵبدەن و خەسارمان لێ بدەن، کەوایە پێویستە ئەم ڕێگایە ببڕین. وادەزانین دیموکراسی قەت تووشی هیچ کێشەیەکمان ناکات، هەربۆیە کاتێک بەرەوڕووی تەنگژەی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری دەبینەوە یەکسەر ئەملاوئەولا بە تاونبار لەقەڵەم دەدەین و کێشەکان دەخەینە ئەستۆی شتگەلی دوور و ناڕاستەوە و خۆمان لە وەڵامدانەوە دەدزینەوە، بەڵام قەت ئاوڕ لەو گۆڕانکارییە سەیروسەمەرەیە نادەینەوە کە سەنتەری ژیانی سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتیمانی گرتۆتەوە.

دیموکراسی و ئازادی

دیپلۆماتی ئەمریکایی، ریچارد هالبروک، ئاوەها لە قەیرانی نەوەدەکانی یۆگۆسلاڤیا دەدوێت: «گریمان هەڵبژاردنێکی ئازاد و دادپەروەرانە بەڕێوە بچێت و کۆمەڵە کەسانێکی ڕەگەزپەرست و فاشیست و جوداییخواز سەرکەوتنیان بەدەست هێنا، کێشەکە ئالێرەدا دەردەکەوێت». لە ڕاستیدا کێشەیەکی لەم چەشنەمان هەیە و نەتەنیا لە یۆگۆسلاڤیای رابردوودا بگرە لە ئێستای جیهانیشدا ئامادەیە. بۆ نموونە ئاوڕێک لە کێشەی هەنووکەی دونیای ئیسلام بدەنەوە، زۆربەی وڵاتانی ئیسلامی سەرکوتکارن و پێویستە دیموکراسییان تێدا سەقامگیر بکرێت. بەڵام ئەگەر هات و دیموکراسی جۆرە تیۆکراسییەکی ئیسلامی یان هاوشێوەکەیی لێ کەوتەوە ئەوکات دەبێ چی بکەین؟ ئەمە نیگەرانییەکی خەیاڵی نییە. لە سەرانسەری جیهانی سێهەمدا ئەو رژێمانەی بە شێوەیەکی دیموکراتیک هاتوونەتە سەرکار و زۆربەشیان لە ڕێگای ریفراندۆمەوە سەرلەنوێ هەڵدەبژێردرێنەوە یان پەسند دەکرێنەوە، بەگشتی سنووره یاساییەکانی دەسەڵات دەبەزێنن و مافە بنەڕەتییەکانی هاووڵاتییان پێشێل دەکەن. ئەمە دیاردەیەکی کوشندەیە کە لە پێرۆوە تا فەلەستین و لە گینیاوە تا ڤەنزویلای گرتۆتەوە و دەتوانین نازناوی «دیموکراسیی نالیبرالی»ی بۆ دابنێین.

لە رۆژئاوادا دیموکراسی مانای «دیموکراسیی لیبرالی»، تایبەتمەندیی ئەم سیستەمە سیاسییە تەنیا هەڵبژاردنی ئازاد و دادپەروەرانە نییە، لەپاڵ ئەم تایبەتمەندییەدا فاکتەرگەلێکی دیکەیش ئامادەن، فاکتەرگەلی وەک باڵادەستیی یاسا، سەربەخۆیی دەزگاکانی حکوومەت و پاراستنی ئازادییە بنەماییەکانی وەک ئازادیی رادەربڕین، مێتینگ و کۆبوونەوە، ئایین و موڵکداری. ئەم کۆمەڵە ئازادییە کە دەتوانین بە «لیبرالیزمی یاساخواز»[5] ناوزەدی بکەین گرێدراوییەکی هەناویی بە دیموکراسییەوە نییە و ئەم دووانە تەنانەت لە رۆژئاوایشدا هەمیشە پێکەوە نەبوون. بیرمان نەچێ ئادۆڵف هیتلێر لە ڕێگای هەڵبژاردنێکی ئازادەوە هاتە سەرکار. لە نیوسەدەی رابردوودا دیموکراسی و ئازادی لە رۆژئاوادا ئاوێتەی یەکدی بوونە، کەچی ئێستە لە سەرانسەری جیهاندا ئەو دوو بەشە پێکهێنەرەی دیموکراسیی لیبرالی کە لە رووبەری سترۆکتۆری سیاسیی رۆژئاوادا تەڤلی

---

5. Constitutional liberalism

هەڤ کراون خەریکن لێکدی دادەبڕێن. دیموکراسی روو لە گەشەیە و بەرەوپێشەوە هەنگاو دەنێت بەڵام ئازادی لە پاشەکشەدایە.

لە هەندێ شوێنی جیهاندا، بۆ وێنە لە ئاسیای ناوەڕاستدا، هەڵبژاردن بە ئاراستەی سەرهەڵدانی دەسەڵاتە دیکتاتۆرییەکاندا کاری کردووە. لە هەندێ شوێنیتری وەک یۆگۆسلاڤیا و ئەندەنۆسیادا هەڵبژاردن بۆتە هۆی هەڵگیرسانی ئاگری شەڕی ئەتنیکی و ململانێی رەگەزی، ئەم دوو وڵاتە لە سەردەمی سیاسەتمەدارانی بەهێزی وەک تیتۆ و سۆهارتۆدا، گەلێ لە ئێستا کە بوونەتە خاوەن دیموکراسی، ئاسانگیرتر و سێکۆلارتر بوون. لە زۆربەی وڵاتانی نادیموکراتیکدا هەڵبژاردن ناتوانێت دۆخەکە هێند لەبارتر و گونجاوتر بکات. ئەگەر سبەینێ هەڵبژاردنێکی ئازاد لە دونیای عەرەبدا بەڕێوەبچێت رەنگە سیستەمگەلێک بێنە سەرکار کە گەلێ لەم سیستەمە دیکتاتۆرییانەی ئێستا پاشڤەڕۆتر و دەمارگرژتر بن و زیاتر دژ بە رۆژئاوا و جوولەکە بجووڵێنەوە.

لەوڕۆدا کە دونیا رۆژ لەدوای رۆژ دیموکراتیکتر دەبێتەوە، هەر رژێمێک بکەوێتە دژایەتیی ئەم رەوتەوە بێگومان تەنیا دەبێتە هۆی بەرهەمهاتنی کۆمەڵگایەکی ناکارامە و لاواز، ئەم دیاردەیە لە جیهانی عەرەبدا زەق و بەرچاوە. هاووڵاتییانی عەرەب زیاتر لە هەمیشە هەست بە نەبوونی ئازادی ئەکەن، چونکوو ئەڵتەرناتیڤەکانیان ناسیوە و لە رێگای هەندێ کەناڵی وەک سی.ئێن.ئێن و بی.بی.سی و ئەلجەزیرەوە سیمای ئەو دونیایە دەبینن. کەچی بەمەشەوە زۆرجار ئەو وڵاتانەی تازەبەتازە بوونەتە وڵاتێکی دیموکراتیک، گۆڕدراون بۆ جۆرە دیموکراسییەکی درێو و ناشیرین کە بوونەتە هۆی بەرهەمهێنانەوەی دواکەوتوویی و شپرزەیی و توندوتیژی و، شێواز و سیمای تازەی دیکتاتۆرییەتیان لێ کەوتۆتەوە. ئاوڕێک لە ئێران و ڤەنزویلا بدەنەوە با لەم راستییە بگەن. ئەڵبەت ئەمە بەو واتایە نایەتەوە کە چیدی هەڵبژاردن بەڕێوە نەبرێت، بەڵام بێگومان ناچارمان دەکات لە هۆکارەکانی ئەم گۆڕانکارییە پڕمەترسییانە رابمێنین و بیانخەینە بەر پرسیارەوە. چما زۆربەی وڵاتانی روو لە گەشە هێند گیرۆدە و دەستەوەستانن و ناتوانن کۆمەڵگایەکی سەقامگرتوو و دیموکراسییەکی راستەقینە رۆ بنێن؟ ئەگەر دەستمان دایە کێشەی هەرە گەورەی دامەزراندنی دیموکراسی لە ئێراقدا ئایا دەتوانین لە سەرکەوتنی ئەم پرۆژەیە دڵنیا بین؟

پێویستە پێش هەموو شتێ پێناسەی خۆمان بۆ چەمکی دیموکراسیی سیاسی بخەینە بەردەست. لە سەردەمی هێرۆدۆتەوە دیموکراسی بە ئاستی یەکەم بە واتای دەسەڵاتداریی خەڵک بووە. لەوڕۆدا ئەم پێناسەیە - واتە دامەزرانی دەوڵەت لە رێگای هەڵبژاردنەوە - لە لایەن توێژەرانەوە بە شێوەیەکی بەربڵاو بەکار دەهێنرێت. بیرمەندی گەورەی سیاسی، ساموێل هانتینگتۆن، لە کتێبی *شەپۆلی سێهەم*دا بەم شێوەیە لە هۆکارەکانی ئەم بابەتە دەکۆڵێتەوە:

هەڵبژاردنی کراوە و ئازاد و دادپەروەرانە بنەما و ڕەهەندی جیانەکراوەی دیموکراسییە. ئەگەری ئەوە هەیە دەوڵەتێک کە لە ڕێگای هەڵبژاردنەوە دەسەلات دەگرێتە دەست دەوڵەتێکی لاواز، ناکارامە، گەندەڵ، بەرچاوتەنگ و نابەرپرسیار بێت و بە ئاسانی بکەوێتە ژێر کاریگەریی گروپە خاوەن بەرژەوەندییەکانەوە[6] و دواجار نەتوانێ سیاسەتەکان بە ئاراستەی بەرژەوەندیی گشتیدا ببزوێنێ. ئەم خەسڵەتانە دەبنە هۆی خراپبوونی دەوڵەت بەڵام نابنە هۆی نادیموکراتیکبوونی. دیموکراسی یەکێکە لە چاکە گشتییەکان بەڵام تاقە چاکەی گشتی نییە. ناتوانین لە پێوەندیی نێوان دیموکراسی و چاکە و خراپە گشتییەکانی‌تر بگەین مەگەر ئەوەی جیاکارییەکی روون و ئاشکرا بکەین لە نێوان دیموکراسی و تایبەتمەندییەکانی‌تری سیستەمە سیاسییەکاندا.

ئاوەها پێناسەیەک لەگەڵ لێکدانەوەی باوی ئەو رستەیەشدا دێتەوە. ئەگەر لە وڵاتێکدا هەڵبژاردنی رکابەرانە و چەندحیزبی بەرێوە بچێت بە وڵاتێکی«دیموکراتیک»ی لەقەڵەم دەدەین. هەرکات ڕێژەی بەشداریکردنی گشتی لە کاروباری سیاسیدا زیاد بکات - بۆ وێنە کاتێک کە مافی دەنگدان دەبەخشرێتە ژنان - ئەو وڵاتە بە وڵاتێکی دیموکراتیکتر دەناسرێت. ئەڵبەت پێویستە هەڵبژاردن ئازاد و دادپەروەرانە بێت کە پێداویستیی ئەمەش پاراستنی ئازادیی ڕادەربڕین و ئازادیی کۆڕ و کۆبوونەوەیە. بەڵام ئەگەر هات و بەبێ لەبەرچاوگرتنی ئەم پێداویستییە مینی‌مۆمییانە و تەنیا لەسەر بنەمای گەرەنتیکردنی کۆمەڵە مافێکی دیاریکراوی کۆمەڵایەتی، سیاسی، ئابووری و مەزهەبی - کە هەر چاودێرێک و جۆرە پێناسەیەکی تایبەت و جیاوازی بۆیان هەیە - وڵاتێکمان بە دیموکراتیک زانی، ئەوا «دیموکراسی» دەگۆڕدرێت بۆ وشەیەکی بێمانا. زۆرکەس پێیان وایە لە سیستەمی ئابووریی سویددا مافی موڵکداریی تاکەکەسی بەرکورت و سنووردارە، یان تەلەڤزیۆنی فەرەنسا تا ئەم دواییانەش لە پاوانی دەوڵەتدا بوو و لە بریتانیادا مەزهەب شتێکی دەوڵەتییە، بەڵام بەمەشەوە هەموو ئەم وڵاتانە بە شێوەیەکی ئاشکرا و روون دیموکراتیکن. ئەگەر بە تیۆر «دیموکراسی» بە هاوواتای «دەوڵەتی باش» لێک بدەینەوە، ئەوا لەڕووی شیکارییەوە کردوومانەتە چەمکێکی سواو و بەکارنەهاتوو.

لە لایەکی‌ترەوە «لیبرالیزمی یاساخواز» هیچ پێوەندییەکی بە رەوت و نەریتەکانی هەڵبژاردنی دەوڵەتەوە نییە، بەڵکوو زیاتر لەسەر ئامانجەکانی دەوڵەت چڕ دەبێتەوە. لیبرالیزمی یاساخواز لەسەر ئەو نەریتە بنەماییەی مێژووی ڕۆژئاوا دەوەستێت کە هەوڵی پارێزگاریکردنی سەربەخۆیی و پێگەی تاکیی تاکەکان لە هەمبەر هەرچەشنە جەبرێکدا دەدات، بۆیشی گرنگ نییە ئەم جەبرە لە لایەن دەوڵەتەوە بێت یان کلێسا و یاکوو کۆمەڵگاوە. ئەم دەستەواژەیە دوو هزر پێکەوە

6. Beneficiary groups

دەبەستێتەوە کە زۆر لێکدی نزیکن. بە ئاستی یەکەم لیبرالییە[٧]، چونکوو لە میراتێکی فەلسەفییەوە سەرچاوەی گرتووە کە لە یۆنان و رۆمی کۆندا لە دایک بووە و جەخت لەسەر ئازادییە تاکییەکان دەکات. بە ئاستی دووهەم یاساخوازە، چونکوو بالادەستیی یاسا دەخاتە چەق و سەنتەری سیاسەتەوە. لە ئەورووپای رۆژئاوا و ولاتە یەکگرتووەکاندا لیبرالیزمی یاساخواز لە رێگای بەرگریکردنەوە لە مافە تاکییەکانی ژیان و موڵکداری و هەروەها ئازدیی رادەربڕین و ئازادیی ئایینی گەشەی سەند. بۆ ئەم مەبەستەش جەختی دەکرد لەسەر هەندێ فاکتەری وەک کۆنترولکردنی دەسەلاتی دەولەت، یەکسانبوون لە بەرانبەر یاسا و دادگادادەکردەوە... هەروەها جیاکردنەوەی کلێسا و دەولەت لە یەکتر. دەتوانین بلێین هەموو جۆرەکانی لیبرالیزمی یاساخواز لەسەر ئەو باوەڕەن کە مرۆڤ هەلگری کۆمەلە مافێکی سروشتی (یان«زەوتنەکراو»)ی دیاریکراوە و لە پێناو پاراستنی ئەم مافانەدا پێویستە دەولەتەکان جۆرە یاسایەکی بنەمایی قبوول بکەن، ئەم یاسایە سنوور بۆ دەسەلاتی خودی دەولەت دادەنێت. لەسەر ئەم بنەمایە بوو کە بارۆنە بریتانییەکان لە ١٢١٥ی زایینی و لە رانیمیدا پادشایان ناچار کرد سنوورێک بۆ ئۆتۆریتە و دەسەلاتی خۆی دابنێت (رێکەوتننامەی ماگناکارتا). لە کۆچبەرنشینەکانی ئەمریکادا ئەم مافانە جەختیان لەسەر کرایەوە و لە ١٦٣٨دا یەکەم یاسای بنچینەییی نووسراوی جیهان لە مێژووی هاوچەرخدا لە شاری هۆرتفۆرد لەدایک بوو. لە ١٧٨٩یشدا یاسای بنچینەییی ئەمریکا چوارچێوەیەکی رەسمیی بۆ ئەو ولاتە دەستنیشان کرد. لە ١٩٧٥دا ولاتانی رۆژئاوا کۆمەلە پێوەرێکیان بۆ شێوازی هەلسوکەوتی هەموو سیستەمە سیاسییەکان، تەنانەت بۆ رژێمە نادیموکراتیکەکان، دابین کرد. ماگناکارتا، یاسا بنەماییەکانی کانتیکات، یاسای بنچینەییی ئەمریکا و رێکەوتننامەی هێلسینگی[٨]، هەموویان لە هەناوی لیبرالیزمی یاساخوازەوە سەریان هەلداوە.

---

٧. وشەی لیبرال بەو واتایە بەکار دەهێنم کە لە سەدەی نۆزدەدا بەکار دەهێنرا، واتە ئازادییە تاکییە ئابووری و سیاسی و مەزهەبییەکان کە هەندێ جار بە لیبرالیزمی کلاسیکیش لەقەلەم دەدرێت. کەوابوو مەبەستم ئەو پێناسەیە نییە کە لە سەردەمی هاوچەرخی ئەمریکادا مەبەستە و دەبەسترێتەوە بە دەولەتی ئاسوودە (خۆشنوودگەرا)(welfare state) و چالاکییەکانی دژی هەلاواردنی رەگەزی و سیاسەتەکانی ترەوە.

٨. ئەو راگەیاندننامەیە لە ١٩٧٥ و لە کۆنفرانسی ئاسایش و هاوکاریی ئەورووپادا (ئێستا گۆڕدراوە بۆ رێکخراوی ئاسایش و هاوکاریی ئەورووپا) راگەیەنرا. مەبەست لەم پەیماننامەیە بەهێزکردنی دیالۆگی نێوان رۆژئاوا و رۆژهەلات بوو. بە پێی ئەم بەلگەنامەیە پێویستە هەموو دەولەتێک رەچاوی کۆمەلە یاسایەکی

له ١٩٤٥ بەدواوە زۆرجار دەوڵەتانی رۆژئاوا هاوکات هەم هەڵگری دیموکراسی بوونە و هەمیش نۆێنەری لیبرالیزمی یاساخواز، هەر بۆیە ناتوانین ئەم دوو شتە بە ئاسانی لێکدی جیا بکەینەوە، واتە ناتوانین قاییل بە دیموکراسیی نالیبرالی یان دیکتاتۆریی لیبرالی بین. بەڵام لە راستیدا ئەم دوو مۆدێلە هەم لە رابردوو و هەم لە ئێستادا دەبینرێن. تا سەرەتای سەدەی بیستەم زۆربەی وڵاتانی رۆژئاوا لەژێر دەسەڵاتی حکوومەتگەلێکی دیکتاتۆرییانەی لیبرالی یان لە باشترین شێوەدا حکوومەتگەلێکی نیوە دیموکراسیدا بوون. مافی دەنگدان گەلێ بەرکورت بوو و دەزگای یاسادانانی هەڵبژێردراویش دەسەڵاتێکی کەم و سنوورداری هەبوو. لە ساڵی ١٨٣٠دا بریتانیا یەکێک بوو لە دیموکراتیکترین وڵاتانی ئەوروپا، کەچی رێژەی ئەو هاووڵاتییانەی دەیانتوانی لە هەڵبژاردنی یەک لە دوو پەرلەمانەکەدا بەشداری بکەن لە سەدا دووی کۆی دانیشتوانی ئەو وڵاتەی نەدەگرتەوە. ئەم دۆخە تا چلەکانی سەدەی بیستەم درێژەی هەبوو و ئەمە لە دواساڵەکانی دەیەی ١٩٤٠دا بوو کە زۆربەی وڵاتانی رۆژئاوا بوونە دیموکراسییەکی راستەقینە و مافی دەنگدان بەخشرایە هەموو ئەو هاووڵاتییانەی گەشتبوونە تەمەنی یاسایی. بەڵام سەد ساڵ بەرلەم بەرەوارە، واتە لە کۆتاییەکانی ١٨٤٠دا، رەهەندە گرنگەکانی لیبرالیزمی یاساخواز لە زۆربەی وڵاتانی رۆژئاوادا قبووڵ کرابوو کە بریتی بوون لە باڵادەستیی یاسا، مافی موڵکداریی تاکی و لە رەوتێکی روو لە گەشەدا جیاکردنەوەی دەزگاکانی حکوومەت لەیەکتر و ئازادیی رادەربڕین و کۆڕ و کۆبوونەوە. ئەوەی لە زۆربەی ساتەکانی مێژووی هاوچەرخدا خاڵی جیاکەرەوەی دەوڵەتانی ئەوروپا و ئەمریکای باکوور بوو لە دەوڵەتانیتری جیهان، دیموکراسی نەبوو بەڵکوو لیبرالیزمی یاساخواز بوو. بەرجەستەترین هێمای «مۆدێلی دەوڵەتی رۆژئاوایی» ریفراندۆمە گشتییەکان نییە بەڵکوو دادوەریی بێلایەنە.

دوورگەی بچووکی هۆنگکۆنگ هەرچەند نموونەیەکی بچووکە بەڵام بە درێژاییی چەندین دەیە ئەو راستییەی بۆ دەرخستین کە ئازادی گرێدراوی دیموکراسی نییە. هۆنگکۆنگ خاوەنی یەک لە بەرزترین ئاستەکانی لیبرالیزمی یاساخواز بوو لە جیهاندا، بەڵام لەهەمانکاتدا قەت ناوچەیەکی دیموکراسییانە نەبوو. لە نەوەدەکانی سەدەی بیستەمدا هەرچی زیاتر لە وادەی پەیوەستبوونەوەی هۆنگکۆنگ بە چین نزیک دەبووینەوە زۆرێک لە رۆژنامە و گۆڤارەکانی رۆژئاوا لە مەترسییەکانی ئەم پەیوەستبوونەوە بۆ دیموکراسیی هۆنگکۆنگ دەدوان، بەڵام ئەم باسوخواسە بێبنەما بوو، چونکوو لە بنەڕەتدا ئەم دوورگەیە دیموکراتیک نەبوو. لە راستیدا نەریتی ئازادی و باڵادەستیی یاسا لە بەردەم هەڕەشە و مەترسییدا بوون نەک دیموکراسی، ئێمە تا ئێستایش نەمانتوانیوە

دیاریکراو بکات، بۆ نموونە: رێزگرتن لە سەربەخۆییی وڵاتەکان، بەکارنەهێنانی زۆر، قەدەغە کردنی دەستێوەردان لە کاروباری ناوخۆییی وڵاتاندا و رێزگرتن لە مافەکانی مرۆڤ. و.ف

جیاکاری له نێوان ئەم دوو چەمکەدا بکەین. زۆرجار سیاسەتمەدارانی ئـەمریکا و ئیسـراییل رەخـنە لە نەبوونی دیموکراسی لە دەوڵەتی خودموختاری فەلەستیندا دەگرن، ئەمە لەحاڵێکدایە کە یاسر عەرەفات تاکە سەرکردەی دنیای عەرەبە کە لە هەڵبژاردنێکی نیوەئازاددا دەسەڵاتی گرتۆتە دەست. کێشـەی دەوڵەتـی خودموختـاری فەلەسـتین دیموکراسـی نیـیە - چونکـوو هەرچەنـد خـاوەن دیموکراسییەکی زێدە لاوازە بەڵام لانیکەم تـا رادەیەک ئەرکەکـانی خـۆی بەڕێـوە بـردووە - بەڵکـوو کێشەی ئەم سیستەمە هەڵدەگەڕێتەوە بـۆ لیبرالیزمـی یاسـاخواز یـان لە راسـتیدا بـۆ نەبـوونی ئەو لیبرالیزمە.

ئەمریکاییەکان - بەتایبەتی - نەیانتوانیوە لە ئەگەرەکانی ململانێی نێوان دیموکراسـی و ئـازادی تێـبگەن، چونکـوو لە نـاواخنی مێـژووی ئـێمەدا ئاوەهـا ململانێـیەک رووی نەداوە. ئەڵـبەت دەبـێ نمـوونەیەکی گەورە و ئاوارتەمـان بیـر نەچـێ؛ کـۆیلەداری و جیـاکردنەوەی رەگەزی لە باشـووری ئەمریکادا لە رێگـای سیسـتەمی دیموکراسـییەوە خـۆی چەسـپاند. لە هەمـان دەسـپێکی دامەزرانـی سیسـتەمی کۆمـارییەوە هەمـوو ئەو ئـەمریکاییانەی رقیـان لە کـۆیلەداری بـوو لەگەڵ کێشـەیەکی گەورەدا بەرەوڕوو بـوونەوە، ئەویـش ئەوە بـوو کە زۆربەی دەنگـدەرانی باشـووری وڵات بە هەمـوو هێزیـانەوە بەرگرییـان لە کـۆیلەداری دەکـرد. دواجـار کـۆیلەداری لە رێگـای ریفرانـدۆمەوە هەڵنەوەشـایەوە بەڵکـوو دوای گوشارخستنەسـەر باشـوور و وردوخاشـکردنی ئەو نـاوچەیە هەڵوەشایەوە. لە ئاکامدا یاسای جیاکردنەوەی رەگەزی کە لە باشووردا لەبـاتیی کۆیلەداری پێڕەو ئەکـرا، لە پەنجـا و شەسـتەکاندا سـەرەڕای ئامـادەبوونی دیموکراسـی، لە رێگـای دیموکراسـییەوە هەڵنەوەشایەوە. هەرچەند کۆنگرێس یاسای کۆتاییی رزگارکردنی کۆیلەکانی دارشت و پەسندی کرد - یاسای مافە مەدەنییەکـانی ١٩٦٤ - بەڵام هەمـوو هەنگاوەکـان و پێشـکەوتنەکانی پێشـتر یـان بە دەستی دەوڵەت بەڕێوە برابوو - وەک لابردنی جیـاکردنەوەی رەگەزی لە هێـزە چەکدارەکانـدا - یـان بەرهەمـی یاسـاکانی دیـوانی بـاڵا بـوو - وەک لابردنـی هەڵاواردنـی رەگەزی لە قوتابخانەکانـدا. لە دووتوێی گەورەترین تراژێدیای مێژووی ئەمریکادا زۆرجار ئازادی و دیموکراسی دەکەوتـنە دژایەتیـی یەکترەوە.

مۆدێلی ئەمریکایی

لە نەودەکانـدا تـوێژەرێکی ئـەمریکایی لە لایەن دەوڵەتـی ئـەمریکاوە رەوانەی قەزاقسـتان کـرا تاکوو بۆ داڕشتنی ڕەشنووسی یاسای هەڵبژاردن یارمەتیدەری پەرلەمـانی ئەو وڵاتە بێـت. هاوشـانە قەزاقەکەی کە ئەنــدامێکی بــاڵای پەرلەمـــان بـــوو هەمـــوو مۆدێـــل و پێشـــنیارەکانی پســـپۆڕە ئەمریکاییەکەی رەت کردبۆوە و بە شێوەیەکی جیددی وتبووی: «ئـێمە دەمـانەوێ پەرلەمانەکەمـان دەقاودەق وەک کۆنگرێسی ئەمریکا بێت». لایەنی ئەمریکایی کە واقی وڕ مابوو دواتـر بەم شـێوەیە بیرەوەرییەکانی تۆمار کردووە: «هەوڵم دەدا وشەگەلێکی جیاواز لەو چەند وشەیە بهێنمە زمـان کە دوابەدوای ئەو داخـوازییە کەوتـنە مێشـکمەوە: نـا، ئـاوا شـتێکتان ناوێـت!». ئەم روانـگەیە لە ئـەمریکادا نـامۆ نیـیە، ئـەمریکاییەکان پێیـان وایە پرسـە پێوەندیـدارەکان بە دیموکراسـییەوە لە سیسـتەمی سیاسـیی وڵاتەکەیانـدا هێنـد ئـاڵۆز و نالەبـارە بـۆ ئەوە ناشـێت هـیچ وڵاتێکیتـر خـۆی گیـرۆدەی بکـات. لە راسـتیدا فەلسـەفەی یاسـای بنچینەییـی ئـەمریکا جـۆرە ترسـێکی بەرانـبەر دەسـەڵاتی کەڵەکەکـراو هەبـوو کە ئێسـتاکەش بە هەمـان رێـژەی ١٧٨٩ ئامـادە و زینـدووە. لە راستیشـدا پەرلەمـانێکی بەدەسـەڵاتی وەک کۆنگرێسـی ئـەمریکا کە لە هەمـبەر حەز و ویسـتی نەبڕاوەی سەرۆککۆماردا دەوەستێت، بە دڵنیـاییەوە بـۆ قەزاقسـتان دەشـێت و بەکەڵکـی ئەو وڵاتە دێت.

زۆر سـەیرە کە ئـەمریکا زۆرجـار لە دەرەوەی سـنوورە جوگرافییەکـانی خۆیـدا پشـتیوانی لە دیموکراسـییەکی بـێمەرج و سـنوور دەکـات. رێـژەی دیموکراتیکبـوونی سیسـتەمی ئـەمریکا بەرجەستەترین رەهەنـدی ئەو سیسـتەمە نیـیە، بەڵکـوو ئەگەر سـەرنج بـدینە ئەو هەمـوو سـنوور و لەمپەرە جۆراوجۆرانەی دەیخاتە بەردەم پارتی زۆرینـەوە تێـدەگەین کە رەهەنـدی بەرجەسـتەی ئەم سیستەمە بریتییە لە رێژەی نادیموکراتیکبوونی. بیرمان نەچێ «راگەیەنراوی دە مادەییی مافەکانی هاووڵاتییان» پێڕستێکی ئەو کارانەیە کە دەوڵەتی ئەمریکا، بەبێ لەبەرچاوگرتنی خواستی زۆرینـە، نابێ ئەنجامیان بدات. لە کۆی سێ دەزگاکەی دەوڵەتی ئەمریکا دیوانی باڵا بەرزترین دەزگـایە، ئەو ٩ کەسـەی سـەرکردایەتیی ئەم دەزگـایە دەکەن هیچیـان بە هەڵبـژاردن نەهـاتوونەتە سـەرکار و پۆستەکەیشـیان هەمیشـەییە. لە نـاو پەرلەمانەکـانی جیهانـدا کەمتـرین رێـژەی هەڵبـژاردن (بـۆ سازکردنی پەرلەمان) هـی سـێنای ئـەمریکایە، ئەڵـبەت ئەنجومەنی لۆردەکـانی بریتانیاشـمان هەیە بەڵام ئەم ئەنجومەنە دەسەڵاتێکی ئەوتۆی نییە و لە حاڵی گۆڕانیشدایە. لە هەڵبژاردنی ئەنجـومەنی

سێنادا رێژەی دانیشتووانی ویلایەتەکان لەبەرچاو ناگیرێت و هەموو ئەیالەتەکان بە شێوەیەکی یەکسان دوو نوێنەریان دەکەوێت، بەم پێیە کالیفۆڕنیا بە حەشیمەتێکی ٣٠ ملیۆنییەوە بە هەمان ئەندازەی حەشیمەتی ٣/٧ ملیۆن کەسیی ئاریزۆنای دەکەوێت، بێگومان ئەمەش قەت بە مانای «هەرکەسەو دەنگێک» ناکەوێتەوە[9]. بەرجەستەترین لایەنی پەرلەمانە ولایەتی و هەرێمییەکانی سەرانسەری ئەمریکا بریتی نییە لە دەسەڵاتی ئەو پارتەی کە زۆرینەیە، بەڵکوو بریتییە لەو پشتیوانی و پاراستنانەی لە حیزبی کەمینە یان زۆرجار لە تاقە پەرلەمانتارێک دەکرێت. لایەنێکیتری ژیانی کۆمەڵایەتی لە ئەمریکادا بریتییە لە کۆمپانیاکانی کەرتی تایبەت و گرووپە نادەوڵەتییەکانیتر کە ئەلێکسی دۆتۆکڤیل ناوی «دامەزراوە ناوکۆییەکان[10]»ی لەسەر داناون. پێکهاتەی دەوڵەمەندی کۆڵگای مەدنی لە رەوتی داڕشتنی دیموکراسیی ئەمریکادا دەورێکی بەرچاو و ژیانبەخشی گێڕاوە.

بەڵام ئەم پێکهاتەیە بەرەو سووان دەچێت و خەریکە مۆدێلێکی تایبەتی ئەمریکایی لە دیموکراسیی نالیبرالی بەرهەم دەهێنێ. راستە گرفتەکانی هەنووکەی ئەمریکا گەلێ جیاوازتر و بچووکترە لە گرفتەکانی جیهانی سێهەم، بەڵام پێوەندیگەلێکیشیان پێکەوە هەیە. یاسا و ماف بەقووڵی رۆ چوونەتە نێو کۆمەڵگای ئەمریکاییەوە، بەڵام کۆمەڵە مەرجە کەمتر رەسمییەکان کە ناوەڕۆکی دیموکراسیی لیبرالی پێک دەهێنن، بەرەو نەمان دەچن. بەشێکی زۆری ئەم دامەزراوە کۆمەڵایەتی و سیاسییانە، وەک پارتە سیاسییەکان، سەندیکاکان، کلووپەکان و ئەنجومەنەکان، پێکهاتەیەکی نادیموکراتییانەیان هەیە. هەموو ئەم دامەزراوانە لە بەردەم هەڕەشەی ئایدیۆلۆژیایەکی دیموکراتیکدان، ئەم ئایدیۆلۆژیایە بۆ نرخاندنی بەها و نرخی هەموو هێز و دامەزراوەیەک تاقیکارییەکی زۆر سانا و سادە بەڕێوە دەبات: ئایا دەسەڵات بە باشترین شێوە بڵاو بۆتەوە؟ بە واتایەکیتر ئایا بەو شێوەیەی شیاوە دیموکراتیکن؟ کۆنگرێسی ئەمریکا دیموکراتیکە بەڵام پێشتر بەم شێوەیە نەبوو، لە رابردوودا کۆنگرێس لەسەر بنەمای رەوتێکی زنجیرە پلەیی و داخراو کاری دەکرد و نەدەکەوتە ژێر گوشاری رای گشتییەوە. ئەوڕۆ کۆنگرێس گۆڕدراوە بۆ دەزگایەکی روون و

---

٩ . ئەم رەهەندە تایبەتییەی دیموکراسیی ئەمریکا زۆرجار ئاسەواری تۆقینەری لێ کەوتۆتەوە و بۆتە هۆی ئەوەی ویلایەتە کەم حەشیمەتەکان ببنە خاوەن نفووزی سیاسیی گەورە و سوبسیدی مەزن و بەرچاویان پێ بگات. بەڵام بەمەشەوە دیموکراسیی ئەمریکایی لە زۆربەی هەرەزۆری تایبەتمەندییە «نادیموکراتیکەکان» ی سوود و خێری زۆری بەرکەوتووە.

10. Interagent institutes

شەفاف و بەتەواوی کەوتۆتە ژێر کاریگەریی گوشار و روانگە و بۆچوونی دەنگدەرانەوە. کۆنگرێس ئێستا دەزگایەکی وەڵامدەرتر و دیموکراتیکترە بەڵام لە هەمان کاتدا ناکارامەترە لە جاران.

با سەیرێکی پارتە سیاسییەکانی ئەمریکایش بکەین کە رواڵەتی جوانیان مرۆڤ بە لاڕێدا دەبات. حیزبەکان رۆڵی مێژوویی خۆیان لە دەست داوە و ئیدی وەک جاران لە پرۆسەی هەڵبژاردنەکاندا دەوری دیاریکەری سەرەکی و دوایین سەرچاوەی هەڵبژاردنی کاندیداتۆرەکان ناگێڕن. زاڵبوونی راپرسییەکان و هەڵبژاردنە سەرەتاییەکان[11] وای کردووە حیزبەکان ببنە ئامێرێکی بۆش و خاڵی کە بۆچوونە کاتییەکانی رای گشتی پڕیان دەکەنەوە؛ گرنگیش نییە ئەو بۆچوونە نیۆلیبرال بێت یان کۆنسێرڤاتیست یان هەر بۆچوونێکیتر. ئەم کێشەیە رووبەری دەستەبژێرانی پرۆفیشناڵی ئەمریکایشی گرتۆتەوە کە دیارترینیان پارێزەرانی یاسایین. پارێزەران سەردەمانێک جۆرە ئاریستۆکراسییەکی لۆکاڵیان پێک دەهێنا و لە ئاست شارەکانی خۆیاندا کۆمەڵە بەرپرسایەتییەکیان دەگرتە ئەستۆ، کەچی لەمڕۆدا نەتەنیا پێگە و ئامانجە کۆمەڵایەتییەکانیان لەدەست داوە بەڵکوو گۆڕدراون بۆ کۆمەڵە مرۆڤێکی ساختەچی و چاوبرسی کە بە هیچ تێر نابن. پزیشکی و ژمێریاری و بانکداریش تووشی ئەم خەسارە هاتوون و بەم شێوەیە ئەو هێزانەی سەردەمانێک رێپیشاندەری دیموکراسی بوون بە خێرایی بەرەو رووخان و توانەوە دەچن.

راپرسی جێی ئەم هێزانەی گرتۆتەوە. بێگومان کاتێک لە داهاتوودا مێژوونووسان رووداوەکانی ئەم سەردەمەی ئێمە دەنووسنەوە سەرسام دەبن بەو هەموو هەوڵ و تەقالا فراوان و نەبڕاوانەی بۆ ناسینی رای گشتی ئەنجاممان داون. سیاسەتمەداران، کۆمپانیا گەورەکان و رۆژنامەنووسان پارەی فراوان و هێزی گەورە و زەمەنێکی ناکۆتایان تەرخان کردووە بۆ پێشبینیکردنی تێڕوانینی رای گشتی سەبارەت بە دیاردە و بابەتە جۆراوجۆرەکان، لە بیمەی دابینکردنی کۆمەڵایەتییەوە بگرە بۆ ژیانی دوای مەرگ و خواردنەوەی کەربۆندار. لە راستیدا ئەمە هەوڵێکە بۆ بەدەستهێنانی پلەی یەکەم لە کێبەرکێی تەسلیمبوون و ملکەچکردندا بۆ رای گشتی. راپرسیکەران بوونەتە غەیببێژانی مۆدێرن و بە هەمان شێلگیری و جیددیبوونی باپیرانی فاڵگیریانەوە دەکەونە راڤە و شیکردنەوەی ئاکامی راپرسییەکان. ئەڵبەت هەر وەک چۆن خەتەکانی ناودەست خەتگەلێکی لێڵ و ئاڵۆزن دەشێت راپرسییەکانیش لێڵ و ئاڵۆز بن یان رەنگە بیروبۆچوونی خەڵک گۆڕانی بەسەردا بێت کە هەندێ جاریش ئەو ئاڵوگۆڕە دەقەومێت، ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی بە شێوەیەکی کوێرانە و ناشارەزایانە هەموان بۆچوونی تازە قبووڵ بکەن و بەگەرمی لە ئامێزی بگرن. بۆ وێنە ئەو

---

١١ . ئەو هەڵبژاردنانەی کە هەندێ لەوانەی مافی دەنگدانیان هەیە پاڵێوراوەکانی حیزب بۆ بەدەستەوەگرتنی پۆستێک یان بەشداریکردن لە هەڵبژاردنی گشتیدا دیاری دەکەن. و.ف

بازرگانانەی ساڵی٢٠٠٠ ستایش دەکران و بە دەستەبژێر لەقەڵەم دەدران، ساڵی ٢٠٠٢ بە ساختەچی و فریوکار ناوزەد کران. نیوت گینگریچ لە هەڵبژاردنی سەرکۆماریی ١٩٩٤دا هۆکاری یەکەمی سەرکەوتنی دیموکراتەکان بوو کەچی ساڵێک دواتر گۆڕدرا بۆ مرۆڤێکی توندڕەو و گەمژە. سیمای بیل کلینتۆن لە سەردەمی سەرۆککۆماریدا بە شێوەی حەفتانە و بەردەوام لە ڕێبەرێکی ئەفسانەییەوە دەگۆڕدرا بۆ خوێرییەکی هیچوپووچ. تاکە بابەتی نەگۆڕ و هەمیشەیی لەم یارییە گاڵتەجارەدا ستایشکردنی بەردەوامی خەڵکی ئەمریکایە. سیاسەتمەداران بەردەوام ئەو رستەیە دووپات دەکەنەوە: «خەڵکی ئەمریکا گەمژە نین»، تەنانەت ئەو کاتانەش کە دان بەو راستییەدا دەنین کە خەڵکی ئەمریکا هەمیشە و هەمووکات خوازیاری کەمکردنەوەی رێژەی پیتاک و زۆرکردنی خزمەتگوزارییە دەوڵەتییەکانن، دیسان هەر ئەم رستەیە دەڵێنەوە. کە سیاسەتمەدارێک دەیەوێ پرسیارێک ئاراستە بکات دەڵێ: «خەڵکی ئەمریکا دەیانەوێ بزانن»، ئەڵبەت لە راستیدا خودی ئەو سیاسەتمەدارە و رەنگە تەنیا خۆی خوازیاری تێگەیشتن بێت. سیاسەتمەدارێکیتر دەڵێت: «ئێمە لە خەڵکی ئەمریکامان بیستووە»، وەک ئەوەی بڵێت لە خودای بیستووە. لەمڕۆدا ئەگەر بابەتێکی بێبایەخ بە زمانی خەڵکی ئەمریکاوە بێتە گوتن یەکسەر وەک ئایەتەکانی ئینجیل دەبێتە خاوەن هێز و بایەخێکی گەورە.[12]

ئازادی و سنوورەکانی

لەلایەکیترەوە خەڵک هەست بە کێشەیەک دەکەن. خەڵکی ئەمریکا زیاتر لە هەمیشە بەرانبەر سیستەمی سیاسیی وڵاتەکەیان کەمتەرخەمن. لەم کێشەیەدا ئەمریکاییەکان تەنیا نین و زۆربەی وڵاتانی رۆژئاوا لەم کێشەیەوە گلاون و کەمتەرخەمییەکی[13] مێژوویی لە ئاست سیاسەتی ئەو وڵاتانەدا دەبینرێت. لە راستیدا گەشەسەندنی پۆپۆلیزمی دژەدەسەڵات لە هەموو وڵاتانی ئەورووپاییدا نیشاندەری ئەوەیە کە ئاوەها بۆچوونگەلێک هەر ئێستاش بەهێزە. رەوتی روو لە

١٢ . تۆکڤیل، وەک هەموو بابەتەکانیتری دەربارەی ئەمریکا، پێش هەموان و باشتر لە هەموان ئەم بابەتەی شی کردۆتەوە: «لە سەردەمی پاشایەتیی پێشوودا فەرەنسییەکان پێیان وابوو پاشا قەت تووشی هەڵە نابێت، ئەگەریش تووشی بێت ئەوا بێگومان خەتای راوێژکارانیەتی... ئەمریکاییەکان ئاوەها بۆچوونێکیان دەربارەی زۆرینە هەیە». بە هەمان شێوە مایکڵ کینزلی کاتێک یادداشتە رۆژانەکانی رۆژنامەکەیی لە دووتوێی کتێبێکدا بڵاو کردەوە ناوی منداڵە گەورەکانی لەسەر دانا کە جۆرە ئاگادارکردنەوە و هۆشدارییەکی تێدایە و لە راستیدا نازناوێکە بەخشیویەتە خەڵکی ئەمریکا.

13. Inattention

گەشەی تـووڕەیی و نـاڕەزایەتی بەرانـبەر سیستـەمە سیاسـییەکان لە سـەردەمێکی زۆر نەگونجـاودا رووی داوە. دیموکراسییەکانی رۆژئاوا کەوتوونەتە ژێر گوشاری هەندێ هەڕەشەی جیددی و تازەوە، هەڕەشــەی وەک تیرۆریـزم، ئـاڵوگۆڕی پێکهـاتەی دانیشـتوان، پەنـابەری و ململانێـی کولتـووری. دەوڵەت دەبـێ لە بەرانـبەر ئەم هەڕەشـە نوێیـانەدا پارێزگـاری لە کۆمەڵگـا بکـات، چاکسـازی لە پێکهاتەی رێکخسـتنی ئاسـوودەیی کۆمەڵایەتیـدا بکـات و لەهەمانکاتـدا کە بەر بە ئەگەری شـەڕی کولتووری دەگرێت بانگەشە بۆ کۆچبەری بکات. ئەمانە لە هەموو سـەردەمێکدا کـۆمەڵە ئامـانجێکی دوور و گرانن. کەچی لەولاشـەوە قەت سیسـتەمی سیاسـی بەم ئاسـتەی هەنـووکە ناکـارامە و لاواز نەکەوتووە. هەندێ فاکتەری وەک ململانێ نەبڕاوەکانی هەڵبژاردن، بەرنامەی کۆکردنەوەی یـارمەتی بۆ حیزبەکان، گروپە خاوەن بەرژەوەندییەکان و لۆبییکردن ـ کە لە ئەمریکادا بەربڵاوترە لە هەمـوو شوێنێک ـ بوونەتە هۆی دابەزینی متمانەی خەڵک بە سیسـتەمی سیاسـی و ئاسـتی بەشـداریکردنی خەڵـک لە هەڵبژاردنـدا هێنـد دابەزیـوە مـرۆڤ نـیگەران دەکـات. هەرچەنـد دیموکراسـیی رۆژئـاوایی هێشـتا سەرچەشـنێکە بـۆ هەمـوو جیهـان، بەڵام ئایـا ئەگەری ئەوە ناچێـت ئەم دیموکراسـییە دابڕووخێـت و نـاوەڕۆکی خـۆی لەدەسـت بـدات، هەر وەک چـۆن ئەسـتێرەیەکی گەورە ئەوکـاتەی دەگاتە سەر ترۆپکی رۆشنایی لە کەشکەشانێکی دووردا دادەمرکێ و دەکوژێتەوە.

هەنـــدێ کەســـیتر پـــێچەوانەی ئەمە بیـــر دەکەنەوە و پێیـــان وایە رەوتـــی روو لە گەشـــەی دیموکراتیزاسـیۆنی کـۆی کۆمەڵگـا دەسـتکەوتێکی رووت و رەهـایە و لە بەرژەوەندیمانـدایە. ئەوان پێیـان وایە رووخـانی سیسـتەمە کۆنەکـان، بەهرەمەنـدبوون و لەبەردەسـتدابوونی هەرچـی زیـاتر و بەهێزبوونەوەی هەموان تەنیا و تەنیا بەختەوەریـی هەرچـی زیـاتری تاکەکـانی لـێ دەکەوێـتەوە. لە دوایین ساڵەکانی دەیەی پڕکێشمەکێشی ١٩٩٠دا کۆمپانیای راوێژکاریی ئەکسـێنچێر بـۆ دۆزیـنەوە و راکێشانی کڕیاران و خوازیارانی شیکارییە ورد و پێشبینییە رێکوپێکەکانی هەنـدێ پۆسـتەری چـاپ و بڵاو دەکردەوە، یەک لەم پۆستەرانە بریتی بـوو لە مانشـێتی دروسـتکراوی رۆژنـامەیەک و ئەمەی لەسەر نووسرابوو: «ئینتەرنێـت دیموکراسـی دەبـاتە چیـنەوە»، مانشـێتە دووهەمەکەیـش دەیـوت: «*هەنووکە* سەرنجەکان رادەکێشێ». هەرچەند سەردەمی کۆمپانیا تازە هەڵتۆقیوە ئینتەرنێتییەکان بەسەرچووە بەڵام ئەویندارانی ئینتەرنێت لەسـەر ئەو بـاوەڕەن کە هێشـتا ئینتەرنێت لە سـەرەتای خۆیدایە و دواجـار دیموکراسـی دەبـاتە چیـنەوە و بـووژانەوەی ئـابووریش پێشـکەش بە هێندسـتان دەکـات و وەهـا دۆخێـک دەئـافرێنێ هەمووم‌ـان بتـوانین ببیـنە بانکـدار و پـارێزەر و رۆژنـامەوان و تەنـانەت یاسـادانەری خۆمـان. ئەم داویـین بـابەتە ـ یاسـادانەری ـ هەر ئێسـتاش لە کالیفۆرنیـادا هاتۆتە دی، لەو ویلایەتەدا ئایدیای دەوڵەت لەسەر بنەمای ریفراندۆم خەریکە دێتە دی. لە حاڵێکدا

که دوابەدوای ئەم ڕەوتە کۆمەڵە ڕەوتێکی هاوشێوەی دیکەیش بە ڕێگاوەن، ئایا دەتوانین دژی دیموکراسیی فرەتر بئاخفین؟

گریمان ئازادی بەرهەمی ئانارشیزم نەبێت و بەرهەمی ڕێژەیەکی دیاریکراوی تەکووزی و نەزم بێت، گریمان بەرهەمی دیموکراسیی ڕاستەوخۆ و بێسنوور نەبێت و بەرهەمی دیموکراسییەکی ڕێکخراو لەسەر بنەمای نوێنەرایەتی بێت، ئایا لەم حاڵەشدا دەتوانین لەسەر دیموکراسیی بێسنوور و هەمەلایەنە سوور بین؟ گریمان وەک زۆربەی رووبەرەکانیتری ژیان لەم رووبەرەشدا پێویستمان بە هەندێ ڕێنوێنی و مەرج و سنوور بێت و تەنیا ئەوکاتە بتوانین ئازادی بپارێزین کە رەچاوی ئەم مەرج و سنوورانە بکەین، ئایا دیسان دەتوانین لەسەر هەمان ئەو بۆچوونە سوور بین؟ لەهەرحاڵدا ئەم تیۆرییە ئەڵتەرناتیڤە هەمان ئەو شتەیە کە دیموکراسیی تازە و لیبرالیی لێ کەوتۆتەوە. ئەو دیموکراسییەی لە رۆژئاوادا ژیاوین هەمان ئەو شتەیە ئەرەستوو ناوی نابوو «سیستەمی تێکەڵکرد». بێگومان ئەم سیستەمە خاوەن دەوڵەتێکی هەڵبژێردراو بوو بەڵام لە هەمان کاتدا هەڵگری شتیتریش بوو کە دەتوانین ئاماژە بدەینە ماف و یاسای رۆنراو لەسەر بنەمای یاسای بنچینەیی، دەزگای سەربەخۆی دادوەری، حیزبی سیاسیی بەهێز، کلێسا، کۆمپانیای بازرگانی، سازە و ڕێکخراوی کەرتی تایبەت و دەستەبژێرانی پرۆفیشناڵ. دیموکراسیی سیاسی یەک لە لایەنە سەرەکییەکان و لە ڕاستیدا لایەنی ژیانبەخشی ئەم سیستەمە بوو و دواجار دەسەڵات دەگەڕایەوە بۆ خەڵک، بەڵام هەموو لایەنەکانی ئەم سیستەمە ئاڵۆز و فرەلایەنە لە ژێر رکێفی هەڵبژاردندا نەبوون. لە ڕاستیدا ئامانجەکانی زۆربەی ئەم گرووپ و دامەزراوە نادیموکراتیکانە بریتی بوو لە دابەزاندنی کەف و کوڵی جەماوەری، پەروەردە و ڕاهێنانی هاووڵاتییان، بەرەو پێشبردنی دیموکراسی و دواجار پارێزگاریکردن لە ئازادی. کۆلیژی یاسای زانکۆی هارڤارد لەکاتی پێشکەشکردنی بڕوانامەی خوێندکاراندا وەبیریان دەخاتەوە وەک «کۆمەڵێک سنوور و مەرجی ئاوەزمەند کە مرۆڤ بەرەو ئازادی دەبات». بیر لە یاسا بکەنەوە. سروودی نەتەوەییش لەم بارەیەوە دەڵێت: ئەمریکا، ئەمریکا/خودا لاوازییەکانت بسڕێتەوە/ ڕۆحت بە هێمنایەتی هەرمێن بکات/ئازادیت بە یاسا.

ئەم کتێبەی بەردەستتان بانگەشەیەکە بۆ هێمنایەتی و ژیاندنەوەی هاوسەنگیی نێوان دیموکراسی و ئازادی. ئەم کتێبە دژی دیموکراسی نەنووسراوە بەڵام بانگەشەی ئەوە دەکات ڕەنگە شتێک هەبێت بتوانین ناوی بنێین «دیموکراسیی ناپێویست» ـ لایەنێکی ناپێویست لە شتێکدا کە ئاشکرایە خۆی شتێکی باشە. سیاسەتی دیموکراتیکی لیبرالی لە هەناوی خۆی و لە بنەڕەتدا هەوڵی رۆنانی تەکووزییەکی کۆمەڵایەتیی دەوڵەمەند و ئاڵۆز دەدات کە هیچ جۆرە هزرێکی تاقانەی

بەسەردا زاڵ نەبێت. بۆ وێنە دامەزرێنەرانی ئەمریکا لە سەردەمێکدا کە زۆربەی خەڵک پێیان وابوو پێویستە ئایدیۆلۆژیایەکی یەکگرتوو و تاقانەی ئایینی وڵات بەڕێوە ببات، بەپێچەوانەوە دەیانویست کۆمەڵگایەکی پلۆراڵ و فرەچەشنی دابمەزرێنن. دیموکراسیش ئایدیۆلۆژیایەکی یەکگرتووە و وەک هەموو ئایدیۆلۆژیایەکیتر هەڵگری کۆمەڵە سنوور و مەرجێکی تایبەت بە خۆیەتی. مەرج نییە ئەگەر شتێک بۆ پەرلەمانی یاسادانان بشێت، شیاوی کۆمپانیایەکی گەورەی بازرگانیش بێت.

گرتنەبەری ڕێگای گەڕانەوە بە مانای هەوڵدان بۆ گێڕانەوەی تەکووزییەکی کۆن نییە. ئێمە هەموو گۆڕانکارییە دیموکراتیکە ئەزموونکراوەکانمان خۆش دەوێت و ڕێز لە دەستکەوتەکانیان دەگرین. ئامانجمان بەدیهێنانی دیموکراسیی لیبرالییە، ئەڵبەت نەک مۆدێلی سەدەی نۆزدەم بەڵکوو مۆدێلێکی تازە کە شیاوی سەدەی بیست و یەک بێت. کۆمەڵگا دیموکراتیکەکان پێویستیان بە یارمەتیی هەندێ ڕێنوما و ناوبژیی تازەیە کە بە گرفتەکانی سەردەمی تازە ئاشنابن. لەگەڵ ئەمەشدا بۆ ڕاپەڕاندنی ئەم کارە پێویستە ئاوڕ لە مێژوو بدینەوە و بیکەینە خاڵی دەسپێک، دەبێ بگەڕێینەوە بۆ خەبات و تێکۆشانی مرۆڤ لە پێناو ئازادی و دیموکراسیدا کە لە ڕۆژئاوادا دەستی پێکرد و ناوچەکانیتری جیهانی گرتەوە. ئەگەر دەمانەوێ گەڕانی هەرمێنمان بەدوای ژیان و ئازادی و بەختەوەریدا بژیەنینەوە، پێویستە سەرلەنوێ هەڵگەڕینەوە بۆ لای هەمان ئەو هێزانەی دەسپێکەر و ئافرێنەری ئەو شتانە بوون. بێگومان ئەگەر بمانەوێ داهاتووی ئازادی گەرەنتی بکەین پێویستە لە ڕابردووی ئازادی بگەین.

بەشی یەکەم

مێژووی ئازادیی مرۆڤ

هەموو شتێک لەوکاتەوە دەستی پێکرد کە قوستەنتین - ئێمپراتۆری رۆم - بڕیاری دا پایتەختی ئیمپراتۆریاکەی بگوێزێتەوە. سەرۆکی گەورەترین ئیمپراتۆریای جیهان لە ساڵی ٣٢٤ی زایینیدا هەستا بە گواستنەوەی پایتەخت لە شاری رۆماوە بۆ بیزانس لە لێواری دەریای رەشدا کە شارێکی کۆن و جێگای دابەزینی پەنابەرانی یۆنانی بوو، دوابەدوای ئەمەش یەکسەر ناوی شارەکەی گۆڕی بۆ قوستەنتەنییە. چما ئەو پایتەختە ئەفسانەییەی بەجێهێشت؟ قوستەنتین دەیوت خودا دەستووری ئەم کارەی پێداوە. دیارە ناتوانین لەگەڵ ئاوەها لۆژیکێکدا بەشەڕبێین، هەرچەند بێگومان لووتبەرزی و فرەخوازیش لەم مەسەلەیەدا تا رادەیەک دەوری گێڕاوە. قوستەنتین زۆر حەزی دەکرد دوای خۆی میراتێکی گەورە بەجێ بهێڵێت، ئەو نەیتوانیبوو سەرکەوتنی بەرچاوی سەربازی بە ناوی خۆیەوە تۆمار بکات، هەر بۆیە باشترین رێگا ئەوە بوو پایتەختێکی نوێ بکاتەوە. ئەم گواستنەوەیە لە رووی سیاسیشەوە کارێکی ژیرانە بوو، قوستەنتەنییە بە بەراورد لەگەڵ رۆمادا لە ناوەندە گەورە کولتووری و ئابوورییەکانی ئەو سەردەمەوە - وەک ئەسینا، ستالۆنیکا و ئەنتاکییە - نزیکتر بوو (لەوکاتەدا رۆما وەک شارێکی مردوو لەقەڵەم دەدرا). هەروەها لە رووی ستراتیژیکیشەوە جێگایەکی لەبارتر بوو بۆ بەرپەرچدانەوەی هەڕەشەی دوژمنان کە گرنگترینیان عەشیرەتە ژێرمەنەکان و ئارتەشی ئێران بوون. لە سەدەی چوارەمی زایینیدا ناوەندە گەورەکانی مێژوو کەوتبوونە رۆژهەڵاتەوە.

هیچکات ئیمپراتۆرەکان سەفەرێکی سادە ناکەن و چەندەها شتی گەورە و بچووک لەگەڵ خۆیاندا دەگوێزنەوە، قوستەنتینیش لەگەڵ گواستنەوەی پایتەختدا دەیان هەزار دانیشتووی رۆمای گواستەوە و بۆ بژێوی کاروانی هاوڕێیانی، خواردن و خواردنەوەیەکی فراوان و بەرچاوی بە زۆر لە میسرییەکان و دانیشتووانی ئاسیای بچووک و سووریا سەند. هەروەها دەستەیەک لە پیاوانی خۆی رەوانەی سەرانسەری ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریای رۆم کرد و رایسپاردن بۆ رازاندنەوەی

«رۆمـای تـازە» بەرهەمـی هـونەری کـۆ بـکەنەوە. بەم شـێوەیە وەک چـۆن یـاکوب بۆرکهـارتی مێژوونووس وتوویەتی «گەورەترین گەنجینەی بەرهەمی هونەری لە هەرهەموو مێژوودا بە دزێـوترین شێوە بەتاڵان برا»، «ئەم تاڵانکارییە لە پێنـاو رازانـدنەوەی (قوسـتەنتەنییە)دا ئەنجام درا».[١] قوستەنتین هەرچی لەدەست هاتبـا و هەر ئاسـانکارییەک پێویسـت بـوایە ئەنجامی دەدا بـۆ ئەوەی سێناتۆرەکان و کەسایەتییە ناسـراوەکانیتر راپێچـی قوسـتەنتەنییە بکـات، بـۆ وێـنە بـۆ هەموویـان خانوویەکی کردەوە دەقاودەق هاوشێوەی هەمان ئەوماڵەی لە رۆمادا بوویان. هەرچەند قوستەنتین زۆربەی دەربـارەکەی لەگەڵ خۆیـدا گواسـتەوە، بەڵام کەسـێکی بەجێهێشـت: ئۆسـقۆفی رۆمـا. جیاکردنەوەی مێژوویی دەوڵەت و کلێسا لە یەکتر گەلێ چارەنووسساز بوو و دەسکەوتی بەنرخـی بۆ سەرجەم مرۆڤایەتی لێ کەوتەوە.

ئۆسـقۆفی رۆمـا بە رواڵەت خـاوەن پلەوپـایەیەکی بەرز بـوو، چوونکـوو یەکەم کەسـێک ئەم پێگەیەی پێبڕا حەوارییەکی بەرزی مەسیح بوو بە ناوی «پێترۆس». بەڵام رەمـزی بەردەوامبـوونی مەسیحییەت لەوەدا بوو کە ئایینێکی چەقنەبەستوو بوو و لە کۆمەڵە کلێسایەکی خودموختـار پێـک هـاتبوو، بەڵام دوای ئەم رووداوە مەودایەکـی گەورە کەوتە نێـوان رۆمـا و پایتـەختی ئیمپراتۆریـا. پیـاوە ئـایینییە گەورەکـانیتر، وەک ئۆسـقۆفی بیـزانس و کەشیشـەکانی ئەنتـاکیە و ئۆرشـەلیم و ئەسـکەندەرییە، لە قوسـتەنتەنییەوە نزیـک بـوون، هەر بـۆیە هەرهەموویـان کەوتـنە ژێـر سـێبەری دەسـەڵاتەوە و زۆر خێـرا بـوونە بەشـێک لە دەوڵەت. بەڵام کلێسـای رۆمـا دوور بـوو لە سـەنتەری دەسەڵات و ئەمەش وای کرد لە پیلان دوور کەوێـتەوە، هەر بـۆیە بـووژانەوەیەکی گەورەی بەخـۆوە دیت و بە توندی داکۆکیی لە سەربەخۆیی خۆی دەکرد. دواجـار هێنـد بەهێـز بـوویەوە بانگەشـەی سـەرۆکایەتیکردنی مەعنەویـی ئـوممەتی مەسـیحیی دەکـرد. ئێرنێسـت بـارکێر، تـوێژەری کلاسـیکی بریتانی، پێیوایە ئەم جیابوونەوەیە بوو بە هۆی ئەوەی رۆژهەڵات (بیزانس) بکەوێتە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتەوە و رۆژئـاوا (رۆمـا) دەسـەڵاتی ئـایینی بەسـەردا زاڵ بێـت. ئەگەر وردتـر لەم مەسـەلەیە بـڕوانین لە راسـتیدا شـەڕێکی دوورودرێـژ لەسـەر بەدەسـتەوەگرتنی دەسـەڵات رۆژئـاوای گـرتەوە؛ بەرجەستەترین رەهەندی مێژووی ئەوروپا تا ١٥٠٠ ساڵ دوای کۆچکردنی قوستەنتین بریتـی بـوو لە شـەڕێکی بەردەوام لە نێـوان دەوڵەت و کلێسـادا. پزیسـکەکانی ئەم ململانێـیە یەکەم پشـکۆکانی ئاگری ئازادیی مرۆڤیان هەڵگیرساند.

ئازادی لە سەردەمی کۆن و نوێدا

بێگومـان مەسـەلەکەمان زۆر سـادە کـردۆتەوە ئەگەر بـۆ پێناسـەکردنی دەسـپێکی دیـاردەیەکی ئاڵۆزی مێژوویی ـ وەک پرسی ئازادیی مرۆڤ ـ تاقەرووداوێـک دەستنیشـان بکەیـن، بەڵام پێویسـتە بـۆ هەر چیرۆکێـک سـەرەتایەک بـدۆزینەوە. بە ڕای مـن سـەرهەڵدانی کلێسـای مەسـیحی یەکەم ئاخێزگەی گرنگی ئازادی بوو لە ڕۆژئـاوا و سـەرجەم جیهانـدا. ئەم خـاڵە نـاوەڕۆکی سـەرەکیی ئەم بەشـەی کتێبەکەمـان بـۆ روون دەکـاتەوە، واتە ئەو راسـتییەی کە ئـازادی چەنـدین سـەدە بەر لە دیموکراسـی رووی لە ڕۆژئـاوا کـرد، ئـازادی دیموکراسـیی پێـک هێنـا و پـێچەوانەی ئەمە درۆیە. هەروەهـا پارادۆکسـێکمان پـێ نیشـان دەدات کە سـەرلەبەری ئەم کتێـبەی گرتـۆتەوە: ئـازادی لە ڕۆژئـاوادا زادەی زنجیـرەیەک شـەڕ و ململانـێ بـوو لەسـەر دەسـەڵات، ئەڵـبەت کـۆمەڵە هۆکـارێکی پێکهاتەییی قووڵی دیکەیش دەوریان گێڕاوە. ئاسەوارەکانی ئەم ململانێیە ـ ململانێی نێوان دەوڵەت و کلێسا، پادشا و ئەشـراف، کاتۆلیک و پرۆتسـتان و، بازرگـانی و دەوڵەت ـ بە پێکهـاتەی ژیـانی ڕۆژئاواییدا ڕۆچۆتە خوارێ و بووە بە هۆی گەورەبوونەوەی بەردەوامی خەبات و تێکۆشان لە پێنـاو ئازادییە تاکییەکاندا، بەتایبەت لە بریتانیا و دواتریش لە ئەمریکادا.

ڕەنگە هەندێ کەس ئەم پێداگربوونە لەسەر کلێسای مەسیحی بە هەڵە بزانن و بە گـوڕوتینێکی زۆرەوە بڵێن ئاخێزگەی ئازادی یۆنانی کەونارا بووە. ڕەنگە ئەو کەسانە کەوتبێتـنە یـادی ئاخـافتنە بەناوبانگەکەی مەراسیمی بەخاکئەسپاردنی پریکلێس لە ٤٣١ی پێش زاییندا کە سیمایەکی ئایدیاڵی بەخشیوەتە ئەسینای ئەو سەردەمە و وەک یۆتۆپیای ئـازادی و دیموکراسـی و یەکسـانی پێناسـەی کـردووە. زانکۆکـانی بریتانیـا و ئەڵمانیـا لە زۆربەی سـاڵانی سـەدەی نـۆزدەدا خوێنـدکارانیان بەو هـزرەرادەهێنـا کە بەرزتـرین و پرشـکۆترین سـەردەمی ژیـانی مـرۆڤ سـەردەمی دەوڵەت ـ شـارە یۆنانییەکانی سەدەی پێنجی پێش زایین بوو. (تا ئێستاش لە زانکۆی کەمبـریج و ئۆکسـفۆردا ئەو خولانەی لەسەر مێژووی یۆنان و ڕۆمی کۆن دەکرێنەوە بە خولی فێرکـاریی «مەزنـان» ناسـراون). بەڵام ویکتۆرییاییەکان کەمێک خەیاڵی لە یۆنانی کۆنیان دەڕوانی. یۆنانی کـۆن خـاوەن کولتـوورێکی دەوڵەمەنـد و سەرسـامکەر بـوو، تەژی لە فەلسـەفە و زانسـت و ئەدەبیـات، یۆنـان ئـاخێزگەی دیموکراسـی و هەنـدێ لە ئایـدیا پەیوەسـتەکانی دیموکراسـی بـوو. بەڵام هەمـوو ئەم شـتانە لە رووبەرێکـی بچووکـدا هـاتە بـوون و تەنیـا چەنـد دەوڵەت ـ شـارێکی بچـووکی گـرتەوە و نـزیکەی سەدسالێک بەردەوام بوو. دوای ئەوەی مەکدۆنییەکان لە ٣٣٨ی پێش زاییندا ئەسینایان داگیر کرد

هەمـوو ئەم دەسـكەوتانەش لەنـاوچوون. دواى زيـاتر لە هەزار سـاڵ، ئەزمـوونى يۆنـان بـوو بە سـەرچاوەيەک بـۆ ديموكراتەكـان، بەڵام بە درێژاييـى ئەو دە سـەدەيە هـيچ جـۆرە كـاريگەرييەكى هەستپێكراو يان دامەزراوەيى لەسەر سياسەتى ئەورووپا نەبوو.

جيا لەمەش بەو تێگەيشتنەى ئێستامان يۆنان ئاخێزگەى ئـازادى نەبـوو. لە دونيـاى مۆدێرنـدا ئازادى بەر لە هەمـوو شـتێک مانـاى ئـازادبوونى تـاک لە دەسـەڵاتداريى سـەرەڕۆيانە كە لە زۆربەى قۆناغەكانى مێژووددا هاووڵاتاى ئازادبوونن لە دەسەڵاتى ڕووتى دەوڵەت هاتۆتەوە. بۆ بەديهـاتنى ئەم ئازادييە پێويستە هەندێ لە مافە بنەڕەتييەكانى مرۆڤ دابين بكرێـت: ئـازاديى ڕادەربـڕين، ئـازاديى كۆڕ و كۆبوونەوە، ئازاديى كاروبارى ئايينى و مافى دادوەريـى دروسـت و عـاديلانە. بەڵام بە واتـاى فەيلەسوفى سەردەمى رۆشنگەرى، بێنجـامين كۆنسـتان، لە سـەردەمى كۆنـدا ئـازادى پێناسـەيەكى جياواز لەمەى هەبوو: ئەوكات ئازادى ماناى مافى بەشداريكردنى هەمـوو كەس (لە راسـتيدا هەمـوو پيـاوان) لە بەڕێـوەبردنى كۆمەڵگـادا. بە شـێوەى گشـتى هەمـوو هاووڵاتييـان لە ئەنجومەنەكـانى ياسـادانانـدا بەشـدارييان دەكـرد، ئەگەريـش ئەم كـارە مـومكين نەبـايە ئەوا ياسـادانەران لە ڕێگـاى پشكخستنەوە هەڵئەبژێردران، ئەم ميتۆدە ئێسـتاكەش لە ئـەمريكادا بـۆ دەستنيشـانكردنى ليـژنەى ژوورى بەكـار دەبرێـت. لە يۆنـانى كۆنـدا ئەنجـومەنە خەڵكييەكـان (جەماوەرييـەكان) خـاوەن دەسەڵاتێكى بێسنوور بوون. نە بە شێوەى تيۆريک و نە لە پراكتيكدا هيچ بايەخێک بە مافى تـاكى نەئەدرا و پارێزگاريى لێ نەدەكرا. وەک كۆنستان دەڵێت ديموكراسيى يۆنانى ماناى «قوربانيبوونى تاک لە بەرانبەر ئۆتـۆريتەى كۆمەڵگـادا».[٢] بـا ئاوڕێـک بـدەينەوە لە ڕووداوێكـى بەناوبـانگى ئەم وڵاتە لە سـەدەى چـوارەمى پـێش زايينـدا؛ دەڵـێن بەرجەسـتەترين و شـكۆمەندترين دەركەوتنـى ديموكراسـى لەو سـەردەمەدا سـەرى هەڵـداوە، كەچـى هەمـان ئەنجـومەنى خەڵكـى بە دەنگێكـى ديموكراتيک گەورەترين فەيلەسوفى سەردەمى، بە تاوانى بير و هزرەكانى مەحكووم بە مەرگ كـرد. بڕيارى لەسێدارەدانى سوكرات ديموكراتيک بوو بەڵام ليبرالى نەبوو.

گەلێ شرۆڤەى ناڕاست و قەبەكراو بۆ ڕەگوڕيشەى ئـازاديى رۆژئـاوايى لە يۆنـانى كۆنـدا كـراوە، كەچى بنەما رۆمييەكانى لەبير كراوە. مەبەسـتى هێـرۆدۆت لەو دەربـڕينەى كە دەيـوت يۆنانييەكـان «خەڵكانێكى ئازاد»ن ئەوە بوو كە يۆنانييەكـان كـۆيلەى بندەسـتى بيـانى نـين، ديـارە لە دونيـاى نوێـدا ئەمە مانـاى «سـەربەخۆيى نەتەوەيـى» يـان «خودموختـارى» دەگەيەنـێ. (ئەگەر ئەم پێناسـەيە بـۆ ئـازادى قبـووڵ بكەيـن دەبـێ بڵێـين خەڵكـى كۆريـاى بـاكوور خەڵكـانێكى ئـازادن). تێگەيشتنى رۆمييەكان بۆ ئازادى جياواز بوو، بە باوەڕى ئەوان ئازادى ماناى يەكسانبوونى هەمـوو هاووڵاتييانـە لە بەرانـبەر ياسـادا. تێگەيشـتنى رۆمييەكـان گەلـێ نزيكتـرە لە پێناسـەى مـۆدێرنى

ڕۆژئاوا بۆ ئەم چەمکە و لە ڕاستیدا وشـەی ئـازادی لە زمـانی ئێسـتاماندا لە هاوواتـا لاتینیـیەکەیەوە ـ واتە libertasـ وەرگیراوە. یۆنانییەکان فەلسەفە، ئەدەبیات، شـیعر و هونەریـان پێشـکەش بە جیهـان کرد بەڵام ڕۆمییەکان دەوڵەتی سنووردار و باڵادەستیی یاسایان پێشکەشی مرۆڤایەتی کرد. خەسـڵەتە تایبەتییەکانی کۆمـاری ڕۆمـا ـ دابەشـبوونی دەسـەڵات بەسـەر سـێ دەزگـادا، هەڵبژاردنـی بەرپرسـانی دەوڵەتی بۆ ماوەیەکی کورتی دیاریکراو و یەکسانبوون لە بەرانبەر یاسادا ـ لەو سەردەمەوە تـا ئێسـتا ڕۆمای کردۆتە مۆدێلێک بۆ داڕشـتنی دەوڵەت کە بەرجەسـتەترین ڕەنگدانەوەی لە دامەزرانـی کۆمـاری ئەمریکادا دەبینرێت. تا ئێستایش هێشتا چەمک و دەستەواژە سیاسییەکانی ڕۆم لە سـەرجەم جیهـانی ڕۆژئـاوادا بەکـار دەهێنرێـت، دەسـتەواژەی وەک سـێنا، کۆمـار، یاسـای بنچینەیـی و سـنوورداربوونی قۆنـاغی دەسـەڵاتداری. یاسـاکانی ڕۆژئـاوا تەژیـن لە میراتەکـانی ڕۆم، بە شـێوەیەک کە تـا سـەرەتای سەدەی بیستەم دەبا هەموو یاسـازانان زمـانی لاتینییـان زانیبـا. زۆربەی یاسـاکانی ئێسـتای دونیـا لە یاسـا ڕۆمییەکـانەوە هەڵهێنجـراون، بـۆ نمـوونە یاسـای پەیماننامەکـان، موڵکـداری، بەرپرسـایەتی، سـووکایەتیکردنە سـەر کەسـایەتی، میـرات، مـاڵ و موڵـک و هەروەهـا یاسـاکانی شـێوازی دادوەری و سـەلماندنی تـاوان. هێربێـرت ئەسـکۆییت، تـوێژەری ئامـاتۆر و زۆر زیرەکـی دونیـای کـۆن کە بـوو بە سەرۆک وەزیرانی بریتانیایش، پێیوایە گەورەترین دیاریی ڕۆم بۆ هەموو سـەردەمەکان شـتێکی نـاوازە بوو: ڕۆم «سیستەمی یاسای لە دونیادا ڕۆنا، گەشەی پێدا و میتۆدی بۆ دیاری کرد».[٣]

گەورەترین کەماسیی یاسای ڕۆمی ئەوە بوو کە لە کردووەدا چینی خـاوەن دەسـەڵاتی نەدەگرتەوە، بەتـایبەت لە سـەدەی یەکەمـی زاییینیـیەوە سیسـتەمی کۆمـاری گـۆڕدرا بـۆ سیسـتەمی پاشـایەتی و ئەو کێشەیە زەقتر خۆی نواند. هەندێ لە ئیمپراتۆرانی وەک نێرۆن، وێتیلـۆس و گالبـا بەبـێ دادگـاییکردن بە ئاسـانی حـوکمی ئێعـدامیان بـۆ هاوولاتییـان دەردەکـرد، دەکەوتـنە تـالانکردنی مـاڵ و مـوڵکی خەڵـک و کەنیسـەکان، دەسـتدرێژییان دەکـردە سـەر ڕەعیەتەکانیـان و دەیانکوشـتن. بەو شـێوەی دەیگێـڕنەوە کالیگۆلا پۆستی سێناتۆریی بەخشییە ئەسپەکەی و بەم شـێوەیە هەرچەنـد بە ئاشـکرا یاسـاکانی سـێنای پێشێل نەکرد بەڵام لانیکەم بە شێوەی پەنامەکی سـووکایەتیی بە هەمـوو ئەو یاسـا و ڕێسـایانە کـرد کە سەردەمانێک ڕێزیان لێ دەگیرا. نەریتە یاساییەکان کە لە سەردەمی کۆماری ڕۆمـدا بە وردی ڕۆ نرابـوون، لەگەڵ داڕووخــانی ئیمپراتۆریــاکەدا داڕووخــان و هەڵوەشــانەوە. ئەزمــوونی ڕووخــانی ڕۆم وانەیەکــی بۆجێهێشتین؛ بێگومـان مـانەوە و بەردەوامبـوونی باڵادەسـتیی یاسـا تەنیـا گرێـدراوی مەبەسـتی چـاکەی دەسەڵاتداران نییە، چونکـوو هەم مەبەسـتەکان و هەم دەسـەڵاتداران گۆڕانیـان بەسـەردا دێـت. پێویسـتە کۆمەڵگا خاوەن دامەزراوەی سەربەخۆ لە هێز و دەسەڵاتی دەوڵەت بێت تـاکوو هاوسـەنگییەک بێـتە دی، ڕۆژئاوا ئەم هێزە هاوسەنگیکارەی لە کلێسای کاتۆلیکدا دۆزییەوە.

پارادۆکسی مەزهەبی کاتۆلیک

کلێسای کاتۆلیکی رۆمی ئۆبژێکتیڤترین میراتی رۆم بوو، تۆماس هابز - فەیلەسوفی بریتانیایی - شوبهاندوویەتی بە «رۆحی ئیمپراتۆریای مردووی رۆم» کە «تاجێکی لە سەردایە و لەسەر گۆڕی ئیمپراتۆریاکە دانیشتووە».[٤] کولتووری رۆم بە کولتووری مەزهەبی کاتۆلیکدا رۆچوو. کلێسا بوو بە رێگایەک بۆ بڵاوکردنەوەی گەلێ نەریت و ئەندێشەی فراوان و هەروەها زمانی لاتینیشی پەرە پێدا، بەم شێوەیە خوێندەوارانی هەرهەموو ئەوروپا بوونە خاوەن زمانێکی هاوبەشی یەکگرتوو و ئەمەش ئەو هەستەی لا بزواندن کە کۆمەڵگایەکی یەکگرتوویان هەیە. ئەندێشە و پێکهاتەکانی کلێسای کاتۆلیک - باوەڕ بە رزگاریی سەرجەم مرۆڤەکان، سیستەمی زنجیرە پلەیی و پێڕەو و یاساکانی - تا ئێستاش زۆر لە ئیمپراتۆریای رۆم دەچێت.

رەنگە هەڵبژاردنی کلێسای کاتۆلیک وەک خاڵی دەسپێکی گێڕانەوەی چیرۆکی ئازادی، سەیر بنوێنێ. کلێسای کاتۆلیک هیچکات پێشتیوانیی لە ئازادیی بیروڕا و تەنانەت تا ئەم دواییانە لە رەنگاوڕەنگیی بۆچوونەکان نەکردووە. لە راستیدا کلێسا لە سەدەکانی ناوەڕاستدا رۆژ لەدوای رۆژ بەهێزتر، دەمارگرژتر و سەرکوتکەرتر دەردەکەوت و پێی لەسەر رەهاگەری و گوێڕایەڵبوونی بێچەندوچوون دادەگرت و هەموو ناڕازییانی بە شێوازگەلێکی دزێوی وەک ئەنگیزاسیۆن لە خشتە دەبرد. تا ئێستایش کلێسا پێکهاتەیەکی زنجیرە پلەیی و ئۆتۆریتەخوازانەی هەیە. کلێسا قەت خۆی بە پشتیوانی ئازادییە تاکییەکان نەزانیوە بەڵام لە هەمان سەرەتاوە شێلگیرانە دژی دەسەڵاتی دەوڵەت وەستایەوە و کۆت و بەندی خستە سەر دەسەڵاتی پادشا. نەریتە کۆمەڵایەتییە گرنگەکانی وەک هاوسەرگیری و رێوڕەسمەکانی لەدایکبوون و مردن لەژێر کۆنترۆڵی کلێسادا بوون ماڵ و موڵکی کلێسا و کەشیشەکان لە یاسای وەرگرتنی پیتاک پارێزراوبوون و ئەمە شتێکی کەمبایەخ نەبوو، چونکوو کلێسا لە لووتکەی دەسەڵاتداریی خۆیدا خاوەن یەک لە سێی کۆی زەویوزارەکانی ئەوروپا بوو. کلێسای کاتۆلیک یەکەم دامەزراوەی گەورە بوو لە مێژوودا کە توانیی خۆی لەژێر سێبەری ئۆتۆریتە و دەسەڵاتداریی زەمینی رزگار بکات و سەربەخۆ بژی، ئەمەشی کردبووە رێگایەک بۆ بەکارهێنانی زۆر و دەسەڵاتی خۆی. بەم شێوەیە کلێسا درزەی کردە نێو بینای بڵندی دەسەڵاتی دەوڵەتەوە و بۆشاییی تێ خست کە وردەوردە ئازادییە تاکییەکان لە نێو ئەو بۆشاییانەدا چەکەرەیان کرد و سەریان هەڵدا.

تەنیا پەنجا ساڵ دوای کۆچکردنی قوستەنتین ململانێی نێوان کلێسا و دەوڵەت دەستی پێکرد. یەک لە جێگرانی قوستەنتین بە ناوی ئیمپراتۆر تیۆدۆسیۆس لەگەڵ عەشیرەتێکی یۆنانیدا - ستالۆنیکا- تووشی کێشەیەکی قورس هاتبوو، ئەو هەموو عەشیرەتەکەی بانگهێشتی میلان کرد و

هەمـوو پیـاو و ژن و منـداڵەکانی ئەم عەشـیرەتەی بەکـۆمەڵ کوشـت. ئۆسـقۆفی مەزنـی مـیلان کەشیشـێکی پـاک و ئیمانـدار بـوو بە نـاوی ئامبرۆسـیۆس، ئەو گەلـێ بەم جینـایەتە قەڵـس بـوو، هەربۆیە بە ئاشکرا ئامادە نەبوو ڕێوڕەسمی عیشای ڕەبانی بـۆ ئیمپراتـۆر بەڕێـوە ببـات. ئیمپراتـۆر ناڕەزایەتیی خۆی لەم ملکەچییە ڕاگەیاند و بۆ بەرگریکردن لە خۆی پەنای بردە بەر کتێبی پیـرۆز. ئەو دانی بە گوناهباربوونی خۆیدا نا بەڵام دەیوت یەک لە پادشا قارەمانەکـانی کتێبـی پیـرۆزیش - داوود - نەتەنیـا مرۆڤـی کوشـتبوو بەڵـکوو تووشـی سێکسـی حەرامـیش (زینـا) بووبـوو، بەمەش دەیویسـت پاسـاوی کـردەکەی بکـات. ئۆسـقۆفی مەزن نەرمیـی نیشـان نەدا و بەپێـی گێـڕانەوەی مێژوونووسی بەناوبـانگی بریتـانی، ئێـدوارد گیبـۆن، بە تـووڕەییەوە وتـی: «تـۆ بـۆ پاسـاودانەوەی جینـایەتەکەت خـۆت دەبەسـتی بە داوودەوە، کەوایە وەک ئەویـش تـۆبە بـکە».[٥] هەمـوان بە بڕیـارەکەی ئیمپراتـۆری ڕۆم سەرسـام بـوون؛ بەهێزتـرین پیـاوی جیهـان هەشـت مـانگی ڕەبەق جارناجـارێ لە بەرگـی سـواڵکەراندا (بە هەمـان شـێوەی داوود لە کتێبـی پیـرۆزدا) دەچـووە بەر دەرکەی کلێسای سەرەکیی میلان و داوای لێبوردنی لە ئۆسقۆفی مەزن دەکرد.

ئیمپراتۆریای ڕۆم لە ڕۆژهەڵاتدا بەرەو ڕووخان دەچوو و لە بەرانبەردا ئۆتۆریتە و سـەربەخۆییی ئۆسقۆفی ڕۆم پەرەی دەسەند. ئەو یەکەمین سەرۆکی کلێسا بوو کە نازناوی «ئیل پاپـا» (بـاوکی پیرۆز) بڕا بە باڵایدا. لە ساڵی ٨٠٠ی زایینیدا پاپا لیۆی سێهەمیان ناچار کـرد تـاجی ئیمپراتۆریـای ڕۆم بکـاتە سـەر حـاکمێکی عەشـیرەتی فرانـک کە نـاوی شـارلێمانی بـوو. بەڵام ئەم کـارەی لیـۆی سێهەم بوو بە هۆی سەرهەڵدانی نەریتـی «پۆشـتە کـردن» کە بەپێـی ئەم نەریـتە هەر پاشـایەکی تازە هاتبا دەبا کلێسا لە ڕێوڕەسمێکی ئایینیدا موبارەکی کردبـا تـاکوو دەسـەڵاتەکەی شـەرعییەتی پەیدا بکردایە. لە سەدەی دوازدەهەمەوە دەسەڵاتی پاپا گەورەتر بوویەوە و وردەوردە بـوو بە یەک لە ئەکتەرە سەرەکی و ناوەندییەکانی ناو هاوکێشە سیاسییە ئاڵۆزەکانی ئەوروپا. دامودەزگای پاپـا بوو بە خاوەن دەسەڵات، شەرعییەت، سامان و پارە و تەنانەت هێـزی سـەربازی. ئەم دامودەزگـایە لە شەڕێکی هێماییی دیکەشدا لە دژی ئیمپراتۆری پیـرۆزی ڕۆم، هاینریشـی چـوارەم، سـەرکەوتنی بەدەست هێنا، هاینریش لە ساڵی ١٠٧٧دا هەوڵی دا بەر بە پەرەسەندنی دەسەڵاتی پاپـا گریگـۆری حەوتەم لە چوارچێـوەی نەریتـی «پۆشـتەکردن»دا بگرێـت. بەڵام ئەمە شـەڕێکی دۆڕاو بـوو و هاینریش دوای دۆڕانی ئەم ململانێیە بە ناچاری و بە پێخاوس لە کانوسادا لەسەر بەفر دەوەسـتا و داوای لێبـوردنی لە بـاوکی پیـرۆز دەکـرد. ئەم چیـرۆکە ڕاسـت بـێ یـان درۆ، بێگومـان لە سـەدەی دوازدەهەم بەدواوە دەسەڵات و مەزنایەتیی پاپا دەقاودەق هاوپلەوپایەی پادشاکانی ئەوروپـا بـوو و ڤاتیکان بە ئەندازەی ڕازاوەترین دەربارەکانی ئەوروپا مەزن و ڕازاوە بوو.

جوگرافیای ئازادی

هۆکارێکی سادە بوو بە مایەی بەهێزبوونی کلێسا لە ڕۆژئاوادا: دوای ڕووخانی ئیمپراتۆریای ڕۆم ئیدی قەت کلێسا ئیمپراتۆرێکی یەکگرتووی لەبەرانبەر خۆیدا نەدیتەوە. لە بەرانبەردا کلێسای کاتۆلیک توانای ئەوەی هەبوو دوو پادشای ئەوروپایی لەگەڵ یەکتر بەشەڕ بدات و لە شەڕی دەسەڵاتی ئەو سەردەمەدا خۆی خاوەن «دەنگێکی چارەنووسساز» بوو. ئەگەر پادشایەکی یەکگرتوو و تاقانە لە سەرانسەر ئەوروپا سەری هەڵدابا دەیتوانی کلێسا لە سەربەخۆیی دابماڵێت و بیگۆڕێت بۆ دەزگایەکی ملکەچ و ژێردەستەی دەوڵەت. کلێسای ئۆرتۆدۆکسی یۆنان و دواتر کلێسای ئۆرتۆدۆکسی رووسیا (یان باشترە بڵێین زۆربەی ئایینەکانی جیهان) ڕووبەڕووی ئاوەها چارەنووسێک بوونەتەوە. بەڵام هیچ پادشایەک نەیتوانی هەموو ئەوروپا یان تەنانەت زۆربەی ئەوروپا بگرێتە ژێر دەسەڵاتی خۆی. بە درێژاییی چەند هەزارساڵ تەنیا چەند کەسێکی دەگمەن هەوڵی ئاوەها کارێکیان داوە ـ شارلێمانی، کارل (شارل)ی پێنجەم، ناپلیۆن، قەیسەر ویلهێڵم و هیتلەر. دواجار هیچکام لەم هەوڵانەش سەرکەوتوو نەبوون و زۆربەیان زۆر خێرا شکستیان هێنا.

هۆکاری ئەم مەسەلەیە دەگەڕێتەوە بۆ چ شتێک؟ ڕەنگە شاخەکان و چۆمەکان بووبێتن. ئەوروپا چەندەها لەمپەری سروشتیی هەیە کە فەلاتەکانیان دابەش کردووە بەسەر چەندەها دەربەندی چۆمیدا، ئەم دەربەندانە کەوتوونەتە داوێنی زنجیرە کێوەکانەوە. چۆمەکان پەیوەست دەبن بە کانداوگەلێکەوە کە کەوتوونەتە سەر هێڵە پێچاوپێچە مەدیتەرانەییەکانەوە و بۆ لێخوڕینی کەشتی دەشێن. ئەمەش نیشاندەری ئەوەیە کە دەڤەرە بچووکەکان دەتوانن سەربەخۆ لە وڵاتانی‌تر درێژە بە ژیانی خۆیان بدەن و بگرە بووژانەوەیش بەخۆوە ببینن. ئەمە هەمان ڕەمزی مێژووی دوورودرێژی وڵاتانی سەربەخۆ و پڕەژماری ئەوروپایە. ئەم وڵاتانە بە ئاسانی داگیر ناکرێن، وەرزێڕی تیایاندا ئاسانە و چۆم و دەریاکانیان گەلێ لەبار و ئامادەن بۆ کاروباری بازرگانی. لە بەرانبەردا ئاسیا تەژییە لە وڵاتانی بەربڵاو و تەخت، ئێستێپەکانی ڕووسیا و دەشتەکانی چین لە نموونە بەرچاوەکانن. هێزی نیزامی بەبێ ئەوەی لەمپەرێکی گەورە لە بەردەم خۆیدا ببینێ دەتوانێ بەم جۆرە ناوچانەدا بپەڕێتەوە، هەر ئەمەشە وای کردووە بەدرێژاییی هەزاران ساڵ ئەم دەڤەرانە لەژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریاگەلی چەقبەستوودا بن[١٤].

---

١٤ . لە رووی جوگرافییەوە ئافریقا کیشوەرێکی ئاوارتەیە. ئافریقا سەرەڕای ئەوەی دووهەم کیشوەری گەورەی جیهانە کەچی کەمترین هێڵی کەناریی هەیە و زۆربەی ئەم هێڵانەش بۆ کردنەوەی بەندەر ناشێن، چونکوو قووڵاییەکی کەمیان هەیە. هەر بۆیە بەدرێژاییی مێژوو ئافریقا بازرگانییەکی ئەوتۆی نەبووە. چۆمەکانی بۆ لێخوڕینی کەشتی ناشێن چونکوو قووڵاییان کەمە و ئەو شوێنانەش کە قووڵن چەندەها گێژاو

سروشتی ئەوروپا بە شێوەیەکە ئیمکانی پێکهاتنی کۆمەڵگای جۆراوجۆر بە قەوارەی گەورە و بچووک دەخولقێنێ - مۆدێلی جۆراوجۆری وەک دەوڵەت شار، دووکنشین، کۆمار، وڵات و ئیمپراتۆریا. لە ساڵی ١٥٠٠دا ڕێژەی وڵاتانی ئەوروپا ٥٠٠ وڵاتی دەرباز کردبوو کە زۆرێکیان بەقەدەر شارێک دەبوون. ئەم ڕەنگاوڕەنگییە دوو ئاسەواری سەیری بەجێهێشت. بە ئاستی یەکەم ئیمکانی جیاوازبوونی دەرەخساند، ئەگەر کەسێک، هزرێک، هونەرێک یان تەنانەت تەکنۆلۆژیایەک لە ناوچەیەک پشتگوێ بخرایە زۆرجار دەڤەرێکیتری بۆ گەشەسەندن و بووژانەوە دەدۆزییەوە. بە ئاستی دووهەم، جیاوازی، بوو بە هاندەری ڕکابەرییەکی هەمیشەیی لە نێوان وڵاتەکاندا و ئەمەش مانای داهێنان و دەڵەمەندبوونەوە و کارامەیی لە ڕووبەری ڕێکخستنی سیاسی، تەکنۆلۆژیای نیزامی و سیاسەت و پلانی ئابووریدا. میتۆدە سەرکەوتووەکان دەکەوتنە بەر سەرنجەوە و میتۆدە بەکارنەهاتووەکان پشتگوێ دەخران. ڕەنگە سەرکەوتنی بەرچاوی ئابووری و سیاسیی ئەوروپا کە ئێریک جۆنز، مێژوونووسی ئابووری، ناوی «موعجیزەی ئەوروپایی»ی لەسەر داناوە، تا ڕادەیەکی زۆر بەرهەمی ئەم جوگرافیا نائاساییە بێت.[٦]

ئەشراف و پادشاکان

تێکەڵبوونی جوگرافیا و مێژوو لە ڕەوتی دارشتنی پێکهاتەی سیاسیی ئەوروپادا یارمەتیدەر بوون. ڕووخانی ئیمپراتۆریای ڕۆم و دواکەوتوویی عەشیرەتە ژێرمەنەکان کە هۆکاری ڕووخانی ئیمپراتۆریاکە بوون، دەسەڵاتداریی چەقنەبەستووی لێ کەوتەوە؛ هیچ پادشایەک نەیتوانی ئەم جوگرافیا بەربڵاو و عەشیرەتە بێشومارە سەربەخۆیانە بگرێتە ژێر دەسەڵاتی خۆی. لە بەرانبەردا وڵاتانی ئاسیایی توانیبوویان جوگرافیای گەورەگەورە و میللەتانی فراوان لەژێر یەک دەسەڵاتدا کۆ بکەنەوە، بۆنموونە چین لە سەردەمی مینگ و مانچۆدا، هیندستان لە سەردەمی مەغۆلەکاندا و ئیمپراتۆریای عوسمانی - لە تەشقی دەسەڵاتی خۆیاندا - ئاوەها حکوومەتێکیان هەبوو. بەڵام لە ئەوروپادا زەمینداران (خاوەن زەوییەکان) و سەرکردە خۆماڵییەکان دەڤەری ژێر نفووزی خۆیان بەڕێوە دەبرد و پێوەندیی گەرم و نزیکیان لەگەڵ ڕەعیەتەکانیاندا دروست دەکرد. ئەمە خەسڵەتی تایبەتیی فیۆدالیزمی ئەوروپایی بوو، بە واتایەکیتر چینە گەورە زەمیندارەکان خاوەن سەربەخۆیی بوون. لە سەدەکانی ناوەڕاستەوە تا سەدەی حەڤدەهەم بەگشتی پادشایانی ئەوروپا

و تاقگەیان تێ دەکەوێت (لەم ڕووەوە دیمەنی سەرنجڕاکێش زەبری گەورە لە بازرگانی دەدات). دەبێ گەرمای ئۆستوایی و نەخۆشینە ئۆستواییەکانیشی پێ زیاد کەین تاکوو لە هۆکارە پێکهاتەییەکانی ئەم دواکەوتووییە دڵتەزێنە بگەین.

بوونەوەرگەلێکی دوورەپەرێز و دابڕاو بوون و تەنیا بە ناو فەرمانڕەوای ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆیان بوون. بۆ وێنە پاشای فەرەنسا لە ناوچەی بێرتایندا، کە دەکەوێتە باکووری ڕۆژئاوای ئەو وڵاتەوە، تەنیا حسێبی «دووک»ێکی بۆ دەکرا و بەدرێژاییی سەدان ساڵ لەم ناوچەیەدا دەسەڵاتێکی بچووک و بەرکورتی هەبوو. هەرکات پاشایەک هەستایە بە ئەنجامدانی کارێک - دەسپێکردنی شەڕ یان دروستکردنی قەڵایەکی نیزامی - دەبا بۆ دابینکردنی هێزی نیزامی یان پووڵ و پارە چاوەڕێی یارمەتیی سەرکردە خۆماڵی و ناوچەییەکان بوایە، لە بەرانبەردا هەندێ نازناوی ئەشرافییانەی وەک ئارێل، ویکۆنت و دووکی پێ دەبەخشین.

دەستەبژێرانی زەمینداری ئەورووپا بوونە چینێکی ئەشرافیی خاوەن دەسەڵات و پارە و شەرعییەت، دیارە ئەمە زۆر جیاوازە لە ئەشرافی وڵاتانیتری جیهان کە چینێکی ماستاوچی و ملکەچی دەربار و دەسەڵات بوون. ئەم پێوەندییەی نێوان ئەشراف و پادشاکان کە تا رادەیەک پێوەندییەکی یەکسان و بەرابەر بوو، کاریگەرییەکی قووڵی کردە سەر ڕەوتی ئازادی. گۆییدۆ دێ ڕۆدجێرۆ، گەورە مێژوونووسی لیبرالیزم، لەم بارەیەوە دەڵێت: «ئەگەر هەندێ لە چینە باڵادەستەکان لە هەمبەر ئیرادەی دەسەڵاتدا پێداگرانە ڕانەوەستایەن بێگومان سیستەمی پاشایەتی تەنیا توێژێکی گەورەی کۆیلەی بەرهەم دەهێنا».[٧] لە ڕاستیدا پاشای وڵاتانیتری جیهان دەقاودەق ئاوەها کارێکیان ئەنجام دا. لەلایەکیترەوە لە ئەورووپادا هەرچی زیاتر لە سەدەکانی ناوەڕاست دوور دەکەوتینەوە، چینی ئەشراف داوایان لە پاشاکان دەکرد کۆمەڵە مافێکی دیاریکراو و گەرەنتیکراویان بۆ دابین بکەن بە شێوەیەک کە تەنانەت خودی دەزگای پاشایەتیش نەتوانێ دەستدرێژی بکاتە سەریان. هەروەها بە مەبەستی ڕاگەیاندن و بەدواداچوونی داخوازییە بەردەوامەکانیان لیژنەی نوێنەرایەتییان دامەزراند، بۆ نموونە دەتوانین ئاماژە بدەینە پەرلەمان لە بریتانیادا، ئەنجومەنەکانی یاسادانان لە فەرەنسا و هۆڵەندا و لیژنەکانی یاسادانەری لە سکۆتلەندا و چەند وڵاتێکیتردا. بنەمای چەمکی «باڵادەستیی یاسا» هەڵدەگەڕێتەوە بۆ ئەم جۆرە دان و ستاندنە سەدە ناوەڕاستییانە. ئەم مافانە کە لەسەر بنەمای نەریتە ڕۆمییەکان ڕۆنرابوون لە ڕێگای دەسەڵاتی ئەشرافەکانەوە پارێزران و بەهێزکران. بە هەمان شێوەی ململانێی نێوان کڵێسا و دەوڵەت، ململانێی نێوان ئەشرافییەت و سیستەمی پاشایەتیش دووهەم ململانێی گەورەی دەسەڵات بوو لە مێژووی ئەورووپادا کە دیسان نەخوازراو، بوو بە مایەی پێشکەوتنی ئازادی.

ئەشرافی بریتانیا سەربەخۆترین ئەشرافی ئەورووپا بوون. لۆردەکان نیشتەجێی موڵکی خۆیان بوون و کۆنترۆڵی ڕەعیەتەکانی خۆیان دەکرد و دەیانپاراستن. لە باتیی ئەم خزمەتگوزارییەش

پیتاکیان[15] لێ دەسەندن و بەم شێوەیە هەم دەسەڵات و هەم سەروەت و سامانیان پارێزراو بوو. وەک توێژەرێک وتوویەتی، ئەوان «ئەشرافی کرێکار» بوون: ئەوان بۆ پاراستنی پێگەوجێگەیان خۆیان لە دابونەریتە ئاڵۆزەکانی دەربارەوە نەدەگلاند، بەڵکوو لە هەموو ئاستەکاندا خۆیان تێکەڵ بە سیاسەت و دەوڵەت دەکرد.[٨] پاشاکانی بریتانیا بەر لە هەموو پاشاکانی‌تری ئەورووپا دەسەڵاتی خۆیان پتەو کردەوە، ئەوان باش لەو راستییە گەیشتبوون کە دەسەڵاتیان بەستراوەتەوە بە هاوکاریکردنی ئەشراف یان لانیکەم بەشێک لە ئەشرافەوە. ئەگەر پاشایەک سنوورەکانی بەزاندایە ئەوا رووبەڕووی دژکردەوەی توندی ئەشراف دەبوویەوە. هێنریی دووهەم لە ١١٥٤دا هەموو بریتانیای خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە و بە مەبەستی بەڕێوەبردنی دەستوورەکانی، کۆمەڵێک دادوەری رەوانەی ناوچە جیاجیاکانی وڵات کرد. ئەو دەیهەویست وڵاتێکی یەکگرتوو و یاسایەکی یەکگرتووی پاشایانە دابمەزرێنێ. بۆ ئەم مەبەستە دەبا دەسەڵات و مافە تایبەتییە سەدە ناوەڕاستییەکانی ئەشرافی هەڵبوەشاندایەتەوە، ئەم پرۆژەیە تا رادەیەک سەرکەوت بەڵام نەیتوانی سەرکەوتنی تەواو مسۆگەر بکات. دوای ماوەیەکی کورت ئەشراف دەستیان دایە چەک - چەکی راستەقینە - و دوای چل ساڵ شەڕ تێگیران دواجار کوڕەکەی هێنری - پاشا جۆن[16] - لە ساڵی ١٢١٥ی زایینیدا و لە نزیک قەڵای وینزێر بە ناچاری پەیماننامەی ئاگربەستی ئیمزا کرد. ئەم بەڵگەنامەیە - ماگناکارتا - لەو سەردەمەدا وەک مانیفێستی مافە ئەشرافییەکان لەقەڵەم دەدرا و تێیدا بە چڕوپڕی مافەکانی ئەشرافی فیۆدال روون کرایەوە. هەروەها لە هەندێ خاڵی دیکەشیدا ئازادیی کلێسا و خودموختاریی شارەکان چەسپێنرا. هەروەها بە هەندێ رستەی لێڵ و ناڕوون زوڵمکردن لە تاکەتاکەی پێڕەوانی پادشا قەدەغە کرابوو. دواتر دادوەرانی بریتانی بەشێوەیەکی گونجاوتر و هەمەلایەنەتر دەستیان دایە راڤەکردنەوەی ئەم بەڵگەنامەیە و گۆڕییان بۆ یاسایەک لە شێوەی یاسایەکی بنچینەیی کە پارێزەری هەندێ لە مافە تاکییەکان بوو. ئەڵبەت ماگناکارتا لە هەمان ئەو سەردەمەشیدا بەڵگەنامەیەکی گرنگ و پڕبایەخ بوو، چونکوو یەکەم دەقی نووسراوی ئەورووپایە کە سنوور بۆ دەسەڵاتی پاشایەتی دیاری دەکات. پۆل جانسۆن پێی وایە ئەم بەڵگەنامەیە «بەراستی یەکەم یاسایە لە زنجیرە یاسا بریتانییەکانی وڵات[17] کە دەتوانین بڵێین سەرچاوەی ئازادی بووە لە بریتانیا و دواجار لە ئەمریکادا».[٩]

---

15. Tax

16. John

١٧. English statutes of the realm: زنجیرە یاسا بریتانییەکان کە پێکهێنەری «یاسای بنچینەییی زارەکی»ی ئەم وڵاتەیە.

ڕۆم و دژایەتیکردنی ریفۆرمی ئایینی

دوای هەردوو ململانێی نێوان کلێسا و دەوڵەت و، پادشا و ئەشراف، سێهەم شەڕی گەورەی دەسەڵات ـ شەڕی نێوان کاتۆلیکەکان و پرۆتستانەکان ـ درێژخایەنترین و خۆێناویترین شەڕ بوو، ئەم شەڕەیش جارێکیتر بوو بە مایەی کۆمەڵێک دەستکەوت و پێشکەوتنی نەخوازراو بەڵام شۆڕشگێڕانە و ئەمجارەش شەڕی دەسەڵات بە سوودی ئازادی شکایەوە. دەسپێشخەری دوور لە باوەڕی ئەم ململانێیە زانایەکی ئایینیی ئیماندار بوو نیشتەجێی شارۆچکەیەکی بچووک و پەرتی ئەڵمانیا بە ناوی ویتێنبێرگ. لە سەرەتای سەدەی شازدەمەوە لە سەرانسەری ئەوروپادا ناڕەزایەتییەکی گەورە لە ئاست دامودەزگای بێئەندازە بەهێز و گەندەڵی پاپاییدا دروست بووبوو. دزێوترین کاری رۆم فرۆشتنی بەربڵاوی بەڵگەنامەی «لێبوردن» بوو، هەرکەس بەڵگەنامەکانی پاپای کڕیبا ئەوا پاک دەبوویەوە لە هەموو گوناهێک، تەنانەت لەو گوناهانەش هێشتا ئەنجامی نەداون. داهاتی ئەم کارە سەرفی خۆشگوزەرانی و هەڵەخەرجییە بێسنوورەکانی کلێسا دەکرا کە تەنانەت لەگەڵ پێوانە سەیرەکانی «سەردەمی باروک»[18]یشدا نەدەهاتەوە. نوێترین پرۆژەی رۆم بریتی بوو لە گەورەترین و رازاوەترین کلێسای هەموو جیهان کە هەمان کلێسای پێترۆسی حەوارییە لە رۆمدا. هەر ئەمڕۆش ئەگەر بچینە ڤاتیکانەوە و لەسەر حەوشە گەورە و بەربڵاوە مەڕمەڕینەکان پیاسەیەک بکەین، لەو هەموو ئاڵتون و زێڕانە ورد بینەوە، قوماشە پڕنیگارەکان و نیگارە دیوارییەکان سەیر کەین چلۆن لە دیوارێکەوە تا دیوارێکیتر و لە خوارەوە تا بنمیچەکانیان گرتۆتەوە، بەو هەموو شکۆ و جوانییە سەرسام دەبین، ئەوکات بە ئاسانی دەتوانین لە تووڕەبوونی ئیماندارنەی مارتین لووتێر بگەین.

کەسانێکیتریش بەرلە لووتێر بەدوای ریفۆرمەوە بوون، بۆ وێنە ئێراسمۆس جەختی لەسەر بەندایەتی و عیبادەتی سادەتر و دوور لە تەشریفات دەکرد، بەڵام کەس نەیدەوێرا راستەوخۆ لە بەرانبەر ئۆتۆریتەی کلێسادا بوەستێت. لووتێر بە دەرکردنی بەیاننامەیەک لە نەوەد و پێنج بەندی بەڵگەداردا دەستی دایە ئەم کارە، بەوشێوەی دەیگێڕنەوە لووتێر بەیاننامەکەی لە سەرلەبەیانیی رۆژی سی و یەکی ئۆکتۆبری (تشرینی یەکەم) ١٥١٧دا بە دەرگای کلێسای کاستێلەی شاری ویتێنبێرگدا داکوتا. رەنگە حەق بە لووتێر بووبێت بەڵام لە راستیدا گەلێ بەختیاریش بوو و شانسیشی هەبوو. نوێگەرییەکانی لووتێر هاوکات بوو لەگەڵ یەک لە رووداوە گرنگەکانی مێژووی تەکنۆلۆژیادا. کلێسا نەیدەتوانی بەر بە بڵاوبوونەوەی هزرەکانی لووتێر بگرێت، چونکوو دەزگاکانی

---

١٨ . قۆناغێکی هونەری لە سەدەی حەڤدەی ئەوروپادا کە هەڵگری کۆمەڵێک ژانر و میتۆدی ئاڵۆز و توندڕەوانە بوو. و.ف

چاپ ـ کە تازەبەتازە دروست کرابوو ـ زۆر خێرا نووسراوەکانیان بە هەموو ئەورووپادا بڵاو کردەوە. بەم شێوەیە بزاڤی ریفۆرمی ئایینی لە دایک بوو و دوای سەدوپەنجا ساڵی خوێناوی نزیک بە نیوەی ئەورووپا بوونە پرۆتستان.

رەنگە ئەگەر مارتین لووتێر پرۆتستانیزمی هەنووکەی دیتبا ترس دایگرتایە، مەزهەبی پرۆتستان ئێستا مەزهەبێکی زۆر ئاسانگیرە و داواکارییەکی ئەوتۆی نییە. لووتێر لیبرال نەبوو، بەپێچەوانەوە ئەو ڤاتیکانی بەوە تاوانبار دەکرد کە زێدە ئاسانگیرە. ئەگەر بە پێوەری ئێستا ئاوڕ لە لووتێر بدەینەوە لە زۆر لایەنەوە کەسێکی بونیادگەرا بوو، ئەو داوای دەکرد لێکدانەوەیەکی وشکتر بۆ ئینجیل بکرێت. رەخنەکانی لووتێر سەبارەت بە دامودەزگای پاپا بەتەواوی هاوشێوەی ئەو رەخنانەیە کە ئیسلامییە بونیادگەراکانی ئەم سەردەمە ئاراستەی رژێمە گەندەڵ و هەڵەخەرجەکانی رۆژهەڵاتی ناوێنی دەکەن، لە هەزری هەردوولادا ئەم سیستەمانە لە رێگای راستەقینە و حەقیقەت لایان داوە. لووتێر لە سۆنگەی کۆنسێرڤاتیکترین هزریی مەزهەبییەوە هەڵیدەکوتایە سەر پاپا. بە باوەڕی هەندێکەس ململانێی نێوان مەزهەبی کاتۆلیک و مەزهەبی پرۆتستان سەلمێنەری ئەو حەقیقەتە مێژووییەیە کە ئازادیی مەزهەبی بەرهەمی دوو جۆر دەمارگرژییە کە بە یەک ئەندازە رووخێنەرن، ئەم دوو جۆرە لە دەمارگرژی یەکدی بێکاریگەر دەخەن.

زۆربەی ئەو تاقمانەی لە هەناوی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینییەوە سەریان هەڵدا لە خودی پرۆتستانیزم پاکژخوازتر و سەختگیرتر بوون. کاریگەرترینیان مەزهەبێکی زۆر سەختگیر بوو بە ناوی کالڤینیزم، لە باوەڕی ئەم مەزهەبەدا مرۆڤ بوونەوەرێکی گەندەڵ و بەدبەختە و ئەگەری رزگاربوونی گەلێ کەمە، هەندێکەسی دەگمەن و کەمی لێ بەدەر کە خوداوەند بۆ خۆی لە پێشترەوە هەڵیبژاردوون. بەڵام تاقمە جۆراوجۆرە پرۆتستانەکان بە هیچ شێوەیەک دامودەزگای پاپایان قبووڵ نییە و دژی هەرچەشنە هیرارشییەتێکی مەزهەبین، ئەمەش خاڵی هاوبەش و کۆکەرەوەیانە. ئەمانە لە خەباتی هاوبەشی دژ بە ئۆتۆریتەدا بەشدار بوون و نەخوازراو بوون بە بەشێک لە چیرۆکی ئازادی[19].

---

١٩ . لە رازاوەترین پارکی شاری ژێنێڤدا مۆنۆمێنتێک بۆ بەرزڕاگرتنی یادی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی کراوەتەوە، ئەم شارە لە کۆنەوە خۆی بە ئاخێزگەی مەعنەویی پرۆتستانیزم دەزانێت. ئەم مۆنۆمێنتە کە لە ساڵی ١٩٠٩دا دروست کراوە دیوارێکی زۆر گەورەیە کە بە کۆمەڵێک پەیکەر و نیگاری هەڵکەنراو رازێنراوەتەوە و هەموویان ئاماژەن بۆ میراتەکانی ئەو بزاڤە. لەم مۆنۆمێنتەدا یادی دامەزرێنەرانی بزووتنەوەی ریفۆرمی ئایینی بەرز راگیراوە، کەسانێ کە سەردەمانێک دوژمنی یەکتر بوون، کەسانی وەک

ئەم تاقمە بچووکانەی پرۆتستان سەرەڕای هەموو کێشە ناوخۆییەکانیان لە باکووری ئەورووپادا کۆبوونەوە و دەرفەتێکیان بۆ دۆزینەوەی تاکەکەسییانەی حەقیقەت، بەبێ دەستێوەردانی زانایانی ئایینی، رەخساند. ئەوان لە بنەڕەتدا باوەڕیان بە زانایانی ئایینی نەبوو و ئەگەر جارناجارێ قبووڵیشیان کردبا بێگومان مەبەستیان لە زانای ئایینی کەسێک بوو کە تاقمێکی مەزهەبیی خودموختار هەڵیبژاردبێت. پرۆتستانەکان کە زۆربەی کات لە کۆمەڵگادا کەمینەیەکی مەزهەبی بوون، لە پێناو مافی ئازادیی مەزهەبیدا بۆ هەموو کەمینەکان، بە هەر میتۆدێک دڵخوازی خۆیان بایە، خەباتیان دەکرد. ئەوان پێکەوە بەردی بناغەی ئازادیی مەزهەبییان لە رۆژئاوادا رۆ نا و رێخۆشکەر بوون بۆ سەرهەڵدانی هەندێ هزری مۆدێڕنی وەک ئازادیی ویژدان، ئازادیی رادەربڕین و هەروەها توێژینەوەی زانستی ـ رەخنەگرانە، یەکەمجار دەقە ئایینییەکانی وەک ئینجیل کەوتنە بەر توێژینەوەی رەخنەگرانەوە و دواتر هەموو زانستە باوەکانی دیکەیشی گرتەوە. بیرمان نەچێ زانست پرۆسەیەکی هەمیشەییی خەباتکارانەیە لە دژی ئۆتۆریتەخوازی و رەهاگەری، بەم پێناسەیە زانستی مۆدێڕن بەقووڵی قەرزداری دەمارگرژە مەزهەبییەکانی سەدەی شازدەمە.

پرۆتستانیزم ئاسەوارێکی خێراتریشی بەدواوە بوو؛ ئەو پاشایانەی لە پێشترەوە دەیانویست دەسەڵات لە ڤاتیکان بسێننەوە بیانوویەکی باشیان دەست کەوت، لەو سەردەمەدا ڤاتیکان رۆژ لەدوای رۆژ زیاتر خۆی بە گەورە و پیرۆز لەقەڵەم دەدا. یەکەم هەوڵێک بۆ دژایەتیکردنی ڤاتیکان کەوتە گەڕ لەبەر پشتیوانیکردنی هزری پرۆتستانیزم نەبوو، بەڵکوو هەڵدەگەڕایەوە بۆ مەسەلەیەکی کەمبایەخ: پاشایەکی بێئۆقرە دەیویست میراتگرێکی هەبێت. هێنریی هەشتەم پاشای بریتانیا، داوای لە پاپا کلێمێنتی شەشەم کرد هاوسەرێتیی نێوان ئەو و کاترین هەڵبوەشێنێتەوە، چونکوو کاترین نەیتوانیبوو میراتگرێکی بۆ دروست بکات. (ئەڵبەت کاترین تەمبەڵ نەبوو، ئەو لە هەشت ساڵدا کچێک و چوار منداڵی مردووی بووبوو و دوو منداڵیشی لەبار چووبوون). پاپا ئەو داخوازەی قبووڵ نەکرد، هەر بۆیە هێنری وازی لە ڤاتیکان هێنا و خۆی بە پێشەوای کلێسای بریتانیا راگەیاند. ئەو لەڕووی باوەڕەوە هیچ کێشەیەکی لەگەڵ کلێسای کاتۆلیکدا نەبوو، تەنانەت بە نووسینی وتارێک پشتگێریی لە پاپا کرد و هێرشی کردە سەر لووتێر و بەبۆنەی ئەم کارەوە ڤاتیکان نازناوی «بەرگریکەری ئایین»ی پێ بەخشی، سەیر لەوەدایە تا ئەمرۆیش هەموو جێگرانی هێنری ئەم نازناوەیان هەڵگرتووە. کەوابوو کلێسای تازەسەرهەڵداو و سەربەخۆی ئەنگلیکان هێشتا سەر بە مەزهەبی کاتۆلیک بوو و تاقە کێشەی لەگەڵ ڤاتیکاندا کێشەی بچووکی پاپا بوو.

لووتێر، ژان کالڤین و تەنانەت ئۆلیڤەر کرامۆڵ و پیۆریتەنە ئەمریکاییەکان. داڕێژەرانی بیناکە ئەوەیان لە بیرکردووە کە زۆربەی ئەم تاقمانە دوژمنی یەکتر بوون، رەنگە باشتریش وابێت کە هەر لە بیر بکرێت.

دابڕانــی بریتانییەکــان لە ڤاتیکــان یەکەمــین و بەرجەســتەترین نمــوونە بــوو لە زنجیرەیەکــی دوورودرێژی یاخیبوون و شەڕی مەزهەبـی لە دژی ڤاتیکـان کە نزیـک بە هەمـوو وڵاتـانی ئەوروپـای گرتەوە و تـا ١٥٠ سـاڵ دوای یـاخیبوونەکەی لـووتێر درێـژەی پەیـدا کـرد. ئەم زنجیـرە شـەڕانە لە ١٦٤٨دا تەواو بوون. پەیماننامەی ئاشتیی وێستفالیا کۆتاییهێنەری «شەڕی سـی سـاڵە»ی نێـوان ژێرمەنەکـان بـوو. بەپێـی ئەم پەیماننـامەیە هەمـوو مـاڵ و موڵـک و سـامانی قەیسـەر و بەشـی هەرەزۆری ئەو شتانەی هی خودا (لە راستیدا پاپا) بوون رادەستی قەیسەر کـرانەوە. ئەم ئاشـتییە بووبەهۆی زیندووبوونەوەی هزرێکی ساڵی ١٥٥٥: «هەرکەسێک حاکمی شوێنێک بـوو ئایینەکەیشـی دەبێـتە ئـایینی زاڵــی ئەو شـوێنە»، بەم پێـیە مـافی دیـاریکردنی ئـایینی وڵات دەکەوتە دەسـت پادشــاکان. ئەم هــزری درگــایەک بــوو بە رووی ئاســانگیریی ئــایینی و کۆچبەریــدا کــرایەوە. جیــابوونەوەی تەواوی کلێســا و دەوڵەت لە ســاڵی ١٦٤٨دا رووی نەدا بەڵام ئەم ســاڵە ســەمبولی ئاڵوگۆڕێکی گرنگی مێژووی رۆژئاوا بوو. وێستفالیا مانای تەواوبـوونی هزریـک کە دەیـوت ئەوروپـا کۆمەڵگـای گەورەی مەسـیحییەکان یـان «سـەرزەمینی مەسـیحییەت»ە و دەبـێ کلێسـای کاتۆلیـک ببێــتە بەرپرســی کاروبــاری مەعنەویــی ئەم ســەرزەمینە و ئیمپراتــۆری پیــرۆز و موبــارەکی رۆم سەرۆکایەتیی کاروباری دونیاییی بکات[20]. داهاتوو بۆ دەوڵەت بوو.

دەوڵەتی رۆشنبیر

لە سـەدەی حەڤـدەدا پاشـاکان دوژمنێکیتریـان لە بەردەم خۆیانـدا بینیـیەوە و ئیـدی جڵـەوی ناڕەزایەتییەکــان لەدەســتی ئایینــدا نەمــابوو، بەڵکــوو بەرپرســە خۆماڵییەکــان واتە ئەمیرەکــان، دووکەکان، بارۆنەکان و کۆنتەکان بوون بە نەیاری یەکەمی سیستەمی پاشایەتی. بەڵام بە درێژاییی ئەم سەدەیە پادشاکان سەرکەوتنیان بەدەست هێنـا. ئەوان دەسـەڵاتی خۆیـان بەهێزتـر لە جـاران تەیار کرد و بە دامەزراندنی سیستەمێکی ئیداریی سانترال ـ دەوڵەت ـ بەسەر نەیارە ناوچەییەکانـدا سەرکەوتن. هۆکارەکانی سەرکەوتنی دەوڵەت چەند شتێک بوو: ئـاڵوگۆڕی تەکنۆلـۆژیکی، ململانێـی تونـدی نیزامـی، ســەرهەڵدانی ناســیۆنالیزم و دواجــار دروســتکردنی میکــانیزمێکی ناوەنــدی بـۆ کۆکردنەوەی پیتاک. بەڵام نابێ ئاکامێکی گرنگـی ئەم ئـاڵوگۆڕە لە بیـر بەرینـەوە؛ بەهێزبـوونەوەی دەوڵەت لە بەرژەوەنــدیی ئازادیــدا نەبــوو. پاشــاکان لەگەڵ بەهێزبوونەوەیانــدا دەکەوتــنە

٢٠ . هزری کۆمەڵگای جیهـانیی ئیمانـداران ئێسـتایش لە ئیسـلامدا هەیە کە بە ئـوممەت ناسـراوە. بەڵام لە ئیسلامدا هاوواتای کلێسای کاتۆلیک یان پاپامان نییە. (بڕوانە بەشی چوارەم).

هەڵوەشاندنەوەی زۆربەی دامەزراوەکانی سەدەکانی ناوەڕاست، وەک پەرلەمانەکان، شۆراکان و ئەنجومەنەکانی یاسادانان. ئەندامانی ئەنجومەنی یاسادانانی فەرەنسا (ئێتاژێنرۆ) لە بەهاری ١٧٨٩ و لە سەروبەندی شۆڕشی مەزندا بانگهێشتی کۆبوونەوە کران، لە راستیدا ئەمە یەکەم کۆبوونەوەی ئەم ئەنجومەنە بوو لەدوای ١٧٥ ساڵ! هەروەها ئەو پادشایانەی تازە بەهێز بووبوونەوە وردەوردە کەوتنە هەڵوەشاندنەوەی سیستەمی چەندلایەنەی مافە ئەشرافییەکان و نەریتە ناوچەییەکان و سیستەمی پاراستنی پیشەکاران، لە بەرانبەردا سیستەمێکی یەکسان و هاوشێوەیان بۆ دابینکردنی مافەکان رۆ نا کە لەژێر چاودێریی پادشادا بوو. لەم بارەیەوە پەرلەمانی بریتانیا ئاوارتەیەکی گرنگ بوو کە لە راستیدا دوای شۆڕشی مەزنی ١٦٨٨ لە شەڕی دژ بە داموودەزگای پاشایەتیدا سەرکەوتنی بەدەست هێنا .[١٠]

رەنگە پێمان وا بێت لاوازکەوتنی چینی ئەشراف مانای پێشکەوتنی ئایدیای یەکسانبوون لەبەرانبەر یاسادا، لەو سەردەمەدا دەیانویست دەقاودەق بەم مانایەی بشوبهێنن. هاوکات لەگەڵ پێشکەوتنی بیری رۆشنگەریدا کە سەرجەم ئەوروپای سەدەی حەڤدەمی گرتبۆوە، بۆچوونەکانی هەندێ فەیلەسوفی وەک ڤۆڵتێر و دیدرۆ بارگاوی بوو بە هەندێ وەهم و خەیاڵ دەربارەی «بەئەقڵانیکردن» و «مۆدێرنیزاسیۆن»ی دەوڵەت. بەڵام ئەم بۆچوونانە لە مەیدانی کردەوەدا بە ئاراستەی بەهێزبوونەوەی دەوڵەتی ناوەندی و لاوازکەوتنی دەسەڵاتە ناوچەییەکاندا دەشکایەوە. ئەم رەوتە کە دواتر بە دەستەواژەی «دیکتاتۆرییەتی رۆشنبیرانە» پێناسە کرا هەڵگری کۆمەڵە توخمێکی پێشکەوتنخوازانە بوو. هەندێ لە دەسەڵاتدارانی ئەو سەردەمە - بۆ وێنە فرێدریشی دووەمی پرۆسی، کاترینی دووەمی رووسی و یۆزێفی دووهەمی نەمسایی - بەرانبەر جیابیرانی مەزهەبی ئاسانگیر بوون، چاکسازییان لە سیستەمی یاساییدا دەکرد و یارمەتیی مادی و مەعنەویی بەرچاویان پێشکەش بە هونەرمەندان، مۆسیقاران و نووسەران دەکرد (هەر ئەمەشە وای کردووە لە زۆربەی کتێب و نووسراوەکاندا وەک کەسانێکی باش ناوزەد بکرێن). بەڵام ئەم جێگۆڕکێیە لە دەسەڵاتدا، بوو بە هۆی لاوازکەوتنی هەموو ئەو گروپانەی ناو کۆمەڵگا کە توانای کۆنترۆڵکردنی ئۆتۆریتە و سەرەڕۆییی داموودەزگای پاشایەتییان هەبوو. لێرەبەدواوە ئیدی ئازادی بەتەواوی گرێدراوی رێژەی دەست و دڵبازیی حاکمان بوو. تەنانەت باشترین پادشایش - هەروەها جێنشینە کەمتر باشەکانی - کاتێک بکەوتایەنە ژێر زەختێکی ناوخۆیی یان دەرەکییەوە، پرۆسەی لیبرالیزاسیۆنیان رادەگرت و دەکەوتنە سەرکوتکردنی ناڕازییان. لە کۆتاییی سەدەی هەژدەمدا کە شەڕ و شۆڕش و یاخیبوونی ناوخۆیی ئاسایش و هێمنایەتیی ئەوروپایان شێواندبوو، دیکتاتۆرییەتی رۆشنبیرانە زیاتر لەوەی بەرەو رۆشنبیری بڕوات بەرەو دیکتاتۆرییەت هەنگاوی هاوێشت.

دامودەزگای پاشایەتیی فەرەنسا لە سەردەمی لۆیی چواردەمدا گەیشتبووە تەشقی دەسەڵاتی خۆی. فیۆدالیزمی فەرەنسی هەمیشە جیاواز بووە لە فیۆدالیزمی بریتانی. فەرەنسا کەوتبووە نێوان چەند وڵاتێکی نەیارەوە، هەر بۆیە بەردەوام سەرقاڵی کۆکردنەوەی هێزی نیزامی و شەڕکەر بوو، ئەمەش لە خۆیدا نەیدەهێشت دەوڵەتی ناوەندی لاواز بکەوێت (لۆیی چواردەم لە کۆی پەنجاوچوار ساڵ پاشایەتی سی ساڵ لە شەڕدا بوو). دامودەزگای پاشایەتی ئەم راستییە ژیۆپۆلۆتیکانەی بە بارێکیتردا دەقۆستەوە و لە رێگایەوە چینی ئەشرافی لە پێگەی دەسەڵاتیان کە هەمان زەویوزار و موڵکەکانیان بوو، دوور دەکردەوە. لۆیی چواردەم لەبەر رۆشناییی رێنومایییەکانی کاردینال ریشیلۆی[٢١] بلیمەت و زانادا، وردەوردە دەوڵەتە خۆماڵییەکانی لە چنگی ئەشراف دەرهێنا و فەرمانبەرە ناوچەیییەکانی لە باتیی ئەوان دامەزراند کە وابەستەی خۆی بوون. هەروەها پێگە و بەهای شۆراکان و ئەنجومەنەکانی یاساداناني دابەزاند. لۆیی چواردەم بە «پادشای هەتاو» ناوبانگی دەرکردبوو، ئەڵبەت پێچەوانەی بۆچوونی باو ئەم نازناوە ئاماژە نەبوو بۆ زێڕ و ئاڵتوونەکانی، بەڵکوو ئاماژە بوو بۆ پێگە و دەسەڵاتە بێوێنەکەی. هیچ کەس و هێزێک نەبوو بتوانێت شان لە شانی ئەو بدات. لۆیی چواردەم ئەشرافی فەرەنسای راپێچی پاریس کرد و بە رازاوەترین دەرباری ئەورووپا فریوی دان و بۆ هەمیشە نیشتەجێی ئەم شارەی کردن. لۆیی دەیویست بەم کارە لاوازیان بخات. دامودەزگای پاشایەتیی فەرەنسا پارە و پووڵێکی ئەفسانەییی بەکار دەهێنا بۆ مەراسیمە بێوێنەکانی سەیران، سەما و هەڵپەرکێ، راوکردن و دابونەریتە نەبڕاوەکانی کۆشکی پاشایی، ئەمانە و گەورەیی و شکۆی کۆشکی ڤێرسای فێڵبازییەکی زیرەکانەی سیاسی بوو تا بەم شێوەیە ئەشراف بکەنە نێو قەفەسێکی ئاڵتوونەوە. ئەوان بە جلوبەرگی رازاوەی هەورێشم و کڵاوقژی پوودرلێدراو خڵەتان و وردەوردە دەسەڵات و سەربەخۆییان لێ زەوت دەکرا.[١١]

شۆڕشی ١٧٨٩ زۆر شتی گۆڕی، بەڵام نەیتوانی بۆچوونی ناوەندخوازانە (سانترالیستی) بگۆڕێت، لە راستیدا شۆڕش وڵاتی سانتراڵیزەتر کردەوە. شۆڕشی فەرەنسا پێچەوانەی شۆڕشی مەزنی بریتانیا (١٦٨٨) ئەشرافی زەمینداری بەهێزتر نەکرد بەڵکوو لەخشتەی بردن. شۆڕشی فەرەنسا کڵێسای بێدەسەڵات کرد و چینی ئەشراف و دەوڵەتە بچووکەکان و بانکە خۆماڵییەکانی لاواز خست. لۆرد ئەکتۆن، توێژەر و سیاسەتمەداری گەورەی سەدەی نۆزدەم، پێی وایە شۆڕشی فەرەنسا زیاتر لەوەی هەوڵی بچووککردنەوەی دەسەڵاتی ناوەندی بدات هەر هێزێکی دیکەی دیبا

---

٢١ . سەرۆک وەزیرانی لۆیی سێزدەم لە نێوان ساڵانی ١٦٢٤ تا ١٦٤٢دا کە لایەنگری دەسەڵاتی رەهای پاشایەتی بوو. و.ف

ئەکەوتە دژایەتیکردنیەوە و بێکاریگەری دەخستن. ئەکتۆن پێی وایە فەرەنسییەکان «تیۆریی شۆڕش»یان لە ئەمریکاییەکان وەرگرت «نەک تیۆریی حکوومەت ـ واتە بڕین نەک دوورین». دەسەڵاتی جەماوەری سەرجەم شکۆ و شانازی و هێزی کۆنترۆڵنەکراوی پاشایەتیی کردە موڵکی خۆی. «جەماوەر» باڵاترین و بەرزترین پێگەی پێ بڕا و «ئازادی و یەکسانی و برایەتی»ی وەک ئامانجەکانی خۆی راگەیاند. ماف و ئازادییەکان کە سەردەمانێک گرێدراوی دەستودڵبازی و دڵفراوانیی پادشاکان بوو، لەمە بەدواوە کەوتە ژێر نفووزی حەز و ئارەزووی «هاووڵاتییان»ەوە، ئەڵبەت سەرکردەکانی شۆڕش نوێنەری ئەم هاووڵاتییانە بوون.

بەڵام فەیلەسوفێکی فەرەنسی مۆدێلێکی دیکەیشی بۆ ئازادی داڕشتبوو؛ مۆنتێسکیۆ وەک زۆربەی لیبراڵەکانی چاخی رۆشنگەری لە سەدەی هەژدەمدا، ستایشی حکوومەتی بریتانیای دەکرد. مۆنتێسکیۆ بە ستایشکردنی رووتەوە نەوەستا و سەرەکیترین تایبەتمەندیی سیستەمی بریتانیای دەستنیشان کرد: ئەم سیستەمە لەباتیی ئەوەی بە شێوەی تیۆریک پشتگیری لە ئازادی بکات بە کردەوە پارێزەری ئازادی بوو. هیچکام لە لایەنە پێکهێنەرەکانی دەسەڵات نەیدەتوانی دەسەڵاتێکی فرە بۆ خۆی کۆ بکاتەوە، چونکوو دەسەڵات دابەش کرابوو لە نێوان پادشا، ئەشراف (ئەنجومەنی دەوڵەمەندان) و خەڵکی ئاساییدا (ئەنجومەنی عەوام). ئەم شێوە لە «جیاکردنەوەی دەزگاکان»ی دەوڵەت [دابەشکردنی دەسەڵات]، بوو بە هۆکاری پاراستنی ئازادییە مەدەنییەکان و ئاسانگیری لەبەرانبەر جودابیرانی مەزهەبیدا. مۆنتێسکیۆ بە شێوەی کوێرانە پشتیوانیی لە میکانیزمی حکوومەت و لە یاساکان نەدەکرد، بیرمان نەچێ سەرەکیترین کتێبەکەی ناوی *رۆحی یاساکان* بوو.

لە راستیدا دوای چەند سەدەیەک دەسەڵاتی پاشای بریتانیا هێند رووی لە کزی دا کە لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەمەوە سەرەڕای ئەوەی ئەم وڵاتە بە فەرمی خاوەن سیستەمی پاشایەتی بوو بەڵام بە کردەوە وەک کۆمارێکی ئەشرافی وابوو کە دەستەبژێرانی زەمیندار بەڕێوەیان دەبرد. لێکدانەوەی ستایشئامێزی مۆنتێسکیۆ کاریگەرییەکی بەرچاوی لەسەر خودی بریتانییەکانیش بەجێهێشت. ویلیام بلاکێستۆن، مافناسی بەناوبانگ و گەورەی بریتانی، کاتێک خەریکی لێکۆڵینەوەی یاساکانی بریتانیا بوو هزرەکانی مۆنتێسکیۆی وەک سەرچاوەیەک بەکار دەهێنا. جۆدییەت ئەشکلار، فەیلەسوفی سیاسیی ئەمریکایی، پێی وایە لە سەردەمی دامەزرانی کۆماری ئەمریکادا «مۆنتێسکیۆ پەیامێکی ئاسمانی بوو». جەیمز مەدیسۆن، تۆماس جێفێرسۆن، جان ئادامز و هەموو کاربەدەستانیتر هەوڵیان دەدا لە دروستکردنی سیستەمی نوێی سیاسیی ئەمریکادا هەڵگەڕێنەوە بۆ لای هزرەکانی مۆنتێسکیۆ و زیاترین ئاوڕدانەوەیان لە ناو نووسەرانی مۆدێرندا بۆ مۆنتێسکیۆ بوو (تەنیا کتێبی پیرۆز زیاتر لە مۆنتێسکیۆ کەڵکی لێ وەرگیراوە). ئەشکلار پێی وایە

مۆنتێسکیۆ هێند سەرنجڕاکێشەر بوو کە «هەم داکۆکیکەران و هەم نەیارانی یاسای تازەی بنچینەیی، بەڵگاندنەکانیان بەقووڵی گرێدراوی مۆنتێسکیۆ بوو».[١٢]

بەرهەمەکانی سەرمایەداری

لە سەدەی هەژدەمدا کولتووری سیاسیی نائاساییی بریتانیا سەرچاوەیەکی دوایی و ژیانبەخشی دەسەڵاتی بەدەست هێنا: سەرمایەداری[٢٢]. ململانێکانی نێوان کلێسا و دەوڵەت، ئەشراف و پادشاکان و کاتۆلیک و پرۆتستان دەرگایان بە رووی ئازادیی تاکدا کردەوە، بەڵام سەرمایەداری هەموو دیوارەکانی رووخاند. سەرمایەداری زیاترین کاریگەریی لەسەر داڕشتنی دونیای مۆدێرن بەجێهێشتووە و لە هەمان کاتدا هیچ شتێکیتر نەیتوانیوە وەک سەرمایەداری مۆدێلە تەمەندرێژە چەندهەزارساڵەییەکانی ژیانی سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتیمان تێک بشکێنێ. سەرمایەداری لە چەند سەدەیەکدا فیۆدالیزم و سیستەمی پاشایەتیی هەڵوەشاندەوە، هەردووکی ئەمانە جەختیان لەسەر رەگەز و رەسەن دەکردەوە. سەرمایەداری چینێکی سەربەخۆی خاوەن کار و پیشەی خولقاند کە زۆر قەرزداری دەوڵەت نین و هەنووکە سەرەکیترین هێزی ناو هەموو کۆمەڵگا پێشکەوتووەکانی جیهانن. سەرمایەداری گۆڕان و بووژانەوەی لە باتیی تەکووزی و سوننەت وەک فەلسەفەی زاڵی دونیای مۆدێرن چەسپاند. سەرمایەداری ئافرێنەری دونیایەکی تازە بوو بە هیچجۆر لەو دونیایە ناچێت هەزاران ساڵ بەردەوام بوو، زیاترین کاریگەرییەکەیشی لەسەر بریتانیا بوو.

سەرمایەداری لە شوێنکیتر لەدایک بوو. لە زۆربەی هەرەزۆری سەدەکانی ناوەڕاستدا بازرگانی و مامەڵەکردن رووی لە کزی دابوو، بەڵام لە سەدەی چواردەمدا کەم کەم لە هەندێ ناوچەی ئەوروپادا بووژایەوە. شۆڕشی تەکنۆلۆژیای وەرزێڕی بوو بە مایەی گەشەسەندنی رێژەی بەرهەمهێنانی دانەوێڵە و دەغڵ و دان، بە جۆرێک کە زیاتر لە پێویستیی ناوخۆیی بوو، هەر بۆیە دەبا یان بفرۆشرایە یان بە شێوەی بەرانبەر بگۆڕدرایەتەوە. چەندین شاری بازرگانی و بەندەریی وەک ئەنت ڤۆرپ[٢٣]، برۆکسێل، ڤێنیسیا و جینێڤا بوونە سەنتەری چالاکیی ئابووری. ژمێریاریی

---

٢٢. سەبارەت بە پێناسە جۆراوجۆرەکانی «سەرمایەداری» گەلێ بەرهەمی بێشومار هاتۆتە نووسین. من لە پێناسەیەکی زۆر سەرەتاییدا بە کاری دەهێنم کە لەگەڵ زۆربەی پێناسە باوەکانی ناو فەرهەنگەکانی وشەدا، بۆ وێنە لەگەڵ پێناسەی ئینسایکلۆپیدیای ئۆکسفۆرددا (١٩٩٨)، دەگونجێت: «سیستەمێک بۆ بەڕێوەبردنی ئابووری کە لەسەر بنەمای بازاڕی ئازاد دامەزراوە و ئامێرەکانی بەرهەمهێنان، دابەشکردن و گۆڕینەوە لە دەستی دەوڵەتدا نییە و خەڵک یان کۆمپانیاکان بەڕێوەیان دەبەن...».

٢٣ . شارێکی بەلجیک. و.ف

دووقات[٢٤]، بەکارهێنانی ژمارە هێندی/عەرەبییەکان و سەرهەڵدانی بانکداری، چالاکیی ئابوورییان لە کارێکی ئاماتۆرانەوە گۆڕی بۆ چالاکییەکی پرۆفیشناڵ و میتۆدیک. دوای ماوەیەک بووژانەوەی بازرگانی سنووری شارە بەندەرییەکانی تێپەڕاند و دزەی کردە ناو وڵاتەکانیشەوە، ئەم دیاردەیە سەرەتا فرۆ بوومانی گرتەوە (هۆڵەندا، بەلجیک و لۆکزامبوورگ) دواتریش بەرەو بریتانیا کشا و هەموو بەرهەمێکی وەرزێڕی، پیشەسازی، پیشەسازییە دەستییەکان و هەروەها کەرتی خزمەتگوزاریشی گرتەوە. هێشتا وەڵامێکی تەواو و تۆکمە بۆ ئەو پرسیارە نەدۆزراوەتەوە کە چما سەرمایەداری سەرەتا لەو ناوچانەدا سەری هەڵدا، بەڵام زۆربەی مێژوونووسانی ئابووری لەسەر ئەو رایەن کە یەک لە هۆکارە گرنگەکانی دەگەڕێتەوە بۆ ئامادەبوونی دەوڵەتێکی بەهێز کە پارێزەری موڵکداریی تاکی بوو. دوو مێژوونووسی گەورەی ئەم بوارە، داگلاس نۆرس و رۆبێرت تۆماس، دەڵێن لە هەرکوێدا سەرمایەداری پێش کەوتبا هۆکارەکەی «بە زۆری دەگەڕایەوە بۆ ئەو جۆرە مافانەی بۆ موڵکداری دابین کرابوو».[١٣] لە سەدەی شانزدەمدا وردە وردە بۆچوونێکی گشتی لە ئەوروپادا سەری هەڵدا کە پێی وابوو «سەروەت و سامان هی بنەماڵەیە و دەسەڵاتیش موڵکی پادشا و فەرمانبەرانی پادشایە». مافناسێکی ئیسپانیایی لە سەدەی پازدەمدا وتبووی «دەبێ تەنیا بەڕێوەبردنی وڵات بە پادشا بسپێردرێت نەک ئەوەی بە شێوەیەکی رەها ببێتە خاوەن هەموو شتێک».[١٤] بەڵام تەنیا لە بریتانیادا پادشایەک (چارڵزی یەکەم) بە کردەوە لەسێدارەدرا کە ئەوەش زیاتر لەبەر دیاریکردنی رێژەی پیتاک (باج) بە شێوەی سەرەڕۆیانە بوو.

پاراستنی میتۆدیکی مافی موڵکداری کۆمەڵگاکانی دوچاری ئاڵوگۆڕ کرد. ئەمە مانای ئەوەیە دەکرا تۆڕی ئاڵۆزی نەریتەکان و مافە فیۆدالییەکان وەلا بنرێن کە هەرهەموویان لەمپەرێک بوون لە بەردەم بەکارهێنانی شیاو و کاریگەری سەرمایەدا - دەستەبژێرانی زەمینداری بریتانیا لە مۆدێرنیزاسیۆنی وەرزێڕیدا گەورەترین دەوریان گێڕا. ئەوان دەستیان دایە سیستەمی پەرژینکردن[٢٥] - ئەمە پرۆسەیەکی بێڕەحمانە بوو لە پێناو چەسپاندنی مافەکانی فیۆدالاندا لەسەر ئەو دەشت و دەر و لێرەوارە گشتییانەی دەکەوتنە نێو موڵکەکانیانەوە - بەمەش رەعیەت و وەرزێڕانیان مەجبوور کرد کاری پسپۆڕانەتر و کاراتر ئەنجام بدەن، ژیانی ئەم رەعیەت و وەرزێڕانە بەتەواوی وابەستەی

٢٤ . جۆرە سیستەمێکی ژمێریاری کە لەسەر دوو جۆر ژماردن دامەزراوە. و.ف

٢٥ . ئەمە میتۆدی فیۆدالە بریتانییەکان بوو لە سەدەی هەژدەدا بۆ داگیرکردنی زەویوزارە بایەر و گشتییەکان. ئەوان پەرژینیان بەدەور ئەم زەوییانەدا دەکێشا و دەیانکردنە بەشێک لە موڵکە تایبەتییەکانی خۆیان. جووتیاران لەسەر ئەم زەوییانە بژێوی ژیانیان دابین دەکرد، هەربۆیە بەناچار وازیان لە وەرزێڕی هێنا و لە کارگە تازە دامەزراوەکانی رستندا دامەزران.و.ف

هەمان ئەو زەوی‌وزارانە بوو. ئەم لێرەوارانە دواتر بۆ لەوەڕاندنی پەز بەکار هێنران کە بوو بە هۆی گەشەسەندنی بازرگانیی خوری کە گەلێ پڕ پیت و داهات بوو. چینی زەمینداری بریتانیا خۆیان لەگەڵ شۆڕشی روو لە رووداني سەرمایەداریدا گونجاند و بەم شێوەیە دەسەڵاتی خۆیان پتەو کردەوە، بەڵام لە هەمان کاتدا یارمەتیی رەوتی مۆدێرنیزاسیۆنی کۆمەڵگاشیان دەدا. بەڵام ئەشرافی فەرەنسی کۆمەڵە زەمینداریکی بزر و غایب بوون و بەوجۆرەی شیاوە هەوڵی گۆڕینی موڵکەکانیان بۆ موڵکێکی بەرهەمهێنەرتر نەئەدا، لە هەمان حاڵدا ئەستاندنی پیتاکی قورسیان لە رەعیەتەکانیان درێژە پێ‌دا. ئەوانیش وەک زۆربەی ئەشرافی ئەوروپایی بازرگانیکردنیان سووک دەنرخاند.

جیا لە «ئەشرافی کارداهێن» سەرمایەداری تاقمێکی دەوڵەمەند و بەهێزی نوێی دیکەیشی دروست کرد کە لە رێگای زەوی‌وزاری پێشکەشکراوی دامودەزگای پاشایەتییەوە دەوڵەمەند نەبووبوونەوە، بەڵکوو ئەم دەوڵەمەندییەیان لە رێگای چالاکیی ئابووریی سەربەخۆی خۆیانەوە بەدەست هێنابوو. بە واتای یەک لە مێژوونووسان ئەم «وردە مالک»انەی بریتانیا کە لە وردە ئەشرافەکانەوە تا جووتیارانی داهێنەری دەگرتەوە، «تاقمێکی وردە سەرمایەداری لووتبەرز و بوێر» بوون.[١٥] ئەم تاقمە یەکەم ئەندامانی بۆرژوازی بوون ـ کارل مارکس ئەم چینە خاوەن سەرمایە و زەحمەتکێشە بە «خاوەنی ئامێرەکانی بەرهەمهێنان و خاوەنکارانی کرێکارانی کۆمەڵگا» پێناسە دەکات. مارکس بە دروستی لەوە گەشتبوو کە ئەم چینە پێشەنگ و ئاڵاهەڵگری لیبرالیزاسیۆنی سیاسییە لە ئەوروپادا. بۆرژوازی بەرژەوەندیی گەورەی خۆی لە هەندێ فاکتەری وەک سەرمایەداری، باڵادەستیی یاسا، بازاری ئازاد و سەرهەڵدانی پرۆفیشناڵیزم و شیاوسالاریدا[٢٦] دەبینێتەوە، هەر بۆیە پشتیوانی لە ریفۆرمی پلە بە پلە ئەکات، ئەم جۆرە ریفۆرمە رەوتەکە بەرەو پێشەوە دەبات. برینگتۆن مۆر، توێژەری هاروارد، کتێبێکی لەسەر زانستە کۆمەڵایەتییەکان نووسیوە کە ئێستا زۆر بەناوبانگە، تیایدا ئاوڕی داوەتەوە لە هەموو ئەو رێگایانەی دیموکراسی و دیکتاتۆری بەرهەم دەهێنن و بۆ ئەم مەبەستەش نموونە دیاردەکانی چوار گۆشەی جیهانی خستۆتە بەر لێکۆڵینەوە. دواجار ئەنجامگیریی دواییی ئەم توێژینەوەیەی لە چوار وشەدا کورت کردۆتەوە: «بۆرژوازی نەبێت، دیموکراسی نییە».[١٦]

لەو کاتەوەی چالاکیی ئابووریی کارداهێنانە و ریسکخوازانە بوو بە هۆکاری سەرەکیی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی، سیاسەتی بریتانیایش لە بنەوە گۆڕدرا. ئەنجومەنی عەوام کە لە سەدەی حەڤدەمدا دەسەڵاتی لە پادشا سەندبۆوە و وڵاتی بەڕێوە دەبرد، پڕ بووبوو لەو بازرگانە نۆماڵانەی تازەبەتازە دەوڵەمەند بووبوونەوە. هەمیشە ئەشرافی خاوەن نازناو لە بریتانیادا زۆر کەم بوونە؛ تا

26. Meritocracy

کۆتاییی سەدەی هەژدە تەنیا ٢٠٠ کەس بوون.[١٧] بەڵام چینێکی بەربڵاوی خوارتر لەوان هەبوون کە زیاتر بە ناوی «دەوڵەمەندان (جێنتری)ی بریتانی» ناسرابوون. ئەمانە زۆرجار هەندێ پێوەندییان لەگەڵ ئەشرافدا هەبوو و هەندێ بەرپرسایەتییان لە دەوڵەتە خۆماڵییەکاندا وەردەگرت، بەڵام دواجار سەرچاوەی پلەوپایە و دەسەڵاتیان دەگەڕایەوە بۆ بازرگانی، کار و پیشەی پرۆفیشناڵ یان وەرزێریی پڕپیت و داهاتیان. زۆربەیان دەچوونە ناو دەوڵەتەوە و بە دانانی مەودایەکی گونجاو لە نێوان خۆیان و تەکووزیی کۆندا دەیانویست ریفۆرمە پێشکەوتنخوازانەکان پراکتیزە بکەن، ریفۆرمی وەک بازرگانیی ئازاد، بازاڕی ئازاد، مافە تاکییەکان و ئازادیی ئایینی.

سیان لە بەرجەستەترین سەرۆک وەزیرانی سەدەی نۆزدەی بریتانیا لەم دەوڵەمەندانە بوون: رۆبێرت پیل، ویلیام گێلادێستۆن و بێنجامین دێزراییلی. چینی تازەبەدەسەڵاتگەیشتوو رەچاوی بەشی هەرەزۆری دابونەریتی ئەشرافییان دەکرد کە دەتوانین ئاماژە بدەینە تایبەتمەندیگەلێکی وەک کۆشکی رازاوە، قاتی ئەشرافی و میوانییەکانی نێچیرڤانی، بەڵام گەلێ لەوان بگۆڕتر بوون. رێزی زۆر لە «جێنتێلمەنەکان» دەگیرا و تەنانەت لە کۆمەڵگادا زیاتر لە لۆردەکان پێشەنگ و کاریگەر بوون. لە راستیدا لە سەدەی حەڤدەمەوە «جێنتێلمەنی بریتانی» بوو بە کەسایەتییەکی ئەفسانەیی و هەموان ئاواتەخوازی وەها پلەوپایەیەک بوون. دەڵێن نێرسێک داوای لە جەیمزی یەکەم کردبوو کوڕەکەی بکاتە جێنتێلمەن، پادشا لە وەڵامدا وتبووی «من هەرگیزاوهەرگیز ناتوانم بیکەمە جێنتێلمەن، بەڵام دەتوانم بیکەمە لۆرد». کابرایەکی فەرەنسی کە سەردانێکی لەندەنی کردبوو، ئابەم شێوە گاڵتەئامێزە باسی لاساییکردنەوەی دەوڵەمەندان لە لایەن ئەشرافی بریتانیاوە دەکات: «لە لەندەندا ئەشراف وەک خزمەتکارەکانیان جلوبەرگ ئەکەنە بەریان و ژنەکانیشیان لاسایی کەنیزەکانیان دەکەنەوە».[١٨] وێناکردنی ئێستای ئێمە بۆ جێنتێلمەنی بریتانی دیمەنی پیاوێکی جلوبەرگ رازاوەی جوانخاسە کە «رۆلف لۆرێن[٢٧]» ستاتیکای ئەم پیاوە بە چوارگۆشەی جیهاندا بڵاو دەکاتەوە. بەڵام سەرهەڵدانی توێژی جێنتێلمەن بەقووڵی وابەستەی سەرهەڵدانی ئازادیی بریتانی بوو.

ئەنگلۆ ـ ئەمریکا

هەرچەند سەرهەڵدانی سەرمایەداری، دەوڵەتی سنووردار، مافی موڵکداری و باڵادەستیی یاسا لە سەدەی هەژدەدا هەموو ئەورووپای گرتبۆوە، بەڵام بریتانیا نموونەیەکی تاقانە بوو. ئەم وڵاتە لە

٢٧ . کۆمپانیای بەرهەمهێنانی جلوبەرگ. و.ف

هەموو وڵاتانی ئەوروپا دەوڵەمەندتر، داهێنەرتر، ئازادتر و سەقامگرتووتر بوو. لەم بارەیەوە گۆییدۆ دۆ رۆدجێرۆ دەڵێت: «ئـازادیی تـاکی، بەتـایبەتی ئاسایشـی تـاک و سـەرمایە، بە باشـترین شـێوە دەپـارێزرا. سیسـتەمی بەڕێـوەبەرایەتی سـەربەخۆ و چەقنەبەسـتوو بـوو و رێکخراوەکـانی دادوەری بەتەواوی سەربەخۆ بوون لە دەوڵەت. مافە تایبەتییەکـانی دامودەزگـای پاشـایەتی زۆر بەرکـورت و سنووردار کرابوویەوە... دەسەڵاتی سیاسی لە ژێر کۆنترۆڵی پەرلەماندا بوو، ئایا ئەوروپا دەیتـوانی مۆدێلێکی هاوشێوەمان بخاتە بەردەست؟» چەندەها چاودێری دیکەی ئەو سـەردەمەش هەر ئاوەهـا ئەنجامگیرییەکیـان بەدەسـتەوە داوە و ستایشـی پێکهـاتە و کەسـایەتیی نەتەوەییـی بریتانیایـان کـردووە. هەنـدێ کەس بەتـایبەتی لەسـەر ئـابووری چـڕ دەبـوونەوە. بە رای ڤـۆڵتێر «بازرگـانی، هاووڵاتییانی بریتانیای دەوڵەمەند کردەوە، لە هەمانکاتدا یارمەتیی داون کە ئازاد بژین... هاوکـات هەر ئەم ئازادییەش بوو بە هـۆی گەشەسـەندنی بازرگـانی». زانـایەکی ئـایینیی وردبـین و زیرەکـی فەرەنسی بە ناوی ئابێ کوایر دەڵێـت، دەوڵەتـی بریتانیـا دەسـتی نەدایە پیاهەڵـدان و پەرەپێـدانی حەز و ئارەزووە چەواشەکانی چینی ئەشراف بەڵکوو دەستی یارمەتیی درێژ کردەوە بەرەو «چینـی پاک و خاوێنی مامناوەندی، ئەم توێژە بەنـرخ و پـایەبەرزەی نـاو گەل».[١٩] بـازاڕی ئـازاد چینـی مامناوەندی دەوڵەمەند دەکردەوە، ئەم چینە لە پێشکەوتنی ئایدیای ئازادیدا رۆڵێکی باشی دەگێڕا. وادیارە ئەم سیکلە، سیکلێکی بەکەڵک و سوودمەند بوو.

کۆچبەرنشینەکانی ئەمریکا زیاترین لێکچوونیان لەگەڵ بریتانیـادا هەبـوو. خەڵکـی ئەم ناوچـانە کۆمەڵە دەوڵەتێکیان دامەزراندبوو کە زۆر لەو دەوڵەتانە دەچوون وا لە بریتانیای سەدەی شـازدەدا دیتبوویـان. لە سـەروبەندی یـاخیبوونی کۆچبەرنشـینەکان لە جـۆرجی سـێیەم، داخوازییەکـانی شۆڕشگێڕان گەڵاڵەیەک بوو بۆ داواکردنەوەی مافە بریتانییەکانی خۆیان. ئەوان دەیانوت پاشـایەکی ستەمکار ئازادییە بونیادییەکانمانی پێشێل کـردووە، هەر بـۆیە ناچـار بـووین سـەربەخۆیی خۆمـان رابگەیەنین. ئەم بڕیارە لە هەندێ لایەنەوە هاوشێوەی هەمان بڕیارەکەی شۆڕشی پڕشکۆی بریتانیـا بـوو کە پەرلەمـان لە بەرانـبەر پاشـایەکی دیکتـاتۆردا وەسـتا. سـەرەکیترین گونـاه و تـاوانی ئەو پادشایە بەرزکـردنەوەی سـەرەڕۆیانەی رێـژەی پیتـاک بـوو بەبـێ رەزامەنـدیی هاووڵاتییـان، یـان بە پێناسـەیەکی گونجـاوتر بەبـێ رەزامەنـدیی پیتاکـدەران. لە هەردوو شۆڕشـی ١٦٨٨ی بریتانیـا و ١٧٦٦ی ئەمریکادا دەستەبژێرانی پێشکەوتنخواز کە لایەنگری مۆدێرنیزم و خاوەن بیرێکـی کـراوە و داهێنەر بوون سەرکەوتنیان بەدەست هێنا (جگە لە پادشـا، کۆنسێرڤاتیسـتە کۆنەکـان کە هەم لە بریتانیـای سـەدەی حەڤـدە و هەم لە ئـەمریکای سـەدەی هەژدە لەگەڵ دەسـەڵاتی پاشـایەتیدا مابوونەوە، دۆڕاوانی شۆڕش بوون).

بەڵام ئەگەر بریتانیا نموونەیەکی ئاوارتە بوو، ئەوا ئەمریکا نموونەیەکی تایبەتی بوو لە نموونەیەکی تایبەتی؛ ئەمریکا هەمان بریتانیا بوو بەبێ فیۆدالیزم. ئەڵبەت لە ئەمریکایشدا بنەماڵەی زەمیندار و دەوڵەمەند زۆر بوون، بەڵام هەڵگری هیچ جۆرە نازناو و مافێکی میراتگرانە نەبوون و بەبەراورد لەگەڵ ئەندامانی ئەنجومەنی لۆردەکانی بریتانیادا هیچ دەسەڵاتێکی سیاسیشیان بەدەستەوە نەبوو. ریچارد هۆفستاتێری مێژوونووس پێیوایە بۆ تێگەیشتن لە ئەمریکای سەدەی هەژدە پێویستە تایبەتمەندییەکی ناوازە لەبەرچاو بگرین: «دونیایەک کە تەنیا چینی مامناوەندیی تێدایە».[٢٠] هەرچەند هەندێ توخمی ئەشرافی ئامادی رووبەرە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان بوون بەڵام زۆر بە دەگمەن رووی دەدا زاڵ بوونایە و دەسەڵاتیان کەوتایەتە دەست. لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەوە وردەوردە ئەم توخم و هۆکارانە لە باکووری ئەمریکادا بەرەو لاوازی چوون. گۆردۆن وودی مێژوونووس دەڵێت: «لە ساڵانی ١٧٨٠[ی ئەمریکا]دا دەمانتوانی بە روونی وێنای کۆمەڵگایەک بکەین کە قۆناخی پێش مودێڕن دەربازدەکات و بەرەو کۆمەڵگایەکی مۆدێڕن هەنگاو دەنێت، کۆمەڵگایەک وردە وردە بەرژەوەندیی بازرگانی و شێوەڕوانینی خەڵکی ئاسایی بۆ بەکارهێنان دەبێتە مۆدێلی زاڵ». شۆڕشی ئەمریکا کە وود وتەنی بوو بە هۆی «پەرەسەندنی تەقینەوەئاسای هێزی کارداهێن» مەودای نێوان ئەورووپا و ئەمریکای قووڵتر کردەوە.[٢١] لەمە بەدواوە ئیدی ئەمریکا بەتەواوی گۆڕدرا بۆ کۆمەڵگایەکی بۆرژوایی و شانازیی بەم گۆڕانەوە دەکرد. تۆکڤیل چەند رۆژ دوای ئەوەی لە ١٨٣١دا گەیشتە ئەمریکا لە دووتوێی بیرەوەرییەکانیدا نووسیویەتی، لە ئەمریکادا «مرۆڤ وا هەست دەکات وردە وردە هەموو کۆمەڵگا لە ناو چینێکی مامناوەندیدا تواوەتەوە».

رێگاکەی ئەمریکا بەرەو دیموکراسیی لیبرالی رێگایەکی تاقانە و ئاوارتە بوو. کەمتر وڵاتێکمان هەیە بەبێ هیچ جۆرە مێژوو و رابردوویەکی فیۆدالی توانیبێتی ببێتە کۆمەڵگایەکی مودێڕن. ئەمریکاییەکان خاوەن رابردوویەکی چەندسەد ساڵەی پاشایەتی و ئەشرافییەت نەبوون، هەر بۆیە پێویست نەبوو بۆ رووخاندنی تەکووزیی کۆن دەوڵەتێکی بەهێزی ناوەندی دابمەزرێنن یاکوو شۆڕشێکی توندوتیژی کۆمەڵایەتی رێ بخەن. لیبراڵەکانی ئەورووپا هەرچەند لە دەسەڵاتی دەوڵەت دەترسان بەڵام لە هەمان کاتدا بە ئاواتیشیەوە بوون. ئەوان دەیانویست دەسەڵاتی دەوڵەت کەم بکەنەوە و سنووری بۆ دابنێن، بەڵام بۆ مۆدێڕنیزاسیۆنی کۆمەڵگا هەستیان بە زەروورەتی دەوڵەت دەکرد. تۆکڤیل لەم بارەیەوە دەڵێت: «گەورەترین دەستکەوتی ئەمریکاییەکان لەوەدایە کە بەبێ ئەنجامدانی شۆڕشێکی دیموکراتیک دیموکراسییان بەدەست هێنا... ئەوان یەکسان لە دایک دەبن و پێویست نییە یەکسان بکرێن».

له سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە لە بریتانیا و زۆربەی ناوچەکانی ئەمریکادا ئازادییە تاکییەکان و یەکسانبوون لە بەرانبەر یاسادا بەتەواوی چەسپابوو، بەڵام هیچکامیان دیموکراسی نەبوون. بەر لە یاسای ریفۆرمی ساڵی ١٨٣٢ تەنیا لە سەدا ١/٨ی کۆی حەشیمەتی بەتەمەنی بریتانیا مافی دەنگدانیان هەبوو، دوای پەسندکردنی ئەو یاسایە رێژەی دەنگدەران گەیشتە لە سەدا ٢/٧. ساڵی ١٨٦٧ بۆ جارێکیتر پیاچوونەوە بەو یاسایەدا کرایەوە و رێژەکە گۆڕدرا بۆ لە سەدا ٦/٤ و لە دوای ١٨٤٤ گەیشتە لە سەدا ١٢/١.[٢٢] دواجار بریتانیا لە ١٩٣٠دا و دوابەدوای پەسندکردنی مافی دەنگدان بۆ هەموو ژنان بوو بە دیموکراسییەکی تەواو کە هاوواتای پێناسەی ئەمڕۆیە بۆ دیموکراسی؛ واتە مافی دەنگدان بۆ هەموو ئەوانەی گەشتوونەتە تەمەنی یاسایی. کەچی بەمەشەوە بەگشتی بریتانیا هەمیشە وەک نموونەی وڵاتێکی لیبرالی یاساخواز لەقەڵەم دەدرا، بریتانیا وڵاتێک بوو کە ماف و ئازادییەکانی دەپاراست و یاسای بەسەردا زاڵ بوو.

ئەمریکا لە بریتانیا دیموکراتیکتر بوو، بەڵام بەو رێژەیەش نەبوو کە خەڵک وادەزانن. لە چەند دەیەی دەستپێکی دامەزرانی ئەمریکادا تەنیا پیاوانی سپیپێست و خاوەن موڵک مافی دەنگدانیان هەبوو ـ ئەمە بەتەواوی هاوشێوەی سیستەمی هەمان ئەو وڵاتە بوو کە ئەمریکا تازەبەتازە خۆی لێ رزگار کردبوو. لە ١٨٢٤دا، واتە ٨ ساڵ دوای سەربەخۆیی، تەنیا لە سەدا ٥ی گەورەساڵانی ئەمریکا لە هەڵبژاردنی سەرۆککۆماریدا بەشدارییان کرد. ئەم رێژەیە دوای شۆڕشی جەکسۆنی[٢٨] و لابردنی زۆربەی مەرجەکانی پەیوەست بە ماڵ و موڵکەوە، بە شێوەیەکی بەرچاو زیادی کرد، بەڵام تا پێش شەڕی ناوخۆیی (١٨٦١) هێشتا هەموو پیاوانی سپیپێستیش مافی دەنگدانیان بەدەست نەهێنابوو. هەرچەند رەشپێستان لە ١٨٧٠دا مافی دەنگدانیان بە شێوەی تیۆری بەدەست هێنا، بەڵام لە باشووری ئەمریکادا تا سەدەیەک دواتریش ئەم یاسایە بەڕێوە نەبرا. ژنانیش لە ١٩٢٠دا مافی دەنگدانیان بەدەست هێنا. سەرەڕای ناکاملبوونی دیموکراسی لە ئەمریکادا، کەچی لە زۆربەی ساڵانی سەدەی نۆزدەدا دونیا ئیرەیی بەم وڵاتە و سیستەمی ماف و یاساکانی دەبرد. بەرەبەرە لیبرالیزمی یاساخواز دیموکراسیی لێ کەوتەوە و دیموکراسیش ئازادیی پەرە پێ دا و ئەم سیکلە هەر بەردەوام بوو.

وڵاتە ئەوروپییەکانیتر لە رەوتی بەدیهێنانی دیموکراسیی لیبرالیدا رێگایەکی ئاڵۆزتر لە رێگاکەی ئەمریکا و بریتانیایان پێوا، بەڵام دواجار بەدەستیان هێنا. گۆڕانکارییەکانی ئەو دوو وڵاتە هێواش و (زۆرجار) ئاشتیخوازانە و هێمنانە بوو، بەڵام لە وڵاتانیتری ئەوروپادا شێوازێکی پڕئاژاوە و خوێناویی گرتەبەر (کە لە بەشی دووەمدا دەیخەینە بەرباس). بەڵام زۆربەی ئەم وڵاتانە تا کۆتاییەکانی دەیەی ١٩٤٠ دیموکراسیی لیبرالییان بەدەست هێنا، ئەوانەش کە مابوونەوە لە ١٩٨٩

٢٨ . سەرۆککۆماری ئەمریکا لە نێوان ساڵانی ١٨٢٨ تا ١٨٣٦دا. و.ف

بەدواوە هەمان ڕێچکەیان گرتەبەر و ڕەوتی سەقامگیرکردنی دیموکراسیی لیبرالی بە خێرایی و جیدییەتێکی کەموێنەوە بەرەو پێشەوە هەنگاوی نا. هۆکارەکەی روون و ئاشکرایە: هەموو وڵاتانی رۆژئاوا خاوەن رابردوویەکی هاوبەشن کە سەرەڕای هەموو جیاوازییە وردەکان، ئەم رابردووە گەورەترین دەوری هەبوو لە رۆنانی نەریتێکی لیبرالیزمی یاساخوازدا. لێکۆڵەران مۆدێلی بریتانیایان بە «مۆدێلی ئایدیال» ناوزەد کردووە، هەر بۆیە بەرجەستەکردنەوە و وردبوونەوە لەم مۆدێلە گەلێ سوودی تێدایە. بەڵام لە سەدەی هەژدە بەدواوە تەنانەت دواکەوتووترین دەسەڵاتی ئەوروپایش بە بەراورد لەگەڵ نموونە هاوشێوەکانی لە ئاسیا و ئافریقادا خاوەن سیستەمی لیبرالی بوو. هاووڵاتییان خاوەنی گەلێ ماف و دەسەڵاتی روون و پەسندکراو بوون کە هیچ تاکێکی دەرەوەی رۆژئاوا تەنانەت نەیدەتوانی بیری لێ بکاتەوە. یاسا و نەریتەکان سنووریان بۆ پادشا دیاری ئەکرد. بەبێ ئەوەی دەوڵەت دەستێوردانێکی ئەوتۆی تێدا بکات، کۆمەڵگایەکی مەدنی لە دایکبوو کە پێک هاتبوو لە کۆمپانیا ئابوورییەکانی کەرتی تایبەت، کلێساکان، زانکۆکان، سەندیکاکان و ئەنجومەنەکان. پارێزگاری لە مافی موڵکداریی تایبەتی دەکرا و کار و کەسابەتی ئازاد گەشەی سەندبوو. ئەڵبەت ئەم ئازادییانە ئەوەندەی لە تیۆریدا دەپارێزران لە مەیدانی کردەوەدا نەدەپارێزران، چونکوو پادشایانی دیکتاتۆر هەرەشەیەک بوون بۆسەر ئەم ئازادییانە. بەڵام بە بەراورد لەگەڵ شوێنەکانیتری جیهاندا، بێگومان رۆژئاوا سەرزەمین و مەکۆی ئازادی بوو.

کولتوور وەک قەدەر

ڕەنگە نەتوانین ئەم گێڕانەوە کورتە بۆ مێژووی ئازادی وەک مانیفێستێک چاو لێ بکەین. بەپێی ئەم کورتە مێژووە مرۆڤ وا هەست دەکات هەر وڵاتێ بیەوێ ببێتە دیموکراسییەکی لیبرالی، پێویستە بیگوێزرێتەوە بۆ رۆژئاوا. بێگومان ئەگەر وڵاتێک کەوتبێتە ناو دونیای رۆژئاواوە یان تەنانەت کەوتبێتە پەراوێز و دەوروبەری ئەم جیهانەوە، ئیمتیازێکی سیاسیی بەدەست هێناوە. لە ڕەوتی بەدەستهێنانی دیموکراسیی لیبرالیدا، لە کۆی ئەو وڵاتانەی دوای رووخانی ئیمپراتۆریای سۆڤییەت سەربەخۆییان وەرگرت، ئەوانەیان سەرکەوتووتر بوون کە لە «ئەزموونی رۆژئاوایی»دا بەشدار بوون، کە بریتییە لەو وڵاتانەی پێشتر لە ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریاکانی نەمسا و ئەڵمانیادا بوون. هەمان ئەو هێڵەی لە ١٥٠٠ی زایینیدا وڵاتانی مەسیحیی رۆژهەڵات و رۆژئاوای لێکدی جیا دەکردەوە، ئێستاکە سیستەمە لیبرالییە سەرکەوتووەکان و سیستەمە نالیبراله سەرنەکەوتووەکان لێکدی جیا دەکاتەوە. بێگومان پۆڵەندا و هەنگاریا و کۆماری چیک بەشێک بوون لە ئەوروپا، ئەم وڵاتانە لە ڕەوتی سەقامگیرکردنی دیموکراسیدا زیاتر لە وڵاتانی دیکە سەرکەوتنیان مسۆگەر کردووە، وڵاتانی لێواری دەریای باڵتیک لە

ڕیزی دووەمی پرۆسەکەدان. تەنانەت لە ناوچەی باڵکاندا ئۆسلۆوانی و کۆرۆواسی کە دەکەونە سەر هێڵی ڕۆژهەڵات ـ ڕۆژئاوای ئەم ناوچەیەوە گەلێ سەرکەوتووتر بوون، بەڵام سربستان و ئالبانی کە دەکەونە ڕۆژهەڵاتەوە، گەلێ ئەستەمتر و سەختتر سەرقاڵی تێپەڕاندنی ئەم قۆناغەن.

ئایا ئەمە بەو مانایە دێتەوە کە کولتوور وەک قەدەرێک وایە؟ چەندەها بیرمەندی گەورە، لە ماکس ڤێبێرەوە بگرە تا دەگاتە ساموێل هانتینگتۆن، ئاوەها بەڵگاندنێکی بەهێزیان خستۆتە بەردەست. هەنووکە ئەم بۆچوونە بۆتە مۆدی ڕۆژ. زۆرکەس، لە ڕاوێژکارانی بازرگانییەوە بگرە بۆ ستراتیژیستە نیزامییەکان، بە شێوەیەک باسی کولتوور دەکەن وەک بڵێی کولتوور مانای لێکدانەوەیەکی سادە بۆ زۆربەی بابەتە ئاڵۆز و دژوارەکانە. چما لەم بیست ساڵەی ڕابردوودا ئابووریی ئەمریکا ئاوەها پێشکەوتنێکی گەورە و سەرسامکەر ژیاوە؟ وەڵامەکەی ئاشکرایە؛ لەبەر ئامادەبوونی کولتووری دانسقەی کارداهێن لەم وڵاتەدا. چما رووسیا نەیتوانیوە خۆی لەگەڵ سەرمایەداریدا بگونجێنێ؟ وەڵامی ئەمەش دیار و ئاشکرایە؛ لەبەر ئامادەبوونی کولتووری فیۆدالی و دژەبازاڕ لەم وڵاتەدا. چما ئافریقا گیرۆدەی هەژارییە و چما دونیای عەرەب تیرۆریستپەروەرە؟ وەڵامی هەموو ئەم پرسیارانەش یەک وشەیە: کولتوور.

بەڵام ئەم جۆرە وەڵامانە گەلێ ساویلکانە و کاڵفامانەن. بیرمان نەچێ قەیرانی ئاوسان[29] و قەیرانی گەورە[30] لە ناو دڵی هەمان ئەو کولتوورە ئەمریکاییەوە لە دایکبوو. لەلایەکیترەوە کولتووری ژاپۆنی و ئەڵمانی سەردەمانێک فیۆدالی بوون کەچی بە باشترین شێوە خۆیان لەگەڵ سەرمایەداریدا گونجاندووە و بوونەتە دووەمین و سێیەمین وڵاتانی دەوڵەمەندی جیهان. ڕەنگە هەر وڵاتێک لە سەردەمی جیاجیادا و هەندێ جار تەنیا لە چەند دەیەیەکدا، سەرکەوتن بەدەست بهێنێ و دواتر دوچاری دۆڕانیش بێت، ئەمە نیشاندەری ئەوەیە هۆکارێکی دیکەیش جیا لە کولتوور ـ کە زۆربەی کات هۆکارێکی هەمیشەیی و نەگۆڕە ـ ئامادەیە و دەور دەگێڕێت.

گەورەدامەزرێنەری سەنگاپوور، لی کوانیوو[31]، لە دیدارێکدا پێی وتم ئەگەر دەتەوێ لە کاریگەرییەکانی کولتوور بگەیت ئاوڕێک بدەرەوە لە شێوازی کارکردنی کرێکارانی ئەڵمانی و زامبیایی

29. Inflation

٣٠ . قەیرانی گەورەی دە ساڵەی ئابووریی ئەمریکا لە ساڵی ١٩٢٩دا. و.ف

٣١ . سەرۆکوەزیرانی سەنگاپوور لە نێوان ساڵانی ١٩٥٩ تا ١٩٩٠دا. ئەو یەکێک بوو لە خەباتکارانی ئەم وڵاتە کە دژی داگیرکاریی بریتانیا و لە پێناو سەربەخۆیی وڵاتەکەیدا خەباتی کرد و چاکسازییەکی زۆری لە سەنگاپووردا ئەنجام دا کە ئەو ریفۆرمانە بوونە هۆی ئەوەی سەنگاپوور ببێتە وڵاتێکی پیشەسازی. حکوومەتی یوو حکوومەتێکی دیکتاتۆرئاسا بوو و هەندێ جار ئازادییە مەدەنییەکانی پێشێل دەکرد.و.ف

له هەموو شوێنێکی جیهاندا و بەراوردیان بکە بە یەکتر. زۆر خێرا دەگەیتە ئەو ئەنجامگیرییە کە بێگومان ئەو دوو کولتووره جیاوازییەکی بنەڕەتییان پێکەوە هەیە کە ئەو جیاوازییە هۆکاری ئەو لێکنەچوونەمان بۆ روون دەکاتەوە. لێکۆڵەران هەندێ بەڵگاندنی هاوشێوەی ئەمەیان خستۆتە بەردەست: جوێل کاتکین کتێبێکی سەرنجڕاکێشەری هەیە بە ناوی «عەشیرەتەکان»، لەوێدا دەڵێت ئەگەر دەتەوێ لە دونیای مۆدێرندا سەرکەوتنی ئابووری مسۆگەر بکەیت رێگایەکی سادە و ساکارت لە بەردەمدایە ـ جوولەکە بیت، هیندی بیت یان لەوانەش گونجاوتر، چینی بیت.

قسەکەی لی و کاتکین بەتەواوی دروستە، هەندێ تاقمی وەک چینییەکان و هێندییەکان و جوولەکەکان لە هەموو بارودۆخێکدا زۆر باش هەڵدەسووڕێن (لە راستیدا ئەم جۆرە لێکدانەوەیە بۆ تیۆریی کولتوور زۆر سەرنجم رادەکێشێ، چونکوو من بە رەگەز هیندیم). بەم پێیە تەنیا ئەگەر هیندی بین ئیدی لە کاروباری ئابووریدا سەرکەوتنمان مسۆگەرە، ئەگەر وایە ئەی چ وەڵامێکمان بۆ ئەو پرسیارە هەیە کە لەبەرچی ئابووریی هیندستان لە چل ساڵی یەکەمی سەربەخۆییدا (١٩٤٧) و تەنانەت سەدان ساڵ پێش ئەو بەروارەش لاواز و سەرنەکەوتوو بوو؟ منێک کە لە هیندستان گەورە بووم قەت لەسەر ئەو باوەڕە نیم کە هێندییەکان لە رووی ئابوورییەوە سەرکەوتوون. زۆرجار بیری ئەو رۆژە دەکەومەوە کە یەک لە ئەندامانی زۆر بەناوبانگی پەرلەمانی هیندستان، پیلۆمۆدی، ئەم پرسیارەی ئاراستەی ئیندیرا گاندی کرد: «ئایا سەرۆکوەزیر دەتوانێ بۆم روون بکاتەوە چما هیندییەکان لە ناو هەموو حکوومەتەکانی جیهاندا کەسانێکی سەرکەوتوون بەڵام لە ناو حکوومەتەکەی خۆیاندا سەرکەوتوو نین؟».

دەتوانین هاوشێوەی ئەم پرسیارەش ئاراستەی چین بکەین، ئەم وڵاتەش بە درێژاییی سەدان ساڵ و تا بیست ساڵ لەمەوپێش ئابوورییەکی زۆر لاوازی هەبوو. ئەگەر تاقە پێداویستی بۆ پێشکەوتنی ئابووری بریتییە لە مرۆڤی چینی، خۆ چین بە سەدان میلیۆن مرۆڤی ئاوەهای هەیە. جوولەکەیش دۆخێکی هاوشێوە دەژین؛ ئەوان لە زۆربەی ناوچەکانی جیهاندا کەسانێکی سەرکەوتوون کەچی لە تەنیا وڵاتێکدا کە زۆرینەیان پێیە، واتە ئیسراییل، تا ئەم دواییانەش بارودۆخێکی خراپی ئابوورییان هەبوو. سەیر لەوەدایە لە نزیکەی هەشتاکانەوە هەرسێ وڵاتەکە (هیندستان، چین و ئیسراییل) بارودۆخی ئابوورییان پێشکەوتنی بەرچاوی بەخۆوە بینیوە. ئەمەش نە لەبەر ئەوەی کولتوورەکەیان گۆڕدرابێت، بەڵکوو لەبەر ئەوەی حکوومەتی ئەم وڵاتانە وازیان لە هەندێ لە سیاسەتەکانیان هێنا و جۆرە سیستەمێکیان رۆ نا کە لەگەڵ بازاڕدا زیاتر دەگونجا. ئێستە پێشکەوتنی چین لە هیندستان زیاترە، ئەمەش زیاتر لەبەر ئەوەیە کە چین زیاتر

له هیندستان ریفۆرم له ئابووریی خۆیدا دەکات، که وابوو ئەم پێشکەوتنه قەت بەو مانایه نایەتەوه که ئەخلاقی کۆنفۆسیۆسی بەرزتره له بیری هیندوویی.

سەیره چما لی کوان‌یوو بەم شێوەیه پێ لەسەر هۆکاری کولتووری دادەگرێت، له رووی کولتوورییەوه سەنگاپوور جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ مالیزیای دراوسێیدا نییه. سەنگاپوور زیاتر له چین دەچێت و کەمتر له مالیزیا دەچێت، بەڵام به بەراورد لەگەڵ ناوچەکانی‌تری جیهاندا ئەم دوو وڵاته دراوسێیه خاڵی هاوبەشیان زۆره. بەڵام دەوڵەتی سەنگاپوور زۆر کارامەتره له دەوڵەتانی دراوسێی و سیاسەتێکی ئابووریی وشیارانه و ئاقڵانەی بەڕێوه بردووه. به دڵنیاییەوه رەمزی سەرکەوتنی سەنگاپوور زیاتر لەوەی پێوەندیی به جیاوازییه زاتییه کولتوورییەکانەوه بێت هەڵدەگەڕێتەوه بۆ فاکتەری دەوڵەت. به واتایەکی‌تر رەمزی سەرکەوتنی سەنگاپوور «لی کوان یوو» بوو نەک «کۆنفۆسیۆس». من ناڵێم کولتوور بێبایەخه، بەپێچەوانەوه زۆر به گرنگیشی دەزانم، بەڵام بۆی هەیه کولتوور گۆڕانی بەسەردا بێت. کولتووری ئەڵمانیا له ۱۹۳۹دا گەلێ جیاواز بوو له ۱۹۵۹، ئەم گۆڕانکارییه تەنیا بیست ساڵی خایاند. سەردەمانێک ئەورووپا مەکۆی ناسیۆنالیزمی رادیکاڵ بوو بەڵام ئێستا قۆناغی ناسیۆنالیزمی دەرباز کردووه، دەوڵەتانی ئەورووپا هێند خۆکرد و به دڵخوازی خۆیان له دەسەڵاتی خۆیان کەم دەکەنەوه و دەیسپێرنه دەست رێکخراوه نێونەتەوەییەکان که ئەمریکاییەکان ناتوانن تەنانەت بیریشی لێ بکەنەوه. سەردەمانێک کۆماری ئەمریکا دوورەپەرێز له دونیا دەوستا و بەرانبەر ئارتەشی هەمیشەیی زێده بەدگومان بوو، کەچی ئێستا گەورەترین دەسەڵاتی دونیایه و له هەرهەموو دونیادا کامپی نیزامیی هەیه. سەردەمانێک چینییەکان وەرزێرانی دواکەوتوو بوون، کەچی ئێستا بازرگانانی زیرەک و بلیمەتن. قەیرانی ئابووری، شەڕوشۆڕ، سەرکردایەتیی سیاسی و دەیان کاراکتەری لەم چەشنه، دەبنه هۆی گۆڕانی کولتووری.

سەدساڵ لەمەوپێش واماندەزانی رۆژهەڵاتی ئاسیا بۆ تاهەتایه گیرۆدەی هەژارییەکی ئەبەدی بووه، زۆربەی توێژەران و له هەموویان بەناوبانگتر ماکس ڤێبێر، دەیانوت کولتووره کۆنفۆسیۆسییەکان لەمپەرێکن له بەردەم هەموو پێداویستییەکانی سەرکەوتنی سەرمایەداریدا.[۲۳] له دەساڵ لەمەوپێشەوه و هاوکات لەگەڵ بووژانەوەی رۆژهەڵاتی ئاسیادا توێژەران ئەم بۆچوونەیان ئاوەژوو کردەوه و دەڵێن لەراستیدا کولتووری کۆنفۆسیۆسی لەسەر ئەو تایبەتمەندییانه دەوەستێت که له بووژانەوەی ئابووریدا خاوەن رۆڵن. ئێستە ئەم شرۆڤەیه دیسان ئاوەژوو کراوەتەوه و زۆرکەس پێیان وایه «بەها ئاسیاییەکان» هەڵگری هەموو توخمەکانی «سەرمایەداریی رانتی»یه. ڤێبێر له شیکارییەکانیدا پێشکەوتنی ئابووریی باکووری ئەورووپای

دەگەڕاندەوە بۆ ئامادەبوونی «ئەخلاقی پرۆتستانی» و لە پێشبینییەکانیدا دەیوت باشووری کاتۆلیک لە هەژاریدا دەمێنێتەوە. کەچی بەپێچەوانەوە لە نیو سەدەی رابردوودا ئیتالیا و فەرەنسا خێراتر لە ئەوروپای پرۆتستان گەشەیان کردووە. رەنگە کەسانێک لاوازبوونی هەندێ لە وڵاتان هەڵگەڕێننەوە بۆ بەڵگاندنی کلێشەییی دووڕووبوونی لاتینییەکان و ئامادەبوونی ئەخلاقی «دواخستنی کارەکان» لە ناو ئەو کولتوورانەدا، جا ئەگەر وایە دەبێ بە چ پێوەرێک بارودۆخی شیلی بپێوین؟ ئابووریی شیلی بەقەدەر بەهێزترین ئابوورییەکانی «پڵنگەکان»ی ئاسیا پتەو و بەهێزە. زۆرجار ئەم سەرکەوتنە دەبەستنەوە بە کۆمەڵە بەهایەکی لاتینیی دیکەوە: بنەماڵەی پتەو، بەها مەزهەبییەکان و ئیرادەی پۆڵایین.

لە راستیدا ناتوانین وەڵامێکی سادە بۆ تێگەییشتن لە هۆکاری سەرکەوتنی هەندێ کۆمەڵگای تایبەت لە هەندێ سەردەمی تایبەتدا بدۆزینەوە. وادیارە بۆ تێگەییشتن لە هۆکاری سەرکەوتنی کۆمەڵگایەکی تایبەت پێویستە ئاوڕێک لە رابردووی ئەو وڵاتە بدەینەوە. بەم لۆژیکە سەرەتا کۆمەڵگاکە بە سەرکەوتوو لەقەڵەم دەدەین ئینجا لە کولتووری ئەو وڵاتەدا بەدوای هۆکارەکانی ئەم سەرکەوتنەدا دەگەڕێین. بەڵام کولتوورەکان گەلێک ئاڵۆزن: هەرکەس لە هەر کولتوورێکدا بەدوای هەر شتێکدا بگەڕێت بێگومان دەیدۆزێتەوە؛ ئەگەر کەسێک بەدوای خەسڵەتگەلێکی کولتووری لە چەشنی پێداگری و دەسپێوەگرتن لە وڵاتانی رۆژهەڵاتی ئاسیادا بگەڕێت، زۆر بە ئاسانی دەتوانێ لە ناو کولتووری ئەو وڵاتانەدا بیاندۆزێتەوە، بەپێچەوانەش ئەگەر مەبەستی دۆزینەوەی خەسڵەتگەلێکی وەک گوێڕایەڵی و ملکەچبوونی کوێرانە و خزمگەرایی بێت، ئەوانەش هەر بە ئاسانی لەو کولتوورانەدا دەدۆزێتەوە. ئەگەر ورد بڕوانین ئەم خەسڵەتانە لە زۆربەی کولتوورەکاندا دەبینینەوە.

کولتوور شتێکی گرنگە. کولتوور دەتوانێت هەم بزوێنەر بێت هەم لەمپەر، هەم رەوتی گۆڕانکارییەکان خێرا بکاتەوە هەم لە خێراییان کەم بکاتەوە. کولتوور دەتوانێ بە دامەزراوەکان و وەرزشەکاندا رۆ بچێت ، ئەو دامەزراوە و وەرزشانەی زۆرجار لەمپەرێکی راستەقینەن لە بەردەم سەرکەوتندا. رەنگە کولتووری هیندی زەبر لە پێشکەوتنی ئابووریی هیندستان بدات یان نەیدات، بەڵام بێگومان بۆرۆکراسیی هیندی زەبری لێ دەدات. گەورەترین تایبەتمەندیی راستەقینەی رۆژئاوا ئەوەیە کە لە هەناوی مێژووی رۆژئاواییەوە کۆمەڵێک دامەزراوە و وەرزش لە دایکبوون، هەرچەند ئەم شتانە هیچ پێوەندییەکیان بە ژێنێتیکی رۆژئاواییەوە نییە بەڵام ئەگەر بمانەوێ لە کۆمەڵگاکانیتردا لە سفرەوە دەست بدەینە چێکردنیان، بێگومان رووبەڕووی کارێکی سەخت و ئەستەم بووینەتەوە، ئەڵبەت قەت کارێکی نامومکین نییە.

مۆدێلی ڕۆژهەڵاتی ئاسیا

ئەگەر ئاوڕێک لەو وڵاتە غەیرە ڕۆژئاواییانە بدەینەوە کە لەم سی ساڵەی دواییدا قۆناغی دیموکراسیی لیبرالییان تێپەڕاندوە، لەو ڕاستییە دەگەین کە ئەوانەی زیاتر پێش کەوتوون ئەو وڵاتانەن کە مۆدێلێکی هاوشێوەی مۆدێلی ڕۆژئاوایان هەڵبژاردووە: سەرەتا سەرمایەداری و باڵادەستیی یاسا و ئینجا دیموکراسی. بە درێژاییی چەندین دەیە ڕژێمگەلی تاکحیزبی یان تاقمی نیزامی جڵەوەی دەسەڵاتیان لە کۆریای باشوور، تایوان، تایلەند و مالیزیادا بەدەستەوە بوو. ئەم ڕژێمانە سەرەتا ئابووری، سیستەمی یاسایی، مافە مەزهەبییەکان و گەشتوگوزاریان لیبرالیزە کرد، ئینجا دوای چەندین دەیە هەڵبژاردنی ئازادیان بەڕێوە برد. ڕەنگە ئەم وڵاتانە بە ڕێکەوت بووبن بە خاوەن دووان لە خەسڵەتە بنەماییەکانی دەوڵەتی باش، ئەو خەسڵەتانەی کە جەیمز مەدیسۆن[٣٢] چوارچێوە گشتییەکەی لە «فێدراڵیست پاییێرز»دا داڕشت. دەوڵەت بە ئاستی یەکەم دەبێ توانای کۆنترۆڵکردنی هاووڵاتییانی خۆی هەبێت و بە ئاستی دووەمیش بتوانێت خۆی کۆنترۆڵ بکات، واتە (سەقامگیرکردنی) تەکووزی لەگەڵ (دابینکردنی) ئازادیدا. ئەم دوو توانستە لە درێژخایەندا دەوڵەتی ڕەوا، بووژانەوەی ئابووری و دیموکراسیی لیبرالیی لێ دەکەوێتەوە. ئەڵبەت ئەم کارە بە قسە ئاسانە بەڵام بە کردەوە سەخت و گرانە.

لە پەنجا و شەستەکاندا زۆربەی ڕۆشنبیرانی ڕۆژئاوا ڕژێمەکانی ڕۆژهەڵاتی ئاسیایان بە ڕژێمگەلێکی پاشڤەڕۆ و کۆنەپەرست ناوزەد دەکرد و تانە و لۆمەیان لێ دەدان، لە بەرانبەردا پێشوازییەکی زۆر گەرمیان لەو سەرکردە جەماوەرییانەی ئاسیا و ئافریقا دەکرد کە هەڵبژاردنیان بەڕێوە دەبرد و وەفادارییی خۆیان بە خەڵک ڕادەگەیاند ـ بۆ نموونە دەتوانین ئاماژە بە غەنا و تانزانیا و کینیا بکەین. زۆربەی ئەو وڵاتانە بوونە دیکتاتۆری، ئەمە لە حاڵێکدا بوو کە ڕۆژهەڵاتی ئاسیا دەقاودەق پێچەوانەی ئەوان هەنگاوی نا. بێگومان ڕاستییەک هەیە کە دەبێتە هۆی سەرلێشێواویی توێژەران و ڕۆشنبیران، ئەویش ئەوەیە کە پتەوترین دیموکراسییەکانی ئەمریکای لاتین و ڕۆژهەڵاتی ئاسیا ـ شیلی، کۆریای باشوور و تایوان ـ ماوەیەکی دووروودرێژ لە ژێر دەسەڵاتی تاقمە نیزامییەکاندا بوون. بە هەمان شێوەی ئەورووپای ڕۆژئاوا لە ڕۆژهەڵاتی ئاسیایشدا ئەو ڕژێمە دیکتاتۆر و تۆتالیتارانەی ڕێگای لیبرالیزاسیۆنیان گرتەبەر زەمینەی سەقامگیربوونی دیموکراسیی لیبرالییان خۆش کرد.

---

٣٢ . لە دامەزرێنەرانی دەستوری ئەمریکا و چوارەمین سەرۆککۆماری ئەم وڵاتە. و.ف

دەتــوانین بڵێــین لە هەمــوو ئەم وڵاتــانەدا رژێــمە دیکتاتۆرەکــان وردەوردە و بەش بە بەش دەرگاکـانی ئابووریـیـان کـردەوە، بەڵام ئەم پرۆسـەیە رۆژ لە دوای رۆژ زیـاتر دەوڵەتـی لیبرالیـزە دەکرد. توێژەری گەورەی رۆژهەڵاتی ئاسیا، مینکسین پی، دەڵێت:

لە جـەنگی جیهـانیی دووەم بەدواوە تایبەتمەنـدییەک لە رۆژهەڵاتـی ئاسـیادا جێگیـر بـوو کە بـریتییە لە پرۆسـەی وردەوردەی سـازکردنی ئۆتۆریتەخـوازانەی دامەزراوەکـان... لە ناوەنـدی ئەم پرۆسەیەدا سەرهەڵدانی وردە وردە و لەسـەرخۆی دامەزراوە سیاسـییە مۆدێرنەکان دەبینـین کە لە رێگـای حیـزبە دەسـەڵاتدارەکان، بۆرۆکراسـی و هەڵبـژاردنە نیـوە ئازادەکـانەوە هێـزی رەسـمی و نارەسـمیی خۆیـان بە ئاراسـتەی بەرکـورتکردنەوە [ی دەسـەڵات]دا دەخسـتە گەڕ. هەروەهـا ئاکـامێکیتری ئەم پرۆسـەیە دروسـتبوونی وردەوردەی سیسـتەمی دادوەری بـوو کە بەردەوام بەرەو سەربەخۆییی زیاتر هەنگاوی دەنا. ئەم پرۆسـەیە دوو ئاکـامی بەکەڵـک و پـۆزەتیڤی لـێ کەوتەوە: سەقامگیریی زیاتر و پاراستنی مافی موڵکداری (کە هۆکارەکەی دەگەڕایەوە بۆ ئەو کۆت و بەنـد و سـنووورە بەردەوامـانەی بە رێگـای بـازاڕ و پێـوەرە سیاسـییە تازەکانـدا دەخـرایە سـەر دەسەڵاتداران). [٢٤]

تا ئێستاش هێشتا کێشەی گەندەڵی، خزمگەرایی و خڵەتاندنی دەنگدەران لە رۆژهەڵاتـی ئاسـیا نەبڕاوە، بەڵام تا پەنجا سـاڵ لەمەوپـێش تەنـانەت زۆربەی دیموکراسـییەکانی رۆژئـاوایش گیـرۆدەی ئەم کێشانە بوون. هەڵبژاردنی ئێستای تایوان هەڵبژاردنێکی تەواو و بێکەماسی نییە، بەڵام رەنـگە بە بەراورد لەگەڵ باشـووری ئـەمریکا لە پەنجاکانـدا (یـان شـیکاگۆی شەسـتەکان) هەڵبژاردنێکـی ئـازادانەتر و دادپەروەرانەتـر بێـت. ئەمـڕۆکە کۆمپانیـا زەبەلاحەکـان ئاسـەواری نیگەتیـڤ لەسـەر سیاسەتی کۆریای باشوور دادەنێن، بەڵام سەدەیەک لەمەوپـێش دەقـاودەق ئاوەهـا کاریگەرییەکیـان لەسـەر ئەوروپـا و ئـەمریکایش دادەنـا. رەنـگە کۆمپانیاکـانی هێڵـی ئاسـن، پـۆڵا، کەشـتیسـازی و هەروەها سەرمایەگوزارەکانی ئەوسا گەلێ بەهێزتر لە هەرهەموو پیشەسـازە زەبەلاحەکـانی ئێسـتای رۆژهەڵاتی ئاسیا بووبێتن (ئایا تەنانەت نـاوی ئەو سیاسـەتمەدارانەتان بیـر مـاوە کە لە سـەردەمی سەرمایەدارانی گەورەی وەک جی.پی. مۆرگان، ئـی.ئێچ.هەریمەن و جـان دی.راکفلێـردا دەسـەڵاتدار بوون؟)[٣٣]. ناتوانین بـۆ نرخانـدن و تـاقیکردنەوەی دیموکراسـییە تازەکـان جـۆرە پێوەرێـک بە کـار بهێنین کە ئەگەر بیکەینە پێوەرێک بۆ نرخاندنی رابردووی زۆربەی وڵاتانی رۆژئاوا ـ تەنانەت تا سی سـاڵ لەمەوپـێش ـ هیچیـان دەرنـاچن. هەنـووکە رۆژهەڵاتـی ئاسـیا تێکەڵکردێکـی لیبرالیـزم،

٣٣. گەورە سەرمایەداران و خاوەن پیشەسازییە گەورەکانی ئەمریکا لە سەدەی نۆزدەدا. و.ف

ئۆلیگارشـی، دیموکراسـی، سـەرمایەداری و گەنـدەڵییە، ئەمە دیمەنـێکە زۆر لە رابـردووی رۆژئـاوا دەچێت، بۆ وێنە لە رۆژئاوای ١٩٠٠. بەڵام بەمەشەوە زۆربەی وڵاتانی ئاسیای رۆژهەڵات زۆر لیبرالتر و دیموکراتیکترن لە زۆربەی وڵاتە غەیرە رۆژئاواییەکانی‌تر.

ماینێر واینێر، هزرڤانی زانستە سیاسییەکان، لە سـاڵی ١٩٨٣دا بەڵگەیەکـی سـەیرتری خسـتە روو کە دەیسەلماند رابردوویەکی لیبرالیـی یاسـاخواز دەتـوانێ بەرهەمهێـنەری ئێسـتایەکی لیبرالیـی دیموکراتیک بێـت. بەپێـی ئەو بەڵـگەیە تـا ئەوکـاتە «دانەبەدانەی ئەو وڵاتە جیهـان سـێیەمییانەی رێـژەی حەشـیمەتیان لە سـەرووی یەک میلیـۆن کەسـەوەیە (هەروەهـا نزیـک بە هەمـوو کۆلـۆنییە بچووکترەکانیش) کە دوای جەنگی جیهـانیی دووەم سـەربەخۆییان وەرگرتـووە و خـاوەن ئەزمـوونی دیمـوکراتیکی بەردەوامـن، پێشـتر کۆلـۆنیی بریتانیـا بـوون».[٢٥] دەسـەڵاتـداریی بریتانیـا مانـای نەبوونی دیموکراسی ـ بە شێوەی رێژەیـی کۆلۆنیـالیزم لە جەوهەری خۆیـدا نـادیموکراتە ـ بەڵام لە هەمان حاڵدا مانای لیبرالیزمـی یاسـاخواز و سـەرمایەداریی بەرکـورت. ئێسـتە لە جیهـانی سـێیەمدا هەندێ دیموکراسیی دیکەیش دەبینین بەڵام بەگشتی ئەو بۆچوونەی واینێر هێشتاکوو دروستە. ئەم دەربڕینە بە واتای پشتیوانیکردن لە کۆلۆنیالیزم نییە، بۆخـۆم لە وڵاتێکدا گەورە بـووم کە لە ژێـر دەسـەڵاتی کۆلۆنیالیزمـدا بـووە (هیندسـتان) هەر بـۆیە بەتەواوی سـیمای دزێـو و نـاحەزی رەگەزپەرسـتیی دامەزراو و بەکارهێنـانی نادروسـتی دەسـەڵات ـ کە بەشـێک بـوون لە میراتەکـانی ئیمپراتۆریای بریتانیا ـ دەناسم و پێویست نییە کەس بیرم بخاتەوە. بەڵام کەس ناتوانێ حاشـا لەو حەقیقەتە بکات کە ئیمپراتۆریای بریتانیا لەدوای خۆی میراتێکـی بەنرخـی سـەرمایەداری و یاسـای بەجێهێشت کە لە زۆربەی وڵاتانی داگیرکراوی پێشوودا ـ نەک هەموویان ـ یارمەتیدەری هێزە لیبرال دیموکراتەکان بوو[٣٤]. بەپێچەوانەی بریتانیا، فەرەنسا هەوڵێکی ئەوتۆی بۆ پەرەپێدانی بازاڕی ئـازاد یان چەسپاندنی دەسەڵاتی یاسا لە کۆلۆنییەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیدا نەدا، بەڵام مـافی دەنگـدانی

---

٣٤ . بریتانیا هەنگاوێکی پۆزەتیڤی ئەوتۆی بە ئاراستەی سازکردنی دامەزراوەکان و باڵادەستکردنی یاسادا، لەو وڵاتانەدا کە لە دواساڵەکانی داگیرکاریدا خستبوونیە ژێر دەسەڵاتی خـۆیەوە و لەدوای چەنـد دەیە وازی لـێ هێنـان، هەڵنەگـرت کە دەتـوانین ئامـاژە بە هەنـدێ نـاوچەی ئافریقـا و رۆژهەڵاتـی نـاوین بکەیـن. بەپـێچەوانەوە لەبەر ئەو سـنوورە دەسـتکرد و نەگونجـاوانەی بـۆی دیـاری کـردن، لە هەمـان سـەرەتای سەربەخۆییەوە ئەم وڵاتانەی تووشی چەندەها کێشەی ئەتنیکی و مەزهەبـی کـرد. بەڵام بێگومـان نـاتوانین حاشا لە پێوەندیی نێوان دەسـەڵاتداریی بریتانیـا و دیموکراسـی بکەیـن لە هەنـدێ نـاوچەی وەک باشـووری ئاسـیا و لێوارەکـانی دەریـای کارابیـب و هەروەهـا ئەو کۆلۆنییـانەی بریتانییەکـان تێیـدا نیشـتەجێ بـوون (کەنادا،نیوزلەندا و ئوستralیا).

بەخشییە هەندێ لە دانیشتووانی وڵاتـانی داگیرکـراوی خـۆی لە بـاکووری ئافریقـادا. لە هەمـوو ئەو وڵاتانەدا دیموکراسیی پێشوەخت یەک بەرهەمی لێ کەوتەوە: حکوومەتی دیکتاتۆری.

گرتنەبەری میکانیزمی رۆژئاوایی بۆتە هۆی سەرهەڵدانی دیموکراسیی لیبرالـی لە هەنـدێ وڵاتـدا کە زۆر لە رۆژئاوا دوورن. بەڵام گرنگ ساتەوەخت و شـێوازی دیموکراتیزاسـیۆنە. زۆربەی ئەو وڵاتە جیهــان ســێیەمییانەی کە دوابەدوای بەدەســتهێنانی ســەربەخۆیی و لە نــاو هەژاری و شــێواویدا دەســتیان دایە دیموکراتیزاســیۆن، لەیەک دەیەدا بەرەو دیکتــاتۆری گەڕانەوە. گەورە تــوێژەری دیموکراسی لە زانکۆی کۆلۆمبیا، جۆوانی سـارتۆری، سـەبارەت بە شـێوازی تێـپەرین لە لیبرالیزمـی یاساخوازەوە بۆ دیموکراسی دەڵێت: «ناتوانین ئەم رێگایە بە بـاری پـێچەوانەدا ببـڕین». تەنـانەت ئەو وڵاتە ئەوروپییـانەی مـۆدێلێکی جیـاواز لە مـۆدێلی ئەنگلـۆ - ئـەمریکاییان گـرتە پـێش - واتە ســەرەتا باڵادەســتیی یاســا و ســەرمایەداری ، ئینجــا دیموکراســی - زۆر کەمتــر توانیویــانە لە دامەزراندنی دیموکراسیی لیبرالیدا سـەرکەوتووبن. بـۆ تێگەیشـتن لە کێشـەکانی دیموکراتیزاسـیۆنی پێشوەخت باشتر وایە ئاوڕێک بدەینەوە لە دڵی ئەوروپا لە سەدەی بیستەمدا.

بەشی دووەم

ڕێگای پڕ هەوراز و نشێو

له سەروبەندی سەدەی بیستەمدا ڤیەنا مێترۆپۆلێکی ڕووناک بوو و سیمایەکی جیهانیی لێ نیشتبوو، لە هونەردا پێشەنگ بوو و لە سیاسەتدا پڕ جەسارەت. لەم تاکە شارەدا ریشار شتراوس و گۆستاڤ مالێر مۆسیقایان بەرهەم دەهێنا، گۆستاڤ کلێمت و ئێگان شیلە نیگاریان دەکێشا، رۆبێرت مۆزیل و ئارتۆر ئێشنیتلێر چیرۆکیان دەنووسی، تیۆدۆر هێرتسێڵ لە رۆژنامەکاندا وتاری ئەنووسی، زیگمۆند فرۆید دەروونشیکاریی دەکرد و لیۆن ترۆتسکی لە کافتریاکاندا سەرقاڵی ئاخافتن بوو. ڤیەنا بە کافتریاکانیەوە ناسرابوو، رۆشنبیرانی ئەوروپای ناوەندی لەوێدا لە دەوری یەکدی کۆ دەبوونەوە، جگەرەیان دەکێشا، دەیانخواردەوە و دەکەوتنە دیالۆگەوە. لە بەهاری ١٨٩٥ و لە یەکێک لە کافتریاکاندا ـ ڕەنگە لانتمان ـ زیگمۆند فرۆید جگەرەیەکی داگیرساند. هەروەک چۆن لە فرۆید چاوەڕوان دەکرێت ئەم جگەرەیە سەرووتر لە جگەرەیەکی رووت بوو. ئەم جگەرەیە مانای بەرزڕاگرتنی ئازادی، ئازادی لە بەرانبەر دیموکراسیدا.[١]

لە هەڵبژاردنەکانی مارسی ئەو ساڵەدا خەڵکی ڤیەنا ناسیۆنالیستێکی توندڕەویان بە ناوی کارل لوتگێر بۆ پۆستی شارەوانی هەڵبژاردبوو، بیروبۆچوونی سیاسیی ئەو پیاوە گەلێ ناشیرین و پڕمەترسی بوو. لوتگێر زۆرجار جوولەکەی بە کولە دەشوبهاند و دەیوت دەبێ وەکوو کوود ئاوێتەی خاکیان بکەین، یاکوو بیانکەینە کەشتییەکەوە و لە دەریادا بیانخنکێنین. ئیمپراتۆر فرانتس یۆزێفی یەکەم پێی وابوو هەڵبژێردرانی لوتگێر هەڕەشەیەکی جیدییە بۆ ئازادییە مەدەنییەکانی ڤیەنا، هەر بۆیە لە بڕیارێکی بێوێنەدا ئامادە نەبوو حوکمی دامەزرانی ئیمزا بکات. کلێسای کاتۆلیک کە کۆنە دامەزراوەی ئۆتۆریتەخوازی نەمسا بوو پشتیوانیی لەم هەڵوێستە کرد. رۆشنبیرانی ڤیەنا کەوتنە سەر دووڕیانێکی ناخۆش، ئەوان بە شێوەی سوننەتی دژ بە دامودەزگای پاشایەتی و کلێسا بوون، هەر بۆیە سەخت بوو پاڵپشتی لە کلێسا و پادشا بکەن و لە بەرانبەر خەڵکدا بوەستن. فرۆید

دەیویست لە بەردەم جەماوەردا ستایشی بڕیارەکەی ئیمپراتۆر بکات، هەر بۆیە جگەرەیەکی هەڵکرد، هەڵکردنی جگەرە هێمای سوننەتیی بەرزڕاگرتن و ئاهەنگگێڕان بوو.

کەس لوتگێری بە کەسایەتییەکی دیموکرات نەدەزانی، بەڵام ئەو راستەوخۆ لە ئاکامی پەرەسەندنی دیموکراسیی نەمسادا دەسەڵاتی گرتە دەست. لە نەمسای ١٨٦٠ و ١٨٧٠دا تەنیا دەوڵەمەندان و خوێندەوارانی چینی مامناوەندی مافی دەنگدانیان هەبوو، گەورەترین ئایدیالەکانی ئەم تاقمە بریتی بوو لە ئازادیی رادەربڕین، باڵادەستبوونی یاسا و لیبرالیزمی ئابووری. تایبەتمەندیی جیهانیبوون و پێشەنگایەتیی ڤیەنا بەرهەمی مافی سنوورداری دەنگدان بوو. لە ١٨٨٠ و ١٨٩٠دا مافی دەنگدان رووبەرێکی بەربڵاوتری گرتەوە و سەیر لەوەدایە لیبرالەکان لەسەر ئەم بابەتە پێداگر بوون، زۆرینەی پیاوانی گەورەساڵ (باڵغ) ئەم مافەیان بەدەست هێنا و بەم شێوەیە کەشوهەوای نەمسا گۆڕانی بەسەردا هات. کرێکاران و وەرزێڕانی نۆدەسەڵات حەزیان لە ریفۆرمە مەدەنییە بۆرژواییەکان نەدەکرد و زۆر ئاسان دەکەوتنە ژێر کاریگەریی دروشمە توندوتیژەکانی دوو توێژەوە؛ سۆسیالیستەکان (کە خۆیان دەبەست بە کرێکارانەوە) و ناسیۆنالیستە توندڕەوەکان (کە خۆیان دەبەست بە وەرزێڕانەوە). لوتگێر بە میتۆدێکی ژیرانە گەڵاڵەیەکی داڕشت و هەردووک هزری ناسیۆنالیستی و کۆمۆنیستیی ئاوێتەی یەکتر کرد و ناوی سۆسیالیزمی مەسیحیی بۆ هەڵبژارد. ئادۆڵف هیتلەر لە تەشقی دەسەڵاتی لوتگێردا دانیشتووی ڤیەنا بوو و دواتر لە کتێبی *خەباتی من*دا ستایشی ئەو پیاوەی کرد، جێی سەرنجە کە لێکچوونێکی ئاشکرا و روون لە نێوان حیزبی ناسیۆنال سۆسیالیزمی هیتلەر و سۆسیال مەسیحیی لوتگێردا دەبینرێت.

خودی هیتلەریش بە رێگای هەمان ئەو دینامیزمە دیموکراتیکەدا هاتە سەر کار کە یارمەتیدەری لوتگێر بوو. هەندێجار دەڵێن سەرکەوتنی نازییەکان بەرهەمی بەختێکی کراوە یان کۆدێتایەکی نهێنی بوو. بەڵام لە راستیدا حیزبی نازی لە ١٩٣٠دا، واتە تەنیا یازدە مانگ دوای دامەزراندنی، لە مەیدانێکی سیاسیی قەرەباڵغدا لە سەدا ١٨ی دەنگەکان و بەمەش پلەی دووەمی بەدەست هێنا. لە ١٩٣٢دا دوو هەڵبژاردنی نەتەوەیی لە ئەڵمانیادا بەڕێوە چوو و ئەم حیزبە لە سەدا ٣٧ و ٣٣ی کۆی دەنگەکانی قۆستەوە بۆ خۆی و هەردووجار پلەی یەکەمی بەدەست هێنا (حیزبی سۆسیال دیموکرات بە پلەی دووەم لە سەدا ٢٠ و ٢١ی دەنگەکانی بەدەست هێنا). لە هەڵبژاردنە بەناوبانگەکەی ١٩٣٣دا حیزبی نازی لە سەدا ٤٤ی دەنگەکانی بەدەست هێنا، واتە بەقەدەر کۆی دەنگەکانی هەر سێ حیزبەکەی دوای خۆی، بەم شێوەیە بوو بە بەرپرسی دروستکردنی دەوڵەت.[٢] کۆماری وایمار کە دوای جەنگی یەکەمی جیهانیلە ئەڵمانیادا رۆ نرابوو،

سیستەمێکی دیموکراتیکی ژیرانە بوو کە لەگەڵ ئازادیی چاپەمەنییەکان و هەڵبژاردنی دادپەروەرانەدا تەبا دەهاتەوە. حیزبی نازی ئەم پرۆسە دیموکراتیکەی بە ئاراستەی خۆرێکخستن لە شار و شارۆچکەکاندا خستە گەڕ و کەڵکی زۆری لێ وەرگرت. هاوکات لەگەڵ قەیرانە یەک لەدوای یەکەکانی ١٩٢٠ و ١٩٣٠دا کە ئەڵمانیای شپرزە کردبوو، دامەزراوە سوننەتییەکانی دەسەڵاتیش تووشی قەیرانی شەرعییەت هاتبوون. هێندە رووداوەکان تاڵ و نائومێدکەر بوون کە لیبرالیزم و باڵادەستیی یاسا وەک کۆمەڵە چەمکێکی بێمانا و بێبایەخ دەکەوتنە بەرچاو. قەیرانە ئابوورییەکانی دەیەی ١٩٣٠ و ئاوسانی لەڕادەبەدەری ئابووی، جەماوەری ئەو وڵاتە و چینی مامناوەندییان تەنگاو خستبوو، هەر بۆیە بەتەواوی خۆیان سپاردە دەست بەڵێنەکانی هیتلەر کە بانگەشەی سەرکردایەتییەکی بوێرانە و ئاوەدانکردنەوەی سەرلەنوێی وڵاتی دەکرد. هەرچی دروشمەکانی هیتلەر رادیکاڵتر دەبوویەوە زیاتر لای خەڵک خۆشەویست دەبوو. جەک سنایدەر، بیرمەندی زانستە سیاسییەکان، لە توێژینەوە بەپێز و وردکارانەکەیدا لەسەر دیموکراتیزاسیۆن، ئاوەها ئەنجامگیرییەک ئەدا بەدەستەوەدەدا: «ناتوانین بڵێین سەرکەوتنی ناسیۆنالیزمی ئۆتۆریتەخوازانەی رەگەزپەرستانە لە دواساڵەکانی کۆماری وایماردا سەرەڕای دیموکراتیزاسیۆنی ژیانی سیاسی هاتۆتە دی، بەڵکوو هۆکاری ئەم سەرکەوتنە دەقاودەق خودی ئەم دیموکراتیزاسیۆنە بوو».[٣]

پێکەوەنەگونجانی ئازادی و دیموکراسی ئەزموونێکی تاقانەی تایبەت بە ڤیەنا و وایمار نەبوو. لە کۆتاییی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا هەموو ئەورووپا بە سیاسەتی جەماوەری بارگاوی بوو و زۆرجاریش ئەم سیاسەتە سەرکەوتنی بەدەست دەهێنا. ئیمپراتۆر فرانتس یۆزێف تەنیا دوو ساڵ توانیی لە بەرانبەر لوتگێردا بوەستێت، دواجار و دوای هەڵبژێردرانی بۆ چوارەم جار لە ١٨٩٧دا بە ناچاری و نابەدڵی حوکمی دەستبەکاربوونی لوتگێری ئیمزا کرد و لە رێوڕەسمێکدا وەک شارەوانی ڤیەنا رایگەیاند. نەریتی لیبرالیزمی دژەپاشایەتی (کۆماریخوازی) بەتایبەت دوای ١٨٧١ لە فەرەنسادا پەرەی سەندبوو، بەڵام لە دوو لایەنەوە کەوتە بەر هێرشی بێوچانەوە، هەم لە لایەن چەپەکانەوە (سۆسیالیستەکان) و هەم لە لایەن راستەکانەوە (پاشایەتیخوازان، ئەشراف و کلێسا). چەند دەیە دواتر ئەم کێشەیە بەرۆکی بریتانیاشی گرتەوە، بریتانیایەک کە ئاخێزگە و مەڵبەندی سەرەکیی سیاسەتی مۆدێرنی لیبرالی بوو کەوتە بەر ئەو شەپۆلە و پارتی لیبرال کە سەردەمانێک حیزبێکی گەورە بوو لە ژێر گوشارەکانی حیزبی توندڕەوتری کرێکار و حیزبی سوننەتیتری پارێزگاریخوازدا کەوتە پەراوێزەوە و هەموو دەسەڵاتێکی لەدەست دا.[٤] هەرچی دیموکراسی زیاتر پەرەی دەسەند پرۆژەی لیبرالییانەی میانەڕەوانەی وەک مافە تاکییەکان،

ئابووریی بازاڕی ئازاد و باڵادەستیی یاسا زیاتر لە بەرانبەر هێزی راکێشەری کۆمۆنیزم، مەزهەب و ناسیۆنالیزمدا پاشەکشەی دەکرد و بەرەو سڕانەوە دەچوو.

سۆسیالیستەکان و ناسیۆنالیستانی تۆندڕەو تاکە بزوێنەری سۆزە پۆپۆلیستییەکان نەبوون. سەدری ئەعزەمی (راوێژکار) ئەفسانەییی ئەڵمانیا، ئۆتۆفۆن بیسمارک، لە ١٨٧١دا گەڵاڵەی مافی دەنگدانی بۆ هەموو پیاوان لە ئەڵمانیای تازە یەکگرتوودا خستە بەردەست، ئەو پیی وابوو بەرکورتکردنەوەی مافی دەنگدان مانای هەڵبژێردرانی لیبراڵە شارییەکان، واتە ئەو کەسانەی کە رەخنەگری دەسەڵاتی پاشایەتی بوون. بیسمارک دەیوت جەماوەر هەمیشە دەنگ بۆ پارێزگاریخوازانی لایەنگری پاشایەتی دەدەن، بۆچوونەکەی ئەو زۆر دروست بوو. هاوپەیمانی پارێزگاریخوازی بیسمارک لە بریتانیادا، پێنجەمین دێزراییلی، بە میتۆدێکی هاوشێوەی بیسمارک کۆنسێرڤاتیستەکانی رازی کرد پشتیوانی لە یاسای دووەمی رێفۆرم (١٨٨٣) بکەن، بەپێی ئەم یاسایە مافی دەنگدان دەبەخشرایە زۆرینەی پیاوانی گەورەساڵ (باڵغ)ی بریتانیا. ئەڵبەت دەستەبژێرانی کۆنسێرڤاتیست بۆ بەدەستهێنانی دەنگی چینی کرێکار و رەعیەتە نۆدەسەڵاتەکان دەبا سەرنج و دڵیان بۆ لای خۆیان رابکێشایە.

لەمەوبەدوا بیسمارک و جێنشینانی لە هەموو هەڵبژاردنەکاندا هێزی کاریگەری ناسیۆنالیزم و هەموو هێما نەتەوەییەکانیان بەکار دەهێنا. ئەم میتۆدە سەرکەوتنی مسۆگەر کردن: ئەوان هەموو هەڵبژاردنەکانیان بردەوە. لە راستیدا چینی مامناوەندیش تووشی دوودەستەیی هاتبوو، هەندێکیان بوونە هاوپەیمانی ئەو کۆنسێرڤاتیستانەی بە شانازییەوە خەڵکیان بانگهێشتی وڵاتی باوکی دەکرد و هەندێکی دیکەشیان لەسەر هزری لیبراڵیی خۆیان وەفادار مانەوە. دەستەبژێرانی سیاسیی ئەڵمانیا لە پێناو کۆکردنەوەی دەنگی ئەم تازە دەنگدەرانەدا رۆژ لەدوای رۆژ زیاتر تاکتیکی ترساندن و تۆقاندن و سیاسەتی دووبەرەکیخستنیان بە کار دەهێنا. سیمای سۆسیالیستەکان و کاتۆلیکەکان و هەموو «دوژمنانی رایش» دەگۆڕدرا بۆ سیمایەکی تۆقێنەر و دەکەوتنە ژێر زەخت و گوشار و دەستگیرکردنەوە. پێداویستیی ئەم ستراتیژە دیاریکردن و چۆنیەک لەقەڵەمدانی دوژمنانی دەرەکی و ناوخۆیی بوو. سیاسەتمەداران بە پێویستیان دەزانی پاڵپشتیی لۆبییە دەسڕۆیشتووەکان، بۆ نموونە لۆبییەکی وەک سەندیکای هێزی دەریایی، بۆ خۆیان رابکێشن، هەر بۆیە بەردەوام بەرەو میلیتاریزم و دروستکردنی چەک و چۆڵی هێرشبەرانە هەنگاویان دەنا و بەرژەوەندیی نەتەوەییان گرێ دەدا بە میتۆدگەلی پەرەپێدەرانە و هێرشبەرانەوە. ئەم رەوتە دواجار بوو بە هۆی سەرهەڵدانی کۆمەڵە سیاسەتێکی نابەرپرسیارانە کە لە ناوخۆی وڵاتدا بەگەرمی پێشوازییان لێ دەکرا و تا رادەیەک هۆکاری تێوەگلانی ئەورووپا بوو لە شەڕی گشتگیری ١٩١٤وە.

بۆچی ئەڵمانیا بریتانیا نەبوو؟

له ئەڵمانیا دیموکراسی، راستەوخۆ ئازادیی لێ نەکەوتەوە، بەڵکوو تەنیا دوای ئەوەی کەوتە بەر چەندەها هەژان و گۆڕانکاریی قووڵەوە - واته شکستخواردن له جەنگیدووەمی جیهانیدا و دوابەدوای ئەمەش داگیرکردنی ئەو وڵاتە و پارچەپارچەکردنەوەی و دواجاریش داسەپاندنی تەکووزییەکی نوێ له لایەن هێزە دەرەکییەکانەوە - ئەڵمانیای رۆژئاوا گۆڕدرا بۆ کۆمەڵگایەکی لیبرال - دیموکراتیی راستەقینە و تەواو. بەڵام وەک زۆربەی وڵاتانی ئەورووپا، کۆمەڵگای ئەڵمانیایش هەڵگری چەندەها توخم و هێزی بەرجەستە و دیاری لیبرال و پێشکەوتنخواز بوو، ئەم دیاردەیە بەتایبەت لە سەردەمی بیسمارک و قەیسەر ویلهێڵمی یەکەمدا دەبینرا.[٥] له زۆربەی وڵاتانی ئەورووپادا دوو جۆر نەریت له شەڕدا بوون: لیبرالیزم و ئۆتۆریتەخوازیی پۆپۆلیستی له شێوەکەی هیتلەر و لوتگێر. له نیوسەدەی یەکەمی سەدەی بیستدا لیبرالیزم لەخشتە برا و له نیوسەدەی دووەمیشدا ئۆتۆریتەخوازیی پۆپۆلیستی تووشی داڕووخان هات و پەردەی لەسەر هەڵماڵرا. ئەم تێکهەڵچوونە بوو بە هۆی ئەوەی زۆربەی وڵاتانی ئەورووپی بە رێگایەکی پڕهەوراز و نشێو و خوێناویدا رێگای دیموکراسیی لیبرالی بپێون، ئەم رێگایە زۆرجار له نێوان شۆڕشە کۆمەڵایەتییەکان و فاشیزم و شەڕەوە تێپەڕیوە. ئەڵبەت هەندێ وڵاتی وەک دانمارک، بەلجیک، هۆڵەندا و وڵاتانی ئێسکاندینافیا لەبەر هەندێ هۆکاری هاوشێوەی بریتانیا (بۆ وێنە سەرهەڵدانی پێشوەختی سەرمایەداری) سەرچەشنێکیان گرتەبەر زۆر لە مۆدێلی بریتانییەوە نزیک بوو. بەڵام وڵاتانی گەورەی ئەورووپا - ئەڵمانیا، نەمسا، هەنگاریا و فەرەنسا - مێژوویەکی پڕئاژاوەتر ژیاون. ئەڵبەت دەتوانین خودی ئەم بابەتە بکەینە رێگایەک بۆ ناسینی کێشەکانی ئەوڕۆی دیموکراتیزاسیۆن، چونکو له دونیای ئێستادا کەمتر وڵاتێکمان هەیە هەڵگری ئاوێتەیەک لەو تایبەتمەندییە تایبەتییانە بێت کە بەرهەمهێنەری دیموکراسیی لیبرالی بوون له بریتانیا و وڵاتە یەکگرتووەکاندا. بەڵام رەنگە هەندێ له وڵاتانی ئاسیا، ئەمریکای لاتین و ئافریقا هەڵگری بەشی هەرەزۆری ئەو تایبەتمەندییە رەنگاورەنگ و ئاڵۆزانە بن کە تا رادەیەک له ئەورووپادا دەبینران. هەر ئێستا دەتوانین هەمان ئەو شپرزەییە له دیموکراسییە تازەکانی جیهاندا ببینینەوە، شپرزەییەک کە تایبەتمەندیی دیار و تایبەتی بێرلین و ڤیەنای سەدەی بیستەم بوو.

توێژەران بە بەراوردکردنی بریتانیا بە وڵاتانی دیکەی ئەورووپا پرسیارێکی سانا و ساکار دەخەنە بەردەست. راڵف دارندۆرف، بیرمەندی زانستە سیاسییەکانی بریتانیا، له ١٩٦٨دا بە

ئاشكرا ئەو پرسیارەی خستە ڕۆژەڤەوە: «بۆچی ئەڵمانیا بریتانیا نەبوو؟»[٦] ئەمە پرسیارێکی باش و بەکەڵکە، چونکوو ڕەنگە بتوانین بیکەینە دەرفەتێک بۆ تێگەییشتن لەوەی کە چۆناوچۆن لە دونیای مۆدێڕن بەڵام ناکامڵدا دیموکراسیی لیبرالی دەستەبەر بکەین.

وەڵامی ئەم پرسیارە گەلێ ئاڵۆزە، بەڵام ڕەهەندێکی گرنگی هەڵدەگەڕێتەوە بۆ ئەو ڕاستییەی کە ئەڵمانیا هەڵگری تایبەتمەندییە زۆر گرنگ و تاقانەکەی مۆدێلی بریتانیایی - واتە سەربەخۆبوونی بۆرژوازی لە رووی ئابووری و سیاسییەوە - نەبوو. بۆرژوازیی بریتانیا کە زادەی شۆڕشی پیشەسازی بوو و لە داوێنی بازرگانیی ئازاد و مافی موڵکداریدا گەورە بووبوو، لەگەڵ تەکووزیی کۆنی فیۆدالیدا کەوتە شەڕەوە و لەم شەڕەدا سەرکەوتنی بەدەست هێنا. بەم شێوەیە لەسەر بنەمای تایبەتمەندییەکانی خۆی سەرلەنوێ وڵاتی ڕێکخستەوە، وڵاتێکی بازرگانی، فرەخواز و برسی، پڕ جموجووڵ و کرژ و زیندوو. دەستەیەکی تازە لە دەستەبژێرانی بازرگان سەریان هەڵدابوو و ئەم وڵاتەیان گۆڕیبوو، ناپلیۆن بە زمانێکی گاڵتەجار دەیوت بریتانیا بۆتە «وڵاتی دوکانداران». لە بەرانبەردا ئەڵمانیا بە شێوەی سروشتی و خۆڕسک نەبوو بە وڵاتێکی پیشەسازی، بەڵکوو ئەمە دەوڵەت بوو کە بە سۆبسیدەکان، یاسا و ڕێساکان و دانانی پیتاکی گومرکی، وڵاتی بەرەو پیشەسازی دەبرد. هەر بۆیە بۆرژوازیی ئەڵمانیا بۆرژوازییەکی لاواز، لێکدابڕاو و گوێڕایەڵی دەوڵەت و فیۆدالە دەسەڵاتدارەکان بوو. مارکس چینی بازرگانانی ئەڵمانیای بە دەستەواژەیەکی سووک و هەرزان پێناسە دەکرد: «بۆرژوازییەک کە هیچ ئامانجێکی جیهانی و مێژوویی نییە».[٧]

ئەڵمانیا خاوەن نەریتێکی بۆرۆکراتیکی مێژوویی بوو کە ئاشکرا شانازیی پێوە دەکرد، دەوڵەتی ئەڵمانیا لە چارەسەرکردنی زۆربەی ئەو کێشانەدا کە پەیوەست بوون بە پیشەسازی و شارنشینییەوە - کێشەی وەک تەندروستی و داودەرمانی گشتی، گواستنەوە و مووچەی خانەنشینی - پێشکەوتووتر و کارامەتر لە هەموو وڵاتانی ئەورووپی جووڵابوویەوە. بەڵام ئاکامێکی خراپیشی بەدواوە بوو و توێژی کارداهێنی ئەڵمانیا لە باتیی پاراستنی سەربەخۆییی خۆیان لە دەسەڵاتی دەوڵەت، بە حەزێکی زۆرەوە کەوتبوونە دوای وەرگرتنی مەدالیا و پلەوپایەی دەوڵەتی. هەر بازرگانێک نازناوی دەوڵەتیی «ئەفسەری بازرگانی»ی وەرگرتبا ئەوا شەرەفێکی گەورەی پێ بڕابوو. مێژوونووسێک بەم شێوەیە ئەم چیرۆکە دەگێڕێتەوە: «خەڵک بە ئاواتی پێگە و شەرەفی چینی زەمیندارەوە نەبوون، ئەوان بەو خولیایەوە دەژیان ببنە ئەندامی ئەنجومەنی تەندروستی».

یان با ئاوڕێک لە جیاوازیی ڕۆڵی چاپەمەنییەکان بدەینەوە؛ لە بریتانیادا چاپەمەنییە ئازادەکان تریبۆنێکی گرنگی نارازییانی سیاسی بوون و زۆربەی ڕۆژنامەنووسان بە هەستێکی ئاگرینەوە سەربەخۆ لە دەوڵەت کاریان دەکرد. لە بەرانبەردا یەکەم ڕۆژنامەکانی پرۆس لە لایەن فریدریشی

مەزنەوە و بە مەبەستی پڕوپاگەندەکردن بۆ دەوڵەت دامەزران. لە زۆربەی ساڵانی سەدەی نۆزدەدا چینی بازرگانی ئەڵمانیا لە باتیی ئەوەی بەدوای جێبەجێکردنی ریفۆرمە لیبرالییەکانەوە بن، لەگەڵ دەستەبژێرانی دەسەڵاتداری فیۆدالدا رێک دەکەوتن. بەم شێوەیە سەرەڕای ئەوەی ئەڵمانیا بوو بە وڵاتێکی پیشەسازی، کەچی بەمەشەوە هەر سیستەمێکی تێکەڵکرد بوو لە هەندێ توخمی کۆمەڵگای تازەسەرهەڵداوی بۆرژوازی و تەکووزیی کۆنی پێش پیشەسازی. رۆشنبیری لیبرال، فرێدریش نویمان، لە ساڵی ١٩٠٩دا سەبارەت بە «کۆمەڵگای پیشەسازیی ئەڵمانیا لە بەرگی سیاسیی دەوڵەتێکی زەمیندار»دا ئاوەهای نووسیوە: «بارودۆخی سیاسیمان تا رادەیەک لە کارگەیەکی پێشکەوتوو دەچێ کە لە بینا کۆنەکانی مەزرایەکدا ئاوا کرابێت. پێشکەوتووترین ئامێرەکان و ماشێنەکان کەوتوونەتە ژێر بنمیچێکی کۆنەوە و لقە ئاسنەکان کراونەتە نێو دیوارە قوڕەکانەوە».

هێشتاکوو هەوساری دەسەڵات لە دەستی تەکووزیی کۆندا بوو. لە ١٨٩١دا لە سەدا ٦٢ی کۆی فەرمانبەرانی دامودەزگاکانی کاروباری ناوخۆیی پرۆس لە چینی ئەشراف بوون. لە دامودەزگاکانی پێوەندییەکانی دەرەوەدا ئەم رێژەیە گەلێ زۆرتر بوو. لە ١٩١٤دا ئیدارەی پێوەندییەکانی دەرەوەی ئەڵمانیا پێکهاتبوو لە ٨ شازادە، ٢٩ کۆنت، ٢٠ بارۆن، ٥٤ کەس لە وردە ئەشرافەکان و ١١ کەسیش لە خەڵکی ئاسایی.[٨] فەرەنسایش کە خاوەن نەریتی دەوڵەتی بەهێز و کۆمەڵگای مەدەنیی لاواز بوو، لە رەوتی بەدواداچوونی دیموکراسیی لیبرالیدا رێگایەکی سەغڵەتی دووروودرێژ و پڕ هەوراز و نشێوی بڕی! ئەو هێزە کۆمەڵایەتییانەی بزووتنی بریتانیایان خێرا دەکردەوە لە فەرەنسادا لاواز بوون، چینی ئەشراف و بازرگانانی ئەم وڵاتە چینێکی وابەستە بوون. کتێبی *مێژووی ئابووریی ئەورووپا (کەمبریج)* بەم شێوەیە پێناسەی «تایبەتمەندییە بالاکانی دەوڵەتی پەرلەمانیی بۆرژوازی» لە سەدەی هەژدەدا دەکات: بالادەستبوونی یاسا، یەکسانبوون لە بەرانبەر یاسادا، موڵکداریی تاکی، کاروکەسابەتی ئازاد، ماف و ئازادییە مەدەنییەکان و هتد. ئینجا لە درێژەدا دەڵێت: «فەرەنسای پێش شۆڕش هیچکام لەم تایبەتمەندییانەی نەبوو».[٩] کەوایە ئەودەمەی، دوای شۆڕش فەرەنسا باوەشی بۆ دیموکراسی ئاوەڵا کردبوو، خاوەن نەریتێکی زیندووی لیبرالیزمی یاساخواز نەبوو، لە باتیی ئەوەی لە مەیدانی کردەوەدا ئازادی بپارێزرێت (بە جیاکردنەوەی دەزگاکان و بە هێزی دامەزراوە نادەوڵەتییەکانی وەک کۆمپانیا تایبەتییەکان، کۆمەڵگای مەدەنی و کلێسایەکی سەربەخۆ) تەنیا بە تیۆری لافی ئازادی لێ دەدرا. شۆڕشگێڕان بەتەواوی دژی ئەو بۆچوونەی مۆنتێسکیۆ بوون کە جەختی لەسەر دەوڵەتی بچووک و چەندلقی دەکردەوە. لە بەرانبەردا دەسەڵاتی رەهای پادشا بەبێ هیچ دەسکارییەک گوازرایەوە بۆ

«پەرلەمانی نەتەویی»ی تازەدامەزراو، هەر ئەم پەرلەمانە بوو کە دواتر بەهەزاران کەسی دەستگیر کرد و کوشتنی، دەستی بەسەر ماڵ و موڵکیاندا گرت و بە تاوانی بیروباوەڕی مەزهەبییان ئازاری دان و دۆسیەی بۆ کردنەوە، هەموو ئەم کارانەشی لە ژێر ناوی خەڵکدا بەڕێوە برد. هەندێ لە توێژەران بە دروستی نازناوی «دیموکراسیی تۆتالیتەری»یان بڕیوە بە بالای رژێمی ژاکووبێنیدا. ئەمە یەکەم نموونەی دیموکراسیی نالیبرالییە لە مێژووی مۆدێرندا.[١٠]

لە فەرەنسادا دەوڵەت بەرزتر لە کۆمەڵگا، دیموکراسی بەرزتر لە یاسامەندی و یەکسانی بەرزتر لە ئازادی دەنرخێنرا. هەر بۆیە سەرەڕای ئەوەی زۆربەی سالانی سەدەی نۆزدە فەرەنسا ولاتێکی دیموکراتیک بوو و مافی دەنگدان و هەڵبژاردنی گەلێ بەربلاو بوو، لیبرالبوونێکی ئەوتۆی پێوە نەدەبینرا. بە دڵنیاییەوە بەقەدەر بریتانیا و ئەمریکا پارێزەری ئازادیی تاکی نەبوو. ئیمپراتۆر لۆیی ناپلیۆن کە لە نێوان سالانی ١٨٤٨ تا ١٨٧٠دا دەسەلاتی بەدەستەوە بوو، هێمای سیستەمی تێکەڵکردی فەرەنسا بوو. ئەو لە رێگای راگرتنی رەزامەندیی گشتی و هەڵبژاردن و ریفراندۆمەوە دەسەلاتی بەڕێوە دەبرد، بەلام لە هەمان کاتدا بۆ سەرکوتکردنی ئازادیی بیرکردنەوە، رادەربڕین و کردەوە لە میتۆدەکانی دەوڵەتی پۆلیسی کەڵکی وەردەگرت. دواجار کۆماری سێیەمی فەرەنساش وەک زۆربەی ئەزموونە لیبرالییەکانی ئەورووپا لەبەین چوو. دواجار و دوای جەنگیدووهەمی جیهانی، واتە ١٥٠ ساڵ دوای شۆڕش و تێپەڕاندنی دوو رژێمی پاشایەتی، دوو ئیمپراتۆری، پێنج سیستەمی کۆماری و دیکتاتۆرییەکی سەرەتاییی فاشییانە، هەم لیبرالیزمی بەدەست هێنا و هەم دیموکراسی. تەنانەت ئەمڕۆیش فەرەنسا لە ژێر دەسەلاتی حکوومەتێکدایە کە شارل دۆگۆڵی دامەزرێنەری بە دەربڕینێکی ستایشئامێز ناوی نابوو دەوڵەتێکی «پاشایەتیی هەڵبژێردراو و دیموکراتیک».

تا رادەیەک دیموکراتیک

ولاتانی ئەورووپا تایبەتمەندییەکی دیکەشیان هەبوو کە وەک رەهەندی پۆزەتیڤ بۆیان لەقەڵەم دراوە، ئەمە تایبەتمەندییەک بوو کە هەڵگری تۆوی دیموکراسیی لیبرالی بوو. هەرچەند زۆرجار نەریتی لیبرالی تووشی شکست و دۆڕان دەهات بەلام هەمیشە ئامادەی مەیدانەکە بوو، تەنانەت لە ئەڵمانیادا کە لە سالانی ١٩٣٠دا دوچاری چەواشەبوونێکی قووڵ هات و بە لاڕێدا چوو. لە راستیدا ئەم نەریتە بەتایبەت لە ئەڵمانیادا دەژیا، لە نزیکەی ١٩٠٠دا زۆرێک لە چاودێرە بەرجەستەکان ئەڵمانیایان بە پێشکەوتووترین ولاتی دونیا لەقەڵەم دەدا. ئەم ولاتە خاوەن یاسای بنچینەییی مۆدێرن و نووسراو بوو، هەروەها سیستەمێکی بەڕێوەبەرایەتیی زۆر پێشکەوتووی لە هەموو ئاستەکاندا هەبوو و یەکەم دەوڵەتی ئاسوودەی دامەزراندبوو. ئەڵمانیا خاوەن کولتوورێکی سیاسیی

لیبرالی بوو و له هەندێ شاری وەک بێرلیندا جۆرە تێگەیشتنێکی هونەری و جوانیناسانەی ئاوانگارد دەبینرا. له ١٨٨٧دا یەک له توێژەرانی ناسراوی ئەمریکایی له بواری زانستی سیاسیی بەراوردکارانەدا ـ وۆدرۆ ڤیلسۆن[٣٥] ـ که ئەوکات مامۆستای زانکۆی پرینستۆن بوو، ستایشی پرۆسی دەکرد لەبەر «سیستەمه سەرنجڕاکێشەرەکەی... رێکوپێکترین سیستەم به کەمترین کەموکورتییەوە»، «...ئەم سیستەمه، بۆرۆکراسییە خۆبەزلزان و نابەرپرسیارەکان دەگۆڕێت و دەیانکاته هۆکاری حکوومەتی دادپەروەرانه».[١١] (تارۆزێکی سەیری مێژووییه که هەمان ڤیلسۆنی گەورەستایشکەری ئەڵمانیا، دواتر ئەمریکای بەرەو شەڕی ئەم وڵاته راکێشا). لەو سەردەمەدا زۆربەی بیرمەندانی زانسته سیاسییەکان ئەڵمانیایان بەرزتر له بریتانیا دەنرخاند، چونکوو پێیان وابوو سیستەمی سیاسیی بریتانیا سیستەمێکی تەواو سانتراڵە، دەسەڵاتێکی زۆر گەورەی بەخشیوەته ئەنجومەنی عەوام، ئەنجومەنی لۆردە سواوەکانی پڕە له لۆردی سەیروسەمەر، خاوەن یاسای بنچینەییی نووسراو نییه و نەریته رەمزاوییەکانی بەر به هەرچەشنه نوێگەرییەک دەگرێت.

له سەرەتای سەدەی بیستدا به رواڵەت ئەڵمانیا بۆ دەستەبەرکردنی دیموکراسی رێگایەکی دروستی هەڵبژاردبوو. پاشان جەنگی یەکەمی جیهانی قەوما و دوو میلیۆن مرۆڤی ئەڵمانی هاتنه کوشتن و وڵات وێران کرا، دواجاریش به ئاشتینامەی تەمێکارانه و سووکەسەرانەی ڤێرسای کۆتاییی پێهات. ساڵەکانی دوای رێکەوتننامەی ڤێرسای یەکانگیر بوو لەگەڵ کۆڕەوی بەلێشاوی خەڵکانی به رەگەز ئەڵمانی له پۆڵۆنیا و رووسیا و وڵاتانیتری رۆژهەڵاتەوە و گەڕانەوەیان بۆ ئەڵمانیا (که ئەم کۆچکردنه بوو به هۆی سەرهەڵدانی چەندەها کێشه و ئاژاوەی کۆمەڵایەتیی گەورە گەورە)، هەروەها هاوکات بوو لەگەڵ ئاوسانی قووڵی ئابووری و دواجاریش «قەیرانی گەورە»ی ئابووری رووی دا. تایبەتمەندییه لیبرالییەکانی کۆمەڵگای ئەڵمانیا بزر بوون و له باتیی ئەوان کۆمەڵە تایبەتمەندییەکی درێو و زۆر ناشیرین جێگیر بوون و تەکووزیی سیاسی داڕووخا. گرانی و ئاوسانی قووڵ پاشەکەوته داراییەکانی چینی مامناوەندیی بەتەواوی لەناوبرد و ئەمەش بێزارییەکی گەورەی لای ئەوان بەرانبەر به کۆماری وایمار دروست کرد. نایاڵ فێرگۆسێن به دروستی ناوی ئەم ئاوسانه ئابوورییەی ناوە «شۆڕشی دژەبۆرژوازی». بەم شێوەیه و زۆر ئاسان ئەڵمانیا بوو به قوربانیی ئایدیۆلۆژیا و سەرکردە توندڕەوەکانی. زۆرجار خوێندنەوەی هەڵە بۆ مێژوو دەکرێت و ئەو گریمانەیه دەخەنه بەردەست که دەبا ئەڵمانیا هەر بەو دەردە رۆیشتبا که هیتلەر بردی و ئەمە قەدەرێک بوو به نێوچەوانی ئەو وڵاتەوە. بەڵام تەنانەت بریتانیا و ئەمریکایش

٣٥ . سەرۆککۆماری ئەمریکا له نێوان ساڵانی ١٩١٣ تا ١٩٢١دا. و.ف

ڕەهەنـدی درێـو و نـاحەز و دیماگۆژیسـتانی تینـووی دەسـەڵاتی تـایبەت بە خۆیـان هەبـوو کە لە سەردەمی قەیرانی گەورەدا بەردەوام بەهێزتـر و بەهێزتـر دەبـوونەوە. بگـرە ئەگەر ئەوانـیش (وەک ئەڵمانیا) ڕووبەڕووی قۆناغێکی پڕ لە شکستی بیست ساڵە، سـووکایەتیپێکردن، قەیرانـی ئـابووری، بشـێوی و تـوانەوەی چینـی مامناوەنـدی بـووایەنەوە، دواجـار هەر ئەم چارەنووسـە ژیابـان و دیماگۆژیستانی وەک هیوی لانـگ[٣٦] و ئاسـواڵد مـوزلی[٣٧] لە بـاتیی سیاسـەتمەدارانی وەک فـرانکلین ڕۆزڤێڵت و وینستۆن چێرچیل جڵەوی دەسەڵاتیان بگرتایەتە دەست.

جـەنگی یەکـەمی جیهـانی بـوو بە هـۆی ڕووخـانی پادشـاکان لە زۆربەی ئەوروپـادا، بەڵام لە هەمانکاتـدا وێرانکـارییەکی هێنـد گەورەی لـێ کەوتەوە کە زەمینـەی بـۆ سـەرهەڵدانی فاشـیزم و دیکتاتۆری لە وڵاتانی ئەوروپادا خۆش کرد. لە ساڵانی ١٩٣٠دا لە هەردوو قۆڵەوە هێرش کرایە سەر لیبرالیـزم، لە راسـتەوە فاشیسـتەکان و لە چەپەوە کۆمۆنیسـتەکان، لەم نێـوانەدا هەنـدێکیان دیموکراسـییان کـردە پردێـک بـۆ لەنـاوبردنی لیبرالیـزم. پێویسـت بـوو جـەنگێکی دیـکە قەومابـا (جەنگیـدووهەمی جیهـانی) تـاکوو دیماگۆژیسـتان بـۆ دواجـار تێـک بشـکێنێ. دوای ١٩٤٥ و بە یارمەتیی دەست و دڵبازانەی ئەمریکا، ئەوروپا بەرەو ڕۆنانی تەکووزییەکی نوێی سیاسـی هەنگـاوی هەڵگرت و لە پەنجا ساڵدا وەها سەرکەوتنێکی بەدەست هێنا لە باوەڕی کەسدا نەدەگونجا.

هەڕەشەی قۆڵی ڕاست لەسەر دیموکراسیی لیبرالی ـ سەرەتا فیۆدالەکـان و دواتـر فاشیسـتەکان ـ تـا سـاڵی ١٩٤٥ تـا ڕادەیەکـی زۆر ڕەویـیەوە (ئەڵـبەت جیـا لە نیمچـە دوورگەی ئیبریـا، بەڵام فرانسیسـکۆ فرانکۆی ئیسپانیایی و ئانتۆنیۆ سالازای پورتەگاڵی هیچکامیان بەدوای بەربڵاوکردنەوە و هەنـاردنی شـێوە دەسەڵاتی خۆیانەوە نەبوون). پاشان دیموکراسی لە لایەن حیـزبە چەپـگەرا کۆمۆنیسـتەکانەوە کەوتە بەر هەڕەشەوە کە زۆربەیـان لە ژێـر چەتـری پشـتیوانیی مۆسـکۆدا بـوون. بەڵام دواتـر هاوپەیمـانیی ئەوروپـا تـوانی بەسـەر ئەم درنـجەدا سـەرکەوێت و کـۆنترۆڵی بکـات. دوای ئەم قۆنـاغە ئـاڵوگۆڕێکی سـەیر هـاتە قەومان کە زۆر نەکەوتە بەر سـەرنجەوە. ئەوروپـای ڕۆژئـاوا کە بەدرێژاییـی دوو سـەدە بووبـووە مەیـدانی ململانێـی نێـوان لیبرالیـزم و ئایـدیۆلۆژیا تونـدڕەوەکانی چەپ و ڕاسـت، بە شـێوەیەکی هێمنـانە و بەبـێ ڕاگەیاندننامەی پڕهەراوهوریا، بەرەو سیاسەتی میانەڕەوانە و یاساخوازانە هەنگاوی هاوێشـت. مـارک لـیلا، توێژەری زانکۆی شیکاگۆ، ئەم پرۆسەیە بە «ئەو شۆڕشە مەخمەڵینەکەیتر» دەشوبهێنێ و دەڵێت:

---

٣٦ . پارێزگاری ولایەتی لۆییزیانا و سێناتۆری ئەمریکایی لە سەرەتای سەدەی بیستدا کە سیاسەتمەدارێکی دیماگۆژ بوو و لۆییزیانای بە میتۆدگەلی دیکتاتۆرانە بەڕێوە دەبرد. و.ف

٣٧ . سیاسەتمەداری بریتانیایی لە سەدەی بیستەمدا کە سەرۆکی یەکێتیی فاشیستانی ئەم وڵاتە بوو، ئەم تاقمە دژە جوولەکەیە لایەنگری نازییەکان بوون. و.ف

ئێستا کە ئـاوڕ لە رابـردوو دەدەیـنـەوە لەو راسـتییە دەگەیـن کە چەنـد هۆکـار و رووداوی وەک پەیماننامەی ئاشتی کە لە ژێر چاودێریی ئەمریکادا بەڕێوە برا، ئەو سەروەت و سـامانەی بەرهەمـی سێ دەیە گەشەی ئابووریی بێوێنە بوو و دواجار پەرەسەندنی دەوڵەتی ئاسوودە، پێکڕا بوونە هۆی رووخانی پێگەی سوننەتیی حیزبە چەپەکان لە ناو چینی کرێکـاردا... ئێسـتە دانەبەدانەی وڵاتـانی رۆژئاوای ئەوروپا بوونەتە خاوەن دەوڵەتی بچووککراوەی یاساخواز، دەزگـای سـەربەخۆی دادوەری، هەڵبژاردنی چەندحیزبی، مافی دەنگدانی هەموان، کۆنترۆڵکردنی ئارتەش و پۆلیس لە لایەن غەیـرە نیزامییانەوە، مافی ئازادیی کۆڕ و کۆبـوونەوە، ئـازادیی بەنـدایەتی و عیبـادەت، چینێکـی بەربـڵاوی مامناوەندی و ئابوورییەکی پێشکەوتوو لەسەر بنەمای بەکاربردن. سـەرەڕای ئامـادەبوونی چەنـدەها حیزبی ناسیۆنالیست و ناوچەگەرای تازە، سەرەڕای کڵپەسەندنی تونـدوتیژیی ئێتنیکـی و سـەرەڕای هەموو باسوخواسە پڕئاژاوەکان سـەبارەت بە پەنـابەری، هیچکـام لە دەوڵەتـانی ئەوروپـای رۆژئـاوا بەرەورووی قەیرانی شـەرعییەت - هاوشـێوەی ئەو قەیـرانەی هەمـوو دەوڵەتە لیبرالییەکـانی ١٩٢٠ی گرتبۆوە - نەبوونەتەوە.[١٢]

دواهەمین وڵاتانی ئەوروپای رۆژئاوا کە لە دەیەی ١٩٧٠دا بەتەواوی بـوونە وڵاتـی دیموکراتیـک، سێ وڵاتی یۆنان و ئیسپانیا و پورتوگاڵ بوون. شۆڕشـەکانی ١٩٨٩ دواپەردەی شـانۆی لیبرالیزمـی ئەوروپایی بوون. زۆربەی وڵاتانی رۆژهەڵاتـی ئەورپـا لەگەڵ وڵاتـانی رۆژئـاوای ئەوروپـادا پێشـینەی مێژوویـی هاوبەشـیان هەیە، بەڵام لە بەختـی رەشـیان چارەنووسـیان بە بـارێکیتردا گەڕا و لە ١٩٤٥دا ئارتەشی سوور «ئـازاد»ی کـردن و تونـدی بەنـدیخانەی ئیمپراتۆریـای کۆمـۆنیزمی کـردن. ئێستە کە ئاوڕ لە رابردوو دەدەینەوە تێدەگەین ئەو هێزانەی یارمەتیی دان دژی سۆڤییەت بجەنگن، هەمـان ئەو هێـزانە لە رەوتـی لیبرالیزەکردنـی کۆمەڵگاکەشـیاندا یارمەتیـدەریان بـوون. هێـزە ناسـراوەکانی ئەم چیـرۆکە بـریتین لە: کلێسـا و سـەندیکا کرێکارییەکـان لە پۆڵۆنیـادا، گروپەکـانی کۆمەڵگـای مەدەنـی لە چیکۆسـلۆڤاکیادا، دەسـتەبژێرانی ریفۆرمخـواز لە هەنگاریـادا و هەروەهـا چینێکی بچووکی مامناوەندی لە هەر سێ وڵاتەکەدا. ئەم وڵاتـانە کە خۆیـان لە دەسـتی سـۆڤییەت رزگار کردبوو، زۆر خێرا بەرەو سەقامگیرکردنی دیموکراسیی لیبرالـی هەنگاویـان نـا و ئەم هـزرەش بەقووڵی بە هەناویانـدا رۆچـوو. رەوتـی هەنگاونـانی وڵاتـانی کۆمۆنیسـتیی پێشـوو، وەک رۆمـانی و بولگاریـا، بەرەو دیموکراسـیی لیبرالـی هێشـتاکوو رەوتێکـی سـەخت و دژوارە و بە قۆنـاغێکی سەغڵەتدا تێدەپەڕن، ئەڵبەت هەندێکیان لەوانیتر سەرکەوتووتر بوون. بەڵام دوای تێپەڕینی دەساڵ و وردەیەک بەسەر رووخانی کۆمۆنیزمـدا، جـۆرج بووشـی بـاوک وتەنـی، ئەوروپـا گەشـتۆتە بەردەم سنوورە خولیاییەکانی «یەکگرتن و ئازادی».

سەرمایەی نەتەوەکان

هیچ وڵاتێک ناتوانێ مێژوویەکی نوێ بۆ خۆی چێ بکات بەڵام دەتوانێ داهاتووی خۆی بگۆڕێت و دەرفەتی زیاتر بۆ بەدەستهێنانی دیموکراسیی لیبرالی بخولقێنێ. هەنووکە لە کردەوەدا گەورەترین کێشەی بەردەم وڵاتێکی روو لە گەشە و بگرە تەنانەت وڵاتێک بە داهاتی مامناوەندییەوە لە ئەمریکای لاتیندا، گەیشتنە بە دیموکراسییەکی رەسەن و راستەقینە. بۆ ناسینی باشتری ئەگەرەکانی سەرکەوتنی ئەم وڵاتانە پێویستە هەڵگەڕێینەوە بۆ مێژوو و لەو سۆنگەیەوە لەو پرسیارە را بمێنین کە هۆکارە پێکهێنەرەکانی دیموکراسیی لیبرالی کامانەن؟

ساکارترین شرۆڤە بۆ سەرکەوتنی سیاسیی دیموکراسییەکی تازەی سیاسی بریتییە لە سەرکەوتنی ئابووری، یان بە زمانێکی روونتر بەرزبوونی رێژەی داهاتی سەرانەی نەتەوەیی[38]. سیمۆر مارتین لیپێست، بیرمەندی زانستە کۆمەڵایەتییەکان، لە ١٩٥٩دا خاڵێکی سادە بەڵام گرنگی دەستنیشان کرد: «هەرچی ئاستی خۆشگوزەرانی لە وڵاتێکدا بەرز بێت، زیاتر دەتوانێ دیموکراسی بپارێزێ و پتەوی بکاتەوە».[١٣] لیپێست پێی وایە هەرکات وڵاتێک لەڕووی ئابوورییەوە دەبووژێتەوە کۆمەڵگاکەیشی لە ناو خۆیدا وزە و دەرفەت بۆ بەڕێوەبردنی لیبرالییانە و دیموکراتییانەی خۆی دەخولقێنێ. ئەم تێزەی لیپێست چەندەها قوتابخانە و دژەقوتابخانەی جۆراوجۆری لێ کەوتەوە. دوای چل ساڵ توێژینەوە و لێکۆڵینەوە، هەرچەند هەندێ پیاچوونەوەی تێدا کراوە و چەند مەرجێکی پێ زیاد کراوە، بەڵام خاڵی سەرەکیی ئەم تێزە هێشتا هەر وەک خۆی ماوەتەوە و زیندووە.

ئەڵبەت هەندێ لە وڵاتانی هەژاریش دیموکراسییان بەدەست هێناوە، بەڵام بەزۆری ئەو وڵاتانەی بە رێژەیەکی خوار و بچووکی گەشەسەندنەوە دیموکراسی سەقامگیر دەکەن، دیموکراسییەکەیان زۆر ناخایەنێت (چەند نموونەیەکی ئاوارتەمان هەیە، بۆ وێنە هیندستان کە دواتر بە چڕوپڕی دەیخەینە بەر باس). رێکوپێکترین توێژینەوەی ئاماری لەم بارەیەوە لە لایەن دوو بیرمەندی زانستە سیاسییەکانەوە، ئادام پرژێوۆرسکی و فێرناندۆ لیمۆنگی، ئەنجام دراوە. ئەوان هەموو وڵاتانی جیهانیان لە نێوان ساڵەکانی ١٩٥٠ تا ١٩٩٠دا خستۆتە بەر شیکارییەوە. بەپێی ئەم توێژینەوەیە ئەگەر رێژەی داهاتی سەرانەی وڵاتێکی دیموکراتیک کەمتر لە ١٥٠٠ دۆلار بێت (بە دۆلاری ئەمڕۆ) تەمەنی رژێمی ئەو وڵاتە بە شێوەی مامناوەندی[39] زیاتر لە هەشت ساڵ بڕ ناکات. ئەگەر داهاتی سەرانە بگاتە ١٥٠٠ـ٣٠٠٠ دۆلار ئەم رێژەیە بەرز دەبێتەوە بۆ هەژدە ساڵ و ئەگەر سەرتر لە ٦٠٠٠

---

38. National percapita income

39.ناوین/ average

دۆلار بێت ئەوا رژێمی دەسەڵاتدار زۆر بەهێز و پتەو دەبێتەوە. ئەگەری رووخانی سیستەمی دیموکراتیک لە وڵاتێکدا کە داهاتی سەرانە لە سەرووی ٦٠٠٠ دۆلارەوەیە، یەک بە پێنسەدە. دیموکراسیی دەوڵەمەند مەرگی پێ نامۆیە. ٣٢ رژێمی دیموکراتیک کە رێژەی داهاتی سەرانەیان ٩٠٠٠ دۆلار یان کەمێک زۆرترە، لەسەریەک ٧٣٦ ساڵ ژیاون و هیچکامیان نەڕووخاون. لە بەرانبەردا لە کۆی ٦٩ رژێمی دیموکراتیکی هەژارتر، ٣٩ رژێمیان رووخان، واتە رێژەی مردنی ئەم رژێمانە لە سەدا ٥٦ بووە.[١٤]

بەم پێیە دەتوانین ئاوەها ئەنجامگیرییەک بەدەستەوە بدەین کە ئەگەر رێژەی سەراپای بەرهەمی سەرانەی[٤٠] وڵاتێک ٣٠٠٠ـ٦٠٠٠ دۆلار بێت و هەوڵی رۆنانی دیموکراسی بدات، لەم کارەدا سەردەکەوێت. ئەمە رووبەری رۆنانی دیموکراسییە و تەنانەت لە درێژاییی مێژوویشدا دەبینرێت. رێژەی سەراپای بەرهەمی سەرانەی وڵاتانی ئەوروپایی لە ١٨٢٠دا، واتە لەو سەردەمەدا کە زۆربەیان یەکەم هەنگاوەکانیان بۆ پەرەپێدانی مافی دەنگدان هەڵگرتبوو، نزیکەی ١٧٠٠ دۆلار بوو (بە پێی دۆلاری ئەمریکا لە ساڵی ٢٠٠٠دا) کە لە ١٨٧٠دا بوو بە ٢٧٠٠ دۆلار و لە ١٩١٣دا ٤٨٠٠ دۆلاری گرتەوە، ئەم بەرزبوونەوانە بەر لە وێرانکارییەکانی جەنگی یەکەمی جیهانی بوو.[١٥] ئەم زانیاری و ژمارە مێژووییانە لەسەر بنەمای چەندەها گریمانە و ئەگەری جۆراوجۆر دامەزراون، هەرچەند ئەم رێژانە ئاستە خوارووەکانی دەپێکێت، بەڵام بێگومان دەکەوتە نێو ئەو رووبەرەوە کە بۆ رۆنانی دیموکراسی پێویستە. هەروەها دەبێ ئاماژە بەوەش بکەین کە زۆربەی ئەم وڵاتانە تەنیا دوای ١٩٤٥، واتە دوای ئەوەی کە توانیبوویان رێژەی بەرهەمی سەرانەیان بگەیەننە ٦٠٠٠ دۆلار، سیستەمێکی لیبرال دیموکراتیکی پتەویان دامەزراند. ئەگەر ئاوڕێک لە نموونە سەرکەوتووەکانی سی ساڵی رابردوو بدەینەوە، نموونەکانی دوای ئیسپانیا و یۆنان و پورتوگاڵ، تێدەگەین کە نزیک بە هەرهەموویان لە ساتەوەختی بەدەستهێنانی دیموکراسیدا رێژەی داهاتیان گەلێ لە رێژەی لانی زۆری رووبەری سەرانە نزیک بوو. لە ناو وڵاتانی رۆژهەڵاتی ئەوروپادا، لە دوای ١٩٨٩وە ئەوانەیان وا رێژەی داهاتیان گەشتبووە ئاستە بەرزەکانی ئەو رووبەرە ـ واتە پۆلۆنیا و کۆماری چیک و هەنگاریا ـ توانییان زۆر خێرا دیموکراسیی خۆیان بەهێز و پتەو بکەنەوە. ئەوانەشیان کە رێژەی داهاتیان لە خوارترین ئاستی ئەو رووبەرە و خوارترەوە بوو ـ رۆمانی و ئاڵبانی ـ پێویستە زەمەنێکی دووردرێژتری بۆ تەرخان بکەن. کەوایە تەنانەت لە ئەوروپا و تەنانەت لە درێژاییی مێژوویشدا ئەم پێوەندییە دووقۆڵییە دەبینرێت. هیچ هۆکارێکی تاقانەمان نییە بتوانێ کۆی چیرۆکەکەمان بۆ بگێڕێتەوە، بەڵام بە لەبەرچاوگرتنی هەژماری ئەو وڵاتانەی شیکارییان بۆ کراوە ـ

40. Gross percapita product

بە سەرنجدان بەوەی کە هەرکامەیان دەکەونە کیشوەرێکەوە و چەندەها کولتووری جیاوازیان هەیە و لە قۆناغی مێژوویی جیاوازدا ژیاون - هیچ شتێکیتر نییە بتوانێ بەقەدەر ئەو هۆکارە سادەیە - واتە بەرهەمی سەرانەی ناوخۆیی - بابەتەکانمان بۆ روون بکاتەوە.

رەنگە جەختکردنی فراوانم لەسەر بەرهەمی سەرانە سەر لە خوێنەر بشێوێنێ و پێی وابێ رۆڵی سەرکردایەتیی سیاسیم لە رەوتی خەبات لە پێناوی دیموکراسیدا بە هەند نەگرتووە، بە هیچ شێوەیەک ئەمە راست نییە. هیچ رەوتێکی سیاسی نییە بتوانێ بەبێ سەرکردە و بزاڤی ئازادیخوازی پێداگر و شێلگیر سەرکەوتن مسۆگەر بکات. کەسانی وەک واسلاو هاوێل، نێلسۆن ماندێلا، لێخ والێسا و کیم دای جۆنگ جێگایەکی بەرز و بالایان لە مێژووی ئازادیدا هەیە. بەڵام پێویستە بە میتۆدی زانستی شرۆڤەی هۆکارەکانی سەرکەوتنی ئەم سەرکردانە بکەین. یەک لە نووسەران بە تووڕەییەوە بەرپەرچی ئەو بابەتەی داوەتەوە و پێی وایە دیموکراسیی کۆریای باشوور بەرهەمی داهاتی سەرانە نەبوو بەڵکوو بەرهەمی «ئیرادەی ئەخلاقی»[١٦] بوو. بێگومان ئەمە راستە، بەڵام بە دڵنیاییەوە لە ئۆگاندا و بێلاڕووس و میسریشدا پیاوان و ژنانی بە ئاکار و پێداگرمان هەبوو کە هەوڵەکانیان بۆ چەسپاندنی دیموکراسی چەندین جار شکستی خواردووە. خودی چالاکانی کۆریای باشووریش لە سالانی ١٩٦٠، ١٩٧٠ و ١٩٨٠دا تووشی شکست هاتن. بیرمان نەچێ کیم دای جۆنگی سەرۆککۆماری کۆریای باشوور، کە بۆ خۆی لەو سالانەدا لە ریزی ناڕازییاندا بوو، چەندەها ساڵ لە بەندیخانەدا ژیا. چی بوو بە هۆی ئەوەی لە حەفتاکاندا بدۆڕێت بەڵام لە نەوەدەکاندا سەرکەوێت؟ ئایا لە نەوەدەکاندا لەپڕ بوو بە خاوەن «ئیرادەی ئەخلاقی»؟ لی چێن، سەرۆکی سیاسیی بەگوڕی تایوان و سەرنووسەری چینی *ئازاد*، مەبەستی لە دروستکردنی «حیزبی دیموکراتیکی چینی» لە ١٩٦٠دا سەقامگیرکردنی دیموکراسی بوو لە تایواندا. ئەو بە هەمان ئەندازەی چێن شۆی بی یان، پارێزەری مافی مرۆڤ کە لە ساڵی ٢٠٠٠دا وەک سەرۆککۆماری تایوان هەڵبژێردرا، نەترس و بوێر بوو. چما چالاکێکی مافی مرۆڤ شکستی خوارد و ئەویدی سەرکەوت؟

تەنانەت ئەگەر باشترین تێگەییشتنی مێژووییشمان هەبێ ناتوانین ساتەوەختی بەدیموکراسیبوونی وڵاتێک پێشبینی بکەین. ئەم بابەتە بەزۆری پەیوەستە بە تێکەڵکردێکی ئاڵۆزی حەقیقەتە مێژووییە تایبەتییەکانی ئەو وڵاتەوە. بۆچی ئیسپانیا تا پێش ١٩٧٧ نەیتوانی دیموکراسی مسۆگەر بکات؟ چونکوو دیکتاتۆری هەمیشەییی ئەم وڵاتە، واتە ژەنەراڵ فرانکۆ، دوو ساڵ بەرلەم بەرواره مرد. بۆچی هەنگاریا لە ١٩٨٩دا؟ چونکوو لەو ساڵەدا سۆڤییەت وازی لە هەڕەشەکانی هێنا - سۆڤییەت دەیوت ئەگەر بێت و هەنگاریا بەرەو لیبرالیزم بچێت هێرشی نیرامی

دەکاتە سەری. بۆچی هیندستان لە ١٩٤٧دا؟ چونکوو لەو ساڵەدا بریتانیا دەسەڵاتی ئیمپراتۆرییانەی خۆی لە هیندستاندا پێچایەوە. چەندەها نموونەی دیکەیش... بەڵام پرسیاری سەرنجڕاکێشەرتر ئەوەیە کە هۆکاری بەردەوامبوونی دیموکراسی چییە؟ گەلێ هۆکارمان هەیە دەبنە هۆی گۆڕانی سیستەمە سیاسییەکان، وەک شەڕ و قەیرانی ئابووری و مەرگ. بەڵام کە ڕژێمێکی دیکتاتۆری دەڕووخێ و جەماوەر هەوڵی ڕۆنانی دیموکراسی دەدەن، کامە هۆکارە دەبێتە هۆی بەردەوامبوونی ئەو سیستەمە؟ «سەرمایە» باشترین وەڵامی هاوبەشی مێژووییە بۆ ئەم پرسیارە.

بۆچی سەرمایە بە سوودی ئازادییە؟ ئاوڕێک لە نموونە ئەوروپاییەکان بدەنەوە: بە شێوەی سروشتی پرۆسەی گەشەسەندنی ئابووری دوو کاراکتەری لێ دەکەوێتەوە کە لە سەرکەوتنی دیموکراسیی لیبرالیدا دەورێکی ژیانبەخش دەگێڕن. بە ئاستی یەکەم دەرفەتی ئەوە دەڕەخسێنێ کە لایەنە گرنگەکانی کۆمەڵگا ـ لە هەموویان گرنگتر دامەزراوە بازرگانییەکانی کەرتی تایبەت و بە شێوەیەکی گشتیتر، بۆرژوازی ـ ببن بە خاوەن دەسەڵاتێکی سەربەخۆ لە دەوڵەت. بە ئاستی دووەم لە پرۆسەی دیالۆگ و چەقەچەق لەگەڵ ئەم هێزانەدا، ئاستی تاڵانکاری و سەرەڕۆیی دەوڵەت کەم دەبێتەوە و دەوڵەت هەنگاوێکی زیاتر بەرەو باڵادەستیی یاسا و وەڵامدەربوون لە ئاست پێداویستییەکانی کۆمەڵگادا ـ یان لانیکەم پێداویستییەکانی دەستەبژێراندا ـ هەڵدەگرێت. ئەم پرۆسەیە دواجار دەبێتە هۆی لیبرالیزاسیۆن کە زۆربەی کات بە شێوەی نەخوازراویش روو دەدات. مینکسین پەی بەم شێوەیە وێنای ڕێگای تایوان بۆ دیموکراسیی لیبرالی لە هەشتا و نەوەدەکاندا دەکات، کە هاوشێوەی ئەزموونی ئەوروپاییە:

گەشەسەندنی خێرای ئابووری کۆمەڵە دەرئەنجامێکی لێ کەوتەوە کە ڕژێمی دەسەڵاتدار نەیتوانیبوو پێشبینییان بکات. بووژانەوەی ئابووری کۆمەڵە تایبەتمەندییەکی پێشکەش بە تایوان کرد کە لە هەموو کۆمەڵگایەکی سەرمایەدارییی روو لە گەشەدا دەبینرێت: ڕێژەی خوێنەواری بەرز بوویەوە، پێوەندییە گشتییەکان پەرەی سەند، ڕێژەی داهاتی سەرانە زیادی کرد و توێژێکی شاریی جیاواز لە دایک بوو کە پێک هاتبوو لە کرێکاران، چینێکی پرۆفیشناڵی مامناوەندی و چینێکی خاوەن کار و پێشە و کارداهێن. سەربەخۆبوونی چینی خاوەن کار و پیشە سیمایەکی بەرجەستەتر و گەشاوەتری پێ دەبەخشی. هەرچەند کۆمپانیاکان بە تەنیا خۆیان بچووک و ڕێکنەخراو بوون، بەڵام حیزب ـ دەوڵەت نەیدەتوانی بەسەریاندا زاڵ بێت.[١٧]

ئەم چیرۆکە لە زۆربەی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ئاسیا و لە فۆرمگەلی جیاواز و لۆکاڵدا دووپات بۆتەوە. هەروەک ئەوروپا، لیبرالیزمی ئابووری لەوێش بوو بە هۆی لەدایکبوونی چینی بۆرژوا و کۆمەڵگای مەدەنی، ئینجا دوای چەند دەیەیەک بە شێوەی لۆژیکاڵ دیموکراسییەکی لیبرالیی لێ

کەوتەوە. لێرەیش هاوشێوەی ئەوروپا دەسەڵاتدارانی دیکتاتۆر پێیان وا نەبوو دیموکراتیزاسیۆنیان ئەنجام داوە. بەڵام لە کردەوەدا بە پەرەپێدانی گەشەی ئابووری و مۆدێرنیتە، کۆمەڵە هێزێکیان بە کۆمەڵگادا بڵاو کردەوە کە کەس نەیدەتوانی کۆنترۆڵیان بکات. فیلیپ نۆردی مێژوونووس بەم چەشنە لەو پرۆسەیە دەڕوانێت:

دیکتاتۆرەکان وادەزانن خوازیاری گەشەن، بەڵام لە کردەوەدا بەو گەشەپێدانە تووشی هەڵەیەکی کوشندە دەبن. گەشەسەندن دەبێتە هۆی گەورەبوونەوەی چینی خوێندەوار و «ژێرخانێکی پلۆراڵ» دروست دەکات، واتە کۆمەڵگایەکی مەدەنیی تۆڕی[41] کە کۆنترۆڵکردنی لە سەرەوەڕا سەخت و دژوارە... رەنگە لەم قۆناغەدا دەسەڵاتی ئۆتۆریتەخواز زەختی سەر ژیانی کۆمەڵایەتی کەم بکاتەوە. ئەمە بڕیارێکی رووخێنەرە، چونکو ئەو درز و کونانەی پرۆسەی لیبرالیزاسیۆن دروستی کردوون بە نارەزایەتییە کەڵەکەکراوەکان پڕ دەکرێنەوە، دواجار کە نارەزایەتییەکان دەکەونە قۆناغی دەربڕینەوە دەگۆڕدرێن بۆ دژایەتییەکی هەمەلایەنە.[١٨]

نۆرد ئەم بابەتەی لە لێکدانەوەی چۆنیەتیی دیموکراتیزاسیۆنی فەرەنسا لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا نووسیوە، بەڵام لە کتێبەکەیدا هەر بەم رێکوپێکییە باردودۆخی رۆژهەڵاتی ئاسیای لە سەدەی بیستەمیشدا شی کردۆتەوە.

خۆزگەمان بە هەژاران

پارە لە خۆڕا ئازادیی لێ ناکەوێتەوە. ئەو پارەیە ئازادی بەدی دێنێ کە بەرهەمی کار و تێکۆشان بێت. لە نیوسەدەی رابردوودا هەندێ رژێمی وەک شێخنشینەکانی کەنداو، نەیجیریا و ڤێنێزۆیلا دەوڵەمەند بوونەتەوە، کەچی هێشتا هەر رژێمگەلێکی دیکتاتۆرن. لە راستیدا سەرمایەی وڵاتانی نەوتی ئاڵوگۆڕی پۆزەتیڤی سیاسیی لێ ناکەوێتەوە، چونکوو لە بنەڕەتدا مۆدێلی گەشەسەندنی ئابوورییان جیاوازە لە مۆدێلی وڵاتانی ئەوروپایی و ئاسیایی. گەشەسەندنی ئابووریی ئەو وڵاتانە لە چوارچێوەی سەرمایەداریدا رووی نەداوە - واتە گۆڕانی میتۆدێک لە وەرزێرییەوە بۆ پیشەسازی و پاشان خزمەتگوزاری لە ئاستی بەرزدا - بە پێچەوانەوە ئەوان ژێرخانە نەوتییەکان و کانزا مەزنەکانیان بە ئاراستەی کڕینی مۆدێرنیتەدا بەکار هێنا - ئەوان مۆدێرنیتەیان بە کڕینی بینا، نەخۆشخانە، خانووی شاهانە، ئۆتۆمبیل و تەلەڤزیۆنی تازە پێناسە کردووە. دانیشتوانی ئەم وڵاتانە لە هەمان دۆخی پێشوویاندا، واتە مرۆڤی رانەهاتوو و ناپسپۆڕ، ماونەتەوە.

41. Network civil society

کۆمەڵگاکەیشیان هەمان کۆمەڵگای ساکار و سەرەتاییی پێشووە. لە راستیدا دەوڵەت ناچار بوو زانست و تەنانەت هێزی مرۆییی پسپۆڕ بۆ بەڕێوەبردنی نەخۆشخانەکان، قوتابخانەکان و کەناڵە تەلەڤزیۆنییەکان لە وڵاتانی بیانییەوە بهێنێ. دەرئەنجام ئەم پرۆسەیە چینێکی مامەڵەچیی لێ کەوتەوە کە لە باتیی ئەوەی سەربەخۆییی خۆی بپارێزێ بەقووڵی وابەستەی دەوڵەت بوون.

خستنەبەردەستی هەندێ ژمارە و رەقەم ئەم خاڵەمان بۆ روون دەکاتەوە. بۆ وێنە سەرەڕای بەرزبوونی رێژەی داهاتی سەرانە لە عەرەبستاندا، رێژەی خوێنەواری لە گەورەساڵاندا تەنیا لە سەدا ٦٢ە و تەنیا لە سەدا ٥٠ی ژنان توانای نووسین و خوێندنەوەیان هەیە. کوێت و قەتەر و ئیماراتی یەکگرتووی عەرەبی تەنیا تۆسقاڵێک لەمە باشترن و رێژەی خوێنەوارییان لە سەدا کەمتر لە ٨٠یە. لە بەرانبەردا رێژەی خوێنەواری لە فیلیپین و تایواندا، کە زۆربەی کرێکارانی ناپسپۆڕی وڵاتانی کەنداو خەڵکی ئەم دوو وڵاتەن، نەوەد و وردەیەکە، کەچی بەمەشەوە هێشتا لە ریزی خوارترین رێژەکانی رۆژهەڵاتی ئاسیادان. ئەگەر حەشیمەتێکی دەرسخوێندوو یان لانیکەم خوێنەوار یەک لە پێداویستییەکانی دەوڵەتی دیموکراتیک و بەشدارییانە بێت، ئەمە هەمان ئەو تاقە فاکتەرەیە کە وڵاتانی تەژی لە نەوتی عەرەبی سەرەڕای بەهرەمەندبوونی چەندده ساڵەیان لە سەرمایەی ئەفسانەیی، هێشتا بەدەستیان نەهێناوە.

گونجاوترین شێوازی گەشەسەندنی ئابووری بۆ رۆنانی دیموکراسیی لیبرالی، گەشەسەندنی سەرمایەدارانەیە. مارکس لەو یەکەم کەسانە بوو کە لەم بابەتە گەیشت. مارکس دەیوت سەرمایەداری دەوڵەتی دڵخوازی خۆی واتە دیموکراسیی بۆرژوایی دەخولقێنێ (ئەڵبەت ئەو ئەم دەوڵەتەی قبووڵ نەبوو). مارکس دەیوت سەرمایەداری دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی بۆرژوازیی کارداهێن کە خوازراو یا نەخوازراو تەکووزیی کۆنی ئەشرافی دەڕووخێنێ و جۆرە تەکووزییەک رۆدەنێت کە پارێزەری مۆڵکداری، پەیماننامەکان، یاسا و رێساکان و ئازادییەکانیترە. هەرکات بۆرژوازی هەڵگری ئەم تایبەتمەندییە نەبێت ـ وەک ئەڵمانیای سەدەی نۆزدە ـ هیچ ریفۆرمێک لە کۆمەڵگادا ناکرێت. سەیرێکی ئەمریکای لاتین بکەن. لە بەشی زۆری سەدەی بیستەم و لە ئەمریکای لاتیندا گەشەسەندنی کار و پیشە لە رێگای جۆرە سەرمایەدارییەکی دەوڵەتییەوە رووی‌دا. ئۆلیگارشە خۆماڵییەکان بوون بە هاوپەیمانانی ئارتەش و بەرپرسانی دەوڵەتی و پارێزگارییان لە پیشەسازی و بازرگانیی خۆیان دەکرد، ئەوان پێکهاتەیەکی بیزانسییان بۆ پیتاک و یاسا و رێساکان پێک هێنابوو کە دەبووە هۆی بەردەوامبوونی ژیانی ئاسوودە و سەرخۆشی دەسەڵاتداران. ئاوەها سیستەمێک ناهێڵێ ئابووری گەشەسەندنێکی راستەقینە بژی و خەسار لە سیاسەتیش دەدات. چینی بەربڵاوتری بازرگانان لاواز کەوتن و ملکەچ و گوێڕایەڵی دەوڵەت مانەوە.

تا ئەم دواییانەش مۆدێلی گەشەسەندنی سیاسیی ئەمریکای لاتین هەمان مۆدێلەکەی ئەڵمانیای سەدەی نۆزدە بوو. شیلی لەخۆڕا نەبۆتە سەرکەوتووترین ئابووری و سەقامگرتووترین وڵاتی ئەم ناوچەیە، بیرمان نەچێ شیلی تاکە وڵات و یەکەم وڵاتێک بوو کە شێلگیرتر لە هەموو وڵاتانیتر خۆی لەم نەریتە دوور خستنەوە و بەرەو بازاڕی ئازاد و بازرگانیی ئازاد هەنگاوی نا.

سامانی سروشتی هەم مودێرنیزاسیۆنی سیاسی وەدرەنگ دەخات و هەم گەشەسەندنی ئابووری. دوو ئابووریزانی زانکۆی هاروارد، جێفری دی ساکس و ئەندرۆ وارنێر، خوێندنەوەیەکیان بۆ نەوەد و حەوت وڵاتی روو لە گەشە لە نێوان دوو دەیەی (١٩٧١-١٩٨٩) دا کردووە، بەپێی ئەم توێژینەوەیە پێوەندییەکی قووڵ لە نێوان سامانی سروشتی و شکستی ئابووریدا هەیە. بەگشتی هەرچی وڵاتێک لە رووی سەرچاوەی کانزا و وەرزێڕی و سووتەمەنییەوە دەوڵەمەندتر بووبێ لە رووی ئابوورییەوە درەنگتر و هێواشتر پێش کەوتووە، بۆ وێنە عەرەبستانی سعوودی و نەیجیریا. لە بەرانبەردا ئەو وڵاتانەی هیچ جۆرە سەرچاوەیەکی سروشتییان نەبووە خێراترین پێشکەوتنیان بەخۆوە بینیوە کە وڵاتانی رۆژهەڵاتی ئاسیا لە نموونە دیارەکانن. ئەو وڵاتانەی سەرچاوەیەکی کەمیان بووە، وەک وڵاتانی رۆژئاوای ئەورووپا، رێژەی گەشەسەندنیان لە نێوان ئەم دوو جۆرەی سەرەوەدا بووە. چەند نموونەیەکی ئاوارتەی وەک شیلی و مالیزیا و ئەمریکا سەرەڕای ئەوەی خاوەن سەرچاوەی سروشتیی دەوڵەمەندن لە رووی ئابووری و سیاسیشەوە گەشەیان سەندووە. بەڵام بەمەشەوە ئەو یاسا بنەماییە هەر راست و دروستە.[١٩]

چما سەرمایەی خۆڕایی وەها دەورێکی درێو دەگێڕێ؟ چونکوو ئەم جۆرە سامانە ناهێڵێ دامەزراوە سیاسییەکان، یاساکان و سیستەمی ئیداری مۆدێرن ببنەوە. با گریمانەیەکی رەشبینانە بخەینە بەردەست و پێمان وابێت گرنگترین ئامانجی بەرزی هەر دەوڵەتێک بریتییە لە بەرفرەکردنی سەرمایە و دەسەڵاتی خۆی. لە وڵاتێکدا کە سەرچاوەی سروشتیی نییە دەوڵەمەندبوونەوەی دەوڵەت گرێدراوی دەوڵەمەندبوونەوەی کۆمەڵگایە، دەوڵەت پیتاک لەسەر سەرمایەی کۆمەڵگا دادەنێت و داهاتی خۆی دەستەبەر دەکات. بەم پێناسەیە رۆژهەڵاتی ئاسیا گەلێ بەختەوەر بوو، چونکوو زۆر هەژار بوو. حکوومەتی ئەم وڵاتانە بۆ چێکردنی دەوڵەتێکی کارامە دەبا بە جیدی و قووڵی هەڵبسووڕایەن، چونکوو ئەمە تاکە رێگای دەوڵەمەندکردنەوەی کۆمەڵگا و لە ئاکامدا دەوڵەت بوو. ئەو دەوڵەتانەی گەنجینەکەیان لە ژێر خاکدایە بەبێ زەحمەتکێشان دەوڵەمەند دەبنەوە؛ دەتوانین ئەم جۆرە دەوڵەتانە بە دەوڵەتی «خاوەن پاشەکەوت» ناوزەد بکەین. ئەوان بە فرۆشتنی سەرچاوە کانزاییەکان یان نەوت خۆیان دەوڵەمەند دەکەنەوە و بۆ بەرهەمهێنانی سەرمایەی نەتەوەیی مەجبوور نین خۆیان گیرۆدەی تەقالایەکی زۆر دژواری وەک ئافراندنی یاسا و

دامەزراوەکـان بـکەن (وەک نـەیجیریا، ڤێنیـزۆیلا و عەرەبسـتانی سـعوودی). شـاعیرێکی سـەدەی سێزدەی ئاسیای ناوەڕاست بە ناوی یوسف، بە زمانێکی سادە و ساکار ئەم تیۆرییەی لە شیعرێکدا دەربڕیوە:

بۆ پاراستنی وڵات پێویستە سەرباز و ئەسپ و خواردەمەنیی فراوانمان هەبێت.
بۆ پاراستنی ئەو سەربازانە پێویستە پارەی فراوانمان هەبێت.
بۆ بەدەستهێنانی ئەم پارەیە پێویستە خەڵک دەوڵەمەند بن.
بۆ ئەوەی خەڵک دەوڵەمەند ببنەوە پێویستە یاساکانمان دادپەروەرانە بن.
هەرکام لەمانە بەدی نەیەت، چوارەکەیتر هیچکامیان بەدی نایەن.
ئەگەر ئەم چواردانەیەش بەدی نەیەن وڵات پارچە پارچە دەبێت.[٢٠]

ئەم تیۆرییە گێڕانەوەیەکی دیکەیشی بۆ کراوە کە دەڵێت هەر دەوڵەتێک پارەی بێزەحمەتی دەست بکەوێ ـ بۆ وێنە وەک وەرگرتنی پیتاکی کەشتیوانی لە کاناڵێکی گرنگدا (وەک میسر) یان تەنانەت وەرگرتنی یارمەتیی بیانی (وەک زۆربەی وڵاتانی ئافریقایی) ـ لە رووی سیاسییەوە ناتوانێ گەشـە بسـێنێ. پـارەی بێـزەحمەت مانـای ئەوەی دەوڵەت پێویسـتی بە وەرگرتنـی پیتـاک لە هاووڵاتییان نییە. ئەگەر دەوڵەت پیتاک لە خەڵک وەربگرێت پێویستە لە بەرانبەردا هەندێ پـوەن بـدات، دەسـپێکی ئەم پوەنـانە بـریتییە لە پێشکەشـکردنی خزمەتگـوزاری، وەڵامـدەربوون و بەڕێوەبردنی رێکوپێک، بەڵام دواجار ئازادیی هەڵبژاردنی لێ دەکەوێتەوە. دان و سـتانی دوولایەنەی نێـوان پیتـاک و هەڵبـژاردن هەمـان ئەو هۆکـارەیە لە دونیـای مۆدێڕنـدا شـەرعییەت دەبەخشـێتە دەوڵەت. ئەگەر دەوڵەتێک داهـاتی خـۆی لە کۆمەڵگـاوە دابـین نەکـات ئیـدی نـاتوانین پێـی بڵێـین دەوڵەت، بەڵکوو دەربارێک [ی پاشایەتییە] و مامەڵەچییـان و خـاوەن پیشـەوکارەکانی کەسـانێکی دەرباریی رووتن نەک کـارداهێن[٤٢]. بنەمـاڵەی پاشـەیەتیی عەرەبسـتان جـۆرە مـامەڵەیەکیتر لەگەڵ هاووڵاتییانیدا دەکـات: «لە رووی ئـابوورییەوە چـاوەڕوانییەکی ئەوتۆمـان لە ئێـوە نیـیە و لە رووی سیاسیشەوە شتێکی ئەوتۆتان پێ نادەین». ئەمە پـێچەوانەی دروشـمی شۆڕشـی ئـەمریکایە ـ واتە ئەگەر پیتاک نەدەن ناشتوانن هەڵبژێرن.

---

٤٢ . ئەم چەمـکە دەتـوانێ هەنـدێ پرسـمان بـۆ روون بکـاتەوە، تەنـانەت سـەبارەت بە دیموکراسـییە پێشکەوتووەکانیش: تا ئەم دواییانەش لە ولایەتێکی وەک تێگزاسدا پێوەندییەکی نزیک لە نێوان سیاسـەتی دامەزراو لەسەر خزم خزمێنە و نەوتدا دەبینرا.

مەبەست ئەوە نییە کە دەبێ وڵاتەکان ئاواتەخوازی ئەوە بن کە لە رووی سەرچاوە سروشتییەکانەوە هەژاربن، زۆربەی وڵاتانی هەژار نە دیموکراسی دەستەبەر دەکەن نە سەرمایەداری. دامەزراوە سیاسییەکان، سەرکردایەتی و بەخت، هەموویان گرنگن. هەروەک چۆن هەندێ لە منداڵانی دەوڵەمەندان بە مرۆڤی باش دەردەچن هەندێ وڵاتیشمان هەیە کە سەرەڕای دەوڵەمەندبوونیان گەشەسەندن بەخۆوە دەبینن. زۆربەی وڵاتانی ئەوروپایی لە ساتەوەختێکدا تێکەڵ بە پرۆسەی دیموکراتیزاسیۆن بوون کە لە وڵاتانی دیکەی جیهان دەوڵەمەندتر بوون. بەڵام وەک لە بەشی یەکەمدا ئاماژەمان پێ دا ئەوروپا هەڵگری چەندەها خەسڵەتی تایبەت بە خۆی بوو. ململانێ دوور و درێژەکانی نێوان کلێسا و دەوڵەت، کاتۆلیک و پرۆتستان و پادشا و ئەشراف پێکهاتنی دامەزراوە لیبرالییەکان و بەرکورتبوونەوەی دەسەڵاتی دەوڵەتی لێ کەوتبۆوە. لە هەندێ وڵاتی دەرەوەی ئەوروپایشدا هاوشێوەی ئەم جۆرە ململانێیانە رووی داوە. بۆ وێنە لە راستیدا رەنگە پلۆراڵبوونی سیاسیی هیندستان کە هەڵگری دەیان جۆر ناوچە و زمان و مەزهەبە، نەتەنیا هەڕەشە نەبێت بەڵکوو بەردەوامبوونی دیموکراسی لەم وڵاتەدا گەرەنتی بکات. دیموکراسیی پۆڵۆنیا لە رێگای کلێسایەکی سەربەخۆ و بەهێزەوە رەگی داکوتاوە. بەگشتی دادپەروەرانەترین ئەنجامگیری ئەوەیە کە هەرچەند هەندێ لە تایبەتمەندییە مێژوویی و دامەزراوەییەکان رۆڵی کاریگەریان هەیە، بەڵام شێوە گەشەسەندنی کاپیتاڵیستی گونجاوترین و کاراترین رێگای هاوبەشە بۆ رووخاندنی تەکووزیی کۆنی فیۆدالی و رۆنانی دەوڵەتێکی لێهاتوو و بچووک.

لە ستایشی دەوڵەتدا

زۆرجار لایەنگرانی بازاڕی ئازاد بە هەڵە سەرمایەداری وەک دژایەتیکەری دەوڵەت پێناسە دەکەن. ئەم روانگەیە لە کاتی وەرگرتنی پیتاکدا وەک راستییەک دەکەوێتە بەرچاو، بەڵام کێشەکە زۆر لەمە ئاڵۆزترە. هەرچەند لەسەدەی بیستەمدا لە زۆربەی دەوڵەتەکان هێند بەهێز بوونەوە ئابووریی وڵاتەکەیان خنکاند بەڵام ئەگەر لە گۆشەنیگایەکی بەربڵاوتری مێژووییەوە لە مەسەلەکە بکۆڵینەوە تێدەگەین تەنیا دەوڵەتێکی رەوا و لێهاتوو دەتوانێ یاسا و رێسای پێویست بۆ سەرکەوتنی سەرمایەداری پێک بهێنێ. بچووکترین رەهەندی بریتییە لەوەی کە ئەگەر دەوڵەتێکمان نەبێ پارێزگاری لە مافی موڵکداری و مافەکانی مرۆڤ، ئازادیی چاپەمەنییەکان و پەیماننامە بازرگانییەکان، یاساکانی دژە تراست و داخوازیی بەکارهێنەران بکات، ئەوسا لە باتیی باڵادەستیی یاسا باڵادەستیی بەهێزان لە کۆمەڵگادا دەچەسپێت. ئەگەر کەسێک دەیەوێ لە دەرئەنجامەکانی نەبوونی دەوڵەت بگات با کورتە ئاورێک لە ئافریقا بداتەوە ـ ئەوێندەر نەبۆتە بەهەشتی بازاڕی ئازاد.

زۆرجار لە وڵاتانی روو لە گەشەدا دەوڵەت ناچار بووە خۆی هەوڵی دامەزرانی سەرمایەداری بدات. ئەم مۆدێلەش هاوشێوەی مۆدێلی ئەوروپاییە؛ دەسپێکی سەرهەڵدانی سەرمایەداریی مۆدێرن بەو شێوەیە بوو کە دەوڵەت زەویوزارە گەورەکانی لە لۆردە فیۆدالەکان سەندەوە و بە ئاراستەی گونجاو لەگەڵ بازاڕدا بەکاری هێنان. ئەم کارە زەمینداره گەورەکانی شپرزە کرد، ئەم چینە پاشقەڕۆترین توێژی ناو کۆمەڵگا بوون. ئاکامێکی دیکەی ئەم کارە کە بە هەمان ئەندازەی ئاکامی یەکەم پڕبایەخ بوو، بریتی بوو لەوەی کە میلیۆنەها هێکتار لە ماڵ و موڵکی دامرکاو و بزرکەوتووی ئەو فیۆدالانە، کە زۆر بە کەمیش کەڵکیان لێ وەردەگیرا، لێیان سەنرایەوە و تێکەڵ بە سیستەمی بازاڕ کران. خاوەنە تازەکانیان، کە زۆربەیان هەمان ئەو وەرزێڕانە بوون کە زەوییەکانیان دەکێڵا، گەلێ باشتر لە جاران دەیانهێنانە بەرهەم، چوونکوو ئێستە زیاتر دەستیان دەچووە کار. هەندێ جاریش بە کرێ دەیانسپاردە دەست کەسانێک کە کاری باشتریان تێدا دەکرد، هەندێ جاریش دەیانفرۆشت. بە واتایەکیتر بۆ دەسپێکرانی سەرمایەداری پێویست بوو پرۆسەی مەزنی دابەشکردنەوەی سەرلەنوێی سەرمایە بێتە جێبەجێکردن.

مۆدێرنیزاسیۆنی وەرزێڕی لە ئەوروپادا چەندەها سەدەی خایاند، چاکسازیی زەویوزار لە جیهانی سێهەم و لە نیوسەدەی رابردوودا هەندێ ئاسەواری هاوشێوەی ئەوروپای لێ کەوتۆتەوە. بەم ریفۆرمانە زەویوزارەکان لە چینی فیۆدال سەنرایەوە و بەخشرایە ئەو جووتیارانەی چەندین نەوە بوو کاریان تێدا دەکرد، بیرمان نەچێ لە دونیای تیۆردا مافی موڵکداریی ئەو موڵکانە هی فیۆدالەکان بوو. بەبێ لەبەرچاوگرتنی دادپەروەرانەبوون یان نەبوونی ئەم کارە، لەم پرۆسەیەدا زەویوزارەکان ئازاد و تێکەڵ بە ئابووریی بازاڕ دەکرێن، زۆرجار لە وڵاتانی پێش قۆناغی پیشەسازیدا زەویوزار پڕبایەخترین سەرمایە دەهاتە ئەژمار. چاکسازیی زەویوزار یەک لە هۆکارە سەرەکییەکانی پێشکەوتنی ئابووری بوو لە رۆژهەڵاتی ئاسیادا بەتایبەت لە رۆژهەڵاتی ئاسیادا (بەتایبەت ژاپۆن و تایوان و کۆریای باشوور) هەروەها لە هەندێ وڵاتی ئەمریکای لاتیندا (کە دیارترینیان کاستاریکا و مەکسیک و شیلی بوون).

لە سەردەمی شەڕی ساردا زۆربەی کۆنسێرڤاتیستانی رۆژئاوا دژ بەم ریفۆرمە دەوەستان، چونکوو بەگشتی سیمایەکی مارکسیستیی لەخۆ گرتبوو و زۆربەی لایەنگرانی لە بەرەی چەپدا بوون. بەڵام لە مەیدانی کردەوەدا چاکسازیی زەویوزار سەرمایەداری پەرە پێ دەدات و دواجار بە قازانجی دیموکراسیدا دەشکێتەوە. ئەم ریفۆرمە هەنگاوێکی زۆر گەورەیە لە پرۆسەی گۆڕینی کۆمەڵگادا لە کۆمەڵگایەکی دواکەوتووی لادێییەوە بۆ کۆمەڵگایەکی مۆدێرنی کاپیتالیست و دیموکراتیک. ئەو وڵاتە جیهان سێیەمییانەی نەیانتوانیوە پرۆژەی چاکسازیی زەویوزار بگەیەننە ئەنجام قەت نەیانتوانیوە وەرزێڕی بگۆڕن

بۆ کارێکی پڕسوود، بۆ نموونە دەتوانین ئاماژە بدەینە هەندێ ناوچەی ئەمریکای ناوەڕاست و لاتین، پاکستان، زیمبابوێ و زۆربەی وڵاتانی ئافریقایی. لەم وڵاتانەدا دەستەبژێرانی فیۆدالئاسا دەسەڵاتی خۆیان پاراستووە، هەر بۆیە رەوتی بەدواداچوونی دیموکراسی بۆیان بۆتە ئەزموونێکی تاڵ و پڕئازار. تەنانەت لە هیندستاندا زیاترین بشێوی و کاردانەوەی خراپی دیموکراسی لەو دەڤەرانەدا رووی داوە کە ریفۆرمی زەویوزار شکستی خواردووە (ولایەتە باکوورییەکانی ئۆتارپرادێش و بیهار). ئەمریکاییەکان تێگەیشتنێکی پەنامەکییان بۆ پێوەندیی نێوان موڵکداریی تایبەتیی زەویوزار و ئازادی هەیە، ئەمەش وای کردووە دوای شەڕی ناوخۆ دەوڵەت بەپێی یاسای هۆمێستێد[٤٣] زەویوزاری خۆڕایی ببەخشێتە هاووڵاتییان. فێرناندۆ دۆسۆتۆ، رۆشنبیرێکی پێرۆیی کە دواتر بوو بە چالاکێکی کۆمەڵایەتی، پێی وایە ئێستاش یەک لە لەمپەرە سەرەکییەکانی بەردەم گەشەسەندنی ئابووریی زۆربەی وڵاتانی جیهانی سێهەم (من گەشەسەندنی سیاسیشی پێ زیاد دەکەم) دەگەڕێتەوە بۆ نەبەخشینی مافی تەواوی موڵکداری بە هەژاران.

شەپۆلی داهاتوو

لەمەودوا لە کام وڵاتانەدا دیموکراسی گەشە دەسێنێ و دەچەسپێ؟ ئێمە ناتوانین پێشبینییەکی تۆکمە و تەواو بۆ ئەوە بکەین کە لەمەولا دیموکراسی لەکوێدا تاقی دەکرێتەوە؛ چونکوو شتێکی رێکەوت و کتوپڕە. بەڵام دەتوانین ئەگەرەکان دەستنیشان بکەین و بڵێین رەنگە لە فڵان شوێندا دیموکراسی رەگ دابکوتێ. مەکسیک گەورەترین وڵاتێکە بەم دواییانە بەرەو دیموکراسی هەنگاوی ناوە و ئاسۆیەکی رووناکی لە بەردەمدایە. ئەم ئاسۆ رووناکە بەرهەمی بزووتنی گونجاوی ئەو وڵاتەیە کە میکانیزمێکی هاوشێوەی هەمان میکانیزمی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ئاسیای هەڵبژاردووە (ئەڵبەت خودی مۆدێلی ئاسیاییش جۆرە مۆدێلێکی ئەوروپاییە)، واتە سەرەتا ریفۆرمی ئابووری و پاشان ریفۆرمی سیاسی.

مەکسیک دوای دامەزرانەوەی مۆدێرنی لە ١٩٦٢دا بە شێوەی تاکەحیزبی و لە ژێر کۆنترۆڵی قورسدا بەڕێوە دەبرا. حیزبی دەسەڵاتداری پێ.ئاڕ.ئای[٤٤] هەموو رووبەرەکانی دەسەڵاتی پاوان کردبوو بۆ خۆی. سەرەڕای رواڵەتی دیاری هەڵبژاردن و پەرلەمان، دیموکراسیی مەکسیک دیموکراسییەکی ناشیرین بوو. بەڵام دوای قەیرانی قەرزداریی سەرەتای هەشتاکان، حیزبی

---

٤٣. Homested Act . دوابەدوای شەڕە ناوخۆییەکانی ئەمریکا (١٨٦٥ـ١٨٦١) یاسایەک پەسند کرا کە دەبا دەوڵەت زەویوزاری پێشکەش بەو هاووڵاتییانە بکردایە کە ناوچەکانی رۆژئاوای وڵاتیان بۆ ژیان و وەرزێڕیی خۆیان هەڵدەبژارد. و.ف

44. Institutional Revolution Party (PRI)

دەسەڵاتدار بڕیاری دا هەنگاوێکی گەورە هەڵبگرێت کە بریتی بوو لە ئەنجامدانی ریفۆرمی ئابووری، کردنەوەی دەرگاکان بە رووی ئابووریی جیهانیدا و هەڵوەشاندنەوەی سیستەمی کۆنترۆڵکردنی ئابووریی ناوخۆیی. وەک هەموو نموونەکانیتر بۆ ئەنجامدانی ئەم زنجیرە ریفۆرمە ئابوورییە پێویست بوو ریفۆرم لە دەزگای دادوەری و یاساکانیشدا بکرێت و هەوساری دەسەڵات شل بکرێتەوە. رێکەوتننامەی ئابووریی ئازاد لە ئەمریکای باکووردا[45] گەورەترین یارمەتیدەر بوو، ئەم رێکەوتننامەیە هەنگاونانی مەکسیکی بەرەو دەرەوە و سەرمایەداریی چەسپاند. لە کۆتاییی نەوەکانەوە حیزبی پی.ئار.ئای دەستیدایە ریفۆرمی سیاسیش و لە ساڵی ٢٠٠١دا سەرۆککۆماری ئەوکاتی مەکسیک، ئێرنێستۆ سەدیۆ، بڕیارێکی زۆر بوێرانە و دووربینانەی وەرگرت و یەکەم هەڵبژاردنی بە راستی ئازادانەی مێژووی مەکسیکی بەڕێوە برد. کاندیدای حیزبی ئۆپۆزیسیۆن هەڵبژاردنەکەی بردەوە و لە دێسامبری هەمان ساڵدا ویسێنتە فاکس وەک سەرۆککۆماری مەکسیک هەڵبژێردرا، ئەو یەکەم کەسێک بوو لە رێگای هەڵبژاردنێکی دیموکراتیکەوە ئەم پۆستەی بەدەست دەهێنا.

مەکسیک رێگایەکی هاوشێوەی رۆژهەلاتی ئاسیای گرتەبەر و زۆربەی چاپەمەنییەکانی رۆژئاوایش هاوشێوەی رۆژهەڵاتی ئاسیا لەو وڵاتەیان دەڕوانی. سەرەڕای ئەوەی حیزبی پی.ئار.ئای دەستی دابووە لیبرالیزاسیۆنی بەربڵاوی سیستەمی یاسایی و ئابووری، کەچی رۆژنامە و گۆڤارەکانی رۆژئاوا بە دەوڵەتێکی ئۆتۆریتەخواز و توندڕەویان لەقەڵەم دەدا. بەدرێژاییی نەوەدەکان و سەرەڕای بیست ساڵ لیبرالیزاسیۆن، کەچی دیسان مەکسیک بە وڵاتێکی ئۆتۆریتەخواز ناوزەد دەکرا. دیموکراتیزاسیۆنی مەکسیک لە کاتێکدا دەستی پێ کرد کە رێژەی داهاتی سەرانە سنووری ٩٠٠٠ دۆلاری تێپەڕاندبوو، ئەمەش بەتەنیا خۆی نیشاندەری ئەوەیە کە جووڵانەوەی نوێی مەکسیک گەلێ پتەو و بەهێز رێگا دەبڕێت. با هەڵگەڕێینەوە بۆ هەمان پێوەرە سادەکە (داهاتی سەرانە) و ئەو وڵاتانە دەست نیشان بکەین کە رێژەی داهاتی سەرانەیان لە ئاستە بەرزەکانی رووبەری دیموکراتیزاسیۆندایە، واتە ٥٠٠ تا٦٠٠٠ دۆلار لە ساڵدا. ئەگەر ئەو وڵاتانەی وا نزیک بە کۆی داهاتیان لە سەرچاوە سرووشتییەکانەوە دابین دەکەن لەم پێڕستە بسڕینەوە، ئەو وڵاتە گرنگانەی ئەمێننەوە بریتین لە: رۆمانی، بێلاڕووس، بولگاریا، کۆرواسی، مالیزیا، تورکیا، مەراکش (مەغریب)، توونس و ئێران[46]. ئەگەر دیموکراسی لەم وڵاتانەدا تاقی بکرێتەوە رەنگە لەگەڵ تێپەڕینی زەمەندا بگۆڕدرێن بۆ دیموکراسیگەلی رەسەن و لیبرالی.

---

45 . NAETAو.ف. رێکەوتننامەی بازرگانیی ئازاد لە نێوان ئەمریکا و کەنادا و مەکسیکدا :

٤٦ . هەرچەند ئێران وڵاتێکی نەوتییە بەڵام ئەژی بیخەینە نێو ئەم پێرستەوە، چوونکوو هەمیشە خاوەن ئابوورییەکی بەهێز بووە کە وابەستەی سەرچاوە سروشتییەکان نییە. بۆ زانیاریی زیاتر لەسەر ئێران بڕوانە بۆ بەشی چوارەم.

رۆمانی (٦٨٠٠ دۆلار)، بێلاڕووس (٧٥٥٠ دۆلار)، بولگاریا (٥٥٣٠ دۆلار) و کۆرواسی (٧٧٨٠ دۆلار)، ئەم وڵاتانە ڕێژەی داهاتی سەرانەیان نزیکەی ٦٠٠٠ دۆلارە کە ئەم ڕێژەیە ئەگەری سەقامگیربوونی دیموکراسی لەم وڵاتانەدا گەلێ بەرز دەکاتەوە. هەروەها کە پێشتریش ئاماژەمان پێ دا ڕەنگە ئەم وڵاتانە ئەوروپییانە ئەگەر ڕێژەی داهاتی سەرانەیان لەمەش کەمتر بێت توانای دەربازکردنی ئەو قۆناغەیان هەبێت، چونکوو لە کۆنەوە خاوەن دامەزراوەگەلی سەربەخۆ بوونە. بێلاڕووس نموونەیەکی ئاوارتەیە، چونکوو لە ڕووی ئابوورییەوە بەقووڵی گرێدراوی ڕووسیایە، بەڵام ئەگەر بتوانێ خۆی لە سەرۆککۆماری ئۆتۆریتەخواز و هەڵبژێردراوی، واتە ئەلێکساندێر لووکاشێنکۆ، ڕزگار بکات، ئەوسا ڕەنگە بە خێراییەکی سەرسامکەرەوە پێش بکەوێت.

لە نێو ئەو وڵاتانەدا کە سیستەمی سیاسییان تا ڕادەیەک دیموکراتیک و تا ڕادەیەکیش ئۆتۆریتەخوازە، مالیزیا و تورکیا بە ٨٣٦٠ دۆلار و ٧٠٣٠ دۆلار ڕێژەی داهاتیان لە سەرووی ٦٠٠٠ دۆلارەوەیە، هەر بۆیە ئەگەری سەرکەوتنیان ئەگەرێکی بەهێزە. مالیزیا زیاتر مۆدێلی ئاسیای ڕۆژهەڵاتی گرتۆتەپێش، واتە سەرەتا لیبرالیزاسیۆنی ئابووری و لە هەمان کاتدا داخستنی فەزای سیاسی (بەداخەوە بەرجەستەترین ڕەنگدانەوەی ئەم داخرانە لە بەندکردنی سەرکردەی سیاسی، ئەنوەر ئیبراهیم دا بەتەواوی دەرکەوتووە) پاشان ڕەخساندنی وردەوردەی دیموکراتیزاسیۆنی ڕەسەن. تورکیایش نموونەیەکە بە داهاتوویەکی زۆر ڕوون و لە هەمان کاتدا ئاڵۆزەوە. ئەم وڵاتە دیموکراسییەکی تەواو نییە؛ نیزامییان هەر سێجارونیو سەرۆک دەوڵەتێکی هەڵبژێردراویان ڕووخاندووە (نیوەکەی لە ١٩٩٨دا ڕووی دا، واتە ئەوکاتەی کە نیزامییان گوشاریان خستە سەر دەوڵەتی هەڵبژێردراو کە لەژێر دەسەڵاتی حیزبێکی ئیسلامیدا بوو و ناچاریان کرد واز لە دەسەڵات بهێنێ. چەنگیز کۆندۆر، ڕۆژنامەنووسی تورک، ئەم ڕووداوەی بە «کوودێتای پۆستمۆدێڕن» شوبهاندووە). نیزامییەکانی تورکیا خۆیان بە پارێزڤانی تایبەتمەندیی سێکۆلاری دەوڵەت دەزانن و بە یارمەتیی هەندێ لە دادوەرانی هاوبیریان شێلگیرانە بەڕێوەی دەبەن. بەگشتی ئەم دەستەبژێرانە بەڕێوەبەری مۆدێڕنیزاسیۆن و سەقامگیرکردن بوون لە کۆمەڵگای تورکیادا، بەڵام ئیدی سەردەمی سوودمەندبوونی دەمارگرژییان بەسەر چووە. هۆکارێکی هاوبەش سەری هەڵداوە کە تورکیا ناچار دەکات ئاڵوگۆڕە لیبرالییەکان جیبەجێ بکات؛ چاوەڕوانی بۆ بوونەئەندام لە یەکێتیی ئەورووپادا سیاسەتمەدارانی تورکیای ناچار کردووە بە بارودۆخی وڵاتەکەیاندا بچنەوە. پەرلەمانی تورکیا لە ئۆکتۆبری (تشرینی یەکەم) ٢٠٠١ بە مەبەستی خۆگونجاندن لەگەڵ ستانداردەکانی یەکێتیی ئەورووپادا سیوچوار گەڵاڵەی ریفۆرمی لە یاسای بنچینەییدا پەسندکرد. لەوکاتەوە تورکیا گەلێ ریفۆرمی گەورەگەورەی بەڕێوە بردووە. ئەگەر یەکێتیی ئەورووپا لە گۆشەنیگایەکی دووربینانەی

ستراتیژێک و هەمەلایەنەترەوە لە مەسەلەی تورکیا بکۆڵێتەوە، تێدەگات باشتر وایە هەرچی زووترە ئەو وڵاتە وەک ئەندامی خۆی قبووڵ بکات و چیدی لەمە زیاتر نەیخاتە دواوە، بێگومان ئەم کارە بەرژەوەندیی گەورەی بۆ هەردوولا پێوە دەبێت و بە دونیای دەسەلمێنێ رۆژئاوا ئامادەیە بەگەرمی و باوەشی ئاوەڵاوە پێشوازی لە کۆمەڵگایەکی موسوڵمانی مودێرن و دیموکراتیک بکات[٤٧].

دوو ئەگەری سەرنجڕاکێشـــی دیکەشـــمان هەیە کە بـــریتین لە تـــوونێس (٦٠٩٠ دۆلار) و مەراکێش (مـــەغریب) (٣٤١٠ دۆلار). تـــوونس حکـــوومەتێکی دیکتـــاتۆریی هەیە و مەراکـــێش حکـــوومەتێکی پاشـــایەتی، بەڵام هەردووکیـــان چەنـــد هەنگاوێکیـــان بە ئاراســـتەی کەمکـــردنەوەی لەمپەرەکاندا، بەتایبەت لە رووی ئابوورییەوە، هەڵگرتـووە. سـەرۆککۆماری تـوونێس، زەینەلعابـدین بنعەلی، ئێستا لە دووەم دەیەی حکوومەتی خۆیدایە، ئەو زۆر سـەختگیرانە وڵات بەڕێـوە دەبـات و ناهێڵێ فەزای سیاسی بکـرێتەوە یـان هـیچ نەبێ چاکسـازی لە یاسـاکاندا بکرێـت. بەڵام لە هەمـان کاتدا توونێس پێشکەوتنی ئابووریی بەربڵاو و بەرچاوی بەخۆوە بینیوە. بەپێی هەنـدێ لێکـۆڵینەوە چینـی مامناوەنـدیی تـوونێس دە قـات زیـادی کـردووە و زیـاتر لە نیـوەی حەشـیمەتی ئەو وڵاتەی گرتۆتەوە. هەرچەند رەوتی پێشکەوتنەکان تا ئێستا هێواش بـووە بەڵام لە داهـاتوودا ئەم ریفـۆرمە ئابوورییانە درێژ دەبێتەوە بـۆ رووبەرەکـانی دیکەیـش و رووبەری یاسـا و گەشـتوگوزار و زانیـاریش دەگـرێتەوە. لە مەراکێشـدا کە قسـەی زۆر دەکرێـت و کـردەوە کەمتـرە، دۆخەکە لەمەش خراپتـرە. شاموحەممەدی شەشەم دەسەڵاتێکی سیاسیی سەدەناوەڕاستیی لە بـاوکیەوە، حەسـەنی دووەم، بە میـرات پـێ گەیشـتووە. ئەم پادشـا لاوە لە ئاخـافتنە بێشـومارەکانیدا داوای ریفـۆرمی ئـابووری، باڵادەستیی یاسا، مافی یەکسان بۆ ژنان و ئازادیی زیاتر بۆ هەموو هاووڵاتییان دەکات، بەڵام دوای تێپەڕینـی سـێ سـاڵ بەسـەر حکـوومەتی شـاموحەممەددا ئـاڵوگۆڕێکی ئەوتـۆ رووی نەداوە. بەم حاڵەشــەوە هێشـتا بە بەراورد لەگەڵ وڵاتە عەرەبییەکـانیتردا مەراکـێش و تـوونێس تـا رادەیەک کۆمەڵگـایەکی کـراوەن. ئەگەر ئەوان لە لیبرالیزەکردنـی ئـابووری و پاشـان سیاســەتی خۆیانــدا ســەرکەون، بە هەمـوو دونیـای دەسـەلمێنن کە هـیچ کولتـوور و مەزهەب و ناوچەیەکمـان نیـیە بە شێوەی جەوهەری دژ بە دیموکراسی بوەستێت.

---

٤٧ . لە کۆتاییی ٢٠٠٤دا بەرپرسانی یەکێتیی ئەورووپا و تورکیا لەسـەر دەسـپێکردنی وتـووێژی رەسـمی بـۆ بوونە ئەندامی تورکیا لەم یەکێتییەدا رێکەوتن. هەرچەند ئەم وتووێژانە ناتوانێ ئەندامێتیی تورکیا گەرەنتی بکات و رەنگە تا دەساڵیش بخایەنێت، بەڵام وەک یەکەم هەنگاوی بنەمایی و کرداری دێتە ئەژمار. و.ف

ئەم رەوتە راناگیرێت

گرنگترین رووداوی چەند دەیەی داهاتوو لە بواری پێوەندیی نێوان سەرمایەداری و دیموکراسی، لە چیندا دەقەومێت. هەندێجار دیمەنی دەسەڵاتدارانی چین لەسەر میدیاکاندا سیمایەکی تۆقێنەرە، هەندێ لە سیاسەتمەداران و لێکۆڵەران بە دەستەواژەگەلی وەک «جەللادانی پەکین» پێناسەیان دەکەن، ئەڵبەت ئەم دەستەواژانە خاڵی لە حەقیقەت نین؛ رووداوەکانی مەیدانی تیان ئان مێن کۆمەڵکوژییەکی وەحشییانە بوون. بەڵام بۆ ئەوەی رێکوپێکتر لە دەستەبژێرانی دەسەڵاتداری چین بگەین باشتر وایە وەک کۆمەڵە سەرکردەیەکی نیگەرانی حیزبی کۆمۆنیست وێنایان بکەین، ئەو سەرکردانەی دەیانەوێ پرۆسەی ریفۆرم لە پڕچەشیمەتترین وڵاتی جیهاندا بەڕێوە بەرن و لە هەمان کاتدا توند بە دەسەڵاتەوە نووساون و ئاگایان لە دەوروبەری خۆیانە. ئەگەر هەموو شتەکان بە باشی بەڕێوە بچن وەک دامەزرێنەرانی گەورە هێزێکی پیشەسازیی جیهان رێزیان لێ دەگرێت، بەڵام ئەگەر ئەزموونەکەیان شکست بخوات یان دەمرن یان دوور دەخرێنەوە بۆ مەغوولستانی بیانی.

«ئەم ئەزموونە» مانای تێکۆشانی سەرکردەکانی چینە بۆ مۆدێرنیزاسیۆنی وڵات لە رێگای کردنەوەی دەرگاکانی ئابووری و لە هەمان کاتدا کۆنترۆڵکردنی ئاڵوگۆڕە سیاسییەکان. بە ئاسانی دەتوانین ئەم سەرکردانە لە کاریکاتۆرێکدا وێنا بکەین کە هەوڵ دەدەن سەرمایەداری موتوربە بکەن بە دەوڵەتێکی فاشیستییەوە. ئەوان چاک دەزانن سەقامگیرکردنی سەرمایەداری تەنیا بە گۆڕانکاریی ئابوورییەوە ناوەستێ و گەلێ گۆڕانی دیکەیشی پێویستە، هەر بۆیە زەمینەی ریفۆرمیزاسیۆنی بەربڵاوی ئیداری و یاساییشیان خولقاندووە. لە راستیدا خستنەبەرباسی باشترین رێگای لیبرالیزەکردنی سیستەم تا رادەیەک باسوخواسێکی ئازادە و هەستیارییەکی ئەوتۆ ناوروژێنێ. حکوومەتی چین تەنانەت لە هەندێ لە گوندەکانیشدا هەڵبژاردنی ئازادانەی بەڕێوە بردووە و مۆلەتی داوە بە خاوەن کار و پیشەکان و بازرگانان ببنە ئەندامی حیزبی کۆمۆنیست. بەڵام هێشتا دامودەزگای سیاسی بە توندی کۆنترۆڵ دەکرێت و هەموو نارازییان بە سەختی سەرکوت دەکرێن. دەسەڵاتدارانی چین لەسەر ئەو باوەڕەن کە دیموکراتیزاسیۆنی پێشوەخت لە وڵاتێکی بەربڵاوی وەکوو چیندا کە گیرۆدەی هەژاری و رەنگاورەنگییە، دەبێتە هۆی بشێوی و شپرزەیی. ئەڵبەت هەندێ بیانوو و هۆکاری خۆخوازانەتریشیان هەیە: حیزبی کۆمۆنیست پاوانی رەهای دەسەڵات لە دەست دەدات.

ریفۆرمیزاسیۆنی ئابووریی چین ئاکامی سەرسووڕهێنەری بەدواوە بووە. لە نێوان سالآنی ١٩٨٠ تا ٢٠٠٠دا رێژەی مامناوەندیی داهاتی هەر تاکێکی چینی لە ١٣٩٤ دۆلارەوە بەرز بۆتەوە بۆ ٣٩٧٦

دۆلار، واتە نزیکەی سێ قات زیادی کردووە. نزیکەی ١٧٠ میلیۆن کەس هێڵی هەژارییان[48] دەرباز کردووە. هەناردنی کەلوپەل لە پارێزگا کەنارییەکانەوە تەقیوەتەوە؛ لە ١٩٨١دا ڕێژەی هەناردن لە «شێنژێن»ەوە[49] هەڤدە میلیۆن دۆلار بوو، دە ساڵ دواتر گەیشتە ٥/٩ میلیارد دۆلار و ئێستاکە زیاتر لە ٣٠ میلیارد دۆلاری گرتۆتەوە. لەم ناوچانەدا ڕێژەی سەرمایەگوزاریی بیانی بێئەندازە زیادی کردووە. گۆڕانکارییەکانیتر گەلێ هێواشتر ڕوویان داوە. تا ئێستایش نزیکەی نیوەی بەرهەمە پیشەسازییەکان لە دەستی کۆمپانیا و کارگە گەورە دەوڵەتییەکاندایە، ئەڵبەت ئەم ڕێژەیە بە بەراورد لەگەڵ ڕێژەی ساڵی ١٩٨٠دا ـ لە سەدا ٨٠ ـ ڕێژەیەکی کەمترە و بە خێرایی خەریکە کەمتریش دەبێتەوە. خێرایی ریفۆرمی زەویوزار بە شێوەیەکی بەرچاو دابەزیوە، بەڵام ئەگەر ئەم ڕەوتە هەر بەم شێوەیە درێژە پەیدا بکات بێگومان لە بیست ساڵی داهاتوودا چین دەبێتە وڵاتێکی دەوڵەمەند و خاوەن ئابووریی بازاڕی ئازاد و تێکەڵ بە ئابووریی جیهانی دەبێت. ئەگەر ئاوەها گۆڕانکارییەک لە چیندا بقەومێت دەبێتە مایەی سەرسووڕمان. ئەگەر چین بیهەوێ ڕێکەوتننامەی لەگەڵ ڕێکخراوی بازرگانیی جیهانیدا جێبەجێ بکات، پێویستە لە ڕووبەرە بەربڵاوەکانی ئابووریی ناوخۆدا ڕەچاوی شەفافییەت، وەڵامدەربوون و دیسیپلینی بازاڕ بکات. ڕەنگە بوونە ئەندامی چین لە ڕێکخراوی بازرگانیی جیهانیدا گۆڕانکارییەکی هێواش بەڵام هەژێنەر بێت.

هەندێ کەسی دیکەیش هەرچەند گۆڕانکارییەکانی چین بە گۆڕانێکی گەورە لەقەڵەم دەدەن بەڵام پێیان وایە ئەزموونی چین نیشاندەری ئەوەیە کە لیبرالیزاسیۆنی ئابووری گۆڕانکاریی سیاسیی لێ ناکەوێتەوە. ئەوان دەڵێن بەهەرحاڵ هێشتا دەسەڵات لە دەستی کۆمۆنیستەکاندایە. بەڵام چین تا ئێستایش وڵاتێکی جیهان سێیەمی و هەژارە و بۆرژوازییەکی تا ڕادەیەک بچووکی هەیە. هەروەها هێشتا بە شێوەیەکی نادیموکراتیکی ڕەها بەڕێوە ئەبرێت، هەر بۆیە ئەو گۆڕانکارییە بەربڵاوە سیاسی و کۆمەڵایەتییانەی تا ئێستا بە کردەوە ڕوویان داوە زۆر ئاسان دائەپۆشرێن و لە چاو ون ئەبن. لە یەکەم دەیەی چاکسازیی ئابووریدا ـ لە نزیکەی ١٩٧٩وە تا ١٩٨٩ـ ناڕەزایەتییە سیاسییەکان زۆر خێرا پەرەیان سەند. بزاڤی «دیواری دیموکراسی» کە لە پەکینەوە سەریهەڵدابوو بیست شاری دیکەی گرتەوە و لە تەشق و لووتکەی خۆیدا زیاتر لە چل گۆڤاری جودابیری لێ کەوتەوە. تەنانەت لە نۆڤامبری ١٩٨٧ و لە دووتوێی ڕاپۆرتە بەناوبانگەکەیدا بۆ کۆنگرەی سێزدەی حیزبی کۆمۆنیستی چین، ژائۆ جیانگی سەرۆکی حیزبی کۆمۆنیست ڕایگەیاند کە سەرەکیترین ئەرکی سەرشانی کۆنگرە بریتییە لە قووڵکردنەوە و خێراکردنەوەی ریفۆرمە سیاسی و

---

48. Poverty line

٤٩ . شارێکە لە باشووری ڕۆژهەڵاتی چین لە پارێزگای «کوانگ دانگ»دا. و.ف

ئابوورییەکان، جیانگ دەیویست بەم کارە شەرعییەت بە ناڕەزایەتیی سیاسی بدات. ئەو رایگەیاند کە ئامانجی حیزب «گۆڕینی چینە بۆ وڵاتێکی سۆسیالیستیی دەوڵەمەند، بەهێز، دیموکراتیک، پێشکەوتوو لە رووی کولتوورییەوە و، مودێڕن». جیانگ دەیوت رەنگە تاقمە جیاوازەکانی خەڵک خولیا و روانگەی جیاوازیان هەبێت، هەر بۆیە پێویستە دەرفەت و میکانیزمی پێویستیان بۆ ئاڵوگۆڕی بیروڕا لە بەردەستدا بێت.

لە کۆتاییی هەشتاکانەوە ناڕەزایەتییە سیاسی و ئابوورییەکان بە شێوەیەکی سەرسووڕهێنەر پەرەیان سەند. بەڕێوەبردنی هەڵە و گەندەڵی [پێکڕا] بوون بە هۆی لە کۆنترۆڵدەرچوونی سیستەمی ئابووری و لە ١٩٨٨دا رێژەی ئاوسان لە هەشتەوە بەرز بوویەوە بۆ هەژدە لە سەد. حکوومەت کەوتە بەر رەخنەی توند و بەبڵاوی سیاسییەوە، بە شێوەیەک کە تەنانەت وردە بەڕێوەبەرانی کۆمپانیا تایبەتییەکانیش پاڵپشتییان لە ناڕازییان دەکرد. رێوڕەسمی کۆچی دواییی سەرۆکی پراتیکیی بزووتنەوەی ناڕازییان لە ئاوریلی ١٩٨٩دا ـ واتە سەرۆکی حیزبی لیبرال، هوو یا ئۆوینگ ـ بوو بە دەسپێکی زنجیرەیەک رێپێوان و مانگرتن. ئەم چالاکییانە دوو مانگی خایاند بەڵام لە نێو بڵێسەی ئاگردا سەرکوتیان کرد؛ ئارتەشی چین ناڕازییانی لە مەیدانی «تیان ئان مێن»دا بە دەبابە و گوللە و گازی فرمێسکڕێژ تەفروتوونا کرد. دەلاقە بچووکە سیاسییەکان کە بە خەبات و تێکۆشانی هوو و ژائۆ کرابوونەوە داخران و ژائۆ سەرۆکایەتیی حیزبی کۆمۆنیستی لێ سەنرایەوە.

دوای ماوەیەکی کورت ریفۆرمە ئابوورییەکان بەردەوام کرایەوە. لە ١٩٩٠ و ١٩٩١دا لە شانگهای و شێن ژێن بازاڕی بورس[50] کرایەوە. لە ژێر گوشاری بازاڕە نێونەتەوەییەکاندا نرخی گۆڕینەوەی دراو بە شێوەیەکی هەستیار دیاری دەکرا. ئاسانکاری لە یاساکانی سەرمایەگوزاریی بیانیدا کرا و شەپۆلێکی نوێی سەرمایەی بیانی رەوانەی چین کرا. لە ١٩٩٢دا گەورە سەرۆکی چین «دەنگ شیائۆپینگ» سەردانی ناوچە کاراداهێنە کەنارییەکانی گوانگژۆ و شانگهای کرد و دانی بە دروستبوونی سیاسەتی بازاڕی ئازادی ئەو ناوچانەدا نا، لەو رێکەوتە بەدواوە ئاستی دژایەتیکردن لەگەڵ ریفۆرمە ئابوورییەکاندا کەم بۆتەوە. چین درێژەی بە سیاسەتی کەمکردنەوەی رۆڵی دەوڵەت لە ئابووریدا و تێکەڵبوون بە بازاڕە جیهانییەکان داوە و یاسا و رێساکانی قبووڵ کردوون. هەرچەند دەوڵەت بە ئاشکرا ستایشی چینی نوێی خاوەن کاروپیشە دەکات و دەرگای دۆستایەتییان بۆ ئاوەڵا دەکات، بەڵام لە بەستێنی سیاسیدا ئاڵوگۆڕێکی ئەوتۆ رووی نەداوە. ئەم وڵاتە کۆمەڵە کۆنڤانسیۆنێکی نێونەتەوەییی لە بواری مافە کۆمەڵایەتی، ئابووری، کولتووری، مەدەنی و سیاسییەکاندا ئیمزا کردووە. هەرچەند ئەم جۆرە بەڵگانە بەڵێنێکی رووتی سەر کاغەزن، بەڵام

50. Bourse

وەک چۆن قبووڵکردنی دواکۆنڤانسیۆنی هێلسینکی لە لایەن سۆڤییەتەوە هەندێ زەخت و گوشاری خستە سەر ئەم وڵاتە، بێگومان ئەم بەڵگەنامانەش کۆمەڵێ سنوور و کۆتوبەند بۆ هەڵسوکەوتی حکوومەتی چین دیاری دەکەن.

هەرچەند بە رواڵەت ناڕەزایەتییە سیاسییەکان لەم ساڵانەی دواییدا کوژێنراونەتەوە، بەڵام زۆرێ لە توێژەران لەسەر ئەو باوەڕەن کە ناڕەزایەتییەکان لە فۆرمگەلێکی نوێ و لە چوارچێوەی رەخنە یاسایی و ئیدارییەکاندا بەرانبەر بە دەسەڵاتدارانی چین، ئاراستە دەکرێن. لێرەش وەک رۆژهەڵاتی ئاسیا ئارەزووی گەورەی دەسەڵات بۆ مۆدێرنیزاسیۆنی ئابووری گەلێ ئاسەواری سیاسیی نەخوازراوی لێ کەوتۆتەوە. بۆ وێنە چین لە پێناو بەڕێوەبردنی رێکەوتننامەکانی لەگەڵ رێکخراوی بازرگانیی جیهاندا ریفۆرمێکی بەربڵاوی لە یاساکانی خۆیدا کردووە و مافە ئابووری و مەدەنییەکانی بە شێوەیەکی پتەوتر داڕشتۆتەوە. لە ئاکامدا رێژەی تۆمارکردنی داوانامە و سکاڵانامە یاساییەکان تەقینەوەیەکی گەورەی بەخۆوە بینیوە، بەشێک لەو داوانامە و سکاڵایانە دژ بە رێکخراوە دەوڵەتییەکان بەرز کراونەتەوە. هەژماری ئەو داوانامانەی کە هاووڵاتییانی چین دژ بە دەوڵەت پێشکەشیان دەکەن و تیایاندا سەردەکەون، رێژەیەکی بێوێنەی تێپەڕاندووە (٩٠٥٥٧ دانەی ساڵی ١٩٩٧ لە بەرانبەر هیچ دانەی ساڵی ١٩٨٤دا). ویلیام ئاڵفۆرد، توێژەری ماف و یاسا چینییەکان لە زانکۆی هاروارد، کە زۆرجار بەرانبەر ریفۆرمی سیاسی لە چیندا بەدگومانە، بەم شێوەیە لە پێشهاتە نەخوازراوەکانی ریفۆرمی یاسایی دەدوێت:

حکوومەت لە رێگای یاساکانیەوە جۆرە ئەدەبیاتێکی یاسایی و ئەخلاقی و سیاسیی خولقاندووە تاکوو ئەوانەی خوازیاری رەخنەگرتن لە دەسەڵاتن لەم رێگایەوە دڵەخورپەکانیان رابگەیەنن، هاوکات تریبوونێکی بێوێنەیشی پێ بەخشیون کە دەتوانن لەو تریبوونەوە بیروبۆچوونەکانیان ئاراستەی هەموو لایەک بکەن. حکوومەت دەیویست بە شێوەی ئامێری و بە درۆ خۆی بە یاسامەند لەقەڵەم بدات و بە رواڵەت یاسا زاڵ بکات، بەڵام نەخوازراو کەرەستەیەکی کاریگەری پێشکەش بە نەیارانی کرد تاکوو لە رێگایەوە هەوڵی بەدیهێنانی ئامانجە زۆر جیاوازەکانیان بدەن.

چالاکڤانی ناڕازی و بەئەزموونی چینی، شۆ وێنلی، ئەم لێکدانەوەیە بە دروست دەزانێ و دەڵێت پێویستە لەمەولا بزووتنەوەی ناڕازییانی چین «بە شێوەی ئاشکرا و لە چوارچێوەی یاسای بنچینەییی چیندا خەبات بکات».

هەرکات باسی ناڕەزایەتی و جودابیری لە چیندا کرا رەنگە زۆر ئاسان بگەینە ئەو قەناعەتە کە دیموکراسیی زیاتر مانای ئازادیی زیاتر، بەڵام لە کورتخایەندا پێچەوانەی ئەم بۆچوونە دروستە. لە زۆربەی بابەتە گرنگەکاندا دەوڵەتی چین لە میللەتی چین لیبرالترە. کاتێک لە مارسی ٢٠٠١دا چین

فرۆکەیەکی سیخوڕیی ئەمریکای ناچار کرد لە خاکی ئەو وڵاتەدا بنیشێتەوە، ئەمریکاییەکان گەلێ بەو هەموو سەختگیری و کەللەڕەقییەی چین لە وتووێژە دووقۆڵییەکاندا قەڵس بوون. کەچی بەو ئاستەی دەرفەتی [راپرسی و] نرخاندن هەبوو خەڵکی چین پێیان وابوو دەوڵەت لە بەرانبەر ئەمریکاییەکاندا نەرمییەکی زۆری نواندووە. لە چەندەها بابەتی جۆراوجۆردا، لە تەکووزی و یاساوە بگرە تا ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ تایوان و ژاپۆن و ئەمریکادا، حکوومەتی چین کەمتر لە خەڵکی چین پۆپۆلیست، ناسیۆنالیست، شەڕانگیز و دەمارگرژە.

ئەڵبەت لە چیندا نرخاندنی رای گشتی کارێکی سەختە، دواجار مەجبوورین تەنیا پشت بەو نیشانە و زانیارییە کەمانە ببەستین کە لە بەردەستدان. بۆ وێنە: ئەو راپرسییە بەرکورتانەی بە مۆلەتی دەوڵەت ئەنجام دەدرێن، تەقینەوەی رای گشتی لە چاتروومەکانی ئینتەرنێتدا، یان راپۆرتە بەپێزەکانی رۆژنامە بیانییەکان. بیروبۆچوونی رای گشتی لە هەرهەموو ئەم سەرچاوانەدا ئاراستەیەکی هاوبەشیان پێکاوە و بێگومان ئەم تێڕوانینە هاوبەشە نیشاندەری هەندێ راستییە. رەنگە چین ئاراستەی مۆدێلێکی مێژوویی گرتبێتە بەر. ئەڵمانیا، نەمسا، هەنگاریا و هەموو ئەو وڵاتانەی لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا رێگای مۆدێرنیزاسیۆنیان گرتە بەر، بە هەمان شێوەی ئێستای چین لە نێوان حکوومەتەکان و بزاڤگەلێکی بێشوماردا قەتیس مابوون. حکوومەتەکان زۆر بەدوای لیبرالیزاسیۆنەوە نەبوون و لەولاوەش ئەو هەموو بزاڤە بەهێزانە، توندڕەو، فاشیست، کۆمۆنیست و لە یەک وشەدا نالیبرالی بوون. بەم پێیە حکوومەتی ئێستای چین نابێ جودابیری سەرکوت بکات یان لە خێرایی ریفۆرمە سیاسییەکان کەم بکاتەوە، بە پێچەوانەوە سەرکردایەتیی چین تەنیا لە رێگای ریفۆرمی یاسایی، کۆمەڵایەتی و سیاسییەوە دەتوانێ بارودۆخی شێواو و بێسەقامی ناوخۆی وڵات کۆنترۆڵ و میکانیزمێکی بۆ دیاری بکات. بەڵام باشتر وایە پرۆسەی لیبرالیزاسیۆن وردەوردە و وشیارانە بەڕێوە بچێت.

دەستەبژێرانی حیزبی کۆمۆنیستی چین وەک هەموو دەسەڵاتدارێکی پاوانخوازی پێش خۆیان کە هەوڵی مۆدێرنیزاسیۆنی داوە، وادەزانن لە دروستکردنی ئەم هاوسەنگییەدا - واتە تێکەڵکردی لیبرالیزاسیۆنی ئابووری و کۆنترۆڵکردنی سیاسی - سەرکەوتن بەدەست دەهێنن. ئەوان لی کوان‌یوو، سەرۆک وەزیرانی پێشووی سەنگاپووریان وەک سەرچەشن و مۆدێلی خۆیان هەڵبژاردووە، لی خولیای دەسەڵاتخوازانی هێنایە دی، خولیای مۆدێرنیزەکردنی ئابووری و تەنانەت کۆمەڵگا بەبێ مۆدێرنیزاسیۆنی سیاسەت. هەموو ئەو دەسەڵاتدارە پاوانخوازانەی رێگای لیبرالیزاسیۆنیان گرتەبەر، وایاندەزانی دەتوانن وەک لی مۆدێرنیتە سەقامگیر کەن بەڵام دیموکراسی بخەنە دواوە. بەڵام ئەمە کارێکی نامومکینە.

جیا لە وڵاتە نەوتییەکانی کەنداو، سەنگاپوور تاکە وڵاتێکە ڕێژەی بەرهەمی سەرانەی لە سەرووی ١٠٠٠٠ دۆلارەوەیە و وڵاتێکی دیموکراتیک نییە (بەرهەمی سەرانەی سەنگاپوور ٢٦٥٠٠ دۆلارە). سەنگاپوور «شار- وڵات»ێکی بچووکە و لە ژێر سێبەری چەند دراوسێی گەورەدا دەژی و سەرکردایەتییەکی سیاسیی بێئەندازە زیرەک و لێهاتووی بووە. ئەم وڵاتە نموونەیەکی ئاوارتەیە لە یاسای داهاتی سەرانەدا کە ئاوارتەبوونەکەی زۆریش ناخایەنێ. سەنگاپوور هەر ئێستایش هەندێ لە فاکتەرە بەهێزەکانی لیبرالیزمی یاساخوازی هەیە. ئەم وڵاتە خاوەن ئابوورییەکی ئازادی گەشاوەیە و مافەکانی موڵکداری، [ئازادیی] بیرورا، گەشتوگوزار و هتد بەتەواوی پارێزراوە. دەرگاکانی بە رووی دونیادا کردۆتەوە (تەنانەت قەدەغەکردنی بێمانای هەندێ لە رۆژنامە بیانییە دیاریکراوەکانیش لەبەر ئامادەبوونی ئینتەرنێتی بێسنوور کەمڕەنگ بۆتەوە). خەڵکی سەنگاپوور خەڵکانێکی خوێندەوار و هەڵگری تایبەتمەندیی جیهانین و لە بارودۆخی ناوچەکانیتری جیهان ئاگادارن. لە راستیدا رێکخراوی جیهانیی ئابووری و رێکخراوە سەربەخۆکانیتر بەردەوام سەنگاپوور بە یەکێک لە ئازادترین وڵاتانی دونیا لە رووی ئابوورییەوە لەقەڵەم دەدەن کە پاکژترین سیستەمی ئیداریی هەیە. بەڵام ئازادیی میدیاکان سنووردارە و ناڕەزایەتیی سیاسی لەویش سنووردارترە و هەڵبژاردنی ئازادانەیشی تێدا بەڕێوە ناچێ. هەرکەس سەردانی سەنگاپوور بکات تێدەگات ئەم وڵاتە لە گۆڕاندایە. لاوان کەمتر حەز لە سیستەمێکی سیاسیی داخراو دەکەن و بەتەمەنەکانیش دەزانن کە سیستەمی سیاسی ئاوەها نامێنێ و بەرەو کراوەیی دەچێت. ئەگەر جێنشینانی لی لە پازدەساڵی داهاتوودا بەدەستی خۆیان وڵات دیموکراتیزە بکەن، ڕەنگە لە دەسەڵاتدا بمێننەوە و پێگەی سیاسیی خۆیان بپارێزن، پێچەوانەی ئەمە بجووڵێنەوە لەپڕ بارودۆخەکە دەشێوێ و ڕەنگە دەسەڵاتیان لەکیس بچێ. بەڵام لە هەرحاڵدا ئەم وڵاتە لە دووتوێی ژیانی یەک نەوە و لە کردەوەدا دەگۆڕدرێ بۆ دیموکراسییەکی لیبرالی.

زۆربەی دەسەڵاتدارانی پاوانخوازی لیبرالی ئەورووپا چارەنووسێکی تاڵ ژیان. یا لەسەرکار لابران یان دوای دۆڕاندنی شەڕێک یان سەرهەڵدانی قەیرانێکی ئابووری لەسێدارەدران - هەندێجاریش تووشی هەردووکیان بوون. زۆرجار شەڕوشۆڕ و قەیرانی ئابووری ئاکامێکی باشی لێ دەکەوتەوە: رزگاربوون لە سیستەمی کۆن. جەنگی یەکەمی جیهانی زۆربەی حکوومەتە پاشایەتییەکانی لە شەرعییەت داماڵی؛ جەنگیدووەمی جیهانی دونیای لە فاشیزم رزگار کرد. ئەم پرۆسەیە لە رۆژهەڵاتی ئاسیادا هێمنانەتر رووی دا و قەیرانە ئابوورییەکان هەمان ئەو ئاکامانەیان لێ کەوتەوە کە لە ئەورووپادا بە شەڕ کەوتبوونەوە. قەیرانی قووڵی ئابووری لە ناوەڕاستی هەشتاکاندا بە شێوەیەک نیزامییە دەسەڵاتدارەکانی کۆریای باشووری لە خشتە برد چیدی بۆ هەتاهەتایە

نەیانتوانی دەسەڵات بگرنەوە دەست. سۆهارتۆی سەرکۆماری ئەندەنۆسیا و کۆنە دەستەبژێرانی دەسەڵاتداری تایلەند، کاتێک کەوتنە نێو گێژاوی قەیرانی دارایی ١٩٩٨ی ئاسیاوە، بە ئاسانی لەسەر دەسەڵات لابران. رەنگە ئەگەر چین تووشی بشێوییەکی گەورەی ئابووری بێت شەرعییەتی حیزبی کۆمۆنیست بکەوێتە ژێر پرسیارەوە. چارەنووسی دەسەڵاتداری پاوانخواز کە رێگای مۆدێرنیزاسیۆن دەگرێتەبەر هاوشێوەی چارەنووسی مووسایە؛ دەتوانێ وڵاتەکەی بەرەو پێشەوە بەرێت، بەڵام ناتوانێ بۆ خۆی بیگەیەنێتە سەرزەمینی مەوعوود.

کۆمۆنیستەکانی چین دەبێ سەرلەنوێ مارکسەکەی خۆیان بخوێننەوە. کارل مارکس دەیزانی هەر وڵاتێک مۆدێرنیزاسیۆنی ئابووری بکات باوەش بۆ سەرمایەداری دەکاتەوە و بۆرژوازییەک دەئافرێنێ، دامودەزگای سیاسیش بە جۆرێک خۆی دەگۆڕێ کە نیشاندەری ئەم گۆڕانە بێت. بە دەربڕینی مارکسیستی، گۆڕانکاری لە «ژێرخان»دا هەمیشە «سەرخان» دووچاری گۆڕان دەکات. بە بێ لەبەرچاوگرتنی مەبەست و ئامانجی دەسەڵاتدارانی چین، ئەم وڵاتە چۆتە نێو رێگایەکەوە یان دیموکراسیی لێ دەکەوێتەوە یان ئاژاوە و بشێوی. هەڵبژاردنی هەرکام لەم دوو دەرئەنجامە لەدەستی دەوڵەتی چیندایە. ئایا دەوڵەتی چین وەک دەسەڵاتدارانی پاوانخوازی رۆژهەڵاتی ئاسیا حەقیقەتە تازەکان قبووڵ دەکات و دەهێڵێ لیبرالیزاسیۆنی ئابووری لیبرالیزاسیۆنی سیاسیی بەدوادا بێت؟ یا تا دوادڵۆپ شەڕ دەکات و کۆی دەسەڵات بۆ خۆی دەپارێزێ؟ درۆمان نەکردووە ئەگەر بڵێین داهاتووی ئاشتی و ئازادی لە ئاسیادا - لە راستیدا لە جیهاندا- گرێدراوی ئەم بڕیارەیە.

بەشی سێیەم

دیموکراسیی نالیبرالی

ئەگەر تاکە دیمەنێک هێمای دوایین مەرگی کۆمۆنیزم بێت، ئەو دیمەنەی بووریس یێلتسینە کە لەسەر دەبابەیەک وەستاوە. نۆزدەی ئووتی (ئاب) ١٩٩١ بوو، سەرلەبەیانیی ئەو رۆژە تاقمێ لە ئەندامانی کۆمیتەی بەڕێوەبەرایەتیی حیزبی کۆمۆنیستی سۆڤییەت باری نائاساییان راگەیاندبوو. کۆمیتەی خۆدامەزرێنەری باری نائاسایی، میخاییل گورباچۆفی سکرتێری حیزبی کۆمۆنیستیان لە ماڵەکەی خۆیدا بەند کردبوو و ئارتەشیان بۆ گەڕاندنەوەی هێمنایەتی رەوانەی شەقامەکان کردبوو و راگرتنی ریفۆرمە لیبرالییەکانی گورباچۆفیان راگەیاندبوو. رەنگە کاربەدەستە کۆمۆنیستەکان توانیبایان جارێکی دیکە رژێمی دیکتاتۆری بەسەر سۆڤییەتدا بسەپێنن، بەڵام یێلتسین کە تازەبەتازە و بە پاڵپشتییەکی مەزن وەک سەرۆککۆماری رووسیا هەڵبژێردرابوو، لەگەڵیان بەشەڕ هات. ئەو کوودێتاکەی شەرمەزار کرد و داوای لە گەلی رووسیا کرد بەرخۆدان بکەن، هەروەها داوای لە ئارتەش کرد گوێڕایەڵی کوودێتاچییان نەبێ. یێلتسین بەم کارەی نیشانی دا مرۆڤێکی زۆر بوێر و نەترسە و بەهرە و توانایەکی جەوهەریی بۆ سیاسەتکردن هەیە، ئەو بە پێ خۆی گەیاندە ئەو سەربازانەی گەمارۆی پەرلەمانی مەڕمەڕینی رووسیایان دابوو ـ «کۆشکی سپی»ی رووسەکان ـ لە دەبابەیەکەوە سەرکەوت و تەوقەی لەگەڵ کارگێڕانی حەپەساوی دەبابەکەدا کرد و، کۆنفرانسێکی رۆژنامەوانیی گرێ دا. درێژەی [ئەم چیرۆکە] لە مانای راستەقینەی وشەکەدا، مێژوو بوو.

ئەمە ساتەوەختێکی گەورەی رووسیا بوو. بەڵام بەمەشەوە و سەرەڕای ئەوەی رووسیا لە تەشقی سەرکەوتنی دیموکراتیکدا بوو، مرۆڤ دەیتوانی پێشبینیی تراژێدیایەکی دیموکراتیکی بۆ بکات. لە راستیدا یێلتسین لەسەر ئەو دەبابەیە تەنیا چەند فەرمانێکی خوێندەوە، ئەمە هەمان فەرمانە یەکلایەنییەکانی سەرۆککۆمار بوون کە بوونە بەرجەستەترین تایبەتمەندیی حکوومەتی هەشت ساڵەی یێلتسین. لە ئووتی (ئاب) ١٩٩١دا (هەروەها بۆ جارێکیتر لە ١٩٩٣دا کە پەرلەمانی هەڵوەشاندەوە و یاسایەکی بنچینەییی تازەی راگەیاند) یێلتسین هەوڵی دەدا لە بەرانبەر تاقمێک

کۆمۆنیستی شەڕانگێزدا پارێزگاری لە دیموکراسیی ساوا و لاوازی رووسیا بکات. بەڵام بەڕێوەبردنی حکوومەت لە رێگای فەرمان دەرکردنەوە بوو بە میتۆدێکی باو و ئاسایی. یێلتسین هەرکات بەرەورووی کێشەیەک دەبوویەوە، نە هەوڵی کۆکردنەوەی لایەنگرانی و خستنە بەردەستی رێگەچارەیەکی سیاسیی دەدا و نە ئامادە بوو (لەگەڵ لایەنی بەرانبەر) رێکەوتن بکات. بە پێچەوانەوە، هەمووکات دەستووری سەرۆککۆمار تاقە رێگاچارە بوو، ئەو دەستوورانەی کە هەندێجار یاساییبوونیان گومانی لەسەر بوو. ئەو دەسەڵات و خۆشەویستیی خۆی بە ئاراستەی پێشێلکردنی مامەڵە ئاساییەکانی دونیای سیاسەتدا دەخستە گەڕ. ئەگەر بەرپرسانی خۆماڵی لەگەڵی بەشەڕ هاتبان کۆی دامودەزگای دەوڵەتی خۆماڵیی ناوچەکەی هەڵدەوەشاندەوە، ئەگەر پارێزگاران دژی وەستابان لەسەرکاری لادەبردن. جارێک دادگای یاسای بنچینەییی رووسیا یەک لە دەستوورەکانی ئەوی بە ناڕەوا لەقەڵەم دا، یێلتسین حوکمی دادگاکەی قبووڵ نەکرد و مووچەی مانگانەی سەرۆکی دادگای بڕی و ناچاری کرد نائومێدانە دەست لە کار بکێشێتەوە. یێلتسین جیا لە نووسینگەکەی خۆی هیچ دامەزراوەیەکی دیکەی رووسیای قبووڵ نەبوو. ئەو بەردەوام بەدوای لاوازخستنی پەرلەمان و دادگاکانەوە بوو. ئاگری شەڕێکی وەحشییانەی لە چیچاندا هەڵگیرساند و گوێی بە هیچکام لە پرۆسە باوەکانی راوێژکاری نەدا، چ بگا بەوەی [رەچاوی سیاسەتی] کۆنترۆڵ و هاوسەنگی [بکات]. یێلتسین لە دوامانگەکانی سەرۆککۆماریدا دەستی دایە کارێک کە ریچارد پایپسی مێژوونووس (کە پشتیوانییەکی بێوێنەی لە یێلتسین کردبوو) ناوی «کوودێتا»ی لەسەر دانا: ئەو شەش مانگ پێش هەڵبژاردنەکانی سەرۆککۆماری دەستی لە کار کێشایەوە و ڤلادیمیر پووتینی سەرۆک وەزیرانی وەک کەفیلی سەرکۆماری دیاری کرد. بەم شێوەیە هەڵبژاردنی داهاتووی سەرۆککۆماری بوو بە شتێکی فۆرمالیتە، چونکو لە باتیی ململانێیەکی راستەقینە، دەسەڵات چەسپێنرا. پووتین وەک سەرۆککۆماری وڵات و بە ئۆتۆریتە و شکۆی سەرۆک دەوڵەتێکەوە، لە بەرانبەر تاقمێک سیخوڕ و بەکرێگیراودا بەشدارییی لە هەڵبژاردندا کرد (ئەم سەرۆک دەوڵەتە سەرۆکایەتیی شەڕێکیشی دەکرد).

دوای کۆتاییهاتنی حکوومەتەکەی، لە رووسیا و زۆربەی جیهاندا، یێلتسین بە کەسایەتییەک دەزانرا کە سەردەمی بەسەر چووە. ئەم مرۆڤە شەڕانی و پەککەوتە و نەخۆش و هەمیشە مەستە، وەک فوسیلێکی سیاسیی لێ هاتبوو. بەڵام رەنگە لە راستیدا یێلتسین پێشەنگی داهاتوو بووبێ، ئاڵاهەڵگری جۆرە سەرکردایەتییەکی سیاسی کە رۆژ لەدوای رۆژ زیاتر تەشەنە دەسێنێ: سەرۆکی ئۆتۆریتەخوازی جەماوەری. لە رووخانی کۆمۆنیزم بەملاوە هەندێ لە وڵاتانی جیهان کەوتوونەتە ژێر

دەسەڵاتی حکوومەتگەلێکی هاشێوەی حکوومەتی رووسیاوە، ئەمانە تێکەڵکردێکن لە هەڵبـژاردن و ئۆتۆریتەخوازی، بە زمانێکی‌تر ئەمانە دیموکراسیی نالیبرالین.

گەڕانەوەی رووسیا

رووسیا و چین گرنگترین وڵاتانی جیهانن کە دیموکراسیی لیبرالی نین. هەوڵەکانی ئەو دوو وڵاتە لە پێناو دۆزینەوەی سیستەمی سیاسی و ئابووریی گونجاو لەگەڵ خۆیاندا، گرنگایەتییەکی گەورەی جیهانیی هەیە. ئەگەر هەردووکیان دیموکراسیی لیبرالیی رۆژئاوا قبوول بکەن هەموو زلهێزانی جیهان دەبنە خاوەن سیستەمی بەسەقام، سیستەمێک کە بە میتۆدی رەزامەندیی گشتی و باڵادەستیی یاسا دەجووڵێتەوە. ئەمە بە واتای ئاشتیی هەمیشەیی و نەمانی رکابەرییە نێونەتەوەییەکان نییە، بەڵام رەنگە بە واتای دونیایەکی جیاواز و هێمنتر بێت. بەڵام ئەم دوو وڵاتە ئەمێستا میتۆدی جیاواز لە یەکتر دەژین. چین بەرەو ریفۆرمی ئابووری و هەروەها بە شێوەیەکی زۆر هێواش بەرەو ریفۆرمی رەهەندەکانی‌تری سیستەمی یاسایی و ئیداریی خۆی هەنگاوی ناوە، بەڵام هەوڵەکانی بۆ سەقامگیرکردنی دیموکراسی گەلێ بچووک و لاوازە. بە پێچەوانەوە، رووسیا سەرەتا و بە خێرایی بەرەو ریفۆرمی سیاسی هەنگاوی نا، تەنانەت لە سەردەمی گورباچۆفیشدا زیاتر ئەولەوییەت بە گلاسێنۆست (کرانەوەی سیاسی) درابوو تاکوو پرۆستێرویکا (چاکسازیی ئابووری). دوای رووخانی کۆمۆنیزم رووسیا زۆر خێرا بەرەو هەڵبژاردنی ئازاد و دادپەروەرانە هەنگاوی هەڵگرت، بەو هیوایەی هەڵبـژاردن دیموکراسیی لیبرالیی رۆژئاواییی لێ بکەوێتەوە. هەروەها قۆناغێکی کورت لە سەرەتای نەوەدەکاندا گەلێ ریفۆرمی ئابوورییان دەست پێ کرد، بەو هیوایەی سەرمایەداریی رۆژئاوایی بەدی بهێنن، بەڵام زۆربەی ئەم هەوڵانە هیچ ئاکامێکیان بەدواوە نەبوو. بە زمانێکی زۆر سادە، چین بەر لە ریفۆرمی سیاسی سەرقاڵی ریفۆرمی ئابوورییە بەڵام رووسیا پێچەوانەی ئەم رێگایەی هەڵبژارد.

لەوڕۆدا رووسیا لە چین ئازادترە. رووسیا زیاتر لە چین مافە تاکییەکان و ئازادیی چاپەمەنییەکان دەپارێزێ و تەنانەت لە تیۆریدا ئابوورییەکی کراوەتری بۆ رەقابەت و سەرمایەگوزاریی بیانی هەیە. چین هێشتا وڵاتێکی داخراوە کە لە لایەن حیزبی کۆمۆنیستەوە بەڕێوە دەچێت، بەڵام بەردەوام لە چەندین بوارەوە - زیاتر لە بواری ئابووری و یاساییەوە - سەرقاڵی لیبرالیزاسیۆنە. دواجار کام یەک لەم دوو رێگایە رێگایەکی گونجاوترە بۆ بەدەستهێنانی دیموکراسیی لیبرالی؟ ئەگەر گەشەسەندنی ئابووری و چینی مامناوەندی دوو فاکتەری سەرەکی بن بۆ بەدیهێنانی دیموکراسییەکی درێژەدار، بێگومان چین رێگایەکی دروستی هەڵبـژاردووە. لە ٢٥ ساڵی رابردوودا ئابووریی ئەم وڵاتە بە شێوەیەکی بەرچاو گەشەی سەندووە. بە پێچەوانەوە دوای

١٩٩١ ڕێژەی سەراپای بەرهەمی نەتەوییی ڕووسیا[51] لە سەدا نزیکەی ٤٠ دابەزیوە و تەنیا لەم چەند ساڵەی دواییدا هەوڵی قەرەبووکردەنەوەی دراوە کە ئەویش زیاتر هەڵدەگەڕێتەوە بۆ بەرزبوونەوەی نرخی نەوت. ئەگەر چین درێژە بەم ڕێگایەی ئێستا و گەشەسەندنی ئابووری بدات، ئەگەر باڵادەستیی یاسا زیاتر پەرە پێ بدات، ئەگەر بۆرژوازییەک ڕۆ بنێت و ئینجا سیاسەتی خۆی لیبرالیزە بکات - هەرچەند ئەم ئەگەرانە ئەگەری زۆر گەورەگەورەن - ئەوسا لە گۆڕانکارییەکی مەزندا دەبێتە خاوەن دیموکراسییەکی ڕەسەن.

ئەگەر ڕووسیا لەم ڕێگا سەرەولێژەیدا بەرەو ئۆتۆریتەخوازیی هەڵبژێردراو بڕوات - کە ئەمەش ئەگەرێکی گەورەیە - واتە ئۆتۆریتەخوازییەک کە تیایدا ئازادییەکان ئەوەندەی بە قسە دەپارێزرێن بە کردەوە پێشێل دەکرێن و گەندەڵی لایەنێکی پەیوەست و دانەبڕاوە لە سیستەمی سیاسی و ئابووری، ئەوسا دەتوانێ درێژە بە ژیانی تەواو دیموکراتیک بەڵام نالیبرالیی خۆی بدات. ڕەنگە دواجار ڕووسیا سیمای ئەو جۆرە ڕژێمانە بگرێت کە لە شەست و حەفتاکاندا ئەمریکای لاتینیان گرتبووە ژێر دەسەڵاتی خۆیان، واتە ڕژێمێکی سەرمایەداریئاسا کە یەکگرتنێکی هەمیشەیی دەستەبژێرانی دەسەڵاتداری پێکەوە گرێ داوە. لە ئەمریکای لاتیندا کۆمپانیا گەورەکان و ئارتەش یەکیان گرتبوو: لە ڕووسیادا ئۆلیگارشەکان و دەستەبژێرانی کۆمۆنیستیی پێشوو یەکیان گرتووە. وادیارە زۆربەی کۆمارەکانی [وڵاتانی] سۆڤییەتی پێشوو - ئاسیای ناوەڕاست، بێلاڕووس و ئۆکراین - گیرۆدەی ئەم جۆرە ڕژێمەن. لەم بوارەدا سێ وڵاتەکەی کەناری باڵتیک نموونەگەلێکی ئاوارتەی سەرنجڕاکێشەرن.

ڕووسیا، بە زانابوون یان لە ڕووی نەزانینەوە، دوو وانەی گرنگ و کاریگەری ناو ئەزموونی مێژوویی دیموکراتیزاسیۆنی لە بەرچاو نەگرتووە: جەختکردن لەسەر گەشەسەندنی ڕەسەنی ئابووری و ڕۆنانی دامەزراوەگەلی کارامەی سیاسی. مۆسکۆ نەیتوانیوە هیچ کامیان بەدی بێنێ.

کێشەی سەرەکیی ڕووسیا ئەوە نییە کە وڵاتێکی هەژارە کە هەوڵی مۆدێرنیزاسیۆن دەدات، بەڵکوو ئەوەیە کە وڵاتێکی دەوڵەمەندە کە هەوڵی مۆدێرنیزاسیۆن دەدات. لە سەردەمی سۆڤییەتی پێشوودا منداڵە قوتابییەکانیان بەوە ڕادەهێنا کە لە دەوڵەمەندترین وڵاتی جیهاندا دەژین. ئەم پڕوپاگەندە کۆمۆنیستییە ڕاست بوو. ئەگەر سەرچاوە سروشتییەکان ڕەبەی پێوانەی سامانی نەتەوەیی بووبێ، ڕەنگە ڕووسیا پلەی یەکەمی دونیای بەدەست بهێنایە. ڕووسیا خاوەن سەرچاوەی مەزنی نەوت، گاز، ئەڵماس، نیکێل و سەرچاوە کانزاییەکانیترە. ڕەنگە ئەم سەرچاوانە تەمەنی

51. Gross national product

سۆڤییەتی کۆمۆنیستیان یەک نەوە زیاتر کردبێ، بەڵام لە هەمان کاتدا کاریگەرییان لەسەر دروستبوونی دەوڵەتێکی هەڵشکاویش[٥٢] هەبوو.

دەوڵەتی مەملەکەتی خەونەکانی کۆمۆنیزم، پێویستی بە داهاتی پیتاکی نەبوو، چونکوو خاوەن سەرجەم ئابووریی وڵات بوو. بەشێکی گەورەی (کارگە و کۆمپانیا) بەرهەمهێنەرەکان لە حەفتاکانەوە بێبایەخ کەوتبوون. لە راستیدا کەرەستە خاوەکان لە کەرەستە بەرهەمهاتووەکان بەبایەختر بوون. دەوڵەتی سۆڤییەت بۆ دابینکردنی بوودجەی خۆی، بە رادەیەکی زۆر، یەکسەر پشتی بە داهاتی سەرچاوە سروشتییەکان بەستبوو. بەم شێوەیە رژێمی سۆڤییەت، پێچەوانەی رژێمە دیکتاتۆرییەکانی کۆریای باشوور و تایوان، قەت نەکەوتە دوای رۆنانی یاسا و سیاسەتگەلێکی تایبەت بۆ ئاسانکردنەوە و پەرەپێدانی گەشەسەندنی ئابووری. ئەو حکوومەتە دەوڵەمەندانەی کە شەرعییەتێکی کەمیان هەیە، زۆرجار هەندێ پوەن و مافی تایبەتی پێشکەش بە هاووڵاتییانیان دەکەن و ئەمە وەک بەرتیلێک بە کار دێنن بەڵکوو بەر بە هەرچەشنە یاخیبوونێک بگرن (وەک عەرەبستانی سعوودی). بەڵام سۆڤییەت بە ترساندن و تۆقاندنی هاووڵاتییان ئەم کارەی دەکرد. مۆسکۆ نەیدەویست سەروەت و سامانی خۆی بە هاووڵاتییانی ببەخشێ، چونکوو ئامانجی زۆر بەرزتر و پیرۆزتری بۆ ئەو سەروەتە دارشتبوو، ئامانجی وەک پاراستنی سیستەمی زەبەلاحی بەرگریکردن و راگرتنی نوێنەرە جیهان سێیەمییەکانی. دوای رووخانی کۆمۆنیزمی سۆڤییەت جێنشینانی گورباچۆف بوون بە میراتگری دەوڵەتێک کە دەرەقەتی تۆقاندنی خەڵک دەهات، بەڵام لە ئاست بەڕێوەبردنی ئابوورییەکی مۆدێرندا زۆر دەسکورت و لاواز بوو.

بەداخەوە یێلتسین لەمپەرەکانی بەردەم گەشەسەندنی سیاسیی بەرفراوانتر کردەوە. لایەنگرانی یێلتسین بۆ پاساودانەوەی هەڵسوکەوتی ئۆتۆریتەخوازانەی ئەو دەڵێن سەرۆککۆمار بە شێوەیەکی شێلگیرانە و سەرسەختانە دژ بە هێزە دژەدیموکراسییەکان خەباتی دەکرد، ئەمە قسەیەکی دروستە، بەڵام دامەزرێنەرێکی سیاسی پێویستە هەنگاوە رووخێنەرەکانی بە کۆمەڵە هەنگاوێکی ئاواکارانەی گەورەتر درێژە پێ بدات. جەواهێر لەعل نەهرۆ سێزدە ساڵ لە تەمەنی لە پێناو خەباتکردن لە دژی داگیرکاریی بریتانیا لە بەندیخانەدا بوو، بەڵام کاتێ کە بوو بە سەرۆک وەزیرانی هیندستانی سەربەخۆ ساڵانێکی زۆر زیاتری بۆ پاراستنی دامەزراوە بریتانییەکان تەرخان کرد. نێلسۆن ماندێلا بڕیاری بەرخۆدانی توندڕەوانە و توندوتیژی دژ بە ئاپارتاید راگەیاند، بەڵام دوای بەدەستەوەگرتنی دەسەڵات و لە پێناو ئاواکردنی ئافریقای باشووری چەندڕەگەزیدا داوای یارمەتیی لە سپیپێستان کرد.

---

52. Bankrupt state

بەڵام پێچەوانەی نەهرۆ و ماندێلا، یێلتسین هەنگاوێکی ئەوتۆی بە ئاراستەی رۆنانی دامەزراوە سیاسییەکان لە رووسیادا هەڵنەگرت. لە راستیدا یێلتسین زۆر چالاکانە نزیک بە هەموو ناوەندە دەسەڵاتە رکابەرەکانی لاواز خست، ناوەندی وەک پەرلەمان، دادگاکان و پارێزگارە خۆماڵییەکان. یاسای بنچینەیی ساڵی ١٩٩٣ کە دیاریی کرد بە رووسیا، خەسارێکی گەورە بوو، ئەم یاسایە بوو بە بەرهەمهێنەری پەرلەمانێکی لاواز، دامودەزگایەکی دادوەریی ناسەربەخۆ و سەرۆککۆمارێکی کۆنترۆڵنەکراو. رەنگە لە هەمووی ناخۆشتر ئەوە بێت کە حیزبێکی سیاسیی دانەمەزراند. ئەو دەیتوانی بەم کارە زۆر ساکارە هەموو ریفۆرمخوازانی رووسیا کۆ بکاتەوە و یەکیان بخات. ئەم کارە زیاتر لە هەر کارێکیتر دەیتوانی ببێتە گەرەنتییەک بۆ رۆچوونی دیموکراسی بە کۆمەڵگای رووسیادا و دواجار هاتنە بەرهەمی دیموکراسییەکی رەسەن لەم وڵاتەدا، بەڵام ئەم کارەی ئەنجام نەدا. رەنگە ئەم خاڵە بە کارێکی بچووک بزانین، بەڵام حیزب میکانیزمێکە کە خەڵکی کۆمەڵگا پێشکەوتووەکان لە رێگایەوە بەها ئەخلاقی و سیاسییەکانیان رادەگەیەنن، پەسندی دەکەن و دەیچەسپێنن. سەردەمانێک کلینتۆن راسیتێر، مێژوونووسی دیموکراسیی ئەمریکا، دەیوت: «ئەمریکا بە بێ دیموکراسی، دیموکراسی بە بێ سیاسەت و سیاسەت بە بێ حیزب، بێمانایە». ئەمە بۆ هەموو شوێنێک دەشێت. ئەگەر حیزبی سیاسی نەبێت سیاسەت دەبێتە یارییەکی رووت بۆ [یاریکردنی] تاکەکان، گروپە خاوەن بەرژەوەندییەکان و پیاوانی بەهێز و بەدەسەڵات. ئەمە پێناسەیەکی گونجاوە بۆ دیموکراسیی ئەمڕۆی رووسیا.

گرنگترین میراتی یێلتسین چاکسازییە لیبرالییەکانی نەبوو بەڵکوو [ئافراندنی] سەرۆککۆمارییەکی بەهێز بوو کە پووتین بەهێزتریشی کردەوە. پووتین لە هەمان یەکەم ساڵی سەرۆککۆماریدا پاشماوەی دەوڵەتی رووسیای لاواز و بێکاریگەر خست. سەرەکیترین ئامانجی ئەو [بێکاریگەرخستنی] پارێزگارانی خۆماڵی بوو، پووتین سەرەتا حەوت «سەرووپارێزگار»ی بۆ چاودێریکردنی ٨٩ ناوچەکەی رووسیا دیاری کرد و بەم کارە و لە کردەوەدا دەسەڵاتی لە پارێزگارانی خۆماڵی سەندەوە، دواجار لە ئەنجومەنی سێنایش دەری کردن[٥٣]. نوێنەرانی دیاریکراوی کرێملین جێگای ئەوانیان گرتەوە. هەروەها لەمەوبەدوا ئەگەر سەرۆککۆمار پێیوابوایە پارێزگارێک یاسای پێشێل کردووە دەیتوانی لایبات. هەروەها رەزامەندیی ئەنجومەنی دۆمای بۆ پەسندکردنی

---

٥٣ . لە دوایین نموونەی ئەم جۆرە کارانەدا و دوابەدوای رووداوی بەدیلگرتنی سێپتامبری (ئەیلول) ٢٠٠٤ لە قوتابخانەیەکدا لە بۆسلان، پووتین لە ژێر ناوی شەڕی دژەتیرۆردا دەستی دایە زنجیرەیەک ریفۆرمی سیاسی کە بە پێی یەک لەم ریفۆرمانە دیاریکردنی پارێزگاران لە رێگای هەڵبژاردنەوە هەڵوەشێنرایەوە و ئیتر سەرۆککۆمار بۆخۆی راستەوخۆ پارێزگارانی دیاری دەکرد.

یاسایەک بە مەبەستی کەمکردنەوەی بەشی پارێزگاکان لە داهاتی پیتاکی وەرگرت. ئامانجێکی دیکەی پووتین ترساندن و تۆقاندنی میدیاکان و ئۆلیگارشە بەدناوەکانی رووسیا بوو کە بۆ ئەم مەبەستە لە هێرشی کتوپڕی پۆلیس، دەستگیرکردن و زیندانیکردن کەڵکی وەردەگرت. ستراتیژی تۆقاندن گەلێ کاریگەر بوو، ئێستە بە دەگمەن رووبەرێک بۆ ئازادیی چاپەمەنییەکان ماوەتەوە. لە ئاوریلی (نیسان) ساڵی ٢٠٠١دا کۆنسێرسیۆمێکی هاوپەیمانی کرێملین کۆنترۆڵی کەناڵی تەلەڤزیۆنیی NTVی گرتە دەست و زۆربەی فەرمانبەرە بەرزەکانی ئەم کەناڵەی دەرکرد، ئەمە دواهەمین کەناڵی سەرانسەری و سەربەخۆی رووسیا بوو. هەندێ لە هەواڵنێرانی ئەم کەناڵە بۆ ناڕەزایی دەربڕین دەستیان لە کار کێشایەوە و پەنایان بردە بەر کەناڵێکیتر کە ڤلادیمیر گوسینێسکی، دامەزرێنەری NTV، خاوەنی بوو، بەڵام کاربەدەستانی پیتاکی زۆر خێرا هێرشیان کردە سەر سەرۆکی ئەم کەناڵە تازەیەش. بە ناو هێشتا چاپەمەنییەکان سەربەخۆن، بەڵام بە هەموو شێوەیەک ملکەچ و گوێڕایەڵی دەوڵەتن.[١]

پووتین هەموو ئەم کارانەی لەسەر داخوازیی دەنگدەران ئەنجام داوە. لە راپرسییەکی «سندووقی رای گشتی» لە ساڵی ٢٠٠دا لە سەدا ٥٧ی خەڵکی رووسیا بەرنامەکانی پووتینیان بۆ سانسۆڕی چاپەمەنییەکان پێ باش بوو. تەنانەت بە رێژەیەکی بەرزتر پشتیوانییان لە سەرکوتکردنی ئۆلیگارشەکان کردبوو، زۆربەی ئەم ئۆلیگارشانە گومانیان لەسەرە، ئەوان سەروەت و سامانی خۆیان بە شێوازێکی گومانلێکراو کۆ کردۆتەوەوە و بە شێوازێکی گومانلێکراوتر دەیپارێزن. زۆربەی پارێزگارانی ناوچەیی کۆمەڵە دەرەبەگێکی خۆماڵی و تینووی گەندەڵی بەولاوە هیچیتر نین. بەڵام کاتێ پووتین پۆلیسی نهێنی بەر دەداتە گیانی بازرگانان و سیاسەتمەدارانی نابەدڵی خۆی، تاقە بەرهەمی ئەم کارەی لاوازخستنی باڵادەستیی یاسایە. جارێکیان ئولیگارشێکی بچووک (کە تا رادەیەک ناوبانگێکی باشی هەیە) لە مۆسکۆ پێی وتم «ئێمە هەموومان، هەریەکەو بە جۆرێک لە جۆرەکان، یاسامان پێشێل کردووە. لە رووسیا کەس ناتوانێ بە بێ پێشێلکردنی یاسا بازرگانی بکات. پووتین ئەم مەسەلەیە دەزانێت، هەر بۆیە ئەگەر بڵێین ئەو تەنیا بەڕێوەبەری یاسایە قسەیەکی قۆڕمان کردووە. پووتین بۆ ئامانجە سیاسییەکانی خۆی بە شێوەی گوڵبژێر یاساکان بەکار دەهێنێ». بەکارهێنانی یاسا وەک چەکێکی سیاسی، ئایدیای یەکسانبوون لە بەرانبەر یاسادا لەخشتە دەبات.

ئاسەوارە درێژخایەنەکانی ئەم هەوڵانەی پووتین بۆ سڕینەوەی وردەوردەی نەیاران، لە هەموو شتێ گرنگترە. پلوراڵیزم لەسەر بنەمای بەربەرەکانێی ناوەندەکانی دەسەڵات دامەزراوە. ڤلادیمیر ریزخۆف، یەک لە دەگمەن نوێنەرانی لیبرالی پەرلەمانی رووسیا، بە ئاشکرا رووسیا و رابردووی

ئەورووپـای پـێکەوە بەراورد کـردووە: «ئەو لـۆرد و بارۆنـانەی لە هەمـبەر دەسـەڵاتی پاشـەیەتیدا دەوەستان، بۆ خۆیان پیاوچاک و بەشەرەف نەبوون، بەڵام دەسـەڵاتی پاشایەتییان هەوسـار کـرد. کێشـەی ئێسـتای رووسـیا ئەوەیە کە ئەگەر پـووتین سـەرکەوێت ئەوا تەنـانەت تـاقەیەک کەسـیش نامێنێتەوە کرێملین کۆنترۆڵ بکات. ئەگەر بکەوینە ئاوەها دۆخـێکەوە باشـترین کـار ئەوەیە دیسـان پەنا بۆ تێزارێکی باش بەرین».[٢] پووتین تێزارێکی باشە. ئەو دەیەوێ رووسیایەکی مـۆدێڕن ئـاوا بکات. ئەو پێی وایە بۆ لیبرالیزەکردنی ئابووریی رووسیا پێویستە تەکووزی و دەوڵەتێکی لێهاتووی هەبێ. رەنگە تەنانەت پێی وابێ دواجار رووسـیا دەتـوانێ سیسـتەمی سیاسـیی خـۆی دیمـوکراتیزە بکاتەوە. ئەگەر پووتین سەرکەوتن بەدەست بهێنـێ ئەتـوانێ رووسـیا بکـاتە وڵاتێکـی پیشەسـازیی ئاسـایی کە هەڵگـری هەنـدێ تایبەتمەنـدیی لیبـراڵییە، ئەمە هەمـان ئەو کـارەیە شـیاوی تێزارێکـی باشە. ریزخۆف دەڵێت: «بـارودۆخی رووسـیای سـەرەتای نەوەدەکـان لە پۆڵنـدای دوای کۆمـۆنیزم دەچوو، ئێستا لە شیلیی سەردەمی پینۆشە دەچێت». بێگومان دەکرێ مـۆدێلی پینۆشـە دووپـات بێتەوە؛ ئەو دواجار وڵاتەکەیی بەرەو دیموکراسیی لیبرالی برد.

بێگومان بەڵگاندنێکی سەیرە ئەگەر بۆ پەسـندکردنی رەوتـی دیمـوکراتیکی رووسـیا بڵێـین ئەم رەوتە سەرۆکێکی هەڵبژاردووە کە بە سەرکوتکردنی نەیـاران، خنکانـدنی میـدیاکان، قەدەغەکردنـی حیزبە سیاسییەکان و پاشان لیبرالیزەکردنی ئیجباریی ئابووری، دواجار دیموکراسییەکی راستەقینە پێشکەش [بە رووسیا] دەکات. بەپێی ئەم تێزە دیموکراسیی نـالیبرالی شـتێکی باشـە، چونکـوو بە رێـکەوت بـۆتە هـۆی هاتنەسـەرکاری ئۆتۆریتەخـوازێکی لیبـرال کە رەنـگە دواجـار وڵاتەکەی بەرەو دیموکراسیی لیبرالیی رەسەن ببات. ئەمە بەڵگاندنێکە بۆ پشتیوانیکردن لە ئۆتۆریتەخوازانی لیبرال نەک پشتیوانیکردن لە دیموکراسی. ئەڵبەت هەمیشە ئەو ئەگەرەش لە ئارادایە کە رەنگە پووتین یا زیاتر لە خۆیشی یەک لە میراتگرانی، ببێتە تێزارێکی خراپ و دەسەڵاتی مەزنی خۆی بە ئاراسـتەی ئامانجگەلێکی کەمتر چاک و بەشەرەفانەدا بەکار بهێنێ. ئاوەها شتێک لە رابردوودا قەوماوە.

رێگای هەڵە

رێگای رووسیا بەرەو دیموکراسی رێگایەکی ناسراوە. لەم بیست ساڵەی رابردوودا و پـێچەوانەی نموونەکانی رۆژئاوا و ئاسیای رۆژهەڵات، کۆمەڵە رژێمێکـی دیکتـاتۆر لە ئافریقـا و هەنـدێ نـاوچەی ئاسیا و ئەمریکای لاتیندا، کە مێژوویەکی بچووکی لیبرالیزمی یاساخواز یان سەرمایەداری ژیـابوون، هەوڵــی رۆنــانی دیموکراســییان دا، بەڵام بەرهەمێکــی دڵخۆشــکەری لــێ نەکەوتەوە. بەپێــی تۆێژینەوەکانی ساڵی ١٩٩٣ی لێری دایامۆند کە توێژەرێکی بەرجەستەی بواری دیموکراتیزاسیۆنە لە

زانکۆی ستانفۆرد، هەرچەند لە نیوەگۆی رۆژئاوای زەویدا جیا لە کووبا لە هەموو وڵاتەکانیتردا هەڵبژاردن بەڕێوە دەچێ، بەڵام لە وڵات لە کۆی ٢٢ وڵاتی سەرەکیی ئەمریکای لاتین «مافەکانی مرۆڤ بە ئاستێک پێشێل دەکرێت کە پێچەوانەی پتەوکردنەوەی دیموکراسی (ی لیبرالی)یە». لەوکاتە بەدواوە، جیا لە چەند نموونەیەکی ئاوارتەی گرنگی وەک بەرازیل، بارودۆخەکە خراپتریش بووە.

ئاوڕێک لە ئەزموونی هۆگۆ چاڤێز و ڤێنێزۆیلا بدەنەوە. ئەو لە ١٩٩٢دا کۆلۆنێلی ئارتەش بوو و بە تاوانی بەشداریکردن لە کوودێتایەکی سەرنەکەوتوودا لە ئارتەش دەرکرا و خرایە زیندانەوە. دوای شەش ساڵ بە هڵگرتنەوەی دروشم و بەرنامەی رادیکاڵ و پۆپۆلیستی بەشداریی لە هەڵبژاردندا کرد و لە سەدا ٥٦ی کۆی دەنگەکانی بەدەست هێنا و وەک سەرۆککۆماری ئەو وڵاتە هەڵبژێردرا. چاڤێز گەڵاڵەی ریفراندۆمێکی خستە بەردەست کە بەپێی ئەو گەڵاڵەیە یاسای بنچینەیی دەگۆڕدرا، دەسەڵات لە پەرلەمان و دەزگای دادوەری دەسنرایەوە و دەسپێردرایە دەست «ئەنجومەنی دامەزرێنەران»[٥٤]. ئەم ریفراندۆمە بە رێژەی لە سەدا ٩٢ پەسند کرا و سێ مانگ دواتر حیزبەکەی چاڤێز لە سەدا ٩٢ی کۆی کورسییەکانی ئەنجومەنی دامەزرێنەرانی گرتە دەست خۆی. بەپێی گەڵاڵەی پێشنیاردراوی یاسای نوێی بنچینەیی، ساڵێک بە سەرۆککۆماری زیاد دەکرا، چاڤێز دەیتوانی جارێکیتر ببێتەوە بە سەرۆککۆمار، یەک لە دوو پەرلەمانەکە هەڵدەوەشێنرایەوە، دەسەڵاتی غەیرەنیزامییان لە کۆنترۆڵکردنی ئارتەشدا کەم دەکرایەوە، دەوڵەت رۆڵێکی گەورەتری لە ئابووریی وڵاتدا دەگرتە ئەستۆ و ئەنجومەنی دامەزرێنەران دەیتوانی دادوەران لەسەرکار لابەرێت. خۆرخە ئۆلاواریا، نوێنەری بەئەزموونی پەرلەمان کە پێشتر لایەنگری چاڤێز بوو، هوشداریی ئەدا: «ئیمە بەرەو کارەسات دەڕۆین. یاسای تازەی بنچینەیی سەد ساڵ بەرەو دوامان ئەگێڕێتەوە و ئارتەش دەکاتە لقی نیزامیی بزووتنەوەی سیاسی».[٣] یاسای نوێی بنچینەیی لە دیسامبری (کانونی یەکەم) ١٩٩٩دا خرایە ریفراندۆمەوە و بە رێژەی لە سەدا ٧١ پەسند کرا. سەرەڕای خراپبوونی باری ئابووری لە ساڵانی یەکەمی دەسەڵاتداریی چاڤێزدا، هیچکات ئاستی پشتیوانیی رای گشتی بۆ سەرۆککۆمار لە سەدا لە ٦٥ کەمتری نەکردووە.

رەوتی رووداوەکان لە سەرەتای ٢٠٠٢ەوە گۆڕدرا و مرۆڤ وای هەست دەکرد ئیدی سەردەمی خۆشبەختیی چاڤێز هاتۆتە دوایی. ناڕەزایەتیی جەماوەر بەرانبەر حکوومەتی جینایەتکاری چاڤێز و هەروەها ئابوورییەکی داڕووخاو و قەیراناوی، بوونە هۆی کەوتنەوەی زنجیرە رێپێوانێکی بەربڵاو. دەستەبژێرانی ئارتەش و بازرگانان گەڵاڵەی کۆدەتایەکیان داڕشت و لە مارسی ٢٠٠٢دا بۆ دوو رۆژ

---

٥٤ . ئەنجومەنێکە مافی گۆڕینی یاسای بنچینەیی هەیە. و.ف

چاڤێز لەسەر کار لابرا. بەڵام چاڤێز لە ڕێکخستنی «هێزی خەڵک»دا گەلێ لێهاتووە و لەولاوەش کوودێتا لە جەوهەردا شتێکی نادیموکراتیکە، هەر بۆیە چاڤێز بە ئاسانی و تەنیا دوای هەفتەیەک گەڕایەوە سەر دەسەڵات.

ڤێنێزۆیلا هەڵگری هەمان هۆکاری سەرەکیی پەککەوتنی دیموکراسییە: سەرچاوەی بەرفراوانی سرووشتی. بۆ وێنە سەرچاوە نەوتییەکانی ئەو وڵاتە لە دەرەوەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە گەورەترین سەرچاوەکانی جیهان دێنە ئەژمار. ئەمە مانای بەڕێوەبردنی هەڵەی ئابووری، گەندەڵیی سیاسی و داڕووخانی دامەزراوەیی. بیست ساڵ لەمەوپێش ئاستی ژیانی خەڵکی ڤێنێزۆیلا یەک لە بەرزترین ئاستەکانی ئەمریکای لاتین بوو بەڵام ئێستە لە سەدا ٨٠ی دانیشتووانی ئەم وڵاتە لە ژێر هێڵی هەژاریدان. [ئەودەم] لە هەندێ لایەنەوە زەمینەی سەرهەڵدانی شۆڕشێک لەم وڵاتەدا لەبار بوو، بەڵام تاکە بەرهەم سەرکردەیەکی نوێ بوو، دیکتاتۆرێ کە بانگەشەی پاراستنی وڵاتەکەی لە هەڕەشەی دوژمنان (کە زیاتر مەبەستی وڵاتە یکگرتووەکانە) دەکات. هەر ئەمەشە وای کردووە هۆگۆ چاڤێز ستایشی فیدێل کاسترۆ، سەدام حوسێن و تەنانەت شێتێکی وەک موعەممەر قەزافی بکات. لە هەمووی مەترسیدارتر ئەوەیە کە چاڤێز بۆتە هێمای هیوایەکی مێژوویی ئەمریکای لاتین، ئەو هیوایەی کە دەڵێت گۆڕانکاریی بەکەڵک لە ڕێگای سیستەمێکی سیاسیی پلۆراڵەوە نایەتە بەرهەم - سیستەمی پلۆراڵ ئەو سیستەمەیە کە حیزبە سیاسییەکان و گرووپە خاوەن بەرژەوەندییەکان لە دووتوێی کرداری ماندووکەری ریفۆرمی وردەوردەدا گەشە دەکەن - بەڵکوو لە ڕێگای سەرهەڵدانی سەرکردەیەکی تازەی مەسیحاییەوە دێتە بەرهەم، ئاوەها سەرۆکێک هەموو بەدبەختییەکانی رابردوو بەتەواوی دەسڕێتەوە و لە سەرەتاوە هەموو شتێک ڕێک دەخاتەوە. ئاوەها ڕوانگەیەک لەم چەند ساڵەی دواییدا لە ناوچەی ئاند پەرەی سەندووە. ئەگەر گیروگرفتە ئابوورییەکانی ئەمریکای لاتین بەردەوام بێت، ئەم ڕوانگەیە دەتوانێ لەمەش زیاتر پەرە بسێنێ.

دە ساڵی ڕابردووی ئافریقا زۆر نائومێدکەر بوو. لە ساڵی ١٩٩٠ بەدواوە لە کۆی ٤٨ وڵاتی خوارووی سەحرای ئافریقا ٤٢ وڵات بە هیوای ئەوەی بەشکوو ئافریقا سنوورەکانی دیکتاتۆرییەتی تاڵانکەر و گەندەڵیی بێوێنە دەرباز بکات، هەڵبژاردنی چەندحیزبییان بەڕێوە بردووە. بەم دواییانە ڕۆژنامەی *نیۆیۆرک تایمز* شەپۆلی هەڵبژاردنەکانی ئافریقا و قۆناغی تێپەڕینی ئەورووپای ڕۆژهەڵاتی دوای رووخانی کۆمۆنیزمی بە یەکتر بەراورد کردووە.[٤] بەڵام ئاوەها بەراوردکردنێک تووشی هەڵەی گەورەمان دەکات. هەرچەند لە زۆر لایەنەوە دیموکراسی بۆتە هۆی کرانەوەی فەزای سیاسیی ئافریقا و ئازادیی پێشکەش بە خەڵک کردووە، بەڵام لە هەمان کاتدا تا ڕادەیەک بۆتە هۆی ڕوودانی کۆمەڵێ ئاژاوە و بشێوی و بێسەقامی کە لە ڕاستیدا ئەم دۆخە گەندەڵی و

یاساشکێنیی لە زۆربەی وڵاتەکاندا قـووڵتر کـردۆتەوە. یەکێـک لە وردبینتـرین چـاودێرانی کاروبـاری ئافریقا، مایکڵ چێگ، شەپۆلی نەوەدەکانی دیموکراتیزاسیۆنی ئافریقای بە وردی تاوتوێ کـردووە و بەپێـی ئەنجامگیرییەکـانی ئەو، «ئافریقـا لەڕادەبەدەر جەخـت لەسـەر هەڵبژاردنـی چەنـدحیزبی دەکات... لە بەرانبەردا باوەڕی بە فاکتەرە سەرەکییەکانی بەڕێوەبردنی لیبرالی نییە».[٥] زۆربەی وڵاتـانی ئافریقـایی لە رووی ئـابووری یـان پێکهـاتەییەوە گەشـەیان نەسـەندووە، هەر بـۆیە بەدەستهێنانی ئەم فـاکتەرانە گەلـێ دژوار و سـەختە. دوو وڵاتـی ئافریقـایی ـ ئافریقـای باشـوور و بوتسوانا ـ کە زیاتر لە هەموو وڵاتانی تر بەرەو دیموکراسیی لیبرالی هەنگاویان ناوە، رێژەی داهاتی سـەرانەیان لە رووبەری پێویست بـۆ رۆنـانی دیموکراسـی ـ واتە ٣٠٠٠ تـا ٦٠٠٠ دۆلار ـ زیـاترە و بێگومـان ئەمە لە رووی رێـکەوتەوە نەبـووە. داهـاتی سـەرانەی ئافریقـای باشـوور ٥٨٠٠ دۆلار و بوتسوانا ٦٦٠٠ دۆلارە کە هۆکاری ئەم بەرزبوونە دەستکردە و دەگەڕێتەوە بۆ سـامانی [بەرچـاوی] سـەرچاوە سروشـتییەکان. ئەمە بەو واتـایە نـایەتەوە کە ئافریقـا لە سـەردەمی دیکتـاتۆرییە تاڵانکارەکاندا دۆخێکی باشتر دەژیا، بەڵام بێگومان نیشاندەری ئەوەیە کە ئافریقـا خێراتـر و زیـاتر لەوەی پێویسـتی بە دیموکراسـی بێـت پێویسـتی بە بەڕێـوەبردنێکی بـاش و گونجـاوە. چەنـد نموونەیەکی زۆر سەرکەوتوومان لەبەردەستدایە، وەک مۆزامبیک کە کۆتاییی بە شازدە ساڵ شـەڕی ناوخۆیی هێنا و ئێستە بە کردەوە خاوەن دیموکراسی و ئابووریی بازاڕە. بیرمـان نەچـێ مۆزامبیـک لە رێگـــای یـــارمەتییە گەورە و بەرچاوەکـــانی کۆمەڵگـــای نێـــونەتەوەیی و رێکخـــراوی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە توانیویەتی دەوڵەتێکـی لێهـاتوو و کـارامە بەدی بێنـێ، دووبـارەبوونەوەی ئاوەهـا مۆدێلێک بۆ دانەبەدانەی وڵاتانی ئافریقایی شتێکی دوور و چاوەڕواننەکراوە.

هەڵبژاردنەکانی ئاسیای ناوەڕاست ـ تەنانەت هەڵبژاردنگەلی تا رادەیەک ئازاد وەک هەڵبژاردنـی قرقیزستان ـ ئەوەی بەرهەمیان هێناوە بریتییە لە دەوڵەتی بەهێز، پەرلەمـان و دەزگـای دادوەریـی لاواز و ئازادیی مەدەنی و ئابووریی بەرکورت و نـاتەواو. هەنـدێ لەم وڵاتـانە هەڵبژاردنیـان بەڕێـوە نەبـردووە؛ لەم وڵاتـانەدا ئۆتۆریتەخـوازانی جەمـاوەری دەسـەڵاتیان گرتـۆتە دەسـت. بـۆ وێـنە سەرۆککۆماری ئازەربایجان، حەیـدەر عەلییـەف، لە سـەردەمی سـۆڤیەتدا لە بەرپرسـانی ک.گ.ب و ئەنـدامی کـۆمیتەی بەڕێـوەبەرایەتیی حیزبـی کۆمۆنیسـت بـوو. لە سـاڵی ١٩٩٣ و لە رێگـای کۆدەتایەکەوە دەسەڵاتی گرتە دەست بەڵام جیدیترین چاودێرانی نـاوچەکە لەسـەر ئەو بـاوەڕەن کە تەنـانەت ئەگەر هەڵبژاردنێکـی ئـازاد و دادپەروەرانەیـش بەڕێـوە بچێـت عەلییـەف هەر بـراوەیە.[٦] وادیارە تەنانەت ئەگەر قارەمانەکانیش دەسـەڵات بگـرنە دەسـت گۆڕانکـارییەکی ئەوتـۆ روو نـادات. سـەرۆککۆماری گورجسـتان، ئێـدوارد شـواردنادزە، کەسـایەتییەکی ناسـراو و بەڕێـزە، شـواردنادزە

هەمان وەزیری ریفۆرمخوازی دەرەوەی سەردەمی گورباچۆفە کە لە دامرکاندنەوەی شەڕی ساردا دەورێکی بەرچاوی گێڕا. کەچی بەمەشەوە شواردنادزە بە قازانجی خۆی دەسکاری لە هەڵبژاردنەکاندا دەکات (هەرچەند لە هەڵبژاردنێکی ئازادیشدا هەر براوەیە). وڵاتی ژێر دەسەڵاتی شواردنادزە پڕە لە گەندەڵی و ئازادییە تاکییەکان لەرزۆکن و بە ئاسانی پێشێل دەکرێن.[55]

بێگومان دیموکراسیی نالیبرالی لە نموونەیەکەوە بۆ نموونەیەکیتر جیاوازە، لە هەندێ وڵاتی وەک ئارژانتیندا ئاستی لادانەکە کەمە، لە وڵاتانی وەک قەزاقستاندا دۆخێکی دیکتاتۆرئاسا زاڵە و هەندێ وڵاتی وەک ئۆکراین و ڤێنێزۆیلایشمان هەیە کە ئەکەونە نێوان ئەم دوو جەمسەرەوە. لە زۆربەی ئەم وڵاتانەدا بە دەگمەن ڕێ دەکەوێ هەڵبژاردنەکان بەقەدەر ڕۆژئاوا ئازاد و پاکژ بێت، بەڵام بەمەشەوە هەڵبژاردن نیشاندەری بەشداریکردنی گشتییە لە سیاسەتدا و مانای پشتیوانیکردنە لەو کەسانەی وا هەڵدەبژێردرێن. جۆری تێکەڵبوونی دیموکراسی و ئۆتۆریتەخوازی بە یەکتر لە وڵاتێکەوە بۆ وڵاتێکی تر جیاوازە؛ لە ڕاستیدا هەڵبژاردنەکانی ڕووسیا لە هەڵبژاردنی زۆربەی ئەم وڵاتانە ئازادانەتر بەڕێوە دەچێ، بەڵام لە هەرهەموویاندا ئەو فاکتەرە نەگونجاوانە دەبینرێن. تاکە سەرچاوەی زانیاری کە بە شێوەی جیاجیا وڵاتانی دونیا لە ڕووی مێژووی دیموکراتیک و باڵادەستیی یاساوە پۆلێنبەندی دەکا، ئەوەمان پێ دەڵێت کە لە بیست ساڵی ڕابردوودا هەژماری دیموکراسییە نالیبرالییەکان بە شێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا زیادی کردووە. لە ١٩٩٠دا تەنیا لە سەدا ٢٢ی کۆی ئەو وڵاتانەی لەسەر هێڵی دیموکراتیزاسیۆن بوون دەکەوتنە نێو ئەم پۆلێنبەندییەوە، ئەم ڕێژەیە لە ١٩٩٢دا بەرز بوویەوە بۆ لە سەدا ٣٥ و لە ١٩٩٧دا گەیشتە لە سەدا ٥٠. لەم بەروارە بەدواوە تا ڕادەیەک دابەزیوە بەڵام هاوکات لەگەڵ نووسینی ئەم کتێبەدا، لە کۆی ئەو وڵاتانەی لە هەموو جیهاندا ڕێگای دیموکراتیزاسیۆنیان گرتۆتەبەر، نزیکەی نیوەیان دیموکراسیی نالیبرالین.

هەندێ کەس ئەم دیاردەیە بە دیاردەیەکی کاتی دەزانن و پێیان وایە ئەمانە کۆمەڵە کێشەیەکن لە هەمان سەرەتاوە داوێنی هەموو دیموکراسییەکی تازەدامەزراو دەگرێتەوە. بەوجۆرەی گۆڤاری ئێکۆنۆمیست نووسیویەتی لیبرالیزمی یاساخواز «لە سیستەمێکی دیموکراتیکدا ئاسانتر دێتە دی».[٧] بەڵام ئایا ئەم ڕوانگە گشتییە ڕوانگەیەکی دروستە؟ ئایا لە هەندێ دەڤەری وەک ئاسیای ناوەڕاست و ئافریقادا هەڵبژاردن دەتوانێ ببێتە هۆی کرانەوەی فەزای سیاسیی وڵاتێک؟ دوابەدوای

٥٥ . لە پاییزی ٢٠٠٣دا کوڕەکەی حەیدەر عەلییەف بە هەڵبژاردنێکی گوماناوی و دەسکاریکراو بوو بە جێنشینی باوکی و شواردنادزەیش دوای بردنەوەی هەڵبژاردنەکانی سەرۆککۆماری و لە ژێر زەخت و گوشاری نەیارانیدا بە ناچاری وازی لە دەسەڵات هێنا. و.ف

ئەم قۆناغە ئایا دەتوانێ ریفۆرمی سیاسی، ئابووری و یاسایی بەربلاوتر [بەسەر دەسەلاتدا] بسەپێنێ؟ ئایا هەڵبژاردن دمامکێک نییە بۆ شاردنەوەی ئۆتۆریتەخوازی و پۆپۆلیزم؟ زۆربەی ئەم قۆناغانە هێشتا تەواو نەبوون، هەر بۆیە زۆر زووە مرۆڤ وەلامی ئەم پرسیارانە بداتەوە، بەلام نیشانەکان دڵخۆشکەر نین. زۆربەی دیموکراسییە نالیبرالییەکان - بۆ وێنە نزیک بە هەموو نموونەکانی ئاسیای ناوەڕاست - زۆر خێرا گۆڕدران بۆ کۆمەڵە دیکتاتۆرییەکی بەردەوام. لەم وڵاتانەدا هەڵبژاردن تەنیا و تەنیا شەرعییەتی بە [دیاردەی] دزینی دەسەلات بەخشیوە. لە وڵاتانیتردا، وەک زۆرێک لە وڵاتانی ئافریقایی، دیموکراتیزاسیۆنی خێرا بۆتە هۆی لاوازکەوتنی ئۆتۆریتەی دەوڵەت و گەلێ کێشەی جۆراوجۆری ناوچەیی و ئەتنیکیی لە بەردەم دەسەلاتی ناوەندیدا قوت کردۆتەوە. بەلام دەستەیەکیتر لەم وڵاتانە، وەک وێنێزۆیلا و پێرۆ، هێشتا [تێکەڵکردی] نەختێک دیموکراسیی رەسەن و دونیایەک رەوتی نالیبرالییان پاراستووە. دواجار چەند نموونەیەکی وەکوو کۆرواسی و ئۆسلۆواکیشمان هەیە کە رژێمێکی دیموکراتیکی نالیبرالی هەوڵی ریفۆرمکردن و بالادەستکردنی یاسا دەدات. لەم دوو نموونەیەدا تایبەتمەندیی دیموکراتیک پاڵنەرێکی گرنگ بوو بۆ چاکسازیکردن؛ چونکو ئەم تایبەتمەندییە کارێکی جێبەجێ کرد کە دیموکراسی باشتر لە هەموو جۆرە دەوڵەتێکیتر ئەنجامی دەدات: خوێڕییەکانی خستە لاوە و هەلومەرجێکی لەباری بۆ گواستنەوەی ئاشتیخوازانەی دەسەلات لە کۆنەپارێزانەوە بۆ سیستەمێکی نوێ پێک هێنا. بەلام بیرمان نەچێ هەردوو وڵاتی کۆرواسی و ئۆسلۆواکی دوو وڵاتی ئەوروپایین و رێژەی داهاتی سەرانەیان بەرزە: کۆرواسی ٦٦٩٨ دۆلار و ئۆسلۆواکی ٩٦٢٤ دۆلار. بەگشتی لە دەرەوەی ئەوروپادا دیموکراسیی نالیبرالی نەیتوانیوە ببێتە رێگایەکی گونجاو و کاریگەر بۆ دەستەبەرکردنی دیموکراسیی لیبرالی.

با ئاوڕێک لە پاکستان بدەینەوە. رووداوەکانی ئۆکتۆبری (تشرینی یەکەم) ١٩٩٩ی پاکستان دونیای رۆژئاوای سەرسام کرد، ژەنەراڵ پەرویز موشەڕەفی فەرماندەی ئارتەش بە کوودێتایەک دەوڵەتی نەواز شەریفی سەرۆک وەزیرانی هەڵبژێردراوی رووخاند. ئەوەی مایەی سەرسووڕمان بوو کوودێتاکە نەبوو، چونکو ئەمە چوارەمین کوودێتایەک بوو لە چەندە دەیەدا لە پاکستان دەقەوما، بەڵکو پێشوازیکردنی گەرمی خەڵک بوو لەو کوودێتایە. زۆربەی پاکستانییەکان خۆشحاڵ بوون بەوەی لە یازدە ساڵ دیموکراسیی ناشیرین رزگار بوون. لەو سەردەمەدا نەواز شەریف و بینەزیر بۆتۆی سەرۆک وەزیرانی پێشوو، دەسەلاتیان کردبووە پردێک بۆ دەستەبەرکردنی بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی خۆیان. ئەوان هاوڕێیانی سیاسیی خۆیان لە دادگاکاندا دادەمەزراند، دەوڵەتە خۆماڵییەکانیان هەڵئەوەشاندەوە، ئیجازەیان بە بونیادگەرا ئیسلامییەکان دەدا یاسای توندوتیژ

پەسند بکەن و خەزێنەی دەوڵەتیان بە تالان دەبرد. سەردێڕی وتاری ڕۆژنامەیەکی گرنگی پاکستان لە ژانویەی (کانونی یەکەم) ١٩٩٨دا بەم شێوەیە بارودۆخی ئەو وڵاتەی وێنا کردووە: «دیموکراسیی فاشیستی: دەسەڵات بدزە، نەیاران بخنکێنە». [٨] ڕۆژنامەکانی ڕۆژئاوا و بەتایبەت ڕۆژنامە ئەمریکاییەکان هەڵوێستێکی زۆر جیاوازیان وەرگرت، نزیک بە هەرهەموویان بە دروستی کوودێتاکەیان شەرمەزار کرد. لە کێبەرکێکانی هەڵبژاردنی ساڵی ٢٠٠٠دا جۆرج دەبلیۆ بووش دانی بەوەدا نا کە ناوی سەرۆکی تازەی پاکستانی لە بیر کردووە، بەڵام وتیشی ئەم سەرۆکە تازەیە «لە ناوچەکەدا سەقامگیری پێک دەهێنێ». ڕۆژنامەی *واشینگتۆن پۆست* زۆر خێرا ئەم جۆرە دەربڕینە نائاساییەی جۆرج بووشی سەبارەت بە دیکتاتۆرێک شەرمەزار کرد.

موشەڕەف دوو ساڵ دواتر و دوابەدوای ئەوەی ڕووداوە کاریگەر و گۆڕێنەرەکانی ١١ی سێپتامبر پێگە و جێگەیان بەهێز کردەوە، ڕەوتی ریفۆرمە رادیکاڵە سیاسی، کۆمەڵایەتی، فێرکاری و ئابوورییەکانی درێژە پێدا، تەنانەت لایەنگرانیشی چاوەڕێی ئاوەها ریفۆرمێکیان لە موشەڕەف نەدەکرد. لە ناو سیاسەتمەدارانی هەڵبژێردراودا هەژمارێکی زۆر کەمیان پشتیوانییان لەم کارانە دەکرد. لە راستیدا موشەڕەف تەنیا لەبەر ئەوە توانیویەتی سیاسەتەکانی بەڕێوە ببات کە مەجبوور نییە لە هەڵبژاردندا بەشداری بکات و بەرژوەندیی دەوڵەمەندە فیۆدالەکان و میلیشیا ئیسلامگەراکان و دەرەبەگە خۆماڵییەکان لەبەرچاو بگرێت. هیچ گەرەنتییەک نەبوو دیکتاتۆرێک ئەو کارانەی مۆشەڕەف ئەنجام بدات، بەڵام لە پاکستاندا هیچ سیاسەتمەدارێکی هەڵبژێردراو نەیتوانیوە وەک موشەڕەف ئاوەها بوێرانە و جیدی و کاریگەرانە وڵات بەڕێوە ببات. ئێستە کە سەرقاڵی نووسینی ئەم دێڕانەم، بە بەراورد لەگەڵ دەسپێکدا ئۆتۆریتەخوازاییەکەی کەمێک زیاتر بۆتەوە و لیبرالبوونەکەی گەلێ کەم بۆتەوە. بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا و سەرەڕای ئەوەی زۆرێ لە گروپە فیۆدال و مەزهەبییەکانی کۆمەڵگای پاکستان لە هەمبەریدا وەستاون، ئەو هەر سوورە لەسەر مۆدێرنیزاسیۆن و سێکۆلاریزاسیۆنی وڵاتەکەی. چاکسازیی و گۆڕینی ئابووری و سیاسیی پاکستان لە داهاتووی نزیکدا شتێکی مەحاڵ و ناموومکینە، بەڵام - وەک رووسیا - ئەگەر بێت و لیبرالیزاسیۆن و تەنانەت دیموکراسیی ڕەسەن لەم وڵاتەدا بێتە دی، هۆکارەکەی هەڵناگەڕێتەوە بۆ مێژووی دیموکراسیی نالیبرالیی پاکستان، بەڵکوو هەڵدەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە بە ڕێکەوت ئۆتۆریتەخوازێکی لیبرال جڵەوی دەسەڵاتی گرتۆتە دەست.[٥٦]

---

٥٦ . ساڵی ٢٠٠٨ و داوابەدوای گەڕانەوەی بینەزیر بۆتۆ و نەواز شەریف بۆ پاکستان و زنجیرەیەک ڕووداوی سیاسی و تێرۆریستیی گەورەگەورە، موشەڕەف وازی لە دەسەڵات هێنا و پاکستانی بەجێ هێشت.و.ک

کێشەکانی دیموکراسی

نیگەرانییەگانی ئێستای ئێمە بەرانبەر بە ئۆتۆریتەخوازانی هەڵبژێردراوی رووسیا، ئاسیای ناوەڕاست و ئەمریکای لاتین، قەت نەدەبوو بە مایەی سەرسووڕمانی لیبرالەکانی سەدەی نۆزدەهەمی وەک جان ستیوارت میل. میل کتێبە کلاسیکەکەی خۆی، *سەبارەت بە ئازادی*، بەو ئاگادارکردنەوەیە دست پێ دەکات کە هەرچی وڵاتەکان دیموکراتیکتر دەبنەوە وردەوردە خەڵک دەگەنە ئەو قەناعەتەی کە «زیاتر لە رادەی پێویست لەسەر بەرکورتکردنەوەی دەسەڵات (دەوڵەت) وەستاون و.. [ئەم جەختکردنە] تەنیا دژکردەوەیەک بووە لە بەرانبەر ئەو دەسەڵاتدارانەدا کە بەرژوەندییەکانیان پێچەوانەی بەرژەوەندییەکانی خەڵکە». بەڵام کاتێک خەڵک دەبنە بەرپرسی کاروبار[ی وڵات] ئیدی پێویست بە نیگەرانی و خۆپاراستن نییە. «پێویست نییە لە بەرانبەر ئیرادەی خۆیاندا پارێزگاری لە خەڵک بکەین». دوای ئەوەی ئەلێکساندێر لووکاشێنکۆ لە هەڵبژاردنی ئازادانەی ١٩٩٤دا بە رێژەیەکی بەرز سەرکەوتنی بەدەست هێنا و بوو بە سەرۆککۆماری بێلاڕووس، سەبارەت بە بەرکورتکردنەوەی دەسەڵاتی پرسیاران لێ کرد، وەڵامەکەی ئەو وەک پشتڕاستکردنەوەیەک بۆ نیگەرانییەکانی میل وابوو: «دیکتاتۆرییەک لە ئارادا نییە، من لە خەڵکم و بۆ خەڵک کار دەکەم».

گەورەترین کێشەی نێوان لیبرالیزمی یاساخواز و دیموکراسی، ئۆتۆریتەی دەوڵەتە. لیبرالیزمی یاساخواز لەسەر بەرکورتکردنەوەی دەسەڵات دەوەستێ و، بە پێچەوانە، دیموکراسی لە کەڵەکەبوون و بەکارهێنانی دەسەڵات رادەمێنێ. هەر بۆیە زۆربەی لیبرالەکانی سەدەی هەژدە و نۆزدە لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە دیموکراسی هێزێکە دەتوانێ زەبر لە ئازادییەکان بکات. دەوڵەتی دیموکراتیک وادەزانێ خاوەن خودموختاری (واتە دەسەڵات)ی رەهایە و دەتوانێ دەسەڵات سانترالیزە بکات، ئەم کەڵەکەکردنەی دەسەڵات بە زۆری لە رێگاگەلی سەرروویاساییەوە بەڕێوە دەچێ و ئاکامی تاڵ و دڵتەزێنی لێ دەکەوێتەوە. دواجار بەرهەمی ئەم رەوتە جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ دیکتاتۆریدا نییە، تەنیا رەوایی و شەرعییەتی لە دیکتاتۆری زیاترە.

لەم دە ساڵەی رابردوودا ئەو دەوڵەتە هەڵبژێردراوانەی خۆیان بە نوێنەر و هێمای خەڵک دەزانن، بەردەوام دەستیان بەسەر دەسەڵات و مافی گروپەکانی دیکەی ناو کۆمەڵگادا گرتووە، ئەم دەستبەسەراگرتنە هەم ئاسۆییە (لە ئاست لقەکانیتری دەوڵەتی نەتەوەییدا) و هەم ئەستوونییە (لە ئاست بەرپرسانی ناوچەیی و خۆماڵی و هەروەها کۆمپانیا تایبەتییەکان و گرووپە

نادەوڵەتییەکـــانی‌تری وەک چاپەمەنییەکانـــدا). پـــووتین و لووکاشـــێنکۆ و چـــاوێز تەنیـــا چەنـــد نمـوونەیەکی ئەم جـۆرە دەسـەڵاتدارانەن. تەنـانەت ریفۆرمخـوازێکی رەسـەنی وەک سـەرۆککۆماری پێشـووی ئـارژانتین ـ کـارلۆس مێنـێم ـ لە هەشـت سـاڵ دەسـەڵاتداریدا نـزیکەی ٣٠٠ دەسـتووری سەرکۆماریی دەرکرد کە نزیکەی سێ قاتی کۆی ئەو دەستوورانەیە هەموو سەرۆککۆمارانی پێشووی ئـــارژانتین لە ١٨٥٣ بەدواوە دەریـــان کـــردووە. لە ١٩٩٦دا عەســـکەر ئاقـــایەفی ســـەرۆککۆماری قەرقیزستان کە لە سەدا ٦٠ی کۆی دەنگەکانی بەدەست هێنـابوو، گەڵاڵەی پەرەپێـدانی دەسـەڵاتی خۆی خستە ریفراندۆمەوە کە زۆر بە ئاسانی پەسند کرا. بەم پێیە دەسـەڵاتی دیـاریکردنی هەمـوو بەرپرسانی باڵای وڵات جگە لە سـەرۆک وەزیرانـی پـێ دراوە، هەرچەنـد ئەگەر پەرلەمـان سـێ جـار کاندیدای سەرکۆمار بۆ وەرگرتنی پۆسـتی سـەرۆک وەزیـران رەت بکـاتەوە، ئەوا ئاقـایەف دەتـوانێ پەرلەمان هەڵبوەشێنێتەوە.[٥٧]

دەستبەسەراگرتنی ئاسۆیی زیاتر ئەکەوێتە بەرچـاو بەڵام دەستبەسـەراگرتنی ئەسـتوونی زیـاتر باوە. لە سی ساڵی رابردوودا دەوڵەتە هەڵبژێردراوەکانی هیندستان و پاکستان بەردەوام پەرلەمـانە ئەیالەتییەکانیـان لە خـۆڕا و بەبـێ هـۆ هەڵوەشـاندۆتەوە و ناوچەکانیـان خسـتۆتە ژێـر کـۆنترۆڵی راستەوخۆی دەوڵەتی ناوەندییەوە. دەوڵەتی هەڵبژێردراوی کۆماری ئافریقـای ناوەنـدی کـارێکی لەم چەشنە بەڵام کەمتر گرنگـی ئەنجـام دا و سیسـتەمی زانکـۆی ئەو وڵاتەی لە سـەربەخۆیی دێرێنـی خـۆی دامـاڵی و کـردی بە بەشـێک لە دامودەزگـای دەوڵەتـی ناوەنـدی. لە پێـرۆوە تـا ئـۆکراین و فیلیپین، دەسەڵاتداران بۆ ترساندن و تۆقاندنی یەک لە لەمپەرە زۆر گەورەکـانی بەردەم دەسـەڵاتی دەوڵەت، واتە هەواڵنێـران، بە شـێوەیەکی بەربـڵاو و سیســماتیک لە هێزەکـانی ئاسـایش کەڵــک وەردەگـرن. لە ئـەمریکای لاتینـدا تەنـانەت بە رواڵەت دیمـوکراتێکی ریفۆرمخـوازی وەک ئـالبێرتۆ تۆلیدۆی سەرۆککۆماری پێرۆ، هەمیشە دەسەڵاتی خۆی بە ئاراسـتەی تۆقانـدنی نەیـارانی سیاسـیدا بەکارهێناوە.

پـاوانکردنی دەسـەڵات بەتـایبەت لە ئـەمریکای لاتـین و وڵاتـانی سـەر بە سـۆڤییەتی پێشـوودا دیاردەیەکی باوە، رەنـگە هۆکـارەکەی بگەڕێتەوە بـۆ ئەوەی کە سیسـتەمی حکوومەتیی زۆربەیـان سیسـتەمی سـەرۆککۆمارییە. ئەم رژێمـانە جـۆرە سـەرۆکێک بەرهەم دێـنن کە پێـی وایە لە لایەن

٥٧ . لە خـاکەلێوەی ١٣٨٤ی هەتـاوی [٢٠٠٥] و دوابەدوای بەڕێوەچـوونی هەڵبژاردنەکـانی پەرلەمـان کە دەستکاری و ساختەکاریی زۆر گەورەی تێدا کرابـوو، زنجیـرە ناڕەزایتیـەکی بەربڵاو هەمـوو قەرقیزسـتانی گرتەوە و عەسکەر ئاقایەف بە ناچاری وڵاتی بەجێ هێشت و دواجار دەستلەکارکێشانەوەی خـۆی راگەیانـد. و.ف

خەڵکەوە قسە دەکات، تەنانەت ئەگەر زۆرینەیەکی ڕێژەییی دەنگەکانیشی بە دەست هێنابێ [هەر خۆی بە وتەبێژی خەڵک دەزانێ]. جۆوان لینز، بیرمەندی زانستە سیاسییەکان، لەم بارەیەوە سەرنجمان بۆ لای سالڤادۆر ئالێندە ڕادەکێشێ کە لە ١٩٧٠دا تەنیا لە سەددا ٣٦ی دەنگەکانی بە دەست هێنا و بەم ڕێژە کەمەوە بوو بە سەرۆککۆماری شیلی. لە ئاوەها دۆخێک و لە سیستەمی پەرلەمانیدا سەرۆک وەزیران ناچارە بە دروستکردنی دەوڵەتێکی هاوبەش دەسەڵات دابەش بکات، بەڵام لە سیستەمی سەرۆکایەتیدا سەرۆککۆمار لە باتیی ئەندامانی باڵای حیزبەکان هاوڕێ نزیکەکانی خۆی لە کابینەدا دادەنێت و بەم شێوەیە کەمترین لەمپەری ناوخۆیی لە هەمبەر دەسەڵاتیدا دەمنێتەوە. هەرکاتیش هەڵوێستی ئەو لەگەڵ هەڵوێستی پەرلەمان و تەنانەت دادگاکاندا تەبا نەیەتەوە، خۆی لە بازنەی ماندووکەر و ناخۆشی دیالۆگ و چەقەچەقی سیاسی و هاوپەیمانیکردن دەدزێتەوە و «پەنا دەباتەوە بۆ گەل». توێژەران و لێکۆڵەران لەسەر چاکتربوونی سیستەمی سەرکۆماری لە سیستەمی پەرلەمانی کۆک نین، ئەڵبەت لە هەردوو جۆردا ئەگەر ناوندە پێشکەوتووەکانی‌تری دەسەڵات نەبن ـ ناوەندی وەک پەرلەمان، دادگاکان، حیزبە سیاسییەکان، دەوڵەتە خۆماڵییەکان، زانکۆکان و میدیای سەربەخۆی هەواڵنێری ـ ئەگەری پاوانکردن و دەستبەسەراگرتنی دەسەڵات هەیە. لە ڕاستیدا زۆربەی وڵاتانی ئەمریکای لاتین هەردوو سیستەمی سەرکۆماری و پەرلەمانتارییان تێکەڵ بە یەکتر کردووە و ئاوێتەیەکی لەرزۆکی سەرۆکی پۆپۆلیست و سیستەمی چەندحیزبییان بەرهەم هێناوە.

دەوڵەتانی پاوانخواز ناتوانن وڵاتێکی بەدیسیپلین و سەقامگرتوو دروست بکەن. دەوڵەتی بەهێز جیاوازە لە دەوڵەتی لێهاتوو و کارامە؛ لە ڕاستیدا دەشێت ئەم دووانە پێکەوە ناتەبا بن. ئافریقا تەژییە لە دەوڵەتانی تینووی دەسەڵات و ناکارامە، [لە بەرانبەردا] دەوڵەتی ئەمریکا دەسەڵاتێکی بەرکورتی هەیە و لەهەمانکاتدا زۆر لێهاتوو و کارامەیە. فامکردنی هەڵەی ئەم دوو چەمکە بۆتە هۆی ئەوەی زۆرێک لە دەوڵەتان و توێژەرانی ڕۆژئاوایی، لە پێکهێنانی دەوڵەتی بەهێز و چەقبەستوو لە جیهانی سێهەمدا پشتیوانی بکەن. سەرۆکی ئەم وڵاتانە دەڵێن بۆ شکستدانی فیۆدالیزم، هەڵوەشاندنەوەی هاوپەیمانێتییە تووندوتۆڵەکان، زاڵبوون بەسەر گرووپە خاوەن بەرژەوەندییەکان و نەزمبەخشین بە کۆمەڵگای شپرزەی خۆیان، پێویستە ئۆتۆریتە و دەسەڵاتیان هەبێت. ئەم بابەتە تا ڕادەیەک ڕاستە بەڵام نەیتوانیوە دەوڵەتی ڕەوا لە دەوڵەتی تەواو دەسەڵاتخواز جیا بکاتەوە. دەوڵەتێ کە خاوەن دەسەڵاتێکی بەرکورتە و بەم پێیەش شەرعییەتی هەیە، زۆرجار تەنانەت ئەگەر بە هێواشیش بووە دەتوانێت بە ڕێگای پێکهێنانی هاوپەیمانیدا تەکووزی سەقامگیر بکات و سیاسەتە قورسەکان جێبەجێ بکات. گرنگترین تاقیکاری بۆ

شەرعییەتی هەر دەوڵەتێک بریتییە لە کۆکردنەوەی پیتاک، چونکو راپەڕاندنی ئەم کارە پێویستی بە هێزێکی گەورەی پولیس نییە، بەڵکو پێویستە خەڵک بە شێوەی دڵخواز و خۆکرد ملکەچی یاسا بن. هیچ دەوڵەتێک پۆلیسێکی هێند مەزن و بەهێزی نییە لە رێگایەوە بە زۆر پیتاک لە خەڵک وەربگرێت. تا ئێستایش رێژەی کۆکردنەوەی پیتاک لە وڵاتانی جیهانی سێیەمدا زۆر کەمە، ئەمەش لەبەر ئەوەی دەوڵەت و سیاسەتی ئەم وڵاتانە، ناشەرعین.

ئاوڕدانەوەیەکی دووبارە لە دۆخی رووسیا گەلێ سوودمەندە. لە ساتەوەختی رووخانی سۆڤییەتەوە ئاکادیمسیەن و رۆژنامەنووسانی رۆژئاوا هەمیشە لە لاوازبوونی دەوڵەتی رووسیا زۆر ترساون. بنەمای لێکدانەوەی ئەوان دەگەڕایەوە بۆ ئەگەری بێتوانابوونی دەوڵەتی رووسیا لە کۆکردنەوەی پیتاکدا، ئەمە پێوەرێکی گومانلێکراوە، چونکو دەوڵەتی رووسیا قەت پێشتر ئەم کارەی نەکردبوو، کەوابوو دوای رووخانی سۆڤییەت کارێکی نوێی دەست پێ کردبوو. لە راستیدا دوای رووخانی سۆڤییەتیش دەوڵەتی رووسیا هێشتا دەوڵەتێکی بەهێز بوو، بەڵام دەوڵەتێکی گەندەڵ بوو کە زۆرجار بە دەوڵەتێکی ناشەرعییان لەقەڵەم دەدا. دوای تێپەڕینی چەندینساڵ بەسەر سەقامگرتن و بەڕێوەبردنی کۆمەڵە ریفۆرمێکی گرنگ (لە سەردەمی پووتیندا) ئێستاکە رێژەی کۆکردنەوەی پیتاکی ئەم دەوڵەتە نزیک بە رێژەی زۆربەی وڵاتانی ئەورووپاییە. ئەڵبەت دڵەڕاوکێ و نیگەرانیی سەرەتایی ئاکادیمسیەنەکان کاریگەریی کرداری و راستەقینەی لەسەر سیاسەتەکانی دەوڵەت بەجێهێشت. سیاسەتمەدارانی رۆژئاوا دەستووره جۆراوجۆرەکان و دەسەڵاتخوازییە بەردەوامەکانی یێلتسینیان بە تەواوی قبووڵ کردبوو و ئەگەر بیگوتبا دەوڵەتی ناوەندی گەمارۆ دراوە و پێویستی بە یارمەتییە، بێچەندوچوون باوەڕیان پێ دەکرد.

هەروەک چۆن تەنیا سیاسەتمەدارێک دەرەقەتی ئاوەها کارێک دێت، پووتین ئەم باسوخواسە ئاکادیمیکەی بڕییەوە. لە هەمان مانگە سەرەتاییەکانی سەرکۆماریدا، سەرلەنوێ دەسەڵاتی کرێملینی بووژاندەوە و لە هەمبەر هەموو دەسەڵاتە رکەبەرەکانیدا چەسپاندی و بەمەش سەلماندی کە دامەزراوە دێرینەکانی سۆڤییەت هێشتا زیندوون. هەرکات نەیتوانیایە کارەکانی لە رێگە رەسمییەکانەوە جێبەجێ بکات لە هێزی «ڤانیعکردن»ی خۆی کەڵکی وەردەگرت. هەر پەرلەمانتار یان دادوەرێک کرێملینی قبووڵ نەبێ مووچە و ئیمتیازەکانی دەبڕدرێت (پەرلەمانی رووسیا ناتوانێ لەسەر مووچەی پەرلەمانتارانی خۆیشی بڕیار بدات چ بگا بە بوودجە دەوڵەتییەکانیتر). هەر ئەمەش وای کرد سێنای رووسیا یاسایەک پەسند بکات کە لە دونیای سیاسەتدا باو نەبووە؛ سێنا دەنگی دا بۆ کەمکردنەوەی دەسەڵات و بچووککردنەوەی خۆی. سەبارەت بە پیتاکیش دەبێ بڵێین کە لە ساڵی ٢٠٠٠دا دەوڵەت سەداسەدی پیتاکی بەراوردکراوی کۆ کردەوە. کێشەی رووسیا

نەخۆشـبوونی دەوڵەت نەبـوو بەڵکـوو نەخۆشـبوونی یێلتسـین بـوو. ئێسـتە کە سـەرۆککۆمارێکی تەندروست هاتۆتە سەرکار، دەوڵەتـی گەورە دیسـان گەڕاوەتەوە. رەنـگە ئەمە رووداوێکـی دڵـتەزێن بێـت، چونکـو لاوازکردنـی دەوڵەتـی ناوەنـدی بـۆ هەرەدەوڵەتـی سـۆڤییەت ریفـۆرمێکی پێویسـت و ژیانبەخش بوو.

دەسەڵاتی چەقبەستووی کۆنترۆڵنەکراو دوژمنـی مێژوویـی دیموکراسـیی لیبـرالییە. لە سـەدەی نۆزدەدا بەشداریکردنی سیاسی لە ئەوروپادا پەرەی سـەند. لە وڵاتـانی وەک بریتانیـا و سـویددا کە دامەزراوە سەدەناوەڕاستییەکانی وەک ئەنجوومەنەکـانی یاسـادانان، دەوڵەتە خۆماڵییەکـان و شـۆرا خۆماڵییەکان هێشـتا بەهێـز بـوون، بەشـداریکردنی سیاسـی وردەوردە و هێواشهێـواش تـێکەڵ [بە پرۆسەی سیاسـی] دەبـوو. لەلایەکیتـرەوە هەنـدێ وڵاتـی وەک فەرەنسـا و پـرۆس کە دامودەزگـای پاشـایەتی بە کـردەوە خـاوەن دەسـەڵاتێکی چەقبەسـتوو (هەم ئاسـۆیی و هەم ئەسـتوونی) بـوو، دواجار گۆڕدران بۆ وڵاتی نالیبرالی و نادیموکراتیک. لە خـۆڕا نیـیە لە سـپانیای سـەدەی بیسـتەمدا کاتالۆنیا[58] دەبێـتە ئـاخێزگە و سـەنگەری سـەرەکیی لیبرالیـزم، ئەم نـاوچەیە بەدرێژاییـی چەنـدین سـەدە و زۆر شـێلگیرانە سـەربەخۆیی و ئۆتۆنـۆمیی خـۆی پاراسـتووە. لە ئـەمریکادا ئامـادەبوونی دامەزراوە جۆراوجۆرە دەوڵەتی، خۆماڵی و تایبەتەکان بـوو بە هـۆی کەمتربـوونەوەی لەمپەرەکـانی بەردەم پەرەسەندنی خێرای مافی دەنگدان لە سـەرەتای سـەدەی نـۆزدەدا. مێژوونووسـی ناسـراوی هـاروارد، ئـارتۆر شـلەزینگێر، لە ١٩٢٢دا بە خسـتنە بەردەسـتی بەڵـگە و دۆکیـۆمێنتی جۆراوجـۆر سەلماندی کە لە پەنجا ساڵی یەکەمی دامەزرانی ئەمریکادا نزیک بە هەمـوو ویلایـەتەکـان و گـروپە خاوەن بەرژەوەندییەکان و تاقمەکان هەوڵی لاوازکردن یان تەنانەت رووخاندنی دەوڵەتـی فیـدراڵیان دەدا.[٩] دیموکراسیی نیوەلیبرالیی هێندستان نموونەیەکی تازەترە، ئەم دیموکراسییە نەک سـەرەڕا بەڵکـوو لەبەر ویلایـەت و نـاوچە بەهێزەکـان و زمانەکـان و کولتوورەکـان و تەنـانەت چیـنە کۆمەڵایەتییە جۆراوجۆرەکـانی درێـژەی بە ژیـانی خـۆی داوە. ئەمە بـابەتێکی لۆژیکـاڵ و تەنـانەت ئاشکرایە: دەوڵەتی چەقنەبەستوو رێخۆشکەرە بۆ پێکهاتنی دەوڵەتی بەرکورت.

دیکتاتۆرییەتی زۆرینە

ئەگەر لە سیسـتەمێکی دیموکراتیکـدا یەکەم سـەرچاوەی بەکارهێنـانی خراپـی دەسـەڵات ئۆتۆریتەخوازەهەڵبژێردراوەکان بن، بێگومان دووەم هۆکار و سەرچاوە خودی خەڵکن. لەم بارەیەوە

٥٨ . ناوچەیەکی باکووری رۆژهەڵاتی سپانیا کە بارسێلۆنا گرنگترین شاریەتی. و.ف

جەیمز مەدیسۆن[٥٩]، لە *فێدراڵیست پەیپێرزدا*، پێی وابوو سەرچاوەی «مەترسیی ستەم» لە سیستەمێکی دیموکراسیدا دەگەڕێتەوە بۆ «زۆرینەی کۆمەڵگا». تۆکڤیل مەترسییەکانی «دیکتاتۆرییەتی زۆرینە»ی بیر خستینەوە و دەڵێ: «بنەمای دەوڵەتی دیموکراتیک دەسەڵاتداریی ڕەهای زۆرینەیە». هەرچەند ئەم کێشەیە لە تێڕوانینی مەدیسۆن و تۆکڤیلدا مەترسییەکی جیدی بوو بەڵام ڕەنگە لە ئێستای ڕۆژئاوادا هێند گرنگ نەکەوێتە بەرچاو، چونکو کۆمەڵە میکانیزمێکی ورد و کاریگەر بۆ پاراستنی مافی تاکی و مافی کەمینەکان لەبەردەستدایە. بەڵام لە چەند دەیەی ڕابردوو و لە وڵاتانی ڕوو لە گەشەدا، ئەزموونی دیموکراسی تەنیاوتەنیا ئەزموونێک بووە کە زۆرینە - زۆرجار بەبێ هیچ جۆرە کێشە و هەرایەک و هەندێ جاریش لەگەڵ هەراوزەنادا - جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکانی سڕیوەتەوە، مافی مرۆڤی لاواز خستووە و نەریتە دێرینەکانی ئاسانگیری و یەکسانیی لە ناو بردووە.

بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم بابەتە با ئاوڕێ لە هیندستان بدەینەوە، ئەو وڵاتەی لێی گەورە بووم. هێندستان لە باسوخواسی دیموکراسیدا پێگەیەکی سست و لاوازی هەیە. ئەم وڵاتە سەرەڕای دەستەویەخەبوون لەگەڵ هەژاریی قورسدا لە ١٩٧٤ەوە بە کردەوە خاوەن دیموکراسی بووە. هەرکەسێک دەیەوێ بیسەلمێنێ دیموکراتیزاسیۆن پێویستی بە گەشەسەندنی ئابووری نییە یەکسەر ئاماژە بە تاکە نموونەی بەردەست، واتە هیندستان، دەکات. زۆرێک لەم ستایش و پیاهەڵدانانە دروستە، لە ڕاستیدا هیندستان کۆمەڵگایەکی ئازاد و بێسنوورە. بەڵام ئەگەر پەردە لەسەر دیموکراسیی هێند هەڵماڵین کۆمەڵێ حەقیقەتی ئاڵۆزتر و دڵتەزێنتر دەکەونە ڕوو. لەم ساڵانەی دواییدا هیندستان بۆتە شتێکی تەواو جیاواز لەوەی وا ستایشکەرانی بیری لێ دەکەنەوە. مەبەست ئەوە نییە لە دیموکراتیکبوونی کەم بۆتەوە، بە پێچەوانەوە لە هەندێ لایەنی گرنگەوە دیموکراتیکتریش بۆتەوە. بەڵام زیاتر لە جاران لە ئاسانگیری، سێکۆلاریزم و باڵادەستیی یاسا دوور کەوتۆتەوە و بۆتە وڵاتێکی نالیبراڵتر. ئەم دوو ڕەوتە - واتە دیموکراتیزاسیۆن و نالیبراڵبوونەوە - ڕاستەوخۆ گرێدراوی یەکترن.

هێندستان لە بریتانیا و حیزبی کۆنگرەوە فێری دیموکراسی بوو. زۆربەی دامەزراوە بنەماییەکانی دیموکراسیی لیبراڵیی هێندستان لە لایەن بریتانییەکانەوە دامەزران: دادگاکان، ئەنجومەنەکانی یاسادانان، دابونەریتی ئیداری و چاپەمەنیی (تارادەیەک) ئازاد. تەنیا کێشەکە دەگەڕایەوە بۆ ئەوەی کە ئیجازەیان بە هێندییەکان نەدەدا بە شێوەیەکی ئەوتۆ لەم دامەزراوانەدا دەور بگێڕن. دوابەدوای وەرگرتنی سەربەخۆیی لە ١٩٤٧دا، هێندییەکان بوونە میراتگری ئەم

---

٥٩ . لە داڕێژەرانی یاسای بنچینەییی ئەمریکا و چوارەمین سەرۆککۆماری ئەو وڵاتە. و.ف

دامەزراو و نەریتـــانە و ســـەرۆکایەتیی کـــۆنگرەی نەتەوەییـــی هێندســـتان ـ کە لە خەبـــاتی سـەربەخۆییخوازانەی ئەو وڵاتەدا دەوری سـەرەکیی گێڕابـوو ـ لەسـەر ئەو بنەمایـانە دیموکراسـیی خۆیان رۆ نا. تەنانەت خودی حیزبی کۆنگرەیش بە میتۆدی حیزبە بریتانییەکان هاتە دروستکردن، لە ئایـدیۆلۆژیا ناسیۆنالیسـتییە لیبـرالییەکەیەوە بگـرە بـۆ پێکهـاتەی کۆمیتەکـانی [لە حیزبەکـانی بریتانیا دەچـوو]. دادگاکـانی هێندسـتان شـێواز و میتـۆدی دادوەریـی بریتانیایـان بەکـار دەهێنـا و زۆرجـار لە رەوتـی دادوەری و چـۆنێتیی موحاکەمەکردنـدا بە یاسـاکانی بریتانیـا کاریـان دەکـرد. پەرلەمـانی دێهلیـی نـوێ یاسـا و دابـونەریتی پەرلەمـانی بریتانیـای بەرێـوە دەبـرد، تەنـانەت بـۆ «ساتەوەختی پرسیارکردن» لە سەرۆک وەزیران [بە پێـی میتـۆدی بریتانیـا دەجـووڵایەوە]. ئەگەر بریتانیا و حیزبی کۆنگرە لەبەرچـاو نەگـرین سـەختە بتـوانین بیـر لە دیموکراسـیی هێندسـتان، بەو شێوەی ئەمڕۆ دەیبینین، بکەینەوە.

یەکەم سـەرۆک وەزیـری ئەم وڵاتە، نەهـرۆ، جارێکیـان خـۆی بەم شـێوەیە پێناسـە کـرد: «دوا بریتانییەک کە بەسـەر هێندسـتاندا حکـوومەت دەکـات». ئەم دەربـڕینە راسـت بـوو. نەهـرۆ کـوڕی پارێزەرێک بوو کە هەڵسوکەوت و رەفتـارێکی تەواو بریتـانی دەژیـا و لایەنگـری بریتانییەکـان بـوو، هەروەهـا مامۆسـتایەکی تـایبەت مێـژوو و ئەدەبیـاتی بریتانیـای فێـر دەکـرد. لە سـاڵانی داڕشـتنی کەسایەتیدا وەک جێنتێلمەنێکی بریتانی پەروەردە کرا. لە یەکێک لە بەناوبانگترین قوتابخـانە شـەو و رۆژانە نادەوڵەتییەکـانی بریتانیـادا ـ قوتابخـانەی هـارۆ ـ خـرایە بەر خوێنـدنەوە و لە زانکـۆی کەمبریجدا خوێندنی باڵای درێژەپێدا. پاشان لە لەندەندا چەند سـاڵێکیتر بـۆ پـارێزەری پەروەردە کرا. نەهـرۆ تەنـانەت دوای هەڵگرتنـی بیـری ناسیۆنالیسـتیی هێنـدی، هێشـتا هەر هەڵگـری هەمـان دونیابینیی رۆشنبیرانی بەرەی چەپی بریتانیا لە ساڵانی ١٩٤٠دا بوو.

باشترین وێناکردن بۆ هێندستانی سـەردەمی سـەرۆکایەتیی نەهـرۆ لە نێـوان سـاڵانی ١٩٤٧ تـا ١٩٦٢، نـاوزەدکردنیەتی بە دیموکراسـیی تـاکحیزبی. هەڵبژاردنەکـان ئـازاد و دادپەروەرانە بەڕێـوە دەچوون بەڵام حیزبی کۆنگرە ـ واتە ئەو حیزبەی هێندستانی رزگار کردبوو و تـاکەحیزبی بەراسـتی نەتەوەیی بوو ـ بەسەر هەموو رووبەرەکاندا زاڵ بـوو و زۆرجـار زۆرینـەی دوو لە سـێی پەرلەمـان و ئەنجومەنە ئەیالەتییەکانی بەدەستەوە بـوو. ئاوەهـا پێگەیەکـی ئێرەییئـامێز هەمـوو تایبەتمەنـدییە رەسمی و نارەسمییەکانی بۆ دەقۆستەوە و وای کردبوو لە زۆر لایەنەوە کەس نەتوانێ ململانێیەکـی جیدیی لەگەڵدا بکات. وەک ئەوسای حیزبی دیموکرات لە باشـووری ئـەمریکادا، حیزبـی کـۆنگرەیش هەموو رووبەرەکانی پرۆسەی سیاسیی قۆرخی خۆی کردبوو. هێندستان دیموکراسـی بـوو بەڵام لەم دیموکراسییەدا حیزبێکـی سیاسـیمان هەبـوو لەوانـی دیکە یەکسـانتر بـوو. بە هەمـوو ئەمانەشـەوە

هێندستان وڵاتێکی تەواو لیبرال بوو. حیزبی کۆنگرە نەریتە ڕەسەنەکانی حکوومەتی یاساخوازی دەپاراست، بەتایبەت خودی نەهرۆ بە قووڵی باوەڕی بە دامەزراوە و نەریتە لیبرالییەکانی وەک یاسا و دەسەڵاتی پەرلەمان و چاپەمەنییەکان بوو و ڕێزی لێ دەگرتن. نەهرۆ پشتگیریی لە دەزگای سەربەخۆی دادوەری دەکرد، تەنانەت ئەگەر ئەم پاڵپشتییە بە مانای قبووڵکردنی شکستی سیاسی لە دادگادا بوایە. ئەو کەڵکەڵەی سێکۆلاریزم و ئاسانگیریی مەزهەبیی هەبوو و سەرەڕای ئەوەی زۆر خۆشەویست بوو تەگەرەی نەدەخستە بەردەم بیروبۆچوونی جیاواز و زۆرجار بیرە جیاوازەکان هەم لە حیزبەکەی و هەم لە دەوڵەتدا سەرکەوتنیان بەدەست دەهێنا.

سەردەمی شەست و حەفتاکان کە لەم وڵاتەدا گەورە دەبووم، ئەم نەریتە هێشتا زیندوو بوو بەڵام بەرەو نەمان دەچوو. حیزبی کۆنگرە لە ڕێکخراوێکی زیندوو و بەبنەماوە گۆڕدرا بۆ دەربارێکی ماستاوچی و شاهانە کە ستایشی سەرۆکە جەماوەرییەکەی خۆی، واتە ئیندیرا گاندی، دەکرد و هەر ئەم سەرۆکە بوو مانیفێست و چارەنووسی حیزبەکەی دیاری دەکرد. خاتوو گاندی کۆمەڵە سیاسەتێکی پۆپۆلیستیی بەڕێوە دەبرد کە زۆربەیان یاسانەخواز و بێگومان نالیبرالی بوون، بۆ نموونە دەتوانین ئاماژە بدەینە بەنەتەوەییکردنی بانکەکان و هەڵوەشاندنەوەی مافەکانی شازادە هێندییەکان. بەڵام بەمەشەوە هێشتا دادگاکان بە زۆری سەربەخۆ بوون، چاپەمەنییەکان ئازاد بوون و ئاسانگیریی (لێبوردەیی) مەزهەبی پیرۆز و بەڕێز بوو. بەڵام حیزبی کۆنگرە وردە وردە لەم دامەزراو و بەهایانە زیاتر و زیاتر دوور دەکەوتەوە. لەمەش گرنگتر ئەوە بوو کە حیزبی کۆنگرە ئەو پێگە باڵا و بەرزە نەتەوەییەی پێشووی لە دەست دا و کۆمەڵە هێزێکی تازە بە مەبەستی پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە هاتنە مەیدان کە گرنگترینیان حیزبی بونیادگەرای هێندوو، واتە حیزبی بەهاراتیا جاناتا (بی.جی.پی) بوو. ئەڵبەت بی.جی.پی تەنیا یەکێکە لەو هەموو حیزبە پڕهەراوزەنا تازانەی کە جیاوازییە ناوچەیی و مەزهەبی و چینایەتییەکان بە ئاراستەی ڕاکێشانی سەرنجی خەڵکدا بەکار دەهێنن. هەر بۆیە دەنگدەری نوێ هاتوونەتە نێو سیستەمی سیاسییەوە کە زۆربەی هەرەزۆریان لە توێژی هەژار و لادێیی و چینە خوارەکانی کۆمەڵگان. لە پەنجاکاندا نزیکەی لە سەدا ٤٥ی جەماوەر دەنگیان دەدا و ئەم ڕێژەیە ئێستە سنووری ٦٠ی تێپەڕاندووە. بیرمەندێکی زانستە سیاسییەکانی هێندستان بە ناوی یووجێندرا یاداف، خوێندنەوەیەکی بۆ ئەم بابەتە کردووە و پێی وایە «گۆڕانکارییەکی بنەمایی بەڵام لەسەرخۆ» هێندستانی گرتۆتەوە، واتە کردنەوەی دەرگاکانی سیاسەت بە ڕووی ئەو تاقم و گرووپە زۆر بەربڵاوانەی دیکەدا کە پێشتر کەوتبوونە پەراوێزەوە. ئەم حیزبانە هێندستانیان دیموکراتیکتر کردۆتەوە بەڵام هاوکات نالیبرالیتریشیان کردۆتەوە.

بی.جی.پــی له ڕێگــای شــەرمەزارکردنی ســێکۆلاریزمی نەهــرۆ و پشــتیوانیکردنی جــۆرە ناســیۆنالیزمێکی میلیشــیاییی هێنــدوویی و هەڵگــرتن و پەرەپێــدانی دروشــم و هێرشــی دژ بە موسوڵمانان و مەسیحییانەوە دەسەڵاتی گرتە دەست. ئەم حیزبە هەوڵێکی نەتەوەییی بە ئاراستەی رووخانــدنی مزگەوتێکــدا لە بــاکووری هێندســتان (لە شــاری ئایۆدیەیــا) خســتە گەڕ، چونکــوو دەستەیەک لە هێندووەکان پێیان وابوو ئەم مزگەوتە لە شوێنی لەدایکبوونی «رامـا»[٦٠]دا دروست کراوە. بی.جی.پـی گوێی نەدەدا بەوەی کە رامـا سیمایەکی ئەفسـانەییە و مەزهەبـی هێنـدوو دژی توندوتیژی و لایەنگری ئاسانگیرییە، تەنانەت بۆی گرنگ نەبوو کە هێندستان مێژوویەکی تـۆقێنەری توندوتیژیی مەزهەبی ژیاوە (کە بۆ جارێکیتر لە رووداوی ئایۆدیەیـادا دووپـات بـوویەوە). دروشـمە پڕ لە قینەکانی بی.جی.پی سەرنجی دەنگدەرانی رەسەنی ئەو حیزبەی بۆ لای خۆی رادەکێشا. بەم دواییـــانە بی.جی.پـــی دەوڵەتێکـــی هاوپەیمـــانیی پێـــک هێنـــاوە و بە ناچـــار و لەبەر ئەنـــدامە هاوپەیمانەکـانی، دروشـمی دژی موسـوڵمانان، مەسـیحییان و چینـە خوارووەکـانی کۆمەڵگـای کەم کردۆتەوە. بەڵام هێشـتا سیاسـەتی سـەرەکیی ئەم حیـزبە «بەهێنـدوویيکردنی هێندسـتان»ە، واتە سەرلەنوێ نووسینەوەی کتێبی مێژووی قوتابخانەکان بە مەبەستی کەمکردنەوەی رۆڵی موسوڵمانان و کەمایەتییەکــانیتر، کــردنەوەی کــۆلیژی بەختناســـی[٦١] لە زانکــۆ گەورەکانــدا و پەرەپێــدانی کەڵکوەرگرتن لە هێما مەزهەبییەکانی ئایینی هێندوو لە شوێنە گشتییەکاندا. ئەم حیـزبە هەرکـات کەوتبێـتە تەنگـاوێکی سیاسـییەوە هەوڵـی هەڵگیرسـاندنی شـەڕی مەزهەبیـی داوە کە بـۆ نمـوونە دەتوانین ئاماژە بە رووداوەکانی ساڵی ٢٠٠٢ی گوجەرات بکەین[٦٢].

دەوڵەتی خۆمـاڵیی بی.جی.پـی لە گوجەراتـدا بە شـێوەیەکی بێـوێنە لە بەرانـبەر کۆمەڵکـوژیی هەزاران پیاو و ژن و منداڵی بێتاوانی موسوڵماندا بێدەنگ بوو و تەنانەت بگـرە یـارمەتیی بکەرانـی ئەم جینایەتەیشـی دەدا. لەم پاکسـازییە ئێتنیکیـیەدا بە هەزاران کەس لە مـاڵ و شـاری خۆیـان ئاوارە و دەربەدەر کران. لە هەندێ لایەنەوە ئەمە یەکەم کۆمەڵکوژییەک بـوو لە هێندسـتاندا کە بە یارمەتیی دەوڵەت ئەنجام دراوە. لە هەمووی دڵتەزێنتر ئەو حەقیقەتەیە کە بەپێی هەموو بەڵگەکان ئەم رووداوە بوو بە هۆی پتەوبـوونەوەی حیزبـی بی.جی.پـی و پـێگەی هێنـدوویی ئەم حیـزبە. لە

---

٦٠ . خودای ئەفسانەییی هێندووەکان. و.ک

٦١ . Astrology : خوێندنەوەی چارەنووس بە پێی ئەستێرەکان. و.ک

٦٢ . لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی ٢٠٠٤دا حیزبی کۆنگرە توانیی زۆرینەی رێژەییی دەنگەکان بەدەست بهێنێ و بوو بە بەرپرسی دروستکردنی دەوڵەتی هاوپەیمانی. حیزبی کۆمۆنیستی هێندستانیش یەکێکە لە گرنگترین لایەنەکانی ئەم هاوپەیمانییە کە دواجار دەوڵەتێکی چەپگەرای لێ کەوتۆتەوە. و.ف

راستیدا سەرۆکی گوجەراتی بی.جی.پی دەیویست ئەم توندوتیژییانە بکاتە بیانوویەک بۆ ئەوەی چەند مانگ دواتر هەڵبژاردن بەڕێوە بچێت، بەڵام کۆمیسیۆنی ناحیزبیی هەڵبژاردنەکان زۆر بوێرانە ئیجازەی بەم کارە نەدا و رایگەیاند کە ئەم بارودۆخە بۆ بەڕێوەبردنی هەڵبژاردن ناشێت.

دەمارگرژیی مەزهەبی تەنیا لایەنێکی سیمای تازەی دیموکراسیی هێندستانە. گەندەڵیی بەربڵاو و گوێنەدان بە باڵادەستیی یاسا سیاسەتی ئەم وڵاتەی بەتەواوی گۆڕیوە. با ئاوڕێک لە ئۆتارپرادێش بدەینەوە کە گەورەترین ویلایەتی هێندستان و پێگەی سیاسیی نەهرۆ و گەورە کاربەدەستانی دیکەی حیزبی کۆنگرە بوو. ئێستاکە بی.جی.پی و دوو حیزبی چینی خوارەوە بەسەر ئەم ئەیالەتەدا زاڵ بوون. تاقە ناوێک دەتوانین بیبڕین بە باڵای سیستەمی سیاسیی ئەم ئەیالەتەدا یەک ناوە: «دیموکراسیی چەتەیی». لەم ئەیالەتەدا هەموو ساڵێ هەڵبژاردن بەڕێوە دەچێ و سندووقەکانی دەنگدان لەسەر یەک کەڵەکە دەکرێن. حیزبی سەرکەوتوو دامودەزگای ئیداری و تەنانەت هەندێجار دادگاکان پڕ دەکات لە ئەندامانی خۆی و بەرتیل بە نوێنەرانی حیزبی دژبەری دەدات بەڵکوو بیانکاتە ئەندامی خۆی. تراژیدیای میلیۆنان دەنگدەری چینە خوارەکان ئالێرەدا دەقەومێ، ئەم جەماوەرە لێقەوماوە بە سۆزی بەڵێنداری و بەرپرسایەتی نوێنەرەکانیان هەڵدەبژێرن، بەڵام ئەم نوێنەرانە بە تاڵانکردنی سامان و سەروەتی میللەت گەلێ بەدەسەڵات و دەوڵەمەند دەبنەوە، کەچی هاوکات کۆمەڵێ دروشمی رووت و بێناوەڕۆک لەسەر بارودۆخی دژوار و سەختی خەڵک بەرز دەکەنەوە.

خراپترین دۆخی ئەم پرۆسەیە لە نوڤامبری (تشرینی دووەم) ١٩٩٧دا رووی دا؛ سەرۆک وەزیرانی ئۆتارپرادێش بە مەبەستی پاراستنی زۆرینە لە پەرلەماندا، ٩٣ وەزیری بۆ کابینەکەی دەسنیشان کرد تاکوو هەموو ئەو نوێنەرانەی حیزبەکەیان دەگۆڕن و پشتیوانی لەو دەکەن، پۆستێکی دەوڵەتییان بەربکەوێت. وەزیرە تازەکان رابردوویەکی پڕهەورازونشێویان هەبوو؛ نۆزدەیان پێشینەی تاوانکاری و مەحکوومبوونیان هەبوو (دیارە مەبەستم غەرامەی لێخوڕینی ئۆتۆمبیل نییە). بۆ وێنە وەزیری زانست و تەکنۆلۆژیا، هەری شنکار تیواری، لە ئیدارەی پۆلیسدا دۆسیەیەکی بۆ کرابوویەوە کە بەپێی ئەو دۆسیەیە تاوانبار بوو بە ئەنجامدانی ٩ قەتڵ (کوشتن)، دە جار هەوڵدان بۆ ئەنجامدانی قەتڵ، سێ جار دزی و سێ جار مرۆڤڕفاندن. وەزیری بەڕێوەبردنی گەڵاڵەکان (با واز لە واتاکەی بهێنین)، راگوراج پراتاپ سینچ، بە تۆمەتی سێ قەتڵ، سێ جار هەوڵدان بۆ قەتڵ و چەندجاریش مرۆڤڕفاندن لە ژێر لێپرسینەوەدا بوو (بەگشتی ٢٥ تاوان). وەزیرێکیتر بە ناوی پراتاپ سنچ دەسەڵاتی تازە دۆزراوەکەی کردبووە پردێک بۆ ئەوەی خۆی

بکاتە بارۆنێکی فیۆدال. گۆڤاری هەواڵنێریی *ئاوت لووک* کە یەکێکە لە بەپێزترین گۆڤارەکانی هێندستان، بەم شێوەیە هەوارگەکەیمان بۆ وێنا دەکات:

لە حەوشەی ماڵەکەیدا خوانێکی گشتی دەکاتەوە و عەدالەتی خێرا بەڕێوە دەبات ـ «رەعیەتە خەتاکارەکان» غەرامە دەکات یاکوو دەستووری فەلاقەکردنی توندیان دەدات. رەعیەتەکانی ـ پیاوان و ژنان و منداڵانی هەژار ـ تەوێڵ بە پێیدا دەساون و داوای لێبوردنی لێ دەکەن. هەموو بەیانییەک جەماوەر لە دەرەوەی ماڵ و موڵکە قورس و قایمەکانیدا کۆ دەبنەوە و بە کڕنووشبردن رێزی لێ دەگرن... ئەم (سالارە) ٢٨ ساڵە سواری ئەسپی شاهانە دەبێت، چەندەها فیلی هەیە و بە خێراییەکی زۆرەوە بە ئۆتۆمبیل تەڕاتێن دەکات و لایەنگرە چەکدارەکانیشی بەدوای ئۆتۆمبیلەکەیدا بەڕێوەن. بەپێی دۆسییەکانی پۆلیس نەیارانی خۆی دەکوژێت و چەتەگەری دەکات، بەڵام هیچکام لەم شتانە نەبۆتە لەمپەر لە بەردەم پێشکەوتنەکانیدا. ئەوکاتەی بۆ یەکەم جار هەڵبژاردنی ١٩٩٣ی بردەوە هێشتا ٢٤ ساڵیشی نەبوو. سێ ساڵ پاش ئەو بەڕوارە بۆ جارێکیتر لە ململانێکان [ی هەڵبژاردندا] بەشداریی کرد بەڵام جیا لە بی.جی.پی کەسیتر نەیدەوێرا دژایەتیی لەگەڵدا بکات.[١٠]

ئەمە سیمای راستەقینەی دیموکراسیی هێندستانە. کەچی بەم حاڵەشەوە لە رۆژئاوادا کەس نایەوێ بە شێوەیەکی جیدی لێی بکۆڵێتەوە. ئێمە پێمان خۆشە بە خەونی جوانی دەنگدانی هێندییەکان و چێژەکانی گەورەترین دیموکراسیی جیهانەوە بژین. بەڵام بیرمەندانی هێندی لێکدانەوەیەکی جیاوازیان بۆ ئەم دیموکراسییە هەیە. کۆڵدیپ نایار، کۆنە رۆژنامەنووسی هێندستان، رووداوەکانی ئۆتارپرادێش بە «کوشتنی دیموکراسی لە رۆژی نیوەڕۆدا» پێناسە دەکات. نووسەرێکی بەناوبانگی دیکە، پرم شنگرجا، پێی وایە لە ئۆتارپرادێش دیموکراسی «دووسەد ساڵ» گەڕاوەتە دواوە. بەڵام ئۆتارپرادێش تاقە نموونە نییە. گەندەڵیی سیاسی لە ئەیالەتە دراوسێکانی ئۆتارپرادێش، بیهار و هاریانا، گەلێ بەرفراوانتر و قووڵترە. رەوتی گەندەڵی تەنانەت پەرلەمان و دەوڵەتی دێهلیشی گرتۆتەوە، ئەڵبەت بە رێژەیەکی کەمتر.

دەزگای دادوەری کە سەردەمانێک سەرگوڵی دیموکراسیی هێندی بوو، ئێستا بۆتە کەنیزێکی گەندەڵی دەسەڵاتی سیاسی. لە ١٩٧٥دا دادوەرێکی خۆماڵی ئیندیرا گاندیی سەرۆک وەزیرانی لەسەر کار لابرد، چونکو پێی وابوو یاسایەکی بچووکی هەڵبژاردنی پێشێل کردووە. لە ١٩٨١دا دادوەرێکی خۆماڵیی دیکە بڕیارێکی دژی بەهێزترین سیاسەتمەداری ئەیالەتیی هێندستان واتە سەرووەزیری ئەیالەتی ماهاراشیترا راگەیاند (ئەم ئەیالەتە دەوڵەمەندترین ئەیالەتی هێندستانە کە پایتەختی ئابووریی ئەو وڵاتە، واتە بەمبەیی، کەوتۆتە ئەو ئەیالەتەوە). بەڵام ئێستا هەر کە

حیزبێک لە ناوچەیەکدا دەسەڵات دەگرێتە دەست یەکسەر بەدوای رێگایەکدا دەگەڕێ بۆ ئەوەی دادگا خۆماڵییەکان پڕ بکا لە هاوڕێ و ئەندامانی خۆی. ئێستە دادوەران بوونەتە ئالاهەڵگری ئەم پرۆسەیە و بوونەتە خزمەتکاری سەرکردە سیاسییەکان بەشکوو پێگەی کارییان توندوتۆڵ بکەنەوە و دوای خانەنشینی خەڵات بکرێن. لەوڕۆدا جگە لە دیوانی باڵای دیهلیی نوێ، هیچ دادگایەکیتر خاوەن ئەو سەربەخۆییە نییە کە زۆربەی هەرەزۆری دادگاکان سەدەیەک لەمەوپێش بوویان.

هێندستان هەمیشە گەندەڵیی تێدا بووە، بەڵام تا پێش حەفتاکان وردەگەندەڵییەکی کەمبایەخ دەبینرا کە ئەویش لەبەر یاسای ئابووریی گەمژانەی وڵات بوو. باوترین جۆری گەندەڵی لە شەستەکاندا بریتی بوو لە بەرتیلوەرگرتنی کاربەدەستێکی دەوڵەتی لە [چالاکانی] کەرتی تایبەت. ئەمە زەبری لە گەشەسەندنی ئابوروی دەدا بەڵام کۆی پرۆسەی سیاسیی پەک نەدەخست. گەندەڵیی سیاسیش دەبینرا بەڵام کەم و بەرکورت بوو. هیچکات تاوانی گەندەڵی نەخرایە پاڵ نەهرۆ یان سەرۆک وەزیرانی دوای ئەو واتە لەعل بەهادۆر شەستری، یاکوو ئەندامێکی باڵای دەوڵەت لە پەنجا و شەستەکاندا. رەنگە لە هەموو شت گرنگتر ئەوە بێت کە دەزگای دادوەری دەزگایەکی پاکژ و خاوەن پێوەری بەرز و باڵا بوو. نەهرۆ لە ١٩٥٨دا یەک لە بەرجەستەترین دادوەرانی هێندستانی بە ناوی ئێم سی چاگلا وەک باڵیۆزی ئەو وڵاتە لە ئەمریکادا دیاری کرد. ئەنجومەنی پارێزەرانی بەمبەیی زۆر خێرا بە راگەیاندننامەیەکی رەسمی ئەم کارەی شەرمەزار کرد و نیگەرانیی خۆی دەربڕی. بە باوەڕی ئەوان دانانی دادوەرێک لە پۆستێکی بەرزدا سیمای سەربەخۆی دەزگای دادوەری دەخاتە بەر مەترسییەوە. کەچی ئێستا پێشکەشکردنی پۆستە دەوڵەتییەکان بە دادوەرانی گوێڕایەڵ هێند ئاسایی بۆتەوە کەس تووشی سەرسووڕمان ناکات. لە ئاکامدا هەرچەند گەندەڵی و بەکارهێنانی خراپی دەسەڵات لە هێندستاندا گەشتۆتە ئەوپەڕی خۆی، بەڵام هیچ دادوەرێک لە هیچ شوێنێکی ئەم وڵاتەدا دۆسیەیەک بۆ سیاسەتمەدارێکی بەهێز ناکاتەوە و مەحکوومی ناکات. تەنیا سەرۆکی کۆمیسیۆنی هەڵبژاردن بوو کە هەوڵی پاککردنەوەی پرۆسەی هەڵبژاردنی لە گەندەڵی دەدا کە هەراوزەنایەکی گەورەی لێ کەوتەوە.

ئێستە کە ئاوڕێک لە رابردوو ئەدەینەوە بە باشی تێدەگەین کە لە پەنجا و شەستەکاندا حیزبی کۆنگرەی نەهرۆ تەکووزییەکی لیبرالئاسای بەسەر هێندستانا داسەپاند، بەڵام ململانێکانی ئەو حیزبە تازە هەڵتۆقیوانەی لە پێناو کۆکردنەوەی دەنگی جەماوەردا بە ئاشکرا سیاسەتی وورووژاندنی هەستی زمانی و مەزهەبییان بەکار دەهێنا، بوو بە هۆی لەخشتەچوونی ئەم تەکووزییە. گەورەترین رەنگدانەوەی ئەم دیاردەیە زیاتر لە هەموو شوێن لە بارودۆخ و گۆڕانکارییەکانی زادگەکەی مندا دەرکەوتووە. بەمبەیی شارێکە کۆمەڵگای کەمایەتییە گرنگەکانی بەردی بناغەیان داناوە:

پیشەکارانی پارسی[٦٣]، بازرگانانی گوجەراتی، رێستۆرانداره موسوڵمانەکان و هەروەها بریتانییەکان. بە پێچەوانەی کەلکەتە و دێهلی، ئەم شاره قەت نەبوو بە پایتەختی بریتانییەکان. دەتوانین ئەم شاره بشوبهێنین بە تێکەڵکردێکی نیۆیۆرک و لۆس ئانجلێس، واتە شارێکی تازە هەڵتۆقیو و پارەپەرست، بەڵام لە هەمان کاتدا زیندوو و شیاوسالار و ئاسانگیر. وەک زۆربەی شاره بەندەرییە گەورەکان ئەم شارەش هەمان کەشوهەوای وروژێنەری جیهانیی بەسەردا زاڵ بوو.

تاقە شتێک لە بەمبەییی ئەو سەردەمە ماوەتەوە تەنیاوتەنیا یادەوەرییەکی رووتە و هیچیتر. لە بیست ساڵی رابردوودا سەرهەڵدانی ناسیۆنالیزمی هێندوو و مۆدێلە خۆماڵییەکەی، واتە نیشتمانپەرستیی توندڕەوانەی ماراتا، سیمای پێشووی ئەم شارەی تێک داوە، ئەو حیزبە ئەیالەتییەی ئالاهەڵگری ئەم بزاڤەیە، حیزبی شیوسنا، ناوی خۆی لە سەرکردەیەکی سەدەی حەڤدە بە ناوی شیواجی وەرگرتووە، ئەو کابرایە دژی ئیمپراتۆرە مەغۆلەکانی (موسوڵمان) دێهلی بوو. ئەو حیزبە سوورە لەسەر سڕینەوەی ئاسەوارەکانی «بێگانە» لە پارێزگای ماهاراشیترا کە بەمبەیی دەبێتە پایتەختی (لە سەدەی دوازدەهەمەوە وردەوردە موسوڵمانان تێکەڵ بە هێندستان بوون بەڵام وا دیارە ٨٠٠ ساڵ ناتوانێ ببێتە پێوەری هێندیبوونی ئەوان). گەورەترین دەرکەوتەی ئەم سیاسەتە هەڵدەگەڕێتەوە بۆ بەرنامەی گۆڕینی ناوی هەموو ئەو شار و شارۆچکە و جادە و بینایانەی ناوێکی رەسەنی هێندوویان نییە. لووتکەی ئەم بەرنامەیە ئەوکاتە بوو کە لە ١٩٩٦دا گۆڕینی ناوی بەمبەیی بۆ مۆمبای کەوتە رۆژەڤەوە، بێگومان ئەم بابەتە مانای دەستکردبوونی زۆربەی هەرەزۆری ناوەرۆکی ناسیۆنالیزمی هێندوو. بە پێچەوانەی بیجینگ (شارێکی کۆن کە رۆژئاواییەکان لە زمانی ئینگلیزیدا ناوی «پیکەن»یان بۆ دانا)، لە راستیدا بەرلەوەی پورتەگاڵییەکان و بریتانییەکان ئەم ناوەی لەسەر دانێن قەت شارێکمان بە ناوی مۆمبای نەبووە. بەمبەیی وەکوو سەنگاپوور و هۆنگکۆنگ گوندێکی بچووکی ماسیگری بوو، کۆلۆنیالیستەکان کردیانە شار. «مومبای» گەڕانەوە نییە بۆ رابردوو، بەڵکوو شەرعییەتبەخشینە بە ئەفسانەیەک.

رەنگە ناوی تازەی شارەکان وەک کردەیەکی هێمایین لێک بدرێتەوە، بەڵام نیشاندەری ئەوەیە کە «روانگە» تووشی ئاڵوگۆڕێکی گەورە بووە. ئەم ئاڵوگۆڕە لە کاتی قەیراندا دەتوانێ بەرهەمهێنەری کارەساتی خوێناوی بێت. لە دە ساڵی رابردوودا گەورەترین کەمایەتیی بەمبەیی، واتە موسوڵمانان، بوون بە قوربانیی کۆمەڵە ئاژاوەیەکی خوێناوی کە خراپترین ئاژاوەی دوای پارچەپارچەبوونی خوێناویی هێندستان لە ١٩٤٧دا بووە. بە دەیان هەزار کەس کوژراون و سەدان هەزار کەس لە ترسدا بەمبەییان بەجێهێشتووە و روویان کردۆتە گوندەکان. ئەمە دەقاودەق

٦٣ . مەبەست ئەو زەردەشتییانەیە کە بنەچەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ ئێران. و.ف

پێچەوانەی ڕەوتی باو و ئاساییە کە کەمایەتییەکان بە مەبەستی بەهرەمەندبوون لە یەکسانی و بەدەستهێنانی پێگەیەکی باشتر بە کۆمەڵ ڕوو لە شارەکان دەکەن. کۆمیسیۆنێکی سەربەخۆ پۆلیس و دەوڵەتی بەوە تاوانبار کرد کە هیچ پارێزگارییەک لە قوربانییانی ئەم ئاژاوەیە ناکەن و تەنانەت جارناجارێ یارمەتیی یاخیبووانیش دەدەن. ئەمەش بوو بە مایەی تۆڵەسەندنەوەی موسوڵمانان کە دوژمنایەتیی مەزهەبیی لەم ئەیالەتەدا هێندەی تر قووڵ کردەوە، بە شێوەیەک کە زۆربەی چاودێران بە درێژاییی تەمەنیان قەت ئاوەها دۆخێکیان نەدیبوو. ئەم ڕەوتە هەموو هێندستانی گرتۆتەوە و تەنیا لە بەرانبەر موسوڵمانانیشدا بەڕێوە ناچێ، دوا نموونەی ئەم ڕووداوانە لە گوجەراتدا قەوما. هەژماری ئەو مەسیحییانەی لە نێوان ساڵانی ١٩٩٨ و ١٩٩٩دا بوون بە قوربانیی توندوتیژییە مەزهەبییەکانی هێندستان، چوارقاتی سیوپێنج ساڵی ڕابردوو بوو. لە ١٩٩٩ بەدواوە بەڵگە و ئامارەکان ناتەواو و کەموکورتن، بەڵام هێشتا ڕێژەی قوربانییان هێند زۆرە مرۆڤ سەرسام دەکات. جیا لەم کوشتوبڕانە هەندێ تێگیرانی دیکەیش قەوماوە، وەک سوتاندنی ئینجیل، تالانکردنی کلێساکان و دەستدرێژیکردنە سەر ڕاهیبەکان. دیسان دەوڵەت یان ئیجازەی لێکۆڵینەوەی لەسەر زۆربەی ئەم تاوانکارییانە نەداوە یاکوو خستوویەتە دواوە.

شەڕی ڕەگەزی هاوتەمەنی مێژووە و ڕژێمە دیکتاتۆرییەکان لە پەرەپێدانی ئەم شەڕانەدا دەستیان هەبووە. بەڵام لە هەموو ئەو وڵاتانەدا کە تازە بە تازە و ئاراستەی دیموکراتیزاسیۆنیان گرتۆتە پێش، نیشانەکانی ئاوەها دیاردەیەک دەبینرێت و مرۆڤ گەلێ نیگەران دەکات. هۆکارەکەی گەلێ ساکارە: هەرچی کۆمەڵگا زیاتر بکرێتەوە سیاسەتمەداران زیاتر هەوڵی کۆنترۆڵکردنی دەسەڵات دەدەن و بۆ کۆکردنەوەی دەنگەکان پەنا دەبەنە بەر ڕێگایەک کە دواجار ڕاستەوخۆترین و کاریگەرترین ڕێگایە؛ واتە کەڵکوەرگرتن لە یەکێتی و یەکخستنی گروپێک لەسەر بنەمای دژایەتیکردنی گروپەکانیتر. زۆرجار ئەم سیاسەتە دەبێتە هۆی هەڵگیرسانی تێگیرانی ئێتنیکی و مەزهەبی. هەندێ جاریش ئەم پێکدادان و تێگیرانانە دەگۆڕدرێن بۆ شەڕێکی هەمەلایەنە و ڕاستەقینە.

شەڕ

ڕۆژی ٨ی دێسامبری (کانونی یەکەم) ١٩٩٦ ژاک لانگ بە پەلە چوو بۆ بێلگراد. سیاسەتمەدارای بەناوبانگی فەرەنسا و وەزیری پێشووی ڕۆشنبیری، کەوتبووە ژێر کاریگەریی ڕێپێوانەکانی دەیان هەزار

خوێندکاری یۆگۆسلاڤیاوە کە بۆ ناڕەزایی دەربڕین بەرانبەر سەرۆککۆماری ئەو وڵاتە، سلۆبۆدان میلۆسـویچ، کـۆ بووبـوونەوە، لانـگ و زۆربەی رۆشـنبیرانی رۆژئـاوا میلۆسـویچیان بە بەرپرسـیاری شـەڕی باڵکـان دەزانـی. لانـگ دەیویسـت پشـتیوانیی مەعـنەوی لە ناڕازییـانی یۆگۆسـلاڤیا بکـات. سـەرکردایەتیی بـزووتنەوەکە لە نووسـینگەکانیان لە کـۆلێژی فەلسـەفەی یەک لە زانکۆکانـدا پێشوازییان لێکرد، بەڵام تەنیا بۆ ئەوەی بە نووکەشەق بیکەنە دەرەوە و بە «دوژمنـی سـێرب»ی نـاوزەد بـکەن و فـەرمانی پـێ بـدەن وڵاتەکەیـان بە جـێ بهێڵـێ. دەرکەوت کە خوێنـدکاران لەبەر دەسـپێکردنی شـەڕ دژایەتیـی میلوسـویچ نـاکەن، بەڵکـوو لەوە نـاڕازین کە نەیتوانیـوە لە شـەڕدا سەربکەوێت.

ئەم رووداوە، کە بوو بە مایەی تەریقبـوونەوە و پەسـتبوونی لانـگ، بۆچـوونێکی بـاو و زۆرجـار هەڵەی خسـتە روو: هێـزە دیموکراسـیخوازەکان لایەنگـری پێکەوەژیـانی ئەتنیکـی و ئاشـتین. بەڵام مەرج نیـیە ئەم بۆچـوونە هەمیشـە راست بێـت. دیموکراسـییە لیبـرالییە پێشـکەوتووەکان، زۆربەی کات، دەتوانن بەبێ توندوتیژی و تیرۆر و تۆقاندن جیاوازییە رەگەزییەکان قبووڵ بـکەن و ژیـانێکی ئاشتییانە لەگەڵ دیموکراسییە لیبرالییەکانیتردا بژین. بەڵام لە راسـتیدا ئەگەر دیموکراسـی تـێکەڵ بە کۆمەڵگایەکی ناتەبا و رەنگاوڕەنگ بێت کە هیچ جۆرە مێژوویەکی لیبرالیزمی یاساخواز نەژیـاوە، دەبێتە هـۆی سـەرهەڵدانی ناسـۆنالیزم، ململانێـی ئەتنیکـی و تەنـانەت شەڕوشـۆڕ. لەو هەڵبـژاردنە یەکلەدوای‌یەکـانەدا کە یەکسـەر دوای رووخـانی کۆمـۆنیزم لە سـۆڤییەت و یۆگۆسـلاڤیادا بەڕێوەچـوون، جوداییخـوازە ناسیۆنالیسـتەکان سـەرکەوتن و دواجـار ئەم وڵاتـانە لێـک تـرازان و هەڵوەشـانەوە. ئەم دیـاردەیە لە جەوهەردا شـتێکی خـراپ نەبـوو، چوونکـوو ئەم وڵاتـانە بە زۆر پێکەوە لکێنرابوون. بەڵام چونکوو هیچ جۆرە گەرەنتـی و دامەزراوە و دەسـەڵاتێکی سیاسـی نەبـوو پشتیوانی لەو هەموو کەمایەتییانە بکات کە لەم وڵاتە تـازەهەڵتۆقیوانەدا دەژیـان، ئەو جیـابوونەوە خێرا و کتـوپڕانە بـوون بە مـایەی کەوتـنەوەی زنجیـرەیەک شـۆڕش و ئـاژاوە و سـەرکوتکردن و لە هەندێ وڵاتی وەک بۆسنی و ئازەربایجان و گورجستاندا شەڕیان لێ کەوتەوە.

پێویستە سیاسەتمەداران بـۆ بەدەسـتهێنانی دەنگـی خەڵـک هەڵبژاردنەکـان بـکەن بە مەیـدانی رکابـەری و ململانـێ. لە هەر کۆمەڵگایەکـدا نەریتـی تونـدوتۆڵ بـۆ [بەڕێـوەبردنی] گـروپە فرەنەتەوەییەکـان یـان تواندنەوەی کەمایەتییەکـان لە نـاو کۆمەڵگـادا لە بەردەسـتدا نەبێـت، بـۆ بەدەسـتهێنانی پشـتیوانیی خەڵـک سـادەترین کـار ئەوەیە کە پەنـا ببەیـتە بەر پرسـە رەگەزی، ئەتنیکی و مەزهەبییەکان. هەر گروپێکی ئەتنیکی دەسەڵات بگرێتە دەست گروپە ئەتنیکییەکانیتر دەنێتە لاوە. وا دیـارە رێکەوتـن و پێکەوەژیـان نـامومکینە؛ ئیمکـانی دیـالۆگ و دەمەتەقـێ لەسـەر

خانووبەرە، نەخۆشخانە و [کۆکردنەوەی] خێرو خێرات هەیە، بەڵام ئایا ئیمکانی ڕێکەوتن لەسەر مەزهەبی نەتەوەییش هەیە؟ ئەگەر رکابەریی سیاسی بەرهەمهێنەری دووبەرەکی بێت ئەگەری ئەوە دەچێت زۆر خێرا بگۆڕدرێ بۆ شەڕانگێزی و توندوتیژی. ئافریقا گەلێ بزاڤ و شەڕی چەکداری و کوودێتای بەخۆوە دیوە کە زۆربەیان دژ بە حکوومەتگەلی ئەتنیکی هەڵگیرساون، زۆربەی ئەم حکوومەتانەش لە ڕێگای هەڵبژاردنەوە هاتبوونە سەرکار. ئەو دوو توێژەرەی وا لە هۆکارەکانی رووخانی دیموکراسییە ئاسیایی و ئافریقاییەکان لە دەیەی ١٩٦٠دا کۆڵاونەتەوە، دەرئەنجام پێیان وایە دیموکراسی «بە هیچ شێوەیەک لە شوێنێکی تەژی لە هەڵاواردنی قووڵی ئەتنیکیدا سەقامگیر ناکرێت». [١١] توێژینەوەکانی ئەم دواییانە، بەتایبەت لە ئافریقا و ئاسیای ناوەڕاستدا، ئەو بۆچوونە رەشبینانەیان پشتڕاست کردۆتەوە. پسپۆڕێکی گەورەی بواری ململانێ ئەتنیکییەکان بە ناوی دۆناڵد هۆرۆویتز ئاوەها ئەنجامگیرییەک ئەدا بەدەستەوە: «مرۆڤ کە لەم چیرۆکە دڵتەزێنە ورد دەبێتەوە... چیرۆکی داڕووخانی ئاشکرای دیموکراسی لە کۆمەڵگا فرەچەشنییەکاندا... حەز دەکات دەستەکانی بە نیشانەی تەسلیمبوون بەرز بکاتەوە. هەڵبژاردن سوودی چییە ئەگەر دواجار لە زامبیادا حکوومەتی بەمبا جێگای حکوومەتی نیانجا[٦٤] بگرێتەوە کە هەردووکیان وەک یەک و بەقەد یەک دەمارگرژ و گەمژەن، یان لە بەنیندا هەڵبژاردن دەسەڵات لە باکوور بسێنێتەوە و بیسپێرێتە دەست باشوور کە هیچکامیان هیچ حسێبێک بۆ نیوەی دیکەی وڵات ناکات؟». [١٢]

لە دە ساڵی رابردوودا پرسی «ئاشتیی دیموکراتیک» ــ واتە ئەو بانگەشەیە کە هیچکات دوو دیموکراسیی مۆدێرن نەکەوتوونەتە شەڕی یەکترەوە - یەک لە گەرمترین دیالۆگەکانی نێوان تۆێژەرانی پێوەندییە نێونەتەوەییەکان بووە. ئەم بابەتە گەلێ پرسیاری بنەمایی و سەرنجڕاکێشەری وروژاندووە (چ پاساوێکمان بۆ شەڕی ناوخۆیی ئەمریکا پێیە؟ ئایا چەکی ئەتۆمی باشتر ئاشتیمان بۆ شێ دەکاتەوە؟)، هەروەها تەنانەت زانیارییە ئامارییەکان بوونەتە مایەی بۆچوونی جیاوازی سەیروسەمەر (یەک لە توێژەران بە ناوی دەیڤید ئەسپیرۆ دەڵێت بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە لە دووسەد ساڵی رابردوودا هەم هەژماری دیموکراسییەکان و هەم شەڕەکان کەم بووە، رەنگە هۆکاری پێکەوە شەڕنەکردنی دیموکراسییەکان تەنیا و تەنیا «رێکەوت»ی رووت بێت و هیچیتر؛ رێکەوتی رووت، هەروەک چۆن هیچکام لە ئەندامانی بنەماڵەی دیڤید قەت لە کێبەرکێی لاتاریدا سەرنەکەوتوون. ئەڵبەت کەمتر تیۆرێکمان هەیە لە پێوەندیی نێوان ئەم یەکگرتنە دوولایەنییە ئامارییە سەیرە رامابێت). بەڵام ئەگەر تەنانەت ئەم ئامارەش دروست بێت ئاخۆ هۆکارەکەی دەگەڕێتەوە بۆ چ شتێک؟

---

٦٤ . دوو زمانی باو لە زامبیادا. و.ف

ئیمانوێل کانت ـ یەکەم دارێـژەری ئایدیای ئاشتیی دیموکراتیـک ـ پێـی وا بـوو لە سیسـتەمی دیموکراسیدا بڕیار لە دەستی ئەوانەدایە کە خەرجی شـەڕەکان دەدەن، واتە خەڵـک، هەر بـۆیە بە شـێوەیەکی سروشـتی پارێزگـارن. بە رواڵەت ئەم دەربـڕینە مانـای ئەوەی دیموکراسـییەکان لە رژێمەکـانیتر ئاشـتیخوازترن، کەچـی بە کـردەوە ئەوان شـەڕخوازترن و بە بەراورد لەگەڵ زۆربەی رژێمەکـانیتردا بە جـۆش و خرۆشـێکی زیـارترەوە روو لە مەیـدانی شـەڕ دەکەن. تـاقە رێگـای بەردەوامبـوونی ئاشـتی ئامـادەبوونی دیموکراسـییەکانیترە. ئەگەر لە هۆکارەکـانی ئەم پێوەنـدییە دوولایەنییە بکۆڵینەوە پەی بە شتێک دەبەین: لە راستیدا ئاشتیی دیموکراتیـک ئاشـتیی لیبـرالییە. کانـت کە لە سـەدەی هەژدەدا ئەم بابەتـانەی دەخسـتە بەردەسـت لەسـەر ئەو بـاوەڕە بـوو کە دیموکراسییەکان رژێمگەلێکی دیکتاتۆرین و بەتایبەت ئامادە نەبوو بیانخاتە نـاو تیـۆریی رژێمگەلـی «کۆمـاری»یەوە کە [بەڕای ئەو] لە ئاشـتیدا دەژیـان. بە رای کانـت کۆمـاریخوازی مانـای جیاکردنەوەی دەزگاکـانی حکـوومەت، کـۆنترۆڵ و هاوسـەنگی، بالادەسـتیی یاسـا، پاراسـتنی مـافە تاکییەکان و تا رادەیەک کەڵکوەرگرتن لە نوێنەرایەتی و هەڵبژاردن لە بەڕێـوەبردنی وڵاتـدا (کە بە هیچ شێوەیەک واتای مافی دەنگدانی گشتی نـاگرێتەوە). هەمـوو تایبەتمەنـدییەکانی دیـکەی کانـت سـەبارەت بە «ئاشـتیی هەمیشـەیی» پێوەنـدییەکی نزیکیـان هەیە لەگەڵ تایبەتمەنـدییەکانی بالادەستیی یاسا و لیبرالیزم لە سیستەمی کۆماریدا: رێزگرتنی دوولایەنەی هاووڵاتییان لە مافەکانی یەکتر، سیسـتەمێکی کـۆنترۆڵکردن و هاوسـەنگی بـۆ گەرەنتیکردنـی ئەوەی کە هـیچ سـەرکردەیەک نـاتوانێ وڵات لە شـەڕەوە بگلێنـێ، هەروەهـا سیاسـەتە کلاسـیکەکانی ئـابووریی لیبرالـی کە گرنگترینیـان بازرگـانیی ئـازادە کە بە دروسـتکردنی وابەسـتەیی و گرێـدراوییەکی دوولایەنە شـەڕ دەکاتە شتێکی پڕ خەرج و خەسار و هاوکاری دەبێتە شتێکی پڕسوود. تـوێژەری بەرجەسـتەی ئەم بـوارە، مایکـڵ دۆیـل، لە کتێبـی *رێگاکـانی شـەڕ و ئاشـتی*دا (١٩٩٧) جەختـی لەسـەر ئەو بـابەتە کردووە کە ئەگەر لیبرالیزمی یاساخواز نەبێت، دیموکراسی لە جەوهەری خۆیدا هەڵگری هیچ جـورە خەسڵەتێکی ئاشتیخوازانە نییە:

کانت بەدگومان بوو بە زۆرینەخوازیی دیموکراتیک و بـێمەرج و بەڵگانـدنەکانی قەت بەو واتـایە نایەتەوە کە هەرهەموو رژێمگەلی سیاسیی بەشدارییانە، دیموکراسییەکان ـ چ بە گشتی و چ لەگەڵ دیموکراسییەکانیتردا ـ ئاشـتیخوازن. بەشـێکی زۆر لە رژێمگەلـی بەشـدارییانە رژێمگەلـی نـالیبرالی بوونە. بە درێژاییـی دووهەزار سـاڵ بەر لە سـەردەمی مـۆدێرن، دەسـەڵاتداریی خەڵـک بەزۆری یـان ئاوێتە بووە لەگەڵ توندوتیژی و دەستدرێژیدا (بەو شێوەی توسیدید[٦٥] ئامـاژەی پـێ کـردووە) یـان

٦٥ . مێژونووسی یۆنانیی سەدەی پێنجەمی پێش زایین. و.ف

بارگاوی بووه بە داگیرکاری و پەرەپێدانی ئیمپریالیستییەوە (بەو شێوەی ماکیاڤێلی ئاماژەی پێ کردووە)... دەنگدەری ئاسایی کە خاوەن بڕیارێکی چارەنووسسازە، بە شێوەی سرووشتی خوازیاری «سڕینەوەی ئەتنیکی»ی سیستەمە دیموکراتیکەکانی دیکەیە.

جیاوازیی نێوان دیموکراسیی لیبرالی و نالیبرالی یەکگرتوویی‌یەکی دوولایەنەی ئاماریی سەیری دیکەشمان بۆ روون دەکاتەوە. دوو بیرمەندی زانستی سیاسی، جەک سنایدێر و ئێدوارد مەنسفیلد، بە کەڵکوەرگرتن لە کۆمەڵە زانیارییەکی سەرسامکەر، ئەنجامگیرییەکی وەهایان خستۆتە بەردەست کە لە بیست ساڵی رابردوودا ئەو وڵاتانەی دەستیان داوەتە دیموکراتیزاسیۆن زۆر زیاتر لە رژێمە ئۆتۆریتەخوازە سەقامگرتووەکان یان دیموکراسییە لیبرالییەکان لە شەڕەوە گلاون.[١٣] زۆربەی کات هەرهەڵدانی دیموکراسی لە وڵاتێکدا کە لەسەر بنەمای لیبرالیزمی یاساخواز دانەمەزراوە، ناسیۆنالیزمی رادیکاڵ و شەڕانگێزیی لێ دەکەوێتەوە. هاوکات لەگەڵ کرانەوەی سیستەمی سیاسیدا دەسەڵات دەکەوێتە دەست کۆمەڵە گروپێکی لێکنەچوو و خاوەن بەرژەوەندیی جیاواز کە هەرکامەو بەدوای داخوازی و بەرنامەکانی خۆیدا دەچێت. سەرکردە سیاسییەکان و نیزامییە شەڕخوازەکان کە زۆربەیان پاشماوەی سیستەمی ئۆتۆریتەخوازی پێشوون، تێدەگەن کە تاکەڕێگای سەرکەوتن کۆکردنەوەی جەماوەری خەڵکە لە دەوری ئایدیایەکی نەتەوەیی. هەمیشەیش تەنیا شتێک دێتە بەرهەم کۆمەڵێ دروشم و سیاسەتی دوژمنکارانەیە کە وڵاتەکان راپێچی ململانێ و شەڕ دەکات. هەندێ لە دیارترین نموونەکان بریتین لە فەرەنسای سەردەمی ناپلیۆنی سێیەم، ئەڵمانیای سەردەمی ویلهێلم[٦٦]، ژاپۆنی سەردەمی تایشۆ[٦٧] و لە نموونە تازەکانیش دەتوانین ئاماژە بدەینە ئەرمەنستان، ئازەربایجان و یۆگۆسلاڤیای پێشوو. ئاشتیی دیموکراتیک بابەتێکی راستەقینەیە، بەڵام وا دیارە پێوەندییەکی ئەوتۆی لەگەڵ دیموکراسیدا نییە.

دەبێ چی بکەین ؟

رەنگە پێمان وا بێت کێشەکانی بەردەم دیموکراسییە تازەکان بابەتێکی رووتی تیۆریکن و تەنیا شیاوی باسوخواسی زانکۆکان و ناوەندەکانی لێکۆڵینەوەن. بەڵام زۆرجار تیۆرییەکان لەپڕ دەبنە واقیع. زۆرکات وڵاتان سەرقاڵی دۆزینەوەی باشترین رێگای دەستەبەرکردنی دیموکراسین و ئەمریکا هەمیشە سەرقاڵی داڕشتنی سیاسەتەکانیەتی بۆ دیاریکردنی چۆنیەتیی مامەڵەکردن لەگەڵ ئەو

---

٦٦ . قەیسەری ئەڵمانیا لە ساڵی ١٨٨٨ەوە تا کۆتاییی جەنگی یەکەمی جیهانی. و.ف

٦٧ . ئیمپراتۆری ژاپۆن لە نێوان ساڵانی ١٩١٢ تا ١٩٢٦دا. و. ف

وڵاتانەدا کە بەرەو دیموکراسی هەنگاویان هاوێشتووە یاکوو نەخوازراو بەرەو ئەو ڕێگایە کشاون. ئەگەر بە هەڵە لە تیۆری بگەین لە کردەوەیشدا تووشی هەڵە دەبین. ئاوڕێک لە ئەندەنۆسیای ١٩٩٨ بدەنەوە؛ ئەوکاتەی وا ئەمریکا و سندووقی نێونەتەوەیی دراو یارمەتییان بە رووخانی کۆنە دیکتاتۆری ئەو وڵاتە واتە سۆهارتۆ ەدا بەڵکوو دیموکراسییەکی نوێ بێتە دامەزران یان لانیکەم ئاوەها هیوایەکیان هەبوو، دەبا ڕەوتی دیموکراتیزاسیۆنی ئەم وڵاتە گەلێ هێمنانەتر بوایە.

ئەندەنۆسیای ١٩٩٨ نموونەیەکی ئایدیال نەبوو بۆ [تاقیکردنەوەی] دیموکراسی. بە ئاستی یەکەم لە نێو وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ئاسیادا لە هەمووی زیاتر وابەستەی سەرچاوە سروشتییەکانە. بە ئاستی دووەم خاوەن دامەزراوە سیاسییە شەرعییەکان نەبوو، چونکوو سۆهارتۆ ئەم وڵاتەی بە کۆمەڵێکی کەمهەژماری نزیکان و دەربارییان بەڕێوە دەبرد و پێکهێنانی سازە و دامەزراوەی هیچ لا گرنگ نەبوو. دواجار و بە ئاستی سێیەم ئەندەنۆسیا ئەوکاتەی دەستی دایە دیموکراتیزاسیۆن ڕێژەی داهاتی سەرانەی کەم بوو، نزیک بە ٢٦٥٠ دۆلار لە ١٩٩٨دا. ئەم کارە ئاکامی زۆر دڵتەزێنی بەدواوە بوو. لە دوای دیموکراتیزاسیۆنەوە ڕێژەی بەرهەمی سەراپای ناوخۆیی ئەم وڵاتە نزیکەی لە سەدا ٥٠ دابەزیوە، بەرهەمی بیست ساڵ پێشکەوتنی ئابووری بە فیڕۆ چووە و بیست میلیۆن کەس لە هاووڵاتییان چوونەتە ژێر هێڵی هەژارییەوە. لەم وڵاتەدا کە بەم دواییانە کرانەوەی بەخۆوە دیوە بونیادگەرایانی ئیسلامی سەریان هەڵداوە و لە وڵاتێکدا کە زمانی سیاسی بزر و نامۆیە بە زمانێکی زۆر ئاشنا و ناسراو بۆ هەموان دەئاخفن: زمانی ئایین. هەر ئێستا لە سەدا ٢٠ی کۆی پەرلەمانتارانی ئەم وڵاتە خۆیان بە سیاسەتمەداری ئیسلامگەرا ناوزەد دەکەن. ئەگەر ئیسلامی سیاسی سەرکەوێت ئەوا هەڕەشەیەکە بەسەر خەسڵەتی سێکۆلاری ئەم وڵاتەوە و دەبێتە هۆی پەرەوەردەکردنی کۆمەڵە بزاڤێکی جوداییخواز کە یەکپارچەیی ئەندەنۆسیا دەخەنە بەر مەترسییەوە. لەم کەشە ئانارشیکەدا گەندەڵی و ڕەفیقبازیی سیاسیش زیاتر لە جاران پەرەی سەندووە و ریفۆرمە ئابوورییەکان پەکیان کەوتووە و ڕاگیراون.

هەرچەند کۆی خەتاکانی ١٩٩٨ی ئەندەنۆسیا ناکەوێتە ئەستۆی ئەمریکا و سندووقی نێونەتەوەیی دراوەوە، بەڵام داواکاریی ئەوان بۆ ریفۆرمی خێرا و ڕادیکاڵ، لە داماڵینی شەرعییەت و رووخانی دەوڵەتدا کاریگەر بوو. ئەگەر ئەوان بیانزانیایە ئەم ریفۆرمانە چ بشێوییەکی سیاسیی گەورەی لێ دەکەوێتەوە ڕەنگە داواکارییەکانیان کەم کردایەتەوە و میتۆدێکی وردەوردە و هێمنانەتریان بگرتایەتە بەر. حکوومەتی سۆهارتۆ تەژی بوو لە کەموکوڕی، بەڵام هەر ئەم حکوومەتە توانیبووی تەکووزی، سێکۆلاریزم و لیبرالیزاسیۆنی ئابووری دەستەبەر بکات کە لە جیهانی سێیەمدا تێکەڵکردێکی گرنگ و پڕبایەخە. لە هەمووی گرنگتر ئەوەیە کە هیچ

ئەڵتەرناتیڤێکی باشتر لە بەردەستدا نەبوو تاکوو جێی ئەو دەوڵەتە بگرێتەوە. باشتر وابوو لە باتیی شۆڕشی بەربڵاو و یەکجارەکی ریفۆرمێکی سیاسیی هێمنانە و وردەوردە بەڕێوە ببرایە، بەتایبەت بۆ خەڵکی ئاساییی ئەم وڵاتە کە بڕیار بوو سیاسەتەکانی رۆژئاوا قازانجیان پێ بگەیەنێ.

لەوڕۆدا رۆژهەڵاتی ناوین زیاتر لە هەموو شوێنێکی دونیا پێویستی بەوەیە دەست بداتە هەڵبژاردنێک لە نێوان تەکووزی و بێسەقامی، لیبرالیزم و دیموکراسی و، سێکۆلاریزم و رادیکاڵیزمی مەزهەبیدا. ئەمریکایش زیاتر لە هەموو شوێنێک لە رۆژهەڵاتی ناویندا پێویستی بەوەیە تێگەیشتنێکی دروستی تیۆری و کرداریی لە مەسەلەکە هەبێت.

بەشی چوارەم

ئیسلام وەک نموونەیەکی ئاوارتە

هەمیشە هەمان دیمەنی رازاوە و هەمیشە هەمان چیرۆکی دڵتەزێن. دیپلۆماتێکی پایەبەرزی ئەمریکایی دەچێتە ناو یەکێک لە کۆشکە رازاوەکانی سەرکۆمارییەوە لە نزیک قاهیرە، حوسنی موبارەک لێرەوە میسر بەڕێوە دەبات. هۆڵە مەرمەڕینەکان و ژوورە پڕ لە مۆبیلیاتە زێڕینەکان تێدەپەڕێنێ، کە سەرلەبەری لاساییکردنەوەیەکی نەزانکارانەیە لە شێوازی ئیمپراتۆریای فەرەنسا و بە گاڵتەوە ناویان ناوە «لۆیی فاروق» (بە پێی ناوی دواپاشای میسر). دوای تێپەڕاندنی چەندین دەستە لە هێزەکانی ئاسایش دەچێتە ناو هۆڵی میوانداریکردنی رەسمییەوە و سەرۆککۆماری میسر بەگەرمی پێشوازیی لێ دەکات. دیالۆگێکی گەرم لەسەر پێوەندییەکانی ئەمریکا و میسر، گۆڕانکارییەکانی ناوچە و پرۆسەی ئاشتیی نێوان ئیسراییل و فەلەستینییەکان دەست پێ دەکات. پاشان لایەنی ئەمریکایی زۆر هێمنانە پرسی مافی مرۆڤ دەکاتەوە و پێشنیاری پێ دەکات دەوڵەتی میسر زەخت و گوشاری سەر ناڕازییانی سیاسی کەم بکاتەوە، ئازادیی چاپەمەنییەکان پەرە پێبدات و رۆشنبیران توندی بەندیخانە نەکات. موبارەک هەڵدەشاخێتەوە و بە تووڕەییەوە دەڵێت: «ئەگەر داواکارییەکانتان جێبەجێ بکەم بونیادگەرا[68] ئیسلامییەکان میسر داگیر دەکەن، ئایا ئێوە ئاوەها شتێکتان دەوێ؟» دیسانەوە وتووێژەکان دەچێتەوە سەر دواگۆڕانکارییەکانی پرۆسەی ئاشتی.

ساڵەهای ساڵە وتووێژی نێوان ئەمریکا و عەرەبەکان لێوانلێوە لەم جۆرە قسانە. کاتێ کلینتۆن داوای لە یاسر عەرەفاتی سەرۆکی فەلەستین کرد گەڵاڵەی ئاشتیی کەمپ دەیڤید کە لە ژووییەی (تەمووز) ٢٠٠١دا کەوتبووە بەر وتووێژەوە، قبووڵ بکات، عەرەفات ئاوەها وەڵامێکی پێ دایەوە: «ئەگەر داواکارییەکەتان جێبەجێ بکەم هەر سبەینێ دەسەڵات دەکەوێتە دەست

68. Fundamentalism

حەماس». ڕەوانبێژترین وتەبێژی دەسەڵاتی پاشایەتیی عەرەبستان، شازادە بەندەر بن سوڵتان، زۆرجار ئەو بابەتە دەخاتەوە بیر ئەمریکاییەکان کە ئەگەر گوشارەکانی سەر حکوومەتی ئالی سعوود لەڕادەبەدەر بێت، قەت دیموکراسییەکی جێفێرسۆنی[٦٩] جێی ئەم حکوومەتە ناگرێتەوە، بەڵکوو تیۆکراسییەکی تاڵەبانی دێتە سەر کار.

ناخۆشترین بەشی ئەم چیرۆکە ئەوەیە کە ڕەنگە حەق بەوان بێت. دەسەڵاتدارانی عەرەبی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ئۆتۆریتەخواز و گەندەڵ و سەرکوتکەرن، بەڵام بەمەشەوە هێشتا لیبرالتر، ئاسانگیرتر(لێبوردەتر) و پلۆراڵیستترن لەوانەی ڕەنگە جێیان بگرنەوە. لە زۆربەی وڵاتانی عەرەبیدا ئەگەر بێت و هەڵبژاردن بکرێت [بێگومان] ئەو سیاسەتمەدارانە دەیبەنەوە کە زیاتر لە ڕوانگەکانی بنلادەنەوە نزیکن تا شازادە عەبدوڵڵای پادشای لیبرالی ئەردەن. ساڵی رابردوو و بە هاندانی ئەمریکاییەکان ئەمیری کوێت پێشنیاری دا مافی دەنگدان بۆ ژنان پەسند بکرێت، بەڵام پەرلەمانی کوێت کە لە ڕێگای هەڵبژاردنێکی دیموکراتیکەوە هاتۆتە چێبوون و لێوانلێوە لە بونیادگەرایانی ئیسلامی، گەڵاڵەکەی بەتەواوی ڕەت کردەوە. عەبدوڵڵا شازادەی عەرەبستان، پێشنیارێکی زۆر سادەتری خستە بەردەست و داوای کرد ژنان مافی لێخوڕینی ئۆتۆمبیلیان پێ بدرێت (ژنان تا ئێستایش ئەم مافەیان نییە، هەر بۆیە عەرەبستان بەناچاری نیو ملیۆن شۆفیری لە هێندستان و فیلیپینەوە بانگهێشتی عەرەبستان کردووە) بەڵام کۆنەپارێزانی مەزهەبی نارەزایەتییەکی گشتییان ورووژاند و شازادەیان مەجبوور بە پاشەکشە کرد.

هاوشێوەی ئەم هەڵچوون و داچوونانە لە وڵاتە عەرەبییەکانیتریشدا دەبینرێت. لە عەممان، قەتەر، بەحرەین، ئەردەن و مەراکش و لە زۆربەی هەرەزۆری بابەتە سیاسییەکاندا، پادشاکان لە کۆمەڵگاکەیان لیبرالترن. تەنانەت لە فەلەستیندا کە بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ ناسیونالیستانی سێکۆلاری وەک یاسر عەرەفات و کۆمەڵەی رزگاریخوازی فەلەستین خۆشەویستترین هێزی سیاسی بوون، ڕۆژ لەدوای ڕۆژ تاقمە مەزهەبییەکان و میلیشیاکانی وەک حەماس و جیهادی ئیسلامی، بەتایبەت لە ناو لاواندا، بەهێزتر دەبنەوە. هەرچەند حیزبە ئیسلامییەکان بانگەشەی هەڵبژاردن دەکەن بەڵام هێشتاکوو بە تووڕەییەوە لە دیموکراسی دەڕوانن و بە شتێکی سووک و بێبایەخی لەقەڵەم دەدەن و پێیان وایە دیموکراسی مۆدێلی ڕۆژئاواییی حکوومەتە. ئەوان حەز دەکەن لە ڕێگای هەڵبژاردنەوە دەسەڵات بگرنە دەست، بەڵام دوابەدوای کۆنترۆڵکردنی دەسەڵات یەکسەر تیۆکراسیی تایبەت بە خۆیان دادەمەزرێنن. وەک دەڵێن، یەک کەس، یەک دەنگ، یەک جار.

---

٦٩ . تۆماس جێفێرسۆن، لە دامەزرێنەرانی ئەمریکا و سێیەم سەرۆککۆماری ئەو وڵاتە. و.ف

بۆ وێنە بەراوردێک بکەن لە نێوان دژکردەوەی زۆر جیاواز و دژبەیەکی کۆمەڵگا و دەوڵەتـان[ی عەرەبیدا] لە ئاست کاسێتە ڤیدیۆییەکەی بنلادەنی سەرخۆش لە سەرکەوتن کە هێزەکـانی ئـەمریکا نۆڤامبری (تشرینی دووەم) ٢٠٠١ لە حەشارگەیەکی ئەلقاعیدە لە کـابۆل دۆزییـانەوە. لەم کاسـێتەدا بن لادەن ئاشکرای کردووە کە زانیاریی ورد و تەواوی لە رووداوەکانی ١١ی سێپتامبر (ئەیلول) هەیە و خۆشحاڵیی خۆی بەرانبەر بە هەژمـاری کوژراوەکـان دەربڕیـوە. زۆربەی دەوڵەتـانی نـاوچەکە زۆر خێرا رایانگەیاند وادیـارە کاسـێتەکە واقیعیـیە و نیشـاندەر و سـەلمێنەری تاوانکـاربوونی بـنلادەنە، شازادە بەندەر راگەیاندننامەیەکی ئاوەهای بڵاو کردەوە: «ئەم کاسـێتە سـیمای بێـڕەحم و دڵڕەقـی جینایەتکـارێکی وەحشـیمان نیشـان دەدات کە هـیچ بایەخێـک بە پیرۆزبـوونی ژیـانی مـرۆڤ یـان [تەنانەت] بنەماکانی ئایینەکەی خۆی نـادات». لە بەرانـبەردا زانـای ئـاینی و نـاڕازیی بەناوبـانگی سعوودی، شێخ موحەممەد ساڵح رایگەیاند؛ «وادەزانم ئەم کاسێتە دروستکراو بێت». عەبدوللەتیف عەرەبییـات، سـەرۆکی بەرەی چـالاکیی ئیسـلامی کە حیزبێکـی ئیسـلامگەرای ئەردەنیـیە، ئەم پرسـیارەی خسـتە ئـاراوە: «ئایـا بە راسـت ئـەمریکاییەکان پێیـان وایە دونیـا هێنـد گەمـژەیە ئەم کاسێتە وەک بەڵگەیەک قبووڵ دەکات؟»

لە زۆربەی کۆمەڵگاکانـدا ناڕازییـان گوشـار دەخەنە سـەر وڵاتەکەیـان بـۆ ئەوەی شکسـت و دۆڕانەکانی خۆی جیدیتر وەربگرێت. [کەچی] لە رۆژهەڵاتی ناویندا ئەوانەی خوازیـاری دیموکراسـین زیاتر لە هەمووان پەنا دەبەنە بەر وەهم و حاشاکردن و خۆفریودان. ئەم ناوچەیە تەژییە لە تیۆریی پیلان، وەک ئەو بۆچوونەی کە دەڵێـت دەزگـای سـیخوڕیی ئیسـراییل (مووسـاد) هێرشـەکانی ١١ی سـێپتامبری (ئەیلول) داڕشـتبوو. CNN لە فوورییەی (شـوبات) ٢٠٠٢دا راپرسـییەکی لە ٩ وڵاتـی عەرەبیـدا بەڕێـوە بـرد کە بەپێـی ئەو راپرسـییە لە سـەدا ٦١ی بەشـداربووان دەیـانوت عەرەبەکـان بەرپرسیاری هێرشەکانی ١١ی سێپتامبر (ئەیلول) نـین. کەنـاڵی تێلەڤیزیـۆنیی ئەلجەزیـرە کە یەکەم کەناڵی تێلەڤیزیۆنیی سەربەخۆی ئاسمانییە لە ناوچەکەدا و لە نێو ناسیۆنالیستانی عەرەبدا بینەری زۆری هەیە، کەناڵێکی پۆپۆلیست و مـۆدێڕنە و زۆربەی پێشکەشـکارانی بەرنامەکـانی ژنـن. زۆربەی ئەو هەواڵانەی میدیا رەسمییەکان سانسۆڕیان دەکەن لە لایەن ئەلجەزیرەوە بڵاو دەکرێتەوە، کەچـی بەمەشـەوە بە ئاشـکرا پەنـا دەبـاتە بەر ناسـیۆنالیزمی عەرەبـی، دژایەتیـی ئـەمریکا، دژایەتیـی جوولەکە[٧٠] و بونیادگەراییی ئیسلامی[٧١].

70. Anti – semitism
71. Islamic Fundamentalism

دونیای عەرەب لە نێوان دوو جەمسەردا قەتیس ماوە کە هیچکامیان بەدیهێنەری دیموکراسیی لیبرالی نین؛ لە جەمسەرێکەوە دەوڵەتانی ئۆتۆریتەخواز و لەولاشەوە کۆمەڵگای نالیبرالی. ململانێی مەترسیداری نێوان ئەم دوو هێزە بۆتە هۆی سەرهەڵدانی ئەتمۆسفێرێکی سیاسی کە بارگاوییە بە رادیکاڵیزم و توندوتیژیی مەزهەبی. هەرچی دەوڵەت زیاتر دەکەوێتە سەرکوتکردن نارەزایەتییەکانی ناو کۆمەڵگایش خەسارئامێزتر دەبنەوە، دواجار ئەمەش دیسان دەبێتەوە بە بیانوویەک بۆ گەورەتربوونەوەی سەرکوتکاریی دەوڵەت. ئەمە پێچەوانەی پرۆسە مێژووییەکەی دونیای رۆژئاوایە کە لیبرالیزم دیموکراسیی پێک هێنا و دیموکراسی لیبرالیزمی بەهێز کردەوە. بەپێچەوانەوە ئەو رێچکەیەی وڵاتانی عەرەب گرتوویانەتە بەر دیکتاتۆریی لێ کەوتۆتەوە و دیکتاتۆریش تیرۆریزمی بەرهەم هێناوە. ئەڵبەت تیرۆریزم تاقە بەرهەمی ئەم پێوەندییە شێواوەی نێوان دەوڵەت و کۆمەڵگا نییە بەڵکوو ئاشکراترین و دیارترین بەرهەمیەتی، چەندەها کێشەی دیکەشمان هەیە: پەککەوتنی ئابووری، راوەستانی کۆمەڵایەتی و هەڵشکانی رۆشنبیران.

هەنووکە رۆژهەڵاتی ناوین بەقووڵی پێچەوانەی دونیا رێگا دەبڕێ، ئەو دونیایەی کە لە بیست ساڵی رابردوویدا پێشکەوتنی ئازادی و دیموکراسیی بەخۆوە دیوە. بەپێی راپۆرتی ساڵی ٢٠٠٢ی «یانەی ئازادی» لە سەدا ٧٥ی وڵاتانی جیهان «ئازاد» یان «تا رادەیەک ئازادن»ن. ئەم پێناسەیە تەنیا لە سەدا ٢٨ی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوین دەگرێتەوە کە لە بیست ساڵی رابردوودا کەمتریش بۆتەوە. بە بەراورد لەگەڵ وڵاتانی ئافریقادا لە سەدا زیاتر لە ٦٠ی ئەم وڵاتانە دەکەونە ریزی وڵاتانی ئازاد یان تا رادەیەک ئازادەوە.

دوای هێرشەکانی یازدەی سێپتامبر(ئەیلول) بشێوە سیاسییەکانی دونیای عەرەب لەپڕ داوێنی رۆژئاوایشی گرتەوە. ئەو پرسیارە لای زۆرکەس ورووژاوە کە بۆچی؟ بۆچی ئەم دەڤەرە لە دونیای سیاسەتدا ئاوا ئیفلیجە؟ بۆچی تووشی وەستان هاتووە و نەیتوانیوە خۆی لەگەڵ پێشکەوتنەکانی کۆمەڵگا مۆدێرنەکاندا یەک بخات؟

دونیای بەربڵاوی ئیسلام

بێنلادەن وەڵامێکی پێیە. بەڕای ئەو، کێشەی دەوڵەتانی عەرەب ئەوەیە کە بەڕادەی پێویست ئیسلامی نین. بێنلادەن لایەنگەرانی ئاگادار دەکاتەوە کە تاقەرێگای دەستەبەرکردنی دادپەروەری گەڕانەوەی موسوڵمانانە بۆ لای ئیسلام. بە رای ئەو دیموکراسی دروستکراوی رۆژئاوایە کە بە جەختکردن لەسەر ئازادی و ئاسانگیری، گەندەڵی و بەرەڵڵایی کۆمەڵایەتی بەرهەم دێنێ. بێنلادەن و کەسانی وەک ئەو دەیانەوێ حکوومەتە عەرەبییەکان و رەنگە سەرتابەری دونیای

ئیسلام ئاوەژوو بکەنەوە و کۆمەڵگایەکی تازە لەسەر بنەمای دەستووره ڕەهاکانی ئیسلام ئاوا بکەن. ئەم کۆمەڵگایە بەپێی یاسا ئیسلامییەکان (شەریعەت) دەجوڵێتەوە و لەسەر مۆدێلی حکوومەتی خەلیفەکانی سەرەتای ئیسلام (ئیمپراتۆریای ئیسلامیی عەرەبستان لە سەدەی حەوتی زایینیدا) بینا دەکرێت. حکوومەتی تاڵەبانی ئەفغانستان مۆدێلی تازەتریانە.

لە ڕۆژئاوایشدا کەسانێک هەن کە هاوشێوەی بێنلادەن بیر دەکەنەوە و پێیان وایە هۆکاری بشێوییەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین ئیسلامە. هەندێ کەشیشی وەک پێت ڕۆبێرتسۆن و جێری فالوێڵ و نووسەرانی وەک پۆڵ جانسۆن و ویلیام لیند ئیسلام بە ئایینی سەرکوتکردن و دواکەوتوویی لەقەڵەم دەدەن. بیرمەندانی جیدیتر بە تێڕوانینێکی زۆر قووڵترەوە دەڵێن کێشەکە زۆر لەمە ئاڵۆزترە: بونیادگەرایان پێیان وایە ئیسلام سەرچەشنێکە بۆ هەموو ڕەهەندەکانی ژیان، تەنانەت بۆ سیاسەت. بەڵام ئیسلامی کلاسیک کە تەمەنی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی حەوت و هەشت زۆر کەم بارگاوی کراوە بەو ئەندێشانەوە کە پێوەندییان بە دیموکراسیی ئەمڕۆوە هەیە. یەک لە توێژەرانی بەرجەستەی سیاسەتی عەرەبی، ئێلی کێدووری، ئاوەها دەنووسێت: «ئەندێشەی نوێنەرایەتی، هەڵبژاردن، مافی دەنگدانی گشتی، ئەو ئەندێشەیە کە دامەزراوە سیاسییەکان بە یاسای پەسندکراوی ئەنجومەنە پەرلەمانییەکان ساز بدرێن، یان ئەوەی کە دەزگایەکی سەربەخۆی دادوەری پارێزگاری لەو یاسایانە بکات، ئەندێشەی سێکۆلاربوونی دەوڵەت و... هەرهەموو ئەم ئەندێشانە بەتەواوی نامۆ و بێگانەن بە نەریتی سیاسیی موسوڵمانان».[١]

بێگومان مۆدێلی قورئان بۆ سەرکردایەتی مۆدێلێکی ئۆتۆریتەخوازانەیە. کتێبی پیرۆزی موسوڵمانان تەژییە لە چیرۆکی پاشایانی دادپەروەر، حاکمانی دروستکار و دادوەرانی ژیر و ئاقڵ. بەڵام کتێبی پیرۆزیش ڕوانگەی ئۆتۆریتەخوازانەی تایبەت بە خۆیی هەیە. پادشاکانی پەیمانی کۆنیش (تەورات) دیموکرات نین. بیرمان نەچێ سلێمان ی ناو کتێبی پیرۆزیش کە بە ژیرترین مرۆڤ لەقەڵەم دراوە پاشایەکی دیکتاتۆر بوو. هەروەها لە هەندێ پاژی کتێبی پیرۆزدا مرۆڤ وا هەست دەکات کۆیلەداری و بندەستخستنی ژنان ئازاد کراوە. لە ڕاستیدا لێکۆڵینەوەی قورئان شتێکی ئەوتۆی بۆ ناسینی ناوەڕۆکی ڕاستەقینەی ئیسلام پێوە نییە. قورئان کتێبێکی زۆر بەربڵاوە و پڕە لە بابەتی جۆراجۆر، ئینجیل و تەوراتیش زۆر لە قورئان دەچن. هەر سێ کتێبەکە، هاوشێوەی دەقە ئایینییەکانیتر، ستایشی پادشاکان دەکەن. سەبارەت بە تێکەڵکردنی ئۆتۆریتەی ئاسمانی و دونیاییش دەبێ بڵێین هیچکات هیچ دەسەڵاتدارێکی موسوڵمان نەیتوانیوە وەک پاپا کاتۆلیکەکان ئۆتۆریتەی ئایینی و دەسەڵاتی سیاسی تێکەڵ بە یەکتر بکات. ئایینی جوولەکە زۆر کەمتر لە دەسەڵاتی سیاسییەوە گلاوە، چونکو لە دونیای مۆدێرندا تا پێش دامەزرانی ئیسراییل

جووڵەکە لە هەموو شوێنێکدا کەمایەتی بوون. بەڵام وشەی «تیۆکراسی» بۆ یەکەمجار لە لایەن مێژوونووسێکی جووڵەکەوە بە ناوی یووسێفووس و بەمەبەستی راڤەکردنی روانگەی سیاسیی جووڵەکەکانی سەردەمی کەونارا بەکارهێنرا.[٢] دەقە مەزهەبییە سەرەکییەکانی هەموو ئایینەکان لە سەردەمێکی جیاوازدا نووسراون، سەردەمێک کە پڕ بوو لە پادشایان، فیۆدالیزم، شەڕ و بشێوە. ئەم دەقانە هەڵگری تایبەتمەندییەکانی ئەو سەردەمانەن.

کەچی لە سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا زۆرجار بیرمەندانی رۆژئاوایی ئیسلامیان بە پەرەپێدانی ئۆتۆریتەخوازی تاوانبار دەکرد. وادیارە ئیمپراتۆریای عوسمانی ئاوەها بۆچوونێکی لا گەڵاڵە کردوون، (بە تێگەییشتنی ئەوان) کۆمەڵگای عوسمانی لە سەدان ملیۆن موسوڵمانی بێدەنگ پێک هاتبوو کە بەبێ هیچ جۆرە نارەزایەتییەک لەژێر دەسەڵاتی سوڵتانەکانی عوسمانی کە لە قوستەنتەنییەی دوورەپەرێز و تەریککەوتوودا جێگیربوون، سەرقاڵی کار و ژیانی خۆیان بوون و رۆژانی هەینی بەرلە نوێژی جومعە دوعای خێریان بۆ حکوومەت دەکرد. بەڵام لەو سەردەمەدا زۆربەی ناوچەکانیتری جیهانیش هەر ئاوەها دۆخێک دەژیان و ملکەچ و گوێڕایەڵی ئۆتۆریتەی سیاسی بوون. تێزاری رووسیا وەک خودایەک چاوی لێ دەکرا. ئیمپراتۆری ژاپۆن خودی خودا بوو. بەگشتی ئیمپراتۆریاکانی رۆژهەڵات لە ئیمپراتۆریاکانی رۆژئاوا دیکتاتۆرتر بوون، بەڵام حکوومەتی ئیسلامی لە حکوومەتی چینی و ژاپۆنی و رووسی ئۆتۆریتەخوازتر نەبوو.

لە راستیدا ئەگەر یەک لە خەسڵەتە جەوهەرییەکانی ئیسلام شایانی سەرنجدان و لێوردبوونەوە بێت، نەک خەسڵەتی ملکەچبوون بە دەسەڵات بەڵکوو پێچەوانەکەیەتی: ئیسلام هەڵگری تایبەتمەندییەکی دژە ئۆتۆریتەخوازانەیە کە هەنووکە لە هەرهەموو وڵاتانی ئیسلامیدا دەبینرێت. رەنگە ئەم تایبەتمەندییە لەو حەدیسانەوە سەرچاوەی گرتبێ کە دەڵێن پێڕەویکردن لە حاکم تەنیا تا ئەوکاتە شیاو و واجبە کە دەستوورەکانی حاکم لەگەڵ یاساکانی خوداوەنددا بگونجێت. ئەگەر حاکمێک داوای وازهێنان لە ئایینتان لێ بکات هەرهەموو بەڵێن و پەیمانەکان هەڵدەوەشێتەوە («ئەگەر دەستووری ئەنجامدانی کارێکی حەرام بە موسوڵمانێک بدرێت، پێویستە نە گوێ [بۆ قسەکانی سەرکردە] شل بکات و نە بەرێوەی ببات»).[٣] ئەڵبەت ئایینەکان لێڵوپێڵ و ناڕوونن. ئەمە مانای ئەوەیە پێڕەویکردن لە ئایین ئاسانە ـ تۆ دەتوانی چۆنت پێ خۆشە ئاوا بەرنامەکانی دین تەفسیر بکەیت. بەڵام لە هەمانکاتدا بەو مانایەش دێتەوە کە رەنگە زۆر ئاسان تووشی هەڵە بیت ـ هەمیشە شتێکی قەدەغەکراو هەیە کە پێشێلی دەکەیت. بەڵام ئیسلام خاوەن رێکخستنی مەزهەبی نییە ـ نە پاپا و نە کەشیش ـ تاکوو ئەو رێکخستنە شەرعیبوونی یەکێک لەو هەموو تەفسیر و خوێندنەوە جۆراوجۆرانە رابگەیەنێت. بەم پێیە هەرکەس بۆی هەیە دەوڵەتێک بە

نائیسلامی لەقەڵەم بدات و لەگەڵی بەشەڕ بێت. ئەمە خەسڵەتێکی هاوبەشە لە نێوان ئیسلام و پرۆتستانیزمدا. هەر وەک چۆن هەر پرۆتستانێکی وەک فال وێل و پێت رۆبێرتسۆن دەتوانێ خۆی وەک پێشەوایەکی دینی لەقەڵەم بدا، هەر موسوڵمانێکیش دەتوانێ خۆی لە دین هەڵقورتێنێ و قسەی تێدا بکات. لە ئایینێکدا کە سەرچاوەی مەزهەبیی رەسمیمان نییە بن‌لادەن و شۆفیرێکی تاکسیی خەڵکی پاکستان لە نیۆیۆرک بەقەد یەکتر مافی دەرکردنی فتوایان هەیە. بە واتایەکی‌تر کێشەی ئیسلام، نەبوونی سەرچاوەی ئایینییە نەک زاڵبوونی سەرچاوەی ئایینی.

ئاوڕێک لە سەرچاوەی ئانارشی و بشێوەی ناو کۆمەڵگا عەرەبییەکان بدەنەوە. تاقمە ئیسلامگەراکان[٧٢] لە میسر، عەرەبستانی سعوودی، ئەلجەزایر و شوێنەکانی‌تر دەستیان داوەتە خەباتێکی خوێناوی لە دژی دەوڵەتەکان، ئەو دەوڵەتانەی تاوانبارن بەوەی کە خیانەتیان بە ئیسلام کردووە. بن‌لادەن و جێگرە میسرییەکەی، ئەیمەن ئەلزەواهێری ـ کە هیچکامیان مامۆستای ئایینی نین ـ دەسپێکی خەباتیان دژ بە دەوڵەتەکانی خۆیان بوو، چونکو سیاسەتەکانیان بە نائیسلامی دەزانی (لای زەواهێری پەیماننامەی ئاشتیی ئەنوەر سادات لەگەڵ ئیسراییل لە ١٩٧٨دا و لای بن‌لادەن ئیجازەدانی شافەهەد بە جێگیربوونی هێزەکانی ئەمریکا لە عەرەبستان لە ١٩٩١دا). بن‌لادەن ساڵی ١٩٩٦ راگەیاندننامەی جیهادی دەرکرد و تیایدا رایگەیاند کە دەوڵەتی سعوودی وازی لە ئوممەتی ئیسلامی هێناوە، هەر بۆیە شەڕی چەکداری دژ بەو دەوڵەتە ئازادە: «رژێم خیانەتی بە ئوممەتی ئیسلام کردووە و تێکەڵ بە بەرەی کوفر بووە و لە شەڕی دژ بە موسوڵماناندا یارمەتییان دەدات». بن‌لادەن داوای لە خەڵک کرد دژ بە دەسەڵاتداران سەرهەڵدان بکەن و هەژمارێکی بەرچاویش داواکارییەکەیان قبووڵ کرد. رەنگە دەسەڵاتدارانی رۆژهەڵاتی ناوین ئاواتەخوازی ئەوە بن کە بریا موسوڵمانان زیاتر ملکەچی دەسەڵات دەبوون.

یەکێکی‌تر لە بابەتەکان مەسەلەی زەمەنە: ئەگەر کێشەکە هەڵدەگەڕێتەوە بۆ ئیسلام ئەی بۆچی ئەم دژایەتییە لەم ساتەوەختەدا تەقیوەتەوە؟ بۆچی بونیادگەرایی ئیسلامی تازە دوای شۆڕشی ١٩٧٩ی ئێران بووژایەوە؟ ئیسلام و رۆژئاوا بە درێژایی چوارده سەدە پێکەوە ژیاون. چەند خولێکی شەڕ و پێکدادان لە نێوانیاندا رووی داوە، بەڵام گەلێ قۆناغی زۆر زیاتر لە ئاشتیدا ژیاون. گەلێ توێژەر دانیان بەوەدا داناوە کە تا دەیەی ١٩٤٠ بە بەراورد لەگەڵ حکوومەتی

---

٧٢ . مەبەست لە ئیسلامگەرا کەسانێکی وەک بن‌لادەنە کە دەیانەوێ ئیسلام وەک ئایدیۆلۆژیایەکی سیاسی و بە ئاراستەی دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئیسلامیدا بە کار بهێنن کە دەقاودەق بە پێی یاساکانی ئیسلام بجووڵێتەوە. من هەندێجار ئەم دەستەواژەیەم لە باتیی دەستەواژەی «بونیادگەرایانی ئیسلامی» کە دەستەواژەیەکی باوترە، بەکارهێناوە. ئەڵبەت زۆرێک لە توێژەران دەستەواژەی یەکەم بە گونجاوتر دەزانن.

ئایینەکـانیتردا، حکـوومەتە ئیسـلامییەکان زۆر کەمتـر ئـازاری کەمایەتییەکـان و بەتـایبەت جوولەکەکانیـان داوە. ئەمەش وای کردبـوو بەدرێژاییـی چەنـدین سـەدە ڕۆژهەڵاتـی نـاوین ببێـتە نیشـتمانی زۆربەی کەمایەتییەکـان. زۆرجـار دەیگێـڕنەوە کە دوای دامەزرانـی ئیسـراییل لە ١٩٤٨دا یەک میلیۆن جوولەکە وڵاتانی ئیسـلامییان بەجێهێشـت یـاکوو دەریـان کـردن، بەڵام کەس ناپرسـێ ئەرێ باشە ئەم هەموو جوولەکەیە بۆچی لە وڵاتانی عەرەبیدا دەژیان؟

گرفتـی بەیاننـامە پڕهەراوزەناکـان سـەبارەت بە «نـاوەڕۆکی ئیسـلام» لەوەدایە کە نـازانن ئیسلامیش وەک هەموو ئایینەکانیتر ئەو شتە نیـیە کە کتێبەکـان دەیڵـێن، بەڵکوو ئەو شـتەیە کە خەڵـک دەیڵـێن. و ڕاوەی بونیادگەراکـان لە بیـر بەرنەوە، ئەوان کەمـایەتییەکی بچـووکن. ژیـانی ڕۆژانەی زۆربەی موسوڵمانان پێچەوانەی ئەو بۆچوونەیە کە دەڵێت ئیسـلام لە جەوهەردا ئـایینێکی دژەڕۆژئاوا یان دژەمۆدێرنە. پڕ حەشیمەتترین وڵاتـی ئیسـلامی، واتە ئەندەنۆسـیا، دوای وەرگرتنـی سـەربەخۆیی لە ١٩٤٩دا دەوڵەتێکـی سـێکۆلاری دامەزرانـد و حیزبـی ئۆپۆزیسـیۆنی دەوڵەت کە پـارتێکی ئـایینییە، حیزبێکـی بچـووکە (ئەڵـبەت ئێسـتا لە گەشەسـەندندایە). بـۆ پرسـی پێکەوەگونجـانی ئیسـلام و سـەرمایەداریش دیسـان دەتـوانین ئامـاژە بە [ئەزمـوونی] ئەندەنۆسـیا بکەین، ئەم وڵاتە تا ئەم دواییانەش لە ڕوانگەی بانکی جیهانیدا وەک سەرچەشـنی جیهـانی سـێیەم لەقەڵەم دەدرا. ئەندەنۆسیا لە سی ساڵدا ئابووریی خۆی لیبرالیزە کردەوە و ڕێژەی گەشەسـەندنی گەیشتە لە سەدا ٧، ئێستایش باوەشی بۆ دیموکراسی ئاوەڵا کردووە (ئەڵبەت هێشتا ئەزمـوونێکی لەرزۆکە) و هاووڵاتییانی ئەندەنۆسیا ژنێکیـان وەک سـەرۆککۆماری خۆیـان هەڵبـژاردووە. دوای ئەم وڵاتە پڕحەشیمەتترین وڵاتـانی موسـوڵمانی جیهـان بـریتین لە پاکسـتان، بەنگلادێش و هێندسـتان (هەژماری موسوڵمانانی هێندستان زیاتر لە ١٢٠ میلیۆن کەسە). ئەم سێ وڵاتە نەتەنیـا ئەزمـوونی بەرچـاوی دیموکراسـییان هەیە بەڵکـوو لە هەر سـێ وڵاتەکەدا ژنـان وەک سـەرۆک وەزیـران هەڵبژێردراون کە لە زۆربەی وڵاتانی ڕۆژئاواییش زیاتر بـووە. کە وابـوو هەرچەنـد هەنـدێ ڕەهەنـدی ئیسلام لەگەڵ مافەکانی ژناندا تەبا نایەتەوە بەڵام هەندێ جار واقیعی بەردەست زۆر جیاوازترە. لە ئاست مەسەلەی ژنانی موسوڵماندا باشووری ئاسیا نموونەیەکی تاقانە و نائاسـایی نیـیە. بەرلەوەی ئەفغانستان دوچاری داڕووخانێکی بیست ساڵەی تەژی لە ئانارشـیزم و دیکتـاتۆری بێـت، لە سـەدا ٤٠ی پزیشکانی ئەو وڵاتە ژن بوون و لە هەرهەموو ئاسیادا کابۆل یەک لە ئـازادترین شـارەکان بـوو بۆ ژنان. هەرچەند ڕەنگە بێنلادەن ئیسـلامی تاڵەبـانیی قبـووڵ کردبـێ بەڵام زۆربەی ئەفغانییەکـان ئەم شتەیان قبووڵ نەکردووە. بۆ پشتڕاستکردنەوەی ئەم بـابەتە بـا سـەیرێکی ئەو هەمـوو پیـاوانە

بکەین کە دوای رووخانیتاڵیبانلە کابوڵ و مەزارشەریف لە نۆبەتی سینەما، مۆسیقا، سەما و هەڵپەڕکێ و هەڵفڕین بە کایتدا دەوەستان.

یان ئاوڕێک لە تورکیا، واتە پێنجەم وڵاتی پڕچەشیمەتی موسوڵمانان بدەنەوە؛ دیموکراسییەکی لیبرالیی کەموکورت و ناتەواو بەڵام کرداری و پراکتیزەکراو، ئەندامی پەیمانی ناتۆ و رەنگە لە داهاتوویشدا ئەندامی یەکێتیی ئەورووپا. ئەگەر دیموکراسییە تازە سەرهەڵداوەکانی نەیجیریا و مالیش بەم پێڕستە زیاد بکەن ئەوسا دیمەنێکی تۆکمەتر لە دونیای ئیسلام دەبینن. [ئەڵبەت] ئەم دیمەنە جوانترین دیمەن نییە. زۆربەی وڵاتانی ئیسلامی کەوتوونەتە نێو جیهانی سێیەمەوە و گیرۆدەی کێشە باوەکانی ئەم جیهانەن: هەژاری، گەندەڵی و بەڕێوەبردنی خراپ. بەڵام لە نێوان ئیسلام و سەرکوتکاریدا هیچ جۆرە پێوەندییەکی روون و ئاشکرا نییە. هەروەها کە «یانەی ئازادی» جەختی لەسەر کردووە: «لەوڕۆدا زۆربەی موسوڵمانانی جیهان لە چوارچێوەی حکوومەتگەلی دیموکراسیی هەڵبژاردنیدا[73] دەژین». ئەگەر ناتەباییەکانی بنەمایی لە نێوان ئیسلام و دیموکراسیدا هەبێت وا دیارە ٨٠٠ میلیۆن موسوڵمان ئاگایان لەم بابەتە نییە.

کێشەی راستەقینە ناگەڕێتەوە بۆ ئیسلام بەڵکوو دەگەڕێتەوە بۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست. ئەگەر سەردانێکی ئەم دەڤەرە بکەن ئەو شپرزی و بشێوییە دزێو و ناحەزانە دەبینن کە لای خەڵکانی ئەمڕۆ پەیوەست کراون بە ئیسلامەوە. لە میسر، سووریا، ئێراق، لێواری رۆژئاوا، هێڵی غەزە و وڵاتانی کەنداودا دەوڵەتانی دیکتاتۆر بە چەندەها سیمای جۆراوجۆرەوە دەبینین، بە شێوەیەک کە مرۆڤ وا هەست دەکات دیموکراسیی لیبرالی شتێکی دوور و چاوەڕواننەکراوە. سیحری بونیادگەرایی ئیسلامی گەلێ بەهێز خۆ دەنوێنێ، چ ئەوکاتەی وا لە پشت دەرگا داخراوەکانەوە شێلگیرانە دەکەوێتە بەر باس و چ ئەو کاتانەی بە ئاشکرا لە ناو خوتبە و وتاری مزگەوتەکاندا ستایش دەکرێت. ئێرە مەملەکەتی ئاڵا سووتاندن و مەلایانی ئاگرین و خۆتەقاندنەوەیە. ئەمریکا لە ئەفغانستاندا شەڕی کرد بەڵام تەنانەت تاقەیەک ئەفغانیش دەستی لە هێرشە تیرۆریستییەکانی دژ بە ئەمریکادا نەبوو. ئەفغانستان بووبوو بە مۆڵگەی هێزێکی چەکداری عەرەب بۆ شەڕکردن لەگەڵ ئەمریکادا.

دونیای عەرەب بەشێکی گرنگی جیهانی ئیسلام و لە راستیدا سەرەکیترین بەشیەتی. بەڵام تەنیا بەشێکە لەم دونیایە و لە رووی حەشیمەتیشەوە بەشێکی بچووکە لە ١/٢ میلیارد موسوڵمانی جیهان ـ تەنیا ٢٦٠ میلیۆن کەس لە دونیای عەرەبدا دەژین. زۆرجار رۆژئاواییەکان دەستەواژەکانی «ئیسلامی»، «رۆژهەڵاتی ناوەڕاست» و «عەرەب» لە باتیی یەکتر بەکار دێنن، بەڵام ئەمانە هاوواتا نین.

---

73. Elective democracy

هزری عەرەبان

ئایا تەنیا بارەکەم لە کۆڵ خۆم کردۆتەوە؟ ئایا بە دەرخستنی ئەوەی کە لە کردەوەدا ئیسلام گەلێ کەمتر لەوەی وا زۆرکەس دەیڵێن، لەگەڵ دیموکراسی و لیبرالیزمدا ناکۆک و ناتەبایە، تەنیا پەنام بردۆتە بەر تیۆرییەکی کولتووری و ئەم جارە لە ئاست عەرەباندا؟ ئەم تیۆرییەش شتێکی تازە نییە و رۆژئاواییەکان لە کۆنەوە بەکاریان هێناوە کە بۆ یەکەم جار لە سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیست و لە لایەن ئەفسەرانی بریتانییەوە خرایە بەردەست، ئەم فەرمانداانە حاکمی کۆلۆنییەکانی بریتانیا لە دونیای عەرەبدا بوون. یەک لەو داوەرییە باوانە داوەرییەکەی جان باگووت گلابە کە لە ١٩٣٩ تا ١٩٥٦ فەرماندەی «لۆژیۆنی عەرەبەکان» بوو لە ئەردەندا:

ئێمە ئۆتۆنۆمیمان پێ بەخشیون کە بە هیچ شێوەیەک شایانی نین. ئەوان بەشێوەی سروشتی بەرەو دیکتاتۆری دەڕۆن. دامەزراوە دیموکراتیکەکان زۆر خێرا دەگۆڕدرێن بۆ کەرەستەی پیلانگێڕی، هەر بۆیە دوای هەر کوودێتایەک هەمان ئەو تاقمە لە بەرگێکی تازەدا سەر هەڵدەدەنەوە، مەگەر ئەوەی بکوژرێن و لە کۆڵ بکرێنەوە.[٤]

تەنانەت تی.ئی.لارێنس، فەرماندە و گەڕۆکی بریتانی کە دۆستی عەرەبان بوو و بە دروستکردنی فیلمی «لارێنسی عەرەبستان» لە لایەن دەیڤید لینەوە ناوبانگێکی گەورە و هەرمێنی بەدەست هێنا، سیمای رەگەزێکی خەونپەرستمان بۆ وێنا دەکات کە زۆر ئاسان دەکەوێتە ژێر کاریگەریی هەمەجۆرە دیماگۆژیستییەکەوە:

دەکرا عەرەبان بە ئەندێشەیەکدا هەڵواسی و بیانجووڵێنی، دەقاودەق وەک گوریسێک؛ چونکو ملکەچبوونی فیکریی رەها و بێمەرجیان دەیانکاتە خزمەتکارانێکی بەکەڵک و لێهاتوو... هزرێکی نامۆ و تاریکیان هەبوو، تەژی لە بەرزی و نزمی، بێ هیچ رێسا و چوارچێوەیەک، بەڵام لە هەموو کەسێکی ناو ئەم جیهانە زیاتر خولیا و بەهرەی ئیمانداریيان هەبوو.[٥]

ئۆلین بارینگ کە دواتر بە لۆرد کرامێر ناوبانگی دەرکرد و لە نێوان ساڵانی ١٨٨٣ تا ١٩٠٧دا بە تاقی تەنیا میسری بۆ بریتانیا بەڕێوە برد، شرۆڤەیەکی خستۆتە بەردەست کە هەرچەند کەمتر سۆزەکییە بەڵام بە هەمان رادە بێتواناییی عەرەبان لە بەڕێوەبردنی کاروباری خۆیاندا دەخاتە بەر رەخنەی توندوتیژەوە. ئەو لە بەرهەمە مەزن و بەنرخەکەیدا دەربارەی مێژووی هاوچەرخی میسر، هزری «رۆژهەڵاتی» و «رۆژئاوایی» لە هەمبەر یەکدیدا دادەنێت:

لە راستیدا قووڵنەبوونەوە (وردنەبوونەوە) کە زۆر ئاسان دەگۆڕدرێ بۆ درۆ و فێڵ و تەڵەکە، سەرەکیترین تایبەتمەندیی مێشکی رۆژهەڵاتییە... مێشکی مرۆڤی رۆژهەڵاتی... وەکوو شەقامە لار

و ناڕێکەکانی (رۆژهەڵات) هەڵگری هیچ جۆرە هاوڕێژەییەک نییە و بیرکردنەوە و بەڵگاندنەکانی لەوپەڕی کاڵفامی و هەڵپژاویدایە.[٦]

لەمڕۆدا ئاوەها پۆلێنبەندییەک بۆ تایبەتمەندیی «رۆژهەڵاتییەکان» بە هیچ شێوەیەک قبووڵ ناکرێت. ئەم جۆرە بۆچوونانە مرۆڤ دەخاتەوە بیری ئەو سەردەمانەی کە هەندێ ئەندێشەی وەک «کەللەسەر خوێندنەوە»[٧٤] بە زانست لەقەڵەم دەدرا (جا ئەگەر چینییەکان و هێندییەکانیش بکەونە نێو ریزی «رۆژهەڵاتییەکان»ەوە ـ کە ئەوکات ئاوەها بوو ـ ئەی باشە چ وەڵامێکمان هەیە بۆ پێشکەوتنی سەرسامکەری ئەوان لە رووبەری زانست و ماتماتیک و هێما ئەقڵانییە هاوشێوەکانی دیکەدا؟). بەڵام کێشەکان لە زێدەڕۆییەوە بەرەو کۆتاهی و خەساری گەڕاونەتەوە. نەوەیەکی نوێ لە بیرمەندانی سیاسیی پاکژ جێگەی ئەو «رۆژهەڵاتناس[٧٥]»انەیان گرتۆتەوە کە پەنایان دەبردە بەر ئەو جۆرە کلێشە کولتوورییانە، ئەم نەوە تازەیە ناوێرێ لەو پرسیارە بکۆڵێتەوە کە چما مرۆڤ وا هەست دەکا وڵاتانی عەرەب لە فەزایەکی کۆمەڵایەتی و سیاسیی زۆر جیاواز لە شوێنەکانیتری جیهاندا قەتیس ماون؟ لە دونیای عەرەبیشدا کەس نادۆزیتەوە رەخنە لە خۆی بگرێت. زۆربەی نووسەرانی عەرەب زیاتر لەوەی هەوڵی راڤەکردنی بێشێوییەکانی دونیای عەرەب بدەن سەرقاڵی بەرگریکردنن لە غورووری نەتەوەییان لە بەرانبەر بۆچوونی ئەو رۆژهەڵاتناسانەدا کە ئێستا هیچیان زیندوو نین.

حەقیقەت ناشاردرێتەوە؛ لە کۆی ٢٢ وڵاتی ئەندامی یەکێتیی عەرەب تەنانەت یەک وڵاتیان دیموکراسیی هەڵبژاردنی نییە. ئەمە لە حاڵێکدایە کە لە سەدا ٦٣ی وڵاتانی جیهان ئاوەها سیستەمێکیان هەیە. ئەڵبەت هەندێ وڵاتی وەک ئەردەن و مەراکش حکوومەتگەلێکی ئۆتۆریتەخوازیان هەیە کە لە هەندێ لایەنەوە لیبرالین، بەڵام زۆربەیان ئاوا نین. مێژووی هاوچەرخیئەم دەڤەرە گەلێ دڵتەزێنە. لەم پەنجا ساڵەی دواییدا چەندەها دیکتاتۆر دەستیان بەسەر ئەم ناوچەیەدا گرتووە، کەچی جەماوەری عەرەب ئەوانیان وەک رزگارکەر و نەجاتدەری خۆیان لەقەڵەم دەدا و بە گوڕوتین و چەپڵەلێدان بە گەرمی پێشوازییان لێ دەکردن. جەمال عەبدولناسری میسر، موعەممەر قەزافیی لیبی و سەدام حسوسێنی ئێراق، هەموویان لە لایەن جەماوەری عەرەبەوە بە قووڵی ستایش کراون و پێیاندا هەڵگوتراوە.

ئەو دەگمەن بیرمەندە عەرەبانەی مەترسیی ئاوڕدانەوە لە بەستێنی کولتووریان قبووڵ کردووە، دانیان بەوەدا ناوە کە پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی عەرەب بە قووڵی ئۆتۆریتەخوازانەیە. بەهەجەت

---

٧٤ . ناسینی کەسایەتیی مرۆڤ بە پێی کاسەی سەر کە ئێستا رەت کراوەتەوە. و.ف

75. Orientalist

قـوراني، بيرمەنـدی بەڕەگەز میسـری، دەڵێـت: «گوتـاری سیاسـیی عەرەب تەژیـیە لە وێنـاكردنی دیكتاتۆری ڕۆشنگەر، سەركردەی قارەمان، پێشـەوای پـایەبەرز و سـەرۆكی بەڕێـزی بنەمـاڵە» .[٧]
حەلیم بەرەكات، بیرمەندی لوبنانی، دەڵێت وا دیارە ئەو پێوەندی و بەهـا پیاوسـالارانەی وا لە نـاو بنەمـاڵەی عەرەبانـدا بـاون، هەمـان ئەوانە لە شـوێنی كـاركردن و قوتابخانەكـان و لە ڕێكخـراوە مەزهەبی و سیاسـی و كۆمەڵایەتییەكانیشـدا بـاون. لە هەمـوو ئەم شـوێنانەدا باوكسـالارێك بەسـەر ئەوانیتردا زاڵە، دەسەڵاتی پاوانی خۆی كردووە، چاوەڕێی ملكەچبوونی بێئەملاولایە و لە بەرانـبەر جیابیرانـدا قاییـل بە هـیچ جـۆرە ئاسـانگیرییەك نـیـە. ئەوانەی بەرپرسـایەتییەكیان بەدەسـتە (لە پۆسـتی حـاكم، سـەرۆك، مامۆسـتا، خاوەنكـار و سەرپەرشـتیاردا) سـیمایەكی باوكـانە بـۆ خۆیـان دروست دەكەن و بەم شێوەیە پـێگەی خۆیـان لە سـەری سـەرەوەدا دەچەسـپێنن. هەركـات ئاوەهـا كەسایەتییەكی باوكسالار ببێتە خاوەن ئاوەها پێگەوجـێگەیەك، كەس توانـای لابردنـی نـیـە مەگەر كەسایەتییەكی باوكسالاری دیكە بە هەمان هێز و دەسەڵاتەوە .[٨]
دەتوانین نموونەی پیاوسالاریی عەرەبی لە چیرۆكەكانی نەجیب مەحفووز، نووسـەری میسـری و خاوەن خەڵاتی نۆبێلدا بەدی بكەین. ئەو لە كتێبە سـێ بەرگیـیە (تریلـۆژی) بەناوبانگەكەیـدا، *بـین القصـرین، قصرالشـوق و سـیكریە*، چیرۆكـی بازرگـانێكی میسـری بە نـاوی «السـید احمـد الجـواد» دەگێڕێتەوە. «سل سید» ـ ئەو نازناوەی ژنەكەی بۆی داناوە ـ سەرۆكی ڕەهای ماڵە. بنەمـاڵەكەی ناوێرن لەلای ئەودا هیچ كارێك ئەنجام بدەن، كاتێ كە بە تەنیا نان دەخوات ئەوان قـنج و قیـت بە پێوە لە بەردەمیدا دەوەستن؛ هاوسەر و منـداڵەكانی تەنیـا دوای دەسـگرتنەوەی لە خـواردن بۆیـان هەیە نان بخۆن. ئەوكاتەی ژنەكەی دان بە جەرگی خۆیدا دەنێ و بەبێ ئیزنی ئەو لە مـاڵ دەچێـتە دەرێ، دەینێرێتەوە بۆ ماڵە باوكی. ئێستە نازناوی «سل سید» لای میسرییەكان بۆتە هێمایەك بۆ ئاماژەدان بە هەموو شتێك؛ لە مێردە ملهوڕەكانەوە بگرە تا دەگاتە سەركردەكان.
سـێبەری «سـل سـید» بەسـەر زۆربەی سـەركردە عەرەبەكانـدا زاڵە: ناسـر، سـەركردەیەكی كاریزماتیـك بەڵام دیكتـاتۆر كە لای نەتەوەكەی هەم ئەوینـی ئافرانـدبوو و هەم نەفـرەت؛ سـاداتی جێنشینی ناسر، نەتەوەكەی ناو نـابوو «منـداڵەكانی مـن»، بەڵام دڵڕەقییەكـی بێـوێنەی دەنوانـد. «سـل سـید» لە پاشـایانی كەنـداو و لە «ڕێوڕەسـم»ی مانگانەیانـدا دەبینـین، لەو كۆبـوونەوانەدا ئیجازە بە «هاووڵاتی ـ پاڕانەوەچی»یەكان دەدرێت گلەوگازندە (لە پێشەوە تاوتوێكراوەكان)یان لە بەردەم شێخدا بگێڕنەوە. یەكێك كچەكەی نەخۆشە و ئەویدی لەگەڵ دراوسێكەیدا لەسـەر زەویوزار بەشەڕ هاتووە. شێخ یەكێكیان دەنێرێ بۆ وەزارەتی تەندروستی و ئەویتریان بۆ وەزارەتی نـاوخۆ. خاوەن گلەییەكان دەستەكانی شێخ ماچ دەكەن و سوپاسی خودا دەكەن بۆ ئەو حاكمە میهرەبان و

دڵڕەحمەی پێشکەشی کردوون. شێخ دەستیان بۆ دەجووڵێنێ، وەک ئەوەی بڵێت تەنیا ئەرکەکانم جێبەجێ کردووە. دەڵێن شاعەبدولعەزیزی کوڕی سعوود، دامەزرێنەری عەرەبستانی سعوودی، ئەم قسانەی کردووە: «پێمخۆشە هەمیشە پێوەندییەکی نزیکم لەگەڵ خەڵکەکەمدا هەبێ، چونکو بەم شێوەیە ئاواتەکانی ئەوان دێتە دی. هەر بۆیە هەرکەس پێی خۆش بێ دەتوانێ لە کۆبوونەوەکانمدا بەشداری بکات».

هەرچەند رۆژئاوای مودێرن هەموو ئەم شتانەی پێ سەیر و نائاساییە، بەڵام هیچکامیان تایبەت بە عەرەب نییە، نە پیاوسالاری و نە پیاوانی بەدەسەڵات و نە خولیا و وەهم. رەخنە پڕ لە سووکایەتییەکانی نیزامییانی بریتانیا (دەربارەی عەرەب) کە ئاماژەمان پێکردن، هاوشێوەی هەمان ئەو بابەتانەیە کە سەبارەت بە چینییەکان و ژاپۆنییەکان و هێندییەکان و لە راستیدا هەرهەموو «رۆژهەڵاتییەکان» و «ئاسیاییەکان» نووسیویانە. زۆربەی وڵاتانی ئاسیایی و ئافریقایی تا ئەم دواییانەش لە ژێر رکێفی کۆمەڵە پیاوانێکی بەدەسەڵاتدا بوون کە خەڵک بە ترس و حەزەرەوە باسیان دەکردن. ئاوڕێک بدەنەوە لە سۆکارنۆی ئەندەنۆسیا، جۆلیۆس نایرێرەی تانزانیا، خوان پرۆنی ئارژانتین و تیتۆی یۆگۆسلاڤیا. تەنانەت لە مێژووی هاوچەرخی رۆژئاوایشدا چەند نموونەیەک لەم دیکتاتۆرە بەدەسەڵاتانە دەبینین کە زۆرجار جەماوەر پێیدا هەڵدەگوتن. فرانسیسکۆ فرانکۆ، ئانتۆنیۆ سالازار، بێنیتۆ مووسولینی و ئادۆڵف هیتلەر سەردەمانێک زۆربەی خەڵکانی وڵاتەکانیان شەیدای خۆیان کردبوو. هەرچەند رۆژئاوا بە سەدان ساڵ پێشکەوتووتر و لیبرالتر بووە، بەڵام بەگشتی مێژوویەکی چەندهەزارساڵەی پێکهاتەی پتەوی پیاوسالارانەیش ژیاوە. بیرمان نەچێ تا چەند سەدە لەمەوپێش هێشتا ژنان وەک بەشێک لە سامانی پیاوان لەقەڵەم دەدران. بەڵام هەرچەند رۆژئاوا پێشکەوتنێکی گەورە ژیاوە و بەشێک لە دونیای دەرەوەی رۆژئاوایش مۆدێرنیزاسیۆنیان بەتایبەت لەم پەنجا ساڵەی رابردوودا دەست پێ کردووە، کەچی دونیای عەرەب لە هەمان دۆخی کۆمەڵایەتی و سیاسیی سەرەتایی و دواکەوتووی پێشوودا ماوەتەوە. عەرەب خاوەن سیاسەتێکی کولتووریی تاقانە نییە، بەڵکوو تەنیا لە رابردوودا قەتیس ماوە.

هەرکەس لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا ئاوڕی لە وڵاتانی عەرەب کە تازەبەتازە لە دەست کۆلۆنیالیزمی ئیمپراتۆریاکانی ئەورووپا رزگار بووبوون، بدایەتەوە، قەت باوەڕی نەدەکرد رۆژێک لە رۆژان ببن بە زەلکاو. وڵاتە ئاسیاییەکانیتری وەک کۆریای باشوور و مالیزی کە ئەوکات دۆخێکی زۆر خراپتر دەژیان، گەلێ باشتر و ژیرانەتر جووڵانەوە. لە ١٩٤٥دا هیچ کەسێک نەبوو پێشبینیی ئەو دەرئەنجامانەی داهاتوو بکات. لە راستیدا زۆرێک لە چاودێرانی ئەو سەردەمە پێیان وا بوو بە بەراورد لەگەڵ ئەو وڵاتانەیتردا کە بەم دواییانە لە کۆلۆنیالیزم رزگاریان بووبوو، وڵاتانی عەرەب

گەلێ باشتر جوولاونەتەوە. بەیرووت، دیمەشق، قاهیرە و بەغداد لە زۆربەی پایتەختە ئاسیایی و ئافریقاییەکانیتر خاوەن کولتوورتر، بازرگانیتر و پێشکەوتووتر بوون. بیرمان نەچێ عەرەب خاوەن مەدەنییەتێکی گەورەیە کە مێژوویەکی دوورودرێژی زانست، فەلسەفە و سەرکەوتنی نیزامی ژیاوە. ئەوان زانستی جەبریان[٧٦] داهێنا، ئەوکاتەی ئەرەستۆ لە رۆژئاوادا بیرکرابوو ئەوان زیندوویان راگرت و شەڕی گەورەترین دەسەڵاتەکانی ئەو سەردەمەیان کرد و تێیدا سەرکەوتن. لە «سەردەمی تاریکی»ی ئەورووپادا هونەر و کولتووری ئیسلامی گەلێ پێشکەوتوو بوون.

دونیای عەرەب لە چل و پەنجاکاندا زۆر هیوادار بوو بەوەی شکۆ و شانازاییەکانی رابردووی زیندوو بکاتەوە. وەک هەموو ئەو وڵاتانەی کە لە کۆلۆنیالیزم رزگاریان بووە، دونیای عەرەبیش بەرانبەر رۆژئاوا بەدگومان بوو، بەڵام وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکایان زۆر لا بەرز و بەڕێز بوو. موحەممەد هەیکەل، بەناوبانگترین رۆژنامەنووسی میسری، بەم چەشنە لەم بابەتە دەکۆڵێتەوە: «دیمەنی گشتیی وڵاتە یەکگرتووەکان... دیمەنێکی سیحرئامێز بوو. بریتانیا و فەرەنسا دوو ئیمپراتۆریای روو لە رووخان و نەفرەتلێکراو بوون. سۆڤییەت کەوتبووە پێنج هەزار مایل ئەولاترەوە و موسوڵمانان رەقیان بوو لە ئایدیۆلۆژیای کۆمۆنیزم. بەڵام ئەمریکا لەدوای جەنگیدووەمی جیهانییەوە بە سیمایەکی دەوڵەمەندتر، بەهێزتر و سەرنجڕاکێشەرتر لە هەمیشە سەری هەڵدابوو»[٩] تێڕوانینی ئەم دەستەبژێرە نوێیانە بۆ ئایین تێڕوانینێکی مۆدێڕن و سێکۆلار بوو. ئیسحاق حوسێن، رۆشنبیری عەرەب، لە ١٩٥٦ و لە دووتوێی راپۆرتە لێکۆڵینەوەیەکدا لە گۆڤاری *ئاتلانتیک مانتلی*، ئاوەهای نووسیوە: «ئێستە ئیسلام بەرەو جۆرە هەڵوێستێکی هاوشێوەی ئایینی رۆژئاوایی، واتە جیاکردنەوەی کلێسا و دەوڵەت لە یەکتر، هەنگاوی ناوە». هەرچەند رەنگە ئەمڕۆ ئەم دەربڕینەمان زۆر لا سەیر بێت بەڵام وێناکردنێکی رێک و یەکلانگیرە لەگەڵ مەعریفەی باوی ئەو سەردەمەدا.

شتێک لە نێوان ئەوکات و ئێستەدا هاتە قەومان. بۆ تێگەییشتن لە قەیرانی سەردەمی هاوچەرخی دونیای عەرەب پێویستە لەم رێگا سەرەولێژە بگەین. پێویستە بە تێڕوانینێکی رەخنەگرانە مێژووی ئەم ناوچەیە لەم چل ساڵەی رابردوودا، نەک لە چوارسەد ساڵی رابردوودا، شی بکەینەوە.

---

٧٦ . ئەڵبەت زانستی جەبر (Gabria) بەرهەمی هەوڵ و تێکۆشانی چەند هزرڤانێکی ئێرانیی وەک خارەزمی و غیاسەدین جەمشیدی کاشانی بوو. و.ف

پەککەوتنی سیاسەت

مرۆڤ بە سەختی دەتوانێت بیر لە گوڕ و تینـی دونیـای عەرەب لە دواسـاڵەکانی ١٩٥٠دا، واتە ئەوکاتەی وا جەمال عەبدولناسر سەرقاڵی پتەوکردنەوەی دەسەڵاتی خۆی بوو لە میسردا، بکاتەوە. بە درێژاییی چەندده ساڵ دونیای عەرەب کەوتبووە ژێر رکێفی هێـزە کۆلۆنیالیسـتەکان و دواتـریش پادشا گەندەڵەکانەوە. ئێستا خولیای سەربەخۆییی دونیای عەرەب هاتبووە دی و ناسر رزگـارکەری تازەیـان بـوو، پیـاوێکی مـۆدێرن بـۆ سـەردەمی دوای شـەڕ. ناسـر لە سـەردەمی دەسـەڵاتداریی بریتانییەکان لە ئێسکەندەرییەدا هـاتبووە دونیـاوە، ئەم شـارە شـارێکی نێـونەتەوەیی بـوو و زیـاتر لەوەی عەرەب بێت مەدیترانەیـی بـوو. قۆنـاغی لاویـی ناسـر لە نێـو ئارتەشـدا تەواو بـوو، ئەوکـات ئـارتەش رۆژئـاواییترین لایەنـی کۆمەڵگـای میسـر بـوو. جەمـال عەبدولناسـر بە جلـوبەرگە شـیک و رازاوەکـانی و چـاویلکە رەشـەکەیەوە ـ کە دوامـۆدی رۆژ بـوو ـ لە گۆڕەپـانی جیهانیـدا گەشـایەوە. «شێری میسر» هێمای روانگەکانی دونیای عەرەب بوو.

بە باوەڕی ناسر دەبا سیاسەتی عەرەبی بە هەنـدێ ئەندێشـەی وەک ئۆتۆنـۆمی، سۆسـیالیزم و یەکگرتنی عەرەب بورووژێنرێـت. ئەمـانە کـۆمەڵە چەمکێکـی مـۆدێرن و لە هەمـان کاتـدا رۆژئـاوایی بـوون. ئەویـش وەک زۆربەی سـەرکردەکانی ئەودەمـی جیهـانی سـێیەم یەکێـک بـوو لە خـوێنەرە هەمیشـەییەکانی گۆڤـاری ئینگلیزیـی *نیۆستایتێسـمەن*[77]. لە ١٩٦٢دا «مانیفێسـتی نەتەوەیـی» بە جۆرێـک دارڕشـتبوو مـرۆڤ وایـدەزانی رۆشـنبیرێکی چەپـگەرای پـاریس یـان لەنـدەن نووسـیویەتی. تەنانەت بەبرشتترین ئایدیا و ئامانجەکەیشی، واتە پان عەرەبیزم، لە ژێر کاریگەریی ئەورووپادا بوو. ئەم ئەندێشەیە نوسخەیەک بوو لە هەمان ئەو ناسیۆنالیزمەی وا لە دەیەی ١٨٧٠دا سـەرەتا ئیتالیـا و پاشان ئەڵمانیای یەکپارچە کرد، بەپێی ئەم ئەندێشەیە ئەوانەی بە یەک زمان دەئاخفن پێویستە ببن بە نەتەوەیەکی یەکگرتوو.

بەرلەوەی وڵاتانی کەنداو بە پارەی نەوت بتەقێنەوە، میسر سەرۆکی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بـوو. هەر بـۆیە روانگەکـانی ناسـر روانـگەی هەرهەمـوو نـاوچەکە بـوو. هەرهەمـوو حکوومەتەکـان، لە بەعسییەکان و ژەنەراڵەکانی سووریا و ئێراقەوە بگرە تا دەگاتە پادشا کۆنەپارێزەکـانی کەنـداو، بە یەک جۆر زمان و دەربـڕین و دەسـتەواژە دەئاخفـان. ئەوان لاسـاییکەرەوەی رووتـی ناسـر نەبـوون، دونیـای عەرەب تینـووی مۆدێرنیزاسـیۆن بـوو و مـۆدێرنیتەیش لای ئەوان مانـای قبـووڵکردنی ئەندێشەکانی رۆژئاوا، ئەڵبەت هاوکات بەرنگاری دەسەڵاتی رۆژئاوایش دەبوونەوە.

---

77. New statesman: گۆڤاری چەپگەرای بریتانیایی. و.ف

لەم بارەیەوە وڵاتـانی عەرەب وەک زۆرێـک لە وڵاتە ناڕۆژئاواییەکـانیتر وا بـوون. ئەو ژیـارانەی سەرهەڵدانی رۆژئاوایان دیتبوو و دەیانزانی لێی دواکەوتوون ـ وەک چین، هێندستان و ئیمپراتۆریای عوسمانی ـ دەیانویست رێگایەک بۆ گرتنەوەی رۆژئاوا بدۆزنەوە. وادیارە لە زۆربەی ساڵانی مێژووی هاوچەرخدا دەستەبژێرانی ئیسلامی زیـاتر لە هەمـوان بە ئـارەزووی ئەم شـتەوە بـوون. عەرەبەکـان دوابەدوای ئەوەی لە ١٦٨٣ و لە نزیکیی ڤیەنادا شەڕی ئیمپراتۆریای عوسمانییان دۆڕاند، هەستیان کـرد پێویسـتە لە رۆژئـاواوە فێـری زۆر شـت بـن. دوای ئەوەی نـاپلیۆن بە داگیرکردنـی میسـر لە ١٧٩٨دا رۆژئــاوای بــردە نێــو مەملەکەتــی عەرەبیــیەوە، عەرەبە خۆماڵییەکــانی شــەیدای ئەم مەدەنییەتە دەوڵەمەند و بەهێزە بوون. وەک چۆن ئالبێرت هورانی ـ ی مێژوونـووس بە پشتبەسـتن بە بەڵـگە مێژووییەکـان وتـوویەتی، لە سـەدەی حەڤـدە و هەژدەدا بیـری سیاسـی و کـۆمەڵایەتیی لیبرالیی وەرگیراو لە ئەوروپا، لە رۆژهەڵاتی ناویندا پەرەی سەند.

هیـواداریی دونیـای عەرەب بە دۆسـتایەتیکردنی بریتانییەکـان، لە سـەردەمی کۆلۆنیالیسـتیی دواساڵەکانی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا گەلێ گەشابوویەوە، هەرچەنـد ئەم هیـوایە زۆر زوو رەوییەوە و گۆڕدرا بۆ نائومیدی، بەڵام دەستەبژێرانی عەرەب هێشـتا هەر شـەیدای رۆژئـاوا بــوون. پادشــا و ژەنەراڵەکــانی داهــاتووی عەرەب بە مەبەســتی فێربــوونی شــێوازی ئاخــافتن و هەڵسـوکەوتی جێنتـێلمەنە بریتانییەکـان خۆیـان لە زانکـۆی ڤیکتۆریـای ئێسـکەندەرییەدا نـاونووس دەکرد. دواتر زۆرێکیان لە کەمبریج، ئۆکسفۆرد یان سەندهۆرسـت ـ دا[78] درێژەیـان بە خوێنـدن دا. بنەماڵەی پاشایەتیی ئەردەن تا ئێستایش ئەم نەریتەیان پاراستووە، ئەڵبەت ئێستا روویان کردۆتە زانکۆکـانی ئـەمریکا. دوای جـەنگی یەکـەمی جیهـانی و پەرەسـەندنی کـۆمەڵە هزروئەندێشـەیەک دەربارەی کردنەوەی سیاسەت و کۆمەڵگا لە هەندێ وڵاتی وەک میسر، لوبنان، ئێـراق و سـووریادا، قۆناغێکی کورتخایەنی لیبرالی دونیای عەرەبـی گـرتەوە. بەڵام دوای رووخـانی حکـوومەتە کۆنەکـان رەخنەگرانی لیبرالی پادشایان و ئەشرافیش بزر بوون. ئایدیۆلۆژیایەکی مۆدێرنتر و ناتەواوتر پەرەی سـەند کە تێکەڵکردێـک بـوو لە کۆمـاریخوازیی نیزامـی، سۆسـیالیزمی دەوڵەتـی و ناسـیۆنالیزمی عەرەبی. بەڵام ئەم ئەندێشانەش لە بنەڕەتـدا هەر رۆژئـاوایی بـوون؛ هەمـوو بەعسـی و ناسرییەکان قاتیان لەبەر دەکرد و دەیانویست وڵاتەکەیـان مـۆدێرن بـکەنەوە. بیروبۆچـوون و رێچکە سیاسـییە تازەکانی دونیای عەرەب هیچیان پـێ نەکـرا. حکـوومەتە عەرەبەکـان هەرچەنـد بەتوانا بـوون بەڵام کۆمەڵە ئەندێشەیەکی خراپیان هەڵبژارد و بە میتۆدگەلێکی خراپتریش بەکاریان هێنان. سۆسیالیزم بــوو بە بەرهەمهێــنەری مەنــدی و داوەســتان و بۆرۆکراســی. سیســتەمی ئابووریــیان ریفــۆرمی لە

[78] : شارێکی نزیک لەندەن کە زانکۆی پاشایەتیی نیزامیی بریتانیا لەو شارەدایە.و.ف sandhurst .

کێشەکانی گەڵاڵەداڕشتنی ناوەندیدا نەکرد و قەت ئەکتیڤ نەبوویەوە. کۆمارە عەرەبییەکان لە باتیی دیموکراسی، بەرەو دیکتاتۆری هەنگاویان هەڵگرت. «بێبەڵێنی»[79] جیهان سێیەم بوو بە داموودەزگای پڕوپاگەندەی سەر بە سۆڤییەت. ناسینەوەی دەرفەت و بەرژەوەندییە [تایبەتییە] نەتەوەییەکان دەبوو بە هۆی دوورکەوتنەوەی وڵاتانی عەرەب لە یەکتر و رووخانی هاوپەیمانێتیی نێوانیان. «شەڕێکی سارد»ی عەرەبی لە نێوان عەرەباندا هاتە قەومان، لە لایەکەوە وڵاتانی ژێر دەسەڵاتی پاشایانی سەر بە رۆژئاوا (وڵاتانی کەنداو و ئەردەن) لەولاشەوە وڵاتانی ژێر دەسەڵاتی ژەنەراڵە شۆڕشگێڕەکان (سووریا و ئێراق). لە هەمووشی ناخۆشتر، ئیسراییل چەند جار لە گۆڕەپانی شەڕدا دونیای عەرەبی تڕۆ کرد و بە قورسی شکستی دان. دۆڕاندنی خێرا و سەرسامکەری شەڕی ١٩٦٧ لە هەندێ لایەنەوە خاڵێکی وەرچەرخان و نیشاندەری ئەو راستییە بوو کە لە پشت دروشم و ئیدیعا گەورەکانی دونیای عەرەبەوە کۆمەڵگایەکی روو لە رووخان دەژی. سەدامیش بە داگیرکردنی کوێت لە ١٩٩٠دا پاشماوەکانی پانعەرەبیزمی تەفروتوونا کرد.

لەوکاتە بەدواوە بەردەوام هەموو شتێک خراپتر و خراپتر بووە. ئاوڕێک لە ئێستای میسر بدەنەوە. بەڵێنەکەی ناسر گۆڕدراوە بۆ دێوەزمەیەکی بێدەنگ و هەرا. دەوڵەت تەنیا لە تاقەیەک بەستێندا لێهاتوو و ئەکتیڤە: لەخشتەبردنی جودابیری و خنکاندنی کۆمەڵگای مەدەنی. فواد ئەجمی، توێژەری ئەمریکاییی بەڕەگەز لوبنانی، گەلێ پەشێو و دڵگرانە بە دۆخی رۆشنبیریی میسر، ئەم وڵاتە سەردەمانێک دڵی ژیانی رۆشنبیریی عەرەب بوو بەڵام ئێستەساڵانە تەنیا ٣٧٥ کتێبی تێدا دەنووسرێت. ئەگەر بەراوردی بکەین بە ئیسراییل کە رێژەی حەشیمەتی یەک بە دەی میسرە بەڵام ساڵانە ٤٠٠٠ کتێب بەرهەم دێنێ [ئەوسا لەم داخ و کەسەرەی ئەجمی دەگەین]. فواد ئەجمی لە زمان توێژەرێکەوە بە ناوی کەریم ئەلڕاوی دەگێڕێتەوە کە هۆشداریی داوە «ئارەزووی قووڵ و فراوانی مۆدێڕنبوونەوە کە لە ساڵە سەرەتاییەکانی ١٨٠٠ و دوابەدوای پێوەندیکردن بە ئەورووپاییەکانەوە بەسەر میسردا زاڵ بووە و ئەو وڵاتەی بزواندووە، خەریکە ئاوەژوو دەبێتەوە و بە باری پێچەوانەدا وەردەسووڕێ».[١٠]

مرۆڤ ئەوکاتە دەهەژێت کە تێدەگا میسر باشتر لە وڵاتە عەرەبە دراوسێکانی هەڵسووڕاوە. سووریا بۆتە یەکێک لە سەرکوتکارترین وڵاتانی پۆلیسیی هەرهەموو جیهان، سووریا ئەو وڵاتەیە سیهەزار مرۆڤی کۆکردەوە و بە کۆمەڵ کوشتنی ـ رووداوی شاری حەمما لە ساڵی ١٩٨٢ دا ـ هیچ شتێکیش ئێخەی نەگرت (بیرمان نەچێ دیمەشقی پیتەختی ئەم وڵاتە کۆنترین شاری دونیایە کە هیچکات چۆڵ نەکراوە). یان ئێراق کە یەکێک بوو لە مودێڕنترین و سێکۆلارترین وڵاتانی عەرەب ـ

79) مەبەست رێکخراوی وڵاتانی بێلایەنە non – aligned countries. و.ک.)

لەم وڵاتەدا ژنــان مــافی کارکردنیــان هەبـوو، هونەرمەنـدان دەرفەتــی پێشــکەوتن و بــووژانەوە و ڕۆژنامەنووسان دەرفەتـی نووسـینیان هەبـوو ـ لە ٣٠ سـاڵدا گـۆڕدرا و بـوو بە گاڵتەجاڕی دەسـتی شێتێکی خۆبەزلزان. لە نێو دیکتاتۆرە مۆدێرنەکاندا سەدام تاقە کەسێک بوو کە چەکی کیمایی دژ بە هاووڵاتییـانی خـۆی بەکـار هێنـا (لە ئاسـت کوردانـدا). لوبنــان کە کۆمەڵگـایەکی پلـۆراڵ و ڕەنگاوڕەنـگ و نێـونەتەوەیی بـوو و بەیرووتـی پایتـەختی سـەردەمانێک بە «پاریسـی ڕۆژهەڵات» ناوزەد کرابوو، لە نێو شەڕ و تیرۆری رووخێنەردا چەقیوە و تازە بە تازە خەریکە ڕزگاری دەبێت.

هەمـوو ئەم وڵاتـانە پێشـتر ئۆتۆریتەخـواز بـوون، بەڵام لە چەنـد دەیەی رابـردوودا دیکتـاتۆرە سوننەتییەکان بە مەبەسـتی ئەوەی دەوڵەت توانـای کـۆنترۆڵکردنی هەمـوو ڕەهەنـدەکانی کۆمەڵگـا پەیدا بکات، بە شێوەیەکی قووڵ ڕوویان کردۆتە تەکنۆلۆژیا و میتۆدە نوێیەکانی کۆنترۆڵ. هەروەها کە مێژوونووسی ئیسلام، بێرنارد لویس، ئامـاژەی پـێداوە، دیکتـاتۆرە بچووکەکـانی ئێسـتا زۆر لە ئیمپراتـۆرە ئەفسـانەییەکانی ئەوسا بەهێزتـرن ـ ئەوان بەهێزتـرن لە ئیمپراتـۆرە ناودارەکـانی وەک سلێمانی مەزن، پاشای عوسمانی لە سەدەی شازدەمدا، یان خەلیفە هاروون ئەلرەشـید لە سـەدەی هەشـتەمدا (کە بە چیرۆکەکـانی *هەزار و یەک شـەو* ناوبـانگێکی هەرمێنـی پەیـدا کـرد). بـۆ وێـنە شێخنشینەکانی کەنداو کە پاشاکانیان سەردەمانێک حکوومەتگەلێکی بەرەڵڵا و سـەرەتاییان هەبـوو و نەیاندەتوانی بە باشـی عەشـیرەتە گەڕۆک و دەشـتەکییەکانیان کـۆنترۆڵ بـکەن، ئێسـتا بـوونەتە کـۆمەڵە دەوڵەتێکـی دەوڵەمەنـد و سـەروەت و سـامانی خۆیـان بە ئاراسـتەی دروسـتکردنی هێـزی پــۆلیس، ئــارتەش و دامودەزگــای هەواڵگریــدا بەکــار دەهێــنن و ئەمانەیــان کــردۆتە هۆکــاری کـۆنترۆڵکردنی تونـدوتۆڵی هاووڵاتییـان. تەنـانەت لە وڵاتـانی دەوڵەمەنـدی کەنداویشـدا ئەم جـۆرە خەڵـکە دامـاو و لێقەومـاوانە دەبینـین کە کەمەکێـک سـەروەت و سـامانیان پـێ دراوە بەڵام مـافی رادەربڕینیان لێ زەوت کراوە. ئەوان لە قەفەزێکی زێڕیندا دیل و یەخسیرن. زۆربەی ئـەمریکاییەکان پێیان وایە عەرەبان دەبێ سوپاسگوزاری ئەمریکا بن کە کوێت و عەرەبسـتانی لە شـەڕی کەنـداودا ڕزگار کرد، بەڵام زۆربەی عەرەبەکـان پێیـان وایە ئـەمریکا لە ڕاسـتیدا تەنیـا بنەمـاڵەی پاشـایەتیی کوێت و عەرەبستانی ڕزگار کرد و ئەم دوو شتە زۆر لێکدی جیاوازن.

لە کۆتاییی هەشتاکانەوە هەرهەموو دەوڵەتانی کۆن و سواو لە مۆسـکۆوە تـا پـراگ و سـیۆل و ژۆهانسبۆرگ بەرەو ڕووخان دەچوون، بەڵام دونیای عەرەب هێشتا گیرۆدەی دیکتاتۆرانی گەنـدەڵ و پادشایانی پیر و پەککەوتە بوون. لە شەستەکاندا مرۆڤ وایـدەزانی ئەم حکوومەتـانە داهـاتوویەکی ڕوون و چارەنووسێکی گەشاوەیان دەبێت، بەڵام ئێستا جۆرە چەتەساڵارییەکیان بەسەردا زاڵ بـووە و بە هـیچ شـێوەیەک جەمـاوەری نـین و بەتەواوی شـەرعییەتیان لـێ دامـاڵراوە. نزیـک بە هەمـوو

وڵاتانی عەرەب بە بەراورد لەگەڵ چل ساڵ لەمەوپێشدا کەمتر ئازادن، واتە لەوپەڕی سەرسووڕماندا ڕەوتێکیان گرتۆتە پێش بە تەواوی پێچەوانەی مۆدێلی جیهانییە. لە جیهاندا کەمتر وڵاتێکمان هەیە بتوانین بەم ڕستە و دەربڕینانە وێنای بکەین.

پەککەوتنی ئابووری

لە زۆربەی هەرەزۆری ئەو مێزگرد و کۆنفرانسانەدا کە دوای ڕووداوەکانی ١١ی سێپتامبر(ئەیلول) و لە زانکۆکان و ناوەندەکانی لێکۆڵینەوەدا دەربارەی تیرۆریزم بەڕێوە دەچێ، ئەگەر کەسێک بیەوێ وەک مرۆڤێکی بیرمەند و جیدی خۆی بناسێنێ، بە دەربڕینێکی ورد دەڵێت: «پێویستە نەتەنیا لەگەڵ تیرۆریزم بەڵکوو لەگەڵ بنەماکانی تیرۆریزمیشدا بەشەڕ بێین». درێژەی ئەم دەربڕینە بێگومان خستنە بەردەستی پرۆژەیەکی هاوشێوەی پرۆژەکەی مارشاڵە[٨٠] بۆ سڕینەوەی هەژاری لە وڵاتانی ئیسلامیدا. کێیە لەگەڵ سڕینەوەی هەژاریدا نەبێت؟ بەڵام کێشەکە لەوەدایە کە ئەم پرۆژەیە حەقیقەتێکی تاڵی بیرکردووە: تۆڕی تیرۆریستیی ئەلقاعیدە لە هەژاران و بێبەشان پێک نەهاتووە.

ئەم مەسەلەیە لە ئاست سەرۆکی ئەم تۆڕە تیرۆریستییەدا زۆر ڕاستە؛ بن‌لادەن لە بنەماڵەیەکدا لە دایک بوو کە زیاتر لە ٥ ملیارد دۆلار سەرمایەیان هەبوو. زۆربەی هاوڕێ سەرەکییەکانیشی هەر لە ئاوەها دۆخێکدا ژیاون. بۆ وێنە ئەیمەن ئەلزەواهیری، جێگری بن‌لادەن، پێشتر لە قاهیرەدا پزیشکی نەشتەرگەر بوو و لە نێو بەرزترین چینەکانی کۆمەڵگەوە تەڤلی ئەلقاعیدە بوو. باوکی لە مامۆستا ناسراوەکانی زانکۆی قاهیرە بوو، باپیری یەکێک بوو لە ئیمامەکانی ئەلئەزهەر (واتە گرنگترین ناوەندی ئیسلامیی دونیای عەرەب) هەروەها مامیشی یەکەم سکرتێری یەکێتیی عەرەب بوو. یان کەسانی پلەخوارتری وەک موحەممەد عەتا، فڕۆکەوانی یەکەم فڕۆکەیەک خۆی بە سەنتەری بازرگانیی جیهانیدا تەقاندەوە، ئەو لە بنەماڵەیەکی مۆدێڕن و میانەڕەوی میسریدا هاتۆتە دونیاوە، باوکی پارێزەر بوو و خوشکەکانیشی یەکیان مامۆستای زانکۆ و ئەوی‌تریان پزیشک بوو. خۆیشی وەک چەند تیرۆریستەکەی‌تر لە هامبۆرگ خوێندبووی. وا دیارە تەنانەت توێژە خوارووەکانی ئەلقاعیدەیش خوێندەوارن و لە چینی مامناوەندین. لە رووی خوێندەوارییەوە جان واکێر لیند، لاوێکی کالیفۆڕنیایی کە وازی لە ژیانی ئەمریکایی هێنا و تەڤلی تاڵیبان بوو، جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ هاوکارە بونیادگەراکانیدا نەبوو. لە ڕاستیدا دەتوانین

---

٨٠ . وەزیری دەرەوەی ئەمریکا دوای جەنگیدووهەمی جیهانی کە پرۆژەی یارمەتییە داراییەکانی ئەمریکا بۆ ئەورووپا بەناوی ئەوەوە ناو نراوە. و.ف

بڵێین ئەو بە دیپلۆمی دواناوەندییەوە لە بەرانبەر بەڵگەنامەی ئەندازیاریی ئەواندا وەک کەسێکی نەخوێندەوار دەهاتە ئەژمار.

لە راستیدا تیرۆریزم لەو شوێنانەوە سەری هەڵداوە کە لە سیساڵی رابردوودا زیاترین رێژەی سەرمایە و دەوڵەمەندییان بە خۆوە دیوە. ١٥ کەس لەو ١٩ تیرۆریستەی لە ١١ی سێپتامبردا چوار فڕۆکەکەیان رفاند خەڵکی گەورەترین فرۆشیاری نەوت لە هەرهەموو جیهاندا واتە عەرەبستان بوون. ئەستەمە هۆکاری سەرەکیی تووڕەبوونیان هەژاری بووبێت. تەنانەت میسر کە یەکێکی‌ترە لە سەرەکیترین دابینکەرانی هێزەکانی ئەلقاعیدە، بەپێی پێوەرە جیهانییەکان وڵاتێکی هەژار نییە. رێژەی داهاتی سەرانەی میسر ٣٦٩٠ دۆلارە کە [لە پۆلێنبەندییەکاندا] وەک وڵاتێکی مامناوەندی لەقەڵەم دەدرێت و لە دەیەی رابردوودا بە رێژەی گونجاوی لە سەدا ٥ لە رووی ئابوورییەوە گەشەی سەندووە. رەنگە بە بەراورد لەگەڵ پەرەسەندنی لە سەدا ٣ی حەشیمەتیدا ئەم رێژەیە نەتوانێ چارەسەر بێت بەڵام زۆرێک لە وڵاتانی‌تر دۆخێکی زۆر خراپتر دەژین، بەڵام کۆمەڵ کۆمەڵ لەو پیاوانەیان پەروەردە نەکردووە کە ئامادەن بە فڕۆکە خۆیان بە ئاسماندرە (باڵەخانە) زەبەلاحەکانی مەنهەتەندا بدەن. ئەگەر سەرچاوەی تیرۆر هەژاری بوایە دەبا ئەندامانی ئەلقاعیدە خەڵکی وڵاتانی ئافریقای باشووری بیابان یان باشووری ئاسیا بوایەن نەک رۆژهەڵاتی ناوین.

نایەکسانیش ناتوانێ تاقە هۆکاری تیرۆریزم بێت. پێوەری نرخاندنی داهاتی نایەکسانی وڵاتێک «ئیندێکسی جینی[81]»ی پێ دەڵێن. هەرچی ئەم پێوەرە لە خوارترەوە بێت دۆخەکە باشترە. ئیندێکسی جینی لە برێزیلدا ٦٠، بەلجیک ٢٥ و لە میسردا ٢٨/٩یە کە لە هەرهەموو وڵاتانی ئەمریکای لاتین و زۆربەی هەرەزۆری وڵاتانی روو لە گەشە کەمترە. لە راستیدا دابەشکردنی داهات لە میسردا کەمێک لە فەرەنسایش باشترە کە رێژەی ٣٢/٧ نیشان ئەدات. لە سەدا ٦٤ی سەراپای بەرهەمی ناوخۆیی میسر لە دەست لە سەدا ٣٠ی توێژی سەرەوەی میسرییەکاندایە بەڵام لە فەرەنسادا لە سەدا ٦٥ی سەراپای بەرهەمی ناوخۆیی لە دەست لە سەددا ٣٠ی توێژی سەرەوەی فەرەنسییەکاندایە. لەولاوەش لە سەدا ١٤/٢ی سەراپای بەرهەمی ناوخۆیی میسر لە دەست لە سەدا ٣٠ی توێژی خوارەوەی میسرییەکاندایە و لە فەرەنسادا لە سەدا ١٠ی ئەم بەرهەمە لە دەست لە سەدا ٣٠ی توێژی خوارەوەی فەرەنسییەکاندایە.[١١] رەنگە وڵاتانی کەنداو کە ئەم ئامارانە بڵاو ناکەنەوە دۆخێکی نایەکسانتر بژین، ئەڵبەت رەنگە بەقەدەر وڵاتانێکی وەک برازیل و کۆلۆمبیا و نەیجیریا نایەکسان نەبن.

81. Gini Index

لە راستیدا رەهەندێکی بەهێزی ئـابووری لە قەیرانـی وڵاتـانی عەرەبـدا دەور دەگێـڕێ؛ کێشـەکە دەوڵەمەندییە نەک هەژاری. لە بەشی دووەمی کتێبەکەدا لەو بـابەتە ورد بـووینەوە کە چۆنـاوچۆن ئەو رژێمانەی لە رێگای سەرچاوە سروشـتییەکانەوە دەوڵـەمەنـد دەبـنەوە قەت گەشـە ناسـێنن یـان شەرعییەت وەرناگرن. دونیای عەرەب نموونەی دیار و بەرچاوی تیۆریی داهـاتی ئاسـانی هەنـدێ لە دەوڵەتانە، ئەم بابەتە تەنیا تایبەت بە وڵاتانی گەورەی بەرهەمهێنەری نەوت نییە. بۆ نموونە میسر فرۆشیارێکی بچووک بەڵام گرنگی نەوت و گـازە، هەروەهـا داهـاتی میسـر لە وەرگرتنـی پیتـاک لەو کەشتییانەی بە کەناڵی سـوێزدا دەپەڕنەوە دوو میلیـارد دۆلارە و ئـەمریکایش سـاڵانە ٢/٢ میلیـارد دۆلاریتر یارمەتیی پێشکەش دەکات. هەروەها پارەیەکی بەرچاو لە رێگای ئەو میسـرییانەوە کە لە وڵاتە عەرەبییەکانی کەنـداودا کـار دەکەن، تـێکەڵ بە ئـابووریی میسـر دەبێت. بەگشـتی دەتـوانین بڵێین بەشێکی زۆری سەراپای بەرهەمـی نـاخۆییی میسـر لە رێگـای داهـاتی خـۆڕایی و باهـاوردەوە دەسـتەبەر دەکرێـت. یـان بـا ئاوڕێـک لە ئەردەن بـدەینەوە کە وڵاتێکـی پێشـکەوتووە و خەریکـی لیبرالیزاسیۆنە. یارمەتیی ساڵانەی ئەمریکا بۆ ئەم وڵاتە یەک میلیارد دۆلارە. رەنـگە وا بـزانن ئەمە پـارەیەکی کەمە، بەڵام بیرتـان نەچـێ سـەراپای بەرهەمـی نـاوخۆییی ئەم وڵاتە تەنیـا ١٧ میلیـارد دۆلارە، بەم پێیە نزیکەی لە سەدا ٦ی کۆی داهاتی ساڵانەی ئەردەن لە رێگای یارمەتییەکانی تاکە یەک وڵاتی بیانییەوە دەستەبەر دەکرێت.

داهـاتی بێـزەحمەت مانـای کەمبـوونی مۆدێرنیزاسـیۆنی ئـابووری یـان سیاسـی. ئەگەر دەوڵەت داهــاتی باهــاوردەی هەبــێ پێویســتی بە وەرگرتنــی پیتــاک لە هاووڵاتییــان نــامێنێ، دیــارە هەر دەوڵەتێک پیتاک وەربگرێت پێویستە لە بەرانبەردا هەنـدێ شـتی وەک وەڵامـدانەوە، شـەفافییەت و تەنانەت [مـافی] نـوێنەرایەتی بـۆ خەڵـک دابـین بکـات.[١٢] مێـژوو سـەلماندوویەتی دەوڵەتێـک کە پێویستی بە وەرگرتنی پیتاکە ناچارە وەڵامـدەرتر بێـت و نـوێنەرایەتیی خەڵـک بە ئاسـتێکی زیـاتر قبـووڵ بکـات. داواکـاریی رژێمەکـانی رۆژهەڵاتـی نـاوین لە هاووڵاتییـان کەمە و لە بەرانـبەردا شـتی کەمیشیان پێ دەدەن. یەکێکـیتـر لە ئاسـەوارە خراپەکـانی داهـاتی سـەرچاوە سرووشـتییەکان بـۆ دەوڵەت ئەوەیە کە هێنــد دەوڵەمەنــدی دەکــاتەوە کە دەیگۆڕێــت بــۆ دەوڵەتێکــی ســەرکوتکار، [چونکوو] دەوڵـەت هەمیشـە پـارەی پێویسـتی بـۆ دابینکردنـی پـۆلیس و ئـارتەش هەیە. بـۆ وێـنە عەرەبستانی سعوودی و عەممان لە سەدا ١٣ی سەراپای بەرهەمی ناوخۆییان بـۆ کاروبـاری نیزامـی تەرخان کـردووە. کوێـت لە سـەدا ٨ی بـۆ ئەم کـارە تەرخـان کـردووە. هەروەهـا بەپێـی نرخانـدنە جۆراوجۆرەکان بەر لە شەڕی کەنداو لە نێوان لە سـەدا ٢٥ تـا ٤٠ی سـەراپای بەرهەمـی نـاوخۆییی ئێراق بۆ کاروباری نیزامی تەرخان کرابوو، تەنانەت بە لەبەرچاوگرتنی شەڕی ئێران و ئێراقیش ئەم

ڕێـژەیە هێشـتا هەر زۆرە، ئەڵـبەت هۆکـارێکی دیکەیشـی دەگەڕێـتەوە بـۆ ئەو تـۆڕە هەواڵـگرییە زەبەلاحەی سەدام حسێن و حیزبی بەعس کە بۆ [کۆنترۆڵکردنی] ناوخۆی وڵاتیان دامەزراندبوو.

زۆرێـک لە عەرەبـان بە درێژاییـی چەنـدەها سـاڵ دەیـانوت سـامانی فراوانمـان دەبێـتە هـۆی مۆدێڕنبوونەوەمـان. [بـۆ سـەلماندنی ئەمەش] ئاماژەیـان دەدایە حەزی قـووڵی سـعوودییەکان و کوێتییەکـان بـۆ شـتومەکی ڕۆژئـاوایی، لە هەمبێرگێرەکـانی مەکدۆناڵـدەوە بگـرە تـا دەگـاتە کاتژمێرەکـانی ڕۆلـێکس و لیمۆزینەکـانی کـادیلاک[٨٢]. کڕینـی شـتومەکی ڕۆژئـاوایی ئاسـانە بەڵام وەرگرتنی ناوەڕۆکی ناوەکیی کۆمەڵگای مۆدێڕن ـ واتە بازاڕی ئازاد، حیزبی سیاسی، وەڵامدانەوە و باڵادەستیی یاسا ـ گەلێ ئەستەم و تەنانەت بـۆ دەسـتەبژێرانی دەسـەڵاتدار مەترسـیدارە. بـۆ وێـنە وڵاتانی کەنداو کە شتومەک و تەنانەت کرێکارەکانیان لە وڵاتانی بیانی وەردەگرن، تەنیا مـۆدێلێکی تەقلیدی و ساختەی مۆدێڕنیزاسیۆنیان بەدەست هێناوە. ئەم مۆدێڕنیتەیە هیچی هـی خۆیـان نیـیە؛ ئەگەر بێت و سبەینێ نەوت تەواو بێـت لە بەرانـبەر چەنـد دە سـاڵ بەهرەمەنـدبوون لە سـەرمایە و سامانی گەورەدا شتێکی ئەوتۆیان بۆ پێشکەشکردن پێ نابێت، ئەڵبەت ڕەنگە بەهرەیەکی فراوانیان بۆ حەسانەوە و ئیسراحەتکردن هەبێت.

فۆبیای بەڕۆژئاواییبوون

نزیکەی دە ساڵ لەمەوپێش بە ڕێکەوت لەگەڵ ڕۆشنبیرێکی بەساڵاچووی عەرەبدا قسەم دەکـرد و بە نـاڕەحەتییەوە باسـم لەوە کـرد کە دەوڵەتـانی ڕۆژهەڵاتـی نـاوین نەیـانتوانیوە وەک وڵاتـانی ڕۆژهەڵاتی ئاسیا، ئابووری و کۆمەڵگاکەیان لیبرالیزە بـکەنەوە، هەروەهـا ئامـاژەم دایە پێشـکەوتنە ئابوورییە زۆر گەورەکانی ئەو وڵاتـانە و پـێم وت: «ئاوڕێـک لە هۆنگکۆنـگ و سـەنگاپوور و سـیۆل بدەرەوە». ئەو پیاوە کە ڕۆژنامەوانێکی ناسراو و زانا و بەڕێز و ڕۆژئاواگەرا بوو هەستایە سەرپێ و بە گـرژی و تـووڕەییەوە وتـی: «سـەیری ئەوان بـکە، ئەوان تەنیـا لاسـاییی ڕۆژئـاوا دەکەنەوە. شارەکانیان لاساییکردنەوەیەکی ناشیرینی هۆستۆن و دالاسە. ڕەنـگە بـۆ گونـدێکی ماسـیگیری ئەم کارە عەیب نەبێت، بەڵام ئێمە میراتگری یەک لە شارستانییەتە گەورەکانی دونیاین. ئـێمە نـاتوانین ببینە کەلاوە کۆنەی ڕۆژئاوا».

کێشەی سـەرەکیی دونیـای عەرەب هەر ئەم هەسـتی خـۆبەزلزانین و داڕووخـانەیە. ئەم هەسـتە بەر بە بـووژانەوەی ئـابووری دەگرێـت و پێشـکەوتنی سیاسـی گەلـێ سـەخت و دژوار دەکـاتەوە. ئـەمریکا مـۆدێڕنیتە بە شـتێکی تەواو بـاش دەزانێـت و تـا ڕادەیەکـی زۆریـش هەر وا بـووە. بەڵام

---

٨٢ . چەند کۆمپانیایەکی ناسراو و گەورەی ڕۆژئاوا. و.ک

مـۆدێڕنیته بـۆ دونیـای عەرەب زنجیـرە دۆڕانێکـی بەردەوام و یەک لەدوای یەک بـووە. هەرهەمـوو ڕێگاکـان ـ سۆسـیالیزم، سـێکۆلاریزم و ناسـیۆنالیزم ـ داخـراون و گەشـتوونەتە بونبەسـت. زۆرجـار خەڵک ئەپرسن بـۆچی وڵاتـانی عەرەب سـێکۆلاریزم تـاقی نـاکەنەوە. بەڵام لە راسـتیدا زۆربەی ئەو وڵاتـانە لە زۆرێـک لە سـاڵانی سـەدەی رابـردوودا دەسـتیان دایە ئەم کـارە. بەڵام سـەرنەکەوتن و پەککەوتنی دەوڵەتەکان وای لە خەڵک کردووە ئەم دۆڕانە بە دۆڕانی سێکۆلاریزم و ڕێبـازی رۆژئـاوا لێـک بـدەنەوە. دونیـای عەرەب لە رۆژئـاوا نائومێـد بـووە، بەڵام پێویسـتە لە سـەرکردەکانی خـۆی نائومێد بێت.

ڕەوتـی نـوێ و خێـرای بەجیهـانیبوون[83] کە لە نەوەدەکانـدا گەشـایەوە، زەبرێکـی سـەیری لە دونیـای عەرەب داوە. کۆمەڵگـا عەرەبییەکـان تەنیـا ئەوەنـدە کـراوەن کە مـۆدێڕنیته دەبێـته هـۆی لێکترازانیان، بەڵام هێند کراوە نـین بتـوانن شـەپۆلی بەجیهـانیبوون بە قـازانجی خۆیـان بقـۆزنەوە. ئەوان سەیری کلیپە تێلەڤیزیۆنییەکان دەکەن، خواردنی حازری دەخۆن و لیمۆناد دەخۆنەوە، بەڵام نەیـانتوانیوە لیبرالیزاسـیۆنی راسـتەقینە کە دەبێـتە هـۆی رەخسـاندنی دەرفەتەکـان و کـرانەوەی هەرچـی زیـاتر، لە کۆمەڵگـاکەی خۆیانـدا بەدی بێـنن و ببینـنەوە. ئەوان دەرفەت و بزووتنـی ئابووریيان نەدیوە، تەنیا شتێک بینیویانە هەمان ئەو دەستەبژێرانە بووە کە هەمیشە بەسەر هەموو شـتێکدا زاڵـن. بەجیهـانیبوون لە دونیـای عەرەبـدا هاوشـێوەی ئەو کاریکـاتێرەیە کە رەخنەگـران کێشاویانەتەوە ـ تەنیا دونیایەک بەرهەم و کەلوپەلی رۆژئاوایی و تابلۆکانی پڕوپاگەندە و، هیچی‌تر. لای دەسـتەبژێرانی دونیـای عەرەب بەجیهـانیبوون مانـای شـتی زیـاتر بـۆ کـڕین، بەڵام لای هەندێکی‌تریان دیاردەیەکی مەترسیدارە کە هەڕەشە لە بنەما حەساوەکانی دەسەڵاتیان دەکات.

تێکەڵکردی شەیدابوون و رق بەرانبەر بە رۆژئاوا ـ بەرانبەر بە مۆدێڕنیتە ـ بەتەواوی سـەری لە دونیـای عەرەب شـێواندووە. لاوان کە زۆربەیـان لە دایـک و باوکیـان خوێنـدەوارترن گونـدە سوننەتییەکانیان بە جێ دێڵـن و بـۆ دۆزینـەوەی کـار روو لە شـارە قەرەبـاڵغ و پڕحەشـیمەتەکانی قاهیرە و دیمەشق و بەیرووت ئەکەن یان بەرەو وڵاتانی خـاوەن نەوت کـۆچ دەکەن. (سـەردەمانێک نزیکەی لە سەدا ١٠ی کـۆی حەشـیمەتی کـارکەری میسـر لە وڵاتە عەرەبییەکـانی کەنـداودا کاریـان دەکـرد). لەم جیهـانە نـوێیەدا بە چـاوی خۆیـان نایەکسـانییە قووڵەکـانی سـەرمایە و ئاسـەوارە گومڕاکەرەکانی مۆدێڕنیتە دەبیـنن. ئەوەی زیـاتر لە هەمـوو شـتێک دەیانئـاڵۆزێنێ دیمەنـی ئەو ژنە سـەرڕووت و دانەپۆشـراوانەیە کە بە شـوێنە گشـتییەکاندا دەگەڕێـن، سـواری پـاس دەبـن، لە ریستۆرانەکاندا نان دەخۆن و لە تەنیشت خۆیانەوە کار دەکەن. ئەم لاوانە کە خوازیاری سەرووەت و

---

83. Globalization

سەرمایەی دونیای نوێ و نەریت و ڕەهاگەری و دڵنیاییی دونیای کۆنن، بەرەوڕووی پارادۆکسەکانی ژیانی مۆدێرن دەبنەوە.

لە رووی پێکهاتەی حەشیمەتەوە دونیای عەرەب لە سەردەمێکی خراپ و نەگونجاودا گیرۆدەی بەجیهانیبوون بووە. ڕێژەی حەشیمەتی لاو لە کۆمەڵگا عەرەبەکاندا بە شێوەیەکی بەرچاو زیادی کردووە؛ زیاتر لە نیوەی دانیشتووانی ئەم وڵاتانە تەمەنیان لە ٢٥ ساڵ کەمترە. تەمەنی ٧٥ لە سەدی حەشیمەتی عەرەبستان لە ژێر ٣٠ ساڵدایە. بەرزبوونەوەی ڕێژەی لاوانی بێئۆقرە بۆ هەموو وڵاتێک هەواڵێکی ناخۆشە. نزیک بە هەموو جینایەتەکانی (تاوانەکانی) ناو هەر کۆمەڵگایەک لە لایەن پیاوانی پازدە تا بیستوپێنج ساڵەوە ئەنجام دەدرێت. یەک لە بیرمەندانی زانستە کۆمەڵایەتییەکان وتوویەتی ئەگەر هەموو لاوان بخەینە بەندیخانەوە ڕێژەی تاوانە توندوتیژەکان لە سەدا زیاد لە ٩٥ دادەبەزێت. (هەر بۆیە شێوازی هەڵسوکەوتی لاوان لە قوتابخانەکان، زانکۆکان و گەشت و گەڕانەکاندا یەکێکە لە سەرەکیترین کێشە و بابەتەکانی هەموو کۆمەڵگایەکی شارستانی). ئەگەر بەرزبوونەوەی ڕێژەی حەشیمەتی لاو یەکانگیر بێت لەگەڵ گۆڕانکارییەکی زۆر بچووکی ئابووری و سیاسیدا، دەبێتە هۆی دروستبوونی سیاسەتێکی ناڕەزایەتییانەی تازە. لە رابردوودا هەر کۆمەڵگایەک هەڵگری ئەم تایبەتمەندییانە بوایە دەبوو بە قوربانیی ڕێگەچارە و گەلاڵەی شۆڕشگێڕانە. دەقاودەق پێش ڕوودانی شۆڕشی ١٧٨٩ی فەرەنسا، ڕێژەی حەشیمەتی لاوی ئەم وڵاتە زیادی کردبوو، ئێرانیش پێش شۆڕشی ١٩٧٩ تووشی ئەم کێشەیە بووبوو. کێشەی بەرزبوونەوەی حەشیمەتی لاو تەنانەت وڵاتە یەکگرتووەکانیشی گرتبۆوە کە لە ١٩٦٨دا گەشتە ئەوپەڕی خۆی، لەم ساڵەدا ئەمریکا گەورەترین ناڕەزایەتیی کۆمەڵایەتیی لەدوای قەیرانی گەورەوە (١٩٢٩ـ١٩٣٩) بەخۆوە بینی. ئەم کێشەیە لە دونیای عەرەبدا لە دیاردەی ژیانەوەی ئاییندا ڕەنگی داوەتەوە.

بەهێزبوونەوەی ئایین

جەمال عەبدولناسر تا ڕادەیەک موسوڵمانێکی دەمارگرژ بوو بەڵام باوەڕی بە تێکەڵکردنی ئایین و سیاسەت نەبوو و بە دیاردەیەکی کۆنەپەرستانەی لەقەڵەم دەدا. ئەو حیزبە بچووکە ئیسلامییانەی پشتیوانییان لە ناسرەوە کردبوو کاتێ بەم بابەتەیان زانی گەلێ پەشێو و ناڕەحەت بوون. گرنگترینیان واتە ئیخوانولموسلیمین، لە سەرەتای پەنجاکانەوە وردە وردە بوو بە نەیارێکی جیدی و کەللەڕەقی ناسر و زۆرجاریش وەک دوژمن لێی دەردەکەوتن. ئەویش لەوپەڕی دڵڕەقیدا کەوتە سەرکوتکردنیان، زیاتر لە هەزار کەس لە ئەندامانی سەرکردایەتیی ئەم حیزبەی دەستگیر

کرد و له ١٩٥٤دا شەشیانی له سێداره دا. یەک لەم زیندانییانه پیاوێکی لاواز و خاوەن قەڵەمێکی بەبڕشت بوو به ناوی سەید قوتب. ئەم پیاوه له بەندیخانەدا کتێبێکی له ژێر ناوی *نیشانەکانی ڕێگا*دا نووسی که له هەندێ لایەنەوه دەبێ وەک خاڵی دەسپێکی ئیسلامی سیاسیی مۆدێرن، یان ئەوەی زۆرجار به بونیادگەراییی ئیسلامی ناوی دەبەن، لەقەڵەمی بدەین[٨٤].

لەم کتێبەدا سەید قوتب وێڕای پرۆتێستۆکردنیان، ناسری به موسوڵمانێکی ناپاک و حکوومەتەکەیی به حکوومەتێکی نائیسلامی لەقەڵەم دا. له ڕاستیدا ئەو نزیک به هەرهەموو ڕژێمه مودێڕنەکانی دونیای عەرەبی به ڕژێمگەلێکی سەقەت و ناتەواو دەزانی. قوتب داوای کۆمەڵگایەکی باشتر و پاکژتری دەکرد که لەسەر بنەما ڕەها و بێچەندوچوونەکانی ئیسلام ڕۆ نرابێت که سەرەکیترین ئامانجی موسوڵمانانی فاناتیک بوو له ساڵانی ١٨٨٠ بەملاوه.[١٣] ڕژێمەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین لەدوای ناسر هەرچی کەمتەرخەمتر و سەرکوتکارتر و بێناوەڕۆکتر دەبوونەوه، بونیادگەراکان زیاتر گەشەیان دەسەند و دەکەوتنه بەر سەرنجەوه. بونیادگەرایی بووژایەوه، چونکوو لەم جیهانه شڵەژاو و بگۆڕەدا ئیخوانولموسلیمین و حیزبه هاوشێوەکانی هەوڵیان دەدا لانیکەم واتایەک و ئامانجێک بۆ [ژیانی] خەڵک بدۆزنەوه، بەڵام هیچ سەرکردەیەکی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەدوای ئەم شتەوه نەبوو. فواد ئەجمی له گرنگترین کتێبەکەیدا به ناوی *گێچەڵی عەرەبان*، به باشترین شێوه لێکترازانی کولتووری سیاسیی عەرەبی شی کردۆتەوه، ئەجمی لەو کتێبەدا دەڵێت: «بانگەشەی بونیادگەرایان دەنگ دەداتەوه، چونکو جەماوەر بانگهێشتی بەشداریکردن دەکەن... ڕێک له بەرانبەردا کولتوورێکی سیاسی [ی دیکەمان] هەیه که هاووڵاتییان دادەبەزێنێ بۆ کۆمەڵه بینەرێکی ڕووت و داوایان لێ دەکات هەموو شتێک بخەنه ژێر ڕکێفی حاکمانەوه. له سەردەمێکدا که داهاتوو لێڵ و نادیاره، بونیادگەرایی خەڵکی گرێدراوی نەزیتێک کردووه که سەرلێشێواوییان کەم دەکاتەوه...». بونیادگەرایی ئامێرێکی بەهێزی ناڕەزایەتیی پێشکەش به هەموو ئەو عەرەبانه کردووه که له چارەنووسی خۆیان ڕازی نەبوون.

لەم بوارەدا ئیسلام ڕکەبەرێکی ئەوتۆی نەبوو. دونیای عەرەب بیابانێکی وشکهەڵاتووی سیاسییه، مەملەکەتێکه حیزبی سیاسیی ڕاستەقینەی تێدا نییه، چاپەمەنیی ئازادی نییه و دەرفەتی بیری جیاواز گەلێ بەرکورت و سنوورداره. هەر بۆیه مزگەوت بوو به شوێنی باسوخواسی

---

٨٤ . له زۆر لایەنەوه یەکەم بونیادگەرا بیرمەندێکی پاکستانی بوو به ناوی ئەبووعەلا مەودوودی که له هەمان سەردەمی سەید قوتبدا دەژیا. قوتب یەکێک بوو له مووریدان و ستایشکەرانی مەودوودی و کتێبەکانی وەردەگێڕایه سەر زمانی عەرەبی. بەڵام ئێستا له دونیای ئیسلامدا بەرهەمەکانی سەید قوتب خوێنەری زیاتریان هەیه.

سیاسـی. له کۆمەڵگـای ئیسـلامیدا مـزگەوت تەنیـا شـوێنێکە بەری پـێ نـاگیرێ، لەم شـوێنەدا هەرهەموو رق و دژایەتییەکـانی دژ بە حکـوومەت لەسـەریەک کەڵەکە بـوون و پەرەیـان سـەند. لەم مەملەکەتەدا زمانی ئایین بـوو بە زمـانی دژایەتیکردنـی سیاسـی. لە مەیـدانی کـردەوەدا ئەم جـۆرە ئاوێتەکردنەی ئایین و سیاسەت زۆر خێرا کڵپە دەسێنێ. ئایین یان لانیکەم ئـایینە ئیبراهیمییەکـان (جـوولەکە، مەسـیحییەت و ئیسـلام) جەخـت لەسـەر بنەمـا ئەخلاقیـیە رەهاکـان دەکەن. بەڵام سیاسـەت مانـای رێکەوتـن و ئاسـانگیری. ئەم تێکەڵکـردنە بـۆتە هـۆی سـەرهەڵدانی روانگەیەکـی دڵڕەقانە و تۆتالیتارییانە لە ئاست ژیانی سیاسیدا.

رێکخراوە بونیادگەراکان تەنیا بە قسـەکردنەوە نەوەسـتاون. لە ئیخوانولموسـلیمینەوە بگـرە تـا دەگـاتە حەمـاس و حیزبـوڵڵا، هەرهەموویـان بە شـێوەیەکی ئەکتیـڤ و چـالاک دەسـتیان داوەتە بەڕێـوەبردنی گەلاڵەی خزمەتگـوزاریی کـۆمەڵایەتی، دەوا و دەرمـان، راوێژکـاری و نیشـتەجێکردنی کاتی. ستایشکەرانی کۆمەڵگـای مەدەنـی گەلـێ پەشـێو و دڵگـرانن بەوەی کە کۆمەڵگـای مەدەنیـی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست ئا لەم گروپە نالیبرالانە پێک هاتووە. توێژەرێک بە نـاوی شـێری بێـرمەن، کە لە هۆکارەکـانی سـەرهەڵدانی فاشـیزم لە ئەوروپـادا دەکـۆڵێتەوە، بەراوردکـارییەکی سەرنجڕاکێشـی ئەنجام داوە. ئەو دەڵێت:

فاشیستەکان زۆربەی کات لە پێشکەشکردنی خزمەتگـوزارییە کۆمەڵایەتییەکانـدا زۆر لێهـاتوو و سەرکەوتوو بوون. ئەگەر دەوڵەت یان حیزبە سیاسییەکان دابڕووخێن، واتە ئەگەر نەتـوانن هەسـتی شەعییەت یان ئامانج یان خزمەتگوزارییە بنەماییەکان لای خەڵک بـورووژێنن، رێکخراوەکـانیتر ئەم بۆشـاییە پـڕ دەکەنەوە. لە وڵاتـانی ئیسـلامیدا ئـایین وەک سـەرچاوەیەکی بەردەسـت و ئامـادەی شەرعییەت وایە. هەر بۆیە نابێ سەرمان سوورِ بمێنـێ لەوەی کە ئەم تاقمـانە لەسـەر ئەم بنەمـایە پەرەیان سەندووە و بووژاونەتەوە. ئەم فۆرمە تایبەتییە، واتە بونیادگەراییی ئیسلامی، تایبەتە بەم ناوچەیە، بەڵام هۆکارە بنەماییەکەی هاوشێوەی هەمان [هۆکاری] سەرهەڵدانی فاشیزم و نازیسـم و تەنانەت پۆپۆلیزمی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکایە.

ئەگەر سەرهەڵدانی بونیادگەرا ئیسلامییەکان تـاقەیەک هۆکـاری هەبێـت، بێگومـان ئەو هۆکـارە بریتییە لە شکستی رەها و تەواوی دامەزراوە سیاسییەکانی دونیای عەرەب.

بونیادگەراییی ئیسـلامی لە ١٩٧٩دا بـووژانەوەیەکی گەورەی بەخـۆوە بینـی، لەم سـاڵەدا شـای ئێران کە لایەنگری قورس و قایمی ئەمریکا بوو بە دەستی ئایەتوڵڵا خـومەینی رووخێنـرا. شۆڕشـی ئێـران ئەوەی سـەلماند کە گروپەکـانی نێـو کۆمەڵگـا دەتـوانن تەنـانەت لەگەڵ دەسـەڵاتدارێکی بەهێزیشدا بەشەڕ بێن. هەروەهـا ئەوەیشـی بـۆ روون کـردینەوە کە چۆنـاوچۆن لە وڵاتێکـی روو لە

گەشەدا تەنانەت هێزە بەرواڵەت بێمەترسییەکانی پێشکەوتنیش، وەک فێرکاری و خوێندنی باڵا، دەتوانن ببن بە هۆکاری بێشوە و ئانارشی. تاکوو حەفتاکان زۆربەی موسوڵمانانی رۆژهەڵاتی ناوین نەخوێنەوار بوون و لە گوندەکان و شارۆچکە بچووکەکاندا دەژیان. ئەوان جۆرە ئیسلامێکی گوندییان بەکار دەهێنا کە لەگەڵ کولتووورە لۆکاڵەکان و داواکارییە ئاساییەکانی مرۆڤدا تەبا دەهاتەوە. زۆربەی ئەم گوندییە پلۆراڵ و ئاسانگیرانە شەخس و ئیمامزادەکانیان دەپەرستی، سەردانی زیارەتگەکانیان دەکرد، سرووده مەزهەبییەکانیان دەوتەوە و رێزیان لە هونەر دەگرت، هیچکام لەم شتانە لە یاسای ئیسلامیدا حەڵاڵ نەبوو. بەڵام لە حەفتاکانەوە ئەم کۆمەڵگایانە بوونە کۆمەڵگای شاری و خەڵک بە مەبەستی دۆزینەوەی کار وردەوردە روویان لە شارەکان کرد. ئیدی ئەزموونە دینییەکانیان تەنیا لە شوێنێکی دیاریکراو و کۆمەڵە دابونەریت و رێسایەکی لۆکاڵ و خۆماڵییەوە سەرچاوەی نەدەگرت. لە هەمان کاتدا خوێندەواری پەرەی سەند و ئەم خەڵکانە بە نەوەیەکی نوێی نووسەر و وتاربێژ و مامۆستا ئاشنابوون کە ئیسلامێکی تازەیان دەخستە بەردەست. ئەم جۆرە ئیسلامە ئایینێکی فانتازی و دابڕاو بوو کە لە ئەزموونی مێژوویییەوە سەرچاوەی نەدەگرت، بەڵکوو ئایینێکی وشک و پاکژخوازانە بوو ـ واتە ئیسلامی ئایینی لە بەرانبەر ئیسلامی نەریتیدا.

لە ئێراندا ئایەتوڵڵا خومەینی تەکنۆلۆژیایەکی بەهێزی بەکار هێنا: شریتی کاسێت. تەنانەت ئەوکاتەش کە دوور خرابوویەوە بۆ پاریس و لە مەنفادا دەژیا، وتارەکانی لە هەرهەموو ئێراندا بڵاو دەکرایەوە کە تیایدا دژایەتیی لەگەڵ حکوومەتی سەرکوتکاری پاشایەتیدا دەکرد. بەڵام هاوکات خەڵکی فێری جۆرە ئیسلامێک دەکرد کە رۆژئاوای بە شەیتان و ئەمریکای بە «شەیتانی گەورە» ناوزەد دەکرد. خومەینی تاقەکەسێک نەبوو کە زمانی ئیسلامی وەک ئامێرێکی سیاسی بەکار دەهێنا. ئەو رۆشنبیرانەش کە لە مۆدێرنیزاسیۆنی ناتەواو یان بەپەلە نائومێد بووبوون، دژی «بەرۆژئاواییبوون» کتێبیان دەنووسی و مرۆڤی مۆدێرنی ئێرانییان ـ کە کەرتێکی رۆژئاوایی بوو و کەرتێکی رۆژهەڵاتی ـ بە مرۆڤی «بێبنەما» لەقەڵەم دەدا. رۆشنبیرانی مۆدی رۆژیش کە زۆربەیان لە پاریس و لەندەنی هێمن و ئاسوودەدا کتێبیان دەنووسی، سێکۆلاریزم و بەکارهێنانی[85] ئەمریکاییان دەخستە بەر رەخنەوە و داکۆکییان لەسەر ئەڵتەرناتیڤێکی ئیسلامی دەکرد. کاتێک ئەم جۆرە تیۆرییانە بە دونیای عەرەبدا بڵاو دەبوونەوە، ئەمە هەژاران و بێبەشان نەبوون کە پێشوازییان لێ دەکرد، لە راستیدا لای ئەوان بەرۆژئاواییبوون مانای شتێکی سیحری، مانای خواردن و دا و دەرمان. بە پێچەوانەوە ئەم جۆرە تیۆرییانە لە لایەن ئەو خوێندەوارانەوە

85. Consumption

پێشوازییان لێ دەکرا کە پۆل پۆل نیشتەجێی شارەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەبوون یان لە سەودای دۆزینەوەی کار و [درێژەدانی] خوێندندا رێگای رۆژئاوایان دەگرتە بەر. ئەمانە سەریان لێ شێوابوو و حەزیان دەکرد بەو بیرەیان را بهێنن کە تاقە چارەی ئەم سەرلێشێواوییە پەنابردنە بۆ جۆرە ئیسلامێکی نوێ و راستەقینە.

لە دونیای سوننەدا بونیادگەرایی ئیسلامی لە دووتۆیی ئەو واقیعەدا لە دایک بوو و پەرەی سەند کە دەیوت ئایینی ئیسلام بە قوولی یەکسانخوازە. بە درێژایی مێژوو ئەم بابەتە بۆتە هاندەر و پاڵپێوەنەری ئەو خەڵکانەی هەستیان بە لاوازی و کەمهێزی دەکرد. بەڵام لە هەمان کاتدا بەو واتایەش دێتەوە کە هیچ موسوڵمانێک بۆی نییە گومان لە «شایستە بوون»ی موسوڵمانێکیتر بکات. لە سەدەکانی ناوەڕاست و بەپێی رێکەوتنێکی نارەسمی مافی داوەریکردن و بڕیاردان لەسەر ئەم جۆرە بابەتانە درابوو بە تاقمە مەلایەکی چاکەکار کە بە «زانایان» ناسرابوون.[١٤] بەڵام بیرمەندانی بونیادگەرا، لە مەولانا مەودوودیی پاکستانی و سەید قوتبەوە تا دەگاتە پێڕەوەکانیان، خۆ لەم بابەتە هەڵدەقورتێنن و بە شێوەیەکی شێلگیرانە و بەردەوام لەسەر ئەوەی کە ئایا تاکەکان «موسوڵمانانێکی باش»ن یان نە، بڕیار [و فتوا] دەردەکەن. ئەوان بە کردەوە تەکفیری هەر کەسێک دەکەن کە ئیسلامەکەی لە ئیسلامی خۆیان جیاواز بێت. ئەم پرۆسەیە موسوڵمانانی تۆقاندووە. سەرکردەکان ناوێرن خۆ لە قەرەی رەوتی رووڵەگەشەی ئیسلامگەرایی بدەن. هەڕەشە و گوشار دەخرێتە سەر رۆشنبیران و دەستەبژێرانی کۆمەڵایەتیش تاکوو دژ بە مامۆستا ئازادیخوازە راستەقینەکان بوەستن (ئەمە لە حاڵێکدایە کە بەگشتی ئەم رۆشنبیر و دەستەبژێرانە لەبەر پاڵپشتیکردنی کوێرانە و رەهایان لە رێبازی رەسمیی دەوڵەت لە کۆمەڵگادا بێبایەخ کەوتوون). هەر بۆیە موسوڵمانانی میانەڕەو نایانەوێ رەخنە لە رادیکاڵیزمی بونیادگەراکان بگرن یان پەردەی لەسەر هەڵماڵن. هەندێکیان لەوە دەترسن ئەگەر بێت و بۆچوونی راستەقینەی خۆیان ئاشکرا بکەن گیانیان بکەوێتە بەر مەترسییەوە، هاوشێوەی ئاوا دۆخێک لە ئیرلەندای باکوور و لە ئاست میانەڕەوەکاندا دەبینرا. تەنانەت کەسایەتییەکی بەرێزی وەک نەجیب مەحفووزی میسری کە رەخنەیەکی هێمنانەی ئاراستەی ئیسلامگەراکان کردبوو کەوتە بەر هەڕەشە و لێدانی فیزیکییەوە. زۆربەی میانەڕەوەکان بە هەڕەشە بێدەنگ دەکرێن. بۆ خۆم ئەم گۆڕانکارییەم لە هێندستان، واتە ئەو وڵاتەی تێیدا گەورە بووم، بینیوە. ئیسلامی دەوڵەمەند، رەنگاوڕەنگ، پلۆراڵی و ئاسانگیری سەردەمی لاوێتیی من خەریکە دەگۆڕدرێت بۆ ئایینێکی وشک و سەختگیر و دەمارگرژ، سەرکردایەتیی ئەم ئایینە کەوتۆتە ژێردەست تیۆکراتە سووک و تڕۆکان و دەستووردەرانی چاکەوە.

ئەم بابەتە زیاتر لە هەموو شوێنێک لە وڵاتە پاشایەتییە میانەڕەوەکانی کەنداو و بەتایبەت لە عەرەبستانی سعوودیدا رەنگی داوەتەوە. رژێمی سعوودی یارییەکی مەترسیداری دەست پێ کردووە: ئەم رژێمە ئیجازەی بە توندڕەوترین مەلایانی خۆی داوە بە کەیفی خۆیان تەڕاتێن بکەن، بەڵکوو لە رێگای ئەم پێوەندییەوە شەرعییەت وەربگرێت و رای گشتی لە باکگراوندی شپرز و شێواوی ئابووری و سیاسیی خۆی دوور بخاتەوە. کۆمەڵە کاربەدەستێکی مەزهەبی بە بیری سەدە ناوەڕاستییەوە، بوونەتە بەرپرسی سیستەمی فێرکاریی عەرەبستان. سعوودییەکان لەم سی ساڵەی رابردوو و بە زۆری لە رێگای تراستە تایبەتییەکانەوە، لە سەرانسەری جیهاندا قوتابخانە و ناوەندە ئایینییەکانی خۆیان کردۆتەوە، ئەم قوتابخانانە بیری وەهابیگەری بڵاو دەکەنەوە (کە شێوازێکی وشک و تەریککەوتووی ئیسلامە و بۆتە مۆدێل و رێڕەوی زۆربەی هەرەزۆری بونیادگەرایانی ئیسلامی). لە سی ساڵی رابردوودا بە دەیان هەزار موسوڵمانی نیوەخوێنەوار و دەمارگرژ لەم ناوەندانەدا خوێندوویانە کە بە روانگەیەکی پڕ لە گومان و دوودڵییەوە بیر لە دونیای مۆدێرن دەکەنەوە. لەم دونیابینییەدا ئەمریکا هەمیشە شەیتانێکی تاقانەی تایبەتییە.

پەتای ئەم بونیادگەراییە هەناردەیە[٨٦] تەنیا بە دونیای عەرەبەوە نەوەستاوە و وڵاتانی دیکەیشی داگرتووە. ئەم بونیادگەراییە زۆرجار جۆرە گەلاڵەیەکی سیاسیی دیاریکراوی گەمژانە و کاڵفامانەی عەرەبی پێشکەش [بە وڵاتانیتر] دەکات. بەم شێوەیە موسوڵمانانی ئەندەنۆسیا کە بیست ساڵ لەمەوپێش تەنانەت نەیاندەزانی فەلەستین لەکوێیە، ئێستە بوونەتە لایەنگری توندوتیژی ئامانجەکانی فەلەستین. دونیای عەرەب تەنانەت کاریگەریی لەسەر بەستێنی بیناسازیش داناوە. هەمیشە لە بیناکانی دونیای ئیسلامدا شێوازە عەرەبییەکان تێکەڵ بە شێوازە خۆماڵییەکانی وەک هێندی، ئەندەنۆسیایی و رووسی دەکرا، بەڵام لەوڕۆدا لە هەندێ وڵاتی وەک ئەندەنۆسیا و مالێزیدا کولتوورە خۆماڵییەکان پشتگوێ دەخرێن، چونکو بە رادەی پێویست ئیسلامی (واتە عەرەبی) نین.

بەتایبەت پاکستان ئەزموونێکی تاڵ و ناخۆشی بونیادگەراییی هەناردە ژیاوە. ژەنەراڵ زیائەلحەقی دیکتاتۆری پاکستان، کە لە هەشتاکاندا یازدە ساڵ دەسەڵاتداری ئەم وڵاتە بوو، هەستی دەکرد پێویستە هاوپەیمانێک بۆ خۆی بدۆزێتەوە، چونکو جیابیرانی سیاسی و حیزبە ئۆپۆزیسیۆنەکانی سەرکوت کردبوو. زیائەلحەق بونیادگەرا خۆماڵییەکانی هەڵبژارد و لە رێگای یارمەتیی ماڵی و سەرپەرشتیاریی سعوودییەکانەوە هەژمارێکی زۆر فێرگە و قوتابخانەی ئیسلامیی لە پاکستاندا کردەوە. شەڕی ئەفغانستان بوو بە هۆی ئەوەی دەمارگرژانی مەزهەبی بەرەو ئەم

---

86. Exportation Fundamentalism

فێرگـانە بکشـێن، ئەم کەسـانە دەیانویسـت دژ بە کۆمـۆنیزمی کـافر خەبـات بـکەن. زۆربەی ئەم «جەهـادی»یـانە خەڵکـی عەرەبسـتان بـوون. ئەگەر پـارە و تـاکی سـعوودی نەبـایەن ئێسـتە نە تاڵیبانمان دەدیت و نە پاکسـتان بەم شـێوەیە دەبـوو بە مەڵبەنـدی بونیـادگەرایی. خۆبەسـتنەوەی زیائەلحەق بە ئیسلامەوە جۆرە شەرعییەتێکی پێ بەخشی، بەڵام بوو بە هۆی داڕووخانی پێکهاتەی کۆمەڵایەتیی پاکستان. ئەم وڵاتە ئێستە لێوانلێوە لەو توندڕەوە چەکدارانەی سـەرەتا پشـتیوانییان لەتاڵیبـان دەکـرد، پاشـان تەڤلـی شـەڕی کەشـمیر بـوون و ئەمێسـتا هەوڵـی لاوازکردنـی ڕژێمـی سـێکۆلاری پەرویـز موشـەڕەف دەدەن[٨٧]. ئەوان سیسـتەمی یاسـایی و سیاسـیی پاکسـتانیان بە ئەندێشـــە سەدەناوەڕاســـتییەکانی خۆیـــان گیـــرۆدە و گـــلاو کـــردووە، ئەندێشـــەگەلێکی وەک سووکایەتیکردن بە شتە پیرۆزەکان، بندەستبوونی ژنان و حەرامبوونی بانکداریی مۆدێڕن.

پاکسـتان نمـوونەیەکی تاقـانە نیـیە. چەنـدەها وڵاتـی جۆراوجـۆر، لە یەمەنەوە تـا دەگـاتە ئەندەنۆسیا و فیلیپین، کەوتوونەتە ژێر کاریگەریی ئاوەها پرۆسـەیەکەوە. لە هەشتا و نەوەدەکانـدا عەرەبستان و ئێران کە مەزهەبیتـرین دەوڵەتەکـانی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتن، لەسـەر ئەوەی کامیـان گەورەترین دەسەڵاتی مەزهەبیی دونیـای ئیسـلام بێـت کەوتـنە نێـو جـۆرە رکابەرییـەکەوە. دواجـار ئەوەی سەردەمانێک کۆمەڵە توخمێکی بچووکی ئیسـلامی تونـدڕەو بـوو و تەنیـا چەنـد نـاوچەیەکی کورتی ڕۆژهەڵاتی ناوینی گرتبۆوە، ئێستا و لە دووتوێی بەجیهانیبوونەوەی ئیسـلامی رادیکاڵـدا، ڕۆ چووە بە شوێنە جیاجیاکانی جیهاندا.

ئیسلام و «ریفۆرمی ئایینی»

تەنانەت ئەگەر کێشەکە لە راستیدا هەڵگەڕێتەوە بـۆ دونیـای عەرەب نەک بـۆ ئیسـلام، دیسـان هەنـدێکەس هەر پێیـان وایە ڕێگاچـارەی ئەم کێشـەیە لای ئیسـلامە. زۆرێـک لە ڕۆژئاواییەکـان و هەندێ لە موسوڵمانان دەڵێن ئەوەی ئیسلام پێویستیەتی جیاکردنەوەی تەواوی دەوڵەت و کلێسایە [ئایین] لە یەکتر، واتە نوسخەیەکی ئیسلامی بـۆ «ریفـۆرمی ئـایینی» تـاکوو چـی لە ڕۆژئـاوا کـرد ئاوەهاش لە موسوڵمانان بکات. ئەو کارە سـیحراوییەی ئەم پرۆسـە مەزنـانە لە دونیـای مەسـیحیدا بەئەنجامیـان گەیانـد، هاوواتـای هەمـان ئەو شـتەیە کە هەنـدێ کەس ناویـان نـاوە «وازهێنـان لە دڵنیایی». ئیدی پۆلێ کەشیش نەیاندەتوانی کۆ ببـنەوە و کـارە شـیاو و نەشـیاوەکان بـۆ خەڵکـی

---

٨٧ . ئەم کتێبە پێش دەست لە کارکێشانەوەی موشەڕەف نووسراوە. و.ک

ئاسایی دیاری بکەن. «ریفۆرمی ئایینی» مانای داڕووخانی سەلاحییەت و دەسەڵاتی کەشیشەکان، بەتایبەت پاوانی دەسەڵاتی مەسیحییەتی لە پاپا سەندەوە.

بەڵام قەت ئیسلام خاوەن وەها سیستەمێکی هیرارشیکی کەشیشی نەبووە کە هەموان ملکەچی بن و بۆ رزگارکردنی جەماوەر لەدەستی ناچار بە خەباتکردن بین. ئیسلام نە سیستەمی زانایانی ئایینی بووە و نەش هیراشییەتێکی ئایینی، مەزهەبی کاتۆلیک و هەندێ لە تاقمە پرۆتستانەکان ئەم خەسڵەتانەیان هەیە. لە ئیسلامدا مزگەوت تەنیا شوێنێکە بۆ بەندایەتیکردن و وەک کلێسا دامەزراوەیەکی تیۆلۆژیک نییە. زۆرجار تاکە خاڵی جیاوازیی پێشنوێژی زۆربەی نوێژەکانی جەماعەت کە لە تەنیشت نوێژکەرانیترەوە دەوەستێ، ئەوەیە کە باشتر لەوان شارەزای نوێژە. قەت لە ئیسلامدا سەرچاوەیەکی سەرەکیی ئایینیمان نەبووە، هەر بۆیە لە وڵاتانی ئیسلامیدا هەمیشە دەوڵەت بەسەر کلێسادا زاڵ بووە، لە ئەوروپادا ئەم دیاردەیە دوای زنجیرە شەڕە مەزهەبییەکان هاتەدی. خەلیفەی موسوڵمانان پێش هەر شتێکیتر پادشا بوو؛ ئەو پاپا نەبوو و مەجبووریش نەبوو ململانێی پاپایەک بکات. ئەو دەیتوانی مزگەوت بکاتەوە و یارمەتیی بیرمەندانی ئایینی بدات، بەڵام سەرچاوەیەکی ئایینی نەبوو. هەر بۆیە زۆر بێمانایە ئەگەر چاوەڕوان بین موسوڵمانان بۆ چارەسەرکردنی کێشەیەک کە هەرگیزاوهەرگیز لە ئارادا نەبووە پرۆسەیەکی مێژوویی دەرباز بکەن.

لە راستیدا هۆکار و سەرچاوەی سەرەکیی شپرزەیی و سەرلێشێواویی موسوڵمانان دەگەرێتەوە بۆ ئەو حەقیقەتەی کە ئەوان هەرگیز پاپایەکیان نەبووە لە دژی خەبات بکەن. لە دونیای ئیسلامدا (دوای پێغەمبەر) هەمیشە دەسەڵاتی زەمینی بەسەر دەسەڵاتی ئاسمانیدا زاڵ بووە، هەر بۆیە پرسی جیاکردنەوەی ئەم دووانە لە یەکتر هەرگیز نەکەوتۆتە رۆژڤەوە. ئەمەش مانای ئەوەی کە هەم دەسەڵاتداران و هەم دژبەرانیان دەیانتوانی ئایین بە قازانجی خۆیان بقۆزنەوە. دەسەڵاتداران هەمیشە دەیانتوانی کۆمەڵە مەلایەک بۆ پەسندکردنی رەوایی و شەرعییەتی خۆیان بدۆزنەوە و نەیارانیش پێداویستییەکانی خۆیان لای کۆمەڵە مەلایەکیتر دەدۆزییەوە. پاشای سعوودی مەلای تایبەت بە خۆی هەیە و بن‌لادەنیش مەلای تایبەت بەخۆی.

تاقەیەک نموونەی ئاوارتەمان هەیە کە ئێرانە. لە نەریتی مەزهەبی شیعەدا کە بەسەر ئێراندا زاڵە، زانایانی ئایینی رێکخستنی تایبەت بە خۆیان هەیە. ئەم رێکخستنە دوای شۆڕشەکەی خومەینی پەرەی سەند و ئێستاکە خاوەن هیرارشییەتێکی ئاڵۆزە و سیمایەکی هاوتای پاپای بەسەردا زاڵە. بێرنارد لوییس سەبارەت بەوەی ئەم بابەتە چۆناچۆن دەتوانێت ببێتە هۆی ریفۆرمێکی ئایینی لە ئێراندا، دەڵێت:

وا دیاره خومەینی له سـەردەمی دەسـەڵاتداریی خۆیدا دامەزراوه ئیسـلامییەکانی ئێرانـی بەرەو جـۆره «بەمەسـیحیبوون»ێـک بـردووه، واته خـۆی بـۆته پاپـایەکی پـاکژ و بێگونـاه و زنجیـره پلەیەکیشی پێـک هێنـاوه که هەڵگری کۆمەڵه فانکشـێنێکه هاوتـای ئۆسـقۆفی مەزن، ئۆسـقۆف و کەشیش (له مەسیحییەتدا) دەکەونەوه. هەمـوو ئەم شـتانه به نەریتـی ئیسـلامی نـامۆ بـوون، هەر بۆیه (دەتوانین بڵێـین) «شۆڕشـی ئیسـلامی» لەسـەر واتـایەک رۆنـراوه که بەتەواوی جیـاوازه لەو شتەی که به شـێوەی ئاسـایی وەک میراتـی خـومەینی نـاوزەد دەکرێـت... رەنـگه موسـوڵمانان که گیرۆدەی نەخۆشینێکی مەسیحین، دواجار رێگاچارەیەکی مەسیحیش بگـرنەبەر، واته جیـاکردنەوەی ئایین و دەوڵەت له یەکتر.[١٥]

پارادۆکسـەکه لەوەدایه که رەنـگه تێوکراسـیی ئێـران [به راسـتی] دەرگـایەک بەڕووی ریفـۆرمی زیاتردا بکاتەوه. ناومکین نییه هەمان ئەو وڵاتەی که رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی راپێچی بونیـادگەراییی ئیسلامی کرد دواجار هەر خۆیشی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست رزگـار بکـات. بەڵام ئەمه دیموکراسـی نیـیه که ئەگەری هەنگاونانی ئێران بەرەو مۆدێڕنیته دەئافرێنێ، دەسەڵات ئاوەها ئیدیعایەک دەکات بەڵام دیموکراسیی ئێران بێئەندازه بەرکورت و داخراوه. کاندیداتۆرەکان پێش هەڵبـژاردن له لایەن تـاقمێ له مەلایـانەوه تـاوتۆێ دەکـرێن، چـاپەمەنییه ئازادەکـان داخـراوه و نـاڕەزایەتییه خوێنـدکارییەکان سـەرکوت کـراوه و بەری پـێ گیـراوه. هەمـوو دەسـەڵات لەژێـر رکێفـی مەلاکانـدایه، لەهەمانکاتـدا سـەرۆککۆماری هەڵبژێـردراو، مـوحەممەدی خـاتەمی، که فەیلەسـوف ـ مەلایەکـی زانـا و بلـیمەته، ئاخـافتن و بەیاننـامەی پڕنـاوەرۆک بەڵام بێسـوود و بەکەڵکنەهـاتوو پێشـکەش دەکـات. ئەڵـبەت دروشمی ریفۆرمخوازانه و هەڵبژاردنی خاتەمی له لایەن زۆرینەیەکی بەرچاوی جەمـاوەرەوه گرنـگ و پڕبایەخه. ئێران له دووتوێی پرۆسەیەکدا که ریفۆرم و شۆڕش تـێکەڵ به یەکتـر دەکـات ورده ورده دەگۆڕدرێـت بـۆ دیموکراسـییەکی سـێکۆلار. هۆکارەکـانی ئەم ئـاڵوگۆڕه دیـار و روونه: حکـوومەت نەیتوانیوه ئابووری بەباشی بەڕێوه ببات، له رووی سیاسییەوه سـەختگیره و بەرەورووی [کێشـەی] میلیۆنـان لاوی بەخۆنـامۆ بـۆتەوه، له هەمـووی گرنگتـر، له ئێرانـدا تیۆکراسـی فەشـەلی هێنـاوه و ئیسـلامگەراکان کـارتی براوەیـان پـێ نەمـاوه. له هەمـوو ناوچەکـانی دیـکەی رۆژهەڵاتـی نـاوین و باکووری ئافریقادا ئیسلامگەرایی ئەڵتەرناتیڤێکی خڵەتێنەر و ئەفسانەییه بۆ ئەو واقیعه پڕخەسار و

دڵتەزێنەی خەڵکی تێدا دەژی، لە ئێراندا ئەم واقیعە خودی بونیادگەراییی ئیسلامییە. ئەگەر بێت و مەلاکان جارێکی دیکە روو لە خەڵکی ئێران بکەن، خەڵک وەریانناگرن و پشتیان لێ دەکەن[٨٨].

ئەزموونی ئێران زۆر کەسی والێکردووە بڵێن بۆ لەبایەخکەوتنی ئیسلامگەرایی و لاچوونی پەردەکان، باشتر وایە لە وڵاتانیتری رۆژهەڵاتی ناوەڕاستیشدا ئیسلامگەراکان دەسەڵات بگرنە دەست. بەپێی ئەم بەڵگاندنە پێویستە مەلاکان دەسەڵات بگرنە دەست، چونکو دەبن بە هۆکاری روودانی ناڕەزایەتی و یاخیبوون، رەنگە ئەم کارە تەنانەت ببێتە هۆی «ریفۆرمی ئایینی»ی ئیسلامی و دواجار دیموکراسییەکی راستەقینە بەرهەم بهێنێ. بەڵام ئەم بەڵگاندنە هەڵەیەکی تێدایە؛ ئەزموونی تایبەتیی ئێرانی شیعە گشتێنراوە بەسەر کۆی دونیای ئیسلامی سوننەدا. جیا لەمە لە بیستوپێج ساڵی رابردوودا ئێران دۆخێکی گەلێ دژوار ژیاوە، کولتووری ئێرانی کە سەردەمانێک کولتوورێکی گەشاوە و زیندوو بوو دامرکاوەتەوە و ئابووریی ئەو وڵاتە پێبەپێی ستانداردی ژیان دابەزیوە. ئەمە رێگەچارەیەکی راستەقینە نییە کە بڵێین با وڵاتانیتر لە کارەساتەوە بگلێن بەشکوو ئەگەر هات و خۆشبەخت بوون دواجار نەجاتیان بێت.

لە راستیدا بونیادگەرا ئیسلامییەکان لە هەرکوێدا تێکەڵ بە سیاسەتی رۆژانە بووبێتن - بەنگلادێش، پاکستان، تورکیا و ئێران - شکۆ و دەسەڵاتیان رووی لە کزی داوە. ئەوان هەمیشە کەمتر لە حیزبە سیاسییە سوننەتییەکان دەنگیان پێ دەدرێت. خەڵک گەشتوونەتە ئەو قەناعەتەی کە لەهەرحاڵدا پێویستە شەقامەکان پاک بکرێنەوە، سەرپەرشتیی کاروباری دارایی دەوڵەت بکرێت و سیستەمی فێرکاری بەهەند وەربگیرێ. مەلاکان دەتوانن وتار بخوێننەوە و ئامۆژگاریی خەڵک بکەن بەڵام ناتوانن حکوومەت بەڕێوە بەرن. بەڵام ئەمە بەڵگەیەک نییە بۆ ئەوەی مەترسیی گۆڕینی حکوومەت لە میسر و عەرەبستاندا قبووڵ بکەین، ئاوەها گۆڕانکارییەک ئەو وڵاتانە تووشی ئاژاوەیەکی بیست ساڵە دەکات. ئەگەر ئەم حکوومەتانە تەنیا تۆسقاڵێک فەزای سیاسیی بکەنەوە

٨٨ . دوای چوار ساڵ سەرۆکایەتیی سەرۆککۆمارێکی پۆپۆلیست (مەحموود ئەحمەدینەژاد) و پاشەکشەی بەرچاوی ئابووری و سیاسیی کۆمەڵگای ئێرانی، هەڵبژاردنەکانی خولی دەیەمی سەرۆککۆماری (بەهاری ٢٠٠٩) بوو بە مایەی سەرهەڵدانی زنجیرە رێپێوانێکی گەورە بۆ ناڕەزایی دەربڕین بەرانبەر بە ساختەکاریی مەزنی دەوڵەت لە هەڵبژاردندا. ئەم ناڕەزایەتییانە کە تاران و هەرهەموو ئێرانی گرتەوە بە «بزاڤی سەوز» ناوبانگی دەرکردووە و بە دەیان کوژراوی پێشکەش کردووە و تا ئێستایش هەر بەردەوامە. وەک چۆن فەرید زەکەریا پێشبینیی کردبوو داخوازیی سەرەکیی ناڕازییان دامەزراندنی حکوومەتێکی سێکۆلار و غەیرە دینییە کە لە دروشمەکاندا بە ئاشکرا رەنگی داوەتەوە. ئێستا ئەگەری سێکۆلاریزاسیۆنی ئێران گەلێ زیاترە لە سەردەمی نووسینی ئەم کتێبە. و.ک

و دژبەرە بونیادگەراکانیــان مەجبــوور بــکەن لەبــاتیی خەون و خەیــاڵی رووت تــێکەڵ بە واقیعــی پراتیکی بن، ئەوسا سیحری ئەم توندڕەوانە زۆر خێرا پــووچەڵ دەبێتەوە. ئەڵــبەت قەت ئەمە بە واتای ئەوە نییە کە دیموکراسی بە شەوێک دەستەبەر دەکرێت. بەڵام بۆ وێنە میسر دەرفەتی ریفۆرمی سیاسیی گەورە و بەرچاوی هەیە. داهاتی سەرانەی ساڵانەی ئەم وڵاتە ٤٠٠٠ دۆلارە کە دەکەوێتە نێو رووبەری دەستەبەرکردنی دیموکراسییەوە. میسر خاوەن چینی مامناوەندی و کۆمەڵگای مەدەنیی پێشکەوتووە. بەڵام سەرەڕای ئەوەی پەرلەمانی ئەو وڵاتە هیچ دەسەڵاتێکیشی نییە، دەوڵەت ئیجازە بە ئیسلامگەراکان نادات لە پرۆسەی هەڵبژاردنی پەرلەماندا بەشداری بکەن. بەرنگاربوونەوەی نەیارە سیاسییەکانی حکوومەت، چ لیبرال و چ ئیسلامی، بە قازانجی توندڕەوەکان شکاوەتەوە. ئەو حکوومەتە دەگمەنە عەرەبییانەی وەک ئەردەن و مەراکێش کە رێگایەکی دیکەیان تاقی کردۆتەوە - واتە رێگەدان بە کەمەکێک بیری جیاواز لە نێو خودی سیستەمدا - گەلێ باشتر هەڵسووڕاون. ئەگەر وڵاتان[ی ناوچە] هەوڵی بەشداریکردنی هەرچی زیاتری بونیادگەراکان لە حکوومەتدا بدەن، ئیدی خەڵک وەک قارەمانانی ئەفسانەییان وێنا ناکەن و دەگۆڕدرێن بۆ سیاسەتمەدارانی خۆماڵی.

کەوابوو ریفۆرمی ئایینی رێگاچارە نییە، بەڵکوو کێشەکان بە ریفۆرمی سیاسی و ئابووری چارەسەر دەکرێن. لەخۆڕا ئەو هەمووە جەخت لەسەر گۆڕینی ئیسلام دەکرێت. هۆکاری سەرەکیی خۆگونجاندنی مەسیحییەت لەگەڵ مۆدێرنیتەدا قبوولکردنی کتوپڕی راڤەکارییە لیبرالییەکان بۆ تیۆلۆژی لە لایەن کلێساوە نەبوو، بەڵکوو مۆدێرنیزاسیۆنی کۆمەڵگا بوو، بەشێوەیەک کە کلێسا ناچار بوو خۆی لەگەڵ دونیای دەورووبەریدا بگونجێنێ. بیرمان نەچێ زۆرێک لە دەمارگرژییە دژە مۆدێرنەکانی ئیسلام لە مەسیحییەتیشدا هەیە. شەرمەزارکردنی ریبا و قومار، حەڵاڵ و حەرامبوونی خواردەمەنییەکان و واجببوونی رۆژوو، هاوشێوەی دەستوورەکانی کتێبی پیرۆزە. بەڵام کۆمەڵگاکانی مەسیحییان لە رووی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتییەوە مۆدێرنیزە کراون و لەم پرۆسەیەدا ئەوان ئایینەکەیشیان لەگەڵ مۆدێرنیتەدا گونجاندووە. لەمڕۆی رۆژئاوادا ئایین سەرچاوەیەکە بۆ وورووژاندنی رۆحی نەک مۆدێلێک بۆ ژیانی رۆژانە. کتێبی پیرۆز هێشتا دەسپەڕ و ریبا و لەبەرکردنی جلوبەرگی دووراو بە ناڕەوا دەزانێت، بەڵام کۆمەڵگای مەسیحی ئیدی کتێبی پیرۆز لەم پرسانەدا بە سەرچاوە و بەرپرسیار نازانێت.

لە وەڵامی ئەوانەدا کە دەڵێن ئیسلام جیاوازە تەنیا دەڵێم راستە. بەڵام ئایا ئەوەندە جیاوازە کە ئەگەر بکەوێتە ناو کۆمەڵگایەکی پێشکەوتووی کاپیتاڵیست و دیموکراتیکەوە دیسان هەر گۆڕانی بەسەردا نایەت؟ دیسان ئەگەر واز لە تیۆری بهێنین و سەیری واقیع بکەین هەندێ

بەڵگەمان دەست دەکەوێت. لە تورکیا، بۆسنی، مالیزی و بە رادەیەکی کەمتر لە باشووری ئاسیا، کۆمەڵگا ئیسلامییەکان کەم تا زۆر مۆدێرنن. ڕەنگە لەمەش گرنگتر ئەو راستییە بێت کە لە وڵاتە یەکگرتووەکان و کەنەدا و ئەورووپادا کۆمەڵگای گەورەی موسوڵمان دەژین. لە هەموو ئەم شوێنانەدا بەبێ ئەوەی «ریفۆرمێکی ئایینی»ی گەورە رووی دابێت ئیسلام خۆی لەگەڵ ژیانی مۆدێرندا گونجاندووە. لە هەموو ئەم وڵاتانەدا زۆربەی ئیمانداران ـ ئەڵبەت نەک هەموویان ـ هەندێ ڕێگایان دۆزیوەتەوە بۆ ئیمانداربوون بەبێ بیرتەسکی و، چاکەکاری بەبێ تووڕەیی و شەڕانگێزی. ئەو کۆمەڵە باسوخواسەی لە بەشەکانی پێشوودا سەبارەت بە ڕێگا جۆراوجۆرەکانی دەستەبەرکردنی مۆدێرنیتە پێشکەش کرا ـ پرۆتستان، کاتۆلیک، ئۆرتۆدۆکس، کۆنفۆسیۆسی، لاتین ـ هەڵگری وانەیەکە: بەڕێوەبردنی باش و گونجاوی سیاسەت و ئابووری، کولتووریش دەخاتە ژێر کاریگەرییەوە و کولتووریش هەمان هێڵ دەگرێتەبەر.

ڕێگای دیموکراسی

پێویستە زیاترین ڕێژەی ئەرکی ریفۆرم لە رۆژهەڵاتی ناویندا بخرێتە ئەستۆی خودی نەتەوەکانی ئەم ناوچەیەوە. کەس ناتوانێ بەبێ گەڕان و تێکۆشان و سەرکەوتنی گەلانی ناوچەکە دیموکراسی، لیبرالیزم یان سێکۆلاریزم لەم کۆمەڵگایانەدا سەقامگیر بکات. ئەڵبەت رۆژئاوا و بەتایبەت ئەمریکا دەتوانن یارمەتیدەرێکی گەورە بن. وڵاتە یەکگرتووەکان دەسەڵاتی زاڵی رۆژهەڵاتی ناوینە؛ هەموو وڵاتانی ناوچەکە پێوەندییەکانی نێوان خۆیان و واشینگتۆن بە ژیانبەخشترین پێوەندییان لەقەڵەم دەدەن. [کۆمەڵە هۆکارێکی وەک] نەوت، پێوەندییە ستراتیژیکەکان و پێوەندیی تاقانە و تایبەتیی نێوان ئەمریکا و ئیسراییل وایان کردووە دەستێوەردانی ئەمریکا مسۆگەر و حاشاهەڵنەگر بێت. واشینگتۆن یارمەتییەکانی خۆی بۆ حکوومەتی میسر، پارێزگاریکردن لە رژێمی پاشایەتیی عەرەبستان و سەرپەرشتیکردنی وتووێژەکانی نێوان ئیسراییل و فەلەستینییەکان درێژە پێ دەدات. لە راستیدا ئەو پرسیارە دێتە گۆڕێ کە ئایا نابێ لە باتیی ئەم خزمەتگوزارییانە داوای شتێکیان لێ بکات؟[89] گوشار نەخستنە سەر ئەم رژێمانە مانای ئەوەی کە ئەمریکا بە زانابوون بڕیاری داوە هەموو شتێک وەک خۆی بمێنێتەوە ـ واتە سەقامگیری لە هەموو شتێک گرنگترە. ئەمە ئامانجێکی پڕبایەخە، بیرمان نەچێ دۆخی هەنووکەی رۆژهەڵاتی ناوین گەلێ شێواو و بێسەقامە. تەنانەت لە روانگەی ستراتیژیکیشەوە

---

٨٩ . ئەڵبەت ئەمریکا شتی فراوانی بەدەست هێناوە کە گرنگترینیان زاڵبوونە بەسەر سەرچاوەی وزەی جیهانیدا. و.ف

بەرژەوەنـدیی خێـرای ئاسایشـی ئـەمریکا دەخوازێـت ئەو وڵاتە جۆرێـک بجـووڵێتەوە رژێمەکـانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست کەمتر بەرهەمهێنەری بزاڤە رادیکاڵ و تیرۆریستییەکان بن.

پێویستە رۆژئـاوا پـێش هەمووشـتێک بەو قەنـاعەتە بگـات کە لانـیکەم ئێسـتا نەکەوێـتە دوای سـەقامگیرکردنی دیموکراسـی لە رۆژهەڵاتـی ناویـندا. ئـێمە خوازیـاری سـەقامگیرکردنی لیبرالیزمـی یاسـاخوازین کە شـتێکی تەواو جیـاوازە. لە راسـتیدا ئەگەر ئامـانجە خێراکانمـان روون بکەیـنەوە بێگومان ئاسانتر دەتوانین دەستەبەریان بکەین. رژێمەکانی رۆژهەڵاتی ناوین گەلـێ خۆشـحاڵ دەبـن ئەگەر بزانن مەجبووریان ناکەین هەر سبەینێ هەڵبژاردن بەڕێوە بەرن. ئەوان کەمتر خۆشحاڵ دەبن ئەگەر بـزانن بەردەوام بـۆ بـابەتە جۆراوجۆرەکـانیتر گوشـاریان دەخەیـنە سـەر. پێویسـتە رژێمـی سعوودی بۆ کوتاییهێنان بە پشـتیوانییە دەوڵەتـی و نادەوڵەتییەکـانی خـۆی لە ئیسـلامی توندڕەو هەوڵێکی زیاتر بخاتەگەڕ، ئەم دیـاردەیە ئێسـتە دووەم هەنـاردەی گەورەی ئەو وڵاتەیە بـۆ جیهـان. ئەگەر بێت و داکۆکیکەرانی [تیۆریی] ئازادیی رەهای رادەربـڕین بەم کـارە قەڵـس بـن، نـابێ لامـان گرنگ بێت. پێویستە ئەوان سەرکردە مەزهەبی و فێرکارییەکانی خۆیان هەوسـار بـکەن و ناچاریـان بکەن واز لە یاریکردن بە توندڕەوی بهێنن. لە میسـردا پێویسـتە داوا لە حوسـنی موبـارەک بکەیـن نەهێڵی چاپەمەنییە دەوڵەتییەکان چیدی هاشەوهووشەی دژە ئەمریکا و دژە جوولەکە بڵاو بکەنەوە و داخوازییەکـانیتری وڵات بـخەنە رۆژەڤەوە. هەنـدێ لەم داخوازییـانە خراپتـر دەبـن لەو شـتانەی ئێستە دەیانبیسین و هەندێکیشیان باشتر دەبن. لە هەمووی گرنگتر ئەوەیە کە خەڵکی ئەم وڵاتانە بەرەبەرە لەو بابەتانە دەدوێن و دەکۆڵنەوە کە بەراستی پێوەندیی بەخۆیانەوە هەیە - ئیـدی تەنیـا بارودۆخی ئۆرشەلیم و سیاسەتەکانی ئەمریکا لە کەنداودا [نابێتە کەڵـکەڵەی مێشـکیان] بەڵـکوو لە رژێمەکانی خۆشیان و سیاسەتەکانیان دەفکرن.

ئیسـراییل بـۆتە بیـانوویەکی گەورە بـۆ بەشـێکی گەورەی دونیـای عەرەب، حکوومەتەکـان بە کەڵکوەرگرتن لەم بیانووە رای گشتی لە لاوازی و لێنەهاتوویی خۆیـان دوور دەخەنەوە. وڵاتـانێکی دیکەشـمان هەیە کە لە سیاسـەتی دەرەوەیانـدا دژایەتـی و ناتەباییـان هەیە، وەک چـین و ژاپـۆن، بەڵام کێشەکانیان وەک کێشەی نێـوان ئیسـراییل و عەرەب بەم رادەیە ریاکـارانە و ژەهـراوی نیـیە. خەباتی دژ بە داگیرکردنـی لێـواری رۆژئـاوا و هێڵـی غەزە بە دەسـتی ئیسـراییل، بـۆتە ئامـانجێکی گەورەی دونیـای عەرەب. بەڵام ئەم ئامـانجە ئێسـتە بـۆتە واقیعێکـی حاشـاهەڵنەگر و نـاتوانین پشـتگوێی بخەیـن، ئەڵـبەت دەسـەڵاتدارانی بیـانووگری عەرەبـیش پەرەی پـێ دەدەن. کەنـاڵی ئەلجەزیـرە و چـاتڕوومە ئینتەرنێتییەکـان رێگـایەکی تـازەی پێوەنـدییان لە رۆژهەڵاتـی ناویـندا کردۆتەوە کە سەرجەم باسوخواسی نێو ئەم کەناڵانە باسوخواسـی چارەڕەشـیی فەلەسـتینییەکانە.

ئەگەر ئەم بابەتە پشتگوێ بخرێت بێگومان ڕۆژ لەدوای ڕۆژ گرنگایەتییەکی زیاتر پەیدا دەکات و پێوەندییەکانی ئەمریکا لەگەڵ سەرجەم جیهانی ئیسلامیدا دەئاڵۆزێنێ و بەدڵنیاییەوە ئاسایشی ئیسراییل دوچاری مەترسییەکی هەمیشەیی و نەبڕاوە دەکات. پێویستە ئەمریکا درێژە بە پشتیوانیکردنی پێداگرانەی لە ئاسایشی ئیسراییل بدات. بەڵام لە هەمان کاتدا پێویستە هەڵسوکەوتی بەجۆرێک بێت کە زیاترین قازانجی بۆ هەر سێ لایەنی ئەمریکا و ئیسراییل و فەلەستینییەکان بەدواوە بێت. واتە بەتوندی لەسەر ڕێکەوتنی دوولایەنە بوەستێت، دەبێ ئەم ڕێکەوتنە ئاسایشی ئیسراییل و وڵاتێکی سەقامگرتوو بۆ فەلەستینییەکان بەدی بێنێ. ئاشتیی نێوان ئیسراییل و فەلەستینییەکان کێشەی سەرلێشێواوی و شپرزەیی دونیای عەرەب چارەسەر ناکات، بەڵام هەندێ لە ململانێ توندوتیژەکانی نێوان ئەوان و ڕۆژئاوا دەسڕێتەوە.

ڕێگاچارەی پتەوتر و درێژەدارتر ئەنجامدانی ریفۆرمە سیاسی و ئابوورییەکانە. ریفۆرمی ئابووری بنەمایە و پێویستە بکەوێتە ئەولەوییەتەوە. هەرچەند کێشەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین تەنیا کێشەی ئابووری نییە، بەڵام ڕەنگە لە ڕێگای ئابوورییەوە چارەسەر بکرێن. هەروەها کە ئاماژەمان پێکرد دڵنیاترین ڕێگا بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی بچووک و وەڵامدەر و هەروەها [دروستکردنی] چینێکی مامناوەندیی راستەقینە، هەنگاونانە بەرەو سەرمایەداری. ریفۆرمی ئابووری دەشێت هاوشێوەی ئیسپانیا، پورتەگاڵ، شیلی، تایوان، کۆریای باکوور و مەکسیک، لە ڕۆژهەڵاتی ناوینیشدا ئاسەواری سیاسیی لێ بکەوێتەوە. ریفۆرمی ئابووری مانای دەسپێکێک بۆ باڵادەستیی راستەقینەی یاسا (سەرمایەداری پێویستی بە پەیمان و ڕێکەوتنە)، مانای کرانەوە بەرووی جیهاندا، لەبەردەستدابوونی زانیاری و ڕەنگە لە هەمووی گرنگتر پەرەسەندنی چینێکی خاوەن کار و پیشە. ئەگەر لەگەڵ چینی خاوەن کار و پیشەی دونیای عەرەبدا بدوێن تێدەگەن ئەوان خوازیاری گۆڕینی سیستەمی کۆنن. قازانجی ئەوان لە کرانەوە، یاسا و ڕێسا و سەقامگرتندایە. ئەوان دەخوازن کۆمەڵگاکەیان لە باتیی قەتیسمان لە دەستەبازی و شەڕدا بەرەو مۆدێرنیزاسیۆن و پێشکەوتن هەنگاو هەڵبگرێ. ئەوان دوای وەهمی ئایدیۆلۆژیا ناکەون بەڵکوو خوازیاری واقیعی پێشکەوتنی مادین. ئەوانەی یەکسەر لە خەون و خولیای سیاسیدا خنکاون لە هەنووکەی ڕۆژهەڵاتی ناویندا بێشومارن، لە بەرانبەردا کەمتر کەسێکمان هەیە دوای پرۆژە کرداری و پراتیکییەکان کەوتبێ. وەک چۆن وینستۆن چێرچیل سەبارەت بە ناوچەی باڵکان وتوویەتی، ئەم بابەتە بۆتە هۆی ئەوەی ڕۆژهەڵاتی ناوین زیاتر بەرهەمهێنەری مێژوو بێت تا بەکارهێنەری مێژوو.

ئەڵبەت لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا چینێکی زاڵی مامەڵەچیمان هەیە، بەڵام زیاتر بە ڕێگای نەوت یان پێوەندیی لەگەڵ بنەماڵەی پاشایەتیدا ئەو پلە و پێگەیان بە دەست هێناوە[90]. سەرمایەی ئەم چینە سەرمایەیەکی فیۆدالیستییە نەک کاپیتاڵیستی، هەر بۆیە کاریگەرییە سیاسییەکانیشی هەر لە فۆرمی فیۆدالیدا دەمێنێتەوە. گرنگترین هێزی هاوبەش بۆ گۆڕینی ڕۆژهەڵاتی ناوین و ڕاکێشانی هەموو هێزەکانی‌تر بەدوای خۆیدا، چینێکی ڕاستەقینەی بازرگانانی کارداهێنە. ئەگەر کولتوور گرنگ بێت بێگومان ڕۆژهەڵاتی ناوین تاقە ناوچەیەکە کولتوور یارمەتیی دەدات. بەدرێژاییی هەزاران ساڵ کولتووری عەرەبی پڕ بووە لە کاسبکاران و بازرگانان و مامەڵەچییان. ڕەنگە بازاڕ کۆنترین دامەزراوەی ڕۆژهەڵاتی ناوین بێت. ئیسلامیش بەدرێژاییی مێژوو پێشوازییەکی گەرمی لە بازرگانی کردووە و پێغەمبەری ئیسلام بۆ خۆی بازرگان بوو. دواجار پێویستە بڵێین خەباتکردن لەپێناو ریفۆرم و چاکسازیدا تاقە خەباتێکە دەبێ خودی خەڵکی ئەم ناوچە بەڕێوەی بەن. هەربۆیە پێویستە لەم کۆمەڵگایانەدا هەندێ گروپمان هەبێ کە هەم خوازیاری ریفۆرمی سیاسی و ئابووری بن و هەم قازانج و بەرژەوەندییان لەم ریفۆرمانەدا بێت.

ڕەنگە لە ڕوانینی یەکەمدا ئەم ئەندێشەیە وەک شتێکی خەیاڵی بکەوێتە بەرچاو، بەڵام وا نییە. هەر ئێستا لە هەندێ ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا وردەبرووسکەی چالاکیی ڕاستەقینەی ئابووری هەڵگیرساوە. ئەردەن بۆتە ئەندامی ڕێکخراوی بازرگانیی جیهانی[91]، ڕێکەوتننامەیەکی بازرگانیی ئازادی لەگەڵ ئەمریکادا ئیمزا کردووە، پیشەسازییە سەرەکییەکانی سپاردۆتە دەست کەرتی تایبەت و تەنانەت دەیەوێ گۆڕینەوەی پڕ لە مەترسی و ریسکی بازرگانیی سنووری لەگەڵ ئیسرائیلدا ئەنجام بدات. عەرەبستان داوای ئەندامێتیی لە ڕێکخراوی بازرگانیی جیهانیدا کردووە. ڕەوتی ریفۆرمەکانی میسر کەمەکێک پێش کەوتووە. لە ناو وڵاتانی نەوتیدا بەحرەین و ئیماراتی یەکگرتووی عەرەبی هەوڵیان داوە کۆتایی بەم وابەستەبوونە بە نەوت بهێنن. دوبەی کە بەشێکە لە ئیمارات هەر ئێستا ڕێژەی داهاتی نەوتی لە سەراپای بەرهەمی ناوخۆییدا دابەزاندووە بۆ لە سەدا ٨ و ڕایگەیاندووە دەیەوێ ببێتە سەنتەرێکی بانکی و بازرگانی ـ واتە «سەنگاپووری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست» (جێی خۆیەتی ئاسانگیریی سەنگاپوور کە وڵاتێکی پڕ لە کەمایەتیی ئەتنیکی و مەزهەبییە بکاتە سەرچەشنێک بۆخۆی). تەنانەت عەرەبستانی سعوودیش پەی بەو حەقیقەتە بردووە کە ئابووریی نەوتیی ئەم وڵاتە بۆ هەر سێ لاوی سعوودی کە تێکەڵ بە بازاڕی کار دەبن،

---

٩٠ . لەم بارەیەوە چەند نموونەیەکی ئاوارتەمان لە وڵاتانی کەنداودا هەیە، بۆ وێنە دوبەی، بەحرەین و تەنانەت عەرەبستانی سعوودی.

91. WTO: world trade organization

تەنیا دەتوانێ یەک دەرفەتی کار بەرهەم بێنێ. سەرکۆماری ئەلجەزایەر، عەبدولعەزیز بووتەفلیقە، بۆ سازدانەوەی ئابووریی داڕووخاو و دڵتەزێنی وڵاتەکەی بەگەرمی پێشوازی لە سەرمایەگوزاریی بیانی دەکات.

ئەگەر بمانەوێ تاقەیەک وڵات هەڵبژێرین و بۆ ریفۆرمیزاسیۆن گوشارێکی توندی بخەینە سەر، بێگومان دەبێ میسر هەڵبژێرین. هەرچەند پادشای ئەردەن مرۆڤێکی پێشکەوتووترە و عەربستانی سعوودی لەبەر نەوتەکەی رۆڵێکی گرنگتری هەیە، بەڵام میسر سەنتەری رۆشنبیریی دونیای عەرەبە. ئەگەر میسر پێشکەوتنی ئابووری و سیاسی بەخۆوە ببینێ ئەم بابەتە زیاتر لە هەر وتار و نووسراوەیەک دەیسەلمێنێ کە ئیسلام لەتەک مۆدێڕنیتەدا تەبا دێتەوە و عەرەب دەتوانێ لە دونیای ئەمڕۆدا بەختەوەر بژی. لە رۆژهەڵاتی ئاسیادا سەرکەوتنی ئابووریی ژاپۆن بۆتە سەرچەشنێکی بەهێز بۆ وڵاتانی دیکەی ئەو ناوچەیەش و ئەوانیش هەمان رێچکەی ژاپۆنیان گرتە بەر. دەبێ لە رۆژهەڵاتی ناوینیشدا نموونەیەکی سەرکەوتوو سەرهەڵبدات.

رەنگە وڵاتێکی دیکەیش بتوانێت ئەم رۆڵە بگرێتە ئەستۆ: ئێراق. ئێراق بەرلەوەی ببێتە گاڵتەجاڕی خۆبەزلزانینی سەدام، یەکێک بوو لە پێشکەوتووترین، خوێندەوارترین و سێکۆلارترین وڵاتانی ئەم ناوچەیە. ئەم وڵاتە نەوتی هەیە بەڵام لە نەوت گرنگتر ئاوی هەیە. ئێراق مەڵبەندی یەک لە کۆنترین شارستانییەتە چۆمی ـ دەربەندییەکانی جیهانە. پایتەختی ئێراق واتە بەغداد، مەڵبەندی یەک لە حەوت دیاردە سەیرەکانی جیهانە، واتە باخە هەڵواسراوەکانی بابل، ئەم شارە بەدرێژاییی هەزاران ساڵ شارێکی گرنگ بووە. ئێراقی دەیەی ١٩٥٠ کۆمەڵگایەکی مەدەنیی زۆر پێشکەوتووی هەبوو کە تەژی بوو لە ئەندازیاران، پزیشکان و بیناسازان کە هەژمارێکی زۆریان ژن بوون. ئەگەر وڵاتە یەکگرتووەکان رژێمی سەدام بڕووخێنێ و ـ لەوەش گرنگتر ـ دەست بداتە پرۆژەیەکی درێژخایەن و جیدیی وڵاتسازی، بێگومان ئەم وڵاتە دەتوانێ ببێتە یەکەم وڵاتی گرنگی عەرەب کە کولتووری عەرەبی تێکەڵ بە ئاسانگیریی مەزهەبی، سیاسەتی لیبرالی و تێڕوانینی مۆدێڕن بۆ جیهان دەکات، پاشان ئەم سەرکەوتنە وەک پەتایەک وڵاتانی دیکەیش دەگرێتەوە[٩٢].

تۆماس ئۆنیل، سیاسەتمەداری لێهاتوو و سەرۆکی پێشووی کۆنگرێسی ئەمریکا، جارێکیان وتی سیاسەت هەمووی خۆماڵییە. سیاسەتی تووڕەییش هەروایە. نائومێدبوونی خەڵکی ئاساییی عەرەب هەڵناگەڕێتەوە بۆ پێکدادانی شارستانییەتەکان یا سەرهەڵدانی مەکدۆناڵد یان هێژمۆنیکبوونی سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکا، بەڵکوو دژکردەوەیەکە لەئاست ژیانکردن لەژێر دەسەڵاتی ئەو رژێمە

٩٢ . ئەم کتێبە پێش ٢٠٠٣ و هێرشی ئەمریکا بۆ ئێراق نووسراوە. و.ک

ســەرکوتکار و زەبوونــانەدا کە مــافی رادەربڕینــی سیاســییان قەدەغە کــردووە. ئەوان ئــەمریکا بە خەتابار دەزانن، چونکو پشتیوانی لەم رژێمانە دەکات.

ئەوانەی پێیــان وایە ئەم کێشــەیە تــایبەتە بە دونیــای عەرەب یــان عەرەب هەرگیــز گــۆڕانی بەســەردا نــایەت، بیریــان نەچــێ بیســت و پێــنج ســاڵ لەمەوپــێش دوژمنکــارانەترین نــاڕەزایەتی و ڕێپێوانەکانی دژ بە ئــەمریکا لە وڵاتــانێکی وەک شــیلی، مەکســیک و کۆریــای باشــووردا ڕووی دەدا. هۆکارەکەشیان وەک یەک بوو: خەڵک رقیــان بــوو لە ڕژێمەکانیــان و ئــەمریکایان بە پشــتیوانی ئەم حکوومەتانە دەزانی. پاشان ئەم ڕژێمە دیکتاتۆرییانە سیاســەتی لیبرالیزاســیۆنیان گــرتەبەر؛ دۆخــی ژیــان بــاش بــوو، ریفــۆرمی ئــابووری ئەنجــام درا و، ئینجــا کــرانەوەی دیموکراتیــک هــاتە ئــاراوە. دەرئەنجام کەفــوکوڵی دژە ئەمریکایی گۆڕدرا بۆ کۆمەڵە ناڕەزایەتییەکی ڕۆتین و ئاسایی لەبەرانبەر بەئــەمریکاییکردنی کولتــووری وڵاتەکەیانــدا. ئەگەر لە داهــاتوودا تــاقە نــاڕەزایەتیی نــیگەرانکەری دژەئەمریکایی، خۆپیشاندانەکانی دژ بە مەکدۆناڵد بێت، ئەوا بێگومان ڕۆژهەڵاتی نــاوین بە راســتی پێش کەوتووە.

بەرزەتەکووزی

پەرەپێــدانی دیموکراســی ســەختە. بەڵام ئەمە بەو واتــایە نیــیە کە ڕۆژئــاوا و بەتــایبەت وڵاتە یەکگرتووەکان واز لە یارمەتیدانی هێزەکانی دیموکراسیی لیبرالی بهێنن. بەو واتــایەش نــایەتەوە کە ڕژێــمە ئۆتۆریتەخوازەکــان قبــووڵ بکەیــن تەنیــا لەبەر ئەوەی کە لە نێــو ئەڵتەرنــاتیڤە خراپەکانــدا باشترین ئەڵتەرناتیڤە. بەڵام بە مانای ئەوەی بێگومان [ئەم پرۆسەیە] هەڵگری جۆرێک وردەکاری و ئاڵۆزییە. لە دەساڵی رابردوودا بۆ بەڕێوەبردنی هەڵبژاردنــی بەپەلە گوشــارمان خســتبێتە ســەر هەر وڵاتێک، ئاکامی پێچەوانەی لێ کەوتۆتەوە.

لە هەنــدێ وڵاتــی وەکــوو بۆســنیدا کە تەنیــا یەک ســاڵ دوای ڕێکەوتننــامەی ئاشــتیی دەتیــۆن هەڵبــژاردن بەڕێوەچــوو، دەقــاودەق هێــزە ئەتنیکیــیە مەترســیدارەکان بەهێــز بــوون و بردیــانەوە و دۆخەکەیان بەجۆرێک شــێواند کە ڕۆنــانی دیموکراســییەکی ڕەســەنی لیبرالــی گەلــێ دژوار بــوویەوە. جینایەتکارانی ئەتنیکی لەسەرکار مانەوە، هاوڕێکــانی خۆیــان لە دادگاکانــدا دامەزرانــد و پۆلیســیان تەیار و بەهێز کردەوە. سیستەمی پێشوو هێشتاکوو زیندووە و پێدەچێ گۆڕانکاریی راســتەقینە بــۆ چەندین ساڵ و ڕەنگە چەندین دەیە کەوتبێتە دواوە. لە تیمۆری ڕۆژهەڵات و ئەفغانســتاندا قۆنــاغی دەوڵەتســازی درێژخــایەنتر بــووە کە دەســتکەوتی باشتریشــی لــێ کەوتــۆتەوە. بەگشــتی پــێش بەڕێوەچوونی هەڵبژاردنێکی چەندحیزبی و نەتەوەیی پێویستە لە قۆناغێکی تێپەڕینی پێنج ساڵەدا

ریفۆرمی سیاسی و گەشەپێدانی دامەزراوەیی بەڕێوە بچێت. تێپەڕاندنی ئاوەها قۆناغێک بۆ وڵاتێکی وەک ئێراق کە جیاوازیی ناوچەیی و ئەتنیکی و مەزهەبیی قووڵ و بەرچاوی تێدایە، گەلێ پێویست و ژیانبەخشە. بەم شێوەیە دوای ئەوەی دامەزراوە مەدەنییەکان، دادگاکان، حیزبە سیاسییەکان و ئابووری دەستبەکار بوون ئینجا هەڵبژاردن بەڕێوە دەچێت. وەک هەموو بەستێنەکانی ژیان لەم بەستێنەشدا ناسین و پۆلێنبەندیکردنی زەمەن زۆر گرنگە.

سەپاندنی هەڵبژاردن بەسەر هەموو وڵاتێکدا ئاسانە، بەڵام خستنەگەڕی پرۆسەی لیبرالیزمی یاساخواز گەلێ دژوارترە. پرۆسەی لیبرالیزاسیۆن و دیموکراتیزاسیۆنی راستەقینە کە هەڵبژاردن تەنیا بەشێکیەتی، پرۆسەیەکی وردەوردە و درێژخایەنە. دەوڵەتەکان و رێکخراوە نادەوڵەتییەکان بە لەبەرچاوگرتنی ئەم بابەتە، پشتگیری لەو زنجیرە چالاکییە بەردەوامانە دەکەن کە لیبرالیزمی یاساخواز لە وڵاتانی روو لە گەشەدا پتەو و بەهێز دەکەنەوە. «رێکخراوی نەتەوەییی دیموکراسی» پشتیوانی لە بازاڕە ئازادەکان، بزووتنەوە کرێکارییە سەربەخۆکان و حیزبە سیاسییەکان دەکات. «ئاژانسی ئەمریکایی بۆ گەشەسەندنی نێونەتەوەیی» یارمەتیی دارایی پێشکەش بە دامودەزگا دادوەرییە سەربەخۆکان دەکات. بەڵام دواجار هەڵبژاردن هەموو شتێک دەسڕێتەوە. ئەگەر لە وڵاتێکدا هەڵبژاردن بەڕێوە بچێ، واشینگتۆن و هەموو جیهان زۆر بە نەرمونیانی لەگەڵ دەوڵەتی هەڵبژێردراودا دەجووڵێنەوە. هەروەها کە لە بەرانبەر یێلتسین لە رووسیا، ئاقایەف لە قەزاقستان و کارلۆس مێنێم لە ئارژانتیندا ئاوەها هەڵوێستێکیان وەرگرت. لە ئێستادا کە دیمەنەکان و هێماکان دەور دەگێڕن، پرۆسەی هەڵبژاردن زۆر ئاسان لەسەر کاسێت تۆمار دەکرێت، بەڵام چۆناوچۆن دەکرێت باڵادەستیی یاسا لە تێلەڤیزیۆنەوە بڵاو بکرێتەوە؟ بەهەرحاڵ دوای بەڕێوەچوونی هەڵبژاردنیش ژیان هەر درێژەی هەیە، بەتایبەت بۆ ئەو خەڵکانەی وا لەوێدا دەژین.

بەپێچەوانەوە، نەبوونی هەڵبژاردنی ئازاد و دادپەروەرانە کەماسییەکی تاقانەی رووتە و بەواتای دیکتاتۆری نییە. هەڵبژاردن فاکتەرێکی گرنگ و پڕبایەخە بۆ بەڕێوەبردنی وڵات، بەڵام تاقە فاکتەر نییە. لەمە گرنگتر نرخاندنی دەوڵەتەکانە بەپێی پێورەکانی لیبرالیزمی یاساخواز. ئازادییەکان و زنجیرە مافە ئابووری و مەدەنی و مەزهەبییەکان گرنگترین فاکتەرەکانی خودموختاری و پێگەی ئینسانین. ئەگەر دەوڵەتێک خاوەن دیموکراسییەکی بەرکورت و بچووک بێ بەڵام بەردەوام ئەم ئازادییانە پەرە پێ بدات، بۆمان نییە بە دەوڵەتێکی دیکتاتۆریی لەقەڵەم بدەین. سەرەڕای ئەوەی وڵاتانی وەک سەنگاپوور، مالێزی، ئەردەن و مەراکش دەرفەتی هەڵبژاردنی سیاسیی هاووڵاتییان بەرکورت دەکەنەوە، بەڵام بەبەراورد لەگەڵ رژێمە دیکتاتۆرییەکانی ئێراق و لیبی یان دیموکراسییە نالیبرالییەکانی وێنێزوێلا، رووسیا و غەنادا، بارودۆخێکی لەبارتریان بۆ ژیان و ئازادی و شادومانیی

هاووڵاتییانیان خولقاندووە. زەختی سەرمایەداریی جیهانی دەتوانێ پرۆسەی لیبرالیزاسیۆن بەرەو پێشەوە ببات کە ئاوەها کاریگەرییەکی لەسەر چین داناوە. بازاڕی ئازاد و ئەخلاق دەتوانن لە تەنیشت یەکدیدا بژین.

سەختترین کاری ئابووری بەڕێوەبردنی ریفۆرمە لەو وڵاتانەدا کە داهاتیان بە ڕێگای ئاسان و بێزەحمەتدا دەستەبەر دەکەن. دەرکەوتووە دابڕاندنی ئەم وڵاتانە لەو جۆرە داهاتە تا رادەیەک نامومکینە. ساڵی ٢٠٠٢ بانکی جیهانی دەستی دایە تاقیکردنەوەی مۆدێلێکی داهێنەرانە لە وڵاتی چاد لە ئافریقای ناوەندیدا. چاد سەرچاوەیەکی گەورەی نەوتیی هەیە، بەڵام لەبەر باکگراوندی بێسەقامی و بشێوەی سیاسیی ئەم وڵاتە، کۆمپانیا بیانییەکان کەمتر خۆیان لە قەرەی سەرمایەگوزارییەکی گەورە بۆ هەڵگۆزین و هەناردنی نەوتەکەی دەدا. بانکی جیهانی بڕیاری ناوبژیکردنی دا، هەر بۆیە پرۆژەکەی بەهەند وەرگرت و قەرزێکی بەخشییە دەوڵەت تاکوو بە بەشداریکردنی کۆمپانیایەکی فرەنەتەوە بە سەرۆکایەتیی ئێکسۆن مۆبیل گەلاڵەی هەڵگۆزینی نەوت جێبەجێ بکات. هاوکات کۆمەڵە مەرجێکی دیاریکراویشی دەسنیشان کرد؛ دەبا پەرلەمانی چاد یاسایەکی پەسند بکردایە کە بەپێی ئەو یاسایە لە سەدا ٨٠ی داهاتی نەوت تەرخان بکرێ بۆ تەندروستی، فێرکاری و کاروباری ژێرخانی گوندکان، هەروەها لە سەدا ٥ی بۆ ناوچەکانی دەوروبەری بیرە نەوتەکان تەرخان بکرێت و لە سەدا ١٠یشی لە حسێبێکی سێیەمدا پاشەکەت بکرێ بۆ نەوەکانی داهاتوو. ئەویتریشی (لە سەدا ٥) بۆ خودی دەوڵەت بوو و دەیتوانی بەکەیفی خۆی بەکاری بهێنێ. بۆ دڵنیابوون لەوەی کە لە مەیدانی کردەوەشدا پرۆژەکە جێبەجێ دەکرێت بانکی جیهانی بڕیاریدا کۆی داهاتەکانی نەوت بکرێتە بانکێکی بیانییەوە و کۆمیتەیەکی سەربەخۆی چاودێری (کە پێکهاتووە لە دەستەیەک لە هاووڵاتییانی بەرجەستە و ناسراوی چاد) ئەرکی بەڕێوەبردنی ئەو حسێبە بگرێتە ئەستۆ. هێشتا بۆ نرخاندنی ئەم مۆدێلە زۆر زووە، بەڵام ئەگەر مۆدێلێکی سەرکەوتوو بوو دەتوانین لە شوێنەکانیتریشدا تاقیی بکەینەوە. بەڕێوەبردنی ئەم میتۆدە تەنانەت لەو وڵاتانەشدا کە پێویستیان بە یارمەتیی بانکی جیهانی نییە، دەتوانێت ئاسەوارێکی شانۆیی لەسەر وڵاتانیتر بەجێ بهێڵێ. مۆدێلی چاد دەتوانێ میتۆدێک بخاتە بەردەست کە لە ڕێگای ئەو میتۆدەوە بتوانین کارێک بکەین کە سەرچاوە سروشتییەکان لەباتیی ئەوەی وەک ئێستا ببن بە مایەی کارەسات، بگۆڕدرین بۆ دەرفەتی بەختەوەری و پێشکەوتن.

دواجار پێویستە بڵێین دەبێ باڵادەستیی یاسا بژیەنینەوە. یەک لە ئاسەوارەکانی جەختکردنی لەڕادەبەدەر لەسەر دیموکراسیی رووت ئەوەیە کە لە وڵاتانی روو لە تێپەڕیندا کەمتر هەوڵی دروستکردنی پێکهاتەی داهێنەرانە و کاریگەر و بەکەڵک دەدرێت. بەپێی تێگەییشتنی گەورەترین

پەرەپێدەرانی چەمکی باڵادەستیی یاسا لە سەدەی هەژدەمدا - کەسانی وەک مۆنتێسکیۆ و مەدیسۆن - باڵادەستیی یاسا مانای سیستەمێکی ئاڵۆزی «کۆنترۆڵ و هاوسەنگی» کە بۆ بەرگرتن بە کەڵاکەبوونی دەسەڵات و بەکارهێنانی خراپی پلەوپایە دارێژراوە. ئاوەها ئامانجێک تەنیا لە رێگای نووسین و ریزکردنی مافەکانەوە نایەتەدی، بەڵکوو پێویستە وەها سیستەمێک رۆ بنرێت کە بەر بە پێشێلکردنی ئەم مافانە لە لایەن دەوڵەتەوە بگرێت. هەروەها دەبێ گرووپە جۆراوجۆرەکان لەم سیستەمەدا بەشدار بکرێن و دەسەڵاتیان پێ بدرێت، مەدیسۆن وتەنی: «دەبێ کارێک بکەین کە فرەخوازی بە فرەخوازییەکی بەرانبەر کۆنترۆڵ بکرێت».

ئامانجێکی دیکەی پێکهاتەکان کۆنترۆڵکردنی کەفوکوڵی جەماوەری و دروستکردنی دەوڵەتێکی دیموکراتیک و لەهەمانکاتدا وردبین و رێکوپێک بوو. پێکهاتەی ئافریقای باشوور نموونەی پێکهاتەیەکی نائاسایی و تا رادەیەک نادیموکراتیکە، کەچی ئەم پێکهاتەیە توانیویەتی دەسەڵاتی کەمینەکان دابین بکات، هەم کەمایەتییە ناوچەییەکانی وەک عەشیرەتی زلۆس و هەم کەمینە پرژوبڵاوەکانی وەک سپیپێستان. بەم کارە، سەرەڕای هەموو هەژاری و کارەساتە کۆمەڵایەتییە دڵتەزێنەکان، ئافریقای باشوور ئەگەری سەرکەوتنی دیموکراسیی بەرزتر کردۆتەوە.

بەداخەوە لەوڕۆدا توێژێکی گەورە و پڕپایەخی دامەزراوە هەڵنەبژێردراوەکان - دەنگی ناڕاستەوخۆ، یاسا و رێسای فیدراڵی و، کۆنترۆڵ و هاوسەنگی - کە سەرەکیترین تایبەتمەندیی زۆری لە پێکهاتە رەسمی و ناڕەسمییەکانی ئەورووپا بوون، کەوتوونەتە بەر شک و گومانەوە. دیاردەیەک کە دەتوانین بە سەندرۆمی وایمار[93] ناوزەدی بکەین - ناوی ئەم دیاردەیە لە پێکهاتەی باڵای ئەڵمانیا لە نێوان هەردوو جەنگی جیهانگیردا گیراوە - لە هەمان کاتدا کە نەیتوانی بەر بە سەرهەڵدانی فاشیزم بگرێت - بۆتە هۆی ئەوەی کە خەڵک پێکهاتەکانی تەنیا بە چاوی کاغەزبازییەکەوە تماشا بکەن کە کارێکی ئەوتۆش ئەنجام نادەن (دەڵێی هەر سیستەمێکی سیاسی لە ئەڵمانیادا بە ئاسانی دەیتوانی لە شکستی نیزامی، شۆڕشی کۆمەڵایەتی، «قەیرانی گەورە» و ئاوسانی بەربڵاو بە سڵامەت دەرباز بکات). ئەو رەوتانەی کە لەمپەرن لە بەردەم دیموکراسیی راستەوخۆدا بە رەوتگەلێکی بێبایەخ لەقەڵەم دەدەن و پێیان وایە دەرفەتی رادەربڕینی خەڵک بەرکورت دەکەنەوە. ئێستاکە لەملاولای جیهاندا شێوازە جۆراوجۆرەکانی ئەم بنەما زۆرینەخوازە بەدی دەکەین. بەڵام کێشەی ئەم جۆرە سیستەمانە کە لایەنی براوە دەتوانێ هەموو شتێک بکاتە موڵکی خۆی، ئەوەیە کە لە زۆربەی وڵاتانی رووله دیموکراتیزاسیۆندا براوە هەر بەراست هەموو شتێک دەکاتە موڵکی خۆی.

---

٩٣ . کۆماری ئەڵمانیا لە نێوان هەردوو جەنگیجیهانیی یەکەم و دووەمدا. و.ف

ئەڵبەت کولتوورەکان جیاوازن و کۆمەڵگا جیاوازەکان پێویستیان بە چوارچێوەی جیاواز و جۆراوجۆری دەسەڵاتداری هەیە. ئەمە بە مانای بەرگریکردن نییە لە قبووڵکردنی مۆدێلێکی یەکگرتوو بۆ دەوڵەت، بەڵکوو داکۆکیکردنە لەسەر تێگەیشتنێکی رەنگاورەنگتر بۆ دیموکراسیی لیبرالی، جۆرە تێگەیشتنێک کە هەر دوو وشەکەی ناو ئەم دەستەواژەیە بپێکێ. دیموکراسیی رەسەن سیستەمێکی تورت و بگۆڕە و نەتەنیا دەبێتە هۆی هێوربوونەوەی ئەم دوو هێزە بەڵکوو دەبێتە هۆی هێوربوونەوەی ئەو هێزانەیتریش کە تۆکڤیل بە «دامەزراوە ناوکۆییەکان»[94] ناوزەدی کردوون کە دواجار بەرزەتەکووزییەکی ورد و رێکوپێک دادەمەزرێنێ. بۆ تێگەیشتن لەم سیستەمە پێویستە هەوڵێکی فیکری بۆ ژیاندنەوەی نەریتی لیبرالیزمی یاساخوازانە بخەینەگەڕ، ئەم نەریتە بنەمایی و بونیادییە هەم لە ئەزموونی رۆژئاواییدا دەبینرێ و هەم دەتوانێ پەرەپێدەری حکوومەتی باش بێت لە هەرهەموو جیهاندا.

ئەگەر لە مێشکی خۆماندا ئەم پرۆسەیە ببەستینەوە و کورتی بکەینەوە بەو رووداوانەوە کە لە وڵاتە دوورەکاندا دەقەومێت، ئەو وڵاتانەی کە شپرز و هەژارن و بەتەواوی جیاوازن لە رۆژئاوای دەوڵەمەند و دیموکراتیک، ئەوا ژیاندنەوەکەمان سەقەت و ناتەواو دەردێت. دیموکراسی ئەو شتەیە کە هێشتا لە هەموو شوێنێک درێژەی هەیە. ململانێی نێوان دیموکراسی و لیبرالیزم ململانێیەکە لە رابردووی خودی رۆژئاوادا گەشتە تەشق و لووتکەی خۆی. ئەم ململانێیە هەرچەند فۆرمێکی تەواو جیاوازی وەرگرتووە بەڵام تا ئێستایش لە رۆژئاوادا بەردەوام و روو لە گەشە و پەرەسەندنە. ئەم ململانێیە زیاتر لە هەر شوێنێکیتر بەتایبەت لە یەک وڵاتدا زاڵ و بەرچاوە: وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا.

94. Inter agent institutes

بەشی پێنجەم
زیادکەوتەی شتێکی باش

دەڵێن پارە بەدیهێنەری بەختەوەری نییە، بەڵام بێگومان لای خۆتـان بیـر لەوە دەکەنەوە کە ٥ هەزار میلیارد دۆلار دەتوانێ ژیـان ژێـرەوژوور بکـات. لە چـارەکە سـەدەی رابـردوودا ئـەمریکا رێـک ئاوەها رێژەیەکی بە سەراپای بەرهەمی ناوخۆیی خۆی زیاد کردووە.[١] کەچی هەموو لێکدانەوە و شیکارییەکانی دەروونناسان نیشاندەری ئەوەیە کە ئەمریکاییەکان لە بیست و پێنج ساڵ لەمەوپێش بەختەوەر نـین. ئەم وڵاتە نەتەنیـا دەوڵەمەنـدتر بـۆتەوە بەڵکـوو لە نزیـک بە هەمـوو رووبەرەکانـدا پێگە و جێگەیەکی باشتر و بەرزتریشی بەدەست هێناوە. زۆربەی ئەمریکاییەکان بارودۆخی شـپرز و شـێواوی وڵاتەکەیـان لە دەیەی ١٩٧٠دا لەبیـر کـردووە. ئـەمریکا لەژێـر گوشـاری دۆڕانـدنی شـەڕی ڤییەتنامدا سووک و ترۆ بووبوو، هەروەها بەدەست قەیرانی ئاوسان، قەیرانەکانی نەوت، یـاخیبوون و شەڕە رەگەزییەکان و پەرەسـەندنی رێـژەی تـاوان و جینـایەتەوە بە تەنـگ هـاتبوو. بەڵام لە دوو دەیەی داهاتوودا ئابوریی ئەمریکا تا رادەیەکی زۆر بە شێوەیەکی بەردەوام و بێ وەستان[٩٥] گەشەی سەند، داهـاتی سـەرانە لە سـەدا ٥٠ زیـادی کـرد، تـاوان و جینایەتەکـان کەم بـوونەوە، پێوەنـدییە رەگەزییەکان دۆخێکی باشتری پەیدا کرد، وردە وردە و سەرلەنوێ شارەکان بووژانەوە و هەرهەموو فاکتەکـانی بەنـاو «پـارامێتری بەدبەختـی»[٩٦] روویـان لە کـزی دا. لە رووبەری نێونەتەوەییـدا ئەم گۆڕانکارییـانە تەنـانەت بەربڵاوتـر لەمەش روویـان دا. لە سـەرەتای نەوەدەکانـدا شـەڕی سـارد بە قازانجی رۆژئاوا کۆتایی پێهات، کۆمۆنیزم رووخا، سۆسیالیزم لە بایەخ کەوت و لە رووی سیاسی،

---

٩٥ . ئەڵـبەت لەم قۆنـاغەدا کۆمەڵێـک قەیرانــی ئـابووری و دابەزینــی بازرگــانیش رووی داوە، بەڵام لە گۆشەنیگایەکی مێژووییدا، هەشـتاکان و نەوەدەکـان بە قۆنـاغێکی دوور و درێـژی گەشەسـەندنی ئاشـتییانە دێتە ئەژمار. تەنانەت رێژەی داهاتی مامناوەنـدی کە لە حەفتـا و هەشـتاکاندا تووشـی وەسـتان و نەگـۆڕان هـاتبوو لە نەوەدەکانـدا بـۆ هەرهەمـوو گـروپە کۆمەڵایەتییەکـانی ئـەمریکا، لە دەوڵەمەنـدترینیانەوە بـۆ هەژارترینیان، بەرزبوونەوەی بەخۆوە بینی.

96. Misery index

ئابووری، نیزامی و کولتوورییەوە ئەمریکا بوو بە سەرکوڵ و سەرچەشنی جیهان. مرۆڤ وایدەزانی ئاوەها سەرکەوتنێک هەمووان خۆشحاڵ و شادومان دەکات.

بەڵام ئەمریکاییەکان بەم شێوەیە بیر لە گۆڕانکارییەکان ناکەنەوە. سەرەڕای پێشکەوتن لە هەموو ئەو رووبەرانەدا، ئەوان پێیان وایە وڵاتەکەیان و بەتایبەت سیستەمی سیاسیی وڵاتەکەیان، تووشی کێشەیەکی بنەمایی بووە. بەکورتی ئەمریکاییەکان باوەڕیان بە دیموکراسییەکەی خۆیان نەماوە. ئەگەر لە هۆکارەکانی دڵەخورپەی ئەمریکا ورد بینەوە تێدەگەین کە نیگەرانییەکانی ئەمریکا هاوشێوەی هەمان ئەو نیگەرانییانەیە کە وڵاتەکانیتری جیهانی گرتۆتەوە. رەنگە خەسارەکانی شەپۆلی دیموکراتیک بۆ وڵاتە یەکگرتووەکان لە هەرهەموو وڵاتە رۆژئاواییەکانیتر توندتر و قووڵتر بووبێ. لە بنەڕەتدا کۆماری ئەمریکا لەسەر ئایدیای هاوسەنگیکردن لە نێوان ئیرادەی زۆرینە و مافی کەمینە ـ یان بە واتایەکی گشتیتر هاوسەنگیی نێوان دیموکراسی و ئازادی ـ دامەزرابوو، کەچی ئەم وڵاتە رۆژ لەدوای رۆژ زیاتر بەرەو جۆرە پۆپۆلیزمێکی کاڵفامانە دەچێت کە تێیدا پێوەرە سەرەکییەکانی شەرعییەت بریتییە لە ناوبانگ، خۆشەویستی و کراوەیی. بەپێی ئەم ئایدیۆلۆژیایە پێویستە دامەزراوە کۆنەکان بڕووخێنن، ئۆتۆریتەی سوننەتی لاواز بکرێت و گرووپە خاوەن بەرژەوەندییەکان زاڵ بن و دواجار هەموو ئەم شتانەش لەژێر ناوی «خەڵک»دا بەڕێوە دەبرێت. ئاکامی ئەم پرۆسەیە بۆتە سڕانەوەی قووڵی هاوسەنگی لە سیستەمی ئەمریکادا، واتە دیموکراسیی زیاتر و ئازادیی کەمتر.

رەنگە کابرایەکی بیانی پێی سەیر بێ کە دەڵێین بەهێزترین دیموکراسیی جیهان باوەڕی بە خۆی نەماوە، بەڵام لە راستیدا ئاوەها قەیرانێک لە ئارادایە. ئەگەر ئەم دەربڕینە بە قسەیەکی رادیکاڵ دەزانن ئاوڕێک بدەنەوە لە ساکارترین و جێباوەڕترین ئاماری بەردەست واتە ئاماری دابەزینی رێژەی متمانەکردن بە پایتەخت کە هێمای سیستەمی سیاسیی هەر وڵاتێکە. لە سەرەتای شەستەکاندا لە سەدا زیاتر لە ٧٠ی ئەمریکاییەکان ئەو بۆچوونەیان قبووڵ بوو کە دەیوت «دڵنیاین هەرهەموو کارەکانی دەوڵەت لە واشینگتۆندا هەمیشە یان زۆربەی کات دروستە». ئەم رێژەیە بە درێژاییی سی ساڵ بەردەوام دابەزیوە و ئێستا گەشتۆتە ٣٠ لە سەد. دوابەدوای یازدەی سێپتامبری (ئەیلول) ٢٠٠١ راپرسییەکان نیشاندەری ئەوە بوون کە ئاستی متمانە و باوەڕی خەڵک بە واشینگتۆن زیادی کردووە: بەپێی راپرسییەکەی رێکخراوی گالوپ لە ئۆکتۆبری (تشرینی یەکەم) ٢٠٠١دا، لە سەدا ٦٠ی خەڵک هەمیشە یان زۆربەی کات باوەڕیان بە واشینگتۆن هەیە، بەڵام ئەم رێژەیە لە ژوەنی (حوزەیران) ٢٠٠٢دا گەڕایەوە سەر هەمان هێڵی پێش یازدەی سێپتامبر (ئەیلول). هەرچەند شەڕی دژەتیرۆر هەستی نیگەرانی و دڵەخورپەی ورووژاندووە، بەڵام ئەگەری گەڕانەوەی

ڕێـژەی متمـانەکردن بـۆ هەمـان هێڵـی دەیەکـانی ١٩٤٠، ١٩٥٠ یـان ١٩٦٠ ئەگەرێکـی بچووکە. لەم بوارەدا ئەمە تاقە ئاماری بەردەست نییە. وەڵامەکـان بـۆ پرسـیاری «کاربەدەسـتانی دەوڵەت گوێ نـادەنە بیروبۆچـوونی کەسـانی وەک مـن» لە شەسـتەکان بەدواوە دەقـاودەق هەر ئەم ڕەوتەی تێپەڕاندووە. بەپێی لێکدانەوەکانی ڕێکخـراوی ڕاپرسـیی هەریس «پـارامێتری تـۆران و نـائەکتیڤیی سیاسی»[97] لە شەسـتەکاندا بـە شـێوەی مامناوەنـدی لە سـەدا ٣٤ بـوو کـە لـە نەوەدەکانـدا بـەرز بوویـەوە بـۆ ٦٣ لـە سـەد، پارامێترەکـانیتریش ئاوەهـا ڕەوتێکیـان بڕیـوە. ئاکـامی هـەموو لێکۆڵینەوەکان بۆ نرخاندنی ڕێژەی متمانەی گشتی[98] هەر بەم شێوەیە تاڵ و دڵتەزێنە.[٢]

بە بەراورد لەگەڵ شەستەکاندا ڕێـژەی بەشـداریکردن لـە هەڵبژاردنـەکانی سـەرۆک کۆماریـدا لـە سەدا نزیکەی ٢٠ دابەزیوە. ڕێژەی بەشداریکردنی سپیپێستان گەلێ زیـاتر دابـەزیوە، چونکـو دوای شەستەکان و هەڵوەشانەوەی کۆمەڵە یاسای ڕەگەزپەرستانە کە ئیجازەی بە ڕەشپێستانی باشـوور نەدەدا بەشـداری لـە هەڵبژاردنـدا بکـەن، ڕێـژەی بەشـداریکردنی ڕەشپێسـتان زۆری کـردووە. ئەمە لەحاڵێکدایە کە لە بیست سـاڵی ڕابـردوو و لە ڕێگـای کـۆمەڵە یاسـایەکی دڵگەرمـکەرانەوە هەوڵ و تێکۆشـانێکی بێوچـان بـۆ ڕاکێشـانی خەڵـک و بەشـداریدانیان لە هەڵبژاردنەکانـدا کەوتە گەڕ.[٣] هەنـدێ کەس دەڵــێن بەشــداریکردنی کەمــی خەڵــک لە هەڵبژاردنــدا نیشــاندەری ڕازیبــوون و خۆشحاڵییانە [لە دۆخی هەنـووکە]، کە وایە نـیگەران مەبـن، جێـی خۆشـحاڵییە. بەڵام بەپێـی ئەم بۆچوونە ئەو کاتانەی کە ڕێژەی بەشداریکردنیان لە هەڵبژاردندا زۆر بووە، بۆ وێـنە لە پەنجاکانـدا، حەتـمەن خەڵـک دۆخێکـی شۆڕشـگێڕانە ژیـاون، دیـارە قەت وا نەبـوو. بە هەر شـێوەیەک بیـر لە دەنگدان بکەینەوە و بە باشی بـزانین یـان خـراپ، ئاوەهـا دابەزینێکـی قـووڵ شـیاوی تـوێژینەوە و لێکۆڵینەوەیە.

لە کۆمەڵگایەکی ئازاددا دەنگدان نەتەنیا تاقە کردەی گشـتیی هاووڵاتیـانە، بەڵـکوو یەکـێکە لە ساکارترین و ئاسانترین کارەکانیش. هەرهەمووەکەی بریتییە لەوەی چەندساڵ جارێک بچیتە بەردەم سندووقەکانی دەنگدان. ئەرکە مەدەنییەکانیتر کە بەڵێن و بەرپرسایەتییەکی زیاتر دەخوازن ـ وەک بـوونە ئەنـدام لە حیزبێکـی سیاسـی یـان ئەنجـومەنی قوتابخـانەدا ـ گەلـێ زیـاتر و فرەتـر تووشـی دابەزیـن هـاتوون. ڕۆبێـرت پۆنتـام، بیرمەنـدی زانسـتە سیاسـییەکان، لە ڕێگـای کـۆمەڵە ئامـارێکی هەژێنەرەوە دەرئەنجامێکی وەهـای خسـتۆتە بەردەسـت کە بە گشـتی لە ناوەڕاسـتی شەسـتەکانەوە ئاستی بەشداریکردن لە کاروباری گشتی و مەدەنیدا بە ڕێژەی لە سەدا ٤٠ دابەزیوە.[٤]

---

97. Tiff and Passivity index
98. Reliance public

دڵساردبوونەوەی ئەمریکاییەکان لە سیستەمی سیاسیی وڵاتەکەیان لە هەموو شتێکدا رەنگی داوەتەوە ـ لە دەنگدانیاندا، لە وەڵامدانەوەی راپرسییەکاندا، لە نووسینی نامەدا بۆ رۆژنامە و گۆڤارەکان، لە وتووێژە تێلەڤیزیۆنییەکاندا و لەراستیدا لە دووتوێی سەرجەم رادەربڕینەکانیان لەسەر هەموو شتێک و لە هەموو شوێنێکدا [ئەم دڵساردبوونەوەیە رەنگی داوەتەوە]. ئاوڕێک بدەنەوە لە سەردێڕی هەندێ لە گرنگترین توێژینەوە و لێکۆڵینەوەکان سەبارەت بە سیاسەتی ئەمریکا لە ساڵانی گەشاوەی دەیەی ١٩٩٠دا: *بۆچی ئەمریکاییەکان رقیانە لە سیاسەت، خنکاو لە گەندەڵیدا، پێتەختی خۆبەزلزان، خیانەتی دیموکراسی، دادگاییکردنی دیموکراسی، هەڵاتنی تۆقێنەر، سیاسەتی چەپەڵ، گروپە خاوەن بەرژەوەندییەکان*. چەندەها بەرهەم و نووسراوەی دیکەشمان هەیە کە هەرهەموویان بارودۆخی ئەمریکا دەقاودەق و بە هەمان رادە بە دۆخێکی نائومێدکەر وێنا دەکەن. دێرێک باک، سەرۆکی پێشووی زانکۆی هارڤارد، دوا لێکۆڵینەوە تۆکمە و بەپێزەکەی خۆی سەبارەت بە دیموکراسیی ئەمریکا ناو ناوە *کێشەی حکوومەت*. تەنانەت هۆکار و ئاراستەی ورووژانی نیشتمانپەرستی لە دوای یازدەی سێپتامبر(ئەیلول) ئەگەڕایەوە بۆ بەرزڕاگرتنی نیشتمان و ئامانجەکانی و هەروەها خەڵکی ئەمریکا و، پێوەندیی بە سیاسەت یان سیستەمی سیاسیی ئەمریکاوە نەبوو. ئەگەریش ئاوڕێک لە سیستەمی سیاسی درابێتەوە بریتی بووە لە درێژەپێدانی نەریتی دژایەتیکردنی دەسەڵات لە دووتوێی زۆربەی راگەیاندننامە و نامیلکە سیاسییەکاندا، ئەم نەریتە ئێستە رۆ چووە بە هەناوی کۆمەڵگادا و بۆتە شتێکی پتەو و بەبنەما. کاتێ مرۆڤ تێدەگات کە گۆڕینی تێڕوانینە گشتییەکان لە ئاست حکوومەتدا لە پۆزەتیڤەوە بۆ نیگەتیڤ، لە هەلومەرجێکدا رووی داوە کە بە درێژاییی سی ساڵ گەشەسەندنی ئابووری و سەقامگرتوویی کۆمەڵایەتیی زۆر گەورە ژیاوین، ئەوکات کێشەکەی لا قووڵتر دەبێتەوە و ئەستەمە نەگاتە ئەو دەرەنجامەی کە دیموکراسیی ئەمریکا تووشی کێشەیەکی جیدی بووە.

بەڵام هۆکاری ئەم داڕووخانە. هەندێ کەس دەیگێڕنەوە بۆ شەڕی ڤیەتنام و رووداوی واتێرگەیت، هەندێ کەسیتر دەیخەنە ئەستۆی ئارەزووە هەمیشەیی و ناکۆتاکانی دەوڵەت و کەسانێکی دیکەیش دەیگێڕنەوە بۆ لاوازکەوتن و دابەزینی سیاسەتمەداران لەڕووی ناوەڕۆک و چۆنێتییەوە[99]. بەڵام بەپێی توێژینەوەیەکی وردی توێژەرانی کۆلیژی زانستە سیاسییەکانی کێنێدی لە زانکۆی هارڤارد، هیچکام لەم جۆرە هۆکارانە کە زۆرجار ئاماژەیان پێ دەدرێت دەوریان نەگێڕاوە یان لانیکەم تاقە هۆکار نین.[٥] بۆ وێنە، هەرچەند بێگومان شەڕی ڤیەتنام و رووداوی واتێرگەیت ئاسەواری نیگەتیڤیان لەسەر دەوڵەت بەجێ هێشتووە بەڵام بەرلەوەی شەڕی ڤیەتنام دوچاری ئەو

99. Quality

دەرئەنجامە تاڵە بێت ئەم دابەزینەی بۆچوونی گشتی دەستی پێکردبوو و تا ماوەیەکی زۆر دوای کەمڕەنگبوونەوەی یادەوەرییەکانی ڤیەتنام و واتێرگەیتیش هەر درێژەی هەبوو. لە زۆربەی وڵاتە پیشەسازییەکاندا هاوشێوەی ئاوەها دابەزینێکمان لە متمانەی گشتیدا بە ڕێژەیەکی کەمتر بینیوە، هەر بۆیە ئەستەمە هۆکاری ئەم دیاردەیە بەتەواوی ئەمریکایی بێت (بۆ وێنە واتێرگەیت). سەبارەت بە سەرهەڵدانی دەوڵەتی گەورەیش پێویستە بڵێین هەرچەند لە شەست و حەفتاکاندا هەم ڕێژەی فەرمانبەران و هەم ڕێژەی ڕێکخراوە دەوڵەتییەکانی واشینگتۆن گەلێ زیادی کرد، بەڵام لە بیست و پێنج ساڵی رابردوودا قەبارەی دەوڵەتی فیدراڵ بەنیسبەت کۆی بەستێنی ئابووری بەزۆری نەگۆڕ و وەک خۆی ماوەتەوە. زیاترین ئاستی گەورەبوونەوەی بەشی دەوڵەتی لە هەندێ گەڵاڵەی وەک بیمەی[100] کۆمەڵایەتی و پزیشکیدا ڕووی داوە کە ئەڵبەت ئەمانەش گەڵاڵەگەلێکی زۆر خۆشەویستن.

سەرەتا نابێ بیرمان بچێ کە سەردەمی جەنگی جیهانیی دووەم و دوای جەنگیش سەردەمێکی ئاوارتە و هەڵاوردە بوو کە بارگاوی بوو بە نیشمانپەرستی، هاوکاری و سۆز و هەستی کۆمەڵایەتی. بە بەراورد لەگەڵ سەردەمی ڕووناک و پڕشکۆی ۱۹۵۰دا، ئێستە پێگەی هەموو دامەزراوەکان - بنەماڵە، کەلیسا و تەنانەت کۆمپانیا گەورەکان - گەلێ دابەزینی بەخۆوە دیوە. ئەم ڕەوتە بەشێکە لە بزاڤێکی بەربڵاو، واتە وازهێنان لە نەزمی جێگیر و کۆییی[101] سەردەمانی پاش جەنگی دووهەمی جیهانی و بزووتن بەرەو کۆمەڵگایەکی بەپەلە، رکابەرانە[102] و تاکگەرا[103] ، واتە کۆمەڵگایەک کە بەدگومانە بەرانبەر هیرارشییەت[104] (زنجیرەپلە) و بەرانبەر جێگیربوون و سەقامگرتوویی[105]. سەرەڕای ژیانەوە و هەڵگیرسانەوەی ڕاستەقینەی هەستی نیشتمانپەرستی پاش ڕووداوی ۱۱ی سێپتامبر، بەڵام ئەمەش نەیتوانیوە و ناتوانێ ئەم گۆڕانکارییە درێژخایەنە دەسکاری بکات.

کەچی خەڵکی گەلێ باوەڕیان بەو بۆچوونە هەیە کە دەڵێت سەرکردە سیاسییەکان لەڕووی ناوەڕۆک و چۆنێتییەوە بە بەراورد لەگەڵ ڕابردوودا دابەزیون. بیرمەندێک کە تەمەنی هەشتاساڵانی پڕ کردۆتەوە بە جوانترین شێوە ئەم بابەتەی بۆ لێک دامەوە: «لە سەردەمی لاوێتیمدا کە سەیری واشینگتۆنم دەکرد، سیما مێژووییەکانی جیهانم دەدیت - ڕۆزڤێلت، مارشاڵ، ئایزێنهاوێر، مەک

---

100. Insurance
101. Collective
102. Competitive
103. Individual
104. Hierarchy
105. Stable

ئارتۆر، ترۆمەن و ئەچسێن. [بەڵام] ئەمڕۆ ریچارد گێفارت[١٠٦]، دەنیس هێستێرت[١٠٧] و جۆرج دەبڵیۆ بووش دەبینم» (لە کاتی ئەم دیالۆگەدا لە ژوورێکی جوانکیلەی یەک لە تەلارە لۆکس و رازاوەکانی نیۆیۆرکدا خەریکی خواردنی نانی نیوەڕۆ بووین - دیمەنێکی تەواو گونجاو بۆ دەربڕینی خۆرگەیەکی لێڵ و پێڵ). بەڵام لە سەردەمی لاوێتیی ئەو واتە لە دەیەکانی ١٩٣٠ و ١٩٤٠دا هەموو شتێک کەوتبووە ژێر سێبەری «قەیرانی گەورە» و جەنگی دووهەمی جیهانییەوە. سەردەمە سەخت و دژوارەکان سەرکردەی گەورە بەرهەم دەهێنن، لە راستیدا ئەم جۆرە سەردەمانە باشترین کەسەکان دێنێتە مەیدان. بیری لێ بکەنەوە رووداوی ١١ی (ئەیلول) سێپتامبر چۆناوچۆن جۆرج دەبڵیۆ بووش و زۆربەی وڵاتی گۆڕی، «گەورەترین نەوە»ی ئەمریکا - کە گەلێ ستایشیش ئەکرێ - لە سەردەمێکدا تێکەڵ بە بەستێنی کۆمەڵایەتی ببوو کە وڵات پێویستی بە خزمەت و لە خۆبوردوویەکی بەردەوام و بێ پسانەوە بوو، شەڕی دژەتیرۆری ئێستا دووپاتبوونەوەی هەمان ئەو سەردەمەیە کە پێویستی بە فیداکاری هەبوو، بەڵام زۆربەی ئەمریکاییەکان هێشتا بە شێوەیەکی ئەوتۆ هەست بە پێویستبوونی خزمەتی ڕاستەقینە ناکەن. ئەوانەی بانگهێشتی خزمەتکاری کران زۆر بوێرانە ئەرکەکانی خۆیان راپەڕاند، کەسانی وەک سەرۆکی شارەوانیی نیۆیۆرک (رۆدۆلف جۆلیانی)، ئەفسەرانی پۆلیس و هێزەکانی ئاگرکوژاندنەوەی نیویۆرک و کۆماندۆکان (ی ئارتەش) لە ئەفغانستاندا.

ئەگەر لەگۆشەنیگایەکی مێژوویی بەربڵاوترەوە لەم بابەتە بڕوانین تێدەگەین ئەو بۆچوونەی پێی وایە سیاسەتمەدارانی ئێستە زیاد لە ئەندازە لاوازن بۆچوونێکی گەمژانەیە. ئەوانەی خۆزگە بۆ سەردەمی باشی ڕابردوو دەخۆن زۆر کەمن، ئەو سەردەمەی کە رادێرفۆردهیس[١٠٨] یان میلارد فیلمۆر[١٠٩] سەرۆک کۆمار بوون. سیاسەتمەداران لەزۆربەی مێژووی ئەمریکادا کەسانێکی ئاسایی و

---

١٠٦ . سەرۆکی زۆرینەی حیزبی دیموکرات لە کۆنگرێس لە نێوان ساڵانی ١٩٨٩–١٩٩٥دا. و.ف

١٠٧ . نوێنەری کۆماریخواز کە ساڵی ١٩٩٩ بوو بە سەرۆکی کۆنگرێس. و.ف

١٠٨ . سەرۆک کۆماری ئەمریکا لە سەدەی نۆزدەمدا (١٨٧٧-١٨٨١) کە قۆناغی ئاوەدانکردنەوەی باشووری پاش شەڕە ناوخۆییەکان گەیاندە ئەنجام. ئەو دوای ٨ ساڵ گەندەڵیی سیاسی و ئابووری لە واشینگتۆندا هەوڵی دا مۆدێلێکی تازەی راستگۆیی و دروستکاریی کاربەدەستانی ڕەسمی و دەوڵەتی بخاتە بەردەست. و.ف

١٠٩ . سێزدەمین سەرۆک کۆماری ئەمریکا (١٨٥٠-١٨٥٣) کە پێداگربوونی لە سەر بەڕێوەبردنی یاسای کۆیلە هەڵاتووەکان بوو بە هۆی تەریککەوتنی باکوور و لەناوچوونی حیزبی Whig. و.ف

رکەبەرخواز[110] بوون کە هەوڵیان دەدا لە نێو سیستەمدا هەڵکەن و [لە هەمانکاتدا] پێگەیەکی بەرزتر و باشتر بەدەست بهێنن. دێرێک باک ئەوکات کە سەرۆکی زانکۆی هارڤارد بوو پرسیارێکی ئاراستەی «تۆماس ئۆنیل» سەرۆکی دێرینی ئەنجومەنی نوێنەران کرد و لێی پرسی ئایا بە رای تۆ لە سی ساڵی رابردوودا نوێنەرانی کۆنگرێس لە ڕووی چۆنێتییەوە[111] بەرزتر بوونەتەوە یان دابەزیون؟ ئۆنیل چەند چرکەیەک بیری کردەوە و لە وەڵامدا وتی: «ئاستی چۆنێتییان بەرزتر بۆتەوە، زۆر بەرزتر، بەڵام بێگومان ئاکام خراپتر بووە و دابەزیوە».

ڕاس پێرۆ، ملیاردێری سەیروسەمەر، ئەودەم وا ساویلکانە هەوڵی بوونە سەرۆک کۆماری دەدا، سەبارەت بە ئەزموونی کارکردن لەگەڵ واشینگتۆندا بۆچوونێکی هاوشێوەی دەربڕی: «کەسانی باش، سیستەمی خراپ».

کەوایە چ شتێک بۆتە هۆی دابەزینی سیستەم؟ لە ڕەوتی گۆڕانی متمانەی گشتیدا[112] «زەمەن» خاڵێکی گرنگە. بۆچی لە ناوەڕاستی شەستەکانەوە بۆچوونە گشتییەکان گۆڕانیان بە سەرداهات و لەو سەردەمە بە دواوە بەردەوام دابەزیوە؟ لەم قۆناغەدا گۆڕانکارییەکی گەورە ڕوویداو بە هەمان ئەو خێراییە گەورەوە درێژەی پەیدا کرد: دیموکراتیزاسیۆنی سیاسەت. ڕەنگە سەیر بێت ئەگەر مرۆڤ باس لە دیموکراتیزاسیۆنی دیموکراسییەک بکات، بەڵام ئەم دەستەواژەیە باشترین پێناسەیە بۆ ئەم دیاردەیە. لە دەیەی ١٩٦٠ەوە زۆربەی کاراکتەرەکانی سیاسەتی ئەمریکا - حیزبە سیاسییەکان، ئەنجومەنەکانی یاسادانان، سازەو ڕێکخراوە ئیدارییەکان و تەنانەت دادگاکان - لە پێناو دیموکراتیکترکردنەوەی پێکهاتە و ڕۆحی خۆیاندا دەستیان داوەتە هەوڵێکی خۆکرد و خۆویست و زیاتر [لە جاران] خۆیان دەخەنە بەردەست خەڵکەوە و دەکەونە ژێر نفووز و کاریگەریی جەماوەرەوە. سەیر لەوەدایە کە ئەم گۆڕانکارییە هاوهات و یەکانگیر بووە لەگەڵ دابەزینی پێگە و جێگەی خودی ئەم دامەزراوانەدا.

[بەڵام] زۆربەی ئەمریکاییەکان بەم شێوەیە بیرناکەنەوە و زۆرجار گلە و گازندەکانیان دەقاودەق پێچەوانەی ئەو بابەتە دەکەوێتەوە: «کەس گوێ بۆ بیروڕای کەسانی وەک من شل ناکات». بەو بارەدا کە پێیان وایە کۆمەڵە گروپێکی ڕێکخراو - گروپە خاوەن بەرژەوەندییەکان - بەسەر واشینگتۆندا زاڵن، بە هەڵەدا نەچوون، بەڵام ئەوەی زۆرجار لێی نەگەیشتوون ئەوەیە کە ئەم دۆخە بەرهەمی ڕاستەوخۆی گۆڕانکارییەکانی چەند دەیەی ڕابردووە. سیستەم هەرچی کراوەتر

3. Competitive
111. Aualitative
112. Reliance public

بێ، پارە، لابی و کەسانی رادیکاڵ و توندڕەو ئاسانتر دزەی تێ دەکەن. ئەوەی لە واشینگتۆندا گۆڕاوە بریتی نییە لەوەی کە سیاسەتمەداران خۆیان بە ڕووی خەڵکدا داخستووە و ئامادە نین داخوازییەکانیان ببیسن، بەڵکوو ئەوەیە کە بە دەگمەن رێ دەکەوێ جیا لە گوێگرتن بۆ قسەکانی خەڵک کارێکیتریش ئەنجام بدەن.

ئەمڕۆ واشینگتۆن بە ئاراستەی بە دواداچوونی ڕای گشتیدا بەڕێوە دەبرێ. بە هەزاران کەس دامەزرێنراون تاکوو بەردەوام و لەسەر هەر بابەتێک بیری لێ بکەیتەوە بۆچوونی ڕای گشتی بنرخێنن. هەندێکیتریان دامەزراندووە بۆ ئەوەی دیاریی بکەن کە خەڵک لە بەرانبەر ئەم بابەتانەدا هەست بە چی دەکەن. مووچەیان بۆ کەسانێکیتر بڕیوەتەوە تاکوو مەزندەی ئەوە بکەن کە ڕەنگە خەڵک سبەینی چۆناوچۆن بیر بکەنەوە. لۆبییەکان، چالاکان، راوێژکاران و سیاسەتمەداران لەسەر بنەمای ئەم زانیارییانە گەڵاڵەکانیان دادەڕێژن. لە سەرجەم پرۆسەکەدا هەموان بەردەوام ستایشی زانابوون، بوێری، راستگۆیی و مەزنایەتیی هەمەلایەنەی خەڵکی ئەمریکا دەکەن.

تاکە ڕەهەندی ئومێدبەخشی ئەم دیمەنە دڵتەزێنە ئەوەیە کە هەرچەند ئەم زێدەڕۆیی و بێبایەخکردنە زیادی کردووە، کەچی ڕێژەی متمانەکردنی گشتی بە سیاسەتمەداران کەمی کردووە و ڕووی لە کزی داوە. لە سەردەمی جەنگی دووەمی جیهانیدا یەک لە هاوکارانی پەرلەمانیی وینستۆن چێرچیلی سەرۆک وەزیرانی بریتانیا ئاگاداری کردەوە کە «بە تەواوی ئاگات لە بارودۆخەکە بێت». چێرچیل لە وەڵامدا وتی: «خەڵکی بریتانیا هێند بە باشی بیر لە ئاوەها سەرکردەیەک ناکەنەوە». لە سی ساڵی رابردوودا سەرکردەکانی ئەمریکا بەردەوام کڕنۆشیان بۆ خەڵکی ئەمریکا بردووە و [هێند لەسەر ئەم کارەیان پێداگر بوون کە] خەڵکیان بە تەواوی ماندوو و نائومێد کردووە. ڕەنگە ئەوان پێیان وابێ دیموکراسی هەمووی هەر ئەمە نییە.

دیموکراسیی ناڕاستەوخۆ

وەک زۆربەی دونیای رۆژئاوا لە ئەمریکایشدا دیموکراسی بەشێکی مێژوویی بوو لە پێکهاتەیەکی ئاڵۆزی سیاسی. هەروەها کە لە بەشی یەکەمدا ئاماژەمان پێدا وڵاتە یەکگرتووەکان لە دووتوێی چوارچێوەیەکی دیموکراتیکدا هەڵگری چەندەها دامەزراوە و پرۆسەی ڕەنگاوڕەنگی بەربڵاوە کە بەشی زۆریان پێش [سەرهەڵدانی] دیموکراسی هاتنە چێبوون و بە ئاشکرا نادیموکراتیکن. دیارترین نموونە سیستەمی دادوەرییە کە تیایدا ژنان و پیاوانی هەڵنەبژێردراو[113] کە مافی مانەوەی هەمیشەییان لەسەر کار هەیە، خاوەن دەسەڵاتێکی زۆر گەورەن. لە هەمان کاتدا هەژمارێکی

113. Non-elective

بەرچاوی دامەزراوەی نادەوڵەتی و حیزبی سیاسیشمان هەیە کە دەکەونە نێوان تاک و دەوڵەتەوە و تا ئەم دواییانەش زۆربەیان بە شێوەیەکی نادیموکراتیک بەڕێوە دەبران. بۆ وێنە ئاوڕێ لە حیزبە سیاسییەکان بدەنەوە، [لە رابردوودا] کاندیداتۆرەکان و رێبازە حیزبییەکان لە ڕێگای سیستەمی زنجیرە پلە و هیرارشیکی حیزبییەوە دیاری دەکران و بە توندی لە ژێر کۆنترۆڵ و چاودێریدا بوون (ئەم سیستەمە لە ئێستەدا تەنیا بە دەستەواژەی «ژووری پڕدووکەڵ» وێنا دەکرێت، ئەمە خراپترین سووکایەتییە، بەتایبەت لە سەردەمێکدا کە تەندروستی گەلێ گرنگ و بایەخدارە). ئەڵبەت حیزبەکان دەبا سەرنجی خەڵکیان بۆ لای خۆیان ڕاکێشابا، هەر بۆیە لە دیاریکردنی کاندیداتۆرەکان و داڕشتنی ڕێباز و بەرنامەکانیاندا ئەو بابەتەیان (بۆچوونی جەماوەر) لە بەرچاو دەگرت، بەڵام کاندیداتۆرەکە بەرلەوەی بکەوێتە بەردەم هەڵبژاردن و داوەریی خەڵکەوە لە ناو خودی حیزبدا هەڵدەبژێردرا. ئەنجومەنەکانی یاسادانانیش لە سەر مۆدێلی زنجیرەپلەیی و داخراو کاریان دەکرد. نوێنەرانی کۆنگرێس و سێناتۆرەکان لە کۆمیتەکاندا کۆ دەبوونەوە و لەسەر بابەتە جۆراوجۆرەکان دەکەوتنە دەمەتەقێ و مامەڵەوە و [دواجار] لە سەری رێکەوتنیان دەکرد. دەنگدانیان لە سەر دوادەقی دەرکردەکان[114] ئاشکرا بوو بەڵام دەنگدان و باسوخواسە ناوخۆییەکانی کۆمیتەکان بە نهێنی دەمایەوە. ئەمەش لە پێناو ئەوەدا کە دامەزراوەکان سەرەتا لە ئەنجامدان و ڕاپەڕاندنی کارەکانیاندا ئازاد و سەربەست بن ئینجا خەڵک لە سەر ئاکامەکان داوەری بکەن [نەک لەسەر شێوازی کارکردنیان].

ئەنجومەنی یاسادانان باشترین هێمای ئەندێشەی دیموکراسیی ناڕاستەوخۆیە. خەڵکی ئەمریکا خۆیان هەڵیدەبژێرن چ کەسانێک یاسایان بۆ دانێن؛ ئەوان خۆیان دەرکردەکان نانووسن یان پەسندیان ناکەن. هەر لەبەر ئەمەشە کە جەیمز مەدیسۆن، نووسەری یاسای بنچینەییی ئەمریکا، ئەم وڵاتە بە دیموکراسییەکی تەواو و راستەقینە نازانێت. دیموکراسییەکان ڕاستەوخۆ لە لایەن لیژنەکانی یاسادانانی جەماوەرییەوە بەڕێوە دەبرێن، وەک دەوڵەت ـ شارەکانی یۆنانی کەونارا کە مەدیسۆن و زۆربەی دامەزرێنەرانی ئەمریکا بە مۆدێلێکی شپرز، نالیبرالی و *بێسەقامیان* لەقەڵەم دەدا. بە ڕای مەدیسۆن باشتر وایە ئەمریکا وەک [سیستەمێکی] کۆماری[115] ناوزەد بکەین کە تیایدا هاووڵاتییان ئەرکی بەڕێوە بردنی حکوومەت دەخەنە سەرشانی نوێنەرەکانیان. بە باوەڕی دامەزرێنەرانی ئەمریکا، دیموکراسیی کۆماریخوازی پەرلەمانتاری، هاوسەنگییەکی گونجاو لەنێوان کۆنترۆڵی جەماوەری و بڕیاردانی ورد و دروستدا بەدی دەهێنێ.

---

114. Bill
115. Republican

زۆربەی تیۆریسیەنە گەورەکانی دیموکراسیش ئەم بابەتەیان پشتڕاست کردۆتەوە. دیارترین ڕاگەیاندن بۆ ئەم ڕوانگە مەدیسۆنییە لە لایەن سیاسەتمەدار و فەیلەسوفی بریتانی و ئەندامی حیزبی ویگەوە،[116] واتە ئێدمۆند بوورک، ئەنجام دراوە کە لە ئاخافتنێکی بەناوبانگ و لەدووتوێی بانگەشەکانی هەڵبژاردن لە پریستۆڵ بەرانبەر بە دەنگدەرانی پارتەکەی وتی: «نوێنەرانی ئێوە نە تەنیا لە هەوڵە بێوچانەکانیان بەڵکوو لە بڕیار و داوەرییەکانیشیاندا قەرزداری ئێوەن، جا ئەگەر بڕیارەکان بکەنە قوربانیی بیروبۆچوونی ئێوە [دڵنیابن] خزمەتیان پێ نەکردوون بەڵکوو خیانەتیان پێ کردوون... لە ڕاستیدا ئێوە نوێنەرێک هەڵدەبژێرن بەڵام کە هەڵتانبژارد ئیدی تەنیا نوێنەری پریستۆڵ نییە بەڵکوو ئەندامێکی پەرلەمانە».[٦]

سێناتۆر جان کێنێدی لە ١٩٥٦دا کتێبێکی لە ژێر ناوی *نەوەی بوێران*دا بڵاو کردەوە و تیایدا ستایشی هەشت سیاسەتمەداری ئەمریکای کردووە کە هەرچەند هەڵوێستی جەماوەرییان وەرنەدەگرت بەڵام هەڵوێستەکانیان دروست و گونجاو بوو. کێنیێدی ئەو بۆچوونەی ڕەت کردەوە کە دەیوت تەنیا ئەرکی ئەو وەک سێناتۆرێک ڕەنگدانەوە و بەرهەمهێنانەوەی هەڵوێستی دەنگدەرانیەتی:

ئاوەها ڕوانگەیەک لەسەر ئەو گریمانەیە ڕۆنراوە کە خەڵکی ماساچۆسێت تەنیا لەبەر ئەوە منیان ڕەوانەی واشینگتۆن کردووە کە وەک تۆمارچییەک ئاڵوگۆڕەکانی ڕای گشتی تۆمار بکەم... دەنگدەران بۆیە ئێمەیان هەڵبژاردووە چونکوو باوەڕیان بە بڕیارەکانمان و بە تواناکانمان لەجێبەجێکردن و ڕاپەڕاندنی بڕیارەکانماندا هەبوو، واتە بڕیاردان لە دووتوێی هەڵوێستێکدا کە دەتوانین دیاریی بکەین لە چوارچێوەی بەرژەوەندییەکانی وڵاتدا چ شتێک زیاترین بەرژەوەندی بۆ ئەوان بەدی دەهێنێ. ئەمە مانای ئەوەی پێویستە جاروبار ڕای گشتی ڕێنوێنی و ئاگادار بکەینەوە یان [هەڵەکانی] ڕاست بکەینەوە و تەنانەت هەندێ جاریش پشتگوێی بخەین، هەمان ئەو ڕای گشتییەی بۆی هەڵبژێردراوین...

بە بێ لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە ئایا کێنێدی بانگەشە و ئامۆژگارییەکانی خۆی بەڕێوە دەبرد یان نا، مەسەلەی گرنگتر ئەوەیە کە ئەم کتێبە دوابەدوای بڵاوبوونەوەی کەوتە بەر سەرنج و ستایشەوە، بە شێوەیەک کە خەڵاتی پۆلیتزێری بردەوە و کەوتە ڕیزی پڕفرۆشترین کتێبەکانەوە. ڕەنگە ئێستایش ئاوەها ڕوانگەیەک ستایش بکرێ، بەڵام لە هەمانکاتدا مرۆڤ وا هەست دەکات ئەم وێنەیە وێنای دونیایەکی کۆن و خڵەجێنەرە کە سەردەمی بەسەر چووە. بیل برادلی لە سەروبەندی

١١٦ . پارتی ڕیفۆرمخوازی بریتانیا لە سەدەکانی ١٨ و ١٩دا کە دەیویست پەرلەمان بکاتە باڵاترین دامەزراوەی سیاسیی وڵات. ئەم حیزبە لە سەدەی نۆزدەدا گۆڕدرا بۆ حیزبی لیبرال. و.ف

خانەنشینی و بەجێهێشتنی ئەنجومەنی سێنا و لە دووتوێی بیرەوەرییەکانیدا دەڵێت لە کۆتاییی سەردەمی خزمەتگوزاریی ئەودا ئەگەر سیاسەتمەدارێک بە بێ لەبەرچاوگرتنی ئاستی خۆشەویستبوونی سیاسەتێک ئەو سیاسەتەی هەڵبژاردایە بە مرۆڤێکی گەمژە لەقەڵەم ئەدرا نەک مرۆڤێکی بوێر و نەترس. «ئەمە بەو مانایە دەهاتەوە کە لە سیاسەت نەگەیشتوویت».

لە سی ساڵی رابردوودا گەلێ مرۆڤی بەشەرەف و پایەبەرز ئەندامی ئەنجومەنی سێنا بوون، بەڵام ئەوان تەنیا سیاسەتمەدارن و مرۆڤی پیرۆز و موبارەک نین. ئەوان دەبێ لە سیستەمی سیاسیدا هەڵکەن و پێش کەون، [بەڵام] ئەم سیستەمە لەم ساڵانەی دواییدا لە بنەوە گۆڕدراوە. هەر لەبەر ئەمەشە کە لەم دە ساڵەی دواییدا کۆمەڵێکی زۆر لە باشترین ئەندامانی سێنا بە دڵخوازی خۆیان دەستیان لەکار کێشاوەتەوە. نزیک بە هەمووی ئەو کەسانە لە کاتی وازهێناندا لە سێنا دەیانوت سیستەمی سیاسی لە کۆنترۆڵ دەرچووە. سەیر لەوەدایە کە زۆربەی ئەم ژن و پیاوانە سەرەڕای ئەوەی کەسانێکی ژیر و زانا بوون، بە دەنگدان بۆ کۆمەڵێک ئاڵوگۆڕ سیاسەتی ئەمریکایان گۆڕی بۆ سیستەمێکی لەڕادەبەدەر وەڵامدەر کە لە سەر بنەمای راپرسی دەجووڵێتەوە. ئەوان ئەم کارەیان لە ژێر ناوی دیموکراسیدا بەڕێوە برد ـ ئەمە نموونەیەکی کلاسیکە لەو مەبەستە باشانەی بە لاڕێدا چوون.

دەرگای کراوە بۆ مامەڵەکردن

کۆتاییەکانی دەیەی ١٩٦٠ و سەرەتاکانی دەیەی ١٩٧٠ ئیدی ئەمە تەنیا حیزبە سیاسییە کۆنەکان نەبوون کە دەکەوتنە بەر هێرشەوە بەڵکوو هێرشەکان گەلێ شتی دیکەیشی گرتەوە. لەدوای «قەیرانی گەورە»ی دەیەی ١٩٣٠ هیچکات شەرعییەتی سیستەمی ئەمریکا بەم شێوەیە نەکەوتبووە بەر هێرشەوە. لەگەڵێ رووداوی جۆراوجۆردا ـ لە بزاڤی مافە مەدەنییەکانەوە بگرە تا دەگاتە ڤییەتنام، واتێرگەیت و توندوتیژییەکانی «هاوینی گەرم و دوور و درێژ» ـــ زۆرێ لە ئەمریکاییەکان بوونە دژبەری بنەماکانی حکوومەتەکەیان. لە سەرەتای حەفتاکانەوە و دوابەدوای دامرکانەوەی کەف و کوڵی شۆڕشگێڕانە، وردەوردە سیاسەتمەداران و بیرمەندان کەوتنە هەوڵی دۆزینەوەی ڕێگایەک بۆ سەرنجدان بە قسەو داخوازییەکانی ڕەخنەگران. زۆرکەس دەترسان ئەگەر بێت و سیستەم رێک نەخرێتەوە ئەوا شەرعییەتی بنەماییی خۆی لەدەست دەدات. وەک زۆربەی نموونەکانی دیکەیش لە ئەمریکادا رێکخستنەوە مانای دێموکراتیزسیۆن.

کۆنگرێس کە وەڵامدەرترین لقی دەوڵەت بوو لە ریزی یەکەمینی گۆڕاندا بوو. کۆنگرێس بە دامەزراوەیەکی زۆر داخراو و هیرارشیک دەهاتە ئەژمار و بۆ ئەمەش گەلێ هۆکاری لۆژیکی و پڕ

قەناعەت لە بەردەستدا بوو، کەچی میتۆدی کارکردنی خۆی گۆڕی و دەسەڵاتی لە دەستەی سەرۆکایەتی سەندەوەو بەسەر کۆی ئەندامەکانیدا دابەشی کرد ، دەسپێکی ئەم ئاڵوگۆڕە دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٩٧٠. کۆنگرێس دەرگاکانی بە رووی هەڵسەنگاندن و پرسیارلێکردنی هەرچی زیاتردا کردەوە و بە چەندەها ڕێگای جۆراوجۆر خۆی گۆڕی بۆ دامەزراوەیەکی وەڵامدەرتر. کۆنگرێس یاسای کۆکردنەوەی پارەتییە داراییەکانی هەڵبژاردنیشی گۆڕی. بە گشتی کۆنگرێس خۆی و دواجار سیستەمی سیاسیی ئەمریکای دیموکراتیزە کرد.

سی ساڵ دوای ئەم ئاڵوگۆڕانە، نزیک بەهەرهەموو ئەوانەی پێوەندییان بەم ڕیفۆرمانەوە هەبوو ـ سیاسەتمەداران، ڕۆژنامەنووسان، چالاکان و بیرمەندان ـ لەسەر ئەو باوەڕەن کە بارودۆخەکەیان خراپتر کردووە. سێناتۆر جۆزێف بایدێن کە لە ١٩٧٣دا بوو بە ئەندامی کۆنگرێس، دەڵێت: «ئێمە دەمانویست چاکسازی لە سیستەمدا بکەین، بەڵام ئەو کێشانەی بەرهەممان هێنان گەلێ زۆرترە لەوانەی چارەسەرمان کردن. یاساکانی پارەتییە داراییەکانی هەڵبژاردن، پێڕەوی ئەنجومەنی سەربەخۆ، هیچ کام لە ئامانجەکانمان نەپێکا». بێگومان سیستەمی پێشوو سیستەمێکی تەواو و بێ کەموکورتی نەبوو. ئەنجومەنی سێنا لە تەشقی ئۆلیگارشییەتی خۆیدا بۆ نزیکەی سەدەیەک سەرەکیترین لەمپەر بوو لە بەردەم پەسندکردنی یاسای مافە مەدەنییەکاندا. بەڵام سیستەمی تازەیش هەڵگری کۆمەڵە کێشەیەکی ئیفلیجکەری تایبەت بە خۆیەتی.

ئەو ئەندامانەی کۆنگرێس کە لە ١٩٧٤ و لە سەردەمی واتێرگەیتدا بوو بوونە ئەندام، شێوازی هەڵبژاردنی سەرۆکی کۆمیتەکانیان دیموکراتیزە کرد، واتە لە باتی هەڵبژاردنیان لەسەر بنەمای مەزنایەتی و گەورەیی، دەبا لە ڕێگای هەڵبژاردنە ناوخۆییەکانی حیزبەوە دیاری بکرایەن. سەرۆکی کۆمیتەکان دەسەڵاتیشیان کەم کرایەوە، بۆ وێنە پێشتر دەیانتوانی یاسای پێشنیارکراوی کۆمیتە لاوەکییەکان بە تەواوی پشتگوێ بخەن بەڵام لەمەو بەدوا دەبا لە بەرچاویان گرتبان. هەژماری کۆمیتە لاوەکییەکان نزیکەی لە سەدا ٥٠ زیادی کرد تاکوو بەم شێوەیە هەموو ئەندامانی کۆنگرێس دەرفەتی یاسادانیان بۆ بڕەخسێ. یاسا [ناوخۆییەکانیش] گۆڕدران و بەپێی یاسای تازە بە بێ ئەوەی ئەندامی پێشنیاردەر و ئەندامبوون و ئەندامنەبوونی لە کۆمیتەی پێوەندیداردا لەبەرچاو بگیرێ، دەکرا دەرکردە[117] و پیاچوونەوەی[118] بێشومار پێشکەش بکرێ و هیچ سنوورێک لە بەردەم ئەم بابەتەدا نەدەمایەوە. بۆ ئەوەی ئەم سیستەمە دیموکراتیکترە بتوانێ ئەرکەکانی ڕاپەڕێنێ، هەژماری فەرمانبەرانی کۆنگرێس لە حەفتاکاندا نزیکەی لە سەدا ٥٠ زیادی کرد. هەروەها ئەم

117. Bill
118. Amendment

فەرمانبەرانە لە لایەن ئەندامانی ئاساییەوە دادەمەزرێنران نەک لە لایەن سەرۆک کۆمیتەکانەوە، ئەمەش مانای ئەوەیە فەرمانبەران وابەستە و گرێدراوی ئەندامانی ئاسایی دەبوون.

کۆنگرێس لە رێکخراوێکەوە کە نزیکەی بیست کەس لە سەرۆکە بەهێزەکانی بە سەردا زاڵ بوو گۆڕدراوە بۆ کۆمەڵەیەک کە پێک هاتووە لە ٥٣٥ کارداهێنی[119] سەربەخۆی سیاسی کە هەرکەسەو سیستەم بە ئاراستەی بەرژەوەندیی تاکیی خۆیدا بەڕێوە دەبات کە گرنگترینیان بریتییە لە [زەمینە خۆشکردن بۆ] بردنەوەی هەڵبژاردنی داهاتوو. بە هەر پێوەرێک بیپێوین - دەرکردەکان، پیاچوونەوەکان، دەرکردە هەڵواسراوەکان - تێدەگەین کە ئەم سیستەمە گەلێ زیاتر لە پێشوو ملکەچی حەز و ئارەزووی دانە بە دانەی ئەندامەکانیەتی. تەنانەت بۆ کەسانێ کە ئەندامیش نین زیاتر لە جاران گوێ شل دەکات. یەک لە گرنگترین ریفۆرمەکانی دەیەی ١٩٧٠ ئەوە بوو کە بەرەبەرە کۆبوونەوەی کۆمیتەکان بە ئاشکرا بە ڕێوە دەبرا و دەنگی ئەندامان تۆمار دەکرا.

پێشتر سەرۆک کۆمیتەکان کۆبوونەوەکانی نووسینەوەی دوادەقی دەرکردەکانیان بە نهێنی و لە پشت دەرگای داخراوەوە گرێ دەدا و تەنیا ئەندامانی کۆمیتە و هەژمارێکی زۆر کەمی نوێنەرە بەرزەکان دەیانتوانی بەشداری لەو کۆبوونەوانەدا بکەن. لە ١٩٧٣ بەدواوە نەتەنیا دەرگای کۆبوونەوەکان بۆ هەمووان ئاوەڵا و کراوە بوو بەڵکوو دانە بە دانەی دەنگەکانی ئەندامانیش بە شێوەی ڕەسمی تۆمار دەکرا. بەرلەم بەڕوارە لە کاتی دەنگداندا بۆ پیاچوونەوەکان ئەندامان دەچوونە نێو کۆریدۆرەکانەوە و لەوێوە دەنگی ئەرێ یان نەخێریان لەسەر دەدا و [تەنیا] دوائاکامی دەنگەکان تۆمار دەکرا و هەڵوێستی دانە بە دانەی ئەندامان بە شاراوەیی دەمایەوە. هەنووکە هەرهەموو ئەندامان دەبێ لەسەر هەموو پیاچوونەوەیەک بە شێوەی ئاشکرا دەنگ بدەن. مەبەست لەم ئاڵوگۆڕانە ئەوە بوو کە کۆنگرێس بکرێتە [دەزگایەکی] کراوەتر و وەڵامدەرتر، بەم شێوەیە کۆنگرێس لە بەرانبەر پارە و لۆبییەکان و گرووپە خاوەن بەرژەوەندییەکانیشدا کراوەتر و وەڵامدەرتر دەردەکەوت.

زۆربەی ئەمریکاییەکان نە کاتی پێویستیان بۆ بەدواداچوون و چاودێریکردنی کاروباری رۆژانەی کۆنگرێس هەیە و نە حەزیش لەم کارە دەکەن، بەڵام لۆبییەکان و چالاکان ئەم تایبەتمەندییانەیان هەیە و دەتوانن لە زانیارییەکان و دەرفەتی لەبەردەستدابوون[ی کۆنگرێس] کەڵک وەربگرن بۆ ئەوەی دڵنیا ببنەوە لەوەی کە ئەو گرووپانەی ئەمان نوێنەرایەتییان دەکەن لە بوودجەی فیدراڵ و یاسا و مافەکاندا بە رادەی پێویست ئاوڕیان لێ دراوەتەوە. ئەمە تەنیا تایبەت بەو لۆبییانە نییە کە بە دوای سەرمایەو پارەوەن، لە هەموو رووبەرێکدا - لە یاساکانی زیان و خەسارەتەوە بگرە بۆ

119. entrepreneur

سیاسەتی ئەمریکا لە بەرانبەر کووبادا و تا دەگاتە ڕێژەی تەرخانکراو بۆ دانی پەنابەری ـ گرووپە خاوەن بەرژەوەندییە ڕێکخراوەکان ـ بە بێ ئەوەی ئاستی بچووکبوونی ناوچەی هەڵبژاردنەکانیان گرنگ بێت ـ ئامادەی مەیدانەکەن و دەتوانن دڵنیا ببنەوە لەوەی کە دەوڵەت تەسلیمی داخوازییەکانیان دەبێت. ئەو ریفۆرمانەی لە پێناو پێکهێنانی دەسەڵاتی زۆرینەدا خرابوونە گەڕ بوونە هۆی پێکهاتنی دەسەڵاتی کەمینە.

رۆبێرت پەک وود کە لە ١٩٦٩وە تا ئەوکاتەی لە ١٩٩٥دا دەرکرا لە سێنا کاری دەکرد، لە بیرەوەرییەکانیدا دەڵێت ئەم ریفۆرمانە بوونەتە هۆی ئەوەی ئەندامانی کۆنگرێس نەتوانن بە ئاسانی بەپێی خاڵە پۆزەتیڤ و نیگەتیڤەکان بڕیار لەسەر دەرکردەکان بدەن:

بە راستی زۆربەی ئەندامان دەیانویست ئەو کارە بکەن کە پێیان وابوو لە چوارچێوەی بەرژەوەندییە نەتەوەییەکاندایە. کەچی ئەم کارە هەمیشە ئاسان نەبوو. بەڵام پێش راگەیاندنی یاساکانی ریفۆرم[١٢٠] (کە بەو پێیە دەبا کاروباری دەوڵەتی بە ئاشکرا بەرێوە برایەت) گەلێ ئاسانتر بوو. ئەگەر ئەندامی گرووپێکی خاوەن بەرژەوەندی هاتبا بۆ لات دەتگوت: «زۆرم هەوڵدا پشتگیریتان لێ بکەم بەڵام سەرۆک رازی نەبوو». ئینجا بۆ پاراستنی خۆت داوات لە سەرۆک دەکرد ئەگەر چوونە لای پێیان بڵێت تۆ لەسەر بابەتەکەی ئەوان هەوڵێکی گەورە و بێوچانت داوە.

بەڵام دوابەدوای ئەوەی لۆبییەکان ئاگاداری دانەبەدانەی بڕیارەکانت بوونەوە دەیکەنە چەکێک و دژی خۆتی بەکار دەهێنن. داڵ بامپێرز لە ئەندامانی پێشووی ئەنجومەنی سێنا، دەڵێت:

ئەم تاقمانە بۆ بەرنگاربوونەوەی هەر کەسێک لە دژیان وەستابا، شێوازی زۆر توندوتیژیان بەکار دەهێنا. لە پڕ هەموو دەنگێک پێشهات و ئاکامی سیاسیی لێ دەکەوتەوە. وردە وردە کۆنگرێس لە بابەتە دژوارەکاندا دەستی دایە فریوکاری و ئەگەر بەرەوڕووی لەمپەرێک بوایەتەوە و نەیتوانیبا قەدبڕی بکا و خۆی لێ رزگار بکا، هەڵوێستێکی دوولایەنە و لێڵ و پێڵی وەردەگرت... ناڵێم ئەم گرووپانە خاوەن بەرژەوەندیی رەوا نین، بەڵکوو [کێشەکە لەوەدایە کە] ئەوان لەئاست هەموو بابەتێکی بچووکدا بە نانەوەی ئاژاوە و هەرا و زەنا پرۆسەی یاسادانان قەدبڕ دەکەن و لەئاکامدا کاروباری کۆنگرێس پەک دەخەن، جەماوەر بێزار دەکەن و دواجار بشێوەیەکی قووڕ دەخەنەوە. [٧]

یەک لەو نموونە دەگمەنانەی ئەم دوایییانە کە کۆنگرێس بەرنگاری هەموو گوشار و زەختە قورسەکانی گرووپە خاوەن بەرژەوەندییەکان بوویەوە و کۆڵی نەدا، پەسندکردنی یاسای ریفۆرمە

Lawssunshine . ١٢٠: ئەو کۆمەڵە یاسایانەی ئیدارە دەوڵەتییەکانی ئەمریکا مەجبوور ئەکات کراوە بن و خۆیان بخەنە بەردەست هەموانەوە. و.ف

گشتگیره ماڵیاتییەکان لە ساڵی ١٩٨٦دا بوو کە بە پشتیوانیی پتەو و بە برِستی هەردوو حیزبەکە بە ئەنجام گەیەنرا. ئەم ریفۆرمانە دەرگای سەدان رێگای قەدبرِ کردنی یاسا و سۆبسیدی[١٢١] شاراوەی داخست. دۆن رۆستێنکۆسکی، ئەندامی پێشووی کۆنگرێس و سەرۆکی پێشووی کۆمیتەی «میتۆدەکان و سەرچاوەکان» کە یەکێک بوو لە دارێژەرانی ئەو یاسایە، پێی وایە هۆکاری پەسندکردنی ئەو یاسایە تەنیا و تەنیا دەگەرِێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەو پێی داگرتبوو لەسەر ئەوەی کە دەبێ نووسینەوەی دوادەقی دەرکردەی یاساکە بە نهێنی و لە پشت دەرگای داخراو بەئەنجام بگەیەنرێت. «ئێمە نامانەوێ خەڵک پشتگوێ بخەین، بەڵکوو کێشەکە ئەوەیە کە لۆبییەکان، گروپە خاوەن بەرژەوەندییەکان و تاقمە بازرگانییەکان هەرکامەو پرۆژە و گەلاڵەی دڵخوازی خۆیان هەیە. ئەگەر نووسینەوەی گەلاڵەیەک بە ئاشکرا ئەنجام بدرێ نوێنەرانی کۆنگرێس ئاورِ لە ئەندامانی لۆبییەکان دەدەنەوە و ئەوانیش بە ئاماژەی سەر، دەنگی ئەرێ یان نەخێریان بۆ دیاری دەکەن»[١٢٢].

چەقبەستوو لە رابردوودا

هاوکات لەگەڵ گەورەتربوونەوە و کرانەوەی زیاتری دەوڵەتی ئەمریکادا، ئەو گروپانەش کە داخوازییەکانیان دەبەنە بەردەم دەوڵەت - واتە لۆبییەکان - بوونەتە بە پیت و بەرەکەتترین بازرگانی لە واشینگتۆندا. وەک هەموو مەسەلە پێوەندیدارەکانیتر لەم بابەتەوە، دەسپێکی پەرەسەندنی لۆبییەکانیش دەگەرِێتەوە بۆ شەستەکان و تا ئێستایش هەر بەردەوامە. لە ناوەراستی پەنجاکاندا رێژەی ئەندامانی تۆمارکراوی لۆبییەکان لە واشینگتۆندا ٥٠٠٠ کەس بوو. ئەم رێژەیە

121. Subsidy

١٢٢ . ئەڵبەت لۆبییەکان دوای نووسینی یاساکە هەموو هەوڵێکیان خستە گەرِ بەڵام نەیانتوانی کاریگەرییەکی ئەوتۆی لە سەر دانێن. جەیمز تێربێر، توێژەری زانستە سیاسییەکان، لە بیرەوەرییەکانیدا چیرۆکی ئەوکاتانە دەگێرِێتەوە کە لە ١٩٨٦ لە کۆبوونەوەی یاسای پیاچوونەوەی ماڵیاتەکان لە کۆنگرێسدا سەیری ئەندامانی لۆبییەکانی دەکرد کە بە مۆبایلەکانیانەوە ئامادەی کۆبوونەوەکە دەبوون: «ئەوان رێک لەو ساتە وەختانەدا کە نوێنەرێک تەنانەت بیری لە پێشنیاری گۆرِینی یەک لە ئیمتیازە ماڵیاتییەکانیش (Tax privileges) ئەکردەوە دەستیان دەکرد بە تەلەفۆنکردن. ئەوان بە تەلەفۆن لایەنە خاوەن بەرژەوەندییەکانیان ئاگادار دەکردەوە و دوابەدوای ئەمەش شەپۆلێکی گەورەی نارەزایی بە هەناردنی نامە و فاکس و پێوەندیی تەلەفۆنی دروست دەبوو. هیچ دەرفەتێک بۆ بیرکردنەوەی نوێنەران لە پێشهاتەکان و لەوەی خەریکە دەقەومێ نەماوەتەوەو. پێشتر چەند مانگ یان چەند حەفتە و لانیکەم چەند رۆژ دەرفەتت هەبوو، بەڵام ئێستا رەنگە تەنیا چەند چرکەیەک دەرفەتت هەبێ و ئیدی ئەم شەپۆلە تۆیش دەگرێتەوە».

تاکوو ساڵی ١٩٧٠ دووقات بوویەوە و تا ساڵی ١٩٩٠ سەرلەنوێ دووقات بوویەوە. هەموو یاسایەکی پێشنیاردراو وەک [شتێکی] پڕ پێچ و قەمچی بێسەروبەر دەبوو بە هۆی سەرهەڵدانی کۆمەڵە لۆبییەکی تازە کە ئامانجیان بەدەستهێنانی بەشێک لە بوودجەی فیدراڵ یان پاراستنی بەشی تەرخانکراوی پێشوویان بوو. یەک لە باشترین رۆژنامەنووسانی واشینگتۆن، جاناتان راچ، لە راپۆرتەکەیدا وتوویەتی لە ساڵی ١٩٧٩دا ١١٧ گروپی چالاک لە بەستێنی کاروباری تەندروستی و دەوا و دەرماندا لەواشینگتۆن کاریان دەکرد. لە ١٩٩٣ و دوابەدوای یاسای پێشنیاردراوی دەوڵەتی کلینتۆن سەبارەت بە ئاڵوگۆڕی بنەڕەتی لەم رووبەرەدا، ئەم رێژەیە حەوت قات زیادی کرد. تەنانەت سەرەڕای پەسندنەکردنی یاسای پێشنیاردراوی کلینتۆن، نزیک بە هەموو ئەم تاقمە تازە هەڵتۆقیوانە درێژەیان بە کار دا و لە بابەتە دڵخوازەکانی خۆیاندا کۆنگرێسیان دەخستە ژێر زەخت و گوشارەوە.

راچ لە دووتوێی کتێبە گرنگەکەیدا بە ناوی *گرووپە خاوەن بەرژەوەندییەکان*[١٢٣] و لەبەر رۆشنایی بۆچوونی «مەنکۆر ئۆلسێن»ی ئابووریزان و لە رێگای پەرەپێدانی[١٢٤] ئەو بۆچوونانەوە، پێی وایە فرەبوونی هەژماری گروپە خاوەن بەرژەوەندییەکان دەوڵەتی ئەمریکای بەتەواوی شپرزە کردووە. واشینگتۆن تەنانەت ناتوانێ بۆ هیچ کام لەگەڵاڵە دەوڵەتییەکان [بەرنامەی] هاوسەنگیکردن و دابەزاندن[١٢٥] بەڕێوە بەرێ چ بگا بەوەی لایانبەرێ، جا گرنگ نییە ئەو گەڵاڵانە چەند سواو و بێکەڵک بن. نموونەیەکی رۆتینی ئەم بابەتە کە راچ ئاماژەی پێ داوە، سۆبسیدی مۆهایرە.[١٢٦]

لە ١٩٥٤دا خوری لە جلوبەرگی نیزامیدا بەکار دەهێنرا، هەر بۆیە بە «کاڵایەکی ژیانبەخشی ستراتیژیک» دەهاتە ئەژمار. بەم شێوەیە دەوڵەت سۆبسیدی تایبەتیی بۆ بەرهەمهێنەرانی خوری تەرخان کردبوو و زیاتر لە سەد میلیۆن دۆلاری دەبەخشییە خاوەن رانەکان و بەرهەمهێنەرانی خوری کە نیوەی کۆی ئەم برە پارەیە تەرخان کرابوو بۆ تەنیا یەک لە سەدی ئەو کەسانە.

وەک زۆربەی سۆبسیدە هاوشێوەکانیتر ئەم سۆبسیدەیش بە هیچ شێوەیەک سەرکەوتوو نەبوو و بوو بە هۆی پەککەوتنی هەرچی زیاتری پیشەسازیی خوری. بەڵام ئەمە تەنیا دەسپێکی ئەم

١٢٣: Demosclerosis گروپە خاوەن بەرژەوەندییە تازەکان (بنەچەی ئەم وشەیە یۆنانییە) کە ئامانجیان بەدەستهێنانی بوودجە گشتییەکانی دەوڵەتە. و.ف

124. To expand
125. Balance andadjustment

١٢٦: Mohair جۆرە خورییەکە لە تووکی بزنە کێوی بەرهەم دێت.

چیرۆکەیە. شەش ساڵ دواتر تاڵە دەستکردەکانی[127] وەک لاکرۆن جێی خورییان گرتەوە و بەم شێوەیە خوری ئیدی لە ریزی کالاّ ستراتیژیکەکانی پێنتاگۆندا نەما. بەڵام لۆبیی خوری کەوتە خۆ و کۆنگرێسی گەیاندە ئەو قەناعەتەی درێژە بە بەخشینی سۆبسید بدات. هەرچەند لە هەمان ساڵی ١٩٦٠دا سۆبسیدی خوری هەموو ماناکانی خۆی لەدەستدا، بەڵام تا سێ دەیە دواتریش بە هەمان ئاست و رێژەی پێشوو درێژەی پەیدا کرد. دواجار کۆنگرێس کە لەم هەموو هەڵەخەرجییە تەریق دەبوویەوە ـ بیرمان نەچێ ئەم بابەتە کەوتبووە بەر سەرنجی فراوانی رای گشتییەوە ـ لە ١٩٩٣دا یاسای ئەو سۆبسیدەی هەڵوەشاندەوە بەڵام نەیتوانی لۆبییەکەی هەڵبوەشێنێتەوە. هەوڵ و تەقالای بێوچانی لۆبیی خوری دوای چەند ساڵ هاتە بەرهەم و بە بێ ئەوەی بێتە مایەی سەرسوورمانی هیچکەس سەر لە نوێ یاسای سۆبسیدی خوری دامەزرایەوە. [هەرچەند] ئەم جارە رێژەیەکی کەمترە و پێویستیشە هەموو ساڵێک سەر لە نوێ پەسند بکرێتەوە، بەڵام وادیارە ئەم بابەتە نەبۆتە هۆی نیگەرانیی لۆبیی خوری. کەمترین سوودی ئەوەیەکە ئەم لۆبییە کارێکیان هەیە ئەنجامی بدەن.

ئەم نموونەیە سەد هەزار قات گەورەتر بکەنەوە ئینجا کەمێک لەو وتەیەی راچ تێدەگەن کە دەڵێت دەوڵەتی ئەمریکا «بۆتە کۆمەڵە گەلاّڵەیەکی نەگۆڕ و کەڵەکەکراوی زۆر مەزن و بەستوو کە گیرۆدەی قەیرانێکی دارایی هەمیشەیی و ئەبەدییە». [بەمەشەوە] سۆبسیدی خوری بە مانایەک نموونەیەکی نائاساییە، چونکوو دواجار هەڵوەشێنرایەوە و ئینجا کەم کرایەوە. وەرزێڕانی لۆکە گەلێ باشتر جووڵاونەتەوە؛ لە ئەمریکادا تەنیا ٢٥٠٠ وەرزێڕی لۆکەمان هەیە کە کۆی داهاتیان بە شێوەی مامناوەندی[128] ٨٠٠هەزار دۆلارە، بەڵام دوو میلیارد دۆلار سۆبسید لە دەوڵەت وەردەگرن. ئەورۆکە زۆربەی گەلاّڵە دەوڵەتییەکان گەلاّڵەگەلێکی هەمیشەیین.

زیاتر لە ٢٠٠ ساڵە سۆبسید دەدرێتە کەشتیوانی[129]، ئەمە لە حاڵێکدایە کە پێنتاگۆن دەمێکە خاوەن کاروانی دەریاییی خۆیەتی و هەر خۆیشی بەڕێوەی دەبات. سۆبسیدی وەرزێڕی لە سەردەمی «قەیرانی گەورە» و لە دەیەی ١٩٣٠دا بە شێوەی کاتی پەسند کرا، کەچی تا ئەمرۆیش هەر درێژەی پەیداکردووە و هەنووکە هێند پرکێشە و گاڵتەجاڕە [مرۆڤ باوەڕ ناکات]؛ پارە دەدرێتە وەرزێڕان تاکوو دەغڵ و دان بەرهەم بهێنن و پاشان لە ناوی بەرن. بەم دواییانە گەلاّڵەیەک خرایە بەردەست کە پشتیوانیی هەر دوو حیزبەکەی لەگەڵدا بوو، بەپێی ئەم گەلاّڵەیە

127. Unnatural fibers
128. On the average
129. Shipping

دەوڵەتی جۆرج بووش کە لایەنگری بازاڕی ئازادە و کۆنگرێس کە لە ئاست کاروباری داراییدا خۆی بە بەرپرسیار و وەڵامدەر دەزانێ، سەرەڕای هەموو زەختە بوودجەیی و بازرگانییە فراوانەکان بۆ هەڵوەشاندنەوەی ئەم سۆبسیدانە، کەچی بەربڵاوتریان کردەوە.

بە درێژاییی مێژووی ئەمریکا هەمیشە بە جۆرێک لە جۆرەکان لابیمان هەبووە و سەرۆک کۆمارەکانی ئەو وڵاتەش ـ لە گرۆڤێرکۆلیولەندەوە بگرە تا دەگاتە کالڤین کۆلیج ـ سەرکۆنەیان کردووە. هۆکاری بەرزبوونەوەی لەڕادەبەدەری هەژمار و کاریگەریی لۆبییەکان لە سەرەتای شەستەکان بەدواوە تا رادەیەک دەگەڕێتەوە بۆ ئەو راستییەی کە لەم سی چل ساڵەی رابردوودا دەوڵەت زۆر گەورەتر بۆتەوە و بڕە پارەیەک کە دەتوانی لە رێگای لابیکردنی کاریگەرەوە کۆی بکەیتەوە بە شێوەیەکی بەرچاو زیادی کردووە. هۆکارێکیتر کە بە هەمان ئەندازە گرنگە ئەوەیە کە ئێستە [هەمووان] دەتوانن بە شێوەیەکی بێوێنە کۆنگرێس بخەنە ژێر چاودێرییەوە و کاریگەریی لەسەر دانێن. هەر بۆیە لۆبییەکان کە زیاتر لە هەموان کۆنگرێس دەخەنە ژێر چاودێرییەوە و کاریگەریی لەسەر دادەنێن، بە بەراورد لەگەڵ لایەنی بەرانبەردا، واتە دەوڵەت، دەسەڵاتێکی زیاتریان بەدەست هێناوە.

لیبرال بین یان کۆنسێرڤاتیست، بێگومان ئاوەها دۆخێک نیگەرانمان دەکات. ئەم دۆخە لای کۆنەپارێزان مانای ئەوەیە کەمکردنەوەی خەرجەکانی دەوڵەتی فیدراڵ ئامانجێکی دوورە و نایەتە دی. لە سەرەتای هەشتاکانەوە سێ سەرۆک کۆماری کۆماریخواز (رۆناڵد رەیگان، جۆرج بووش و جۆرج دەبڵیۆ بووش)، سەرۆک کۆنگرەیەکی کۆماریخواز (نیوت گینگریچ) و سەرۆک کۆمارێکی دیموکرات (بیل کلینتۆن) هەوڵی کەمکردنەوەی خەرجەکانی دەوڵەتی فیدراڵیان داوە، بەڵام واقیعی دەسەڵاتی گروپە خاوەن بەرژەوەندییەکان کۆسپی بەردەم هەرهەموویان بووە. رۆناڵد رەیگان بە درێژاییی هەشت ساڵ هەرچی هەوڵیدا تەنیا لە راگرتنی چوار گەڵاڵەی دەوڵەتیدا سەرکەوتوو بوو و هیچیتر. دەیڤید ستاکمەن، بەرپرسی بوودجەی [دەوڵەتی] رەیگان کە زۆر پیداگرانە بەدوای بەئەقڵانیکردنی[130] بوودجەی فیدراڵەوە بوو، لەوپەڕی نائومێدیدا گەشتە وەها دەرئەنجامێک کە لە ساڵی ١٩٨٤ەوە «کۆشکی سپیی رەیگان تەقریبەن هیچ جۆرە سیاسەتێکی تۆکمەی بۆ بەرنگاربوونەوەی خەرجەکان پێ نەبوو». بووشی باوک کە دوای رەیگان لە ١٩٨٩دا بوو بە سەرکۆماری ئەو وڵاتە تاکتیکێکی جیاوازی گرتە بەر و کۆمەڵە یاسایەکی بۆ راگرتنی ٢٤٦ گەڵاڵەی بچووکی دەوڵەتی پێشکەش کرد. ئەوەی لەم رێگایەوە دەگەڕایەوە زۆر کەم و نزیکەی ٣/٥ میلیارد دۆلار بوو کە دەیکردە لە سەدا ٠/٢٥ی کۆی خەرجەکانی دەوڵەتی فیدراڵ. کەچی بەمەشەوە دواتر

---

130. Rationalization

دەرکەوت کە جۆرج بووش گەلێ بەرزەفڕ بووە، دوای تاوتوێکردنی پێشنیارەکان لە کۆنگرێسدا تەنیا هەشت گەڵاڵە راگیرا کە کۆی ئەو بڕە پارەی لەم رێگایەوە دەگەڕایەوە تەنیا ٥٨ میلیۆن دۆلار بوو. هەروەها بوودجەی پێشنیار دراوی ساڵی ١٩٩٤ی بیل کلینتۆنیش کە بە خاڵی وەرچەرخان و بوودجەیەکی سەرکەوتوو دەهاتە ئەژمار، [تەنیا] ٤١ گەڵاڵەی بچووکی راگرت کە بە گشتی دەیکردە لە سەدا ٠١/٠ی بوودجەی فیدراڵ.

شۆڕشی ١٩٩٤ی کۆماریخوازان تاقیکارییەکی جیدی بوو بۆ تیۆرییەکەی راچ. نیۆت گینگریچ و هاوڕێ تازە نەفەسەکانی بەو رێبازە حیزبییەوە هاتنە سەرکار کە دەیانەوێ میتۆدی کارکردنی واشینگتۆن بگۆڕن و بەتایبەت سۆبسیدە بێکەڵکەکان هەڵبوەشێننەوە. پاش چوار ساڵ شۆڕشی کۆماریخوازان کەوتە ئاویلکە، گینگریچ وازی لە سەرۆکایەتیی کۆنگرێس و تەنانەت لە نوێنەرایەتیش هێنا. گینگریچ کە سەردەمانێ بەهێزترین سیاسەتمەداری ئەمریکا بوو ئێستا بۆتە لێکۆڵەری کەناڵی دەنگوباسی فۆکس نیوز. ئەو هەرچەند تووشی چەندین هەڵەی سیاسی بوو، بەڵام هەم خۆی و هەم کۆماریخوازان زۆر باش لەو حەقیقەتە گەیشتن کە گۆڕینی واشینگتۆن بەو ئاسانییەش نەبوو کە بیریان لێ دەکردەوە.

دەسپێکی کاری کۆماریخوازان لە ١٩٩٥دا پێشکەشکردنی بوودجەیەک بوو کە [بڕیار بوو] ٣٠٠ گەڵاڵەی دەوڵەتی رابگرێت کە زۆربەیان گەڵاڵەگەلی «خۆشگوزەرانیی گشتی»[١٣١] بوون و ئەگەر راگیرابان ١٥ میلیارد دۆلار دەگەڕایەوە. لۆبییەکان خێرا کەوتنە خۆ. لایەنگرانی ئەم جۆرە «هەڵەخەرجییانە»ی بوودجەی فیدراڵ لە پێناو پاراستنی ژیانی خۆیان یان لە راستیدا بۆ پاراستنی سەرچاوەی بژیویان خەباتێکی بێوچانیان خستە گەڕ. لە بەرانبەردا جەماوەر کە دەبا نووسینگەکانی کۆنگرێسیان پڕ کردبا لە فاکس و داخوازینامەی کەمکردنەوەی خەرجەکان، ئەم کارەیان نەکرد. ئەمە نیشاندەری ئەوە بوو کە زۆربەی ئەمریکاییەکان لە دونیای تیۆردا خوازیاری دەوڵەتێکی بچووکترن بەڵام ئامادە نین تەلەفۆن بۆ ئەندامانی کۆنگرێس بکەن. بەڵام ئەوانەی بەرژەوەندییان لە سۆبسیدە دەوڵەتییەکاندا بوو بە کۆمەڵ و بە لێشاو ئەم کارەیان کرد. چەند مانگ دواتر کۆماریخوازان کارەکانی خۆیان تەواو کرد کە لە بوودجەی پەسندکراویاندا تەنیا ١/٥ میلیارد دۆلار گەڕایەوە، واتە تەنیا یەک بە دەی ئەوەی پێشبینی کرابوو کە دەیکردە لە سەدا ٠٠١/٠ی کۆی بوودجەی وڵات[١٣٢] لەو بەڕوارە بەدوا کۆنگرێس تەنیا تۆسقاڵێک باشتر جووڵاوەتەوە و

131. General welfare

١٣٢ . وا دیارە ئەم رێژەیە بە هەڵە تۆمار کراوە، بەتایبەت کە لە دێڕی دواتردا رێژەی کۆی بوودجە ١٨٠٠ میلیارد دۆلار تۆمار کراوە و بەم پێیە لە سەدا ١/٠ گونجاوترە. و.ف

دوو میلیــارد دۆلاری لە خەرجەکــان کەم کــردۆتەوە (لە کــۆی ١٨٠٠ میلیــارد دۆلاری بــوودجەی فیدراڵ). کاتێک پەرەسەندنی چاوەڕواننەکراوی ئابووری بوو بە هۆی زیـادبوونی بێـوێنەی بـوودجە، وردە وردە بۆچوونێک پەیدا بوو کە دەیوت پێویست نییە خەرجەکان کۆنترۆڵ بکەیـن؛ لە ئـابووریی نوێدا هەمیشە پارە دەچێتە خەزێنەی دەوڵەتەوە.

ساڵی ٢٠٠٠ جۆرج بووش بە راگەیاندنی دوو بەڵێنی ماڵی هاتە سـەر دەسـەڵات: کەمکـردنەوەی پیتاک و دابەزانـدنی خەرجەکـان. وەک هەمیشـە [ئەمجـارەش] دەرکەوت کە کـەمکردنەوەی پیتـاک گەلێ ئاسانترە لە کەمکردنەوەی خەرجەکان. لەوکاتەوە کە جۆرج بووش هاتۆتە سـەرکار، تەنـانەت ئەگەر خەرجە نیزامییەکانی پەیوەست بە ١١ی سێپتامبریش لەبەرچاو نەگرین، بەپێـی رێـژەیەک لە سەراپای بەرهەمی ناوخۆیی خەرجەکانی دەوڵەتـی فیـدراڵ بە شـێوەیەکی بەرچـاو زیـادی کـردووە. خەرجەکانی دەوڵەتی فیدراڵ لە دوو ساڵی یەکەمی سـەرۆک کۆمـاریی بووشـدا زیـاتر بـوو لە پێـنج ساڵی یەکەمی سەرۆک کۆماریی کلینتۆن. کێڤین هاسێت ئەندامی رێکخراوی ئەمریکاییی ئینتەرپرایز سەبارەت بە گەڵاڵەی دەوڵەتی بووش بـۆ کەمکـردنەوەی پیتاکەکـان ئەڵێـت: «دەیـانوت ئەم کـارە دێوە برسییەکە لە پێ دەخات، بەڵام ئێمە گیرۆدەی دێوێکین بە هەر شێوەیەک بێت خواردنی خۆی دابین دەکات». [٨]

ئەم شکستە لای لیبرالەکان مانای ئەوەیە لە ئەمریکادا هەوڵدان بۆ [سڕینەوەی] کێشەکان یـان دۆخە نوێیەکان بە رادەیەکی زۆر بۆتە کـارێکی مەحـاڵ و نـامومکین. فرەتـر کـردنەوەی پیتاکەکـان کارێکی نەکردە و نەشیاوە، چونکوو ئەمریکاییەکان کاتێ پیتاکی ئەیالەتی، نـاوچەیی و داهـاتی[١٣٣]، لەسەر یەک کۆ دەکەنەوە پێیان وایە پیتاکێکی زۆریان لێ وەردەگیـرێ کە هێنـدەش دوور لە ئەقـڵ نییە. بەم شێوەیە هەر تاکە دۆلارێک کە تەرخان دەکرێ بـۆ سۆبسـیدی خـوری یـان لێکـۆڵینەوەی ململانێی ئاسـپاراگوس[١٣٤] لە راسـتیدا بە مانـای ئەوەیە کە دۆلارێـک کەمتـر بـۆ فێرکـاری، کۆپـۆنی خواردنی هەژاران یان ژێرخانە نوێیەکان[١٣٥] تەرخان دەکرێت. هەروەهـا هەمـووان دەزانـن کە گەڵاڵە تازەکان قەت راناگیرێن، هەربـۆیە خواسـتی ئافرانـدنی گەڵاڵەی تـازە بەردەوام زیـاتر و زیـاتر پەرە دەسێنێ. فرانکلین رۆزڤێڵـت، پێـی وابـوو پێویسـتە دەوڵەت خـۆ لە قەرەی «تاقیکـاریی بـوێرانە و درێژخـایەن» بـدات. بەڵام وەک چـۆن راچ ئامـاژەی پـێداوە، لەو سـەردەمەدا ئەو گـروپە خـاوەن بەرژەوەنـدییانەی دەرگایـان بە رۆزڤێڵـت دەگـرت زۆرکەم بـوون، رۆزڤێڵـت لەبەر ئەوە دەیتـوانی

133. Incomtax

١٣٤ . جۆرە گیایەکە (asparagus struggle).

135. Newbases

گەلاڵەی نوێی فراوان بکاتەوە کە هاوکات دەیشیتوانی گەلاڵە سەرنەکەوتووەکان رابگرێت. لە دەوڵەتی ئەورۆدا هەوڵدان و هەڵەکردن شتێکی مەحاڵە، چونکوو ئیدی ناتوانی هەڵەکان قەرەبوو بکەیتەوە. دەوڵەتی فیدراڵ رۆڵی پارێزڤانی هەمیشەییی دۆخی هەنووکە دەگێڕێ. پیشەسازی و کێشە و دەرفەتەکانی داهاتوو خاوەن لابی نین؛ بەڵام ئەوانەی هی رابردوون لۆبییان هەیە.

ئەگەر خەڵک پێیان وابێ دەوڵەت ناتوانێ خەرجەکان و ئەولەوییەتەکانی لەسەر بنەمای هیچجۆرە هۆکار یان لۆژیکێک بەڕێوە ببات، ئەوکات بۆ چارەسەرکردنی کێشە تازەکان متمانەی پێ ناکەن. یەک لە دیارترین گۆڕانکارییەکانی چەند دەیەی رابردوو بریتییە لە سەرهەڵدانی بەربڵاوی جۆرە بۆچوونێک لە ناو لاواندا کە پێی وایە بێگومان سەرچاوەی گۆڕانکاریی راستەقینەی کۆمەڵایەتی لە دەرەوەی [چوارچێوەی] دەوڵەتدایە لە رێکخراوە نادەوڵەتییەکاندا، ناوەندەکانی توێژینەوە، چاپەمەنییەکان یان تەنانەت لەکۆمپانیاکانی کەرتی تایبەتدا. ئەورۆ لە ئەمریکادا دەوڵەت وەک دێوەزمەیەک وێنا کراوە کە هێند زەبەلاحە توانای بزووتنی نییە و لە رابردووی خۆیدا قەتیس ماوە و [هیچ] پەرچەکردارێکی بۆ کێشەکانی داهاتوو پێ نییە. ئایا پێتان سەیرە ئەگەر لاوانی زیرەک و ئینێرژیک خۆیانی لێ دوور بخەنەوە؟

خودی راچ دان بەوەدا دەنێت کە «رەنگە دەوڵەتی ئەمریکا گەشتبێتە قۆناغێک و ئیدی هەر لەو قۆناغەدا قەتیس بمێنێ: پێکهاتەیەکی پان و پۆڕ و زۆرجار شپرز و نەزم هەڵنەگر کە لە سەدا ١٠ تا ٢٠ی لە ژێر کۆنترۆڵی سیاسەتمەداران و دەنگدەراندایە و لە سەدا ٨٠ تا ٩٠یشی کەوتۆتە ژێر کۆنترۆڵی هەزاران هەزار تاقمی نانخۆرەوە. گۆڕانکارییەکان تەنیا پەراوێزەکانی دەگرێتەوە کە ئەوانەش زۆربەیان بەپێی ویستی هەمان ئەو تاقمە نانخۆرانە روو دەدەن. بەڵام هیچ جۆرە ئاڵوگۆڕێکی میتۆدیک یان ئاڵوگۆڕێک کە بەرژەوەندییەکانی کەمینەیەک لەم گروپانە بخاتە بەر مەترسییەوە قەت روو نادات». ئەمە سەرەکیترین کێشەی ئەورۆی ئەمریکایە. ئەمریکاییەکان وادەزانن هیچ جۆرە کۆنترۆڵێکیان بەسەر دەوڵەتەکەیاندا نەماوە، بەڵام نازانن کە خودی سیاسەتمەدارانیش کۆنترۆڵی دەوڵەتیان لەدەست دەرچووە. زۆربەی نوێنەرانی کۆنگرێس و سێناتۆرەکان لەسەر ئەو باوەڕەن لە سیستەمێکی سیاسیدا دەژین کە هەر چەشنە هەوڵێکی جیدی بۆ گۆڕانکاریکردن، بەرەورووی دژایەتیی خێرا و یەکگرتووی ئەو کەمینە بچووکانە دەبێتەوە کە گۆڕان زیانیان لێ دەدات. لە راستیشدا هەر ئەم کەمینانە واشینگتۆن بەڕێوە دەبەن.

خەسارەکانی دەستەبازی[136]

دامەزرێنەرانی ئەمریکا زۆر نیگەران بوون لەوەی کەمینە بچووک و پرۆفێشناڵەکان [دونیای] سیاسەت قۆرخ بکەنە دەست خۆیان. مەدیسۆن بە باشترین شێوە ئەم ئەگەرەی دەسنیشان کردبوو و ناوی نابوو «خەسارەکانی دەستەبازی»، ئەمە دیاردەیەکە دەبێتە هۆی «بێسەقامی، ناعەداڵەتی و بشێوی... کە لە راستیدا کۆمەڵە نەخۆشییەکی کوشندەن و لە هەر شوێنێکدا سەریان هەڵدابێ بوونەتە هۆی لەناوچوونی دەوڵەتە خەڵکییەکان». ئەو لە وتارە بەناوبانگەکەی لە ژمارە ٥١ی گۆڤاری *فێدراڵیست پەیپێرز*دا وتبووی تاکە رێگا چارەی کاریگەر بۆ ئەم کێشەیە بەرکورتکردنەوەی ئازادیی رێکخراوەکان و ئازادیی رادەربڕینە، ئەم تاقمانە لە رێگای ئەم ئازادییانەوە سەرهەڵدەدەن («ئازادی بۆ دەستەبازی وەکوو هەوا بۆ ئاگر وایە»). بەڵام ئەم دەرمانە لە خودی نەخۆشینەکە خراپترە و خودی مەدیسۆنیش زۆر خێرا رەتی کردەوە.

مەدیسۆن لەباتیی ئەو کارە پشتی بە گەورەیی و ئاڵۆزیی ئەمریکا بەست. ئەو پێی وابوو بە ئاستی یەکەم ئەو قۆڵ و لایەنانەی دەکەونە کەمایەتییەوە ناتوانن بگەنە ئاواتەکانیان، چونکوو دەستەکانیتر کە هەژماریان لە کەمایەتییەکان زۆرترە رادەبن و بەریان پێ دەگرن. تەنانەت ئەگەر ئەم دەستانە بەهێزیش بن لە وڵاتێکی بەربڵاو و فرەچەشنی وەک ئەمریکادا لایەنە بەرانبەرەکان رابوون دەکەن و هەموویان یەکتر بێکاریگەر دەخەن. مخابن مەدیسۆن لەم بابەتە گرنگەدا بە هەڵەدا چووبوو. رەنگە ئەو قەت وێنای وەها شتێکی نەکردبێت کە رۆژێک لە رۆژان دەوڵەت خەزێنەیەکی هێند مەزنی دەبێت کە هەژمارێکی فراوان لەو تاقمانەی توند بە بەرژەوەندییەکانیانەوە نووساون بەرەو لای خۆی رادەکێشێ. ئەڵبەت بەڵگاندنەکەی مەدیسۆن کێشەیەکی تیۆریکیشی لەگەڵدایە. ئۆلسێن جەخت لەسەر ئەوە دەکات کە پێکهێنانی گروپە خاوەن بەرژەوەندییە بچووکەکان زۆر ئاسانە، چونکوو ئەندامانی ئەو گروپانە دەتوانن سوودی فراوان کۆ بکەنەوە لەحاڵێکدا کە شتێکی ئەوتۆ لە هاووڵاتییانیتر کەم نابێتەوە. ئەمە بەشێکە لەو شتەی ناوی لێ ناوە «لۆژیکی کاری دەستە بەکۆمەڵ». ئەگەر سەد وەرزێڕ لە چوارچێوەی گروپێکی رێکخراودا یەک بگرن و داوای دە میلیۆن دۆلار لە دەوڵەت بکەن، هەر یەکەو سەدهەزار دۆلاریان بەردەکەوێت. ئەگەر ئەم بڕە پارەیە دابشکێنین بەسەر کۆی هاووڵاتییاندا هەرکەسەو [تەنیا] چوار سێنتی خەرج کردووە. جا بە رای ئێوە رەنگە کام لایەن دەست بداتە لابی دروستکردن، وەرزێڕان یان ئێمە؟ ئەم نموونەیە چەند هەزار قات گەورە بکەنەوە ئینجا لە کێشەی سەرەکیی دیموکراسیی ئەمرۆی ئەمریکا دەگەن.

---

136. Factionalism

بابەتێکیتر ئەوەیە کە لە راستیدا دەستەکان و بەرەکان یەکدی لەناو نابەن. زۆربەی گرووپە خاوەن بەرژەوەندییەکان حەز دەکەن کاروباری گرووپەکانیتر گەشە بسێنێ و بیووژێتەوە. کاتێ ئەو پرسیارەیان خستە بەردەم باگ بێرگلەند - ئەندامی [کۆمپانیای] هەرەوەزیی[137] (Cooperativesociety) نەتەوەییی کارەبای ناوچە ناشارییەکان - کە ئایا حەز بە بڕانی سۆبسیدی گرووپە رکەبەرەکان دەکات یان نا، لە وەڵامدا وتی: «ئێمە پێمان وایە دەتوانین داکۆکی لەسەر بەرفراوانکردنەوەی پشتگیرییەکان بۆ گشت لایەنەکان بکەین».[٩] ئەم بابەتە دەبێتە هۆی بەهێزبوونەوەی هەڵوێستی دانەبەدانەی گرووپەکان، چونکوو ئەوان [لەم حاڵەتەدا] دەڵێن گرووپەکانیتر بوودجە وەردەگرن، نابێ هیچ هەڵاواردنێک بکرێ. هەرچی زیاتر، باشتر. بێگومان ئەگەر پشتگیری لەو رێگایە بکەن کە گرووپەکانیتر بۆ خۆدزینەوە لە [دانی] پیتاک دۆزیویانەتەوە، خۆیشتان ئاسانتر رێگایەک دەدۆزنەوە. دواجار و پێچەوانەی بۆچوونەکەی مەدیسۆن سیاسەتی دەوڵەت بەرهەمی ئەو گرووپە خاوەن بەرژەوەندییانە نییە کە یەکدی بێکاریگەر دەخەن و دەگەنە رێژەیەکی مامناوەندی لە ئەقڵانییەت، بەڵکوو سیاسەتی دەوڵەت گۆڕدراوە بۆ زیادکردنی پێشکەشی و بەخشینەکان کە یەک لەدوای یەک بە ئاراستەیەکی سەرەولێژی رووخێنەردا سەرهەڵدەدەن. زۆر جار لە سیاسەتدا ئەو رێگایە دەگیرێتە بەر کە کەمترین بەرخۆدانی لە بەرانبەردا دەکرێ.

تەنانەت لەو سیاسەتانەشدا کە پێوەندییان بە پارەوە نییە ئەم بابەتە دەبینرێت. ئاوڕێک بدەنەوە لە سیاسەتی ئەمریکا لە بەرانبەر کووبادا. دە ساڵ دوای رووخانی کۆمۆنیزم دەبێ [لانیکەم] دوو شتمان بۆ دەرکەوتبێ، بە ئاستی یەکەم کۆمۆنیزمی کووبا ئیدی بە هیچ شێوەیەک بۆ ئەمریکا هەڕەشەیەکی ژێئۆپۆلەتیک نییە. بە ئاستی دووەم بە هەر رادەیەکیش کە پێشێلکردنی مافەکانی مرۆڤ لە لایەن کاسترۆوە شەرمەزار بکەین، گرتنەبەری [سیاسەتی] تەریکخستنی ئابووری لە رێگای گەمارۆکانەوە تەنیا و تەنیا بیانوویەکی پێشکەش دەکات تاکوو جەماوەر لە دژی هان بدات و بەم شێوەیە دەسەڵاتی خۆی زیاتر بەسەر وڵاتدا بسەپێنێ. بەپێی ئەزموونە مێژووییەکان باشترین کار بۆ هاندانی کووبا بەرەو دیموکراسیی لیبراڵی خستنەبەردەستی گەڵاڵەیەکە بۆ پێوەندیکردن و بازرگانیکردنی ئەو وڵاتە لەگەڵ جیهاندا و زۆربەی ئەمریکاییەکانیش لایەنگری ئاوەها رێگایەکن.

وڵاتە یەکگرتووەکان لە بەرانبەر هەردوو رژێمی کۆمۆنیستی چین و ڤیەتنامدا ئەم میتۆدەی پێڕەو کرد، ئەی بۆ لە بەرانبەر کووبادا بەرێوەی نەبات؟ وەڵامی ئەم پرسیارە یەک شتە: دەستەبازی. نەیارە کووبایی - ئەمریکاییەکانی کاسترۆ ئەم پرسەیان خستۆتە ژێر کۆنترۆڵی

137. Cooperativesociety

خۆیانەوە، چونکوو زیاتر لە هەموو کەسێکیتر پێیان لەسەر داگرتووە و هەروەها نیشتەجێی هەردوو ئەیالەتی فلۆریدا و نیوجێرسین کە لە هەڵبژاردندا دەورێکی بەرچاو دەگێڕن. هەرچەند رەنگە زۆربەی ئەمریکاییەکان بۆچوونێکی دیکەیان لەم بارەیەوە هەبێ، بەڵام کووبایی - ئەمریکاییەکان تەنیا کەسانێکن کە لەم پێناوەدا هەوڵ دەدەن و رێکخستن دروست دەکەن و بەرنامەگەلی کۆکردنەوەی یارمەتی گرێ دەدەن و، وزەی دەنگدانی خۆیان بە کار دەهێنن. بەم شێوەیە هەژمارێکی زۆر کەم لە دانیشتوانی دوو ئەیالەت توانیویانە بیروبۆچوونی خۆیان بەسەر سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکادا بسەپێنن. وەک هەموو نموونە هاوشێوەکانیتر کە کەمایەتییەکی پڕهەراوهوریا بەسەر زۆرینەیەکی بێدەنگدا زاڵ دەبن، ئەم نموونەیەش زەبرێکی کەمی لە بەرژەوەندییە گشتییەکان داوە، بەڵام ئەم زەبرە کەمانە لەسەر یەک کەڵەکە دەبن.

گەورەترین دامەزراوەیەک تا ئەم دواییانە تا ڕادەیەک وەک پردێک [ی پێوەندی] کەوتبووە نێوان ئەم گروپانە و سیاسەتمەدارانەوە، حیزبی سیاسی بوو. حیزبە سیاسییە بەهێزەکان دەتوانن ببنە پردی نێوان گروپە خاوەن بەرژەوەندییە جۆراوجۆرەکان و بە کۆکردنەوەیان لە ژێر چەترێکدا وەها دۆخێک بئافرێنن کە حیزب وەک کۆمەڵەیەکی یەکگرتوو بێتە ئەژمار. دەشیا ئەم دۆخە گۆڕدرابا، بەڵام هەر جۆرە گۆڕانێک دەبا لەناو حیزبدا مشتومڕ و دیالۆگی لەسەر کرابا، [واتە] لەو شوێنەدا کە لەسەر دان و ستانەکان[138] قسە دەکرا و بەرژەوەندییە گشتیترەکانی حیزب لەبەرچاو دەگیرا. هەر ئەمەشە وادەکا توێژەری بەرجەستەی سیاسەتی ئەمریکا، کلینتۆن راسیتێر، بڵێت: «ئەمریکا بەبێ دیموکراسی، دیموکراسی بەبێ سیاسەت و سیاسەت بە بێ حیزب بوونی نییە». ئەڵبەت هەمیشە بەم شێوەیە نەجووڵاونەتەوە. بە درێژاییی زیاتر لە دوو سەدە حیزبەکان هەست و بەرژەوەندییە گشتییەکانیان بە باشترین شێوە بەرەو جۆرە سیستەمێکی سیاسەتی دیموکراتیک پاڵ پێوە دەنا و ئەم سیستەمە لە کردەوە و پراتیکدا کارامە بوو. وەک چۆن ئەمریکا لەگەڵ هەموو گۆڕانکارییە گەورە تەکنۆلۆژیکی، ئابووری و حەشیمەتیەکانی بەردەمیدا درێژەی بە رێگای خۆی داوە، حیزبەکانیش دەتوانن لە داهاتوودا هەر بەم مێتۆدە بژین ـ تەنیا جیاوازییەکە لەوەدایە کە لە راستیدا ئیدی حیزبی سیاسی لە ئەمریکادا نەماوە.

فەشەلهێنانی حیزبەکان

دێسامبری (کانونی یەکەم) ٢٠٠٠، چەند رۆژ دوای تەواوبوونی ململانێی ژماردنەوەی دەنگەکانی فلۆریدا، پرسیارێکم ئاراستەی جۆرج ستێفانۆ پۆڵس، بەرهەمهێنەری دەنگوباسی رادیۆ -

138. Give and take

تێلەڤیزیۆنی و ستراتیژیستی پێشووی سیاسی، کرد و لێم پرسی ئایا بە ڕای تۆ حیزبی دیموکرات لە هەڵبژاردنەکانی سەرۆک کۆماریی ساڵی ٢٠٠٤دا ئالگۆڕ کاندیدا دەکاتەوە یان نا؟ ڕۆژنامەکانی ئەو حەفتەیە پڕبوون لە مەزەندەی دەرپەڕاندنی ئالگۆڕ لە لایەن سیما دیار و ناسراوەکانی حیزبی دیموکراتەوە. ستێفانۆپۆڵس وەڵامێکی ڕۆشنگەرانەی پێ دامەوە: «شتێکمان بە ناوی حیزبی دیموکرات نییە. ئەگەر ئالگۆڕ بیهەوێ خۆی کاندیدا بکاتەوە پێویستە پارە کۆ بکاتەوە، ناو و ناوبانگ بەیەکەوە بنێ و لە ڕاپرسییەکاندا خۆی بەرەوسەر هەڵکێشێ، بەدەستهێنانی ئەمانە مانای دەستەبەرکردنی پارەیەکی زۆرتر و پشتگیریی چاپەمەنییەکان. تێفکرینی گەورەپیاوانی حیزب هیچ گرنگ نییە، چونکوو ئیدی حیزبێکمان نییە. ئەوانەی خۆیان بە «سەرگەورەکان» ناوزەد دەکەن تەنیا و تەنیا کۆمەڵێ سیاسەتمەدارن بۆ کارێک دەگەڕێن ئەنجامی بدەن».

لە ڕاستیدا لەمڕۆی ئەمریکادا حیزبە سیاسییەکان بایەخێکیان نەماوە. بە درێژاییی [سەرهەڵدانی] بەرەی ڕابردوو حیزبە سیاسییەکان هێند کراوە و ناسانترال بوونەتەوە کەس ناتوانێ کۆنترۆڵیان بکات. ڕێکخراوە سیاسییەکانی ناوخۆی حیزب و سەرکردەکانیان، ڕێکخستنی حیزبی، کادرە خۆپاڵێوراوەکانی حیزب و سەرگەورەکانی حیزب، هەرهەموویان لە بایەخ کەوتوون. حیزبی سیاسی لە باشترین حاڵەتدا بۆتە ماشینێکی کۆکردنەوەی یارمەتییە داراییەکان بۆ کاندیداتۆرێکی ناسراو و خۆشناو. ئەگەر کەسێکی خۆشەویست بتوانێ کاندیداتۆریی حیزب بەدەست بهێنێ حیزبیش پشتگیریی لێ دەکات. ئینجا کۆمەڵە پوەنێکی کەمی پێ دەبەخشرێ، وەک سەرچاوەی زیاتری دارایی، پشتیوانیی ڕێکخراوەیی و ڕەنگە یارمەتیدەرانی تازەی دارایی. لە ڕاستیدا هەندێ جار کاندیداتۆرەکانی هەڵبژاردنە سەرەتاییەکان پێیان باشترە دژ بە ڕێکخستنە حیزبییەکەی خۆیان تێکەڵ بە ململانێکانی هەڵبژاردن بن. ئەوان بەم کارە سیمای ئەو ستەملێکراوانە وەردەگرن کە دژ بە ڕێکخستنی حیزبی ئەجەنگن و بەم شێوەیە سەرنجێکی زیاتر بەرەو لای خۆیان ڕادەکێشن. ئەم میتۆدە بۆ جۆرج مەک گارۆن، ڕۆناڵد ڕەیگان و جیمی کارتێر کاریگەر بوو. لەگەڵ ئەمەشدا هەنووکە بەکارهێنانی ئەم ستراتیژە گەلێ دژوارترە، چونکوو ئیدی ڕێکخستنێک نەماوە تا دژی بجەنگن. ساڵی ١٩٩٢ کێ کاندیدای ڕێکخستنی حیزبی دیموکرات بوو؟ بیل کلینتۆن، باب کێری یان پۆل سۆنگاس؟ هیچکامیان[١٣٩] سەرکەوتنی جۆرج بووش لەبەر ئەوە نەبوو کە کاندیدای ڕێکخستنی

١٣٩ . تاقە نموونەی ئاوارتە کە ئەم ڕێسایەمان بۆ دەسەلمێنێ، سێناتۆر ڕۆبێرت داڵ بوو کە لە ١٩٩٦دا لەبەر ئەوەی ساڵانێکی دوور و درێژ بوو خزمەتی حیزبی کۆماریخوازی دەکرد، دەتوانین بڵێین کاندیداتۆریی حیزبی پێ پێشکەش کرا.

حیزب بوو، بەڵکوو لەبەر ئەوە بوو کەکاندیدای بنەماڵەکەی خۆی بوو؛ بووش دوو تایبەتمەندیی هەبوو کە لە سیستەمێکی بێ حیزبدا گەلێ پێویستن ـ ناوبانگ و ماشینێکی پارەکۆکردنەوە. هەرکەس ئەم دوو شتەی هەبێ، بەدەر لەوەی لە سیاسەتدا خاوەن ئەزموون بێ یان نا، پوەنێکی گەورەی بەدەست هێناوە. بەم شێوەیە لەم سیستەمە تازە و «دیموکراتیکتر»ەدا زیاتر لە هەمیشە عەشیرەتە سیاسییەکان، سیاسەتمەدارانی بەناوبانگ و ملیاردێرانی سیاسەتمەدار دەبینین. ئەمەش هێشتا دەسپێکی چیرۆکەکەیە. هەرچی حیزبە سیاسییەکان زیاتر فەشەل بهێنن و لاواز بکەون، مانای ئەوەی رۆژ لەدوای رۆژ سەرمایە یان ناوبانگ ـ یان هەردووکیان ـ زیاتر دەبنە رێگای ئاسایی و باوی بەدەستەوەگرتنی پۆستە باڵاکانی نێو پرۆسەی هەڵبژاردن.

کاندیداکانی سەرۆک کۆماری لە زۆربەی مێژووی ئەمریکادا رەنگدانەوەی حیزبە سیاسییەکانی خۆیان بوون، بەڵام ئێستە [بە پێچەوانەوە] حیزبەکان بوونەتە رەنگدانەوەی کاندیداکانیان. ئەگەر کاندیداکەی حیزب بەرەو سەنتەری گۆڕەپانی سیاسەت بڕوات حیزبیش هەمان ئاراستە دەگرێتە بەر، ئەگەریش بەرەو چەپ جووتە بهاوێژێ حیزبیش هەمان ئەو کارە دەکات. دوابەدوای ئەوەی کلینتۆن لەژێر ناوی «دیموکراتێکی تازە»دا هەڵبژاردنی بردەوە، ئیدی نەتدەتوانی لە واشینگتۆندا دیموکراتێکی کۆن بدۆزیتەوە. هەروەها دوابەدوای ئەوەی بووش رایگەیاند کۆنسێرڤاتیستێکی میهرەبانە، هەموو ئەندامانیتری حیزبی کۆماریخوازیش پەییان بەوە برد کە ئەوان هەر لە سەرەتاوە ئاوەها بوون. هەنووکە حیزبی سیاسی بۆتە قاپێکی بۆش و چاوەڕوانی ئەوەیە بە سەرکردەیەکی خەڵکی پڕ بکرێتەوە.

هەڵبژاردنە سەرەتاییەکان دوا گوللە بوو بەر جەستەی حیزبی سیاسیی ئەمریکا کەوت [وکوشتی]. لە بنەڕەتدا فەلسەفەی پێکهێنانی حیزبی سیاسی ئەوەیە کە لە هەڵبژاردنە گشتییەکاندا بەشداری و رکابەری بکات. هەر بۆیە دیاریکردنی کاندیداتۆر بۆ هەر حیزبێک گرنگترین بڕیارە. دوابەدوای ئەوەی ئەم پرۆسەیە لە حیزب سنرایەوە و سپێردرایە دەست دەنگدەران، رێکخستنی حیزب لە ناوەڕا بۆش وبەتاڵ بوویەوە. لەبەر ئەمەیە لە سیستەمە دیموکراسییەکانیتردا هیچ حیزبێک وازی لە مافی هەڵبژاردنی کانیداکان نەهێناوە. هەڵبژاردنە سەرەتاییەکان دیاردەیەکی تازە و تەنیا تایبەت بە ئەمریکایە. هۆکار و چۆنیەتیی دروستبوونی هەڵبژاردنە سەرەتاییەکان بۆ خۆی چیرۆکێکی سەرنجڕاکێشە. بەڵام ئەگەر بڵێین حیزبی سیاسیی ئەمریکایی کوژرا، [بێگومان] نەمانتوانیوە بە تەواوی خاڵەکە بپێکین، لە راستیدا حیزبی سیاسی خۆی کوشت. [١٠]

هەڵبژاردنە سەرەتاییە راستەوخۆکان لە چارەکە سەدەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا کتوپڕ لە رووبەرێکی بەربڵاودا سەری هەڵدا، ئەم هەڵبژاردنانە بەشێک بوون لەهەڵمەتی سەردەمی

پێشکەوتوو[١٤٠] بۆ سەر ڕێکخستنە حیزبییە گەندەڵەکان. («با دەنگدەران بڕیار بدەن نەک کاربەدەستان»). [ئایدیای] هەڵبژاردنە سەرەتاییەکان داخوازیی ئەمریکاییەکانی بۆ دیموکراسیی «فرەتر» کردە بەردەبازێک بۆ خۆی. بەڵام یەکەم هەوڵدان بۆ بەڕێوەبردنی هەڵبژاردنی سەرەتایی نەبوو بە هۆی گۆڕینی تایبەتمەندیی سیستەمی حیزب، لە نێوان ساڵانی ١٩١٢ و ١٩٦٨دا لە کۆی ئەو ٢٣ کەسەی هەڵبژاردنە سەرەتاییە راستەوخۆکانیان بردەوە تەنیا ١٠ کەسیان بوون بە کاندیدای حیزبەکەیان (ئەم ئامارە خودی سەرۆک کۆمارەکان ناگرێتەوە کە هەمیشە بۆ جاری دووهەمیش دەبوون بە کاندیدای حیزبەکەیان). لە ١٩٦٠دا تەنیا لە ١٦ ئەیالەتدا هەڵبژاردنە سەرەتاییەکانی حیزبی دیموکرات و لە ١٥ ئەیالەتدا هەڵبژاردنە سەرەتاییەکانی حیزبی کۆماریخواز بەڕێوە چوو. تەنیا لە سەدا ٣٨ی نوێنەرانی حیزب لە کۆنفرانسی نەتەوەییی حیزبدا بە هەڵبژاردنی سەرەتایی هەڵبژێردران. دەستەکانی سەرۆکایەتیی پراتیکی و ئەکتیڤ [ی حیزب] ـ واتە کار بە دەستە هەڵبژێردراوەکان، بەرپرسە ناوچەیی و هەرێمییەکانی حیزب و ڕێکخەران ـ هێشتا لە حیزبدا خاوەن زیاترین دەنگ و دەسەڵات بوون. هەڵبژاردنە سەرەتاییەکان ڕێگایەک بوو بۆ تاقیکردنەوە و نرخاندنی ئاستی خۆشەویستیی کاندیدایەکی تایبەت لە ناو دەنگەرانی ئاساییدا. جان کێنێدی بە بردنەوەی هەڵبژاردنە سەرەتاییەکان لە ڤیرجینیای ڕۆژئاوادا ئەوەی سەلماند کە کاتۆلیکێکیش دەتوانێ لە باشووردا دەنگێکی بەرچاو بەدەست بهێنێ. بەڵام ئەستێس کێفاوێر سەرەڕای بردنەوەی چەند هەڵبژاردنێکی سەرەتایی لە ١٩٥٢دا، دیسان نەیتوانی ببێتە کاندیدای حیزبی دیموکرات، چونکوو سەرکردەکانی حیزب لایەنگری ئادلای ستیڤانسێن بوون. وێندێل ویکی تەنانەت لە هەڵبژاردنە سەرەتاییەکانی ١٩٤٠یشدا بەشداریی نەکرد بەڵام بوو بە کاندیدای حیزبی کۆماریخواز.

یەک لەو بابەتانەی لە زنجیرە ناڕەزایەتییەکانی دەیەی ١٩٦٠دا هەمیشە و بەردەوام دەکەوتە بەر سەرنجەوە، داوای بەشدارییانە کردنەوەی[١٤١] هەرچی زیاتری سیاسەت بوو ـ ئەم داواکارییە بۆ وێنە لە بزاڤی مافە مەدەنییەکان، خۆپیشاندانەکانی دژ بە شەڕی ڤیەتنام، ئاژاوەکانی دەرەوەی هۆڵی کۆنفرانسی ١٩٦٨ی حیزبی دیموکرات لە شیکاگۆ و تەنانەت لە وۆدستاکدا ڕەنگی دایەوە. حیزبی دیموکرات دەیویست ئەم داواکارییانە لەبەرچاو بگرێت، هەر بۆیە بڕیاریدا خۆی

---

١٤٠ . Progressive era قۆناغێکی مێژووی ئەمریکا لە نێوان ساڵانی ١٨٩٠ تا ١٩٢٤، لەو قۆناغەدا چەندەها گەڵاڵەی کۆمەڵایەتی و ئابووری بەڕێوە برا، بۆ وێنە: مافی دەنگدانی ژنان، قەدەغەکردنی بەرهەمهێنان و فرۆشتنی خواردنەوە ئەلکولییەکان، یاساکانی دژ بە پاوانکاری، کەمکردنەوەی سەعاتەکانی کارکردن، قەدەغەکردنی کاری منداڵان و پاراستنی سەرچاوە سروشتییەکان. و.ف

141. Participatory

دیموکراتیکتر بکاتەوە: ئەو حیزبە میتۆدی هەڵبژاردنی نوێنەرەکانی لە بنەوە گۆڕی. هەڵبژاردنە سەرەتاییەکان زۆر خێرا بوو بە ئەڵتەرناتیڤی هەموو ئەو میتۆدانەی [تا ئەودەم] بۆ هەڵبژاردنی نوێنەرانی حیزب لە کۆبوونەوەی نەتەوەییدا بەکار دەهێنران، [بە شێوەیەک کە] تا ساڵی ١٩٨٠، زیاتر لە ٧٠ لە سەدی ئەم نوێنەرانە لە ڕێگای هەڵبژاردنە سەرەتاییەکانەوە دیاری کران. کۆماریخوازانیش هەمان ڕێچکەی دیموکراتەکانیان گرتە بەر: تا ساڵی ١٩٨٠، لە سەدا ٧٥ی نوێنەرانی کۆماریخواز لە کۆبوونەوەی نەتەوەییی حیزبدا لە ڕێگای هەڵبژاردنە سەرەتاییەکانەوە هەڵبژێردران. هەنووکە ئەم ڕێژەیە لە هەردوو حیزبەکەدا بەرز بۆتەوە بۆ زیاتر لە ٨٠ لە سەدی کۆی نوێنەران و پاشماوەی ٢٠ لە سەدی دیکەیش زۆرجار بە هەمان ئەو کەسە دەنگ دەدەن کە هەڵبژاردنی سەرەتاییی بردۆتەوە (لە ڕاستیدا ئەگەر بڕیار بوایە نوێنەرانی حیزب لە کۆبوونەوەی نەتەوەییدا بەپێی شایستەبوونی نوێنەران دەنگیان دابا، حەیایان دەچوو).[١٤٢]

بەشداریکەرانی هەڵبژاردنە سەرەتاییەکان تەنانەت زۆرینەی حیزبیش نین چ بگا بەوەی زۆرینەی ئەمریکا بن (لە هەڵبژاردنی پێشووی سەرۆک کۆماریدا تەنیا لە سەدا ٢٣ی دەنگدەرانی ناونووسکراو لە هەڵبژاردنی سەرەتاییدا بەشدارییان کرد، واتە نزیکەی لە سەدا ١٨ی کۆی ئەو ئەمریکاییانەی مافی دەنگدانیان هەبوو). هەر بۆیە نوێنەرانی کۆبوونەوەی نیشتمانیی هەر دوو حیزب زۆرجار لە ئەندامانی ئاساییی حیزبەکانیان ڕادیکاڵترن. ئەمە لەگەڵ لۆژیک و ئەقڵیشدا دێتەوە، چونکوو بەشداربووانی کۆبوونەوەی نیشتمانیی حیزب نوێنەری بیر و بۆچوونی ئەندامانی ئاسایی حیزب نین بەڵکوو نوێنەری بیر و بۆچوونی ئەو ئەندامە کارا و چالاکانەن وا لە هەڵبژاردنە سەرەتاییەکاندا بەشداری دەکەن (بیر بکەنەوە بزانن چەند کەس دەناسن کە خۆویست و لەسەر داوای خۆیان لە حیزبدا کار دەکەن و لە هەرهەموو هەڵبژاردنە سەرەتاییەکانیشدا بەشداری دەکەن). بۆ وێنە تەنیا لە سەدا ١٠ی نوێنەرانی کۆبوونەوەی نەتەوەییی ساڵی ٢٠٠٠ی حیزبی کۆماریخواز لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە دەبێ پاشماوەی بوودجە تەرخان بکرێ بۆ بەشی پاراستنی تەندروستی و خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییەکان، بە بەراورد لەگەڵ ئەمەدا، لە سەدا ٤٦ی کۆی دەنگدەرانی حیزبی کۆماریخواز ئاوەها بۆچوونێکیان هەبوو. تەنیا لە سەدا ٢٤ی نوێنەرانی کۆبوونەوەی نەتەوەییی حیزبی کۆماریخواز پێیان وابوو یارمەتییە دارایییە گشتییەکانی کۆمپانیاکان بۆ حیزبەکان دەبێ قەدەغە بکرێ، لە حاڵێکدا کە لە سەدا ٦٠ی کۆی دەنگدەرانی حیزبی

---

١٤٢ . چونکوو ڕەنگ بوو ئەو کەسەی وا هەڵبژاردنی سەرەتایی بردۆتەوە وەک نوێنەری حیزب بۆ هەڵبژاردنەکانی سەرکۆماری هەڵنەبژێردرایە، ئەمەش ئەرکی (Function) هەڵبژاردنە سەرەتاییەکانی دەخستە ژێر پرسیارەوە. و.ف.

کۆمـاریخواز ئەو بۆچوونەیـان قبـووڵ بـوو. بە هەمـان شـێوە، سـەرەڕای ئەوەی لە سـەدا ٤١ی دەنگـدەرانی حیزبـی دیمـوکرات لایەنگـری کۆپـۆنی[١٤٣] قوتابخانەکـان بـوون تەنیـا لە سـەدا ١٠ی نوێنەرانی کۆبوونەوەی نەتەوەیی ئەم حیزبە پشتگیرییان لێ دەکرد. هەروەها لە حاڵێکدا کە تەنیا لە سەددا ٢٠ی نوێنەرانی کۆبوونەوەی نەتەوەیی حیزبی دیموکرات لایەنگری حـوکمی لەسێدارەدان بوون لە سەدا ٤٦ی کۆی دەنگدەرانی ئەو حیزبە لایەنگرییان لە حوکمی لەسێدارەدان دەکرد. [١١] ئەم جیاوازییە و ئەم درزە قووڵەی نێوان نوێنەرانی کۆبوونەوەی نیشتمانی و کۆی دەنگدەران، لە هەردوو حیزبەکە و لە ئاست نزیک بە هەموو بابەتەکاندا دەبینرێ. سەیر لەوەدایە کە دەستەبژێرانی ئەوسا گەلێ زیاتر لە چالاکە پرۆفیشناڵەکانی ئێستە نوێنەری دید و بۆچوونی ئەنـدامانی ئاسـاییی حیزب ـ و هەروەها وڵات ـ بوون. «پێگە»ی نوێی سیاسی گەلێ بەرکورت و سنووردارە.

هەڵبژاردنـی سـەرۆک کۆمـاری ڕووداوێکـی بـاوە و ئەوانەی وەک کاندیـدای ئەم ململانێیـانە هەڵئەبژێردرێن هەمیشە لە ناوەند و چەقی لایەنە سیاسییەکانەوە سەر هەڵدەدەن. بەڵام ئەوانەی وا سیاسـەتمدارانیتر هەڵـدەبژێرن و کاریگەرییـان لەسـەر دادەنـێن، ئەو کەسـانەن وا لە هەڵبـژارنە سەرەتاییەکاندا بە شێوەیەکی چالاک و ئەکتیڤ بەشداری دەکەن. بەم شێوەیە حیزبە سیاسییەکان کەمتر ڕەنگدانەوەی ئەندێشە و ڕوانگەی داڕێژەرانی سیاسەت و کار بە دەستە ناونجییەکانی خۆیانن و زیاتر نوێنەری بەهێزترین گروپە چالاکەکان و ڕێکخەرانـی خۆیـانن ـ [واتە] هەمـان ئەو کەسـانەی کە لە هەڵبژاردنە سەرەتاییەکاندا هەوڵێکـی بێوچـان بـۆ کـۆکردنەوەی دەنگەکـان دەخەنە گەڕ. لەم واتـایەدا ریفـۆرمی «دیمـوکراتیزەکەر»[١٤٤] دەسـتەبژێرانی لەنـاو نەبـردووە، بەڵکـوو تەنیـا گۆڕیویانیەتەوە، ئەڵبەت نەیشیگۆڕیونەتەوە بە شتێکی بە ئاشکرا باشتر. حیزبـی ئەوسـا لەسـەر بنەمـای گەڕەکەکـان، دەوڵەتە خۆماڵییەکـان و هەنـدێ ڕێکخـراوەی گشـتگیری وەک سـەندیکا کرێکارییەکـان و ئەنجـومەنە بازرگانییەکـان ئـاوا کرابـوو. حیزبـی ئێسـتە کەوتـۆتە ژێـر ڕکێفـی پرۆفیشـناڵەکانی واشـینگتۆنەوە ـ واتە چالاکـان، ئایـدیۆلۆگەکان، کـۆکەرەوانی یارمەتییەکـان و ڕاپرسـیکەران. هەر ئەمەشـە وای کـردووە بە بەراورد لەگەڵ کـۆی وڵاتـدا واشـینگتۆن زۆر جەمسـەرگەراتر[١٤٥] بێـت و مـامەڵە و تەبـایی و سـازانی نێـوان حیزبەکـان گەلـێ دژوارتـر بێـتەوە. سیستەمی سیاسیی ئەمڕۆ بونبەستی لە مامەڵەکردن پێ باشترە؛ بونبەست لە ڕەوتی کۆکردنەوەی یارمەتییە داراییەکاندا بەکەڵکترە.

143. Coupon
144. Democratizer
145. Polarity

ماشینی پارە

سیستەمی هەڵبژاردنە سەرەتاییەکان پارادۆکسێکی دیموکراتیکی لێ کەوتۆتەوە کە لە مێژووی ئەم دواییانەی ریفۆرم و چاکسازیدا چەندەها جار دووپات بۆتەوە، لەم پارادۆکسەدا باڵادەستیی زۆرینە دەگۆڕدرێت بۆ باڵادەستیی کەمینە. لە پرسی پیاچوونەوەی [یاسای] دابینکردنی سەرچاوە داراییەکانی هەڵبژاردندا ئەم پارادۆکسە بۆ جارێکیتر دووپات بوویەوە. وا بڕیار بوو پیاچوونەوەی یاسای یارمەتییە داراییەکانی هەڵبژاردن کە لە حەفتاکاندا بەڕێوە چوو، بەجۆرێک بێت کە هەژمارێکی زیاتری خەڵک دەستیان بەسیستەم رابگات. بەپێی یاسای نوێ و لە پێناو ئەوەدا کە ئیدی سیاسەتمەداران تەنیا پشت بە یارمەتییە داراییەکانی چەند کەسێکی کەم نەبەستن، هەرکەسەو دەیتوانی ئەوپەڕی ١٠٠٠ دۆلار ببەخشێتە کاندیدای دڵخوازی خۆی، [هەروەها] حیزبە سیاسییەکانیش بۆ هەر کاندیدایەک تەنیا دەیانتوانی ٥٠٠٠ دۆلار پێشکەش بکەن. ئەم یاسایە ئیجازەی بە پێکهێنانی «کۆمیتەکانی چالاکیی سیاسی»ی هاوبەش دەدا کە دەرفەتێک بوون بۆ ئەوەی یارمەتیدەرانی بچووک لە پێناو خستنەگەڕی ئامانجێکی هاوبەشی سیاسیدا سەرمایەکانیان لەسەر یەک کۆ بکەنەوە. هەرکەسەو دەیتوانی ئەو پەڕی ٥٠٠٠ دۆلار پێشکەش بەم جۆرە کۆمیتانە بکات. سەرەڕای هەموو ریفۆرم و پیاچوونەوەکان، «کۆمیتەکانی چالاکیی سیاسی» بوونەتە هێمای سەرجەم کەموکۆڕییەکانی سیستەمی دارایی ئەمڕۆی هەڵبژاردن لە ئەمریکادا.

دیموکراتیزاسیۆنی دابینکردنی [سەرچاوە] داراییەکانی هەڵبژاردن بۆتە هۆی گۆڕینی ناوەرۆکی سیاسەتی ئەمریکا کە ئەڵبەت گۆڕانێکی پۆزەتیڤ نەبووە. ئێستە ئیدی کاندیداتۆرەکان ناتوانن تەنیا پشت بە هەژمارێکی کەم لە یارمەتیدەرە گەورەکان ببەستن کە ناسراوی خەڵک و هەمیشەیش لە ژێر چاودێریی رای گشتیدا بوون. لەباتیی ئەمە کاندیداکان دەبێ چاوەڕێی یارمەتیە ورد و بچووکەکانی دەیان هەزار یارمەتیدەر و «کۆمیتەی چالاکیی سیاسی» بن کە مانیفیست و بەرنامەی کارییان کەمتر لای خەڵک ناسراوە و کەمتریش دەکەونە ژێر چاودێریی رای گشتییەوە. ئەمەش بۆتە هۆی دروستبوونی تاقمێکی تازە لە دەڵاڵانی (Mediator) دەسەڵات: کۆکەرەوانی یارمەتییە داراییەکان. وەک چۆن دەیڤید فرۆمی رۆژنامەوان و نووسەری پێشووی ئاخافتنەکانی کوشکی سپی نووسیویەتی:

دەستنیشانکردنی سنووری ١٠٠٠ دۆلاری بۆ یارمەتیدەران و [هەروەها] بەرکورتکردنەوەی خەرجەکان بۆ ٣٦ میلیۆن دۆلار، وای کردووە دۆزینەوەی چەند میلیۆنێرێکی سەیروسەمەر نەتوانێ دابینکەری پێداویستییەکان بێت. کاندیداکان دەبێ ساڵێک پێش هەڵبژاردنە سەرەتاییەکان ـ کە ئێستە ئیدی گەلێ گرنگ و پڕبایەخن ـ بکەونە خۆ و بەدوای راکێشانی هەزاران یارمەتیدەر و

پێشکەشکەری دەوڵەمەنددا بسووڕێنەوە. ئەم کارە وەک پڕکردنی وانێکی ئاو بە کەوچک وایە. دیارە تەنانەت پێداگرترین کاندیدایش ناتوانێ پشتیوانیی دانەبەدانەی خەڵک بۆ لای خۆی رابکێشێ، [هەر بۆیە] پێویستە سەرەتا پشتیوانیی چەند سەد دەلاڵی پسپۆڕ و لێهاتوو بەدەست بهێنێ. ئەم کەسانە توانا و لێهاتوویی خۆیان سەلماندووە و دەتوانن بە سازدانی جێژنەکانی یارمەتی کۆکردنەوە، میوانییەکان و ئێوارە خوانە تایبەتییەکان لە هەر دێمۆکرات یان کۆماریخوازێکی دارا و دەوڵەمەند پارەی پێویست کۆ بکەنەوە. [١٢]

دواجار پارەکۆکردنەوە بۆتە سەرەکیترین چالاکیی ناو ململانێکانی هەڵبژاردن و باش بەڕێوەبردنی بەرنامەکانی پارەکۆکردنەوەیش بۆتە یەکەم توانای پێویست بۆ سیاسەتمەدارانی مۆدێرنی ئەمریکایی. ئەگەریش هێشتا شتێک بە ناوی سەرگەورەکانی حیزب مابێتەوە [بێگومان] هەمان ئەو دەلاڵە پسپۆڕانە دەگرێتەوە کە لە نەبوونی ئەواندا ستارتی هیچ جۆرە ململانێیەکی هەڵبژاردن لێ نادرێت. هەموو ئەم گۆڕانکارییانە بوونەتە هۆی لاوازکەوتنی حیزبە سیاسییەکان.

تازەترین شەپۆلی پیاچوونەوە بە [یاسای] دابینکردنی سەرچاوە داراییەکانی هەڵبژاردندا تەنیا ئەم رەوتە توندتر و خێراتر دەکاتەوە، چونکوو تەنانەت زیاتر لە جاران حیزبە سیاسییەکان لاواز دەکات. بەرلەم دوا پیاچوونەوەیە تاقە سەرچاوەیەکی ئابووری بۆ حیزبەکان مابوویەوە بریتی بوو لەو یارمەتییە داراییە گشتییانەی پێشکەش بە حیزب دەکرا [نەک بە کاندیدایەکی تایبەت] کە حیزبەکان دەیانتوانی ئەو پارەیە تەرخان بکەن بۆ پشتگیریکردنی کاندیدایەک.[١٤٦] ئێستە ئەم پارەیەش خەرج دەکرێت، چونکوو خەرج دەکرێت، بەڵام نەک لە لایەن حیزبەکانەوە بەڵکوو لە لایەن کۆمەڵە گروپ و رێکخراوەگەلێکی لێڵ و پێڵ و نەناسراوەوە کە زۆر کەم ئاشکرا و دیار و وەڵامدەرن. لە ژیانی سیاسیی وڵاتدا دەلاڵانی پسپۆڕ دەورێکی ئێجگار گرنگتریشیان پەیدا کردووە.

پڕخەسارترین کاریگەریی ئەم گۆڕانکارییانەی نێو سیستەمی دابینکردنی [سەرچاوە] داراییەکانی هەڵبژاردن ئەوەیە کە سیاسەتمەداران زیاتر [لە جاران] کەوتوونەتە بەر خەسار و مەترسییەوە. دڵەخورپەی سیاسەتمداران لە ئاست هەڵنەبژاردنەوەی دووبارەیاندا پێویستە نیگەرانییەکی ئاوەزمەند و ئەقڵانی بێت. لەڕاستیدا کۆی دیموکراسی هەر ئەمەیە - ئەڵبەت بە رادەیەکی دیاریکراو [و لۆژیکاڵ]. کەچی سیاسەتمدارانی ئێستە تووشی بەدگومانییەکی ڕاڕایی، تەواو رووخێنەر و هەمیشەیی بوون نەکا لە بەردەم شکست و دۆڕاندابن. بیرمەندی زانستە سیاسییەکانی بریتانیا، ئەنتۆنی کینگ، وتەنی، سیاسەتمدارانی ئەمریکایی کە پشتگیریی حیزبەکانیان لە دەست داوە «بە تەنێ دەچنە نێو دونیای هەڵبژاردنەوە». دەسەڵات و هێزی

---

١٤٦ . کۆنگرێس لە ساڵی ٢٠٠٢دا ئەم جۆرە یارمەتییانەی بۆ حیزبەکان قەدەغە کرد. و.ف

کاندیداکانی هەڵبژاردن پێشتر دەگەڕایەوە بۆ [کۆمەڵە فاکتەرێکی وەک] پێگە و خۆشەویستییان لە نێو حیزبدا، سەرکەوتنە گەورەکانی خودی خۆیان و هاودەنگییان لەگەڵ سەرگەورەکانی حیزبدا، بەڵام ئێستە ئەم دەسەڵاتە لە رێگای پسپۆڕبوونی بوێرانە لە راپرسییەکاندا، پێشکەشکردنی خزمەتگوزاری بە هەرێمەکانی [نێو پرۆسەی] هەڵبژاردن، کۆنترۆڵکردنی گروپە خاوەن بەرژەوەندییەکان و کۆکردنەوەی یارمەتییە داراییەکانەوە بە دەست دەهێنن. لە هەمان کاتدا ئەمە بەو مانایەش دێتەوە کە کانیداتۆرەکان تەنیا و بێکەس کەوتوون و هەمیشە تەنیا تاقەیەک هەنگاو لە هەڵکشان و لەدەستدانی دەسەڵات دوورن. ئەگەر بۆ یەک جار پێچەوانەی ویستی جەماوەر بجووڵنەوە، ئیدی نە حیزب پشتیوانییان لێ دەکات نە کۆنگرێس و نە میدیاگشتییەکان. بە وتەی کینگ: «دەتوانین دانە بە دانەیان فەشەل پێ بهێنین، بۆ خۆشیان بەم شتە دەزانن، هەر بۆیە هەڵسوکەوتیان لەگەڵ دۆخەکەدا دەگونجێنن». [١٣]

کەڵکەڵەی دوارۆژی هەڵبژاردن هەر سیاسەتمەدارێک گیرۆدەی خۆی دەکات. تاقە شتێک لەمرۆدا سیاسەتمەدارانی ئەمریکایی بیری لێ دەکەنەوە سەرکەوتنە لە هەڵبژاردنی داهاتوودا، بە جۆرێک هەموو شتێکی‌تر دەکەنە قوربانیی ئەم داخوازییە. ئەمە بەو واتایە نایەتەوە کە ئەوان بە بەراورد لەگەڵ سیاسەتمەدارانی پێشوودا کەسانێکی خراپترن، بەڵکوو ئەمە سیستەمە ناچاریان دەکا بەم چەشنە بجووڵێنەوە. دیمەنی دڵتەزێنی سیاسەتی مۆدێڕنی ئەمریکا ئاوەها دیمەنێکە؛ سیاسەتمەداران هەمیشە تەسلیمی خواستی لۆبییەکان دەبن، راپرسی لە دەنگدەران دەکەن، کرنۆش بۆ گروپە خاوەن بەرژەوەندییەکان دەبەن و سەرقاڵی کۆکردنەوەی یارمەتیی دارایین. پێچەوانەی بۆچوونی باو، ئەم رەوتە نابێتە هۆی پێکهاتنی دەوڵەتێکی باش، هەر بۆیە هەوڵەکان بۆ پێکهینانی دەوڵەتی باش هەر درێژەی هەیە. ئەم هەوڵە لە ئەمریکادا مانای هەوڵدان بۆ بە دەستهێنانی دیموکراسیی «فرەتر»، ئەم جارە لە رێگای ریفراندۆمەوە.

دیموکراسیی راستەوخۆ

مێژووی هزری گەڕانەوەی راستەوخۆی دەوڵەت بۆ لای خەڵک یەکانگیرە لەگەڵ مێژووی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا. لە راستیدا لەویش کۆنترە: یەکەم ریفراندۆم لە ١٦٤٠ و لە کۆچبەرنشینی بەی[١٤٧] لە ماساچۆسێت بەڕێوە چوو. هەروەها لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدە و سەرانسەری سەدەی نۆزدەمدا یاسا بنچینەییە فیدراڵ و ئەیالەتییەکان بۆ پەسندکردن دەخرانە بەردەم دەنگدانی خەڵکەوە. بەڵام دوای پەسندکران و پێکهاتنی سیستەمی دەوڵەت، ریفراندۆم

147. Settlement Bay

هەڵپێچــرا. بە درێژاییــی ســەدەی نــۆزدە دادگاکــان بە گشــتی لەســەر ئەو بــاوەڕە بــوون کە ریفراندۆمەکان پێچەوانەی یاسای بنچینەیین و بۆ ئەمەش پشـتیان بەو پرەنسـیپە دێـرینە دەبەسـت کە دەیوت ئەگەر خەڵک مافی یاسادانان بسپێرنە نوێنەرانی خۆیان دواتـر بۆیـان نیـیە بە دڵخـوازی خۆیان هەندێ بەشی ئەو مافە دابڕن و لە نوێنەرانی بسێننەوە. بەپێی روانـگە [باوەکـانی] سـەدەی نــۆزدەم ئەگەر دیموکراســیی نــوێنەرایەتی[148] مەودای قەدبڕکردنــی دابــا نەیــدەتوانی بە باشــی ئامانجەکانی بپێکێ.

هەموو ئەم شتانە گۆڕدران، دەسپێکی ئەم گۆڕانە سـاڵی ١٨٩٨ و لە داکوتـای باشـووردا بـوو. قۆنـاغی کۆتاییەکـانی سـەدەی نـۆزدەم کە بە *سـەردەمی زێـرین*[149] ناوبـانگی دەرکـردووە، بـوو بە هۆکاری [سەرهەڵدانی] کۆمپانیای گەورەگەورە و سەروەت و سامانی فراوان. کۆمپانیـا گەورەکـان و بەتــایبەت کۆمپانیاکــانی هێڵــی ئاســن[150] زۆرجــار پێوەنــدییەکی تونــدوتۆڵیان لەگەڵ ئەنجــومەنە ئەیالەتییەکاندا هەبوو کە ئەمەش دەبووە هۆی دروستبوونی پێوەنـدییەکی قـووڵ و نزیـک لە نێـوان پــارە و سیاســەتدا. (چەنــد دەیە دواتــر کــاتێ ئــەمریکاییەکان تێگەیشــتن ئــابوورییە تــازە سەرهەڵداوەکانی ئاسیا رەوتێکی هاوشێوە دەژیـن، گەلـێ سەرسـام بـوون و سـەرمایەداریی رانتـی ـ هاوڕێیانەی[151] ئەوانیان شەرمەزار و پرۆتێستۆ دەکـرد). ریفۆرمخـوازانی سـەردەمی پێشـکەوتنخوازی کە بەم گەندەڵییە قووڵ و بنەڕەتییە گەلێ پەسـت و نائومێـد ببـوون، بڕیاریـان دا ئەنجومەنەکـانی یاسادانان بە تەواوی قەدبڕ بـکەن و داڕشـتنی سیاسـەتە گشـتییەکان راسـتەوخۆ بسـپێرنە دەسـت جەماوەری خەڵک. بۆ ئەم مەبەستەش زەختێکی باشیان خسـتە گەڕ و کـۆمەڵە پیاچوونەوەیەکیـان بە یاسای بنچینەییی ئەیالەتەکاندا کرد تاکوو دەرفەت و ئیمکانی ریفراندۆم، یاسـادانانی راسـتەوخۆ و لابردنی کاربەدەستە هەڵبژێردراوەکان لە رێگای دەنگدانی خەڵکەوە برەخسێ. هەموو ئەمانەش لە پێنــاو ئەوەدا بــوو کە خەڵــک بتــوانن هێــز و دەســەڵاتی گــرۆپە خــاوەن بەرژەوەنــدییەکان، واتە لە راســتیدا هەمــان ئەو هێــزانەی وا بەڕێــوەبەری [راســتەقینەی] ئەنجــومەنە ئەیالەتییەکــان بــوون، بێکاریگەر بخەن. (یەکێکیتر لە ریفۆرمە گرنگەکانی ئەم قۆناغە زیادکردنی خاڵێـک بـوو بە یاسـای بنچینەییی ئەمریکا کە بەپێی ئەو خاڵە دەبا نـوێنەرانی ئەنجـومەنی سـێنا بە دەنگـدانی راسـتەوخۆ [ی خەڵــک] هەڵبژێــردرایەن، تــا ســەرەتای دەیەی ١٩١٠ ئەم نــوێنەرانە لە لایەن ئەنجــومەنە

148. Representative democracy

149. Gilded Age . ١٤٩: قۆنـاغێکی مێـژووی ئـەمریکا لەدەیەی ١٨٧٠دا کە پارەپەرسـتی و مـادیگەراییی هەمەلایەنە و گەندەڵیی بێسنووری سیاسی [دیارترین] تایبەتمەندییەکانی بوون. و.ف

150. RailRoad

151. Friendly Rentier

ئەیالەتییەکـــانەوە هەڵـــدەبژێردران) ریفۆرمخـــوازانی ئەو ســـەردەمە وایانـــدەزانی خەریکـــی خاوێنترکردنەوەی سیاسەت و سرینەوەی گەنـدەڵین، چونکـوو [بەم شـێوەیە] دەسـەڵات لە دەسـتی کەمایەتییەکی دەوڵەمەنددا نامێنێ و دەگەڕێتەوە بۆ خەڵکی ئاسایی.

ریچارد هۆفستاتێری مێژوونووس دەڵـێ بونیـادی سـەرەکیی ئەم ریفۆرمـانە «مرۆڤـی مەبەسـت چـاک بـوو... مرۆڤـی مەبەسـت چـاک دەتوانێـت وەک تـاکێکی خێرخـواز بفکرێـت و هەڵسـووڕێت، پـێچەوانەی هەمـوو گـروپە خـاوەن بەرژەوەنـدییەکان کە بۆسـەیان بـۆ ئەم جـۆرە کەسـانە دانـاوە بیـانکەنە قوربـانیی خۆیـان... وەهـا مرۆڤێـک قەت لە پێنـاو دەسـتەبەرکردنی بەرژەوەنـدیی تـاکە کەسیدا تەڤلی هیچ رێکخراوێک نابێت و... لەوپەڕی بەرپرسـایەتی و بەڵێنـی ئەخلاقیـدا راسـتەوخۆ هەڵوێستە لەسەر کێشەکانی دەوڵەت دەکات».

زۆربەی ئەیالەتەکـان تـاکوو دەیەی ۱۹۲۰ یاسـاگەلێکیان دارشـت کە بە جۆرێـک لە جۆرەکـان دەرفەتی دیموکراسیی راستەوخۆی دەڕەخساند. بەڵام هەرچی سیاسەت زیـاتر خـاوێن دەکرایەوە و سـەردەمی پێشـکەوتنخوازی رووی لە تەواوبـوون دەکـرد، ئـارەزووی ریفرانـدۆمیش کەمتـر و کەمتـر دەبوویەوە و گەشتە ساتەوەختی کۆتایی. لە دەیەی ۱۹۳۰یەوە تـا سـەرەتای شەسـتەکان هەژمـاری ریفرانـــدۆمەکان رووی لە کـــزی دا و وردە وردە ریفرانـــدۆم لەبـــایەخ کەوت. بەڵام لە کۆتـــاییی شەستەکانەوە هاوکات لەگەڵ پەرەسەندنی هێرشەکاندا بـۆ سـەر «دەسـەڵات»[152] و بەرزکـردنەوەی دروشـمی دیموکراسـیی بەشـدارییانە[153] سـەرلەنوێ بیرۆکـەی گەڕانەوەی راسـتەوخۆ بـۆ لای خەڵـک بووژایەوە. قۆڵی چەپی حیزبی دیموکرات زیاتر لە هەموان و بە گـوڕ و تینێکـی بەرچـاو بانگەشـەی ئایدیای گەڕانەوەی راسـتەوخۆ بـۆ لای خەڵکـی دەکـرد. هەرچەنـد زۆربەی لایەنگرانـی فیکریـی ئەم بزاڤە لە ناو بەرەی چەپدا بوون، بەڵام دە ساڵ دواتر راستەکان بوونە گەورەترین یارمەتیـدەری ئەو رەوتە. هاوارد جارویس ساڵی ۱۹۷۸ بە ئامـادەکردنی پێداویسـتییە سـەرەتاییەکانی گەڵاڵەی ژمـارە ۱۳ی کالیفۆرنیا[154] ئاراستەی مێژووی ئەمریکای گۆڕی.

---

152. Government

153. Participatory Democracy

١٥٤. Proposition: جـۆرە ریفرانـدۆمێکی تـایبەت کە زیـاتر لە سویسـرا و کالیفۆرنیـادا و بـۆ دانـانی راستەوخۆی یاسا بەڕێوە دەبرێ. مەرجی خستنەبەر یفراندۆمی گەڵاڵەکان لە کالیفۆرنیادا ئەوەیە کە لانیکەم لە سەدا ٥ی دەنگدەران ئیمزای بکەن و بینێرن بۆ لای پارێزگار. و.ف

گەلاڵەی ژمارە ١٣ دوو بابەتی تەواو جیاوازی تێکەڵ بە یەکتر کرد: پیتاک و ریفراندۆم. لە شەست و حەفتاکاندا و هاوکات لەگەڵ بووژانەوەی بەرنامەکانی «کۆمەڵگای گەورە»[١٥٥]ی لیندۆن جانسۆن و پەرەسەندنی سەرمایەگوزارییە دەوڵەتییەکان و یاسادانانی راستەوخۆ لە شارەکاندا، پیتاکە جۆراوجۆرەکانیش بە شێوەیەکی بەرچاو زیادیان کردبوو (باوەڕ بکەن یا نەیکەن، لە شەستەکاندا دەتانتوانی بە هەڵکردنی دروشمی بەرزکردنەوەی [رێژەی] پیتاکەکان و خەرجکردنیان بۆ پرۆژەگەلی گشتیی بەرزەفڕانە، هەڵبژاردنەکان ببەنەوە). بەرزبوونەوەی بێوێنەی دروستکردنی خانووبەرە لە کالیفۆرنیای کۆتاییەکانی دەیەی ١٩٧٠دا، وای کردبوو رێژەی پیتاکی ماڵ و موڵک سەر لە ئاسمان بساوێ، کەچی سەرەڕای ئەوەی پاشەکەوتی بوودجە گەشتبووە ملیارەها دۆلار بە رواڵەت ئەنجومەنی ئەیالەتیش نەیدەویست پیتاکی ماڵ و موڵک کەم بکاتەوە. لە گەلاڵەی ژمارە ١٣دا پێشنیاری کەمکردنەوەی بەربڵاوی رێژەی پیتاک خرابووە بەردەست، بەم پێیە پیتاکەکان دەگەڕایەوە بۆ هەمان ئاستی ١٩٧٥ و سنوورێکیش بۆ بەرزکردنەوەی دەسنیشان کرابوو.

سەرەڕای ناڕەزایەتیی قووڵی خەڵک بەرانبەر رێژەی زۆری پیتاکەکان، بەمەشەوە چاوەڕوان نەدەکرا گەلاڵەی ژمارە ١٣ پەسند بکرێت و جارویس وەک مرۆڤێکی گەمژەو ساویلکە لەقەڵەم دەدرا. رۆژنامەی *سان فرانسیسکۆ کرۆنیکێل* ئاوەها پێناسەی ئەو پیاوەی دەکرد: «مێشەگانەیەکی حەفتا و پێنج ساڵەی نەپۆڕ کە پێی وایە پیتاک دزیکردنی مۆڵەتپێدراوی دەوڵەتە».[١٤] هەرهەموو سیما سیاسییە ناسراوەکانی کالیفۆرنیا دژی ئەو گەلاڵەیە بوون، یەک لەوان بەرجەستەترین کۆنسێرڤالێستی کالیفۆرنیا و پارێزگاری پێشووی ئەو ئەیالەتە واتە رەیگان بوو کە بە گەلاڵەیەکی زۆر توندڕەوانەی لەقەڵەم دەدا. بەپێی راپرسییەکان مانگێک پێش ریفراندۆم هەژماری لایەنگران و دژبەرانی گەلاڵەکە یەکسان بوو و لە سەدا ٢٠ی دەنگدەرانیش هێشتا دوودڵ بوون. ئینجا سێ حەفتە پێش ریفراندۆمەکەی مانگی ژوەن (حوزەیران) ئیدارەی نرخاندنی پیتاکەکانی لۆس ئانجلێس راپۆرتی ساڵانەی خۆی بڵاو کردەوە و بەپێی ئەو راپۆرتە پیتاکی ماڵ و موڵک بە شێوەیەکی سەرسامکەر زیادی کردبوو. ئەم رووداوە لە ساتەوەختێکی گونجاودا قەوما و بوو بە هۆی تووڕەبوونی جەماوەر، [هەر بۆیە] گەلاڵەی ژمارە ١٣ دەنگی لە سەدا ٦٥ی دەنگدەرانی وەرگرت و پەسند کرا.

١٥٥: لیندۆن جانسۆنی سەرۆک کۆماری ئەمریکا (١٩٦٣-١٩٦٩) ئەم نازناوەی بڕیبوو Great society . بە بالای بەرنامە بەربڵاوەکانی خۆی لە رووبەری خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییەکاندا. ئەم بەرنامانە کە بە مەبەستی «شەڕکردن دژی هەژاری» بەڕێوە دەبران، کۆمەڵە خزمەتگوزارییەکی بەربڵاوی لە بەستێنەکانی فێرکاری، تەندروستی. کار و خانوو و بەرەدا پێشکەش بە هاووڵاتییان دەکرد. و.ف

دوابەدوای ریفراندۆمەکە لە پڕ هەموو شتێ بە سوودی کاربەدەستانی دەسەڵاتدار شکایەوە، جارویسی قەشمەر بوو بە بلیمەتێکی سیاسی؛ وێنەکانی لەسەر بەرگی هەردوو گۆڤاری *تایم* و *نیۆزویک* چاپ کرا و لەگەڵ سەرکردە سیاسییە بیانییەکانی وەک مارگارێت تاچێر و ژاک شیراکدا دیدار و کۆبوونەوەی کرد. ڕەیگان چەند حەفتەیەک دوای ریفراندۆمەکە داوای لە کۆماریخوازان کرد «دەنگدانی کالیفۆرنیا بۆ گەڵاڵەی ژمارە ١٣ بە ئاراستەی هەڵگیرساندنی ئاگری دژایەتیکردنی بەربڵاو لەگەڵ دەوڵەتی پڕ خەرج و دەسەڵاتخوازدا بە کار بهێنن». ئەوانیش بەگوێیان کرد و گەڵاڵەی ژمارە ١٣ بووە هۆی ئەوەی گەڵاڵەی کەمکردنەوەی ڕێژەی پیتاک بکەوێتە چەق و سەنتەری مانیفێستی کۆماریخوازانەوە. زۆرێ لە دیموکراتەکانیش بە باوەشی ئاوەڵاوە پێشوازییان لە پەیامی ئەو گەڵاڵەیە کرد. پارێزگاری لیبرالی کالیفۆرنیا، جێری براون، خۆی بە لایەنگری فاناتیک و شەشدانگی کەمکردنەوەی پیتاک ناوزەد کرد. لەکون و قوژبنی وڵاتدا سیاسەتمەداران کەوتنە خۆ و دەستیان دایە داڕشتنی گەڵاڵەی کەمکردنەوەی پیتاکەکان. بیل برادلی، کاندیدای حیزبی دیموکرات بۆ ئەنجومەنی سێنا لە ئەیالەتی نیۆجێرسی، کۆی بەرنامەکانی خۆی لەسەر ئەو بەڵێنە چڕ کردەوە کە هەوڵ دەدات ڕێژەی پیتاکەکانی دەوڵەتی فیدراڵ ٢٥ ملیۆن دۆلار کەم بکاتەوە. پێنج مانگ دوای پەسندکرانی گەڵاڵەی ژمارە ١٣ و لە نۆڤامبری (تشرینی دووەم) ١٩٧٨دا، ١٦ ئەیالەت بۆ دیاردیکردنی سیاسەتەماڵیاتییەکان ریفراندۆمیان بەڕێوە برد.

ئەڵبەت گەڵاڵەی ژمارە ١٣ کە دوای چوارساڵ یەکەم ریفراندۆمی کالیفۆرنیا بوو، میراتێکی گەورەی دیکەشی بەدواوە بوو. ئەم گەڵاڵەیە مێتۆدێکی سادە و سیحرئامێزی بۆ گۆڕینی سیاسەتەکانی دەوڵەت خستە بەردەست، مێتۆدێک کە پێچەوانەی پرۆسەی پڕ لە کۆسپ و هیواشی ئەو دەم بوو. ئایا باشتر وا نییە لەباتیی لەسەر کار لابردنی هەژمارێکی زۆر لە نوێنەران لە ڕێی دەنگدانەوە یاکوو لابیکردن بۆ پەسندکردنی گەڵاڵە و دەرکردەیەک، خۆمان راستەوخۆ یاساکان دابڕێژین؟ تا حەفتاکانیش هەژماری ریفراندۆمەکان هەر زیادی ئەکرد بەڵام دوای ١٩٧٨ وەک ئاگرەکەی ڕەیگان هەموو شوێنێکی گرتەوە. لە شەستەکاندا بڕیاردان لەسەر ٨٨ بابەت سپێردرایە خەڵک و بۆ خۆیان راستەوخۆ [لەو بابەتانەدا] یاساکانیان داڕشت. ئەم ڕێژەیە لە حەفتاکاندا گەشتە ١٨١ و لە هەشتاکاندا بەرز بوویەوە بۆ ٢٥٧ بابەت. تاکوو دەیەی ١٩٩٠ ڕێژەی یاسادانانی راستەوخۆ گەشتە ٣٧٨ جار، واتە نزیکەی پێنج قات بوویەوە. تەنیا لە ساڵی ٢٠٠٠دا دەنگدەران بۆ ٢٠٤ بابەت یاسایان داڕشت کە هەموو شتێکی دەگرتەوە، لە تەندروستی و دەوا و دەرمانەوە بگرە بۆ ریفۆرمکردن لە [سیستەمی] فێرکاریدا یان مافی هێمۆسێکسواڵەکان[١٥٦] و خۆکوشتن بە یارمەتیی پزیشک[١٥٧].

---

156. Hemosexuals

ئایا ئەم میتۆدە توانیویەتی سەرکەوتوو بێ؟ لەم دوو دەیەی دواییدا بەردەوام میکانیزمەکانی ریفراندۆم، یاسادانانی راستەوخۆ و لەسەرکارلابردنی کاربەدەستانی هەڵبژێردراو بەدەنگی خەڵکمان ئەزموون کردووە.[١٥] بێگومان بە ئاسانی دەتوانین ئاوڕێک لە دانە دانەی ئەو بابەتانە بدەینەوە کە بە رواڵەت خەڵک بەدروستی دەنگیان بۆ داون و [ئینجا] بڵێین: «ئەم سیستەمە گەلێ باشترە، چونکوو ئاکامی باشی لێ کەوتۆتەوە؛ قەت پەرلەمان ئەم یاسایەی پەسند نەدەکرد». لەبەر ئەمەیە لەم چەند دەیەی دواییدا راستگەراکان ئاوا شەیدای یاسادانانی راستەوخۆ ببوون، کێ حەز لە کەمبوونەوەی پیتاکەکان ناکات؟ بەڵام بڕیاردان لەسەر گۆڕانکارییەکی سیستەمیک لەبەر رۆشنایی ئاکامی تاقەیەک نموونەی یاسادانانی راستەوخۆدا کارێکی گەمژانەیە. بیرمان نەچێ ئەگەری ئەوەش دەچێ کە دەنگدەران دەنگ بۆ چەندەها شتی دیکەیش بدەن کە قەت نەتوانین قبووڵیان بکەین. چەپگەراکان سەرکەوتوو بوون و لە ریفراندۆمەکانا ئامانجەکانی خۆیان بەرەوپێش بردووە. لە بەرانبەردا کۆنەپارێزان لە پیاچوونەوەیەکی گاڵتەئامێزدا بۆچوونی خۆیان دەربارەی کالیفۆڕنیا گۆڕیوە. لە سەردەمی نیکسۆن و رەیگانەوە کە سەردەمی سەرکەوتنی کۆنەپارێزان بوو لەم ئەیالەتەدا، راستگەراکان ئەوەیان بە شتێکی ئاشکرا و روون دەزانی کە کالیفۆڕنیا پێشەنگی نیشتمانە و ریفراندۆمەکانی دەتوانن ئاسۆی گۆڕانکارییەکانی دواڕۆژمان نیشان بدەن. بەڵام ئێستە کە زۆرینەی لیبرال جڵەوەی دەسەڵاتی کالیفۆڕنیایان گرتۆتە دەست و وردە وردە سیاسەتە دڵخوازەکانی خۆیان دادەڕێژن و پەسندی دەکەن، کۆنسێرڤاتیستەکان پێیان وایە پڕحەشیمەترین ئەیالەتی ئەمریکا لە راستیدا مەملەکەتێکی سەیر و سەمەر و خولیاییە و لەئەمریکا دواکەوتووە. ئێستە لە باوەڕی کۆنەپارێزاندا ریفراندۆمەکانی کالیفۆڕنیا هێمای رابردوون. [١٦] بەڵام لەگەڵ بەردەوامبوونی رەوتی سەرکەوتنی لیبراڵەکان لە ئەیالەتەکانیتردا، رەنگە کۆنەپارێزان ئەو پرسیارەیان لا بورووژێ کە بۆچی لە سەرەتادا ببوونە لایەنگری پرۆسەی سەیری یاسادانانی راستەوخۆ؟ لەولاشەوە لیبراڵەکان کە هەر لە کۆنەوە رقیان بوو لە یاسادانانی پۆپۆلیستی، وردە وردە تێدەگەن کە شەیدای ریفراندۆمن؛ ئەڵبەت تا ئەو دەمەی وا دۆخەکە دیسان وەردەسووڕێتەوە[١٥٨].

---

157. Euthanasia

١٥٨ . لە هەڵبژاردنە ئەیالەتییەکانی ساڵی ٢٠٠٤دا کاندیدای کۆنسێرڤاتیستەکان واتە ئارنۆڵد شوارتزێنگێرسەرکەوتنی بەدەست هێنا و بەم شێوەیە ئەندامێکی حیزبی کۆماریخواز بوو بە پارێزگاری کالیفۆڕنیا. و.ف

ڕەنــگە کەســانێ بڵــێن ریفرانــدۆمەکان لانــیکەم کــۆمەڵە باسوخواســێکیان ورووژانــدووە کە دەستەبژێرانی سیاسی خۆیانی لێ نادەن، بەڵام لە ڕاستیدا وا نییە. بۆ وێنە ئاوڕێک لە [پرسـی] پیتاک بدەنەوە. ڕەنگە گەڵاڵەی ژمارە ١٣ بووبێتە هۆی ئەوەی کەمکردنەوەی ڕێژەی پیتـاک زووتـر بچێتە نێو بەرنـامە کـارییە نیشـتمانییەکانەوە، بەڵام ئەم ڕەوتە هەر لە هەمـان ئەو سەردەمەشـەوە کەوتبــووە ڕۆژەڤەوە و سیاســەتمەدارانی ســەرقاڵی خــۆی کردبــوو. نیشــانەکانی نائومێــدبوونی ئـەمریکاییەکان لە دەوڵەتـی گەورە لە کۆتـاییی حەفتاکـانەوە خـۆی نیشـان دا و ئەوان لە هەمـوو ئاستەکاندا دەنگیان بۆ سیاسەتمەدارانی کۆنسێرڤاتیست دەدا. لە کۆتاییی حەفتاکاندا هیچ بابەتێک بە قەدەر پرسـی پیتـاک لە سیاسـەتی ئـەمریکادا ڕەنگدانەوەی نەبـوو، ئەم بـابەتە گەلـێ زیـاتر لە سەرە دووروودرێژەکانی بەردەم بەنزینخانەکان، قەیرانی ئاوسان[159]، ڕاپەڕینە کولتوورییەکـانی دەیەی ١٩٦٠ و تەنانەت بگرە زیاتر لە مەترسیی داگیرکاریی[160] سۆڤییەت کەوتبووە ڕۆژەڤەوە.

یەک لە ڕاپرسیکەران بە ناوی ریچارد وۆرتلـین دەڵـێ: »تەنیـا لە سـەردەمی شـەڕی ڤیەتنامـدا جەماوەر بەم شێوەیە لەسـەر بـابەتێکی تاقـانەی هـاوبەش چڕ ببـوونەوە»[١٧] هەرچەنـد گەڵاڵەی ژمــارە ١٣ هێزوبڕســتێکی باشــی بەخشــییە پــرۆژەی کەمکــردنەوەی پیتاکەکــان، بەڵام حیزبــی کۆماریخواز پێش ئەم گەڵاڵەیەش سـەودای ئاوەهـا ئامـانجێکی لەسـەردا هەبـوو و دیموکراتەکـانیش دەترسان لەم بابەتەدا تووشی کێشە بن و [هەڵوێسـتی] ڕای گشـتیش بەرانبـەر بەم بـابەتە ڕوون و ئاشکرا بوو. ڕەنگە تەنانەت ئەگەر ئەو گەڵاڵەیەش نەبایەت کەمکردنەوەی پیتاکەکان بە هەمان ئەو خێراییە بەرەوپێش چووبا.

پێـوەرێکی باشـتر بـۆ نرخانـدنی یاسـادانانی ڕاسـتەوخۆ [وەڵامـدانەوەیە بەو پرسـیارە] کە ئایـا یاسـادانان لە ڕێگـای ریفرانـدۆمەوە ئیمتیـازێکی بە سـەر یاسـادانان لە ڕێگـای پەرلەمـانەوە هەیە؟ هەروەها ئەم سیستەمە نوێیەی دیموکراسیی ڕاستەوخۆ چ ئاسەوار و کاریگەرییەکی لێ کەوتۆتەوە؟ کالیفۆرنیـا باشـترین شـوێنە بـۆ گەڕان بەدوای وەڵامــی ئەم پرسـیارەدا. ئەزمـوونی کالیفۆرنیـا لە خستنە بەر ریفراندۆمی چەندەها بابەتی گچکە و مەزنـدا گشـتگیرترین ئەزمـوونە و لە زۆر لایەنەوە بەدیهــاتنی [ئایــدیای] دیموکراســیی ڕاســتەوخۆیە. جیـا لەمەش ڕەنــگە کالیفۆرنیـا ئــاڵاهەڵگری پێشـهاتەکانی بەردەممـان بێـت. کالیفۆرنیـا پڕحەشـیمەترین ئەیـالەتی ئـەمریکایە، ئـابووریی ئەم ئەیالەتە تێکەڵکردێکە لە وەرزێـڕی، ئـابووریی نـوێ و پیشەسـازییە نیـزامییە کۆنەکـان، کالیفۆرنیـا هەڵگری پێکهاتێکی حەشیمەتیی فرە ئەتنیکی، فرە ڕەگەزی، فرە ئایینی و تەنـانەت فـرە زمـانییە.

159. Inflation stagnation
160. Expansionism

له هەمووشی گرنگتر زۆر وەخت کالیفۆرنیا پێشەنگی ئەمریکا و له راستیدا جیهان بووه، ئەم ئەیالەته له تەکنۆلۆژیا، بەکارهێنان[161]، رەوته تازەکان، شێوازەکانی ژیان و بەتایبەت له رابواردنه گشتییەکاندا دەوری پێشەنگی گێڕاوه. یەکەم و کامڵترین دەرکەوتنی ئۆتۆمبیل لەم ئەیالەتەدا هاته دی، زنجیره شارۆچکەکان[162] لێرەدا گەشەیان سەند و هەر لێرەشدا بوو که رۆشتن بۆ هۆڵی وەرزش جێی کەلیسا رۆشتنی گرتەوه. هەروەها سەرجەم ئەو هێزه تەکنۆلۆژیک و ئایدیۆلۆژیکانەی زۆر کەسیان گەیانده ئەو قەناعەتەی دیموکراسیی راستەوخۆ شەپۆلی داهاتووه، زیاتر له هەموو شوێنێ لەم ئەیالەته بەربڵاوەدا سەریان هەڵدا - واته دیاردەگەلێکی وەک فەشەلهێنانی حیزبه سیاسییەکان، کارکردن له ماڵی خۆتدا [لەباتیی شوێنی کار]، تەکنۆلۆژیای نوێ و نەوەی ئینتەرنێتی.

جیا له سویسرا که نموونەیەکی سەیر و سەمەرەیه نەک پێشەنگ، کالیفۆرنیا کامڵترین و تەواوترین دەرکەوتەی دیموکراسیی راستەوخۆیه له دونیای ئەوڕۆدا و ئەگەر بێت و به راستی کالیفۆرنیا شەپۆلی داهاتوو بێت ئەوا ئەم داهاتوویەمان دیتووه و [بێگومان] داهاتوویەکی لێڵ و ناڕەوونه.

خەونی کالیفۆرنیا

کەس لەگەڵ واقیعدا بەشەڕ نایەت. له پەنجاکان و سەرەتای شەستەکاندا کالیفۆرنیا یەکێک بوو له بەدیسیپلینترین و رێکوپێکترین ئەیالەتەکانی ئەمریکا و ناوبانگێکی هەبوو هەموان ئێرەییان[163] پێ دەبرد. له سەر بەرگی یەکێک له ژمارەکانی ساڵی ۱۹٦۲ی *نیۆزویک* ئەم رستەیه نووسرابوو: «ئەیالەتی ژماره یەک»؛ گۆڤاری *تایم*یش ئاوای نووسیبوو: «کالیفۆرنیای گەشاوه و جوان»؛ له سەر بەرگەکەیشی نووسرابوو: «کالیفۆرنیا: ئەیالەتێکی ورووژێنەر». کالیفۆرنیا شتی ورووژێنەری گەلێ زۆر بوو. ئابوورییەکی گەشاوه و دەوڵەمەندی هەبوو و به دیاریکردنی رێژەیەکی مامناوەندی و گونجاو بۆ پیتاکەکان گەلێ خزمەتگوزاریی گشتیی زۆر سەرنجڕاکێش و دەست و دڵبازانەی پێشکەش [به خەڵک] کردبوو، له ئۆتۆبانەکان و سیستەمی پێشکەوتووی ئاودێریکردنەوه بگره تا دەگاته پۆلیسی کارا و چەندین و چەند پارک و باخی ئاژەڵانی سەرسامکەر. سیستەمی فێرکاریی کالیفۆرنیا که له جیهاندا بێوێنه بوو به گەورەترین سەرکەوتنی ئەم ئەیالەته دەهاته

161. Consumption
162. Conurbations
163. Jealousy

ئەژمار، لەم سیستەمەدا پرۆسەی پەروەردە و فێرکردن لە باخچەی ساوایانەوە دەستی پێ دەکرد و لە زانکۆ ئەیالەتییە پڕبایەخ و ناسراوەکانی کالیفۆڕنیادا دەگەشتە کۆتایی. دانیشتووانی کالیفۆڕنیا هێند سەرخۆش و ئاسوودە دیاربوون کە ببوونە هۆی زیزبوونی لەڕادەبەدەری رۆشنبیرانی دەڤەرە ساردوسڕ و وشکەڵاتووەکانی باکووری رۆژهەڵاتی ئەمریکا. (وودی ئالێن دەیوت: «هەموو ئەو خەڵکە سەرخۆش و بەکەڵک نەهاتووە»). بەڵام لای خەڵکانیتری دونیا کالیفۆڕنیای روو لە هەتاو، ئاسوودە و بە دیسیپلین، هێمای داهاتووی سەرسامکەری وڵاتە یەکگرتووەکان بوو. کالیفۆڕنیا [هەمان] خەونی ئەمریکایی بوو.

کالیفۆڕنیای ئەورۆ چیرۆکێکیتر دەژی. بەهاری ٢٠٠١ کالیفۆڕنیا نوقمی کوژانەوە و بڕانی کارەبا بوو، ئەم دیمەنە هێندستانی بیر دەهێنامەوە (لە راستیدا بڕانی کارەبا ناخۆشترین ئەزموونی سەردەمی منداڵیم بوو). ئەڵبەت دەربەندی سیلیکۆن[١٦٤] و هۆلیوود کەوتوونەتە کالیفۆڕنیاوە کە دوو سەنتەری مەزنی پیشەسازی و داهێنانی ئەمریکان. بەڵام ئەمە کەرتی تایبەتیی[١٦٥] کالیفۆڕنیایە. کەرتی دەوڵەتی[١٦٦] یان باشترە بڵێین کەرتی ژیانبەخشی دەوڵەتی، بە تەواوی هەلاهەلا بووە. هەموو ساڵێ دەوڵەتە ئەیالەتی و خۆماڵییەکان[١٦٧] هەوڵ دەدەن خۆیان لە قەیرانی دارایی بپارێزن. ئەو ئۆتۆبان (جووتساید) و شاڕێیانەی سەردەمانێ سەرچەشنی جیهان بوون [هەنووکە] بە راستی لە رووخاندن و داخرانی رێگاکان بۆتە دێوەزمە و لە هەمانکاتدا خەرجێکی قورسی بەسەر ئابووریدا سەپاندووە. لە پەنجاکاندا لە سەدا ٢٢ی بوودجەی کالیفۆڕنیا تەرخان ئەکرا بۆ کاروباری ژێرخانەکان[١٦٨] بەڵام ئەم رێژەیە ئێستە دابەزیوە بۆ لە سەدا کەمتر لە ٥ی کۆی بوودجە. پارکە گشتییەکان تەنیا بە بڕینەوەی پسوڵەی قورس درێژە بە ژیانیان دەدەن. سیستەمی فێرکاریی ئەیالەتی داڕووخاوە و قوتابخانەکان لە رووی بوودجە، پلەی وانەکان[١٦٩] و لێهاتوویی[١٧٠] قوتابییانەوە کەوتوونەتە خوارترین پلەی پۆلێنبەندییەکانی ئەمریکاوە.

سەرەڕای دووقاتبوونەوەی حەشیمەتی کالیفۆڕنیا، سیستەمی زانکۆ ئەیالەتییەکان نەیتوانیوە لە دە ساڵی رابردوودا تەنانەت تاقەیەک زانکۆی تازەیش بکاتەوە. کەچی لە هەمان کاتدا وەک چۆن رۆژنامەنووسی دێرین، پیتێر شراگ، لە کتێبە کاریگەرەکەیدا بە ناوی *بەهەشتی ونبوو* ئاماژەی پێ

---

١٦٤ . سەنتەری تەکنۆلۆژیای پێشکەوتووی کالیفۆڕنیا. و.ف

165. Private sector
166. Government sector
167. LocalGovernments
168. bases
169. Mark
170. Competence

داوه، له بیست ساڵی رابردوودا کالیفۆرنیا به ناچار بیست بەندیخانەی تازەی کردۆتەوە. گۆڤاری ئێکۆنۆمیست له ١٩٩٣دا ئاوەها ئەنجامگیرییەکی دا بەدەستەوە کە «سەرجەم سیستەمی دەوڵەتی کالیفۆرنیا شپرز و شێواوە». بەپێی راپۆرتی کۆنفرانسی بازرگانی و خوێندنی باڵا - کە بە بەشداریکردنی هەردوو حیزبەکە و بە ئامادەبوونی بەڕێوەبەرانی کۆمپانیاکان و بەرپرسەکانی پەروەردە و فێرکردن لە ١٩٩٦دا بەڕێوە چوو - ئەگەر گۆڕانکارییەکی بنەمایی روو نەدات «بە لەبەرچاوگرتنی کێشە روو لە پەرەکانی بواری هاتوچۆ، بەرزبوونەوەی تاوان و جینایەت و بشێوییە کۆمەڵایەتییەکان و، کۆچکردنی کۆمپانیاکان لەم ئەیالەتە، ئاستی ژیان[171] لەمەش زیاتر دادەبەزێ». ئەم راپۆرتە لە سەردەمێکدا نووسراوە کە ئاستی ئابووریی ئەمریکا لە بەرزترین پلەی سی ساڵی رابردوویدا بوو. باشترین بەڵگەش بۆ سەلماندنی دۆخی هیوابڕی کالیفۆرنیا هاودەنگیی هەردوو بەرەی چەپگەرا و راستگەرایە لەسەر ئەم بابەتە. راڤەکاری کۆنەپارێز، فرێد بارنێز، لە دووتوێی وتارێک لە گۆڤاری ویکلّی ستاندارد و هاوشێوەی بۆچوونەکەی شراگی لیبرال، پێی وایە دەوڵەتی ئەیالەتی ئیدی توانای راپەڕاندنی ئەرکەکانی خۆیی نەماوە: «کالیفۆرنیا پێگەی بەرزی [جارانی] لە دەست داوە، ئەیالەتێک کە دەوڵەتی هێند کارا و قوتابخانەکانی هێند دانسقە و بێوێنە و سیستەمی هاتوچۆ و گواستنەوەی هێند بە دیسیپلین بوو هەموان ئێرەییان پێ دەبرد».[١٨]

ناتوانین ریفراندۆم و یاسادانانی راستەوخۆ بە سەرچاوەی هەموو کێشەکانی کالیفۆرنیا لەقەڵەم بدەین. بەڵام بەشی هەرەزۆری شپرزەیی و شێواویی ئەم ئەیالەتە بەرهەمی [بەکارهێنانی] شێوازی زێدەڕۆیانەی دیموکراسییە کراوە و ناهیرارشیکەکەی بوو، سیستەمێک کە پشت بە حیزب نابەستێ و تێیدا یاسادانانی راستەوخۆ باوە. ئەو سیستەمە سیاسییەی کالیفۆرنیا بەرهەمی هێناوە زیاتر لە هەر کۆمەڵگایەکی شارستانی لە ئانارشیزمەوە نزیکە. ئاوڕێک بدەنەوە لە کاریگەرییەکانی شەپۆلی ئەم دواییانەی یاسادانانی راستەوخۆ [با لەم راستییە بگەن]. دوای پەسندکردنی گەڵاڵەی ژمارە ١٣، بە دەیان گەڵاڵەی دیکە لە ڕێگای ریفراندۆمەوە لەم ئەیالەتەدا پەسند کراوە، بۆ وێنە گەڵاڵەی ژمارە ٤ (کە سنوورێکی کۆنکرێتی بۆ خەرجە ئەیالەتییەکان دیاری دەکرد و نەیدەهێشت ئەو سنوورە ببەزێنێ)، گەڵاڵەی ژمارە ٦٢ (کە هەرجۆرە بەرزکردنەوەیەکی رێژەی پیتاکی دەبەستەوە بە دەنگی زۆرینەی رەهای جەماوەرەوە)، گەڵاڵەی ٩٨ (کە لە سەدا ٤٠ی بوودجەی ئەیالەتیی تەرخان دەکرد بۆ فێرکاری)، هەروەها گەڵاڵەی ٢١٨ (کە مەرجەکانی گەڵاڵەی ژمارە ١٣ی بەسەر نرخەکان و پیتاکە خۆماڵی

171. Quality oflive

و لۆکاڵەکانیشــدا گشــتاندووە). بەم پێــیە ئەنجــومەنی ئەیــالەتی لە ئاســت بــوودجەدا هــیچ دەســەڵاتێکی بــۆ نەمــاوەتەوە، چونکــوو بــۆ دابەشــکردنی بوودجەکــان ناچــارە بەپێــی بڕیــاری ریفراندۆمەکان و یاسـای فیـدراڵ بجـووڵێتەوە. ئەمێسـتا لە سـەدا ٨٥ی بـوودجە ئەیالەتییەکـانی کالیفۆرنیا لە کۆنترۆڵی ئەنجومەنی ئەیالەتی یـان پارێزگـاردا نەمـاوە ـ رەنـگە ئاوەهـا دۆخێـک لە وڵاتە یەکگرتووەکان و تەنانەت لە جیهانیشدا بێوێنە بێت. بەشی هەرەزۆری بوودجەی کالیفۆرنیا «لە پێشترەوە» دابەش کراوە و ئەنجـومەنی ئەیـالەتی تەنیـا لەسـەر پاشـماوەی لە سـەدا ١٥ی کۆی بوودجەکە دەسەڵاتی بڕیاردانی هەیە. لە کالیفۆرنیای ئەمڕۆدا دەسەڵاتی راستەقینە لە هـیچ شـوێنێکدا نیـیە، دەسـەڵات لە فەزادا بـڵاو بـۆتەوە، چونکـوو زۆربەی کاروبارەکـانی دەوڵەت لە رێگای کۆمەڵێ یاسا و بەرنامەی وشک و ناپراتیکییەوە بەڕێوە دەبرێن. شـراگ وتەنـی، وا دیـارە هەمــوو هیــوادارن «دەوڵەت وەک ماشــینێکی نیۆتــۆنی بەڕێــوە ببــرێ، [واتە] لە هەر چەشــنە کۆنترۆڵ یان دەنگ و بۆچوونێکی شیاو و جێی سەرنجی نوێنەرانی هەڵبژێردراو پارێزاو بێت. ئەم کارە نەتەنیا دیموکراسی دەگۆڕێ بۆ شتێکی گاڵتەجاڕ کە هیچی لە نموونە ئایـدیالەکەی نـاچێ، بەڵکوو بەجۆرێک لە جۆرەکان دەبێتە هۆی لە کۆنترۆڵ دەرچوونی دیموکراسی». [١٩]

سەرەڕای ئەوەی ریفراندۆمەکان جۆری هەکار و هەڵسوکەوتی سیاسەتمەداران دیاری دەکەن، بەمەشەوە هێشتا پێویستە ئەوان ئەم بڕیارە خەیاڵییانە بگۆڕن بۆ واقیع. یاساـدانانی راسـتەوخۆ ئەم پرۆسەیەی بە تەواوی تێک داوە، چونکـوو بەرپرسـایەتی دەخـاتە ئەسـتۆی سیاسـەتمەداران بەڵام دەســەڵاتیان پــێ نابەخشــێ. ئەزمــوونی ریفرانــدۆمی شــوێنەکانی‌تریش نیشــاندەری ئەو راستییەیە کە کێشەکە تەنیا تایبەت بە ئەیالەتی زێڕین نییە. بەپێی [بەڵگەنامەکانی] کۆنفرانسی شــارەوانییەکانی ئەیــالەتی کانتیکــات لە کــۆی ١٦٩ شــارەوانیی ئەم ئەیــالەتە ٧٢ شــارەوانی بوودجەی پێشنیاردراوی بەرپرسانی بەڕێوەبەرایەتیی شـارەکانیان بـۆ پەسـندکردن خسـتۆتە بەر ریفراندۆمەوە. لەم ٧٢ شارە ٥٢ شاریان بە ناچار سەرلەنوێ ریفراندۆمەکەیان بەڕێوە بردبۆوە کە زۆربەشــیان زیــاتر لە یەک جــار دووپاتیــان کردبــۆوە، چونکــوو بــوودجەی پێشــنیارکراو رەت کرابوویەوە و دەنگی نەهێنـابوو. بەپێـی زۆربەی ئەم ریفرانـدۆمانە بەرپرسـە خۆماڵییەکـان دەبـا رێـژەی پیتاکیـان کەم بکـردایەتەوە و لە هەمـان کاتـدا خزمەتگـوزارییە شـارییەکانیان پەرە پـێ بـدایەت. جەیمـز فینلـی، بەرپرسـی کاروبـاری یاسـاییی کۆنفرانسـەکە، دەڵێـت: «ئەگەر بـتهەوێ هەردووکی ئەم کارانە پێکەوە جێبەجێ بکەیت [بێگومان] دەبێ سیحرباز بیت».[٢٠]

لافاوی روو لە پەر و رۆژانەی دەسـتوورە پیرۆزەکـانی جەمـاوەر، جـۆرە چێشـتێکی مجێـوری یاساکانی پێک هێناوە کە [یاساکان] زۆربەیان پێچەوانە و دژی یەکترن و هیچ جۆرە باسوخواس،

وردبینی، تەبایی و پێکەوەسازانێکیان[172] تێدا نییە کە تایبەتمەندییەکانی پرۆسەی یاسادانانن. سروشتی وشکی «ئەرێ یان نە»ی ریفراندۆم وا دەکا وردەکارییەکان یان واقیعی پراتیکی هێند لە بەرچاو نەگیرێن. بۆ وێنە ئەگەر لە ساڵێکی دیاریکراودا لە باتیی لە سەدا ٤٠ی بوودجەی پەسندکراوی ریفراندۆم بۆ کاروباری فێرکاری و قوتابخانەکان باشتر و ئاقڵانەتر ئەوە بێت کە تەنیا لە سەدا ٣٦ی بوودجەی کالیفۆڕنیا بۆ ئەم کارە تەرخان بکرێ، [بێگومان] ئەگەر لەبەر ریفراندۆمەکە نەتوانین ئەم کارە ژیرانە ئەنجام بدەین، دوچاری خەسارێکی قورس دەبین.

یەکێکی‌دی لە پێشهاتە نەخوازراوەکانی بزووتنەوەی ریفراندۆم لەناوچوونی لۆژیکی وەڵامدانەوەیە کە سەردەمانێ لای سیاسەتمەداران و لە سیاسەتە دەوڵەتییەکاندا دەماندیت. دەنگدەرانی کالیفۆڕنیایی کۆلێکسیۆنێک[173] لە کۆت و بەند و مەرجگەلی بیزانسییان لە بەرانبەر پرۆسەی دانانی پیتاک و خەرجەکاندا کردۆتەوە و بەم شێوەیە دەسەڵاتی نرخاندنی هەڵسوکەوتی سیاسەتمەدارانیان لە خۆیان زەوت کردووە. دوای تەواوبوونی بوودجەی تەرخانکراو بۆ گەڵاڵەیەکی تایبەت، کەس نازانێ ئایا پەرلەمان بوودجەیەکی کەمی بۆ تەرخان کردووە یا ناوچە ئەیالەتییەکان زیاد لە ئەندازەیان خەرج کردووە، یاکوو ریفراندۆمە ئەیالەتییەکان دەستی بەستوون؟ بە لە بەرچاوگرتنی ئەوەی کە کالیفۆڕنیا لە ٥٨ مەڵبەند و ٤٤٧ شار و ٥٠٠٠ دەڤەری تایبەت پێک هاتووە، دەتوانین وێنای ئەو دۆخ شپرز و شێواوە بکەین کە هەر خۆی بە شێوەیەکی سروشتی و ئاسایی دێتە خۆلقان، چونکوو هەرکەسەو بەرپرسایەتی [ی کێشەکان] دەخاتە ئەستۆی کەسانی‌دی. بێگومان نەمان و سڕانەوەی دەسەڵات یەکانگیرە لەگەڵ نەمان و سڕانەوەی رێز و حورمەتدا. لە رووی رەزامەندیی گشتییەوە دەوڵەت و ئەنجومەنی ئەیالەتیی کالیفۆڕنیا لە نێو ئەیالەتەکانی ئەمریکادا خوارترین پلەکانیان بە دەست هێناوە. خەڵکی کالیفۆڕنیا سەرکردە هەڵبژێردراوەکانی خۆیان خەساندووە، کەچی پێیان سەیرە چما سەرکردەکانیان رێگا چارەیەک بۆ کێشەکانی ئەیالەت نادۆزنەوە!

بۆ وێنە ئاوڕێک بدەنەوە لەوەی کە دەوڵەتی کالیفۆڕنیا چۆناوچۆن دەیویست لە هەردوو پرسی کۆچبەریی نایاسایی و گەڵاڵەی پشتگیریکردنی کەمایەتییەکان بکۆڵێتەوە و لە بەرانبەردا دەوڵەتی فیدراڵ چۆناوچۆن هەوڵی خستنە رۆژەڤی پرسی ریفۆرمکردن لە یاساکانی دابینکردنی کۆمەڵایەتیی[174] دەدا. لەکالیفۆڕنیادا هەردوو بابەتەکە خرانە بەر ریفراندۆمەوە کە پرسی

172. Compromise
173. Collection
174. Socialsecurity

ریفـۆرمکردن له یاسـاکانی دابینکردنـی کۆمەڵایەتیـدا لە ڕێگـای پرۆسـەی یاسـادانانەوە گەشـتە ئەنجام و سەرکەوتنی بەدەست هێنا. بێگومان پیاچوونەوە بە یاساکانی دابینکردنی کۆمەڵایەتیدا ڕێگایەکی سەغڵەتتر و دوور و درێژتری دەبڕی. لایەنگرانی ئەو گەڵاڵەیە مەجبوور بـوون باسـەکە لە ڕووبەری نیشـتمانیدا بـکەنەوە و بـیخەنە گەڕ، [ئینجـا] لە هەردوو پەرلەمـانەکەدا دەنگـی پێویستی بۆ کۆ بکەنەوە و دواجـار کلینتـۆن ڕازی بە ئیمزاکردنـی بـکەن، کلینتـۆن دوای ئەوەی سێ جار گەڵاڵەکەی بۆ نێردرا ئینجا ئیمزای کرد. بەڵام لە دووتـوێی ئەم پرۆسـەیەدا - پرۆسـەی دیـالۆگ و وتـووێژ، هەنـاردن و هەنـاردنەوەی گەڵاڵەکە و پێکەوەسـازان و تەبـایی[175] - ڕێگـا چـارەیەک دۆزرایەوە کە هەردوو حیـزبەکە پشـتیوانییان لـێ دەکـرد و تیایـدا هەنـدێ لە داخوازییەکانی هەردوولا لە بەرچاو گیرابوو. ئەم ڕێگایە هەنگاو بە هەنگـاو و وردە وردەش هـاتە بەرهەم کە [بێگومان] بۆ گۆڕانکارییەکی گەورەی یاسـایی لە وڵاتێکـی مەزنـدا هەر دەبـێ ئاوەهـا میتۆدێـک پێـڕەو بکرێـت. هەر بـۆیە ریفۆرمیزاسـیۆنی یاسـاکانی دابینکردنـی کـۆمەڵایەتی پشتیوانییەکی سیاسیی بەربڵاوی کۆ کردەوە، لۆژیکاڵ و شـایانی بەرگریلێکـردن بـوو، دەرفەت و سەرچاوەی دارایی پێویست بۆ بەڕێـوەبردنی تەرخـان کرابـوو و بە شـێوەیەکیش بەڕێـوە بـرا کە [هـیچ جـۆرە] پەرچەکردارێکـی تونـدوتیژی لـێ نەکەوتەوە. ئێسـتە ئەم ریفۆرمـانە زۆر جـار بە سەرکەوتنێک [ی بەرچاو] لەقەڵەم دەدرێن و هەم کۆمـاریخوازانی کـۆنگریس و هەم کلینتـۆن بە یەکێ لە پڕ شانازیترین سەرکەوتنەکانی خۆیانی لەقەڵەم دەدەن.

ئەم نمـوونەیە بەراورد بـکەن بە گەڵاڵەی ژمـارە ١٨٧ (سـەبارەت بەکـۆچبەری) و گەڵاڵەی ژمارە ٢٠٩ (سەبارەت بە دابینکردنی ژیانی کەمایەتییەکان). گروپە ڕێکخراوەکان بە پشـتیوانیی هەندێ لە سیاسەتمەداران هەردوو بابەتەکەیان لە ژێر کۆنترۆڵی حیزبە سیاسییەکان و پەرلەمان دەرهێنا و بە بردنیان بۆ نێو پرۆسـەیەکی جیـاواز لە پرۆسـەی بـاوی سیاسـی، ململانێیەکـی پـڕ خەرجـی تێلەڤیزیۆنییـان خسـتە گەڕ. ئەوان [ململانێکەیـان] بـردەوە و هەردوو گەڵاڵەکە پەسـند کران و بوون بە یاسا. بەڵام ئەم کارە لە دەرەوەی پرۆسەی یاسادانان [واتە] بە بێ ئەنجامـدانی تەبایی و ڕێکەوتن و، بە بێ هیچ جۆرە لێکدانەوەیەک، گەشتە ئەنجام، هەربۆیە هەردوو گەڵاڵەکە دوژمنکاری و رقێکی گەورەیان خستەوە. سەرکەوتنی کۆماریخوازان لە [ململانێی] گەڵاڵەی ژمارە ١٨٧دا بەتەواوی بە بـاری پـێچەوانەدا شـکایەوە، چونکـوو بـوو بە هـۆی تۆمەتبابوونیـان بە ئەتیکێتی[176] وەک بەدڕەسەن، دژە پەنابەر و دژە کەمایەتی - ئەتیکێتی دژە کەمایەتی تۆمەتێکی

175. Compromise
176. Label

خـراپە و لە کالیفۆڕنیـا و، ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لە ناوچەکـانی‌تری ئەمریکایشـدا، مـرۆڤ بە سـەختی ئەتوانێ خۆی لەم تۆمەتە پاک بکاتەوە. ئەڵبەت ئەم دوو گەڵاڵەیە گەلێ خـراپیش داڕێژرابـوون، بە شێوەیەک کە لەو کاتە بەدواوە زۆربەی بەشەکانی گەڵاڵەی ژمارە ١٨٧ لە لایەن دادگاکـانەوە بێکـاریگەر خـراوە. وارد کـایەرلی، داڕێـژەری یەکەمـی گەڵاڵەی ٢٠٩، ئێسـتە دان بەو راسـتییەدا دەنێـت کە هەڵوەشـاندنەوە و داخسـتنی کاروبـاری پشـتیوانیکردن و دابینکردنـی ژیـانی کەمایەتییەکان دەبا هەنگاو بە هەنگاو جێبەجێ کرابا تاکوو زەبرێکی کەمتری لە سیستەم بدایە. تەنانەت ئەگەر لەگەڵ هەردوو گەڵاڵەکەشدا بین [نابێ ئەو راستییە پشتگوێ بخەین] کە میتـۆدی بەیاساکردنی ئەو گەڵاڵانە میتۆدێکی ساوا و کـاڵ و کـرچ بـوو و بە بـاری پـێچەوانەدا شـکایەوە. میتـۆدی دێـرین و سـەدان سـاڵەی یاسـادانانی پەرلەمـانی میتـۆدێکە پێویسـتی بە دیـالۆگ و قووڵبوونەوەیە، روانگەکانی حیزبی دژبەر لە بەرچاو دەگیرێ، تەبایی و رێکەوتنـی بـۆ دەکـرێ و بەم شێوەیە یاسایەک دێتە بەرهەم کە تەنانەت لای بەرهەڵسـتکارانیش بە یاسـایەکی لۆژیکـاڵ و شیاوی بەرگریلێکردن دێتە ئەژمار. کـاتێ پادشـاکان بە دەرکردنـی فەرمـان دەسـەڵاتیان بەڕێـوە دەبرد نەیانتوانی سیاسـەتێکی سـەرکەوتوو بـژین، [بێگومـان] ئەگەر خەڵـکیش هەر بەم میتـۆدە بجووڵێنەوە ناتوانن سەرکەوتن مسۆگەر بکەن.

ڕەنگە گەورەترین پارادۆکسی بزووتنەوەی ریفراندۆم و یاسادانانی راستەوخۆ هەڵگەڕێتەوە بۆ پێوەنـدیی کتـوپڕ و چـاوەڕواننەکراوی لەگەڵ پـارەدا. دیموکراسـیی راسـتەوخۆ کە سـەرەتا بە مەبەستی سڕینەوەی ئاسەوارە نەگونجاوەکانی کۆمپانیا گەورەکان لەسەر سیاسـەتەکانی دەوڵەت هاتە ئافراندن، [ئێستە] گۆڕدراوە بـۆ گۆڕەپـانێکی جیـاواز و تەنیـا دەوڵەمەنـدترین کەسـەکان و گـروپە خـاوەن بەرژەوەنـدییەکان دەوری تێـدا دەگێـڕن. ئەگەر بڕیـاریش بـێ گەڵاڵەیەک بگـاتە قۆناغی ریفراندۆم پێویستە هاوشێوەی سیاسـەتمەداران بخـرێتە نێـو ململانێکـانی هەڵبـژاردنەوە. بەرلە هەر شـتێ پێویسـتە گەڵاڵەکە دابڕێژرێـت و بیچمبەنـدی بکـرێ کە ئەم کـارە بە شـێوەی ئاسایی پێویستی بە راوێژکاریی سیاسی هەیە و دەبێ لە لایەن گروپە توێژەرەکان و ئەکیپێک لە یاسازانانەوە تاوتوێ بکرێت. ئینجا دەبێ بخرێتە بەر ریفراندۆمەوە. بۆ ئەم مەبەستەش دەبـێ لە مـاوەیەکی کورتـدا ئیمزایەکـی زۆر کـۆ بکـرێتەوە. کە بـۆ ئاوەهـا کارێـک لە نزیـک بە هەمـوو نموونەکاندا پێویستە پەنا ببەینە بەردەم خزمەتگوزارییەکانی کۆمپانیا پسپۆڕەکانی کۆکردنەوەی ئیمزاوە. (کە بە زمانێکی نیوە شۆخی و نیوە جیدی بە «کۆمەڵەی یاسادانەری ـ پیشەسـازی» ناوبانگیـان دەرکـردووە). پاشـان دەبـێ رەزامەنـدی و قەنـاعەتی خەڵـک بە دەسـت بهێنـین و گەڵاڵەکەیان پێ بقەبووڵێنین کە بۆ ئەمەش پێویستە دیسان پارەیەکی زۆرگەورە بـۆ بانگەشـە و

پڕوپاگەندە تەرخان بکەین. دواجار کۆی ئەو بڕە پارەی بۆپەسندکردن یان دژایەتیکردنی گەلاڵەکانی ریفراندۆم سەرف دەکرێ لەگەڵ بڕەپارەی سەرفکراوی کاندیداتۆرەکان بۆ هەڵبژاردنەکانی پەرلەماندا هاوتەریب و چۆنیەک دێتەوە، کەچی زۆرجار تۆمەتی گەندەڵی، زیاتر ئاراستەی کاندیداتۆرەکان دەکرێ [تاکوو ریفراندۆم]. دەیڤید برۆدێر لە کتێبی *داخرانی دیموکراسی: یاسادانانی ڕاستەوخۆ و هێزی پارە*دا ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە کە لە دووتوێی پرۆسەی یاسادانانی ساڵانی ١٩٩٧ و ١٩٩٨دا لەسەرانسەری ئەمریکادا زیاتر لە ٢٥٧ میلیۆن دۆلار خەرجی ریفراندۆمەکان کراوە، واتە زیاتر لە یەک بە سێی ئەو ٧٤٠ میلیۆن دۆلارەی لە لایەن سەرجەم کاندیداتۆرانی ئەنجومەنی نوێنەران و سێناوە خەرج کراوە. لە کالیفۆڕنیا تەنیا لە ١٩٩٦دا زیاتر لە ١٤١ میلیۆن دۆلار بۆ یاسادانانی ڕاستەوخۆ خەرج کراوە، کە بە بەراورد لەگەڵ خەرجەکانی کاندیداتۆرەکانی ئەنجومەنی ئەیالەتیدا لە سەدا ٣٣ زیاتر خەرج کراوە، کەچی زۆر بە خراپیش باسی ئەو کاندیداتۆرانە دەکرێت.

دەرئەنجامی تێکەڵبوونی بڕە پارەیەکی زۆر بە پرۆسەی یاسادانانی ڕاستەوخۆ بە شێوەیەکی دڵتەزێن هاوشێوەی هەمان ئەو دۆخەیە کە ئێستە لە ئەنجومەنی یاسادانانداندا ڕوو دەدات: گرووپە خاوەن بەرژەوەندییە ڕێکخراوەکان بە کەڵکوەرگرتن لە پشتیوانییەکی گەورەی دارایی، پارێزگاری لە پێگە [و بەرژەوەندیی] خۆیان دەکەن. بۆ وێنە کاتێ گرووپە کارییەکان[177] گەلاڵەی «پارێزگاریکردن لە چێکی[178] مووچە» یان خستە بەر ریفراندۆمەوە، سەندیکا کرێکارییەکانی کالیفۆڕنیا یەکیان گرت و فەشەلیان پێ هێنا. سەندیکاکانی مامۆستایان نەیانهێشتووە هیچکام لە ریفراندۆمەکان سەبارەت بە کۆپۆنی قوتابخانەکان سەرکەوتن بەدەست بهێنێ کە بۆ نموونە دەتوانین ئاماژە بدەینە هەر سێ ریفراندۆمەکەی ساڵی ٢٠٠٠ کە پشتیوانییەکی دارایی گەورەیشیان لە پشت بوو. لە ئەیالەتەکانی میزۆری و ئۆرگۆندا هاوپەیمانییە بازرگانییەکان کە بە پارە و سەرمایەی زۆر تەیار کراون و بە ڕیز نازناوی «پارەی پیتاک هی سیاسەتمەداران نییە» و «پارەی پیتاکدەران[179] بە سەدەقە مەدەن بە سیاسەتمەداران» یان بۆ خۆیان هەڵبژاردبوو، هەر هەموو ریفراندۆمەکانیان کە لەسەر دابینکردنی سەرچاوە داراییەکانی ململانێکانی هەڵبژاردن بەڕێوە دەچوون، بە جیاوازییەکی زۆرەوە فەشەل پێ هێنا. بەڵام ئەم ڕووداوە هەڵگری شتێکی تازەیشە. هاوکات لەگەڵ ڕوولەگەشەبوونی گرووپە خاوەن بەرژەوەندییە

177. Works Group
178. Check
179. Tax. Payers

[زۆر] دەوڵەمەندەکان لە سەردەمی دیموکراسیی راستەوخۆدا، پرۆسەی یاسادانانی راستەوخۆ کاراکتەرێکی چاوەڕواننەکراوی دیکەیشی تێکەڵ بە مەیدانی سیاسەت کردووە: میلیاردێری سیاسەتداهێن. جۆرج سۆرۆس (سەرمایەگوزار)، ریچارد دیڤۆس (لە دامەزرێنەرانی کۆمپانیای ئاموی)، تیمۆتی دراپێر (سەرمایەگوزار)، پاڤێڵ ئالێن (لە دامەزرێنەرانی مایکرۆسافت) و چەندەها کەسی دیکە لە ریزی ئەو کەسانەدان کە لە سەرانسەری ئەمریکادا پرۆسەی یاسادانانی راستەوخۆیان بە ئاراستەی پەسندکردنی بابەتە دڵخوازەکانی خۆیاندا خستۆتە گەڕ. بە بارێکدا ناتوانین بە ئاسانی لۆمەیان بکەین: ئەوانیش وەک هەموو کەسێکیتر خاوەن روانگەی سیاسیی تایبەت بە خۆیانن و ئەوەی پێیان دروستە ئەنجامی دەدەن. بەڵام سەدەیەک لەمەوپێش کە سەرکردەکانی بزاڤی پێشکەوتووی دیموکراسیی راستەوخۆ بە مەبەستی سەندنەوەی دەسەڵات لە سەرمایەدارە دڵڕەقەکان ئەو بزاڤەیان خستە گەڕ، ئایا قەت بە مێشکیاندا دەهات رۆژێک لە رۆژان گروپە خاوەن بەرژەوەندییە بەهێزەکان و میلیاردێرە سیاسەت داهێنەکان جڵەوەی ئەم سیستەمە بگرنە دەست؟

ریفراندۆم و یاسادانانی راستەوخۆ بۆتە هۆی خێراتربوونەوەی پرۆسەی سەندنەوەی دەسەڵات لە سیاسەتمەداران و ئەسپاردنی بە «خەڵک»، بەڵام [ئەم کارە] هەمیشە لە رێگای دەستەیەک لە راوێژکاران، لۆبییەکان، راپرسیکەران و چالاکانەوە بەڕێوە براوە کە رۆژ لە دوای رۆژ زیاتر پەرە دەسێنێ و گەورە دەبێتەوە. ئێمە لەژێر ناوی دیموکراسیدا چینێکی تازە لە دەستەبژێرانی زۆر بەهێزمان بەرهەم هێناوە. بەو پێیەش کە پێناسەی دەوڵەت گۆڕدراوە بۆ ژیانکردنی هەمیشەیی لە نێو ململانێکانی هەڵبژاردندا، چالاکی و کاریگەریی ئەم دەستەبژێرانەش قەت دوایی نایەت. هەرچی ئەم شۆڕشە گەشە و نەشەیەکی فرەتری بووبێ دامەزراوەکانی دیموکراسیی نوێنەرایەتیش[180] پاشەکشێیەکی زیاتریان کردووە: کۆنگرێس، سیاسەتمەداران، حیزبە سیاسییەکان، رێکخستنە ئیدارییەکان و، خودی دەوڵەت. دەستەبژێرانی نوێ بە بەراورد لەگەڵ دەستەبژێرانی کۆندا کۆت و بەند و سنووری کەمتریش لە بەردەم خۆیاندا دەبینن. حیزبی سیاسیی کۆن لەسەر بنەما و نەریتێکی فەلسەفی رۆ نرابوو و وەڵامدەر و لە بەردەستدا بوو - واتە دامەزراوەیەکی گشتاسایی[181] بوو، بەڕێوەبەرانی لای خەڵک ناسراو بوون، چالاکییەکانی ئاشکرا بوو و دەبا ئاگایان لە ناو و ناوبانگی خۆیان هەبایە. بەڵام کێ چاودێری بەسەر راوێژکاران، کۆکەرانی یارمەتیی دارایی، راپرسیکەران و لۆبییەکاندا دەکات؟ هەنووکە سیاسەتی

180. Representative democracy
181. Pseudo public

ئه‌مریکا که‌وتۆته‌ ژێر کۆنترۆڵی ئه‌م گروپانه‌وه‌. ئێمه‌ به‌ راگه‌یاندنی شه‌ڕ له‌ دژی ده‌سته‌بژێر سالاری (باڵاده‌ستیی ده‌سته‌بژێران/ elitism) سیاسه‌تێکمان به‌رهه‌م هێناوه‌ له‌سه‌ر بنه‌مای ده‌سته‌بژێرانی شاراوه‌ دامه‌زراوه‌، ئه‌مانه‌ که‌سانێکن به‌رپرسیار و وه‌ڵامده‌ر نین و زۆربه‌ی کات هیچ گرێدانێکیان به‌ به‌رژه‌وه‌ندییه‌ گشتییه‌ گه‌وره‌تره‌کانه‌وه‌ نییه‌. سه‌رچاوه‌ی گۆڕانی کۆمه‌ڵگای ئه‌مریکا ده‌گه‌ڕێته‌وه‌ بۆ فه‌شه‌لهێنانی ده‌سته‌بژێران و دامه‌زراوه‌ سوننه‌تییه‌کانی ئه‌مریکا، ئه‌مه‌ ته‌نیا ده‌سته‌بژێران و دامه‌زراوه‌ سیاسییه‌کان نین که‌ فه‌شه‌لیان هێناوه‌ به‌ڵکوو ده‌سته‌بژێران و دامه‌زراوه‌ کولتووری و ئابووری و مه‌زهه‌بییه‌کانیش هه‌ر به‌م ده‌رده‌ چوون. له‌ به‌شی داهاتوودا له‌م چیرۆکه‌ ده‌دوێین.

بەشی شەشەم

مەرگی ئۆتۆریتە

پاییزی ساڵی ٢٠٠٠ بانکی «چێیس مەنهەتەن» لەگەڵ «جی.پی. مۆرگان»دا تێکەڵ بە یەک کران. وەک هەموو تێکەڵکردنێک لە راستیدا ئەمجارەش کۆمپانیایەک دەستی بەسەر کۆمپانیاکەی دیکەدا دەگرت؛ چێیس، مۆرگانی کڕیبوو. لە یەکەم روانینـدا ئەم تێکەڵکردنەش رێک وەک هەموو مامەڵەیەکی دیکەی نێوان کۆمپانیاکان وا بوو - ئەڵبەت مامەڵەیەکی گەورە - هەروەها وەک بەشێ لە هەراوزەنا شاراوەکانی ئەو سەردەمە پڕ شەڕوشۆڕە دەکەوتە بەرچاو. [بەڵام] لە راستیدا ئەم تێکەڵکردنە خاڵێکی وەرچەرخان[١٨٢] بوو لە سەرمایەداریی ئەمریکاییدا و چیرۆکی دوا لەناوچوونی واڵستریتی دێرین و سەرکەوتنی تەکووزییەکی[١٨٣] نوێی دەگێڕایەوە.

بانکی مۆرگان - نازناوی جی.پی. مۆرگان - لە زۆربەی ساڵانی سەدەی بیستەمدا گرنگترین بانکی ئەمریکایی بوو. لە زۆربەی قەیران و بشێوییەکانی کۆتاییی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستی بازاڕە داراییەکانی ئەمریکادا، ئەم بانکە دوا رێگاچارەی ئابووریی ئەمریکا بوو و بە پێشکەشکردنی قەرز[١٨٤] ئەرکەکانی خۆی رادەپەڕاند و تا ١٩١٣ کە بانکی ناوەندیی ئەمریکا ئەو ئەرکەی گرتە ئەستۆ مۆرگان درێژەی بەو کارە دەدا. مۆرگان لە هەڵبژاردنی کڕیارەکانیدا[١٨٥] گەلێ سەختگیر بوو و کۆی کاروبارەکانی لەسەر بنەمای ئەم سەختگیرییە دارشتبوو، بە شێوەیەک کە نزیک بە هەموو خزمەتگوزارییەکانی خۆی تەنیا پێشکەش بە دەوڵەتەکان، کۆمپانیا فرەنەتەوەییە گەورەکان و کەسانی زۆر زۆر دەوڵەمەند دەکرد. ران چێرنۆ کە مێژووی ئەم بانکەی نووسیوەتەوە لە کتێبەکەیدا دەڵێت: «سەردەمانێک حسێبە بانکییە شەخسییەکانی[١٨٦] بانکی مۆرگان وەک پێناسەی ئەندامێتی لە

182. Milestone
183. Order
184. Loan
185. Customer
186. Personalbank account

ئاریستۆکراسیی ئەمریکاییدا وا بوو». لە راستیدا ئەم بانکە لێکچوونێکی زۆری لەگەڵ کلوپدا[187] هەبوو، ئەمەش شتێکی فۆرماڵیتە و بە رواڵەت نەبوو بەڵکوو کلیلی سەرەکی و یەکەمی سوودە گەورە و مەزنەکانی ئەو بانکە بوو. سەرۆک و بەرپرسیارانی مۆرگان پێوەندییەکی چڕوپڕ و نزیکیان لەتەک کۆمپانیا ناسراوەکان و هەروەها دەوڵەتە بەهێزەکاندا دروست کردبوو و لە هەموو ئاستەکاندا پێوەندییەکی شەخسیی توندوتۆڵیان لەگەڵ دامەزراندبوون. کاتێ لە ١٩١٢دا یەک لە کۆمیتەکانی کۆنگرێس سەبارەت بە شێوازی کاروباریان پرسیارێکی ئاراستەی جی.پییەرپۆنت مۆرگان کرد لە وەڵامدا وتی لەسەر ئەو باوەڕەیە کە بنەما و بنەڕەتی متمانە[188] «بەرلەوەی پارە یان ماڵوموڵک یان هەر شتێکیتر بێت... کەسایەتییە... ئەگەر باوەڕ و متمانە بە کەسێک نەکەم تەنانەت هەموو دونیای مەسیحییەتیش ببنە کەفیلی ناتوانێ پارەم لێ وەربگرێ».[١]

لە لایەکیترەوە *نیۆیۆرک تایمز* وتەنی، کولتووری چێیس مەنهەتەن کولتوورێک بوو کە «زیاتر بەرهەمی کۆڵان و بازاڕەکانی نیۆیۆرک بوو و زۆر دوور بوو لە فیز و دەماری مۆرگانییەکان». چێیس کە خاوەن مێژوویەکی گەش و رووناک بوو لە نەوەدەکانەوە گۆڕدرا بۆ کۆمەڵە بانکێکی شپرز و کەمبایەخ. ئەم بانکە زیاتر لە رووبەرە کەمبایەخەکانی بازاڕدا چالاک بوو، واتە لە رووبەری وەک قەرزی[189] خانووکڕین، قەرزی ئۆتۆمبیل و حسێبی بچووکی بانکیدا کاری دەکرد. بەڵام رۆژ لەدوای رۆژ داهاتەکانی پێشکەشکردنی خزمەتگوزاری بە جەماوەری خەڵک زیاتر و زیاتر پەرەی دەسەند. لە هەشتاکانەوە وردکردنەوەی قەرزە گەورەکان بۆ قەرزی بچووک بچووک و پێشکەشکردنی بە سەرمایەگوزارە ئاساییەکان بوو بە میتۆدێک بۆ کۆکردنەوەی سوود و داهاتی گەورە. لەم بازاڕە نوێیەدا میتۆدگەلی داخراو و سەختگیرانە هێند بەکەڵک نەبوون. جی.پی. مۆرگان هەوڵیدا خۆی لەگەڵ ئەم دونیا روو لە سەرهەڵدانەدا بگونجێنێ، بەڵام دواجار دۆڕا و شکستی خوارد. بە واتای گۆڤاری *تایمز*، «لە دونیایەکی داراییدا کە دەسەڵات لەدەستی جەماوەردایە نەک لەدەستی چینەکاندا، ئیدی بانکی مۆرگان بەو جۆرە سیاسەتە تایبەتییانەوە بێمانا و بێکاریگەرە».[٢] بۆ تێگەییشتن لە مەزنایەتیی ئەو شۆڕشەی دونیای داراییی ئەمریکای تەنیوە با ئاوڕێک بدەینەوە لەو راستییەی کە لە نەوەدەکاندا بازاڕی جی.پی. مۆرگان لە هەموو بانکەکانی واڵستریت پڕبایەختر بوو و دە قاتی بازاڕی سیتی بانک بەها و بایەخی هەبوو، [بەڵام] تەنیا دوای دە ساڵ بایەخی بازاڕی مۆرگان دابەزی بۆ یەک بە دەی سیتیکۆرپ. هۆکاری سەرکەوتن و بەدەستهێنانی پلەی بەرزتر لە لایەن سیتیکۆرپەوە دەگەڕایەوە بۆ ئەوەی کە سەن فۆرد

---

187. Club
188. Credit
189. Loan

ویلّی سکرتێری سیتیکۆرپ، کۆمپانیاکەی گۆڕی بۆ کۆمەڵەیەکی[190] ماڵی کە هاوکات هەم کاروباری داراییی بەرز و گەورەی رادەپەڕاند هەم کاروباری داراییی جەماوەری.

بۆ شیکردنەوەی ئەوەی کە دیموکراتیزاسیۆن چۆناوچۆن کۆمەڵگای ئەمریکای گۆڕیوە و ئەم گۆڕانە لە رووبەرێکی رووتی سیاسیدا قەتیس نەماوە و گەلێ سەرتر لەو رووبەرەی گرتۆتەوە ـ کە بابەتی ئەم بەشەی کتێبەکەیە ـ باشتر وایە لە بازاڕە داراییەکانەوە دەست پێ بکەین. ئەم پیشەسازییە لە بنەوە گۆڕدراوە و زۆربەی ئەمریکاییەکان و بە دەیان میلیۆن کەسی لە دەرەوەی ئەمریکادا خستۆتە ژێر کاریگەریی خۆیەوە. هەرکەس خاوەن حسێبی خانەنشینی بێ ئەوە دەزانێ کە لەوڕۆدا سەرجەم بازاڕی کاروباری دارایی لەسەر بنەمای فرۆشتنی بەرهەمەکانی[191] بە کەسانی وەک ئەو راوەستاوە. هەرکەس بینەری کەناڵی CNBC بێت ـ کەناڵێکی تێلەڤیزیۆنیی کابلییە[192] کە لەسەر شێوازی کێبەرکێ و یارییە وەرزشییەکان راپۆرت و دەنگوباسی بازاڕە داراییەکان بڵاو دەکاتەوە ـ باش دەزانێ کە بازاڕی بوورس[193] ئێستە خوی لەگەڵ سەرمایەگوزارە ئاساییەکاندا رێک دەخات. ئێستە گەورەترین سەرمایەگوزارییەکانی بازاڕی بوورس و قەواڵەی قەرز[194] هی بنەماڵەی پاشایەتیی سعوود یان بانکێکی سویسرایی نییە، بەڵکوو هی سندووقی خانەنشینیی مامۆستایانی زانکۆ و فەرمانبەرانی رێکخراوە نادەوڵەتییەکانە (TIAA – CREF). یەکێ لە پۆپۆلیستەکانی ئەیالەتە باشوورییەکان بە ناوی هیوی لانگ رایگەیاند کە «هەموان پاشان». ئەڵبەت بە تەواوی ئاوەهای لێ نەهاتووە بەڵام لە بەستێنی ئابووریدا هەموان، پادشا بن یان خەڵکی ئاسایی، بوونەتە سەرمایەدار.

ئاسەوارەکانی شەپۆلی دیموکراتیک تەنیا بە کاروباری داراییەوە نەوەستاوە؛ ئەم شەپۆلە چەندەها رووبەر و رەهەندی دیکەی کۆمەڵگای ئەمریکایشی خستۆتە ژێر کاریگەریی خۆیەوە ـ بازرگانی، ماف و یاسا، پزیشکی و تەنانەت مەزهەب کە دواتر ئاماژەی پێ دەدەین. ئەم پرۆسەیەش وەک سیاسەت لە کۆتاییی شەستەکان و سەرەتای حەفتاکانەوە پەرەی سەند و هەر وەک سیاسەتیش شۆڕشێکی تەواونەبووی روو لە رووداوە و هێشتا قۆناغە سەرەتاییەکانی تێدەپەڕێنێ. ئەم پرۆسەیە دوو گۆڕانکاریی[195] کۆمەڵایەتیی بەربڵاوی لێ کەوتۆتەوە. یەکەمینیان بریتییە لە کرانەوەی دەرگای زۆرێک لە پیشەسازی و کار و کەسابەتەکانی ئەمریکا بە رووی هەمواندا و داڕووخانی پێکهاتە کۆنەکانی دەسەڵات و کۆنترۆڵ. دووەم گۆڕانکاریش کە گرێدراوی یەکەم گۆڕانکارییە، بریتییە لە فەشەلهێنانی ئەو چینە

190. Complex
191. Products
192. Cable TV
193. Bourse
194. Bonds, debentures
195. Evolution

دەستەبژێرەی بەڕێوەبەری ئەم دامەزراوانە بوو. ئەم فەشەلهێنانە تەنانەت خودی «ئەندێشەی» ئامادەبوونی دەستەبژێرانیشی گرتۆتەوە ـ ئەڵبەت لە ئەرزی واقعیدا بەو شێوەیە نییە. ئەم دوو گۆڕانکارییە بەشێکن لەو گۆڕانکارییە گشتی و هەمەگیرترەی کۆمەڵگای ئەمریکا کە دەتوانین ناوی فەشەلهێنان [یان مەرگ]ی ئۆتۆریتەی[196] لەسەر دانێین. لە راستیدا ئەم دیاردەیە گەورەترە لە فەشەلهێنان و زیاتر وەک هەڵمەتبردنێک وایە. هەرچەند ئۆتۆریتە لە ئەمریکادا هەمیشە کەتۆتە بەر گۆمان و پرسیارەوە، بەڵام لە شەستەکان بەدواوە لە هەموو لایەکەوە، هەم لە چەپ و هەم لە راستەوە، بەردەوام لە بەردەم هێرشێکی نەبڕاوەدا بووە.

هۆکارێکی گرنگی دیکە بۆ ئەوەی پارە بکەینە دەسپێکی ئەم بەشەی کتێبەکە، ئەوەیە کە ئەم بابەتە خاڵێکی زۆر گرنگمان بۆ تێگەیشتن لە شەپۆلی دیموکراتیک لا زەق دەکاتەوە. لە زۆر لایەنەوە دیموکراتیزاسیۆن هێزێکی بەرجەستە و بەهێز بووە کە بە ئاراستەی چاکە و باشیدا کاری کردووە ـ رووخاندنی ئۆلیگارشەکان، گۆڕانکاریکردنی شۆڕشگێڕانە لە کار و پیشەدا، دۆزینەوەی لاوە پڕ بەهرە و لێهاتووەکان و رێزگرتن لێیان، پێکهێنانی پیشەسازییە تازەکان و رەنگە لە هەمووشی گرنگتر بەخشینی دەسەڵات بە تاکەکان. ئێمە خوازیاری گەڕانەوە بۆ تەکووزیی کۆن و داخراوی پێشوو نین. دیموکراتیزاسیۆن هەرچەند توانیویەتی کێشە کۆنەکان چارەسەر بکات ـ کێشەکانی لە بەردەستدا بوون و لەمپەردانان[197] ـ بەڵام هاوکات کۆمەڵێک کێشەی تازەیشی بەرهەم هێناوە. رکابەرانەبوون[198]، بزووتن و دینامیزمی[199] سیستەمی کراوەی ئێستە بۆتە هۆی سڕینەوەی و لاوازکەوتنی هەندێ لە هێڵەکانی رێنوێنی[200] و [میکانیزمەکانی] کۆنترۆڵ و هاوسەنگی[201]. سەیر لەوەدایە کە ئەم ئانۆمییە نوێیە[202] زیاتر لە هەموو کەس زەبری لە سەرمایەگوزاری مامناوەندی داوە، واتە لەو هاووڵاتییە ئاساییەی هێز و بڕستی بۆ پەڕینەوە لە دەریا نەناسراو و پڕشەپۆلەکان گەلێ کەمتر و لاوازترە. ئێستایش دەتوانین وێنای جۆرە سیستەمێکی سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتیی دیموکراتیزە بکەین کە هێشتا لە نێو خۆیدا هەندێ لە مەرج و کۆت و بەندە رەسمی و نارەسمییەکانی پاراستووە و بەشێک لە بزووتن و دینامیزمی خۆی فیدای چاکەکانیتر[203] دەکات، چاکەی وەک شەفافییەت[204]، راستگۆیی، بەویژدانی[205] و سەقامگیری[206].

---

196. Authority
197. Access and prohibition
198. Competitive
199. Dynamism
200. Guidelines
201. Control and balance
202. New Anomie
203. Virtue
204. Translucence

بەڵام بۆ ئەم مەبەستە پێویستە بە جۆرێک لە جۆرەکان ئەو دامەزراو و دەستەبژێرانەی بە درێژاییی سی ساڵ هەڵمانوەشاندوونەتەوە، سەرلەنوێ بژیەنینەوە و رێکیان بخەینەوە.

پارەم نیشان بدە

جۆزێف نووسرا لە کتێبە سەرنجراکێشەکەیدا بە ناوی *دیمەنێکی رووداوەکە: چۆناوچۆن چینی مامناوەندی تەقلی چینی دەوڵەمەند بوو*، دەڵێ: «دەسپێکی گۆڕانەکانی ئەمریکا دەگەڕێتەوە بۆ رۆژێکی ناوەڕاستی مانگی سێپتامبری (ئەیلول) ١٩٥٨». مەبەستی هەمان ئەو رۆژەیە کە بانکی ئەمریکا[٢٠٧] شەست هەزار کرێدیت کارتی[٢٠٨] لە شاری فێرسنۆی کالیفۆرنیادا «خاڵی کرد» و بەم شێوەیە بنەمای کرێدیت کارتی فرەکارەی[٢٠٩] دامەزراند. ئەمە ئەندێشەیەکی تازە و داهێنەرانە بوو کە نزیک بە هەموو هاووڵاتییان دەیانتوانی بەبێ ئەوەی بارمتە[٢١٠] دانێن ببنە خاوەن هورم و کرێدیت. لە پەنجاکاندا تازە بە تازە ئەمریکاییەکان فێری وەرگرتنی قەرز[٢١١] بۆ کڕینی ئامێرگەلی بەکارهێن[٢١٢] وەک ئۆتۆمبیل و سەلاجە و تێلەڤیزیۆن، ببوون. بەڵام قەرز هێشتا وەک شتێکی خراپ چاوی لێ دەکرا. ئەگەر پارەی پێویستت بۆ کڕینی شتێک نەبایە، هێند پارەت کۆ دەکردەوە کە بەشی کڕینی ئەو شتەی بکردایە. هەروەها وەرگرتنی قەرزی بانکیش ئاسان نەبوو. زۆربەی بانکەکان ـ «بانگی ئەمریکا»ی لێ بەدەر ـ پێیان وابوو بەخشینی قەرزی بچووک بە بنەماڵەیەکی مامناوەندی بە وەخت و زەحمەتەکەی ناژێ. دامەزرێنەری بانکی ئەمریکا، ئا.پی.جانینی، کە منداڵی کابرایەکی پەنابەر بوو، دەیویست دۆخێک بئافرێنێ کە «خەڵکەکەی» دەستیان بە پارە بگات. ئەو لە ١٩٠٤دا بە گۆڕینی جۆری مۆڵەتنامەی[٢١٣] تەلارێک بانکەکەی خۆی لەو تەلارەدا کردەوە کە دەسپێک ناوی «بانکی ئیتالیا» بوو و دواتر لە ١٩٢٨دا گۆڕدرا بۆ «بانکی ئەمریکا». ئەودەم بانکەکانیتر خۆیان لە پیشکەشکردنی قەرزی بەکارهێن[٢١٤] دەدزییەوە و ئەم کارەیان ئەسپاردە کۆمپانیا داراییەکان، بەڵام «بانکی ئەمریکا» لەوپەڕی خۆشحاڵیدا قبووڵی کردبوو بکەوێتە

---

205. Fairness
206. Stability
207. Bank of America
208. Credit cart
209. Multipurpose
210. Collateral
211. Loan
212. Consumer goods
213. Utilization
214. Consumer Loan

خزمەت چینی مامناوەندییەوە کە چینێکی زۆر گەورە و بەربڵاو بوو. هەر بۆیە لە حەفتاکانەوە ئەم بانکە بوو بە گەورەترین بانکی ئەمریکا.

کرێدیت کارتەکان دەرگای جیهانی کرێدیتی دارایی[215] بەسەر جەماوەردا دەکردەوە و وەها دەرفەتێکی بۆ خەڵکانی ئاسایی دەڕەخساند کە پێشوەخت لە داهاتی داهاتوویان خەرج بکەن، دەوڵەمەندان هەمیشە و هەمووکات دەیانتوانی ئەم کارە بکەن و کردبوویان. لەوڕۆدا زۆر سەختە مرۆڤ وێنای ژیانێک بکات کرێدیت کارتی تێدا نەبێ، کەچی چل ساڵ لەمەوپێش ئەم کارتانە تا رادەیەکی زۆر شتێکی نەناسراو بوون. ئەوەی لە چل ساڵی رابردوو و بەتایبەت لەم بیستوپێنج ساڵەی دواییدا قەوماوە، لە زۆر لایەنەوە بە بەراورد لەگەڵ هەموو رووداوە هاوکاتەکانی دیکەی مێژووی مۆدێرنی داراییدا، بنەمایی‌تر و گەورەترە. سەرمایەداری گۆڕدرا بۆ سەرمایەداریی دیموکراتیک.

کرێدیت کارتەکان هێشتا دەسپێکی ئەم چیرۆکە بوون. لە حەفتاکانەوە زانستی ئابووری، تەکنۆلۆژیا و سیاسەتەکانی دەوڵەت هەرهەموویان یەک ئاراستەی چونیەک و هاوشێوەیان گرتەبەر، ئاراستەی رێساسڕینەوە[216]، ناوەندسڕینەوە[217] و دیموکراتیزاسیۆنی ئابووری. دەستبەکارکردنی بازاڕی قەواڵەی قەرزی کورتخایەن لە حەفتاکاندا بوو بە هۆی ئەوەی بوورس ببێتە کاڵایەکی گشتی. لە ١٩٥١دا تەنیا لە سەدا ٩ی ئەمریکاییەکان خاوەن پشک (سەهام)[218] بوون و سەهام هی دەوڵەمەندان بوو. زۆربەی ئەمریکاییەکان پارەکانیان دەخستە حسێبی پاشەکەوتەوە[219] کە رێژەی سوودەکەی دیاریکراو و بەپێی یاسا بوو. یەک لە هۆکارە گرنگەکانی ئەم بابەتە دەگەڕایەوە بۆ یادەوەریی داڕووخانی بازاڕی بوورس لە ١٩٢٩دا و هەروەها ئەو باوەڕە تۆکمەیەش لە نێو کۆمەڵگادا هەبوو کە واڵستریت، واتە کۆی سیستەمی دەڵاڵان و بانکەکان، بایەخێکی ئەوتۆ ناداتە کەسانی ئاسایی (کە لە راستیدا بۆچوونێکی دروست بوو). بەڵام رەنگە گرنگترین هۆکار بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە خەڵکانی ئاسایی قەت چاوەڕوانیان نەدەکرد پارەی پاشەکەوتکراویان سوودێکی زۆریان پێ ببەخشێ. ئامانجی ئەم کەسانە پاراستنی پارەکەیان بوو نەک بەدەستهێنانی داهاتێکی زیاتر. بەڵام دوابەدوای بەرزبوونەوەی ئاستی گرانی و ئاوسان[220] لە حەفتاکاندا چینی مامناوەندی[221] لەو حەقیقەتە گەشتن کە پاشەکەوتە بانکییەکانیان کە رێژەیەکی دیاریکراوی سوودیان پێ دەبەخشێ، بەرەو لەبایەخکەوتن دەچێ. وردە وردە خەڵک لە پێناو

215. Financial credit
216. Deregulation
217. Decentralize
218. Share
219. Saving account
220. Inflation
221. Middle class

بەدەستهێنانی سوودێکی زیاتردا کەوتنە هەوڵــی دۆزینــەوەی ڕێگــا و شــێوازی دیــکە. یەک لەو ڕێگایــانەی چینی مامناوەندی دۆزییانەوە بازاڕی قەواڵەی قەرزی کورتخایەن[222] بــوو، ئەم بەرهەمە داراییــە نــوێیە بە کەڵکــوەرگرتنی ئامێرییــانە لە دزەڕێگــایەکی نێــو یاســای فیــدراڵ دەرفەت و ئیمکــانی کڕینــی ســەهامی کۆمپانیاکــانی ســەرمایەگوزاریی[223] بــۆ خەڵــک دەڕەخســاند. ئەم کۆمپانیــانە ســەرەتا قەواڵە نرخــدارە[224] دەوڵەتییە کورتخایەنەکانیان دەکڕی کە بە بەراورد لەگەڵ حسێبی پاشەکەوتدا سوودێکی زیاتریان پێ بــوو. ئینجــا فیــدێلیتی[225] کــۆمەڵە کۆمپانیــایەکی ســەرمایەگوزاریی دامەزرانــد کە لە بــازاڕێ بوورســدا سەرمایەگوزارییان دەکرد. ئەم کۆمپانیانە ئەو دەرفەتەشیان بــۆ خەڵــک دەڕەخســاند کە بتــوانن هەر وەک حســێبە بــانکییە ئاســاییەکان لەو بــڕە ســەرمایەی لای ئەوان دایاننــاوە کەڵــک وەربگــرن، واتە ئیمکــانی نووســینی چێــک[226] و پــارە خســتنە حســێبیان بــۆ خەڵــک فەراهەم دەکــرد. لە پــڕ دۆخەکە بە بارێکــدا شکایەوە کە کرێکارێکی سادە کە بە هەموو تەمەنی خۆی تەنیا حسێبێکی پاشەکەوتی سادەی هەبــوو، دەیتوانی ببێتە خاوەن سەهامی کۆمپانیاگەلی ناسراوی وەک جێنێرال ئێلێکتریک و فۆرد و ئای.بی.ئێم.

بــا دوو گەڵاڵەی دیــکەی کــۆنگرێس بەم شــەپۆلە زیــاد کەیــن؛ حســێبی خانەنشــینیی تاکەکەســی و گەڵاڵەی ناســراو بە ٤٠١[227] . هەردووکــی ئەم گەڵاڵانە وەهــا دەرفەتێکیــان بــۆ خەڵــک دەڕەخســاند کە بەرلەوەی پیتاکی داهاتەکانیان دەرکەن بیخەنە حسێبێکی پاشەکەوتەوە، بەم شێوەیە بە بێ ئەوەی هــیچ پیتاکێکی لەسەر دابنرێ سوود و بەهای [داهاتیان] گەشەی دەکرد. ئەم گەڵاڵانە پــاڵنەرێکی بەهێــز بــوون و بــوونە هــۆی ئەوەی پــارەی پاشــەکەوت لەو جێگــایەدا ســەرمایەگوزاری بکــرێ کە ســوودێکی زیــاتری بەدواوەیە. ئەگەر داهاتی پیشــەکەی خــۆت ١٠٠٠ دۆلار زیــادی کردبــا دەبــا پیتاکەکەیــت دەرکــردایە، بەڵام ئەگەر پارەی حسێبی خانەنشینیی تاکەکەسیت کە لە بازاڕی بوورسدا ســەرمایەگوزاری کرابــوو ١٠٠٠ دۆلار زیــادی بکــردایە هــیچ پیتــاکێکی لەســەر دیــاری نەدەکــرا (تــا ئەوکــاتەی پــارەکەت وەردەگــرتەوە). ئەمە لێکدانەوەیەکی ســادە و ســاکار بــوو ـ واتە فرەبــوونەوەی پــارە بەر لە دەرکردنــی پیتــاکەکەی ـ بەڵام هەر ئەم کــارە [ســادە] دەیــان میلیــۆن کەســی پاشــەکەوتخەری گــۆڕی بــۆ کەســانی ســەرمایەگوزار. حســێبی خانەنشینیی تاکەکەســی و گەڵاڵەی ٤٠١ کە تەنیــا ٢٥ ســاڵ لەمەوبەر خــرانە بەردەســت، ئێســتە بــوونەتە میکانیزمی بەشداریکردنی زۆربەی ئەمریکاییەکان لە بازاڕی بوورس و قەواڵە نرخدارەکاندا.

---

222. Debentures/bonds
223. Investment corporates
224. Valuable papers
٢٢٥ . گەورەترین کۆمپانیای سەرمایەگوزاری و قەواڵەی قەرزی [کەرتی] تایبەت لە ئەمریکادا.و.ف
226. Check
٢٢٧ . گەڵاڵەی خانەنشینی کە خاوەنکار بەشێ لە مووچەی فەرمانبەرانی بۆ تەرخان دەکات.و.ف

پاشان دەلاڵیی هەرزانبەهای سەهام کەوتە رۆژەڤ. ساڵی ١٩٧٥ دەوڵەت بازاڕی بوورسی نیۆیۆرکی مەجبوور کرد واز لە دیاریکردنی نرخی دەلاڵیکردنی کڕین و فرۆشتنی سەهام بهێنێ و لێگەڕێ بازاڕی ئازاد خۆی ئەو نرخە دیاری بکات، بەم چەشنە تەمەنی ١٨٣ ساڵەی نرخ بڕینەوەی نەگۆڕ هاتە دوایی. ماوەیەکی کورت دوای ئەم رووداوە هەموو کەس دەیتوانی بە ئاسانی رێژەیەکی کەمی سەهام مامەڵە بکات. لە ١٩٧٥دا نرخی ناوینی[228] دەلاڵیکردنی سەهام ٥٠٠ دۆلار بوو (بە دۆلاری ئەمڕۆ)، ئێستە ئەم نرخە لە دەلاڵییە هەرزانبەهاکاندا کەمتر لە ٢٠ دۆلارە و لە رێگای تۆڕی ئینتەرنێتەوە [تەنیا] چوار دۆلارە. کۆی ئەم گۆڕانکارییانە بوونە هۆی ئەوەی تا ساڵی ٢٠٠٠ زیاتر لە نیوەی ئەمریکاییەکان ببنە خاوەن سەهام. لەم نێوانەدا بازاڕی سەهام لە کارتێلێکی دەستەبژێرەوە[229] گۆڕدرا بۆ شێوە بازرگانییەک کە خزمەتگوزارییەکانی خۆی پێشکەش بە توێژێکی بەربڵاوی هاووڵاتییان دەکرد. ئەگەر هێمای تەکووزیی کۆن کلوپێکی واڵستریت بوو کە جێگەی خواردنی نیوەڕۆانی دەلاڵە بەهێزەکان بوو، کەناڵی CNBC هێمای تەکووزیی نوێیە، واتە ئەو شوێنەی بەرپرسانی کۆمپانیاکان لەسەر وەرگرتنی کات بۆ ئاخافتن لەگەڵ گوێگرانی بێشوماریدا کەوتوونەتە رکەبەرەی یەکترەوە.[٣]

رەنگە شتێکی سەیر و دوور لە باوەڕ بێ ئەگەر بڵێین مایکڵ میلکێن، بانکدار و سەرمایەگوزاری ئەفسانەییی هەشتاکان کە دواجار بە تاوانی ساختەکاری[230] دەستگیر و زیندانی کرا، یەکێک بوو لە هۆکارەکانی ئەم پرۆسەی دیموکراتیزاسیۆنە. ئەو بوو کە قەواڵەی قەرزی «بۆنجۆل[231]»ی داهێنا و بەم کارە دەرفەتی ئەوەی بۆ کۆمەڵە کۆمپانیا بچووکەکان، کە بێشومار و فراوان بوون، رەخساند کە بتوانن کەڵک لە کرێدیتی دارایی وەربگرن، ئەم کۆمپانیانە تاکوو ئەودەم قەت وەها دەرفەت و ئیمکانێکیان نەبوو. کۆمپانیا تازە دامەزراوەکان و کۆمپانیا بچووکەکانیتر هیچ کات نەیاندەتوانی بە سانایی گەشە بسێنن، چونکوو لەگەڵ کێشەیەکی بێچارەسەردا دەستەویەخە بوون: ئێوە ناتوانن قەواڵەی قەرز بڵاو بکەنەوە مەگەر ئەوەی پێشتر ئەم کارەتان کردبێ. ئەوەی جانیی بۆ خەڵکی کرد میلکێن بۆ کۆمپانیاکانی کرد: بە رای ئەو جەماوەریش وەک بەدەسەلاتان و خاوەن هێزان شایانی وەرگرتنی کرێدێتی دارایین. (لە راستیدا میلکێن کەمە توێژینەوەیەکی ئاکادێمیکیشی ئەنجام دابوو کە ئەو گریمانەی پشتڕاست دەکردەوە). هەروەها هەردووکیشیان پەییان بەو راستییە بردبوو کە بە ئاسانکاریکردن بۆ تێکەڵبوونی راستەوخۆی خەڵک یان ئەو کۆمپانیانەی پێشینەی کرێدیتیان نییە بە بازاڕی قەرز ـ ئەڵبەت کەمێک بە نرخی زیاتر ـ دەتوانن پارەیەکی زۆر چاک کۆ بکەنەوە. قەواڵەی

228. Average rate
229. Elite cartel
230. Fraud

Junk bond. ٢٣١ : قەواڵەی قەرزی کەمبەها و پڕ لە ریسک. و.ف

قەرزی بۆنجۆلی میلکێن بۆ کۆمپانیا تازەکارەکان وەک دیارییەکی خودایی وابوو. ئەم قەواڵانە سەرمایەی بۆ کۆمپانیاکان دەستەبەر دەکرد، نەبوونی سەرمایە تاقە شتێک بوو نەیدەهێشت تەنانەت باشترین کۆمپانیاکانیش گەشە بسێنن. هەروەها ئەم قەواڵانە دەرفەتێکی یەکسانیان بۆ هەموو کۆمپانیاکان دەخولقاند و یەک لەو هۆکارە سەرەکییانەی لەمپەر بوو لە بەردەم رکەبەرێیان لەگەڵ کۆمپانیا زەبەلاحەکاندا، واتە نەبوونی سەرمایە، لە کۆڵیان دەخستەوە. لەدەیەی ١٩٨٠دا بە دەیان کۆمپانیای وەکMCIوCNNدامەزران کە بە رێگای قەواڵەی نرخداری بۆنجۆڵدا بوونە کۆمپانیای زەبەلاحی جیهانی. داهێنانەکەی میلکێن لە نزیک بە هەموو لایەنەکانی کاروباری داراییدا رەنگی دایەوە، تەنانەت قەرزە بیانییەکانی دەوڵەتیشی گرتەوە. لێرە بەدواوە هەموو ئاسانکارییە دارایییەکان لە رێگای کۆمپانیاگەلی سەرمایەگوزاری یان سندووقەکانی خانەنشینی و بە مەبەستی ئەوەی هەموان بتوانن بیانکڕن و لێیان بەهرەمەند بن، دابەش دەکران بەسەر کەرتگەلێکی بچووک بچووکدا، ئەمەش بوو بە هۆی ئەوەی جێگۆڕکێیەکی زۆر گەورە لە [رووبەری] دەسەڵاتدا بێتە قەومان. ئیدی تەنیا کۆمپانیاکان نەبوون کە لەگەڵ چینێکی قەرزدەری زۆرگەورەی نوێدا بەرەورِوو دەبوونەوە؛ بەڵکوو هەرکەس پێویستی بە پارە بایە - بۆ وێنە دەوڵەتان و وڵاتان - ئاوەها تویژ و چینێکیان دەدیتەوە [و مامەڵەیان لەگەڵ دەکردن]. لە هێمای مۆدێلی کۆندا سەرۆک وەزیرانی بریتانیا، بێنجامین دێزرائیلی، بۆ کرینی کەناڵی سوێز دەچوو بۆ دیداری لۆرد رۆچیلد و داوای قەرزی لێ دەکرد، بەڵام هێمای مۆدێلی نوێ گۆڕدراوە. ئێستە ئەو هەموو چیرۆکە بێشومارە بوونەتە هێمای مۆدێلی نوێ کە بەسەرهاتی وەزیرانی ئابووریی وڵاتانی جۆراوجۆر دەگێڕنەوە کە بە هیوای ئەوەی دۆخی ئابووری و دارایی وڵاتەکەیان باشتر بکەن، تەلەفۆن بۆ دەیان و دەیان بەرپرس و سکرتێری کۆمپانیاگەلی سەرمایەگوزاری دەکەن [و داوای قەرزیان لێ دەکەن]. تۆماس فریدمەن، رۆژنامەوانی رۆژنامەی *نیۆیۆرک تایمز*، دەڵێت لە نەوەدەکان بەدواوە ئەگەر وڵاتێک قەرزی وەربگرتایە «لە باتیی ئەوەی... تەنیا لەگەڵ بیست بانکی گەورەدا پێوەندیی هەبێت، لە پڕ خۆی لە بەردەم مامەڵەی هەزاران سەرمایەگوزار و هەزاران کۆمپانیای سەرمایەگوزاریدا دەبینییەوە».[٤] خوێندکارانی ناڕازی لە دەیەی ١٩٦٠دا داوای ئاوەها شتێکیان نەدەکرد، بەڵام دەسەڵات گواسترابوویەوە بۆ خەڵک.

سەرووتر لە پارە

ئەگەر لەم گۆشەنیگایەوە ورد بینەوە تێدەگەین کە شەپۆلی دیموکراتیک کاریگەریی لەسەر نزیک بە هەموو لایەن و رووبەرەکانی ژیانی ئەمریکایی بەجێهێشتووە. بۆ تێگەییشتن لە ئاستی کاریگەریی شەپۆلی دیموکراتیک، با ئاوڕێک لە دوورترین شتی مومکین لە پارە و سیاسەت بدەینەوە: مەزهەب. گرنگترین گۆڕانکاریی ناو مەزهەبی ئەمریکایی لە سی ساڵی رابردوودا بریتی بووە لەوەی کە دەسەڵاتی

سانترالٚ و چەقبەستووی کەلیسا سوننەتییەکان ـ کەلیسای ئەپیسکۆپالٚ[٢٣٢]، کەلیسای میتۆدیست[٢٣٣]، کەلیسای پرێسبێتری[٢٣٤] ـ بە نێو گروپە بەربلاٚوە ئێڤانجلییەکاندا[٢٣٥] بلاٚو بوویەوە، ئەم گروپانە لای جەماوەری خەلٚک گەلێ خۆشەویست و جێی سەرنج بوون. بابەتێکی گرنگتر کە ئاوڕی کەمتریشی لێ دراوەتەوە ئەوەیە کە ئەم ئایینزا و تاقمانە هاوکات لەگەلٚ گەورەبوون و پەرەسەندنیاندا خۆیان لەگەلٚ لایەنگران و پێڕەوانی بێشوماریاندا دەگونجێنن. بە واتایەکی دیکە ئەوان پرۆتستانیزمی ئەمریکاییان دیموکراتیزە کردووە.

کەلیسا سەرەکییەکان ـ وەک کەلیساکانی ئەپیسکۆپالٚ و پرێسبێتری ـ کە نەیانتوانیبوو خۆیان لەگەلٚ هەلومەرجی سەردەمی پۆپۆلیستیدا یەک بخەن، زۆر ماقوولاٚنە چوونە پەراوێزەوە. کەشیشەکان نەیانتوانی پێگە و جێگەی تەکووزیی کۆنیان بپارێزن و لە تەکووزیی نوێیشدا هیچ پێگەیەکیان نییە. بۆ وێنە ئەمڕۆ زۆر سەختە وێنای پێگەی بەرز و بالاٚی ئۆسقۆفەکانی کەلیسای ئەپیسکۆپالٚ لە کۆمەلٚگای رابردوودا بکەین.

بەڕێز ئۆسقۆف ئەندیکات پیبۆدی، دامەزرێنەری قوتابخانەی گرۆتۆن، وەک سەرۆکێکی نەتەوەیی چاوی لێ دەکرا و تەنانەت بگرە هاوشانی سەرۆک کۆمار بوو. ئەم پێگە بەرزەی کەشیشەکان تا ئەم دواییانەش درێژەی هەبوو. بۆ وێنە لە حەفتاکان و هەشتاکاندا سەرۆکی دەستەی ئەمینداری زانکۆی یەیل[٢٣٦] ئۆسقۆفێکی کەلیسای ئەپیسکۆپالٚ بوو. لەمڕۆدا قەت ناتوانین چاوەڕێی ئەوە بین ئاوا بەرز بسپێردرێتە دەست کەشیشێک. ئێستە تێڕوانینی ئەمریکاییەکان بۆ کەشیشێکی سوننەتی کە خاوەن شەرعییەتی دیموکراتیک و خاوەن سەرمایە (شەرعییەتی کاپیتالیستی) نییە، گۆڕدراوە و وەک سیمایەکی کۆن و سەرنجڕاکێش چاوی لێ دەکەن کە [هەرچەند] رێز و حورمەتێکی لێلٚ و پێلٚی هەیە بەلاٚم پێگە و دەسەلاٚتێکی ئەوتۆی نییە. ئەو کەشیشانەی دەسەلاٚتیان هەیە و سەرۆک کۆمارەکان و

---

٢٣٢. Episcopal: ئایینزایەکی (Sect) پرۆتستانی.و.ف

٢٣٣. Methodist: ئایینزایەکی پرۆتستانییە کە لە سەدەی هەژدەدا دامەزرا و جەخت لەسەر گرنگبوونی ئەزموونە تاکییەکان دەکات.و.ف

٢٣٤. Presbyterians: ئایینزایەکی پرۆتستانییە کە لە سەردەمی ریفۆرمی ئایینی لە بریتانیای سەدەی شازدەدا دامەزرا و لە لایەن ئەنجومەنێکی ریش سپییانەوە بەڕێوە دەبرێ.و.ف

٢٣٥. Evanglic: ئایینزایەکی پرۆتستانییە کە پێی وایە ئیمان و باوەڕی راستەقینە بە مەسیح تاقە رێگای رزگاریی مرۆڤە و قوربانیبوونی مەسح لە پێناو رزگاری و سەربەستیی مرۆڤدا بوو. لای ئێڤانجلیکەکان ئیمانی راستەقینە بە مەسیح و ئێنجیل گەلێ گرنگترە لە پاراستنی داب و نەریت و ئەرکە مەزهەبییەکان.و.ف

236. Yail

پارێزگاران و پێشکەشکەرانی تێلەڤیزیۆن دەورەیان داون، کۆمەڵە کەشیشێکی پۆپۆلیستی وەک بیلی گراهامن کە ئیدیعا دەکەن هێند لە مەزهەب نادوێن، بەڵکوو لەسەر خەڵک قسە دەکەن. لەم بارەیەوە بەراستی دەنگی خەڵک دەنگی خودایە[٢٣٧].

رەنگە هەندێ کەس ئەمە بە گۆڕانکارییەکی نوێ نەزانن. مەزهەب لە ئەمریکادا هەمیشە دژی ئۆتۆریتەخوازی بووە. زۆرێ لە کۆچبەرانی ئەورووپی کە لە رووی مەزهەبییەوە جودابیر بوون، لە دەست ئۆتۆریتەی مەزهەبی هەڵدەهاتن و پەنایان بۆ ئەمریکا دەبرد. لەمەش گرنگتر ئەوە بوو کە دووەم براڤی ژیانەوەی ئایینی[٢٣٨] لە نێوان سالانی ١٧٨٠ تا ١٨٣٠ رۆحی یەکسانخوازانەی شۆڕشی ئەمریکای تێکەڵ بە مەزهەب کرد. نەوەیەکی نوێی ئێڤانجلیکەکان بە نێو خەڵکدا دەسووڕانەوە و لەسەر میتۆدێکی راستەقینەی جێفێرسۆنی خۆیان لەگەڵ خەڵکی ئاساییدا بە یەکسان لەقەڵەم دەدا. هاوکات لەگەڵ لاوازکەوتنی کەلیسا کۆنتر و هیرارشیکترەکانی وەک «کەلیسای کانگرگشناڵیست»[٢٣٩] تاقم و ئایینزا یەکسانخوازەکانی وەک کەلیسای بەپتیست[٢٤٠] و مێتۆدیست زۆر خێرا گەشەیان دەسەند. لە ١٧٧٥دا هەژماری کانگرگشناڵیستەکان دووقاتی لایەنگرانی هەرکام لە تاقمە مەزهەبییەکانیتر بوون، [بەڵام] لە ١٨٤٥دا هەژماریان دابەزی بۆ کەمتر لە یەک بە دەی پێڕەوانی کەلیسای مێتۆدیست. تاکوو ئەمڕۆیش زۆربەی هەرەزۆری مەسیحییانی ئەمریکا بریتین لە پێڕەوانی کەلیساکانی بەپتیست و مێتۆدیست. ئەلێکسی دۆتۆکڤیل ئەوکاتەی لە دوایین سالانی دەیەی ١٨٢٠ و سەرەتای دەیەی ١٨٣٠ بە ئەمریکادا دەگەڕا، بەم دیاردەی زانی و ئەو جۆرە مەسیحییەتەی بە «مەزهەبێکی دیموکراتیک و کۆماریخواز» ناوزەد کرد.

بەڵام تۆکڤیل زیاتر لەسەر رێکخستنی سیاسیی مەزهەب چڕ ببوویەوە. زۆرجار کەشیشەکان لە لایەن کۆی دانیشتووانی شارەوە هەڵدەبژێردران، هەر بۆیە بە واتایەکی گشتی لە بەرانبەر هاووڵاتییاندا بەرپرس

---

٢٣٧ . ئاماژەیە بۆ وتەیەکی ماکیاڤێلی کە بە پشتبەستن بە دروشمێکی سەدەناوەڕاستی دەنگی خەڵکی بە دەنگی خودا دەزانی.و.ف

٢٣٨ . براڤی ژیانەوەی ئایینی لە کۆچبەرنشینەکانی ئەمریکا لە سەدەی هەژدەدا، کەشیشان و زانایانی ئایینی ئەم براڤە دەچوونە نێو جەماوەری خەڵکەوە و ئامۆژگارییان دەکردن. ئەم بزاڤە دژ کردەوەیەک بوو لە بەرانبەر سێکۆلاریزاسیۆنی بەربڵاوی کۆمەڵگا و ماتریالیزمی کەلیسا ئەمریکاییەکاندا.و.ف

٢٣٩: Congregationalists شێوازێک لە رێکخستنی کەلیسایی کە لایەنگری سەربەخۆیی کەلیساکانە و بە رادەیەکی زۆر سەربەخۆیان دەکاتەوە. و.ف

٢٤٠: Baptists . ئەم ئایینزایە پێی وایە غوسڵی تەعمید (Baptism) تەنیا بۆ ئەو کەسانە رەوایە کە تەمەنی باڵغبوونیان تێپەڕاندووە. و.ک

و وەڵامدەری کردەی خۆیان بوون. پێکهاتی کەلیسا پێکهاتێکی یەکسانخوازانە[٢٤١] بوو و بە رادەیەکی زۆر دوور بوو لە ئۆتۆریتە و دابونەریتی ئیداری[٢٤٢]. بەڵام زۆربەی تاقمە مەزهەبییەکانی ئەمریکا لە رووی دۆکترینەوە[٢٤٣] بە قووڵی ئۆتۆریتەخواز بوون. زۆربەی تەفسیر و شیکارییەکانی ئەم تاقمانە بۆ کتێبی پیرۆز تەفسیرگەلێکی زۆر وشک و دەمارگرژانە بوون و ئامادە نەبوون دان بە تاقمە بەرانبەرەکان یان کەسانی جودابیردا بنێن[٢٤٤]. زۆربەی ئەو ئازادبیرانەی هاتوچۆی کەلیسایان دەکرد بەرەورووی سزای قورسی وەک مەنفا و دوورخستنەوە، زیندانیکردن یان مەرگ دەبوونەوە. یەک لە نموونە دیار و بەناوبانگەکان چیرۆکی ژنە ئیمانداری بریتانی، ئێن هاچینسۆن، بوو کە لە ١٦٣٤دا باروبنەی کۆ کردەوە و رووی لە بۆستۆن کرد، ئەو لەوێندەر و لە دووتوێی زنجیرە ئاخافتنێکدا پێی لەسەر تاکیبوونی رێگای گەیشتن بە خودا داگرت. هاچینسۆن تەکفیر کرا و لەسەر فەرمانی پارێزگاری ماساچۆسێت، جان وینترۆپ، لەو ئەیالەتە دەرکرا.

مەسیحییەتی ئەمریکایی بە درێژایی سێ سەدە دوای وینترۆپ زۆر گۆڕدراوە، بەڵام لە رووی دوکترینەوە تا ئەم دواییانەش هەر سەختگیر بوو. بیرمان نەچێ کتێبی پرۆتستانیی *بونیادەکان*[٢٤٥] ـ دەستەواژەی بونیادگەرایی[٢٤٦] لەم کتێبەوە وەرگیراوە ـ لە سەرەتای سەدەی بیستدا بەو مەبەستە بڵاو کرایەوە کە لە بەرانبەر ئەو کەسانەدا کە خوازیاری مۆڵەتدان ـ بە تەفسیر و لێکدانەوەی لیبرالییانەتری تاکەکان بۆ دەقە مەزهەبییەکان بوون، پارێزگاری لە رەسەنایەتیی کتێبی پیرۆز بکات. چەند دەیە دواتر لە دادگای ئەسکۆپێس[٢٤٧] لەساڵی ١٩٢٥دا ـ سەرەکیترین دۆسیە و بابەتی ئەم دادگایە دۆسیەی ئەو تاقمە بوو کەوتنەوە و فێرکردنی گریمانەی تەکامولیان[٢٤٨] لە پۆلەکانی خوێندندا قەدەغە کردبوو ـ ئەو

---

241. Egalitarian
242. Bureaucratic formalities
243. Doctrine
٢٤٤ . ئەڵبەت هەمیشە کۆمەڵە بۆچوونێکی سەربەخۆی بەرچاو و بەرجەستەی دیکەیش ئامادە بوونە، وەک تۆماس پین، تۆماس جێفێرسۆن، رۆڵف ڤالدۆ ئێمێرسۆن، هێنری دەیڤید سۆرۆ و، واڵت ویتمەن بەڵام ئەم جۆرە جودابیرییە دیاردەیەکی سێکۆلار و دەستەبژێرگەرا (نوخبەوییانە/ Elitist) بوو.
245. Foundations
246. Fundamentalism
٢٤٧ . ئەم دادگایە بە قووڵی سەرنجی جەماوەری بۆ لای خۆی راکێشا. مامۆستایەکی دواناوەندی بە ناوی جان ئەسکۆپێس (١٩٧٠ ـ ١٩٠٠) تاوانبار کرا بەوەی پێچەوانەی یاسای ئایالەتی تیۆریی تەکامولی چارلز داروینی وتۆتەوە، بە پێی ئەم تیۆرە خودا ئافرێنەری مرۆڤ نییە. دادگا سەرەتا سەد دۆلار غەرامەی بۆ بڕییەوە بەڵام ئەم بڕیارە دواتر هەڵوەشایەوە .و.ف
248. Theory of evolution

حەقــیقەتە ئاشــکرا بــوو کە زۆربەی بونیادگەرایــانی مەســیحی خوازیــاری پاراســتنی ئۆتــۆریتەی دۆکترینەکەیانن[249]، تەنانەت ئەگەر ئەم کارە بە تەواوی پێچەوانەی ڕەوتی گشتیی کۆمەڵگای ئـەمریکایش بێت. بە رای ئەوان تەفسیر و لێکدانەوەی تاکی لە مەسیحییەتدا بوونی نییە.

ئێستەش هەندێ جار لەسەر فێرکردنی گریمانەی تەکاموڵ دەبێتە مشتومڕ، بەڵام ئەم مشتومڕانە بە لاڕێماندا دەبەن و حەقیقەت و واقیعی ئەو ئایینەمـان لـێ دەشارنەوە کە دوچاری گـۆڕان هـاتووە. دوای قۆناغی بزووتنەوەی رابوونی ئـایینی لە سـەدەی حەڤدەمـدا، بنەمـاییترین گۆڕانکـارییە مەزهەبییەکـان لەم سی ساڵەی دواییدا روویان داوە. زۆجار ئایینداریی زێدەڕۆیانە و رادیکاڵ بە [سەرەکیترین] تایبەتمەنـدیی ئەم دەیە دواییــانەی ئــەمریکا لەقەڵەم دەدرێ، ڕەنــگە ئەم بۆچــوونە لەو گۆشــەنیگایەوە کە هەژمــاری ئەندامانی هەندێ لە کەلیسا کۆنەپارێز و کۆنسێرڤاتیستەکان زیادیان کردووە بۆچـوونێکی راسـت بێـت[250]، بەڵام ڕەهەنـدی دیـارتر و بەرچـاوتر[ی ئەم قۆنـاغە] ئەوەیە کە لەم مـاوەیەدا مەسـیحییەتی ئـەمریکایی ـ بەتایبەت پرۆتستانیزم ـ لە رووی دوکترینەوە گۆڕدراوە بۆ ئایینێکی پلـۆراڵ و فرەچەشـنی[251] و سـەرنج و بـایەخی زۆر بە بیروبۆچـوون و، خولیـا و ئاواتەکـانی لایەنگـران و پێڕەوانـی خـۆی دەدات. بونیـادگەرایی ناوەرۆکە مەزهەبیـیەکەی خـۆی لە دەسـت داوە و هەنـووکە زیـاتر وەک دیـاردەیەکی سیاسـی بەرجەسـتە دەبێتەوە. ئاییندارانی ئاسایی گەلێ بەهێز بوونەتەوە، هێنـد بەهێـز کە داڕشـتنی ڕێکخسـتن و دۆکتـرین و باوەڕەکانی ئایینیـان گرتـۆتە دەسـت خۆیـان. سـەیر لەوەدایە کە زیـاترین ڕەنگدانەوەی ئەم گۆڕانکـارییە دیموکراتیکە لەو ئایینزایەدا رووی داوە کە زۆرجار بە ئایینزایەکی پاشڤەڕۆ لەقەڵەم دەدرێت: بـزووتنەوەی ئێڤانجلیک. مەسیحییەتی ئێڤانجلیک پێچەوانەی ئامانج و ئایـدیالە سـەرەتا و یەکەمەکـانی، خـۆی گۆڕیـوە بۆ ئایینزایەکی پۆپۆلیست و دیموکراتیک. سـەرەکیترین هۆکـاری ئەم کـارەش دەگەڕێـتەوە بـۆ ئەوەی کە تاقە رێگا بـۆ دەرچـوون و خـۆ ڕزگـارکردن لە قەدەر و چارەنووسـی کەلیسـا سـوننەتییەکانیتر، هەر ئەم خۆگـۆڕینە بـوو. وردبـوونەوە و لێکـدانەوەی ڕەوتـی گـۆڕانی مەسـیحییەتی ئێڤـانجلی ڕێگـایەکی باشـە بـۆ تێگەییشتنی باشتر لە [چۆنیەتیی] شکست و فەشەلهێنانی بەربڵاوی ئۆتۆریتەی مەزهەبی لە ئەمریکادا.

---

249. Doctrinal authority

٢٥٠ . زۆربەی ئەم ئیدیعایانە لەسەر بنەمـای توێژینەوەکـانی ڕێکخـراوی گـالوپ دامەزراون و لە راسـتیدا بە پێـی ئەو تـوێژینەوانە ڕێـژەی ئەو ئـەمریکاییانەی هـاتوچۆی کەلیسـا دەکەن بە زۆری نەگـۆڕ و وەک خـۆی مـاوەتەوە، واتە نـزیکەی لە سـەدا ٤٠ی خەڵـک [هەمیشـە هـاتوچۆی کەلیسـایان کـردووە]. ئەڵـبەت دەیەی ١٩٥٠ی لێ بەدەر کە ئەم ڕێژەیە بەرز بوویەوە بۆ لە سەدا ٤٩. بەپێی نزیـک بە هەمـوو پێوەرەکـانیتر، بـۆ وێنە ئەو پرسیارانەیتر کە ڕێکخراوی گالوپ بە درێژاییی چەندین دەیە ئاراستەی کردوون، ڕۆڵی مەزهەب لە ژیانی ئەمریکاییەکاندا تۆزێ دابەزیوە.

251. Plural

کلێسای من کلێسای تۆیە

ڕێکخراوی گالوپ لە ساڵی ١٩٧٦دا بە ڕاگەیاندنی ئامارێکی سەرسووڕهێنەر کۆمەڵگای ئـەمریکایان لە ڕاستیدا دەسـتەبژێرانی پەراوێزکەوتـووی ئەو وڵاتەی سەرسـام کـرد، گـالوپ ڕایگەیانـد کـە لە سـەدا ٣١ی ئەمریکاییەکان خۆیان بە مەسیحییەکی «ئیمان نـوێکردوو»[٢٥٢] یـان ئێڤـانجلی دەزانـن. پاشـان لە هەمـان ساڵ و لە دووتوێی بانگەشەکانی هەڵبژاردنـدا جیمـی کـارتێر بە ئاشـکرا ڕایگەیانـد کە پێڕەوی مەزهەبـی بەپتیستی ئێڤانجلیکی باشوورە. تا سـاڵی ٢٠٠٠ هەژمـاری مەسـیحییانی «ئیمـان نـوێکردوو» و ئێڤـانجلی بەرز بوویەوە بۆ لە سەدا ٤٦[ی کۆی حەشیمەتی ئەمریکا]، هەردوو کاندیداتۆرەکەی هەڵبژاردنـی سـەرۆک کۆماریش دەکەوتنە نێو ئەم پێڕستەوە (کە هەردووکیشیان پێڕەوی بەپتیستی باشوور بـوون). بەتـایبەت یەک لەو دووانە، واتە جۆرج دەبلێو بووش، بووە بە هێمای گۆڕانکارییەکـانی مەسـیحییەتی ئـەمریکایی لە چەند دەیەی ڕابردوودا. بووش مەزهەبی خۆی گۆڕیوە و باوکیشی وەک نەوەکانی ڕابردوو نەجیبزادەیەکـی پێڕەوی کەلیسای ئەپیسکۆپاڵە. بەڵام ئەمریکا هەمان ئەو ڕێگایەی هەڵبژارد کە بنەماڵەی بووش گرتیـانە بەر؛ پێکهاتی کۆنی ئۆتۆریتەی مەزهەبی تەسلیم بەم پێکهاتە تازەیە بووە.

سەرهەڵدانی مەسیحییەتی ئێڤانجلیـک مـرۆڤ تووشـی سەرسـووڕمان دەکـات و ئەو پرسـیارە دێنێـتە گۆڕێ کە لە سەردەمی زاڵبـوونی تـاکخوازی[٢٥٣] و ئاسـانگیریدا[٢٥٤] بـۆچی ئاوەهـا مەزهەبێکـی سـوننەتی و سەختگیر گەشـە دەسـێنێ؟ وەڵامـی زۆرکەس و تەنـانەت زۆربەی ئەنـدامانی کەلیسـا ئەوەیە کە هۆکـاری گەشەسەندنی مەزهەبی ئێڤانجلیک [دەقاودەق] سـەختگیربوونی ئەو مەزهەبەیە، چونکـوو ئەڵتەرنـاتیڤێکی ڕادیکـاڵ و تونـدڕەو لە بەرانـبەر کولتـووری مۆدێڕنـدا پێشـکەش دەکـات و بێگومـان لە دونیـای شـپرز و ئانارشیکی ئەوڕۆدا پێوەر و سنوورە ئەخلاقییەکان لە ڕووی دەروونییـەوە بە قـووڵی سـەرنجەکان بـۆ لای خۆیان ڕادەکێشن. بەڵام قبووڵکردنی ئەم بەڵگاندنە مانای پشتگوێخستنی هۆکـاری گۆڕانکـاریی بنەمـایی پرۆتستانیزم.

بیلی گراهام پێشەنگی ئەم گۆڕانە بوو. گراهام دوای ئەوەی لە چلەکانـدا خوێنـدنی بـاڵای لە زانکـۆی بونیـادگەرای بـاب جـۆنزدا تەواو کـرد بە پیشکەشـکردنی زنجیـرە ئامۆژگـارییەک سـەبارەت بە گونـاه و جەهەنـنەم چالاکییەکـانی دەسـت پـێ کـرد. بـاب جـۆنزی بـاوک (١٨٨٣ ـ ١٩٦٨) کە لە یەکەم بونیادگەراکان بوو، لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە ڕزگاربوون تەنیـا و تەنیـا بـۆ پرۆتسـتانە کۆنەپارێزەکـانە و

Born again . ٢٥٢: کەسێک کە مەسیحی بووە بەڵام مەسـیحییەکی پاسـیڤ و نـائەکتیڤ بـووە و ئێسـتە هەوڵی پەرەپێدان و بانگەشەی ئایینی مەسیحی دەدات. و.ف

253. Individualism
254. Tolerance

ئەوانیتـر ـ جوولەکەکـان، کاتۆلیکەکـان و مۆرمۆنەکـان[٢٥٥] ــ هەرهەموویـان جەهەننەمـین. بە رای ئەو بەتـایبەت مەزهەبـی کاتۆلیـک ئـایینزایەک بـوو کە سـەرۆکەکەی واتە پاپـا بە راسـتی «دەجـاڵ» بـوو ـ زانکـۆی بـاب جـۆنز تـا سـاڵی ٢٠٠٠ بە ئاشـکرا لەسـەر ئەم هەڵوێسـتەی مـایەوە بەڵام سـێناتۆر جـان مەککەین لە نـاوبەری هەڵبـژاردنە سـەرەتاییەکانی ئەودەمـی کارۆلینـای باشـووردا سـەرنجی رای گشـتیی بەرەولای ئەو بـابەتە راکێشـا. بە بـاوەڕی جـۆنز کولتـووری گشـتیی ئـەمریکا کولتـوورێکی بـێ خـودا و گەندەڵە و لە ناوچوونی وڵاتی ئەمریکا چارەنووسێکی رەها و بێچەندوچوونە. ئەم بـابەتە دەگەڕێـتەوە بـۆ دەیەی ١٩٢٠، جـۆنز لە سـاڵی ١٩٢٧دا و بە مەبەسـتی رزگـارکردنی مەسـیحییە «راسـتەقینە»کـان لە دۆزەخی ئەمریکای مـۆدێرن زانکـۆکەی خـۆی دامەزرانـد. ئەو خولیـای گـۆڕینی وڵاتـی نەبـوو و لە هەمـان کاتدا ئامادەش نەبوو لە پێناو بەرفراوانکردنی ژمارەی لایەنگرانیدا بۆچوونەکانی خۆی هێمن بکاتەوە. بە قووڵیش باوەڕی بەو شتە هێنابوو کە ناوی لـێ دەنـا «رەزامەنـدیی قـووڵی رۆحـی» و بە ڕای ئەو کـاتێ دێتە بەرهەم کە «ببێتە ئەندامی ئەو گروپە کەمینەی لە کتێبی پیرۆزدا ئاماژەی پێ دراوە».

بیلیگراهـام وەک وتـاربێژ و بە ئاوەهـا بۆچـوونگەلێکەوە دەسـتی بە کـار کـرد؛ ئەو کـۆمەڵە وتـار و ئاخـافتنێکی رەق و سـەختگیرانەی پێشـکەش دەکـرد و تێیـدا زۆربەی رەهەنـدەکانی ژیـانی مـۆدێرنی بە گوناهکارانە لەقەڵەم دەدا و شەرمەزاری دەکردن. بەڵام هەرچی هەژماری گوێگرانی زیاتر و زیاتری دەکـرد و بە رێگـای رادیـۆ و تێلەڤیزیۆنـدا دەچـووە مـاڵی خەڵـکەوە، دەربڕینەکانیشـی گەلـێ نەرمتـر و نەرمتـر دەبـوونەوە. لە چەنـد دەیەیەکـدا لە کەسـێکەوە کە وتـار و ئامۆژگـاریی تونـدوتیژی سـەبارەت بە سـزای هەرمێن و هەمیشەییی مرۆڤ پێشـکەش دەکـرد، گـۆڕدرا بـۆ سـیمایەکی باوکـانە و میهرەبـان بـۆ هەمـوو ئـــەمریکاییەکان و دۆســـتایەتیکردنی لەگەڵ هەمـــوو ســـەرۆک کۆمـــارانی دوای ریچـــارد نیکســـۆن و ئامۆژگـاریکردنی ئەو سـەرکۆمارانە، بـوو بە هـۆی پتەوبـوونەوەی [هەرچـی زیـاتری] پـێگەی بیلیگراهـام. گەلـێ سـەیر و جێـی سەرسـوڕمانە کە گراهـام گـۆڕدراوە بـۆ مرۆڤێکـی هێنـد لێبـوردوو و دڵـڕەحم: نە نیکسۆنی لەدوای واتێرگەیت لۆمە کرد و نە کلینتۆنی دوای مۆنیکا گەیت شـەرمەزار کـرد. تیۆلۆژیسـتێک بە ناوی ریچارد جان نۆهاس لە ١٩٩٩دا وتـی: «بیلـی گراهـام لە دەسـپێکی کارەکـانی لە دەیەی ١٩٤٠دا بە بـێ هـیچ دوودڵـیـیەک باسـی ئـاگری دۆزەخ و سـزا و عەزابـی هەمیشـەیی دەکـرد بـۆ هەمـوو ئەوانەی مەسیحییەتیان قبووڵ نەکردووە. بەڵام مـاوەیەکی زۆرە وازی لەم قسـانە هێنـاوە، ئاشـکرا بڵـێم، وا دیـارە بەڕێز گراهام چاک دەزانێ چ شتێ کڕیاری هەیە و چی نییەتی».

خۆشەویسـتبوونی گراهـام بـوو بە هۆکارێـک بـۆ بەکارهێنـانی تەکنۆلۆژیـا بە ئاراسـتەی پەرەپێـدانی پەیـامێکی بەربـڵاوی مەزهەبیـدا. لەم رەوتەدا تەکنۆلۆژیـا جێگـای پێوەنـدیی شەخسـیی نێـوان ئەنـدامانی

٢٥٥: Mormon ئایینزایەکی مەسیحییە. و.ف

گرۆپە مەزهەبییە لۆکاڵ و خۆماڵییەکانی گرتەوە، ئەڵبەت لە راستیدا دەوری ئەو پێوەندییانەی گەلێ کەمڕەنگ کردەوە. سەرهەڵدانی ئەو کەشیشە میدیاییانەی دوای گراهام هاتنە مەیدان بوو بە هۆی زەبرلێکەوتنی بەرچاوی کەلیسا خۆماڵییەکان، [چونکوو] ئەو کەلیسایانە بە وردی ئەندامان و لایەنگرانی خۆیان دەخستە ژێر چاودێرییەوە و گەلێ سەختگیرانەتر دەجووڵانەوە. ئەم گۆڕانە دیارترین و بەرچاوترین گۆڕانی مەزهەبی بوو، لە دووتوێی ئەم ئاڵوگۆڕەدا ئۆتۆریتەی نەریتخوازی مەزهەبی کە لەسەر مۆدێلی کەلیسای ئەپیسکۆپاڵ دامەزرابوو و تیایدا کەشیشی خۆماڵی رۆڵی رێپیشاندەرێکی ئەخلاقی دەگێڕێ، گۆڕدرا بۆ جۆرە مۆدێلێکی نوێی ئێڤانجلی کە تیایدا رێنوێنییە ئەخلاقییەکان لە شاشەی تێلەڤیزیۆنەوە پێشکەش دەکرێت. ئەگەر ئەندامی کەلیسای خۆماڵی بیت ناتوانی لە نێو هاورێیانتا بە ئاسانی پرەنسیپە ئەخلاقییەکان پێشێل بکەیت، بەڵام ئەگەر هەموو کاروبارەکانت کورت بێتەوە بۆ سەیرکردنی بەرنامەی تێلەڤیزیۆنیی کەشیشێک، ئەوکات ئیدی کەس نییە ئاگای لێت بێ و بتخاتە ژێر چاودێرییەوە.

هەرچەند بیلی گراهام پێشەنگی دیموکراتیزاسیۆنی نەریتی ئێڤانجلی بوو، بەڵام جێری فالوێل گەورەترین دەوری گێڕا. رەنگە ئەم بۆچوونەتان پێ سەیر بێ، بەڵام گەورەترین هۆکاری ئەوەی فال وێل وەک کەسێکی پاشڤەرۆ ناوبانگی دەرکردووە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو چالاکییە سیاسییانەی لە بیست ساڵی رابردوودا و وەک دامەزرێنەری گروپی سیاسی و کۆنسێرڤاتیستی «زۆرینەی ئەخلاقی» ئەنجامی داون. ئەگەر ئاورێک لە سەرتابەری کارەکانی رابردووی بدەینەوە زیاتر لە سروشتی هەلپەرستانەی ئەو کابرایە دەگەین، سەرەکیترین ئامانجی فال وێڵ خۆشەویستکردنی کەلیساکەی لای جەماوەری خەڵک بوو. فال وێڵ کار و کەسابەتی خۆی لا گرنگ بوو و گوێی بە ئۆتۆریتەی مەزهەبی نەدەدا، هەر بۆیە پێوەندییەکانی لەگەڵ سەرکردایەتیی کەلیسای بەپتیستی خۆیدا پچڕاند و لە ١٩٦٥ و بە سیوپێنج ئەندامەوە کەلیسای بەپتیستی «سەنت تۆماس رۆد[٢٥٦]»ی دامەزراند. ئەو کە ستایشی مامەڵەچییان و بازرگانانی دەکرد و باوکی خۆیشی بازرگان بوو، لە ١٩٧١دا وتی: «ئەگەر کەلیسا بۆ ئەو کارە نوێیانەی رەنگە لە داهاتوودا ئەنجامی بدات بیر لە کار و کەسابەتیش بکاتەوە، ئەوا گەلێ ژیرانە و ئاقڵانە جووڵاوەتەوە». یەک لە دەربڕینە ناوازە و نەستەقەکانی ئەوە بوو کە «گەورەترین داهێنانی بیست ساڵی رابردوو کردنەوە و سەرهەڵدانی سۆپەرمارکێتە گەورەکانە... رەمزی سەرکەوتنی سۆپەرمارکێتەکان[٢٥٧] تێکەڵکردنی خزمەتگوزارییەکانی دوو کۆمپانیای گەورە بوو لەگەڵ خزمەتگوزارییەکانی فرۆشگە بچووک و پەراوێزییەکاندا. بە باوەڕی کەلیسای بەپتیستی سەنت تۆماس

---

256. St. thomas Road
257. Shoppingcenter

ڕۆد، تێکەڵکردنی کەشیشەکانی ڕێکخراوە جیاجیاکان لە کەلیسایەکی هاوبەش و یەکگرتوودا دەتوانێ... جەماوەری خەڵک بەرەو وانەکانی مەسیح رابکێشێ». ئەم ستراتیژە گەلێ سوودمەند و پڕئاکام بوو و سەرهەڵدانی «هەرەکەلیسا[258]»ی لێ کەوتەوە. فال وێڵ لە ئاخافتنێکی ئەم دواییانەیدا بەرنامەکانی خۆی بۆ کردنەوەی سۆپەرمارکێتێکی نوێ بە گەورەیی ٥٦٠ هێکتار و لە ژێر ناوی «نووسینگەی جیهانیی کەشیشیی فال وێڵ»دا ڕاگەیاند. وا بڕیارە ئەم سەنتەرە گەلێ کەرەستە و ئیمکاناتی بەرفراوانی هەبێ، بۆ وێنە: زانکۆیەک، چەند ڕێکخراوێکی فێرکاری، کەلیسایەکی دوازدە هەزار کەسی، سەنتەرێکی خزمەتگوزاریی تەلەفۆنیی ٢٤ کاتژمێری بۆ نزا و پاڕانەوە، سەنتەرێکی کاروباری قبووڵکردنی سەرپەرشتیی منداڵان، بوورسێکی خوێندن تایبەت بە دامەزراندنی کەلیسا، «سەنتەرێکی هەرەگەورەی یاری و ڕابواردنی منداڵان»، ئامێر و کەرەستەی وەرزشیی داخراو و سەرئاوەڵا، پێشکەوتووترین سەنتەری بەرهەمهێنانی [بەرنامەی] تێلەڤیزیۆنی، پارکینگی ئۆتۆمبیلە کاروانییەکان و کاسپێکی «زۆر پێشکەوتوو» بۆ لاوان. [٥]

فال وێڵ و کەسانی وەک فال وێڵ لە دووتوێی پرۆسەی گەشەسەندندا[259] سادەترین ڕێگای ڕاکێشانی زیاترین ڕێژەی گوێگرانیان دۆزییەوە، لەم ڕێگایەدا کولتوور و بەها باو و بەردەستەکان بە ئاراستەی پێشکەشکردنی هەمان ئەو شتەی خەڵک داوای دەکەن، کەڵکیان لێ وەردەگیرێت، واتە جۆرە مەسیحییەتێک پێشکەش بە جەماوەر دەکرێت کە لە ڕووی مەزهەبییەوە کەمتر سەختگیرە و زیاتر مەزهەبێکی هاوڕێیانە و خزمەتگوزارانەیە. بێگومان ئەمەش بە مانای ڕەتکردنەوەی تەواوی ڕۆحی فەندەمەنتالی پیاوانێکی وەک باب جۆنز و ئۆراڵ ڕۆبێرتس دێتەوە. هەنووکە بەرنامەکانی کەلیسا ئێڤانجلیکەکان بە جۆرێک دادەڕێژرێن کە لەگەڵ ئەمریکای مۆدێرنی بەکارهێنەردا[260] بە تەواوی تەبا بێنەوە. ئاوڕێک لە «ڕاکی مەسیحی» بدەنەوە، زۆرجار ئەم جۆرە مۆسیقایە بە هێمای پەرەسەندنی مەزهەب دێتە ئەژمار، بەڵام بە دڵنیاییەوە ڕاکی مەسیحی یەکێکە لە نیشانەکانی بێناوەرۆکی و بێهوودەیی ئەو جۆرە پەرەسەندنە[ی مەزهەب]. کۆمپانیاکانی تۆمارکردنی مۆسیقای مەسیحی هەمەجۆرە مۆسیقایەکی پاپ تۆمار دەکەن ـ هارد ڕاک، هێڤی مێتاڵ، جاز، ئەیزی لیسنینگ، گرانج، فانک و هیپ هۆپ کە ئێستا لە ریزی پڕفرۆشترین مۆسیقاکاندایە. نیکۆلاس داڤیرۆڤی ڕۆژنامەوان دەڵێت: «دەنگی مۆسیقای مەسیحی لە هەرهەموو نموونەکانیدا دەقاودەق وەک نموونە سێکۆلارە هاوشێوەکانی وایە [و ڕێک لە یەک دەچن]. زۆربەی دەرکەوتەکانی دیکەشی هەر ئاوەهان، لە تەلارەکانی

258. Super church
259. Development process
260. Consumer

سەمای «مۆش»ی[٢٦١] مەسیحییەوە بگرە بۆ کەناڵی مۆسیقای Z کە کەناڵێکی ٢٤کاتژمێرییە و تەنیا شۆوی مۆسیقای مەسیحی بڵاو دەکاتەوە».[٦] یان با ئاوڕێک بدەینەوە لە گەورەپیاوی ئێڤانجلیست و کۆنەپارێز واتە پێت رۆبێرسۆن[٢٦٢]؛ میتۆدی بەرنامە تێلەڤیزیۆنییەکەی بە ناوی «کلوپی ٧٠٠» و «سەنتەری راوێژکاری»یە ٢٤کاتژمێرییەکەی کە بەشێکە لە هەمان ئەو کلوپە، لە ئاست کێشە ئینسانییەکاندا، میتۆدێکە تەنیا و تەنیا نیشانە دیار و ئاشکراکانی کێشەکان لەبەرچاو دەگرێت و هەوڵی ناسینی هۆکارەکان نادات، دیارە ئەمەش هەمان میتۆدی باو و ناسراوی ئەمریکاییە. خەڵک ستایش دەکرێن، هەوڵی سرەوتن و هێورکردنەوەیان دەدرێت، دڵیان دەدرێتەوە، بەڵام قەت لۆمە ناکرێن. ئەگەری ئەوەی رۆبێرسۆن کەسێک لە بەر گوناهەکانی لۆمە بکات بە قەدەر ئەوەیە ئۆپێرا وینفری[٢٦٣] ئاوەها کارێک بکات. بەرنامەکانی رۆبێرستۆن ئێستە لە «کەناڵی بنەماڵە» و لە نێوان بەرنامەی منداڵان و فیلمە کۆمێدییەکاندا بڵاو دەبێتەوە، [بە راستی] ئەم دۆخە هەر شیاو و شایستەی ئەو جۆرە بەرنامانەشە.

ئەگەر لای رۆبێرسۆن ئایین وەک مەرهەم و سارێژکەر چاوی لێ کراوە، پەیامی پاڵەکی[٢٦٤] و نەستئارای[٢٦٥] دوو ئێڤانجلیستی پێنتیکاستاڵی[٢٦٦] دیکە، واتە جیم و تامی فی باکێر، ئەوەیە کە ئایین بە مانای چێژخوازییە[٢٦٧]. باکێر جارێکیان بە گوڕ و تینەوە رایگەیاند: «پێویستە مەسیحییەت ئایینێکی پڕ لە شادی و رابواردن بێت... رزگاری و سەربەستی شتێک نییە مرۆڤ بێتاقەت بکات!». ئەوان لە پێناو جێبەجێکردن و پراکتیزەکردنی ئامۆژگاری و بۆچوونەکانیاندا دەستیان دایە دروستکردنی پارکێکی تایبەتی ٩٣٠٠ هێکتاری لەژێر ناوی «هەریتێج یو.ئێس.ئەی»دا و لەوپەڕی شکۆ و شانازیدا بە «دیزنی لەندی مەسیحی» پێناسەیان کرد. ئەم پارکە پێک هاتووە لە ئۆتێلێکی ٥٠٤ ژووری، پارکێکی ئاوی، سۆپەرمارکێتێک، سەنتەرێکی راوێژکاری، «سەنتەرێکی مۆدێرنی شانۆی مەزهەبی لە ئامفیتیاتری هەریتێجدا» و بینایەکی نموونەیی هاوشێوەی ماڵەکەی سەردەمی منداڵیی بیلی گراهام[٢٦٨] لە ١٩٨٦دا

٢٦١ . جۆرە سەمایەکی توندوتیژ لەگەڵ مۆسیقای راکدا. و.ف

٢٦٢ . کەشیشێکی تێلەڤیزیۆنی لە ئەمریکادا کە وتاری تێلەڤیزیۆنی پێشکەش دەکات. و.ف

٢٦٣ . پێشکەشکاری بەرنامەگەلی خەڵکپەسەندی تێلەڤیزیۆنی لە ئەمریکادا کە ناوبانگ و سەروەت و سامانی بەرچاوی کۆ کردۆتەوە. و.ف

264. Implicit

265. Unself conscious

266 . (Pentecostal) ئایینزایەکی ئێڤانجلیکی . و.ف

267. Hedonism

٢٦٨ . هەرچەند گراهام خۆی مەسیحییەکی پێنتیکاستاڵ نەبوو بەڵام ئێستە زۆرێک لە ئێڤانجلیکەکان بە دامەزرێنەری ئەم بزاڤەی دەزانن.

شەش میلیۆن کەس سەردانی ئەم پارکەیان کرد، واتە دوای هەر دوو پارکەکەی دیزنی سێیەمین پارکی پڕبینەری ئەمریکا بوو.

باکێر جارێکیان لە وتووێژێکی ڕۆژنامەی *نیۆیۆرک تایمز*دا بە ئاماژەدان بە پارکە هەرە مەزنە ئاوییەکەی کە هەشت میلیۆن دۆلار ئەژی، دانی بەوەدا نا کە «خەڵک پرسیارم لێ دەکەن ئەرێ بۆ دەبێ سەنتەرێکی مەسیحی پارکی ئاویی هەبێت؟ جا باشە کاتێک کە ئینجیل دەستووری پێ داوین مرۆڤەکان راو بکەین، بێگومان پارکی ئاوی [باشترین] داوە... من بەکارهێنانی داوێکی رازاوەی پڕ باق و بریق بە هیچ شێوەیەک بە خراپ نازانم».[٧]

جەیمز دەیڤیسێن هانتێر، کۆمەڵناسی زانکۆی ڤیرجینیا، کە زۆر بە وردی بزاڤی ئێڤانجلیکی تاوتوێ کردووە، لە کتێبە گرنگەکەیدا بە ناوی *مەزهەبی ئێڤانجلی لە ئەمریکادا* ئەوەمان بۆ شی دەکاتەوە کە ئێڤانجلیکەکان لەو راستییە گەشتن کە گرنگترین خاڵ بۆ بەرفراوانکردنەوەی رێژەی لایەنگرانیان ئەوەیە کە «نە تەنیا دەبێ لە ئاست بیروبۆچوون، روانگە و شێوازی ژیانی کەسانیتردا ئاسانگیربین و قبووڵیان بکەین، بەڵکوو گرنگتر لەمەش ئەوەیە کە لە ئاست خودی خۆیشیاندا ئاسانگیر بین و لای خۆمان جێیان بکەینەوە. نەڕەنجاندن [ی ئەویدی] خاڵی ژیانبەخش و بنەماییە... ئەمەش دەخوازێت کەمتر جەخت لەسەر رەهەندە ناحەزترەکانی مەزهەب بکەین، رەهەندگەلێکی وەک تۆمەتی کوفر (تەکفیر)، گوناە، هەرمێنی[269]، لامەزهەبی و، [هەروەها] بابەتگەلێکی وەک قەدەری خوداوەند، سزای خوداوەند، عەزاب و سزای هەمیشەیی و جەهەننەم. هەموو جۆرە ئاماژەیەک بۆ رەهاگەری و دەمارگرژیی ئەخلاقی کەمرەنگ دەکرێتەوە». یەکێکیتر لە توێژەرانی بواری مەسیحییەتی ئەمریکایی لە زانکۆی کالیفۆرنیا بە ناوی سۆزان فرێند هاردینگ، سەبارەت بە پارکی «هەریتێج یو.ئێس.ئەی» کۆمەڵە بۆچوونێکی هەیە کە بۆ زۆربەی کەلیسا ئێڤانجلیکە مۆدێرنەکانیش دەشێت، بە رای ئەو ئەم پارکە «رەخنەیەکی بەردەوام بەڵام پاڵەکی بوو لە ئاست سەختگیرییە ئەخلاقییەکانی فەندەمەنتالیزم و لۆژیکی فەندەمەنتالی کە لەسەر بنەمای لەخۆبوردوویی و فیداکاری دامەزراوە و [هەروەها] جەختکردنی بێئەندازە و لە ڕادەبەدەری ئەو بۆچوونە لەسەر ئۆتۆریتە، هیرارشییەت و پرەنسیپەکان... باکێرەکان بەڵێنی سەروەت و بەختەوەری بە هاوڕێیانیان دەدەن، بەڵام لە راستیدا فێرکاری و وانەکانی ئەوان لەسەر بنەمای بەخشندەیی و لێبوردنی بێسنوور رۆنراوە، ئەمە جۆرە تیۆلۆژییەکی جەماوەرییە و مرۆڤ وا دەزانێ لێبوردنی هەمیشەیی و پێشوەختی خوداوەند گەرەنتی دەکات و بەم شێوەیە دەتوانین بڵێین رێگە بە گوناهکردن دەدات».[٨] لەمەوبەدوا چیدی دابەزاندنی ئۆتۆریتە بە شێوازە سوننەتییەکان شتێکی نەکردە و مەحاڵ بوو، هەر بۆیە پێکەوەسازان و خۆگونجاندن بوو بە تاقە رێگای مانەوە و سەرکەوتن.

---

269. Eternity

باشترین ڕێگا بۆ تێگەیشتن لە هۆکاری تێکەڵبوونی بونیادگەراکان بە سیاسەت ئەوەیە کە ئەم دیاردەیە وەک پەرچەکردارێک لە ئاست لاوازکەوتنی ئۆتۆریتە و پێگەی مەزهەبیدا لێک بدەینەوە. فال وێڵ کە ئاڵاهەڵگری ئەم ڕەوتە بوو، بە درێژاییی سەرجەم ساڵانی پەنجاکان و شەستەکان و سەرەتای حەفتاکان خۆی لە قەرەی سیاسەت نەدەدا. فال وێڵ لە ١٩٦٥دا وتارێکی تایبەتیی لەم بارەیەوە پێشکەش کرد: «زۆر سادە و لە دووتوێی چەند وشەیەکدا دەتوانین پێوەندیی نێوان کەلیسا و دونیا ڕوون بکەینەوە، ئەمە هەمان وتەکانی پۆلسی حەوارییە بۆ تیمۆتاس: بانگەشەی وتەکانی خودا بکە. لە هیچ شوێنێکدا دەستوورمان پێ نەدراوە چاکسازی لە ڕواڵەتە مادییەکاندا بکەین، دەستوورمان پێ نەدراوە دژی قاچاخچییان، فرۆشیارانی خواردنەوە ئەلکولییەکان، قوماربازان، جینایەتکاران، سۆزانییەکان، ساختەچییان، مرۆڤ یاکوو دامەزراوە دەمارگرژەکان، یان هەر جۆرە خراپەیەکیتر، شەڕ بکەین». [٩] ئەو هەمیشە دژایەتیی لەگەڵ خۆتێکەڵکردنی کەشیشەکان لە سیاسەتدا دەکرد.

لە پەنجاکان و شەستەکاندا چالاکیی سیاسی بە واتای خەباتکردن بوو لە پێناو مافە مەدەنییەکاندا، نە فال وێڵ و نە لایەنگرانی هێند حەزیان لەم بابەتە نەدەکرد. لە ڕاستیدا ڕۆڵی کەلیساکانی پرۆتستان لە بزاڤی مافە مەدەنییەکاندا مۆدێلێکی تەواو و کۆنکرێت بوو لەو ئۆتۆریتە مەزهەبییەی لەسەر شێوازی کۆن و بە مەبەستی فێرکردن و ڕازیکردنی لایەنگران بە کار دەهێنرا، [بەڵام] فال وێڵ ئەم شتەی نەدەویست. بەڵام لایەنگرانی فال وێڵ لە حەفتاکان و بەتایبەت لە باشووری ئەمریکادا تێکەڵ بە سیاسەت بوون و لە زۆربەی بابەتە کۆمەڵایەتییەکاندا تەڤلی بەرەی ڕاستگەرا بوون. ئەوان وازیان لە پێگە سوننەتییەکەی خۆیان لە حیزبی دیموکراتدا هێنا و دەنگیان بە نیکسۆن دا. بەڵام خودی فاڵ وێڵ پێنج ساڵ دوای پشتگیریکردنی یاساییی دیوانی باڵا لە پرسی لەباربردنی منداڵ ـ واتە لە ١٩٧٨دا تازە بەتازە کەوتە خۆ و دەستی دایە ئاواکردنی گروپێکی پشتیوانیی سیاسی و لۆبییەک لە ژێر ناوی «زۆرینەی ئەخلاقی»دا. بەم کارەش بۆ جارێکیتر بوو بە هۆی ناڕەحەتی و تووڕەبوونی بونیادگەرا توندڕەوەکان. «زۆرینەی ئەخلاقی» بە ئاشکرا دەیهەویست پشتیوانیی کاتۆلیکەکان، جووەکان، مۆرمۆنەکان و لە ڕاستیدا هەر کەس و گروپێک کە بەرنامەکانی ئەو تاقمەی قبووڵ بێت، بەدەست بهێنێ. ئەم گوناهە بوو بە هۆی ئەوەی باب جۆنزی کوڕ (جێگری باب جۆنزی باوک) فال وێڵ بە «مەترسیدارترین پیاوی ئەمریکا» پێناسە بکات. دەتوانین بڵێین هۆکاری ئەوەی فال وێڵ ڕێبازی کۆنسێرڤاتیزمی ئەکتیڤی سیاسیی هەڵبژارد دەگەڕایەوە بۆ ئەو ڕاستییەی کە ئیدی کەس لایەنگری کۆنسێرڤاتیزمی مەزهەبی نەبوو، بیرمان نەچێ تایبەتمەندییەکانی کۆنسێرڤاتیزمی مەزهەبی بریتی بوون لە پاکژێتیی دۆکترین، دوژمنایەتیکردنی ئایینزاکانی تر، شەرمەزارکردنی هەندێ گوناهی وەک زینا و، دوورکەوتنەوەی ئیماندارانە لە کولتووری ماتریالیستی. ئەوەی لە بونیادگەراییی کۆنی پرۆتستانی دەمایەوە سیاسەت بوو: لەباربردنی منداڵ، هێمۆسێکسواڵەکان،

تیۆریی تەکامولْ (گەشەی چەشنەکان)ی داروین. ئەم کۆمەڵە بابەتە لایەنگرانی بەربڵاوی بونیادگەراییی پێکەوە گرێ داوە. ئەمە لە حاڵێکدایە کە هاوکات لەگەڵ ئەوەدا کە ئەمریکاییەکان لە ئاست زۆرێک لەم تابۆ کۆمەڵایەتییانەدا ئاسانگیرتر بوونەتەوە، کەچی ئەم رووبەرەش نەیتوانیوە خۆی لەگۆڕان بپارێزی. زۆرێک لە کەلیسا بونیادگەراکان بە رواڵەت و لە قسەدا لە بەرانبەر هەندێ بابەتی وەک هێمۆسێکسواڵیتەدا هەڵوێستێکی توند وەردەگرن، بەڵام لەبەر نەڕەنجانی دڵی ئیماندارانی ئاسایی کە یەک لە توێژەران ناوی «مرۆڤی کەلیسا نەچوو»ی لەسەر داناون، هیچ کارێکیتر ناکەن. بۆ ئەوەی ببێتە مرۆڤێکی بونیادگەرا تەنیا شتێک پێویستە بیکەیت ئەوەیە کە سەیری بەرنامە و شانۆ مەسیحییەکانی تێلەڤیزیۆن بکەیت، سەردان و هاتوچۆی پارکە تایبەتییەکان بکەیت، راکی مەسیحی بکڕیت و [لە هەڵبژاردنەکاندا] دەنگ بۆ کۆماریخوازان بدەیت.

مارک شیبلیی کۆمەڵناس ئەم دیاردەی ناو ناوە «بە کالیفۆرنیاییکردنی پرۆتستانیزمی کۆنسێرڤاتیست». بونیادگەراکان هۆکارەکانی پێکەوەگرێدان و ورووژاندنی لایەنگرانیان واتە ئامانجەکان و دوژمنەکانیان لەدەست داوە، هەر بۆیە دوای یازدەی سێپتامبر (ئەیلول) کەوتنە خۆ و دوژمنێکی نوێیان دۆزییەوە؛ ئیسلام. وردە وردە فال وێڵ، رۆبێرتسۆن و فرانکلین گراهام (کوڕی بیل گراهام) هەر هەموویان هەڵیانکوتایە سەر ئیسلام و [هەنووکە] بە دەستەواژە و دەربڕینی سووک و رووخێنەر لەم ئایینە دەدوێن و ئیسلام بە ئایینی «شەیتان» و پێغەمبەرەکەیشی وەک تیرۆریستێک پێناسە دەکەن.

سەردەمانێک ئەم شێوە دەربڕینە بۆ پێناسەکردنی لایەنگرانی لەباربردنی منداڵ، هێمۆسێکسواڵەکان و «سەندیکای ئازادییە مەدەنییەکانی ئەمریکا» بە کار دەهێنرا، بەڵام ئێستە بۆ پێناسەکردنی موسوڵمانان بە کار دەهێنرێ. هێشتا دیار نییە ئەم تێکۆشانە نوییەی لە پێناو بڵاوکردنەوەی رق و نەفرەتدا کەوتۆتە گەڕ ئایا لە هەوڵەکانی پێشوو کاریگەرتر دەبێت یا خود نەخێر.

ئەگەر جیا لە تاقمە ئێڤانجلیکەکان هەندێ شتی گرنگی دیکەیش لە بەرچاو بگرین ئەوکات زیاتر لە فەشەلهێنانی ئۆتۆریتە لە مەسیحییەتی ئەمریکاییدا دەگەین. ئالێن وۆڵفی کۆمەڵناس پێی وایە ئەو کەلیسایانەی وا بە کەلیساکانی *پارادایمی نوێ* ناویان دەرکردووە خێراتر لە کەلیسا ئەمریکاییەکانیتر گەشە دەسێنن، ئەم کەلیسایانە ئایدیای بارەگایەکی ناوەندی بۆ [بەڕێوەبردنی] مەزهەبیان قبوولْ نییە. ئەم جۆرە بزووتنەوانە بە تەواوی دیموکراتیک و چەقنەبەستوون[270]. وۆڵف لە زمانی مامۆستایەکی زانکۆوە دەیگێڕێتەوە کە وتوویەتی: «عیسا و حەوارییەکانی لەسەر بنەمای جۆرە مۆدێلێکی «تۆپی و پەڕە»[271]

270. Decentralized

٢٧١ . جۆرە سیستەمێکی کۆنترۆڵکردنی ترافیکی ئاسمانی کە تیایدا فرۆکەخانەیەکی گەورە ئەرکی بەڕێوەبردن و هەماهەنگکردنی فرۆکەی فرۆکەخانەکانی تر دەگرێتە ئەستۆ. و.ف

دەجووڵانەوە کە هاوشێوەی ئەو میتۆدەیە کە کۆمپانیاکانی فڕۆکەوانی لەوڕۆدا کەڵکی لێ وەردەگرن، ئەم میتۆدە بە مەبەستی خۆگونجاندن لەگەڵ دۆخی پۆست مۆدێرندا هاتۆتە ئافراندن، واتە دۆخی ڕێسا سڕینەوە[272] و ڕکابەرێتیی قووڵ». دەرکەوتەیەکی دیکەی سیمای نوێی مەزهەب بریتییە لە سەرهەڵدانی «خوازیارانی مەعنەوییەت». ئەم خوازیارانە لەسەر ئەو باوەڕەن کە مەزهەب بە تەواوی بابەتێکی تاکییە کە هەڵگری هیچ جۆرە ئیجبار یان دەستوورێکی خوداوەند نییە و هەرکەسەو دەبێ خۆی ئایینی خۆی ڕۆ بنێت. ئەگەر هێشتا هیوی لانگ زیندوو بایە دەیوت هەموان کەشیشن. زۆربەی کەلیساکانی ئەم تاقمە لە کەلیساکانی ڤان نۆسیی کالیفۆرنیا دەچن کە بەڕێز جێیس مۆدی بەڕێوەیان دەبات، ئەو پیاوەی وا «بە شێوازێکی نوێ وانە و ئامۆژگارییەکانی پێشکەش دەکا و لە وتارەکانیدا هەر چەشنە ئاماژەیەکی بۆ ئاگری دۆزەخ و عەزابی خوداوەند قەدەغە کردووە». هەروەها هەندێ لە دەستەواژە باوەکانی تیۆلۆژیی مەسیحیش سڕاونەتەوە و خراونەتە لاوە. مۆدی دەڵێت: «ئەگەر ئێمە هەندێ وشەی وەک ڕزگاری یان گۆڕینی مەزهەب بەکار بهێنین [خەڵک] وادەزانن باسی قەواڵەی قەرزیان بۆ دەکەین».[١٠]

کۆمەڵگای مۆدێرن تەژییە لەم جۆرە گەڕانانە بەدوای «مەعنەوییەت» و شوناسدا و ڕەنگە هۆکارەکەشی بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەم میتۆدە مۆدێرنە دەتوانێ ببێتە ڕێگایەک بۆ وەڵامدانەوە بەداوای کۆن و دێرینی ئاسایش و ئایین. بەڵام لەوڕۆدا جەختکردن لەسەر هەڵبژاردنی تاکی و دیموکراتیکبوونی سترۆکتۆر و پێکهاتەکان سەرەکیترین تایبەتمەندیی هەر هەموو ئایینزا بێشومارە سەرکەوتوو و ڕوو لە گەشەکانی مەسیحییەتە. بێگومان هەموو گرووپە مەزهەبییەکان لە بەرانبەر ئەم ڕەوتەدا هەڵوێستێکی توندیان وەرگرتووە، بەڵام ئەگەر هەموو ئەم گرووپە ئۆرتۆدۆکسە تازانە لەسەر یەککۆ بکەینەوە دەکاتە نزیکەی لە سەدا ٥ی کۆی ئەمریکاییەکان. ڕەوتی دیموکراتیزاسیۆن ڕەوتێکی کاریگەرتر و بەرچاوترە کە بۆتە هۆی لەناوچوونی ئەو شتەی وا هانتێر ناوی «چەسپی پێکەوەگرێدان»ی لەسەر دانابوو، واتە بۆتە هۆی لەناوچوونی دەسەڵاتی کتێبی پیرۆز، ئۆتۆریتە و سوننەت. کۆنەپارێزترین بزووتنەوەی کۆمەڵایەتیی ئەمریکا واتە مەسیحییەتی ئیڤانجلی، بە درێژاییی چل ساڵی ڕابردوو بە گژ کولتووری دیموکراتیکی مۆدێرندا چۆتەوە و بە تەواوی ئاڵوگۆڕی بەسەردا هاتووە. چیرۆکی مەسیحییەتی ئیڤانجلی چیرۆکی فەشەلهێنانی خێراتر و بەربڵاوتری کۆی ئۆتۆریتەی مەزهەبییە لە ژیانی ئەمریکاییدا. باشبوون یان خراپبوونی ئەم دیاردەیە بەستراوەتەوە بە ڕوانگە و دیدی خۆتانەوە، بەڵام بێگومان ئەم ڕووداوە قەوماوە.

---

272. deregulation

باشترین شتگەلێک دەیانزانی و فێری دەبوون

هێری شێرمەن شانۆنامەنووسێکی لاواز و خراپ بوو بەڵام بازرگانێکی باشی لێ دەرهات. شێرمەن دوای خوێندنەوەی چەندەها ساڵەی شانۆنامەی جۆراوجۆر، لە ساڵی ١٩٢٦دا هەستا بە کردنەوە و دەسپێکردنی پرۆژەیەک لە ژێر ناوی «کولوپی کتێبی مانگ»دا. شێرمەن ئامانجێکی سادە و ساکاری هەبوو: ناساندنی لەزەتی خوێندنەوەی بەرهەمە ئەدەبییە گەورەکان بە تازە خوێندەوارانی چینی مامناوەندیی ئەمریکا. جێنیس رادوەی، نووسەری مێژووی ئەم کلوپە، دەڵێت ئەم کلوپە هاوکات هەوڵێک بوو بۆ «کۆنترۆڵکردنی لافاوی کتێبە تازەکان و... دواجار دڵنیاکردنەوەی کڕیاران کە دەتوانن پێ بەپێی رەوتی بەرهەمە فەرهەنگییە مۆدێرنەکان هەنگاو بنێن و دڵنیایش بن کە کلوپ هەڵسەنگاندن و نرخاندنەکانی خۆی فیدای ناوبانگ و پێشوازی [ی جەماوەر] ناکات»[١١] کتێبەکان لە ژێر چاودێریی ستافێکی پێنج کەسیدا بە ناوی «داوەران» هەڵدەبژێردران کە هەموویان نووسەری پایەبەرز بوون. ئەندامانی یەکەم ستافی سەرنووسەری بریتی بوون لە مامۆستایەکی زمانی ئینگلیزیی زانکۆی یەیل، رۆماننووسێکی سەرکەوتوو، سەرنووسەری رۆژنامەیەکی ئەیالەتە ناوەندییەکانی ئەمریکا و دوو کەس لە وتارنووسانی ناسراوی رۆژنامەکان. ئەم ستافە لە هەڵبژاردنی کتێبەکاندا پۆتانسیەلی بازرگانیی بەرهەمەکانی لە بەرچاو نەدەگرت. هەندێ لە کتێبەکانی جۆرج ئۆروێل، ئارتۆر میلێر، ترۆمەن کاپۆتی و ئێرنێست هەمینگوەی لە ریزی کتێبە هەڵبژێردراوەکانی ئەم ستافە لە دەیەکانی ١٩٣٠ و ١٩٤٠دا بوون، کەچی هێشتا ئەم کلوپە لای کۆمەڵگای ئەدەبیی نیۆیۆرک گەلێ سووک و کەمبایەخ بوو. رەخنەگرێک بە ناوی دوایت مەک دۆناڵد ساڵی ١٩٦٠ وتارێکی بەناوبانگی لە ژێر سەردێڕی «کولتووری جەماوەری و کولتووری مامناوەندی»دا نووسی و تیایدا گاڵتەی بەم کلوپە دەکرد کە «باشترین لێکدانەوە بۆ ئەو کتێبانەی لە ١٩٢٦ەوە خستوویەتە بەردەست ئەندامەکانی ئەوەیە کە بڵێین بێگومان دەیتوانی کتێبی لەمە خراپتریش هەڵبژێرێ». لە راستیدا کتێبی *زۆر خراپتر* لەمەیش لە بەردەستدا بوون. هەرچەند کلوپی کتێبی مانگ هیچکات بە ئاشکرا کلوپێکی رۆشنبیری یان ئاکادیمیک نەبوو بەڵام کۆمەڵە بەرهەمێکی بەنرخی دەدۆزییەوە کە دەیانتوانی سەرنجی جەماوەرێکی بەربڵاو بۆ لای خۆیان رابکێشن. ئەم کلوپە پێی لەسەر دیموکراتیزاسیۆنی کولتوور دادەگرت و لە راستیدا پێشەنگی ئەم کارەش بوو، بەڵام ئەم کارەی لە رێگای دابەزاندنی پێوەرەکانەوە ئەنجام نەدەدا، بەڵکوو ئاستی پەسنکرد[٢٧٣] و داخوازییەکانی خەڵکی بەرز دەکردەوە.

پاشان دەیەی ١٩٦٠ دەستی پێکرد. هێرشکردنە سەر ئۆتۆریتە کە سەرجەم کون و قوژبنەکانی کۆمەڵگای تەنیبوو دونیای بچووک بەڵام پڕکاریگەری بازرگانیی کتێبیشی گرتەوە. رۆژنامەی *نیۆیۆرک*

---

273. Taste

تایمز ئاوەهای نووسی: «ئایدیای داوەرانی کلوپی کتێبی مانگ وەک گروپێک کە بە جۆرێک لە جۆرەکان بەڕێوەبەری ئەدەبیاتی وڵات بوون... ئایدیایەکی بە تەواوی سواو و بێبایەخ بوو». وردە وردە ڕۆژە خۆشەکانی کلوپ تەواو بوون و لە ساڵی ١٩٧٧دا زنجیرە کۆمپانیای میدیاییی تایم کلوپەکەی کڕی. دوای ماوەیەکی کورت داوەرەکان بە تەواوی سەربەخۆییی خۆیان لەدەست دا و لقی فرۆشیاری و بازاڕدۆزینەوەی[٢٧٤] تایم کاریگەرییەکی گەورەی کردە سەر کلوپەکە و ئەمەش وای کردبوو تەنیا ئەو کتێبانە هەڵبژێردرێن کە ئەگەری سەرکەوتنی بازرگانی و فرۆشتنیان زۆرترە. ستێفان کینگ، تام کلێنسی، مایکڵ کراتیۆن و تێری مەک میلان[٢٧٥] بوون بە ناسراوترین سیماکانی نێو پێڕستی کلوپی کتێبی مانگ. هەژماری کلوپەکانی کتێب هەڵبژاردن بە شێوەیەکی سەیر زیادیان کرد و لە نێوان ساڵانی ١٩٨٠ تا ١٩٩٨دا نزیکەو سێقات بوونەوە. هەر کتێبێک ئەگەری کڕینی لە لایەن خەڵکەوە بوایە دەچووە نێو پێڕستەکانی ئەو کلوپانەوە - لە کتێبی چێشتلێنانەوە بگرە بۆ ڕێنومای هاوسەرێتی و ڕۆمانی ئەوینداری. ئایدیای سەرەتا و دەسپێکی دانانی کلوپ[ی کتێب هەڵبژاردن] بە تەواوی بە باری پێچەوانەدا شکابوویەوە. کلوپی کتێبی مانگ لە باتی ئەوەی هەوڵی ڕەنگرێژکردنی حەز و پەسنکردی گشتی[٢٧٦] بدات هەوڵی دەدا ببێتە ئاوێنەی ڕەنگدانەوەی ئەو حەز و پەسنکردانە.[٢٧٧]

بەسەرهاتی کلوپی کتێبی مانگ چیرۆکی بەسەرهاتی کولتووری ئەمریکاییە. جان سیبرۆک، لە نووسەرانی پێشووی گۆڤاری *نیۆیۆرکێر*، ئەم دیاردەیە بە گۆڕانێکی کولتووری «لە ماڵێکی بچووکەوە بۆ فرۆشگەیەکی گەورە» پێناسە ئەکات. ماڵی بچووک، کە تا چەند دەیە لەمەوپێش بەسەر کولتووری ئەمریکاییدا زاڵ بوو، مێتافۆرێکە[٢٧٨] بۆ پێوەرە کولتوورییە کۆنەکانی بەکار دەهێنێ، ئەو پێوەرانەی کە لە لایەن ئەو دەستەبژێرانەوە دیاری دەکران کە جەختیان لەسەر چۆنێتی[٢٧٩] دەکرد. بەڵام لە فرۆشگە گەورە فەرهەنگییەکەی ئەوڕۆدا ئەندێشە و ئایدیای وەک حەز، پێوەر و هیرارشییەت لە مانا خاڵی

274. Marketing

٢٧٥ . هەرهەموویان لە ریزی نووسەرانی خەڵکپەسەندی ئەمریکادان. و.ف

276. Public taste

٢٧٧ . ئەم ستراتیژە شکستی خوارد و کلوپی کتێبی مانگ ئێستە هەوڵی گەڕانەوە بۆ شوناسی ڕاستەقینەی خۆی دەدات. کلوپ ستافێکی تازەی بۆ هەڵبژاردنی کتێبەکان دەسنیشان کردووە کە هەندێ نووسەری بە ناوبانگی وەک ئێما کۆییندلێن لە نێو ئەو ستافەدان. ژیانەوەی دووبارە و روو لە گەشەبوونی مۆدێلی کۆن نیشاندەری ئەو ڕاستییەیە کە لانیکەم لە بەستێنی کولتووریدا خەڵک خوازیاری یارمەتی و ڕێنوێنین.

278. Metaphor
279. Quality

بوونەتەوە. هەموو شتێک پاک بۆتەوە خۆشەویستبوون[280] نەبێ، مالّی بچووک لە لایەن ئەو کەسانەوە بەڕێوە دەبرا کە فێری پرەنسیپەکان ببوون، بەڵام فرۆشگەی گەورە لە لایەن کەسانێکەوە بەڕێوە دەچێ کە زۆر چاک دەزانن هەر شتێ «هەرا» بنێتەوە لای خەڵک خۆشەویست و پرِبایەخە. سەمبول و هێمای تەکووزیی[281] کۆن پیاوانێکی وەک هارۆڵد راس، سەرنووسەری ئەفسانەییی *نیۆیۆرکێر*، بوون بەڵام هێمای تەکووزیی نوێ کەسێکی وەک دەیڤید گێفێنە کە لە لایەنگرانی مۆسیقای پاپە. هەرچەند راس رۆشنبیرێکی کەشیش خەسڵەتیش نەبوو بەڵام بە باشی لە تێربوونی کولتووری[282] گەشتبوو؛ [لە بەرانبەردا] گێفێن بە باشی لە پەسنکردی جەماوەری خەڵک گەشتووە. هەروەک چۆن سیبرۆکیش ئاماژەی پێ داوە ئەرکی دەستەبژێرە کولتوورییە کۆنەکان دیاریکردنی شتە «باش»ەکان بوو لەسەر بنەما و مانای «بەهادار بوون»، بەڵام لە باتیی ئەوان جۆرە دەستەبژێرێک سەریان هەڵداوە کە کاریان دیاریکردنی شتە «باش»ەکانە لەسەر بنەمای «خۆشەویستبوون». ئەم گۆڕانکارییە قووڵ و بەربڵاوە کە لەناو ژیاری[283] ئێمەدا رووی داوە لە زۆربەی هەرە زۆری مۆزەخانە، کتێبخانە، زانکۆ، چاپخانە، گۆڤار، رۆژنامە و کەناڵە تێلەڤیزیۆنییەکاندا رەنگی داوەتەوە.[١٢]

چەند ساڵ لەمەوپێش رۆژنامەی *نیۆیۆرک تایمز* داوای لە دوو بەرپرسیاری بەناوبانگی مۆزەخانەکانی ئەمریکا کرد تایبەتمەندی و فاکتەرەکانی مۆزەخانەیەکی زۆرباش لە سەدەی بیست و یەکدا دەسنیشان بکەن. فیلیپ دۆ مۆنتبێلۆ، بەڕێوەبەری ئەفسانەییی مۆزەخانەی هونەری سێترۆ پۆلیتەنی شاری نیۆیۆرک، بەم جۆرە وەڵامی دایەوە: بەرهەم و ئاسەواری هونەریی گەورە گەورە، نمایشدان و پیشاندانی ژیرانە و سەرنجڕاکێشەر، فەرمانبەرانی دڵسۆز، وەرگرتنی یارمەتیی دارایی بە ئەندازەیەک کە یەکپارچەبوون و بێنیازبوون [ی مۆزەخانە] لە بڕیارەکانی بازاڕ گەرەنتی بکات، دەستەیەکی ئەمیندار کە بە تەواوی بەڵێندەری و بەرپرسایەتیی خۆیان بپارێزن، فەرمانبەرانێک کە لەسەر ئەو باوەڕە بن کە لە نمایشدانی بەرهەمە هونەرییەکاندا دەبێ رەچاوی ئۆتۆریتە و پەسنکرد بکرێت، دواجاریش «باوەڕێکی توندوتۆڵ بە گرنگتر بوونی ئەزموونکردنی هونەر لە بەرانبەر ئەزموونکردنی بازاڕی مۆزەخانەدا». تۆماس کێرنز، بەڕێوەبەری مۆدی رۆژی مۆزەخانەی گوگێنهایمی نیۆیۆرک، پێڕستێکی تەواو جیاوازی پێشکەش کرد. ئەڵبەت لە دەسپێکی پێشنیارەکانیدا بە شێوەیەکی سەرپێیی ئاماژەی بە کۆلۆکسیۆنێکی بەنرخ» کردبوو، بەڵام پاشان بەم شێوەیە درێژەی پێ دا: «بیناسازییەکی[284] زۆرباش، پێشانگایەکی بەنرخ و

280. Popularity
281. Order
282. Quenchingculture
283. Civilization
284. Architecture

تاقانە، پێشانگایەکی بەنرخ و تاقانەی دیکە، دوو ریستۆرانی بە نرخ، دوو سۆپەرمارکێت، ئینتەرنێت و، [هەروەها] دابەزاندنی نرخەکان بە فرۆشتنی بەکۆ لە رێگای تۆڕێکی جیهانییەوە». ئەمە دیمەنێکی ئاشکرایە لە جیاوازییەکانی نێوان تەکووزیی کۆن و تەکووزیی نوێ.

کێرنز لە نێو بەرەی نوێی بەڕێوەبەرانی مۆزەخانەکاندا سیمایەکی دیار و ناسراوە، ئەم نەوەیە لە هەر شتێ کە سەرنجڕاکێش بێ و جەماوەری خەڵک ڕاپێچی هۆڵی مۆزەخانەکان بکات، کەڵک وەردەگرن. کێرنز بەم دواییانە لە هۆتێل و گازینۆی وێنتیان لە شەقامی لاس ویگاس لقێک لە مۆزەخانەی گوگێنهایمی کردۆتەوە. ئەم جۆرە کارانە کۆمەڵێک فێڵ و تەڵەکەی پڕیاق و بریقن و زۆرجار خودی هونەرەکەیش دەخەنە ژێر سێبەری خۆیانەوە. مەبەست لەم کارانە نمایشدانی بەرهەمە هونەرییەکان نییە بەڵکوو مەبەست نمایشدانی خودی مۆزەخانەکەیە. ئەگەر خەڵک سەردانی مۆزەخانە بکەن رەنگە سەردانێکی یەکێک یان هەردوو «سۆپەرمارکێت»ی مۆزەخانەکەیش بکەن. وەک چۆن جێد پێرل، رەخنەگری هونەریی گۆڤاری *نیو ڕیپابلیک*، دەربارەی بەناوبانگترین پرۆژەی کێرنز کە بنیای مۆزەخانەیەکی سەرسوورهێنەرە لە ئیسپانیادا و فرانک جێری نەخشەی بۆ داڕشتووە، نووسیویەتی، «کەس بۆ بینینی بەرهەمە هونەرییەکان سەردانی مۆزەخانەی گوگێنهایمی بیلبائۆ ناکات، لە پڕ بیرتان دەکەوێتەوە مادام لەوێن با سەیرێکی بەرهەمە هونەرییە نوێیەکانیش بکەن، رێک وەک ئەوەی بیری چوونە ئاودەس یان خواردنی حەبی ڤیتامینتان بکەوێتەوە». بەرهەمە هونەرییەکانی ئەم جۆرە مۆزەخانە لە رووی تایبەتمەندیشەوە جیاوازن. کێرنز پیشانگایەکی تایبەتی بۆ نمایشدانی «هونەری ماتۆڕ سکلێت» و جلوبەرگەکانی جۆرجۆ ئارمێنی کردۆتەوە. نمایشدانی بەرهەمی مۆدێرن و بازرگانی لە بەشێکی پێشانگای هونەری مۆدێرندا کارێکی مومکین و شیاوە، بەڵام پێرل بە جوانی ئەو بابەتەی شی کردۆتەوە کە ئەم جۆرە مۆزەخانانە هەوڵی پێناسەکردنی ژانرێک[285] یان قۆناغێکی هونەرییان نەداوە و نایدەن، بەڵکوو کاریان تەنیاو تەنیا نمایشدانی ئەو شتانەیە کە هەر لە کۆنەوە لە نێو کولتوور و فۆلکلۆری خەڵکدا سەمبولگەلێکی خۆشەویست و ناسراو بوون: «ئەوان خولقێنەری پەسنکرد[286] [ی تازە] نین؛ بەڵکوو هەر پەسنکردێک لەوڕۆدا باو بێت ئەوانیش قبووڵی دەکەن و پێی لەسەر دادەگرن. ئەوان هیچ ئەندێشەیەک پێشکەش ناکەن کە رەنگە دواتر لە لایەن گرافیستەکان یان بەرهەمهێنەرانی کەناڵی MTVیەوە لە بەردەم هەژمارێکی زیاتری خەڵکدا نمایش بکرێ (جا رەنگە ببێتە ئەندێشەیەکی خۆشەویست و رەنگە نەشبێت)؛ ئەوان تەنیا رەنگدانەوە و زایەڵەی ئەو کۆمەڵە شتانەن کە هەر لە

285. Genre
286. Taste

کـۆنەوە لە نێـو کولتـووردا پێناســە کـراون، پیرۆزبـایی لە خەڵکـیش دەکەن کە ئاگـاداری ئەو شـتانە هەن».[١٣] بە کورتی ئەوان پێشەنگ نین بەڵکوو شوێنکەوتوون.

شـتێکی تـر. کۆمپانیـای BMW کە زیـاترین ڕێـژەی مـاتۆڕی لە پێشـانگای ماتۆڕسـیکلێتدا دانـابوو خەرجی بەڕێوەبردنی پێشانگاکەشی گرتە ئەستۆ. کەچـی سـەرەڕای ئەمەش پێشـانگای [جلوبەرگەکـانی] ئارمێنی هێشتا هەر هەشت مانـگ دوای ئەوە کـرایەوە کە خـودی ئـارمێنی بەڵێنـی‌دا ١٥ ملیـۆن دۆلار بە گوگێنهـایم بـدات. هــونەر و بازرگــانی هەمیشــە پــێکەوە ژیــاون، بەڵام ئەوەی ئێســتا دەیبینــین بە بازرگانیبوونی هونەرە و جیاوازە لەوانی تـر، چونکـوو هەم پۆپۆلیسـتییە و هەم بەکارهێنەرییـانەیە.[٢٨٧] بە درێژاییی چەندین سەدە لایەنگرانی هـونەر ئەو بەرهەمانەیـان کـۆ دەکـردەوە کە خۆشـیان دەویسـتن یـان پسـپۆڕان[ی هـونەر] فێریـان کردبـوون کە خۆشـیان بـوێن. بە دەگـمەن ڕێ بکەوتـایە بیریـان لەوە بکردایەتەوە کە ئایا کۆلێکسیۆنەکەیان لای خەڵـک خۆشەویسـتیە یـا خـود خۆشەویسـت نیـیە، [چونکـوو کـۆکردنەوەی بەرهەمە هونەرییەکـان] بـۆ ئەوان بەشـێک بـوو لە حەز و چێـژی دەوڵەمەنـدی. بەڵام پشـتیوانییەداراییەکانی ئەمـڕۆی کۆمپانیاکـان شـتێکی تەواو جیـاوازە، پشـتیوانیکردنی کۆمپانیاکـان لە هونەر بەشێکە لە ستراتیژی بازرگانییان. جەیمز تویچێڵ، تـوێژەر و کۆمەڵناسـی داهێـنەری ئـەمریکایی لە بـواری بـازاڕدۆزینەوەدا[٢٨٨]، پێـی وایە دواجـار کۆمپانیاکـان زۆربەی کـات «ڕێسـا و پرەنسـیپی نـاهونەری بەکار دەهێنن، ئەمەش دەبێتە هۆی کردنەوەی پێشـانگاگەلێ کە یـان لە ژێـر کـاریگەریی بۆچـوونی زاڵـی سیاسیدان یان لانیکەم ناتوانن هیچ باسوخواسێک بـورووژێنن». تویچێـڵ لەسـەر ئەو بـاوەڕەیە کە ئەوەی لەوڕۆدا بـۆ نمایشـکردن و پیشـاندان دەشـێت بە زۆری ئەو شـتانەن کە دەرفەت و توانـای وەرگرتنـی پشـتیوانیی کۆمپانیاکانیـان هەیە. مۆزەخـانەی گوگێنهـایم بە ناچـار وازی لە پـرۆژەی بەڕێـوەبردنی پێشـانگایەک لەژێـر نـاوی «پیکاسـۆ و سـەردەمی ئاسـن»دا هێنـا، چونکـوو کەس نەیدەویسـت خـۆ لە بـابەتێکی سـواو و دێمـۆدەی وەک ئاسـنەوە بگلێنـێ. کۆمپانیـای BMW ئامـادە نەبـوو پشـتیوانی لە پێشانگای «شاکارەکانی مۆنیخ» بکات، چونکوو «مۆنیخ زۆر سێکسی نییە». پێشـانگای بەرهەمەکـانی هونەرمەندی داهێنەر و کلاسیستی سەدەی حەڤـدە واتە گیـدۆ رینـۆ کەنسـێل کـرایەوە و بەڕێـوە نەچـوو، چونکـوو کەس نەبـوو سـوودێکی بازرگـانی و مـادیی تێـدا ببینێـتەوە. ئەگەر پشـتیوانان و لایەنگرانـی رابردووی دونیای هونەریش ئاوەها هەڵوێستێکیان بایە ڕەنگ بوو مێژووی هونەر زۆر جیاواز لەمەی ئێسـتا بوایە.

---

287. Consumerism
288. Marketing

گریمان «سێکسـیبوون» و «هەرانـانەوە» وەک نۆژەنبـوون و داهێنـان هەڵگری تایبەتمەنـدیگەلێکی جەوهەریـن، بێگومــان دەتــوانین لای خۆمــان ئاوەهــا بیــر بکەیــنەوە، بەڵام لە راســتیدا ئەم چەمکــانە تەنیاوتەنیا هاوواتـای دەسـتەواژەی «خۆشەویسـتبوون» دێنەوە کە ئەو دەسـتەواژەیەش رێک بە واتـای سـوود و بەرژەوەنـدی دێـتەوە. ئەم رەوتە کولتــوورییە پرســی گرنـگ و پـڕ بـایەخی پێوەنـدیی نێـوان دیموکراتیزاسـیۆن و بە بازارِیکردنمـان[289] بـۆ روون دەکـاتەوە. لەورۆدا زیـاتر خەڵـک وەک بەکـارهێنەر[290] لەقەڵەم دەدرێن و خەڵکیش هەر لە رێگای ئەم پێناسەیەوە[291] دەسەڵاتی خۆیـان دەخەنە گەڕ، هەر بـۆیە بە بازارِیکردن بۆتە هاوڕێی گیانیبەگیانیی دیموکراتیزاسیۆن. ئەم دوو هێزە پێکەوە شەپۆلی دیموکراتیـک بەرەو پێشەوە دەبەن. سروشتی دوولایەنەی[292] دیموکراتیزاسیۆن ـ واتە بەخشـینی هاوکـاتی دەسـەڵات بە هاووڵاتییان و بەکارهێنەران ـ وەڵامی ئەو پرسیارەمان بۆ ئاشـکرا دەکـات کە بـۆچی ئەوانەی دەوێـرن ئەم ئـاڵوگۆڕە کـۆمەڵایەتییە بـخەنە بەر رەخـنەوە هێنـد کەمهەژمـار و دەگمەنـن. بـۆ چەپگەراکـان ئەسـتەمە کولتــووری ســەرجەم خەڵــک رەت بــکەنەوە و راســتگەراکانیش نــاتوانن دان بەوەدا بنــێن کە دەشــێ سـەرمایەداری ئاکـامی خراپیشـی لـێ بکەوێـتەوە، ئەوان تەنـانەت لە ئاسـت بەسـتێنی کولتووریشـدا ئەم شتەیان پێ قبووڵ ناکرێت. هیچکامیان پێیـان خـۆش نیـیە ئەو راسـتییە قبـووڵ بـکەن کە ئەگەر خەڵـک رێنـوێنی نەکرێن یـان سـەرچاوەی ئۆتۆریتەیـان لە بەردەسـتدا نەبـێ، رەنـگە شـتێکی خـراپ هەڵبژێـرن. ئەڵبەت پێداویستیی رێنوێنیکردن تەنیا بریتی نییە لە حەزکردنـی خەڵـک لە شـوێنکەوتن و گوێشـلکردن، بەڵکوو هاوکات پێویستە کەسێکیش هەبێ کە حەز لە سەرۆکایەتیکردن بکات.

ئەشرافییەتی[293] ئەمریکایی

بیل لیۆنارد، بەڕێوەبەری بەشـی هەواڵـی کەنـاڵی CBS، سـاڵی ١٩٦٧ پێشـنیارێکی خسـتە بەردەم بەرهەمهێنەرێکی لاو بە ناوی دان هێویت و رایگەیاند دەیـانەوێ پرۆگرامێکـی دەنگوباسـی تێلەڤیزیـۆنی لە ژێر ناوی *شەسـت دەقەدا* بـکەنەوە. هێویـت داوای لـێ کـرد ئامـانجی ئەم پرۆگـرامەی بـۆ روون بکـاتەوە. لیۆنـارد چـاوەڕوانییەکی سـادە و سـاکاری هەبـوو: «سـەربەرزمان بـکە». ئەم بەرنـامە ئەفسـانەییە تـا ئێسـتایش درێـژەی هەیە و هەر خـودی هێویـت بەرهەمهێنەریەتـی، ئەو دوای گێـڕانەوەی ئەو دیـالۆگەی

289. Marketization
290. Consumer
291. Identity
292. Double
293. Aristocracy

نێوانیـان وتـی وا دەزانـم ئەمە دواهەمـین جارێـک بـوو کەسـێک لە تێلەڤیزیۆنـدا بە هاوکـارەکەی بڵـێ سەربەرزمان بکە».

بە دەیان چیرۆکی هاوشێوەی ئەم چیرۆکەمـان دەربـارەی پیشـەکانیتری وەک رۆژنـامەوانی، چـاپ و بڵاوکردنەوەی کتێب، پارێزەری، ژمێریاری و پزیشکیش بیستووە. لە راسـتیدا ئەم چیرۆکـانە زیـاتر لەوەی تەنیا کۆمەڵە چیرۆکێکی نۆستالۆژیکی نەوەی ئەوسـا بێـت نیشـاندەری ئـاڵوگۆڕی قـووڵ و گرنگـی رۆڵـی دەسـتەبژێرانە لە کۆمەڵگـای ئەمریکاییـدا. بەرپرسـیارانی چـاپ و بڵاوکـردنەوەی کتێـب، بەرهەمهێنەرانـی دەنگوباسـی تێلەڤیزیـۆنی، بەڕێـوەبەرانی دامەزراوەکـانی بەسـتێنی مـاف و یاسـا[294] و سەرپەرشـتیارانی نەخۆشخانەکان، تا سی سـاڵ لەمەوپـێش کـار و پیشـەکانی خۆیـان دابەش کردبـوو بەسـەر دوو کەرتـدا، بەشێکیان تەرخان کردبوو بۆ سوود و بەرژەوەندی و بەشەکەی تریش بۆ پێشکەشـکردنی خزمەتگـوزارییە کۆمەڵایەتییەکـان. بـۆ وێـنە دەرهێنەرانـی تێلەڤیزیـۆن بە تەواوی دەیـانزانی لە بەرانـبەر کەڵکـوەرگرتن لە کەرەستە و ئیمکانـاتە گشـتییەکاندا[295] پێویسـتە بەرنـامەی بەنـرخ و پڕپـایەخ بەرهەم بهێـنن. ئەم جـۆرە کەسانە زیـاتر لەوەی خۆیـان بە بازرگـان و مـامەڵەچی بـزانن خۆیـان بە کەسـێکی پسـپۆڕ و پرۆفیشـناڵ دەزانی. بە واتای رۆشنبیری بریتانی واتە ئاڕ.ئێچ.تاونێی، «ئەمانە کەسانێک بوون کە بەپێی ئەو یاسـا و پرەنسیپانە دەجووڵانەوە کە بە مەبەستی دابەزاندنی کۆمەڵە پێوەرێکی دیاریکراو داڕێژرابـوون کە هاوکـات هەم ئاسـتی پاراسـتنی ئەنـدامانی گـروپ بەرز بکـاتەوە و هەمـیش بتـوانێ خزمەتگـوزارییەکی باشـتر پێشـکەش بە خەڵـک بکـات». [١٤] بە درێژاییـی زۆربەی سـاڵانی سـەدەی بیسـتەم کەسـانی پرۆفیشـناڵ جـۆرە ئەشـرافییەتێکی مۆدێرنیـان پێـک هێنـابوو، ئەوان لە پـێگە و جـێگەی خۆیـان دڵنیـا بـوون و دەیانویست خۆشگوزەرانی و ئاسوودەیی[ی هاووڵاتییـان] و بەرژەوەنـدییە گەورەترەکـانی وڵات دەسـتەبەر بکەن. ئەم جۆرە کەسـانە و هەروەهـا هـاووڵاتییە پێشـەنگ و ئاوانگاردەکـانی تـر ئەرک و بەرپرسـایەتییە کـۆمەڵایەتییە گەورەترەکانیـان دەگـرتە ئەسـتۆی خۆیـانەوە. زۆربەی مۆزەخانەکـان، ئۆرکێسـترا سەمفۆنیکەکان، کۆمپانیاکانی ئۆپێرا، پارکە گشـتییەکان و کتێبخانەکـانی شـار و شـارۆچکەکانی ئـەمریکا لە لایەن دەوڵەتەوە نەدەکـرانەوە، بەڵکـوو لە لایەن ئەم جـۆرە هـۆگر و دڵسـۆزانەی کۆمەڵگـاوە ئـاوا دەکـران. ئەم کەسـانە کەڵـکەڵەی سـەروەت و سـامان یـاکوو پـێگە و جێگەیـان نەبـوو و هەرچەنـد لەو کـارانەدا بەرژەوەنـدیی مادیشـیان بەردەکەوت بەڵام لە ئاسـت شـار یـان وڵاتەکەی خۆیانـدا خـاوەن تێڕوانینێکـی دووربینـانە بـوون. سـەرەڕای ئەوەی ئاوەهـا دونیـایەک دەسـتەبژێرگەرایی[296] و پـوەن و

294. Legalinstitutes
295. General abilities
296. Elitism

ئیمتیازی چینایەتیشی[297] لێ دەکەوتەوە، بەڵام هاوکات دیموکراسیی ئەمریکاییش بەرژەوەندیی تەواو و گەورەی لە خزمەتگوزارییەکانی ئەم دەستەبژێرە دڵسۆز و خێرخوازانە وەردەگرت.

یەک لە توخمە هەرەدیار و بەرجەستەکانی کۆمەڵگای ئەنگلۆ ـ ئەمریکایی بریتی بووە لەوەی کە هەمیشە کاروبارە کۆمەڵایەتییەکان خراوەتە ئەستۆی دەستەبژێران و رێکخراوە نادەوڵەتی و تایبەتییەکانەوە.[298] ئەم دیاردەیە دیاردەیەکی رۆتین و باو نییە؛ زۆربەی وڵاتان مۆدێلی فەرەنسی ـ ئەوروپاییان هەڵبژاردووە کە تیایدا بەرپرسایەتیی هەر هەموو رەهەند و لایەنەکانی ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی دەکەوێتە ئەستۆی رێکخراوە و کاربەدەستانی دەوڵەتەوە. ئەگەر ئاورێک لە رێگا و میتۆدە جۆراوجۆرەکانی رێکخستنی بازاڕە داراییەکانی ئەمریکا بدەنەوە ـ بوورسی نیۆیۆرک و بانکە ناوەندییە ئەیالەتییەکان ـ لەو راستییە دەگەن کە زۆربەی ئەم رێکخراوانە لە سەرەتادا هەرچەند رێکخراوەی تایبەتی و نادەوڵەتی بوون بەڵام هاوکات هەڵگری ئەرک و فانکشێنی کۆمەڵایەتیش بوون. لە نموونەیەکی بچووکتردا بەڕێوەبەرایەتیی هەردوو پارکە گەورەکەی مەنهەتەن واتە پارکی ناوەندی و پارکی ریڤێرساید لە دەستی گروپگەلێکی نیوە دەوڵەتی و نیوە تایبەتیدایە. بەڵام وێناکردنی بەڕێوەبردنی پارکەکانی پاریس لە لایەن هاووڵاتییانی کەرتی تایبەتەوە[299] وێناکردنێکی نەکردە و مەحاڵە. یان ئاورێک بدەنەوە لە ئەنجومەنی پارێزەرانی یاسایی ئەمریکا و ئەنجومەنی پزیشکانی ئەمریکا، ئەم گروپە تایبەتییانە[300] بە کەڵکوەرگرتن لەو ئۆتۆریتەی دەوڵەت پێی بەخشیون کاروبارەکانی خۆیان بەڕێوە دەبەن.

ئەم جۆرە بەشداریکردنە بە قووڵی بە ناخ و هەناوی مێژووی ئەنگلۆ ـ ئەمریکاییدا رۆچووە و خاوەن رابردوویەکی دیار و بەرجەستەیە. دەسپێکی ئاوەها بەشداریکردنێک دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی سەرهەڵدانی ئەشرافییەتی بریتانی، وەک چۆن لە بەشی یەکەمی کتێبەکەدا بینیمان ئەشرافە ئینگلیزییەکان هێند پێشکەوتنیان بە خۆوە بینی کە سەرەتا لە ناوچەکانی دەوروبەری خۆیاندا و پاشان لە دەرەوەی ئەو ناوچانەشدا کاروبارە دەوڵەتییەکانیان رادەپەڕاند. دواتر ئەم بەشداریکردنە گواسترایەوە بۆ کۆچبەرنشینەکان و دوای ئەوەش گواسترایەوە بۆ کۆماری ئەمریکا، واتە بۆ ئەو شوێنەی کە پیاوانی دەوڵەمەند بە بێ ئەوەی چاوەڕێی ئەوە بن کە سیاسەت ببێتە پێشە و کاریان، لە سیاسەت و [کاروباری] دەوڵەتدا بەشدارییان دەکرد. جۆرج واشینگتۆن دوای دوو خولی سەرکۆماری گەڕایەوە سەر مەزراکەی و [لە هەمان کاتدا] هەر ئەو کارەی ئەنجامدا کە ئاوەها کەسانێ ئەنجامی دەدەن. ئەو لە

297. Classprivileges
298. Privateinstitutes
299. Privatesector
300. Privategroups

دەستەبژێرانی زەمیداری ڤیرجینیا بوو، ئەوەی لەم جۆرە کەسانە چاوەڕوان دەکرا ئەوە بوو کە بەبێ هیچ چەشنە چاوەڕوانی و مەبەستێکی مادی لە هەندێ لە خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییەکاندا بەشداری بکەن، وەک سەرپەرشتیاری کاروباری ئیداریی کەلیسا، ئەمیندار و پاسەوانی ئاشتی، فەرماندەی هێزی نیزامیی ناوچەکە و نوێنەری پەرلەمانی ناوچەیی. پیاوانێکی وەک تۆماس جێفێرسۆن، جەیمز مەدیسۆن، جەیمز مۆنرۆ، ویلیام هێنری هەریسۆن، جان تایلۆر، بێنجامین هەریسۆن و تیۆدۆر و فرانکلین رۆزڤێلت ئەم نەریتەیان درێژە پێدا. رەنگە خاڵی گرنگتر ئەوە بێت کە هەژمارێکی بەرچاو و فراوان لە چینی ئەشرافی ئەمریکایی کە بە بەراورد لەگەڵ ئەم سیما ئەفسانەییانەدا پلە و پایەیەکی خوارتریشیان هەبوو، لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە خزمەتگوزارییە دەوڵەتییەکان بەشێکە لە ژیانیان و بە درێژاییی تەمەنی خۆیان چەندین و چەند جار هەم لە ئاستە باڵا و بەرزەکان و هەم لە ئاستە خوار و نزمەکاندا (ناوچەیی) بەشدارییان لە کاروباری دەوڵەتیدا دەکرد. هەندێکیان دەوڵەمەند بوون بەڵام زۆربەیان پارێزەر یاخود فەرمانبەرێکی پایەبەرزی بانک بوون. لە بەرانبەردا کاروباری دەوڵەتی لە ئەوروپای کیشوەریدا[301] (واتە جیا لە بریتانیا) وەک پیشەیەکی لێ هات کە فەرمانبەرە پرۆفیشناڵەکانی دەوڵەت بەرزترین پۆستەکانیان بەڕێوە دەبرد. بۆ وێنە لە فەرەنسادا تێکەڵبوونی کاربەدەستێکی خۆشناوی دەوڵەتی بە کاروباری تایبەتی و نادەوڵەتی شتێکی ئاساییە، بەڵام کەس نەیبیستووە بازرگانێک لە نێو دەوڵەتدا دابمەزرێت.

تاکە پرۆفیشناڵەکان هەمیشە لە ئەمریکادا جێگایەکی تایبەتییان بووە. ئەلێکساندێر هەمیلتۆن لە سەردەمی دامەزرانی ئەمریکادا ئەم شتەی پێشبینی کردبوو و لە *فێدراڵیست پاپێرز*دا ئەم بۆچوونەی تۆمارکرد و وتی کەشیشەکان، پارێزەران و مامۆستایان[ی زانکۆ] بێلایەن دەمێننەوە، هەر بۆیە دەوری «داوەرێکی باڵا» لە نێوان پیشەسازییەکان و بەرەولایەنە جۆراوجۆرەکاندا دەگرنە ئەستۆ. نەفسی ئامادەبوونی رووتی ئەوان دەتوانێ بەرژەوەندییە گشتییەکانی کۆمەڵگا دەستەبەر بکات. بەڵام کار و پیشەکان ئێستە لە رابردووی خۆیان دوور کەوتوونەتەوە و لە ژێر زەختی هێرشێکی قورسدا چەماونەتەوە، لە جەمسەرێکی ئەم هێرشەدا رکابەریی روو لە پەرەی بازاڕ وەستاوە و لەو جەمسەرەکەی دیکەشیدا دەوڵەتێک وەستاوە کە بەشێکی زۆر لە ئەرک و فانکشێنی کار و پیشە تایبەتییەکانیشی خستۆتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە. ماکس ڤێبێر ساڵی ١٩٠٥ و لە کتێبی *ئەخلاقی پرۆتستانی و رۆحی سەرمایەداری*دا نووسیویەتی: «چینی ئەشراف گێچەڵی بۆرۆکراسییان لە کۆڵ بریتانیا خستەوە، [بەڵام] ئەم گێچەڵە قەدەرێک بوو بە ناوچاوانی وڵاتانی دیکەی ئەوروپاوە و هەر هەموویانی گرتەوە». ئەم جیاوازییەی نێوان دونیای ئەنگلۆ ـ ئەمریکایی و وڵاتانی دیکەی ئەوروپا ئێستا گەلێ کەمڕەنگتر بۆتەوە.

---

301. ContinentalEurope

لەم چـــل ســـاڵەی رابـــردوودا دەوڵەت زۆربەی ئەرکە رێکـــخەری[٣٠٢] و رەخنەییەکـــانی[٣٠٣] رێکخـــراوە پرۆفیشـناڵەکان[٣٠٤] و هەروەهـا زۆربەی دەسـەڵاتە هەرەگەورەکـانی کۆمپانیـا تایبەتییەکـان[٣٠٥]، رێکخـراوە خێرخوازە گشتییەکان و تاکەکانی گرتۆتە دەست خۆی. [لە بیرمان بێ] ئەو لایەنـانە ئەم دەسـەڵاتانەیان لە ژیانی کۆمەڵایەتیی کۆمەڵگادا بە کار دەهێنا. ئەنـدرۆ کـارێنگی بـاوەڕێکی قـووڵی بە فێرکـاری هەبـوو، هەر بۆیە لە پێکهێنانی سیستەمی کتێبخانە گشتییەکانی ئەمریکادا دەورێکی باشی گێڕا. ئێسـتە پێشـنیار و گەڵاڵەی لەم جۆرە لە نێو زەلکاوی کاغەزبازی و بۆرۆکراسیی ئیداریدا قەتیس دەمێنـێ، چونکـوو دەبـێ کۆی پرۆسەکە لە رێگـای ئیـدارییەوە بەڕێـوە ببرێـت. لە زۆر لایەنەوە گەورە بـوونەوەی دەوڵەت سـوودی فراوانی لێ کەوتۆتەوە، چونکوو خزمەتگوزارییەکی زیـاتری پێشـکەش بە هەژمـارێکی زیـاتری هاووڵاتییـان کـردووە، بەڵام لە هەمـان کاتـدا بـۆتە هـۆی ئەوەی ئـەمریکاییەکان دەوڵەت وەک کەرەسـتەیەکی بـاش و گونجـاو بـۆ کاروبـاری کـۆمەڵایەتیش لەقەڵەم بـدەن. خەڵـک وادەزانـن بە دانـی پیتـاک ئەرکە کۆمەڵایەتییەکـانی خۆیـان جێبەجـێ کـردووە و ئیـدی پێویسـت ناکـا خۆیـان گیـرۆدەی خزمەتگـوزارییە کۆمەڵایەتییەکـان بـکەن. ئەم جـۆرە بۆچـوونە لە ئەوروپـادا گەلـێ بەربڵاوتـرە، ئەوروپاییەکـان سـەرەڕای ئەوەی سەروەت و سامانیان وەک خەڵکی ئەمریکا دێتەوە کەچی پارە و کاتێکی زۆر کەمتر بـۆ رێکخـراوە خێرخوازە تایبەتییەکان تەرخان دەکەن. تەنـانەت لە ئەمریکایشـدا تێڕوانینـی خەڵـک بـۆ خزمەتگـوزارییە کۆمەڵایەتییە راستەقینەکان ـ واتە دەوڵەتی خۆماڵی یان تەنـانەت شـۆرا خۆماڵییەکـان ـ رۆژ لە دوای رۆژ زیـاتر گـۆڕانی بەسـەردا دێـت و وەک بەسـتێنێک چـاوی لـێ دەکـرێ کە تـایبەتە بە سیاسـەتمەدارانی پرۆفیشـناڵ نەک هاووڵاتییـانی خوازیـار. گـۆڕدرانی پێوەنـدییەکانی نێـوان دەسـتەبژێران و کۆمەڵگـا کاریگەریی لەسەر کـارامەیی و سـەرکەوتنی دەوڵەتـیش دانـاوە. بەپێـی راپـۆرتی گەورەتـرین کۆلیژەکـانی یاسـا و بازرگـانی، لە سـی سـاڵی رابـردوودا هەژمـاری ئەو خوێنـدەوارە بەرجەسـتانەی خوازیـاری بەشداریکردن لە خزمەتگوزارییە دەوڵەتییەکاندان، رۆژ لە دوای رۆژ و بەردەوام رووی لە کزیی داوە.

رەنگە پیشەی پـارێزەری باشـترین نمـوونە بێـت بـۆ ئەو پیشـە تایبەتییـانەی[٣٠٦] کە هەمیشـە ئەرکێکـی کۆمەڵایەتیشیان بەسەرشانەوە بووە، تەنانەت لەمڕۆیشدا پارێزەر وەک «ئەفسەرێکی دادگا» لەقەڵەم دەدرێت. ئاوەها پێناسەکردنێک دەربڕینێکی پڕباق و بریق نییە، بەڵکوو رێک ئاماژەیە بۆ ئەو حەقیقەتەی کە پارێزەران لە ئاسـت پارێزگـاریکردن لە سیسـتەمی یاسـادا کۆمەڵێـک ئەرک و بەرپرسـایەتییان لەسـەر شـانە. دەوڵەت

302. Regulatory functions
303. Criticalfunctions
304. Professionalinstitutes
305. Privatecompanys
306. Privateemployment

لەسەری فەرز کردوون لە بەرانبەر مۆڵەتنامەی پارێزەریدا رەچاوی کۆمەڵە پرەنسیپێکی کاریی[٣٠٧] دیاریکراو بکەن و کۆمەڵە ئەرکێکی دیاریکراویش بەرێوە بەرن. بەڵام هاوکات خودی ئەو پیشەیەش کۆمەڵێک مەرج و ئەرکی زۆر زۆرتری بۆ ئەندامەکانی دیاری کردووە و داوایان لێ دەکا هاوکات لەگەڵ پرەنسیپە یاساییەکاندا[٣٠٨] رەچاوی پرەنسیپە ئەخلاقییەکانیش[٣٠٩] بکەن. مەبەست لە دارشتنی پرەنسیپەکانی هەڵسوکەوتی کاری و پیشەیی کە لە لایەن هەندێ رێکخراوی وەک «ئەنجومەنی پارێزەرانی ئەمریکا»وە بەرێوە دەبرێ، ئەوە بوو کە کۆمەڵێک لە یاسا ناوخۆییەکان بەسەر پارێزەراندا فەرز بکرێ، ئەم پرەنسیپانە پارێزەرانی دەکردە کەسانێکی پرۆفیشناڵی بەرێز و باوەرپێکراو و نەیدەهێشت ببنە کەسانێکی ساختەچی و درۆزن. پارێزەران هەڵگری رۆڵێکی مێژوویی بوون و دەوری راوێژکار یان راوێژکاری باڵایان بۆ موشتەرییەکانی خۆیان دەگێرا و بەرژەوەندییە درێژخایەنەکانی ئەوانیان لەبەرچاو دەگرت. ئەم کارە زۆر جار بە مانای ئەوە دەهاتەوە کە پێچەوانەی بەرژەوەندیی خۆیان داوا لە موشتەرییەکان بکەن خۆیان تووشی داواکاریی یاسایی یان کاروباری یاسایی درێژخایەن نەکەن، ئەمە لە حاڵێکدا بوو کە ئەگەر موشتەرییەکان ئاوەها کارگەلێکیان ئەنجام دابا بەرژەوەندی و سوودی فراوانی بۆ پارێزەران بەدواوە دەبوو. ئێلیهۆ رۆت، لە بەرپرسانی ئەنجومەنی پارێزەرانی نیۆیۆرک کە لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا بوو بە وەزیری دەرەوە و وەزیری بەرگریی ئەمریکا و هەروەها سێناتۆری نیۆیۆرک، سەردەمانێک دەیوت «نیوەی ئەرکی سەرشانی پارێزەرێکی بەرێز ئەوەیە بە موشتەرییەکەی بڵێت تۆ کابرایەکی گەمژەیت و دەبێ واز بهێنی».

پارێزەران لە کۆمەڵگای ئەمریکادا جێگایەکی بێوێنەیان هەبوو.[١٥] لە وڵاتێکدا کە ئەشرافی زەمینداری نەبوو پارێزەران ببوونە دەستەبژێرانی خاوەن ئیمتیاز بەڵام خێرخواز. ئەوان لە هەموو شار و شارۆچکەکانی ئەمریکادا هاووڵاتییەکی پێشەنگ بوون کە یارمەتییان بە دروستکردنی مۆزەخانە و نەخۆشخانەکان دەدا، دامەزراوە مەدەنییەکانیان دادەمەزراند و چەندین جار لە هەموو ئاستەکاندا بەشدارییان لە خزمەتگوزارییە دەوڵەتییەکاندا دەکرد. بۆ وێنە ئاورێک بدەنەوە لە جەیمز سی کارتێر کە لە دوا ساڵەکانی سەدەی نۆزدەدا یەکێک بوو لە ناسراوترین پارێزەرانی نیۆیۆرک؛ ئەو لە رۆنانی ئەنجومەنی پارێزەرانی نیۆیۆرکدا خاوەن رۆڵ بوو و لە [سەرجەم] بزاڤە ریفۆرمخوازەکانی شار و ئەیالەتی نیۆیۆرکیشدا دەورێکی زۆر گرنگ و کاریگەری هەبوو کە دەتوانین ئاماژە بدەینە هەندێ لەو بزاڤانە، وەک کۆمیسیۆنی تیلدەن[٣١٠]، کۆمیتەی بەگژاچوونەوەی گەندەڵیی سیاسی، «سەندیکای نەتەوەییی

---

307. Vocationalstandards
308. Legalstandards
309. Moralstandards

٣١٠ . ئەم کۆمیسیۆنە بە مەبەستی چارەسەرکردنی کێشەی نێوان دیموکراتەکان و کۆماریخوازان لەسەر هەڵبژاردنەکانی سەرکۆماریی ١٨٧٦ دامەزرا. سەرەرای ئەوەی کاندیدای دیموکراتەکان واتە ساموێل تیلدێن

شــارەوانییەکان»، «ســەندیکای هاوولاتییــان»، «کلــوپی شــار» و «کلــوپی دەوڵەتــی بــاش». بە واتایەکی‌تر ژیانی دەوڵەتیی کارتێر بەشێکی هەرە گەورەی کۆی ژیانی کاریی ئەوی داگیر کردبوو. کـارتێر نموونەیەکی تاقانە نەبوو و لە نیۆیـۆرک و هەرهەمـوو ئـەمریکادا بە سـەدان کەسـی وەک ئەومـان هەبـوو. هێنــری ستیمســۆن کە یەکێــک بــوو لەو پــارێزەرانەی لە ژێردەســتی رۆتــدا پەروەردە کرابــوون و لە کابینەکانی تیـۆدۆر و فـرانکلین رۆزڤێلتـدا وەزیـری بەرگـری و لە کـابینەی هێربێـرت هۆڤێریشـدا وەزیـری دەرەوە بوو، لە بیرەوەرییەکانیدا وتوویەتی: «پارێزەری ئەمریکایی دەبێ خـۆی بە فەرمـانبەرێکی زاتـی و ڤایرچواڵی[311] دەوڵەتەکەی بزانـێ... ئەگەر بێـت و لە سـەردەمێکدا ئەم نەریـتە کـاڵ بێـتەوە و ئەنـدامانی ئەنجـومەنی پـارێزەران تەنیـا و تەنیـا لە خـزمەت کـار و کەسـابەتدا بـن، بێگومـان دەشـێت داهـاتووی ئازادییەکان داهاتوویەکی لێڵ و تاریک بێت». ئەم پێوەندییەی ستیمسۆن لە نێـوان پـارێزەران و ئازادیـدا دایناوە پێوەندییەکی خۆڕایی و بێبنەما نییە. ئەوکات کە تۆکڤیـل لە دەربـڕینە بەناوبانگەکەیـدا رایگەیانـد کە دەتـوانین ئەشـرافییەتی ئـەمریکا لە «لە ئەنجـومەنی پـارێزەران یـان لە نێـو دادگاکانـدا» بـدۆزینەوە، تەنیـا مەبەسـتی ئەوە نەبـوو کە لە ئـەمریکادا پـارێزەران دەسـەڵاتی یەکەمـن و لە سـەری سـەرەوەدان. تۆکڤیل پێی وابـوو گەورەتـرین مەترسـیی سـەر ئـەمریکا مەترسـیی «دیکتـاتۆریی زۆریـنە»یە. ئەم وڵاتە وەک وڵاتانی ئەورووپایی خاوەن پێکهاتێکی کۆمەڵایەتی نەبـوو، تۆکڤیـل لەوە دەترسـا کە نەبـوونی چینـی ئەشراف کە دەتوانێ رۆڵــی سـەقامگیرکەرێکی کـۆمەڵایەتی[312] بگێـڕێ، ئـەمریکا بکـاتە قوربـانیی دەسـتی دیماگۆژەکان و پۆپۆلیستەکان و هێزە نالیبرالییەکانی‌تر. بە رای تۆکڤیل پـارێزەزان ئەیـانتوانی دەقـاودەق رۆڵــی چینــی ئەشـراف بگێـڕن، ئەویـش وەک هەمیلتـۆن لەسـەر ئەو بـاوەڕە بـوو کە پـارێزەران قەرزداری کەس نین و دەتوانن چاودێر و پاسـەوانی بەرژەوەنـدییە گشـتییەکان[313] بـن. ئەو نووسـیویەتی پـارێزەران «شێوازێک لە وەڵامدەربوونی کۆمەڵایەتی دەئـافرێنن کە یارمەتیمـان دەدات دەسـتکەوتەکانی دیموکراسـی بپارێزین و هاوکات ئیجازە بە خۆ دەرخستنی خراپە ناکۆتا و نەبڕاوەکانیشی نەدەین».

ئەم دیــمەنە تــا رادەیەک دیمەنێکــی ئایــدیالە، بەڵام تــا ســی ســاڵ لەمەوپــێش هەر ئەم دیــمەنە کــاریگەرییەکی قــووڵی لەســەر کـردار و هەڵسـوکەوتی زۆربەی پـارێزەرانی ئـەمریکا بەجـێ دەهێشـت. نووســەرێک بە نــاوی مایکــڵ لــۆییس کە بــاوکی لە نیۆئۆرلیانــدا نووســینگەیەکی یاســاییی هەبــوو، لە بیرەوەرییەکانی خۆیدا سەبارەت بە هاوکارانی باوکی، نووسیویەتی: «ژیـانی ئەوان لەسـەر ئەندێشـەیەکی

دەنگێکی زۆرتری بەدەست هێنـابوو بەڵام دواجـار ئەم کۆمیسـیۆنە دەنگـی بە کاندیـدای کۆمـاریخوازان واتە رادێرفۆرد هیس‌دا. و.ف

311. Virtual potentially
312. Socialfixative, socialstabilizer
313. Generalbenefit

به تەواوی دەستەبژێرگەرایانە ڕۆ نرابوو، واتە لەسەر ئەو ئەندێشەیەی وا دەڵێت پارێزەر لە خودی کێشەکە بەرزتر و گرنگترە. پارێزەر خاوەن زانستێکی تاقانەیە. پارێزەر هەڵسوکەوتەکانی خۆی بەپێی دابونەریتێکی سەختگیرانە بەڕێوە دەبات... پارێزەر ناوبانگی باش لە نێو کۆمەڵگادا بە گرنگترین شتی خۆی لە دونیادا دەزانێ، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا بێگومان پارێزەر لە ئاست ئەم بابەتەدا هیچ جۆرە نیگەرانی و کەڵکەڵەیەکی فیکریی نییە. ناوبانگی چاکە ئایدیال و ئامانجی ئەو نییە بەڵکوو ئاکامی شێوازی ژیانیەتی». ئەم جیهانە پەرژینکراو و پارێزراوەی پارێزەری وردە وردە داڕووخا و لێک ترازا، چونکوو گەلێ پارێزەری نۆماڵی تازە هەڵتۆقیو تێکەڵ بەم بەستێنە بوون. دیوانی باڵا لە ١٩٧٧دا ئیجازەی بانگەشە و پڕوپاگەندەی بە پارێزەراندا، ئەمەش وای کرد لە نێوان کۆمپانیا گەورەکانی پارێزەریدا لەسەر پارە کێبەرکێ و ڕەقابەتێکی قووڵ دروست بێت. لۆییس دەڵێت: «پارێزەری نەیتوانی لە بەرانبەر هەردوو غەریزە و ویستی ئەمریکاییەکاندا بۆ دیموکراتیزاسیۆن و بە بازرگانیبوون خۆی ڕابگرێ (زۆرجار ئەم دووانە هاوواتای یەکدی دێنەوە)»[١٦] تا نەوەیەک لەمەوپێش پیشەی پارێزەری تا ڕادەیەک وەکوو کارتێلێک بەڕێوە دەبرا. هەژماری کۆمپانیاکانی پارێزەری لە هەموو شارەکاندا زۆر کەم بوون و تێکەڵبوون بەم بازارە، گەلێ سەخت و دژوار بوو. ئەوانەی بەم کارەوە سەرقاڵ بوون داهات و دەرامەتی باشیان هەبوو بەڵام هەوڵی پەرەپێدانی کاروباری خۆیان نەدەدا. پارێزەری پیشەی دەوڵەمەندبوونەوە نەبوو بەڵکوو ڕێگایەک بوو بۆ بەدەستهێنانی داهاتێکی ڕەوا و ئابڕوودارانە. پارێزەران بازاڕی بەسەقام[٣١٤] و داهاتی نەگۆڕ[٣١٥] بەڵام هەمیشەییی خۆیان لا بەرز و بەڕێز بوو. ئەم پێکهاتە کارتێل ئاسایە[٣١٦] دەرفەتێکی گەرەنتیکراوی بۆ پارێزەران دەڕەخساند تاکوو بتوانن بەدوای ویست و داخوازییە سیاسییەکانی خۆیاندا بڕۆن. یەکێک لە بەرپرسانی بەساڵاچووی کۆمپانیایەکی پارێزەریی نیۆیۆرک پێی وتم:

هەموو ئەم لاوانە پێیان خۆشە بزانن چۆناوچۆن دەتوانن وەک دین ئاچسێن و سایرۆس وێنس پارێزەری و خزمەتگوزاریی سیاسی تێکەڵ بە یەکتر بکەن. بێگومان ئەوان ناتوانن ئەم کارە جێبەجێ بکەن. [چونکوو] بە ئاستی یەکەم هەر پارێزەرێک بیەوێ لە پەراوێزی کارە سەرەکییەکەیدا لەم جۆرە چالاکییانە ئەنجام بدات لەگەڵ کەس نابێتە شەریک. بە ئاستی دووەم هیچ یاریدەدەر و شەریکێک نییە کاتێکی هێند گونجاو بۆ ئەم کارە تەرخان بکات کە بە شەریکبوونەکەی بژی. وێنس ئەوکاتەی پارێزەرێکی لاو بوو چەندەها مانگ لەسەر بابەتە سیاسییەکان و سیاسەت داڕشتن چڕ دەبوویەوە. ئێوە

314. Stablemarket
315. Stableincome
316. Pseudo cartel

ئیدی قەت ناتوانن ئاوەها کارێک بکەن. پارێزەری ئێستا گۆڕدراوە بۆ جۆرێک بازرگانی و کەسابەت، ئەڵبەت بازرگانییەکی رکابەرانە زۆر قۆڕ و ناشیرین.

لە سەگی پاسەوانەوە بۆ سەگی باوەش

کەم تا زۆر هەموو ئەو شتانەی سەبارەت بە پارێزەری ئاماژەمان پێ دا لە ئاست زۆربەی پیشەکانیتریشدا دەبینرێت. ئەنجومەنی پزیشکانی ئەمریکا رەنگە سەردەمانێک بەهێزترین سەندیکای پیشەیی ئەو وڵاتە بووبێ، ئەم سەندیکایە پێگە و ئاسایش و دەسەڵاتی پزیشکانی دابین دەکرد، لە بەرانبەریشدا داوای لێ دەکردن سلامەت و تەندروستیی نەخۆشەکانیان لە هەموو شتێ بە گرنگتر بزانن. پیشەی پزیشکی هەمیشە ویستوویەتی نەخۆشەکان دڵنیا بکاتەوە کە نابێ قەت نیگەرانی دەوا و دەرمان یا خود بڕیاری پزیشکێک بن، چونکوو پزیشک تەنیا بەپێی باشترین هۆکارە پزیشکییەکان بڕیار وەردەگرێ. (لە سوێندنامەی بوقراتدا هیچ ئاماژەیەک بە پسوڵەی پارە نەکراوە). بەڵام لە چەند دەیەی رابردوودا پزیشکان پێگەی خۆیان لەدەست داوە، چونکوو دەوڵەت بۆتە گەورەترین یاریکەری ناو بەستێنی تەندروستی و دەوا و دەرمان و کۆمپانیاکانی بیمە[317] و رێکخراوی بیمەی لەشساغی[318] هەوڵیان داوە لە رێژەی خەرجەکانیان کەم بکەنەوە، هەروەها پیشەکانیتری بەستێنی تەندروستی و دەوا و دەرمانیش بەهێزتر بوونەتەوە. ئێستە ئیدی پزیشکیش بۆتە بازرگانێکی رووت و کاری رۆژانەی بریتییە لە دابەزاندنی خەرجەکان، بەڕێوەبردنی بڕیارنامە دەوڵەتییەکان، نیگەرانبوون لە ئاست شکاتکردنی نەخۆشەکاندا و، قبووڵکردنی زەخت و گوشاری رەقابەت. هەر بۆیە ئیدی ئەو پێوەندییە بێوێنە و قووڵەی نێوان پزیشک و نەخۆش نابینین مەگەر لە ئاست دەوڵەمەندانداا کە گوێ بە پووڵ و پارە نادەن و لەم بارەیەوە کێشەیەکیان نییە. شێوازی کۆنتری پیشەی پزیشکیش هەروەک پارێزەری تا رادەیەک کاڵفامانە و ساویلکانەیە، بەڵام ئەمە هیچ لەو حەقیقەتە ناگۆڕێ کە لە سی ساڵی رابردوودا پزیشکی گۆڕانێکی زۆر گەورەی بەسەردا هاتووە.

ژمێریاریش چیرۆکێکی هاوشێوە ژیاوە. لەکۆبوونەوەیەکی کۆنگرێس لە ساڵی ١٩٣٣دا ئالێن بارکلی، نوێنەری ئەیالەتی تێنێسی، ئەو پرسیارەی ئاراستەی کۆلۆنێل ئارتۆر کارتێر، سەرۆکی یەک لە گەورەترین کۆمپانیاکانی ژمێریاری لەو سەردەمەدا، کرد کە ئایا دەتوانین دڵنیا بین لەوەی کە ژمێریاران چاودێرییەکی تەواو بەسەر موشتەرییەکانیاندا دەکەن؟ بارکلی [ئینجا] پرسی: «کێ حیسابتان لێ دەخوازێ؟» کارتێر لە وەڵامدا وتی: «ویژدان». ئەڵبەت هەندێ هۆکاری دیکەیش دەوریان دەگێڕا. ئەم

317. Insurance company
318. Health insurance

پیشەیە خاوەن کۆمەڵە پێوەرێکی پێشکەوتوو بوو و وەک پارێزەری باوەڕپێکراوی پێشینەی دارایی[ی هاووڵاتییان] هەوڵی دەدا ناو و ناوبانگی خۆی بپارێزێ. سیمای ژمێریار سیمای مرۆڤێکی رووگرژ بەڵام باوەڕپێکراو بوو و بە هیچ شێوەیەک ئەو سیمایە نەبوو کە لە رووداوی ناشیرینی کۆمپانیای ئێنرۆندا دروست بوو. رۆژنامەی *واڵستریت ژورناڵ* بۆ شرۆڤەکردنی هۆکارەکانی داڕووخانی کۆمپانیای مەزنی ژمێریاریی ئارتۆر ئەندێرسۆن لە ساڵی ٢٠٠٢دا، زنجیرە وتووێژێکی لەگەل ژمێریاراندا ئەنجام دا و ئەوانیش لەسەر شیکردنەوەی گۆڕانکارییە گەورەکانی پیشەی ژمێریاری لە بیست ساڵی رابردوودا چڕ بوونەوە. ئەگەر هێمای گۆڕانکارییەکانی بەستێنی پارێزەری بە بڕیارەکەی دیوانی باڵا بۆ ئازادبوونی پڕوپاگەندە کردن بزانین، ئەوا هێمای گۆڕانکارییەکانی ژمێریاری بریتییە لە رێکەوتننامەکەی ١٩٨٩ لە نێوان کۆمیسیۆنی بازرگانیی فیدراڵ و ئەنجومەنی ژمێریارانی رەسمیی ئەمریکادا کە بەپێی ئەو رێکەوتنە ژمێریاران لە باتیی وەرگرتنی مووچەیەکی سەعاتیی دیاریکراو دەیانتوانی لەوە بەدواوە نرخ و مووچەی کارەکانیان بە شێوەی بگۆڕ[٣١٩] و نموونەیی[٣٢٠] وەربگرن. ئەم بڕیارە مانای ئەوەیە ژمێریاران دەیانتوانی لە رێگای راوێژکارییە گشتییەکانەوە[٣٢١] داهاتێکی بەرفراوان کۆ بکەنەوە. ئەم رێکەوتننامەیە ئەیویست چاکسای لەم پیشەیەدا بکات و رووبەرێکی کراوەتر و رکابەرانەتری بۆ بئافرێنێ. (دیسان بە بازاڕیکردن و دیموکراتیزاسیۆن پێکەوە و بە یەک ئاراستەدا هەنگاویان هەڵگرت). بەڵام ئاکامێکی گەورەی ئەم ریفۆرمانە ئەوە بوو کە ژمێریاران فێڵ و تەڵەکەی [دەوردانەوەی یاسا و] هەڵاتن لە پیتاکیان بۆ کۆمپانیاکان دەدۆزییەوە و لە بەرانبەر ئەم خزمەتەدا بەشێک لەو پارەیانە کە لە رێگای دەسپێوەگرتنی پیتاکەوە[٣٢٢] دەگەڕایەوە، بۆ خۆیان هەڵدەگرت. ئانتۆنی رایدێر یەکێک بوو لە ژمێریارانی کۆمپانیای ئێرنێست ئەند یانگ کە بیرەوەرییەکانی خۆی بۆ رۆژنامەی *واڵستریت ژورناڵ* گێڕاوەتەوە، رایدێر دەیگێڕێتەوە چۆناوچۆن فێریان دەکرد خزمەتگوزاریی تازە و نوێ بە موشتەرییان و کڕیاران بفرۆشێت، واتە خزمەتگوزاریگەلێکی وەک پارێزەری، بیمە، راوێژکاری، گەڵاڵە داڕشتن و [بە کورتی] هەر شتێ کە دۆلاری تێدا بێت. ئەو لە بیرەوەرییەکانیدا وتوویەتی: «[ئەم کارە] وەک ئەوە وابوو رۆژنامەنووسان فێری فرۆشتنی ئابوونەی رۆژنامە[٣٢٣] بکەن. من نەمدەتوانی ئەم کارە بکەم، چونکوو دەمزانی لە راستیدا موشتەرییەکانم پێویستیان بەم شتانە نییە». رایدێر دەرکرا بەڵام زۆربەی هاوکارانی رایدێر ئەم هەلومەرجە نوێیەیان قبووڵ کرد. وردە وردە وای لێ هات ژمێریاران لە پێناو داخوازییەکانی

319. Changeable
320. Casework
321. Generalconsulting
322. Tax economizing
323. Subscription

موشتەرییاندا ئامادە بوون هەموو کارێک ئەنجام بدەن و، بە واتای *واڵستریت ژورناڵ* ئاڵوگۆڕێکی بنەڕەتییان لە رۆڵی خۆیاندا کرد، واتە «لە سەگی پاسەوانەوە بۆ سەگی باوەش».[١٧]

لە واڵستریتدا سڕینەوەی لەم چەشنەی سنوورەکان بە تەواوی تەشەنەی سەندووە و بۆتە شتێکی رۆتین و باو. بانکداران و دەڵاڵان [پێشتر] دەبا لە ئاست هەموو سەرمایەگوزاراندا رەچاوی هەندێ بەرپرسایەتی و خاڵی دیاریکراویان بکردایەت کە یەکێکیان بریتی بوو لە ئەنجامدانی جیاکارییەکی تەواو و تۆکم لە نێوان نرخێنەران[٣٢٤] و بانکداراندا، نرخێنەران کۆمپانیاکانیان دەنرخاند و بانکداران لەگەڵ ئەو کۆمپانیانەدا دەکەوتنە مامەڵەوە. هێنری کافمەن، سەرۆکی پێشووی نرخێنەرانی کۆمپانیای برایانی سالامۆن، لە بیرەوەرییەکانیدا دەڵێت تاکوو سالانی دەیەی ١٩٨٠ کۆمپانیاکان ئەم جیاکارییەیان دەپاراست و بە راستی نەیاندەهێشت نرخێنەران و نرخاندنەکان سەربەخۆیی خۆیان لەدەست بدەن. [بەڵام] لە کۆتاییی نەوەدەکانەوە ئەم یاسا و رێسایانە ئاراستەی مەرگێکی خێرایان گرتە بەر؛ هیستریای ئینتەرنێتیش بە تەواوی شپرزەی کردن و لەناوی بردن. نرخێنەران راپۆرتی سەرانسەر هەڵە و درۆیان بۆ سەهامی کۆمپانیا تازەکانی بواری تەکنۆلۆژیا ئامادە و بڵاو دەکردەوە و بەم شێوەیە بازارگەرمییان[٣٢٥] بۆ دەکردن، ئینجا بانکەکان بە بڵاوکردنەوە و پێشکەشکردنی سەهامی ئەو کومپانیانە پارە و پووڵێکی فراوانیان کۆ دەکردەوە. زۆربەی ئەم جۆرە کارانە بە تەواوی لە چوارچێوەی یاسادا بوون، لەڕاستیدا ئەم پرۆسەیە زۆربەی تایبەتمەندی و ئیمتیازە رۆتین و باوەکانی رێساسڕینەوەی[٣٢٦] پێ بوو، تایبەتمەندیگەلێکی وەک بازارێکی رکابەرانەتر، هێنانە مەیدانی یاریچی و ئەکتەرانی نوێ و، هاندانی داهێنانی تەکنۆلۆژیکی و بەڕێوەبەری[٣٢٧]. بەڵام ئەم پرۆسەیە کۆمەڵە کێشەیەکی تازەیشی لێ کەوتۆتەوە و بۆتە هۆی سەرهەڵدانی مۆتیڤ و ویستی سەرەڕۆیانە و دژایەتیی بەرژەوەندییەکان کە ئەمەش مەترسییەکی زیاتری بۆ جەماوەری خەڵک بەدواوە بووە، واتە بۆ هەمان ئەو کەسانەی کە وا بڕیار بوو هەموو ئەم گۆڕانکارییانە بە قازانجی ئەواندا بشکێتەوە. [دوای ئەم گۆڕانە] بازاڕە داراییە تازەکان زیندووتر، پڕجووڵەتر و کراوەتر [لە جاران] بوون بەڵام لە هەمان کاتدا مەترسیی بێسەقامی[٣٢٨]، هەڵەبوونی زانیارییەکان، ساختەچێتی و هیستریایش زیاتر [لە جاران] خۆیان دەنواند. دوابەدوای تەقینەوەی ئینتەرنێت وردە وردە هەژمارێکی بەرچاو لە سیاسەتمەداران و کاربەدەستان کردیانە هەرا و داوای چاودێری و کۆنترۆڵی زیاتریان کرد ـ ئەمەش بە مەبەستی ئەوەی هەر شتێ کە پێشتر شاردراوە و

---

324. Appraisers
325. Salestalk/ hawking
326. Seregulation
327. Management
328. Instability

نائەخلاقی بوو ئاشکر بکرێت و بەپێی یاسا قەدەغە بکرێ، ئەگەر ئەم یاسایانە پەسند بکرێن [بێگومان] هێمای گۆڕانێکی‌ترە کە رەنگە حاشاهەڵنەگریش بێت، واتە وازهێنان لە مۆدێلی «چاودێریی نارەسمیی» ئەنگلۆ ـ ئەمریکایی و قبووڵکردنی مۆدێلی «چاودێریی رەسمیی» ئەوروپایی. ئەڵبەت رێگایەکی باشتر، نەرمتر[329] و ئاوەزمەندیرشیمان[330] لە بەردەستدایە و دەتوانین بە ژیاندنەوە و زیندوو کردنەوەی هەندێ لەو مەرج و کۆت و بەندانەی کە لەم چەند دەیەی رابردوودا وەلا خراون و سڕدراونەتەوە، وەها دۆخێک بئافرێنین کە پیشەکان خۆیان ئاگایان لە خۆیان بێت و ببنە چاودێری خۆیان. بەڵام ئەم کارە مانای گەڕاندنەوەی تیرێکە کە لە کەمان دەرکراوە و تەقێنراوە.

خۆکوشتنی دەستەبژێران

لە پشت هەموو ئەم رەوتانەوە کە سەبارەت بە هەندێ لە پیشەکان خستمانە بەر باس، گۆڕانێکی کولتووری رووی داوە کە بریتییە لە [گۆڕدرانی] رۆڵی دەستەبژێران. ئەمریکاییەکان حەز لە تێفکرین یان قسەکردن دەربارەی دەستەبژێران ناکەن. خودی وشەی دەستەبژێر ئەوان بیری خۆبەزلزانین و لووتبەرزی دەخاتەوە و وەک دیاردەیەکی نائەمریکایی دەکەوێتە بەرچاو. ئەمریکا هەمیشە چینێکی دەستەبژێری بووە، واتە هەمان ئەو رێژە کەمەی کە لە راستیدا زۆربەی دامەزراوە گەورەکان بەڕێوە دەبەن. دەستەبژێرانی کۆن لە نێو بازنەیەکی داخراودا دەژیان کە لەسەر بنەمای رەچەڵەک و هۆز و رەگەز رۆنرابوو. سیستەمی نوێ سیستەمێکی دیموکراتیکترە و تاکەکان لەسەر بنەمای پارە و ئاوەز و ناوبانگ پێشکەوتن بەدەست دەهێنن کە بە گشتی پرۆسەی هەڵبژاردنی[331] سیستەمی نوێ گەلێ باشتر و کراوەترە. بەڵام جیاوازیی گەورە لەوەدایە کە دەستەبژێرانی ئەوسا [بە بەراورد لەگەڵ دەستەبژێرانی ئێستادا] زیاتر خۆیان لە قەرەی بەرپرسایەتی و ئەرکە کۆمەڵایەتییەکان دەدا، ئەمەش تا رادەیەک لەبەر ئەوە بوو کە لە [پارێزراوبوونی] پێگەی خۆیان دڵنیا بوون. دەستەبژێرانی ئێستە لە دونیایەکی زۆر کراوەتر و رکابەرانەتردا دەژین و چالاکن. ئێستا بەرپرسیارانی گشتیی[332] کۆمپانیا گەورەکان دەسەڵاتێکی زۆرگەورەیان هەیە بەڵام بێئۆقرەن و لە هەموو لایەکەوە لە ژێر زەخت و گوشاردان، [کەچی] مەجبوورن لەو دۆخە دژوارەدا هەڵکەن و پێشەنگ بن و رێژەی سوود و بەرژەوەندیشیان فراوانتر و گەورەتر بکەنەوە. هەر بۆیە ویستەکانیان بەربڵاو نییە و بەرکورتە، ئاسۆی بەردەمیشیان درێژخایەن نییە و تەنیا تا سبەینێ بڕ دەکات. بە گشتی ئەوان نە بە هزر و نە بە کردەوە وەک

329. Flexible
330. Wisely/ intelligent
331. Selectiveprocess
332. Managingdirector

دەستەبژێران ناجوولێنەوە؛ ئەمە حەقیقەتێکی رووتە و [بێگومان] گەلێ دڵتەزێنیشە، چونکوو ئەوان هێشتا هەر دەستەبژێرن.

یەک لە دیارترین نیشانەکانی گۆڕدرانی شێوە بیرکردنەوەی دەستەبژێران بریتییە لە [گۆڕدرانی] جۆری ئایدیالەکانیان. لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا پیاوانێکی وەک رۆبێرت برۆکینگز دەستیان دایە کردنەوەی هەندێ رێکخراوی توێژینەوەیی[333] کە لەسەر سیاسەتە دەوڵەتییەکان چڕ دەبوونەوە، رێکخراوی برۆکینگز کە لە ١٩١٦دا دامەزرا یەکەم نموونەی بەرجەستە و دیاری ئەم جۆرە رێکخراوانە بوو. ئەم رێکخراوانە دەیانویست لە سەرووی حیزب و سیاسەتبازییە حیزبییەکانەوە خزمەتی [گەل و] نیشتمان بکەن. برۆکینگز دەیویست رێکخراوێک ئاوا بکات کە «دوور لە هەرچەشنە گرێدراوییەکی سیاسی یان دارایی... دەیتا و زانیارییە بنەماییە ئابوورییەکان کۆ بکاتەوە، شرۆڤە و لێکدانەوەیان بۆ بکات و [دواجار] بیخاتە بەردەم هەموانەوە».[١٨] «ئیدارەی نەتەوەیی بۆ توێژینەوە ئابوورییەکان»یش کە لە ساڵی ١٩٢٠دا دامەزرا، ئامانجگەلێکی ناحیزبییانەی هەڵبژاردبوو. بەڵام پێچەوانەی بیرکردنەوەی زۆربەی خەڵک لە سەرەتای سەدەی بیستدا ئایدیۆلۆژیا رۆڵێکی کز و کەمڕەنگی نەبوو. لە راستیدا رەنگە ململانێ فراوانەکانی ئەو سەردەمە کە لە ئاست هەموو بابەتێکدا دەبینرا - بابەتگەلێکی وەک مافی دەنگدانی ژنان، پیتاکە گومرۆکییەکان[334]، یاسامەندکردنی[335] بازرگانی، جەنگی یەکەمی جیهانی و «یەکێتیی نەتەوەکان»[336] - وای کردبێ خەڵک بکەونە دوای ئاواکردنی وەها رێکخراوگەلێک کە بتوانن لە رێگایانەوە سیاسەتە دەوڵەتییەکان لە دەرەوەی گۆڕەپانی خوێناویی سیاسەتبازییە حیزبییەکان بخەنە بەر شرۆڤە و شیکارییەوە. بۆ وێنە «شۆرای پێوەندییە بیانییەکانی ئەمریکا «بە شێوەی هاوبەش و لە لایەن هەر دوو حیزبی کۆماریخواز و دیموکراتەوە دامەزرا و دەیانویست بە دامەزراندنی ئەم شۆرایە پشتیوانیی هەر دوو حیزبەکە بۆ ئامانج و کەڵکەڵە جیهانییەکانی ئەمریکا رابگرن. هەموو ئەم هەوڵانە هێند بە نرخ و بەرپرسیارانە بوون کە لەم سەردەمە ئاوەژوو و پێچەوانەی ئەوڕۆدا مرۆڤ باوەڕیان پێ ناکات، بەڵام ئەو جۆرە کەسانە بە راستی لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە پێویستە سیستەمی دیموکراسی هەندێ دەرفەت و شوێن بۆ کردنەوەی گوتارێکی مەدەنی لەسەر بابەتە گرنگە کۆمەڵایەتییەکان بخولقێنێ، یەکەم سەرۆکی فەخریی شۆرای پێوەندییە بیانییەکان کۆماریخوازێکی ناسراو و بەرجەستە بوو بە ناوی ئێلیهۆ رۆت و یەکەم سەرۆکیشی جان دەبلیو دەیڤیس بوو کە لە ١٩٢٤دا لە لایەن حیزبی

---

333. Research institute
334. Customtariff
335. Lawful / law - abiding

٣٣٦ . ئەو رێکخراوەی کە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی دامەزرا و لە دوای جەنگی دووەمی جیهانییەوە بوو بە رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان (UN). و.ف

دیموکراتەوە بۆ هەڵبژاردنەکانی سەرۆک کۆماری کاندیدا کرا. ئەم شۆرایە بە شێوەیەکی شێلگیرانە هەوڵی دەدا دەرفەتێک بۆ دیالۆگ و راگۆڕینەوە سەبارەت بە سیاسەتی دەرەوەی ئەمریکا بخولقێنێ، دیالۆگێکی مەدەنی کە لە ژێر کاریگەریی سیاسەتبازییە حیزبییەکاندا نەبێ. جارێکیان سەرنووسەر و دامەزرێنەری گۆڤاری *ڤاریەن ئەفێرز* - ئۆرگانی شۆرای پێوەندییەکان - بە جێگرەکەی خۆی وت ئەگەر هات و رای گشتی یەکێکمانی بە دیموکرات زانی پێویستە ئەویدی زۆر خێرا بە ئاراستەی قازانج و بەرژەوەندیی کۆماریخوازاندا بکەوێتە کار.

دەستەبژێران ئەگەر ئێستا بەشداری لە کارێکدا دەکەن بەشداریکردنەکەیان ئاراستەی روانگەیەکی حیزبی دەگرێت و ئەو روانگەیەش زۆربەی کات گرێدراوی ئەو بابەتەیە کە لای خۆیان گرنگە. نزیک بە هەموو ئەو رێکخراوە توێژینەوەیی و ناوەندە لێکۆڵینەوەییانەی لەم سی ساڵەی رابردوودا هاتوونەتە چێبوون بە قووڵی ئایدیۆلۆژیکن. هۆکاری ئەم بابەتە تا رادەیەک هەڵئەگەڕێتەوە بۆ هەوڵە دەستەجەمعییەکانی کۆنسێرڤاتیستانی ئەمریکایی بۆ دروستکردنی «دژە رێکخستن[٣٣٧]»ێک لە هەمبەر ئەو جۆرە رێکخستنەدا کە رێکخراوی برۆکینگز و شۆرای پێوەندییە بیانییەکان هێما و سەمبولی بوون. بێگومان کۆنسێرڤاتیستەکان زۆرباش لەو حەقیقەتە گەشتبوون کە ئەم رێکخستنە لە شەست و حەفتاکاندا ئاراستەی چەپگەرایی و بەرەی چەپی گرتۆتە پێش. بەڵام ئەوان لە باتیی ئەوەی بە پێکهێنانی رێکخراوەگەلێکی سەربەخۆتر هەوڵی چارەسەرکردنی کێشەکە بدەن، بڕیاریاندا رێکخراوەگەلێک دروست بکەن کە بەرنامە و مانیفێستی حیزبیی خۆیان پێڕەو بکەن. بێگومان ئەم جۆرە هەڵسوکەوتەی کۆنەپارێزان دژکردەوەیەکی لیبرالییانەی لێ دەکەوێتەوە و دواجار دونیای سیاسەتە دەوڵەتییەکانی واشینگتۆن دوو جەمسەریتر[٣٣٨] دەکاتەوە. ئێستە لە زۆربەی رێکخراوە توێژینەوەییەکانی بواری سیاسەتە دەوڵەتییەکاندا (جیا لە چەند نموونەیەکی گرنگ) توێژەران بەپێی روانگەکانیان هەڵدەبژێردرێن نەک بەپێی پسپۆڕی و زانستەکانیان، ئەوانیش بە باشی دەزانن دەبێ چ ئاکام و دەرئەنجامێک بخەنە بەردەست. هەرچەند بە ئاشکرا پێیان ناوترێ فڵانە روانگەی دیاریکراو هەڵبژێرن بەڵام ئەوان بۆ خۆیان ئەو راستییەیان دەرک پێ کردووە کە ناوەندەکانی توێژینەوە بۆ ئەوەیان دانەمەزراندوون کە رۆشنبیرێکی ئازادبیر و سەربەست بن. بۆرتێن پینز، بەرپرسیاری لێکۆڵینەوەکانی ناوەندی هەریتێج، بە ئاشکرا دانی بەوەدا ناوە کە «ئێمە کۆمیتەیەکی پێکهاتوو لە کەسانی بێلایەنی خاوەن بەڵگەنامەی دوکتۆرا نین. ئێمە دەبێ لە پێناو بەهێزکردنەوەی بەرەی خۆماندا کۆمەڵێک بەڵگاندن و ئارگیۆمێنت بۆ ئەو کۆنسێرڤاتیستانە بدۆزینەوە کە سیاسەتە دەوڵەتییەکان دادەرێژن».[١٩]

337. Anti - organization
338. Bipolar / dipole

لەم سەردەمەدا کە ئایدیۆلۆژیا کۆنەکان ئیدی ناتوانن کێشە تازەکان چارەسەر بکەن، [تاکە] بەرهەمی ئەم توێژینەوە یەکلایەنانە ورووژاندنی هەندێ باسوخواس و مشتومڕی لە پێشەوە دیاریکراوە کە هەڵگری شیکارییەکی جیدی و بایەخداری ئەوتۆ نین.

[بەمەشەوە] بە بەراورد لەگەڵ ئەو ڕێکخراوانەدا کە بۆ بەدواداچوونی ئایدیۆلۆژیا ڕۆ نەنراون بەڵکوو بە ئاشکرا بۆ بەدواداچوونی بەرژەوەندییەکان ئاوا کراون، لە زۆر لایەنەوە هێشتا ڕێکخراوە حیزبییە توێژینەوەییەکان کەمتر مایەی نیگەرانین. لە ڕاستیدا زۆرێ لە «ڕێکخراوە توێژینەوەیی» و «ناوەند»ە تازەکانی واشینگتۆن بوونەتە باشترین ئامێر و کەرەستەی دەست گروپە خاوەن بەرژەوەندییەکان ـ واتە گروپگەلێکی وەک کۆمپانیاکان، سەندیکاکانی کرێکاران و تەنانەت دەوڵەتە بیانییەکان. کاری ئەم ناوەندانە بریتییە لە بڵاوکردنەوەی کۆمەڵە «توێژینەوە»یەکی بەرفراوان بۆ سەلماندنی ئەوەی کەسانێک کە پووڵ و پارە بەمان دەدەن شیاوی وەرگرتنی سۆبسیدە دەوڵەتییەکان یاخود هەموو چەشنە پشتگیرییەکی دیکەن. [باشترە بڵێین] سیاسەتە حیزبییەکان لەلایەکەوە و لەولاوەش دەرکردن و دامەزراندنی سیاسییانە [ی فەرمانبەران]، بە ڕادەیەکی زۆر هیچ دەرفەتێکیان بۆ شیکردنەوە و نرخاندنی بەڕاستی سەربەخۆی سیاسەتە دەوڵەتییەکانی واشینگتۆن نەهێشتۆتەوە. ئەمڕۆکە واشینگتۆن دابەش بووە بەسەر دوو بەرەی ئایدیۆلۆژیکدا و کەم تا زۆر کاروباری هەموو کەسێک دواجار دەبەسترێتەوە بە یەکێک لەم دوو جەمسەرەوە. هیچکات سیاسەتە دەوڵەتییەکان لە بۆشاییدا دانەڕێژراون و سیاسەتبازییە حیزبییەکان و گروپە خاوەن بەرژەوەندییەکان لە سەر ئەم پرۆسەیە کاریگەرییان بووە و دەشێ بشیانبێ، بەڵام هەموو چاودێرانی سی ساڵی ڕابردووی واشینگتۆن لەسەر ئەوە تەبان کە واشینگتۆن ئاڵوگۆڕێکی سەرسامکەر ژیاوە و لایەنگریکردنی شەڕانگێزانەی ڕۆشنبیران یان نوێنەرانی لۆبییەکان لە گروپە خاوەن بەرژەوەندییە بچووکەکان بێئەندازە زیادی کردووە. دەستەبژێرە تازەکانی واشینگتۆن لەباتیی ئەوەی واز لە دەمارگرژیی حیزبی بهێنن و بەرەو پێشکەوتن هەنگاو بنێن، یان تەنانەت لەباتیی ئەوەی خودی ئەم وازهێنانە بکەنە تاقە ئامانجی خۆیان، تەنیا و تەنیا ئەو دەمارگرژییەیان کردۆتە پردی بەدواداچوونی بەرژەوەندییەکانی خۆیان.

[بەم پێیە] تاکەیەک دامەزراوە ماوەتەوە کە دەتوانێ لە کۆمەڵگای ئەمریکادا ڕۆڵی ناوکۆ[339] و ناوبژیکەر بگێڕێ: میدیاکان. میدیاکان دونیا بۆ بەردەنگەکانیان[340] و بەردەنگەکانیان بۆ دونیا شی دەکەنەوە. لە ئێستای ئەمریکادا میدیاکان زیاتر لە هەموو دامەزراوەکانیتر ڕاستییەکان ڕوون دەکەنەوە و

---

339. Mediatorinstitutions
340. Addressee

گەلاڵە سیاسییەکان دادەڕێژن. بەڵام بەمەشەوە و بە پێچەوانەی گروپە ناوکۆکانیتر[341] کە دابەزاندن و دامرکاندنەوەی کەفوکوڵ و هەستە جەماوەرییەکان یەکێک بوو لە ئەرکە[342] مێژووییەکانیان، میدیاکانی ئەمڕۆ زۆرجار پەرە بەم هەستانە دەدەن. میدیاکان هەرا و هەژان دەبەخشنە هەواڵەکان و سەرنجڕاکێشەریان دەکەن، هەندێ جار گەورەیان دەکەنەوە و هەندێ جاریش هەوڵی بچووککردنەوەیان دەدەن. [هەرچەند] تێلەڤیزیۆن و رۆژنامە زەردەکان لە هەمووی زیاتر کەوتوونەتە ژێر کاریگەریی ئەم بابەتەوە، بەڵام ئەم رەوتە کاریگەریی لەسەر زۆربەی چاپەمەنییەکان داناوە. ناتوانین بڵێین پاڵنەرێکی شەیتانی لەپشت ئەم کارەوە بووە. دیموکراتیزاسیۆن بە بازاڕیکردن هەروەک چۆن زەبریان گەیاندۆتە هەرهەموو پیشەکانیتر، بە هەمان شێوە دونیای ژۆرنالیزیشیان خستۆتە ژێر کاریگەریی خۆیانەوە و زەبریان لێ داوە. بۆ وێنە هەر سێ تێلەڤیزیۆنە سوننەتییەکە دەیانزانی بینەرانیان جیا لەوان هیچ هەڵبژاردنێکی دیکەیان لەبەردەستدا نییە، هەر بۆیە تاکوو دەیەی ١٩٨٠ وەکوو کارتێلێک کاریان دەکرد و دەجووڵانەوە. هەرچەند ئەم تێلەڤیزیۆنانە پێیان وابوو بەشی دەنگوباس و هەواڵەکان بەشێکی زیانکەرە، بەڵام ئەو پێگەوجێگە پتەو و قایمەیان و هەروەها هەندێ یاسای پێوەندیدار بە ناواخنی بەرنامەکانەوە وایان کردبوو ئەوان بەشی دەنگوباس بە مایەی بەها و بایەخی خۆیان لەقەڵەم بدەن و بەرزی رابگرن. ئەوان ئامادە بوون لە پێناو دەنگوباسی بیانی، فیلمی دۆکیۆمێنتار[343] و کولتووردا چی پارە پێویستە خەرجی بکەن.

ئینجا شۆڕشی زانیاری[344] سەری هەڵدا و بوو بە مایەی کەمبوونەوە و دابەزینی خەرجەکان، [هەروەها] سەرچاوە و رێگای زانیاریی هەرچی زیاتری خستە بەردەست و بوو بە هۆی دروستبوونی هەمەجۆرە رکابەری و کێبەرکێیەکی تازە. سەرهەڵدان و لەدایکبوونی تێلەڤیزیۆنی کابلی مانای تەواوبوونی پاوانکاریی[345] ئەو سێ کەناڵە سەرەکییە. ئێستە ئەو سێ کەناڵە سوننەتییە بە کردەوە کەوتوونەتە کێبەرکێیەکی بەردەوام و چرکەبەچرکە لەگەڵ دەیان میدیای هەواڵنێری، رابواردن و سەرگەرمی و، وتووێژکاردا. ئەم ململانێیە بۆتە هۆی سەرهەڵدانی هەندێ سیمای روناک و بەرنامەی ژیرانە و ئاوەزمەندانە، هەندێ جاریش گیانێکی تازەی کردۆتە بەر بەرنامە ماندووکەرەکان. بەڵام کاردانەوەی گشتیی ئەم ململانێیە ئاراستەی لێژ و سەرەوخواری گرتۆتە پێش. ئەگەر نەتوانی بەردەنگ بخڵەجێنی یان بە فیلمە ترسێنەرەکان لە بەردەم شاشەی تێلەڤیزیۆندا بهێڵیتەوە، ئەوا روو لە کەناڵێکی

341. Mediatorgroups
342. Function
343. Documentary
344. Informationalrevolution
345. Monopoly

دیکە دەکات. کۆنە بەرهەمهێنەرێکی دەنگوباسی تێلەڤیزیۆنی ئەیوت: «ئەم هەمـوو کەنـاڵە پـڕ هەژمـار و جۆراوجـۆرە بـۆ ئەوە دامەزران کە بیـنەر مـافی هەڵبژاردنـی زیـاتری هەبـێ و دواجـار ئەم شـتە دەبـا بە سـوودی بیـنەران بشـکایەتەوە. بەڵام ئەوی راسـتییە ئەوەیە کە بە ئاسـانی دەتـوانین خەڵـک بەرەو سەیرکردنی سێکس و توندوتیژی رابکێشین. وەک کتێبی بـاش، بەرنـامەی باشـیش داوای شـتی زیـاتر لە بینەر دەکات. بەڵام ئەمڕۆ هیچ دەرهێنەرێـک ئەو ریسـکە قبـووڵ ناکـات تەنـانەت بـۆ یەک دەقەش چییە بینەر نائومێد بکات. هەموان لەو ئامێری ریمۆت کۆنترۆڵە دەترسن». ئەڵبەت چەند بەرنـامەیەکی گرنگـی هەواڵ و دەنگوباســیش هەن کە بەرنگــاری ئەم رەوتە بــوونەتەوە و بەرخــۆدان دەکەن، بەڵام بەڕواری دەسپێکردنی زۆربەی ئەم بەرنامانە دەگەڕێتەوە بۆ چەند دەیە لەمەوپـێش و وردەوردە و بە درێژاییـی ئەو ساڵانە بەردەنگیان بۆ خۆیان کۆ کردۆتەوە.

سەرهەڵدانی سەرچاوەی جۆراوجۆر بۆ وەرگرتنی هەواڵ دونیای چاپەمەنییەکانیشـی شـپرزە کـردووە. زۆرێک لەو رۆژنامانەی وا سـەردەمانێک زۆر بـاش و بەپێـز بـوون [ئێسـتە] داخـراون و ئەوانیتـریش وەک رابردوو نەماونەتەوە. بەڵام میدیا چاپییەکان[٣٤٦] روو لە گەشە و ژیانەوەن، باشترە بڵێین چەنـد رۆژنـامە و گۆڤارێکی دانسقەی بەپێز و پڕناوەرۆکمان هەیە کە بەردەوامیش بە پێزتر و باشتر دەبنەوە. رۆژنامەکـانی *نیۆیـۆرک تـایمز، واڵسـتریت ژۆرنـاڵ و واشـینگتۆن پۆسـت* ئێسـتە لە هەمیشـە باشـتر چـاپ و بـڵاو دەکرێنەوە. هۆکارەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە بە بەراورد لەگەڵ تێلەڤیزیۆنـدا، رۆژنامەکـان کـۆمەڵە خەڵکانێکی زۆر کەمتر وەک بەردەنگی خۆیـان هەڵـدەبژێرن و لەڕاسـتیدا رووبەری بەردەنگەکانیـان کـورت دەکەنەوە بـۆ گروپێکـی تـا رادەیەک گـوڵبژێرکراو. بەڵام ئەم سـێ رۆژنـامەیە نـاتوانن ئەو رۆڵە مەدەنیـیە بگێـڕن کە هەزاران رۆژنـامە لە سەرانسـەری ئـەمریکادا دەیگێـڕن. یەکێکیتـر لە هۆکـارە هەرەگرنگەکـانی بەپێزمانەوەی ئەو رۆژنامانە ئەوەیە کە مـوڵکی هەنـدێ بنەمـاڵەی خێرخـوازن و ئەم خـاوەنە خێرخـوازانە لەسـەر ئەو بـاوەڕەن کە تەنیـا بەڕێـوەبەری کۆمپانیـایەک نـین بەڵکـوو بەڕێـوەبەری هەنـدێ دامەزراوەی نەتەوەیی و نیشتمانین. سەرجەم ئەو رۆژنامە بەرجەستانەی لە لایەن بنەماڵە مالکەکانیانەوە بە کۆمپانیـا گەورەکـان فرۆشـراون، لە رۆژنـامەی *لۆسئـانجلێس تـایمز*ەوە بگـرە تـا دەگـاتە رۆژنـامەی *فیلادێلفیـا ئەنکۆییرەر*، دابەزینێکـی زۆر گەورە ژیـاون. لە زۆر نموونەشـدا رۆژنـامەکە هەر لە بـنەڕەتەوە داخـراوە. لە نێو گۆڤارە جیدییەکانیشدا تەنیا چەند دانەیەکیان تا ئێستایش گەشاوە و جێی سەرنجن، دیـارە هۆکـاری ئەمەش هەر دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە خاوەنەکانیان ئامادەن لە پێناو نـاوەڕۆکی باشـی گۆڤارەکەیانـدا لە گیرفـانی خۆیـان خەرج بـکەن. بـۆ نمـوونە دەتـوانین ئامـاژە بـدەینە *نیۆیـۆرکێر* و *ئاتلانتیـک مـانتلی* کە

346. Printmedia

هەژماری بەردەنگەکانیـان تەنـانەت لە بەردەنگـی ڕۆژنـامە باشـەکانیش زۆر کەمتـرە[٣٤٧]. بەڵام ئەم جـۆرە مالکـانە بەردەوام کەمتـر و کەمتـر دەبـنەوە و ئەم دیاردەیەمـان بە تەواوی بینیـوە. ئەم دۆخە دڵتەزێـنە مرۆڤ دەهەژێنـێ؛ ئەگەر چـاپەمەنیی بەپێـز و پڕخوێنەریشـمان نەبـێ دەتـوانین دیموکراسـیی لیبرالیمـان هەبێ، بەڵام ئاوەها دۆخێک بە هیچ شێوەیەک دۆخێکی ئایدیال نییە. بیرمان نەچـێ تـاقە پیشەسـازییەک یاسـای بنچینەییـی ئـەمریکا بە روونـی بەڵێنـی پارێزگـاریکردن و پاراسـتنی داوە پیشەسـازیی میـدیا گشتییەکانە[٣٤٨]. بەڵام ئەم کێشانە تەنیا تایبەت بەو پیشەسازییە نییە، پیشەسـازییەکانیتریش دەورێکـی گرنـگ لە سـەرکەوتنی دیموکراسـیدا دەگێـڕن و لاواز کەوتنـی ئەوانـیش مـایەی خەم و نیگەرانیـیە. نووسەرێک بە ناوی جەیمز فالویز دەڵێـت: «هەنـدێ کـاڵا و خزمەتگوزاریمـان هەن کە نـاتوانین تەنیـا بە روانگەیەکی رووتی بازرگانییەوە نرخ و بەهایان لە نێو کۆمەڵگـادا دیـاری بکەیـن، بـۆ وێـنە تەندروسـتی و دەوا و دەرمان، فێرکاری، چاپەمەنییەکان، پارێزەری و، ماف و یاسا. ئەگەر کـۆێ ڕێـژەی پێشکەشـکردن و تایبەتمەنـدییەکانی ئەم کـاڵا و خزمەتگوزارییـانە لە لایەن بـازاڕی ئـازادەوە دیـاری بکـرێ [بێگومـان] کۆمەڵگـا نـاتوانێ بەختـەوەری دەسـتەبەر بکـات. ئێـوە ناتـانەوێ منـداڵەکەتان لە زانکۆیەکدا بـخەنە بەر خوێندنەوە کە بەرنامەی وانەکان تەنیا لەسەر بنەمـای هێزەکـانی بـازاڕ[٣٤٩] دادەڕێژرێـت. بە هەمـان شـێوە چـاپەمەنییە بەپێـز و باشـەکانیش کـۆمەڵە بەرژەوەنـدییەک پێشـکەش بە کۆمەڵگـا دەکەن کە سـنووری بەرژەوەندییە مادییەکانیان دەبەزێنێ». مەبەستمان ئەوە نییە کە پاراستنی ئەم پیشەسازییانە پێویسـتی بە دەسـتێوەردانی دەوڵەتە. لەڕاسـتیدا دەسـتەبژێرانی خێرخـواز ڕێگەچـارەی مێژوویـی و دێرینـی [ڕەواندنەوەی هەڕەشەکانی بەردەم] پـارێزەری و چاپەمەنییەکـان بـوون، بەڵام کـاتێ ژمـارەی ئەم جـۆرە دەستەبژێرانە بەردەوام کەمتر و کەمتر دەبێتەوە، ئاخۆ چیمان لە دەست دێت و دەبێ چی بکەین؟

ئەگەر لە جێگە و پـێگەی کۆمەڵایەتیتـان بـێخەم بـن خێرخوازبـوون ئاسـانترە. یەکەم دەسـتەبژێرانی ئـەمریکا، واتە دەسـتەبژێرانی پرۆتسـتان، ئاوەهـا دۆخێـک دەژیـان. پرۆتسـتانە ئەنگلۆساکسـۆنە سـپی پێستەکان(WASP[٣٥٠]) لە سەرەتای دامەزرانی ئەمریکاوە تاکوو دەیەی ١٩٦٠ خاوەن پێگەیەکـی بەرزتـر و زاڵتـر لە کۆمەڵگـای ئـەمریکادا بـوون. سـەرۆک کۆمارەکـان، وەزیرانـی دەرەوە، پارێزگـاران، سـەرۆکی

---

٣٤٧. گۆڤاری *نیۆزویک* کە خۆم کاری تیا دەکەم، یەک لەو دەگمەن گۆڤارە پڕ تیراژانەیە کە تا ئێستایش بۆ شیکردنەوەی هەواڵ و دەنگوباس میتۆدێکی قووڵ و جیدی پێڕەو دەکات. یەک لە گرنگترین هۆکارەکـانی ئەوەی *نیۆزویک* توانیویەتی ئەم کارە بکات ئەوەیە کە ئەم گۆڤارە هـی بنەمـاڵەی گراهـامە، ئەم بنەمـاڵەیە خاوەن ڕۆژنامەی *واشینگتۆن پۆست*یشن.

348. Mass mediaindustry
349. Marketforces
350. White Anglo – Saxon Protestant (WASP)

پیشەسازییەکان، سەرۆکی ئەنجومەنەکانی پارێزەران و سەرۆک زانکۆکان، هەرهەموویان WASP بوون. ئەوان لە ڕێگای تۆڕێکی[٣٥١] پێکهاتوو لە بنەماڵەکان، قوتابخانەکان، زانکۆکان و کلوپەکانەوە پێوەندییەکانی نێوان خۆیان ڕێک دەخست و نەتەنیا کۆلۆکسیۆنێک بوون لە تاکە پایەبەرزەکان بەڵکوو چینێکی کۆمەڵایەتیشیان پێک دەهێنا کە دەتوانین ئەم پێکهاتەیە بە ڤێرژێنە[٣٥٢] ئەمریکاییەکەی چینی ئەشرافی ئەورووپایی ناوزەد بکەین. ئەم کلوپە ئەندامی زۆرکەمی وەردەگرت، مەرجی ئەندامێتی ئەوە بوو کە لە ڕواڵەت و جلوبەرگ و شێوازی قسەکردندا وەک WASP بجوولێتەوە (دروشمی جوولەکەکان بۆ سەرکەوتووبوون ئاوەها بوو: «وەک جوولەکە بیر بکەرەوە، وەک بریتانی جل لەبەر بکە»). پرێستیژی کۆمەڵایەتی هەڵگری کۆمەڵە بەهایەکی دیاریکراوە. بەها قبووڵکراوەکانی WASP بەهاگەلێکی ڕۆشنبیرانە یان ئاکادیمییانە نەبوون. ڕۆژنامەنووسێکی ڕەسەن و نەجیبزادە بە ناوی جۆرێف ئالسۆپ بیرەوەرییەکانی خۆیی لە سەردەمی خۆ ناونووسکردن لە قوتابخانەی گروتۆندا گێڕاوەتەوە، ئەو قوتابخانەیە کە قوتابخانەیەکی پێش زانکۆیی[٣٥٣] بوو لە نێو ئینگلەندی باکووری ڕۆژهەڵاتی ئەمریکادا، لە گەشترین سەردەمی خۆیدا سەرەکیترین ناوەندی پەروەردەکردنی دەستەبژێرانی WASP بوو. دایکی جۆرێف بەڕێوەبەری ئەفسانەییی قوتابخانەکەی، واتە ئەندیکات پیبۆدی، ئاگادار کردبۆوە کە جۆرێفی لاو گەلێ هۆگری کتێب و ئەندێشەیە. بەڕێز پیبۆدی لە وەڵامدا وتبووی: «هەموو ئەو شتانەی لە بیر دەبەینەوە». گرۆتۆن نەکەوتبووە دوای پەروەردەکردنی قوتابییانێک کە خاوەن بیر و ئەندێشەی روون و گەشاوە بن، بەڵکوو دەیویست «مەسیحییانی بەبڕست و تپەو» پەروەردە بکات. ئەم پیاوە مەسیحییانە هەڵسوکەوتێکی توندوتۆڵ و پتەو بەڵام لە هەمان کاتدا دادپەروەرانە[٣٥٤] دەجووڵانەوە، پرەنسیپە ئەخلاقییەکانیان دەپاراست و لەسەر ئەو باوەڕە بوون هەر کە بوویت بە خاوەن دەسەڵات، بەشداریکردن لە خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییەکاندا دەبێتە ئەرکی سەرشانت. دروشمی گرۆتۆن ئەمەیە: «خزمەتکردن پاشایەتییە»[٣٥٥].[٢٠] ئەڵبەت زۆرێک مرۆڤی خوێڕی و گەمژەیش هەبوون کەتەنیا لەبەر ئەوەی ئەندامی

---

351. Net work
352. Version
353. Pre University
354. Rightful/ justly

٣٥٥. cui servire est regnare: ئەم ڕستەیە زیاتر بەم شێوەیە وەریدەگێڕن. وەرگێڕانی وشە بە وشە و دەقاودەقتری ئاوایە: «خزمەتکردن بە حەزرەتی ئەو، فەرمانڕەواییە». بەڵام پیبۆدی هەمیشە خوازیاری ئەوە بوو کە ئەم ڕستەیە بە جۆرێک لێک بدرێتەوە کە دەلالەت بەسەر خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییەکاندا بکات. پیبۆدی وەرگێڕانەکەی ناو کتێبی نزای کەلیسای ئەپیسکۆپاڵی هەڵبژارد: «خزمەتکردن بەو، ئازادیی تەواو و ڕەهایە». ئەو جارێکیان وتبووی: «ئەگەر هات و هەندێ لە کوڕانی گرۆتۆن لە خزمەتگوزارییە

عەشیرەتێکی ناسراو بوون، پلەوپایە و پۆستی بەرز و هەموو ئیمتیازەکانی دیکەشیان بە دەست دەهێنا. بەڵام بە گشتی دەستربژێرانی WASP بانگەشەی خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییەکانیان دەکرد و بۆ خۆیشیان بەشدارییان تێدا دەکردن، لە سەرۆک کۆمارییەوە بگرە بۆ دەوڵەتە خۆماڵییەکان.

هەرچی کۆمەڵگای ئەمریکا لە سەدەی بیستەمدا رەنگاورەنگی و کرانەوەی زیاتری بە خۆوە دەبینی و پێشوازیی لە گروپگەلێکی زیاتر دەکرد، دەستەبژێرانی WASP زیاتر دەکەوتنە سەر دووڕیانێکەوە: دەبا یان ئەندامی تازەیان لە ماڵە پارێزراوەکەیاندا وەرنەگرتایە یاکوو ئەندامە تازە و ناWASPەکانی ناو کۆمەڵگایان وەربگرتایە و رێگەیان بۆ بکردنایەتەوە. دواجار ئاوێتەیەکی ئەم دوو شتە رووی‌دا. سەرەتا و لە دەسپێکی سەدەی بیستەمدا ئەشرافییەتی WASP چینێک بوو کە دانووی لەگەڵ گروپەکانی‌تردا نەدەکوڵا، بۆ ئەندامبوون لە کلوپە کۆمەڵایەتییەکانیدا پێشمەرجی سەخت و دژواری دادەنا و ئیجازەی بە جوولەکە شایستە و خاوەن سەلاحییەتەکان[٣٥٦] نەدەدا لە زانکۆ ناسراوەکانی رۆژهەڵاتی ئەمریکادا بخوێنن.[٢١] بەڵام تێپەڕینی زەمەن ئەوەی سەلماند کە ناتوانن درێژە بەم جۆرە بەربەست و بەرگریکردنانە بدەن. لەلایەکەوە بارودۆخی سەردەم ئیجازەی بەم کارە نەدەدا و لەولاوەش شێوە رەقابەتی کاپیتالیستی بە بێ لەبەرچاوگرتنی [عەشیرەت و] ئیتنیکی تاکەکان خوازیاری باشترین و گەشاوەترین کەسەکان بوو. هەربۆیە WASP دواجار دەرگای کلوپەکانی خۆی بۆ هەمووان خستە سەرپشت. لە کۆتاییی شەستەکان و سەرەتای حەفتاکانەوە هاتوچۆکردنی نزیک بە هەموو دامەزراوەکانی ژێر دەسەڵاتی دەستەبژێرانی پرۆتستان بۆ کەسانی نائەندامیش ئازاد کرا. WASP هەر بەم کارە ستارتی مەرگ و لەناوچوونی خۆی لێدا. ئەوان هەم لە رێگای بزاڤی مافە مەدەنییەکان و هەم لە رێگای کردنەوەی زانکۆ ناسراوەکانی رۆژهەڵاتی ئەمریکا یان کۆمپانیا ناسراوەکانی واڵستریتەوە، هەندێ لە پۆستە بەرزە دەوڵەتییەکانیان سپاردە دەست ئەو دەستەبژێرە نوێیانەی شوناسێکی جیاوازیان هەبوو ـ جوولەکەکان، کاتۆلیکە ئیرلەندییەکان، ئیتالیاییەکان و دواجار ژنان، رەش پێستان، بە رەگەز لاتینییەکان و ئاسیاییەکان. (هەندێ گروپی بچووکی ناو دونیای WASP، واتە کلوپە بچووکەکانی پیاوان، تا ئێستایش ئامادە نین خۆیان بەرووی ئێتنیکەکانی‌تردا بکەنەوە، هەر بۆیە زۆربەی پێوەندییەکانیان لەگەڵ کۆمەڵگادا پچڕاوە. کلوپە مۆنۆپۆلکراوەکان[٣٥٧] لە کۆمەڵگای ئەمریکادا هێشتا هەر زیندوو و گەشاوەن، بەڵام لەسەر بنەمای پارە دەجووڵێنەوە نەک لەسەر بنەمای ئێتنیسیتە).

کۆمەڵایەتییەکاندا بەشدارییان نەکرد و کارێکیان بۆ نیشتمانەکەیان ئەنجام نەدا لەبەر ئەوە نییە کە بۆ ئاوەها کارێک هان نەدراون».

356. Qualified/ fit
357. Exclusive club

هەرچەند WASPییەکان تـا رادەیەک ناچـار بە ئەنجامـدانی ئەم کـارە بـوون بەڵام بێگومـان بەشێکیشـی لەبەر ئەوە بوو کە لە دروستبوونی ئەم کـارە دڵنیـا بـوون. ئەوان لە دووڕیـانی هەڵبژاردنـی ئیمتیازەکـانی خۆیان و بەهاکانی خۆیاندا، دووەم ڕێگایان هەڵبژارد.

کـۆمەڵێ لە خوێنـدەوارانی ژیـر و زیرەکـی زانکۆکـان چینـی تـازەی دەسـتەبژێرانی ئـەمریکایان پێـک هێناوە. ئەم دەسـتەبژێرانە بە بەراورد لەگەڵ دەسـتەبژێرانی کۆنـدا گەلـێ ناتەبـاتر[358]، شیاوسـالارتر[359] و بزۆزترن[360]، ئەوان ئاگاداری دەستەبژێربوونی خۆیان نین، ئەگەر شتێکیشی لێ بزانن حاشـای لـێ دەکەن. دەڵێن بیل گەیتس چەندین ساڵ پاش ئەوەی بوو بە یەک لە دەوڵەمەندترین پیـاوانی جیهـان، هێشـتاکوو بۆ ناوزەدکردنی خۆی بە چینی سـەرووتر لە مامناوەنـدیش دوودڵ و بەگومـان بـوو. خەڵکـی ئـەمریکایش هەر ئاوا بیریان دەکردەوە و تەنانەت تا ئەم دواییانەش کە سـەروەت و سـامانی بیـل گەیـتس و کەسـانی وەک ئەو هێند گەورە ببوویەوە کە ئیدی نەدەکرا پشتگوێ بخرێت، پێیان وابوو ئەمانە کـۆمەڵە مرۆڤێکـی ئاسـاییـن کە بە ڕێـکەوت پـارەیەکی زۆر گەورەیـان دەسـت کەوتـووە. بەڵام ئەمە بۆچـوونێکی درۆ و خەسـارئامێزە گروپێکـی بچـووکی خەڵـک ـ ڕەنـگە یەک میلیـۆن کەس یـان [بە واتـایەک] نیـو لە سـەدی حەشیمەتی وڵات ـ یان [ڕاستەوخۆ] بەڕێوەبەری زۆربەی دامەزراوە گەورەکـانی وڵاتە یەکگرتووەکـانن یـان بە جۆرێـک لە جۆرەکـان کـاریگەری و نفووزیـان لەسـەر ئەو دامەزراوانە هەیە. ئەم دۆخ و هەلـومەرجە دەتوانێ ئاسەواری سەیروسـەمەر لەسـەر وڵات دابنێـت[361]. ئەم جـۆرە کەسـانە بە بەراورد لەگەڵ تـاکێکی ئاساییی ئەمریکادا دەسـەڵاتێکی ئێجگـار مەزن و گەورەیـان هەیە. جـا ئەگەر نە خۆیـان و نە خەڵـک ئەو

358. In compatible
359. Meritocracy
360. Dynamic

٣٦١ . دەسەڵات تەنیا بریتی نییە لە دەسەڵاتی ئابووری یان سیاسی. تیۆریی سەدە ناوەڕاستیی چینەکـان و ئەنجومەنەکان لەسەر ئەو ئەندێشەیە دامەزرابوو کە هەرکەس خاوەن توانست و شارەزاییەکی تایبەتی بێت بەرپرسایەتی و ئەرکی تایبەتیشی دەکەوێتە ئەستۆ. زانابوون مانای توانا بـوون. ئەگەر وائەزانـن سـەردەمی ئەم قسانە بەسەر چووە سەیرێکی ئەم بۆچوونانە بکە کە زیندەوەرزانێکی پایەبەرزی ئەمریکای باکوور بۆی باس کردم: «لە ناو ئێمەدا تەنیا چەند دەکەسێک هەیە شێوازی دروستکردنی شتی مەترسیداری ڕاستەقینە بزانێ، مەبەستم شتگەلێکە کە دەتوانن لانیکەم بە دەیان هەزار مرۆڤ بکوژن. ئەم بابەتە هەستێکی سـەیرم تیا دەوروووژێنێ، نازانم ئەم دەسەڵاتە چی لێ بکەم». نە خۆی و نە کۆمەڵگا قەت بیریان لەوە نەکـردۆتەوە ئاخۆ ئەو دەبێ چۆنـاوچۆن لەتەک ئەم زانسـتەدا بجـووڵێتەوە. هەمـووان پێیـان وایە ئەو تەنیـا تـوێژەرێکی تاقیگەیە نەک کەسێکی ئاریستۆکرات، کەچی هەر ئەو ئێسـتا خـاوەن دەسـەڵاتێکی قـایرچواڵی (Virtual) زۆرگەورەیە کە هیچکام لە پاشاکانی ئەورووپایش ڕۆژێ لە ڕۆژان نەیانبوو.

راستییە لەبەرچاو نەگرن کە ئەمانە لە هەموو روویەکەوە نوخبە و دەستەبژێرن، [بێگومان] هیچکامیان ـ نە خۆیان و نە خەڵک ـ [تایبەتمەندی و پێداویستییەکانی] پێگەی دەستەبژێر لەبەرچاو ناگرن. قەت پێمان وا نەبێ ئەگەر کەس ئاوڕ لە دەستەبژێران نەداتەوە ئیدی ئەوان دەسەڵاتیان لێ دادەماڵرێ. بە وتەی رۆدیار کیپلینگ ئەوان دەسەڵاتیان هەیە بەڵام «دەسەڵات بە بێ ئەرک و بەرپرسایەتی؛ واتە ئیمتیاز و تایبەتمەندیی پاوانکراوی سۆزانییەکان بە درێژاییی مێژوو».[٢٢]

بەکارهێنانی[٣٦٢] رووت و زێدەڕۆیانە و فیز و دەماری یەکەم *«سەردەمی زێڕین»*[٣٦٣] بەقەدەر هەڵسوکەوت و کارەکانی دەوڵەمەندانی ئەمڕۆ دەبوو، بەڵام دەوڵەمەندانی ئەودەم نیگەران بوون نەکا سەروەت و سامانەکەیان ئاسەوارێکی خراپی بەدواوە بێت، رەنگە هۆکاری ئەمەش بگەڕێتەوە بۆ ئایین یا خود پاشماوەکانی پیۆریتانیزم[٣٦٤] لای ئەم مرۆڤە دەوڵەمەندانە. بۆ تێگەییشتن لەم بابەتە باشتر وایە ئاوڕێک لە شێواز و چۆنیەتیی گۆڕدرانی هەندێ قوتابخانەی وەک گرۆتۆن لەم سێ چوار دەیەی رابردوودا بدەینەوە. نووستنگە و شوێنی حەوانەوەی ئەم قوتابخانانە تاکوو حەفتاکان هەندێ کابینی رووت و قووت بوون کە نە دەرگایان هەبوو و نە بنمیچ و سەقف، هەروەها کەرەستەیەکی زۆر کەمیان تێدا بوو و ستێریۆ و تێلەڤیزیۆنیشیان نەبوو. بەیانییان کوڕانی قوتابی بە ریز دەوەستان، لە تەشتی ئاسنیندا جلوبەرگیان دەشت و حەمامی ئاوی ساردیان دەکرد. زۆربەی ئەو کوڕانەی لە قۆناغێکی وەک دەیەی ١٩٢٠دا قوتابیی گرۆتۆن بوون ئەندامی بنەماڵە هەرە دەوڵەمەندەکان بوون و لەو ماڵە خانزادەیی و ئەشرافییانەدا گەورە ببوون کە بە دەیان خزمەتکار و کارەکەریان هەبوو. بەڵام ناچار دەکران لە هەلومەرجێکی سپارتیی توخ و لە قوتابخانەدا بژین. مێژوونووس و رۆژنامەوانێک بە ناوی نیکۆلاس لێمان لەم بارەیەوە دەڵێت مەبەست لەم کارە «ئەوە بوو کە نەهێڵن کوڕە دەوڵەمەندەکان کەسانێکی ناسک و نازدار و خۆشگوزەرانیان لێ دەربێت. مەبەست لە پەروەردەکردنیان دەوڵەمەندبوونەوەیان نەبوو (بێگومان ئەوان هەر دەوڵەمەند دەبوونەوە) بەڵکوو دەیانویست بیانکەنە ئینسانگەلێکی باش و سوودمەند».[٢٣] کەچی ئێستا قوتابخانەی وەک گرۆتۆن و ئەندۆوێر و زانکۆی وەک هارڤارد و یەیل خوێندکارانیان فێری دەوڵەمەند بوونەوە یان لانیکەم سەرکەوتن لە کار و پیشەدا دەکەن. ئێستە ئەگەر خوێندکاران بە ئاراستەی چاکە و سوودمەندبووندا پەروەردە بکرێن، بە کارێکی دەستێوەردەرانەی تێکەڵ بە داوەری و سەختگیری لەقەڵەم دەدرێت. یەک لە خوێندکارانی کۆنی گرۆتۆن کە بەم دواییانە

---

362. Consumerism.

٣٦٣ . سەردەمێکی مێژووی ئەمریکا لە دەیەی ١٨٧٠دا کە تایبەتمەندییەکانی بریتی بوون لە پارەپەرستی و ماتریالیزمی هەمەلایەنە و گەندەڵیی توخ و رووت و قووتی سیاسی.و.ف

٣٦٤ . ئایینزایەکی مەسیحییە. و.ک

سەردانێکی قوتابخانەکەی کردۆتەوە، لە بیرەوەرییەکانیدا دەڵێت: «نووسـتنگەکان بە رواڵەت هەر وەک ئەوسا ماونەتەوە، بەڵام ئێستا ستێریۆ و تێلەڤیزیۆنیان هەیە و هەر کەرەستەیەکت بوێت لەوێندەر دەیدۆزیتەوە. بە بەراورد لەگەڵ سەردەمی ئێمەدا ئێستە گرۆتۆن وەک کێڵگەیەکی بەرهەمهێنانی مریشک وایە کە قوتابییان چاخ و قەڵەو دەکاتەوە. لۆکسگەرایی و ئەشرافیگەرییان[٣٦٥] بۆ ئێمە قەدەغە دەکرد بەڵام قوتابییانی ئەورۆ نوقمی ئەشرافیگەری کراون». من ناڵێم چۆنێتی و ئاستی قوتابخانەگەلێکی وەک گرۆتۆن دابەزینی بە خۆوە دیوە بەڵام وەک هەموو [رووبەرەکانی دیکەی] کۆمەڵگا، ئەوانیش زیاتر جەخت لەسەر سەرکەوتن دەکەن و کەمتر لەسەر کەسایەتی دەوەستن[٣٦٦].

گاڵتەکردن و پێکەنین بە دەستەبژێرانی ئەنگلۆ ـ ئەمریکایی زۆر ئاسانە، هەڵسوکەوتی ئەوان جۆرە فیز و دەمارێکی خۆبەسەرپرشتزانینی[٣٦٧] تێدایە کە زادەی هەستی سەروەربوونی کولتوورییە. ئەوان هاوکات هێمای کۆمەڵە بەهایەکی دیاریکراویش بوون کە لە دیاریکردنی پێوەرەکانی کۆمەڵگادا کاریگەر و خاوەن دەور بوون، بەهای وەک وێژدان[٣٦٨]، نەرم و نیانی[٣٦٩] و ئازادی و، هەروەها هەستی بەرپرسیارێتی کە لە پرۆتستانیزمەوە سەرچاوەی گرتبوو. ئەڵبەت ئەم دابونەریتە دەستکردانە لەسەر بنەمای جیاوازیی رەگەزی رۆنرابوون و زۆرجار فۆرمالیتە بوون، ئەم دابونەریتانە کە زۆربەشیان بێهوودە و بێکەڵک بوون تەنیا بۆ پیشاندان و نمایشکردن بوون نەک بۆ رەچاوکردن و بەڕێوەبردن. کەوابوو ئەی بە کەڵکی چی دێن؟ هەروەها کە جان لۆکاکسی مێژوونووس نووسیویەتی: «رواڵەتسازی[٣٧٠] ئەو چەسپەیە کە ناهێڵێ شارستانییەت دابڕووخێ. پێوەرەکان نیشاندەری بەرزترین ئامانجەکانی کۆمەڵگان نەک نیشاندەری حەقیقەتە تاڵ و دڵتەزێنەکانی. کاتێ مرۆڤە بەهێزەکان دان بە بوونی هەندێ پێوەری دیاریکراو بۆ نرخاندنی کردار و هەڵسوکەوتدا دەنێن، مانای ئەوەیە هەر ئەندازەش ناڕاستەوخۆ بێ، قاییل بە هەندێ مەرج و سنوور بۆ دەسەڵاتی خۆیان هەن و بە کۆمەڵگا دەڵێن ئەو شتەی ئێمە داوای دەکەین و هەوڵی بۆ دەدەین، ئائەمەیە».

---

365. Luxury

٣٦٦ . رەنگە ئەم دیاردەیە لە دواناوەندییە باشەکاندا گەلێ گەورەتریش رووی دابێ، بەڵام وازهێنانی پێش زانکۆییەکانی ناوچەی نیوئینگلەند لە میتۆدی رابردووی خۆیان زۆر بەرچاوترە و بە ئاشکرا دەیبینین. ئەوسا پێچەوانەی ئێستا دەجووڵانەوە و زیاتر لەسەر کەسایەتی دەوەستان و زۆرکەم جەختیان لەسەر سەرکەوتن دەکرد.

367. Keeperized
368. Fairness
369. Dignity
370. Simulation

ڕەنــگە ئەم دوانمــوونەیە بتــوانێ گــۆڕانی ڕوانــگەی ئــێمە لە ئاســت پرســی دەســتەبژێراندا شــی بکـاتەوە .[٢٤] لە نێـوان فیلمـی پڕفرۆشـی *تایتانیـک* و حەقـیقەتە مێژووییەکـانی ئەو ڕووداوەدا جیـاوازی زۆرە، بەڵام یەکێکیـان زۆر گـرنگە. بەپێـی فـیلمەکە ئەوکـاتەی کەشـتییەکە لە ڕۆچـوون و خنکانـدایە موسـافیرانی بەشـی پـلە یەک هەوڵ دەدەن خۆیـان بە پـاپۆڕە کەمەکـانی نەجاتـدان بگەیەنـن. ژنـان و منـداڵان بە یـارمەتی و هەوڵـی بێوچـانی مەلەوانە کەڵەگەتەکـان نەبـێ نـاتوانن سـواری پاپۆڕەکـان بـن، مەلەوانەکان بۆ دوورکـردنەوەی دەوڵەمەنـدە چاوبرسـییەکان چەک بەکـار دێـنن. بەڵام لە ڕاسـتیدا بەپێـی گێڕانەوەی ئەوانەی لەو کارەساتە ڕزگاریان بووە، نزیک بە هەمـوو ئەوانەی لە چیـنە سـەرەکانی کۆمەڵـگا بوون بەتەواوی و بەبـێ هـیچ جـۆرە جیـاوازی و ئاوارتەکردنێـک نەریتـی «سـەرەتا ژنـان و منـداڵان»یـان ڕەچاو دەکـرد. ئامارەکـانی بەردەست ئەم حەقـیقەتە پشتڕاسـت دەکەنەوە: لە بەشـی پـلەی یەکەمـدا لە کـۆی ١٤٤ ژن پێنجیـان نەبـێ هەموویـان ڕزگـار بـوون، سـێ کەس لەو پێـنج ژنەش خۆیـان دەیانویسـت لەگەڵ مێردەکانیاندا بمرن. لە بەرانـبەردا لە سـەدا حەفتـای پیـاوانی ئەو بەشـە گیانیـان لەدەسـت دا. لە بەشی پلەی دووەمیشدا کە شوێنی دەوڵەمەندە پرۆفیشناڵەکان بوو، لە سەدا هەشتای ژنـان ڕزگـار بـوون و لە سـەدا نەوەدی پیـاوان خنکـان. پیـاوانی بەشـی پـلەی یەک تەقـریبەن کـۆی پێڕسـتە چوارسـەد کەسـییەکەی گۆڤـاری *فـۆربزیـ*ان[٣٧١] لەو سـەردەمەدا پێـک دەهێنـا .دەڵێن جـان جـاکوب ئاسـتێر کە بە دەوڵەمەنـدترین کەسـی ئـەمریکای ئەودەم ناسـرابوو، دوای تەقـالایەکی زۆر خـۆی گەیانـدە پاپۆڕێـک، ژنەکەی سەرخست و ئامادە نەبوو خۆی سەرکەوێ، [تەنیا] گەڕایەوە و ماڵئاوایی لە هاوسـەرەکەی کـرد. هەروەها بێنجامین گوگێنهایمیش ئامادە نەبوو سواری پاپۆڕەکە بێت و جێگاکەی خـۆی بەخشـییە ژنێـک، تەنیا داوای لێ کرد ئەو پەیامە بە بنەماڵەکەی ڕابگەیەنێ: «بڵێ بە هاوسەرەکەم... تـا دواسـات ڕاسـتگۆ بووم. نابێ هیچ ژنێک لەبەر ئەوەی گوگێنهـایم مرۆڤێکـی ترسـنۆکە لەم کەشـتییەدا بە جـێ بمێنـێ». بە واتـایەکیتر چەنـدین کەس لە بەهێزتـرین پیـاوانی جیهـان [تـا دواسـات] لەسـەر نەریتێکـی بەشـەرەفانە مانەوە، هەرچەند لەسەر ئەو نەریتە گیانیشیان بەخت کرد.

بەرهەمهێنەرانی ئەم فیلمە هۆکارێکی باشیان بـۆ دەسـکاریکردنی چیـرۆکەکە پـێ بـوو: کەس ئێسـتا باوەڕ بەم چیرۆکە ناکات. ئێمە چینە سـەرەکانی کۆمەڵگامـان لە هەمـوو جـۆرە هەسـتێکی بەرپرسـایەتی دامـاڵیوە و ئەوانـیش بە خۆشـحاڵییەوە قبووڵیـان کـردووە. لە گوتـاری مۆدێڕنـدا ئەوانـیش ڕێـک وەکـوو هەمــوو تــاکێکی وەک ئــێمە وان، واتە کەســانێکی ئاســایین. ئــێمە جۆرێــک دەجــووڵێنەوە گــوایە کۆمەڵگاکەمان هێند دیموکراتیک و بزۆزە کە لە ڕاستیدا هـیچ دەسـتەبژێرێکی دەسـەڵاتدار و حـاکمی تێـدا

---

٣٧١ . گۆڤـاری *فـۆربزی* ئـەمریکا هەمـوو سـاڵێ پێڕسـتی ٤٠٠ دەوڵەمەنـدی یەکەمـی ئەو وڵاتە بـڵاو دەکاتەوە .و.ف

نییە. بەڵام دەستەبژێری حاکم نەمردووە، دەوڵەمەندان و دەسەڵاتداران هەمیشە و هەمووکات زیندوون و هەر دەمێننەوە. ئێمە تەنیا دەتوانین ئەو داواکارییە بخەینە بەردەمیان کە ئەو حەقیقەتە قبووڵ بکەن کە ئیمتیازەکانیان بەرپرسایەتیشیان دەخاتە ئەستۆ. نەریتە کۆمەڵایەتییەکان، رێکخراوە پرۆفیشناڵەکان، مەرجە ئەخلاقییەکان، فێرگە پێش زانکۆییەکان، دابونەریتی نەجیبزادەکان، رێکخراوە پرۆفیشناڵەکان، مەرجە ئەخلاقییەکان، فێرگە پێشزانکۆییەکان، دابونەریتی نەجینرادەکان، هەرهەموویان کۆمەڵە هەوڵێک بوون بە ئاراستەی پەروەردەی کۆمەڵایەتیی دەسەڵاتداراندا. پێشتر کۆمەڵگای ئەمریکا داوای لەم پیاوان و ژنانە دەکرد هەڵسوکەوتێکی جوان و رێکوپێک بژین و تا رادەیەک لە ژیانی سیاسیی نیشتماندا بەشداری بکەن.

لە نزیک پارکی پێتۆمەکی رۆژهەڵات لە شاری واشینگتۆن، پەیکەرەیەکی هەستبزوێن دانراوە، پەیکەرەکە پیاوێکە وەک مەسیح دەستەکانی کردۆتەوە، لەسەر کەتیبەی سەر ئەستوونەکەیدا نووسراوە: «بۆ هەموو پیاوانی نەترسی تایتانیک کە گیانی خۆیان لە پێناو رزگارکردنی ژنان و منداڵاندا بەخت کرد». ئەم پەیکەرەیە بە پارەی پێشکەشیی ٢٥٠٠ ژنی سەرانسەری ئەمریکا دروست کراوە. هەرکات گەورە پیاوانی کۆمەڵگا لەسەر ئامانجەکانیان پێداگر و وەفادار بوایەن کۆمەڵگایش رێزی لێ دەگرتن، هەرکاتیش وەفادار نەمایەنەوە کۆمەڵگا بە قووڵی پەشێو و نائومێد دەبوو. لەمڕۆدا چاوەڕوانییەکانی ئێمە لە دەسەڵاتداران زۆر کەمە و ئەوانیش زۆر کەم نائومێدمان دەکەن.

دەرئەنجام

ڕێگەچارە

سەرەکیترین تایبەتمەندییەکانی سەدەی بیستەم بریتی بوو لە دوو ڕەوتی گەورە و بەربڵاو: بە ڕێساییکردنەوەی[٣٧٢] سەرمایەداری و ریساسڕینەوە[٣٧٣] لە دیموکراسی. لە هەردووکیشیاندا زێدەڕۆیی کرا. ئەم دوو ڕەوتە بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی ئەو سەردەمە، واتە بۆ سەرمایەداریی کۆنترۆڵنەکراو و ئۆلیگارشی، ڕێگەچارەی گونجاو و لۆژیکاڵ بوون. بەڵام وەک چۆن ئۆلین وو لە ڕۆمانە کۆمێدییەکەیدا بە ناوی *مەلاقە* وتوویەتی، هەموو هزرێکی باش تەنیا «تا ڕادەیەک» جێی متمانەیە.

لە ساڵانی سەرەتای سەدەی بیستەمدا مرۆڤ وایدەزانی بازاڕی ئازاد[٣٧٤] و بازرگانیی ئازاد[٣٧٥] ئاسۆی حەتمی و بێچەندوچوونی بەردەم داهاتووی جیهانە. لەملا و ئەولای دونیادا وڵاتانی جۆراوجۆر کەوتبوونە بازرگانی و مامەڵەوە و بۆ ئەم مەبەستەش بازاڕەکانی خۆیان و لە ڕاستیدا هەرهەموو ڕووبەری کۆمەڵگایان بە ڕووی دونیادا کردبۆوە. بازاڕەکان ڕۆژ لە دوای ڕۆژ زیاتر دەگەشانەوە. بەڵام لە ساڵانی پێش جەنگی یەکەمی جیهانیدا ئاوسانی قورس[٣٧٦] و «قەیرانی گەورە» بوون بە خاڵێکی وەرچەرخان لە مێژووی ئابووریی ئازاددا. لەو سەردەمە بەدواوە ئەگەر کێشەیەک ڕووی دابا - کێشەی ئابووری، کۆمەڵایەتی یان سیاسی - تاقە ڕێگەچارەیەک دەیاندۆزییەوە تەنیا و تەنیا دەستێوەردانی دەوڵەت بوو. هەموو قەیرانێک کۆمەڵە ڕێسایەکی تازەی لێ دەکەوتەوە و ڕێسای تازەیش بۆرۆکراسی و دابونەریتی ئیداریی تازەی بەرهەم دەهێنا. هەر بۆیە لە زۆربەی ساڵانی سەدەی بیستەمدا سەرمایەداری وەک تۆمەتبارێک لەقەڵەم دەدرا و چاودێری و

372. Regularization
373. Deregulation
374. Free market
375. Free trade
376. Galloping inflation

کۆنترۆڵی لەسەر دادەنرا، دەبەسترایەوە بە ئیجازە و مۆڵەتنامەی رەسمیەوە و تەنانەت بە دەوڵەتی دەکرا و دەخرایە ژێر رکێفی دەوڵەتەوە. ئەم بابەتە بە شێوەیەک رەگی داکوتا کە مێژوونووسی ناسراوی بریتانیایی، ئەی.جی.پی.تەیلۆر، لە ١٩٤٥دا تەنانەت ئەوەشی راگەیاند کە «کەس باوەڕی بە شێوە ژیانی ئەمریکایی، واتە کار و کەسابەتی ئازاد، نەماوە». ئێلیزابێتی دووەم مەلەکەی بریتانیا کاتێ کە لە ١٩٦١دا سەردانی وڵاتی غەنای کرد وەک «گەورەترین مەلەکەی سۆسیالیستی جیهان» پێشوازیی لێ کرا و تەنانەت دەوڵەتی کۆنەپارێزی ئەودەمی بریتانیایش ئەم نازناوەی وەک ستایشێک لەقەڵەم دا. ریچارد نیکسۆن، سەرۆکی کۆماریخواز و کۆنەپارێزی وڵاتە یەکگرتووەکان گەڵاڵەی کۆنترۆڵکردنی مووچە و نرخەکانی لە ساڵی ١٩٧١دا بەسەر ئابووریی ئەو وڵاتەدا سەپاند و رایگەیاند «ئێستە ئێمە هەموومان کەنیزین[٣٧٧]»، ئەم کارەی نیکسۆن رەنگدانەوەی ئەو روانگە باوە بوو کە پێویستە دەوڵەت دەستێوەردانی سەرمایەداری بکات و لە شپرزەیی دەری بهێنێ و رێکوپێکی بکات، روانگەیەک کە تەنانەت ئەمریکایشی گرتبۆوە.

دیموکراسی ئاراستەیەکی پێچەوانەی ئەم رێگایەی گرتبووە بەر. جان دیۆیی، فەیلەسوفی بەرجەستە و کاریگەری ئەمریکایی، ساڵی ١٩٢٧ وتی: «رێگەچارەی برینە قووڵەکانی دیموکراسی، دیموکراسیی فرەترە». دیۆیی پێشگۆیەکی باش بوو. بەشی هەرەزۆری کێشەکانی بەردەم زۆربەی دیموکراسییەکانی سەدەی بیستەم بە رێگەچارەی وەک پەرەپێدانی مافی دەنگدان، لابردنی هەڵبژاردنی ناڕاستەوخۆ، کەمکردنەوەی دەسەڵاتی دەستەبژێران و بەخشینی بە ژمارەیەکی زیاتر و زیاتر و زیاتری خەڵک لە رێگاگەلێکی زیاتر و زیاترەوە، هەوڵی چارەسەرکردنیان دەدرا. ئەم هەوڵانە گەلێ دەرئەنجامی ورووژێنەر و هەست بزوێنیان لێ کەوتەوە. لە ئەمریکادا دیموکراسیی فرەتر مانای ئەوەی رەشپێستان و ژنان مافی دەنگدانیان بەدەست دەهێنا، سێناتۆرەکان راستەوخۆ هەڵدەبژێردران، کاندیداتۆری حیزبەکان بە دەنگی خەڵک دیاری دەکران و، کلوپەکان گۆڕانکارییان لە خەسڵەت و رێساکانی خۆیاندا دەکرد. مێژووی سیاسیی سەدەی بیستەم چیرۆکی بەشداریکردنی سیاسیی راستەوخۆی زیاتر و زیاتر بوو و سەرکەوتنی ئەم رەوتە بوو بە هۆی

---

٣٧٧. John m Keynes: ئابووریزانی بریتانیایی (١٨٨٣-١٩٤٦) کە تیۆرییە ئابوورییەکانی لە سەردەمی قەیرانە گەورەکەی ئەمریکادا کەوتە رۆژەڤەوە. ئەو پێی وابوو لە کاتی قەیرانی ئابووریدا دەبێ دەوڵەت بەپرسایەتیی کەمبوونەوەی بوودجە بگرێتە ئەستۆ و بۆ پاراستنی ئاستی کار (Level of employement) لە کۆمەڵگادا تەنانەت زیاتر لە رێژەی داهاتی خۆی سەرمایەگوزاری بکات، چونکوو لە ئاوەها دۆخێکدا کەرتی تایبەت خۆی لە قەرەی سەرمایەگوزاری نادات.و.ف

پەرەسەندنی هەرچی زیاتری رووبەری دیموکراسی. نەخۆشینەکە هەرچی بوایە، تەنیا بە دیموکراسیی فرەتر هەوڵی سارێژکردنی دەدرا.

لە حەفتاکانی سەدەی بیستەم بەملاوە خواستێکی گەورە بۆ بەرێساییکردنی سەرمایەداری دروست بووبوو کە بوو بە هۆی دیاریکردنی پیتاکی قورس و بە شێوەیەکی بیزانسی کۆنترۆڵە دەوڵەتییەکانیشی پەرە پێدا. لە بیست ساڵی رابردوودا دەوڵەتانی سەرانسەری جیهان، لە ئەمریکاوە بگرە بۆ فەرەنسا و هیندستان و برێزیل، سەرقاڵی رێسا سڕینەوە لە پیشەسازی، بەتایبەتیکردنی[٣٧٨] کۆمپانیاکان و کەمکردنەوەی پیتاکە بازرگانییەکان[٣٧٩] بوون. ئێستا کە وردە وردە گەشەی ئابووریی دوایین ساڵەکانی دەیەی ١٩٩٠ روو لە کۆتاییە، پێویستە زنجیرە رێسایەکی تازە دابڕێژرێ و جارێکیتر گرنگایەتیی رۆڵی دەوڵەت لە سەرمایەداریدا پێناسە بکرێتەوە. بەڵام رەنگە کەمتر وڵاتێک میتۆد و رەوتە زێدەڕۆیانەکانی ئەم نەوەی رابردووە بگرێتەوە بەر. ئیدی دەوڵەت هەمەکارەی بەستێنی ئابووری نییە.

بە هەمان شێوە رێساسڕینەوە لە دیموکراسیش تووشی زێدەڕۆییەکی قورس بووە و بۆتە هۆی پێکهاتنی سیستەمێکی گران و پڕ لەمپەر کە لای خەڵک هیچ رێز و حورمەتێکی نییە و بۆ بەڕێوەبردنی کۆمەڵگایش ناشێ. هەرچەند کەس ناوێرێ خراپەی دیموکراسیی ئەورۆ بڵێت بەڵام زۆربەی خەڵک بەپێی غەریزەی خۆیان هەست بە کێشەیەک دەکەن. لە هەرهەموو دیموکراسییە پێشکەوتووەکاندا رێزدانانی گشتی بۆ سیاسەت و سیستەمە سیاسییەکان لە خوارترین ئاست و پلەی خۆیدایە. لە هەمووی سەیرتر و سەرنجراکێشتر ئاکامی راپرسییەکانە، بەپێی وەڵامەکانی خەڵکی ئەمریکا، لە هەرهەموو راپرسییە یەک لەدوای یەکەکاندا کاتێ ئەو پرسیارە ئاراستە دەکرێ کە لە نێو دامەزراوە دەوڵەتییەکاندا کامیانت لە هەموو خۆشتر دەوێ، هەمیشە سێ رێکخراو زیاترین دەنگەکان بەدەست دەهێنن: دیوانی باڵای وڵات، هێزە چەکدارەکان و بانکی ناوەندی. هەر سێ رێکخراوەکە لە یەک شتدا هاوبەشن: زەخت و گوشاری گشتی و جەماوەرییان لەسەر نییە و بە میتۆدێکی نادیموکراتیک کار دەکەن. وا دیارە ئەمریکاییەکان رێک لەبەر ئەوە ستایشی ئەم رێکخراوانە دەکەن کە شوێنکەوتوو[ی کەس] نین بەڵکوو پێشەنگن. کەچی کۆنگرێس کە هەڵبژێردراوانەترین[٣٨٠] دامەزراوەی سیاسییە و زیاتر لە هەموو دامەزراوەکانیتر رەنگدانەوەی دەنگ و بیروبۆچوونی خەڵکە، لە زۆربەی راپرسییەکاندا خوارترین پلەی بەدەست هێناوە. خەڵک بە

378. Privatization
379. Trade tariff
380. Elective

نیگەرانی و تەنانەت رقەوە سەیری ماستاوچێتی و بەرهەمەکەی، واتە بێتوانایی، دەکەن. ئەڵبەت ئەمە بەو مانایە نایەتەوە کە وازیان لە ستایشکردنی ئەو پرۆسانە هێناوە کە ماستاوچێتی بەرهەمی بێچەندوچوونیانە.

دیموکراسیی نوێنەرایەتی[381]

ئێمە لە دۆخە هەستیارەکاندا قەت بەرپرسایەتیی سیاسەتی ڕۆژانە ناگرینە ئەستۆ. هیچ سیستەمێکی دیموکراسی قەت لە ڕێگای دەنگدانی حەفتانەوە شەڕێکی بەڕێوە نەبردووە. تەنیا ئەو دەوڵەتانە دەتوانن شەڕی دژە تیرۆر بەڕێوە بەرن کە کۆمەڵگاکەیان ئازادییەکی فراوانی پێ بەخشیون. ئێستە ئێمە بەرەورووی هەندێ هەڕەشەی تازە بووینەتەوە، بەڵام لە هەمانکاتدا دەوڵەتەکانیش کۆمەڵێ زەحمەتی قورس و تازە لە بەردەم خۆیاندا دەبینن. دەبێ سیستەمە دیموکراسییەکان بیسەلمێنن کە بە باشی دەرەقەتی تیرۆریزم دێن، ئەگینا لە زۆرێ لە وڵاتانی روو لە گەشەدا رژێمی ئۆتۆریتەخوازی تازە جڵەوی دەسەڵات دەگرنەوە دەست. پێویستە وڵاتانی روو لە گەشە، بەتایبەت وڵاتانی دونیای ئیسلام، هاوسەنگییەکی دژوار پێک بهێنن. لەلایەکەوە پێویستە هێند بەهێز بمێننەوە کە دەرەقەتی هەڕەشە نوێیەکانی تیرۆریزم بێن و لەلایەکیتریشەوە هێند کراوە و دیموکراتیک بن کە نەبنە هۆی کەوتنەوەی ئەو جۆرە ناڕەزایەتییە سیاسییانەی کە وردەوردە بەرەو زێدەڕۆیی و رادیکاڵیزم دەڕۆن. بە واتایەکیتر دەبێ ئەوان بەبێ ئەوەی ببنە هۆی دروستبوون [و بەرهەمهێنانەوەی] تیرۆریزم تیرۆریستەکان بکوژن. بەم شێوەیە هەر سێ فاکتەرەکەی دەوڵەت واتە «دەسەڵات و شەرعییەت و لێهاتوویی[382]» پێکەوە دەتوانن سەرکەوتن مسۆگەر بکەن و لە دووتوێی سیکلێکی[383] کارامە و ڕێکخەردا هەرکامەو بێتە هۆی بەهێزبوونەوەی ئەویتریان. بەڵام ئەگەر دۆخەکە بەرەو خراپە و شپرزەیی بچێ ئەم سیکلە کارامەیە دەگۆڕدرێ بۆ سیکلێکی رووخێنەر - و شەڕانگێز. سەرکوتکردن رادیکاڵیزم بەرهەم دەهێنێ و رادیکاڵیزمیش سەرکوتکردنی زیاتری لێ دەکەوێتەوە. شێوازی هەڵسوکەوتی رووسیا لە چیچان نموونەیەکی دڵتەزێنە لەم گێژاوە نوقمکەر و چەقێنەرە.

بەجیهانیبوون[384] هەندێ کێشەی تایبەتی بەرهەم هێناوە. ئابووریی جیهانی رۆژ لەدوای رۆژ کرانەوەی زیاتر بەخۆوە دەبینێ و ئەمەش دەوڵەتەکانی ناچار کردووە لە پێناو پاراستنی

---

381. Representative democracy
382. Power , legality, efficient
383. cycle
384. Globalization

درێژخایەنی سەقامی داراییدا کۆمەڵە سیاسەتێکی سەختگیرانە بگرنە بەر. ئەگەر بێت و ئەم کارە نەکەن بازاڕەکان گەلێ قورستر و خێراتر لە هەمیشە بەرهەڵستی وڵاتان دەبنەوە و پارە و پووڵ و بازاڕەکانی بوورسیان بەرەو هەڵکشان و داڕووخان دەبەن. بەڵام سیاسەتی درێژخایەن هەندێ کێشەی کورتخایەنیش لەگەڵ خۆیدا دێنێ: کێشەی دەنگدەران. ئاڵوگۆڕە دیموگرافیکەکان[385] دەوڵەتانی رۆژئاوا مەجبور دەکا لە سیستەمی دابینکردنی کۆمەڵایەتیی[386] خۆیاندا ریفۆرم و هاوسەنگی[387] بکەن، بەتایبەت دەبێ ئەم ریفۆرمانە لە ئاست ماف و مووچەی بەساڵاچوواندا جێبەجێ بکەن. دیارە ئەم کارە تا رادەیەکی زۆر کارێکی نەکردە و مەحاڵە، چونکوو بەساڵاچووان لە رووی سیاسییەوە بەهێزن: ئەوان خاوەن یەکگرتوویی و رێکخستنن، یارمەتیی ماڵی پێشکەش دەکەن، زنجیرە لۆبییەکی کاریگەر و بەهێزیان هەیە و، هەمیشە لە هەڵبژاردنەکاندا بەشداری دەکەن. بەڵام بێگومان ئەگەر بمانەوێ ریفۆرمێکی راستەقینە بکەین پێویستە هەندێ لە مووچە و ئیمتیازەکانی ئەوان کەم بکەینەوە. دەوڵەتەکان ناچارن [لە نێوان رێگا و خاڵە جیاواز و دژ بە یەکەکاندا] هەندێ هەڵبژاردنی سەخت و دژوار ئەنجام بدەن، [هەروەها] لە بەرانبەر وەسوەسەی ماستاوچێتی و خۆش خزمەتیدا بوەستن و سیاسەتگەلی درێژخایەن بگرنە بەر. لە دیموکراسییەکی مۆدێرندا تاکە رێگا بۆ دەستەبەرکردنی ئەم ئامانجانە ئەوەیە نەهێڵین دەستەیەک لە بڕیاردەران بکەونە ژێر زەخت و گوشارە قورسەکانەوە، واتە ئەو کۆمەڵە بڕیاردەرە لە گوشارە قورسەکانی گرووپە خاوەن بەرژەوەندییەکان، لۆبییەکان و ململانێ سیاسییەکان یان بە دەربڕینێکی‌تر لە گوشارە قورسەکانی دیموکراسی بپارێزین.

ئەم دیاردەیە هەر لە ئێستاشەوە خەریکە خۆی دەسەپێنێ. بەرچاوترین نموونەی ئەم رەوتە بریتییە لە دروستبوونی بانکە ناوەندییە سەربەخۆکانی وەک بانکی ناوەندیی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا کە لەم سی ساڵەی دواییدا سەریان هەڵداوە. هەنووکە لە زۆربەی سیستەمە دیموکراسییە پێشکەوتووەکاندا رێکخراوێکی هەڵنەبژێردراو[388] کۆنترۆڵی بەهێزترین کاراکتەرە ئابوورییەکانی دەوڵەت دەکات و ئەم میتۆدە میتۆدێکی سەرکەوتوو بووە. هەرچەند سەربەخۆیی بانکە ناوەندییەکانیش هەڵگری کۆمەڵە کێشەیەکی تایبەت بە خۆیەتی بەڵام بۆتە هۆی ئەوەی سیاسەتە پووڵییەکان[389] گەلێ بەرپرسیارانەتر دابڕێژرێن. لە ئاکامی ئەم دیسیپلینەدا سیکلی هەڵچوون و

---

385. Demographic changes
386. Social security
387. adjustment
388. Non - elective
389. Monetarypolicy

داچوونەکانی ئابووری کە سەردەمانێ زۆر توند و گران بوو هەنووکە رۆژ لەدوای رۆژ تا ڕادەیەک هێورتر و نەرمتر دەبێتەوە. قەیرانە ئابوورییەکەی ٢٠٠٠ ـ ٢٠٠٢ کە دوای درێژخایەنترین قۆناغی گەشانەوەی ئابووریی نیو سەدەی رابردوو رووی داوە، هێشتا (واتە تا کاتی نووسینی ئەم کتێبە) گەلێ لەوی زۆرکەس پێشبینیان دەکرد و لێی دەترسان، هێورتر و کەم خەسارترە.

بانکە ناوەندییەکان تاکە نموونەی ئەم دیاردەیە نین: رێکخراوی یەکێتیی ئەورووپا لەبەر ئەوەی سروشتێکی نادیموکراتییانەی هەیە دڵەخورپە و نیگەرانییەکی زۆری لە نێو خەڵکی ئەو ناوچەیەدا دروست کردووە. ئەم رێکخراوە بە گەورەترین نموونەی سیاسەت داڕشتنی نادیموکراتییانە لەقەڵەم دەدرێت، هەر بۆیە دەیخەنە بەر هێرش و رەخنەوە. هەرچەند ناخۆشە بەڵام لە راستیدا هۆکاری راستەقینەی لێهاتوویی و کارامەبوونی یەکێتیی ئەورووپا دەگەڕێتەوە بۆ پارێزراوبوونی ئەو رێکخراوەیە لە گوشارە سیاسییەکان. لە حەفتاکانەوە ئابوورییە دەوڵەتییەکانی ئەورووپا دوچاری کێشە هاتبوون و گرووپە خاوەن بەرژەوەندییە بەهێزەکان کە زۆربەیان لایەنگری سیاسەتی پشتیوانیکردن لە پیشەسازییە ناوخۆییەکان بوون و هەرهەموویان بەرنگاری گۆڕان و ئاڵوگۆڕ دەبوونەوە، ببوونە هۆی فەلەجبوون و پەککەوتنی دەوڵەتەکان. ئەگەر لەم دە ساڵەی رابردوودا ئەورووپا توانیویەتی لە رووبەرە ماڵی و پووڵی و یاساییەکاندا کۆمەڵە چاکسازییەکی گەورە و بەرچاو ئەنجام بدات، بێگومان هۆکارەکەی تەنیا و تەنیا دەگەڕێتەوە بۆ هێز و دەسەڵاتی یەکێتیی ئەورووپا. ئەگەریش لە هەندێ بابەتدا نەیتوانیبێ سیاسەتەکانی خۆی بگۆڕێ دەوڵەتە دیموکراتیکەکانی ئەندامی ئەو رێکخراوەیە هۆکاری ئەم کەموکورتییە بوون. تەنانەت تاکە یەک حیزبی گەورەی سیاسیشمان لە ئەورووپادا نەبووە بوێرێ پشتیوانی لە ریفۆرمە پێکهاتەییەکان[٣٩٠] بکات، ئەمە لە حاڵێکدایە کە هەموان لە زەروورەت و پێویستبوونی ئەم ریفۆرمانە بۆ گەشانەوەی درێژخایەنی ئابووریی ئەورووپا ئاگادارن. یۆزێف یۆفە، سەرنووسەری گۆڤاری دای تسایتی ئەڵمانیا، پێی وایە: «یەکێتیی ئەورووپا سەرەکیترین و لە راستیدا تاکە هۆکاری ریفۆرمەکانی بازاڕی ئازادی ئەورووپایە. ئەگەر برۆکسێل نەبایە نەماندەتوانی [پرۆسەی] رێساسڕینەوە لە هیچکام لە پیشەسازییە گەورەکانماندا جێبەجێ بکەین». ئەگەر ئەورووپاییەکان ترسی دواکەوتن لە ئامانجە بوودجەییەکانی یەکێتیی ئەورووپایان نەبایە قەت وڵاتێکی وەک ئیتالیا هەوڵی دابەزاندنی رێژەی کەمبوونی بوودجەکەی[٣٩١] خۆیی نەدەدا. ئەگەر برۆکسێل نەبێ کەس هەوڵێ ریفۆرمکردن لە سۆبسیدە بێکەڵک و بێهوودەکانی ئەورووپادا نادات.

---

390. Structuralreforms
391. Budget deficit

دونیـای ئەنگلـۆ ـ ئـەمریکایی سـیمایەکی گاڵتەجـاڕ و کومێـدیی بـۆ یەکێتیـی ئەوروپـا دروسـت کردووە. ئەمریکاییەکان و بریتانییەکان ـ واتە ئەو خەڵکانەی هەنووکە لە دووڕیانی تێکەڵبوون یـان تێکەڵنەبوون بە پارەی یەکگرتووی ئەوروپا، یۆرۆ، تووشی دڵەخـورپە و دوو دڵیـی فیکـری بـوون ـ بۆچــوونێکی کۆنکرێــت و ســادەیان هەیە: یەکێتیـــی ئەوروپـــا رێکخراوێکـــی گەورە و بــۆش و نادیموکراتیکە و خەریکە رەنگاورەنگیی سیحرئامێزی ژیانی ئەوروپایی لەناو دەبات. («کاربەدەستە هەڵنەبژێردراوەکـانی برۆکسـێل چـۆنییەتیی دروسـتکردنی بیـرە فێـری بیرەسـازە بریتانییەکـان دەکەن!» ئیدی گوێ نادەن بەو حەقیقەتە کە زۆربەی ئەم نەریتە کۆنە خۆماڵییـانە لەمپەرگەلێکـی پشـتگیرییانەن[392] لە بەردەم [دروسـتبوونی] رکابەریـدا). زۆربەی ئەوانەی لە بریتانیـا و ئـەمریکادا رەخنە لە ئەوروپا دەگـرن لایەنگـرە پـڕ تـین و بەگوڕەکـانی بازرگـانیی ئـازادن. بەڵام نەیـارانی ئەم رێکخـراوەیە لە خـودی ئەوروپـادا ـ واتە لەو شـوێنەدا کە یەکێتیـی ئەوروپـا بە تەواوی ئەکتیـڤ و کارایە ـ پێچەوانەی ئەوان بیر دەکەنەوە. هەمووومان لە بەدگومـانیی دانمـارک بەرانـبەر بە یەکێتیـی ئەوروپا و یۆرۆ ئاگادارین. بەڵام پۆل نایرۆپ راسمۆسێن، سەرۆک وەزیرانی پێشووی دانمارک کە لە زانسـتی ئابووریـدا خوێنـدوویەتی، پێـی وایە زۆربەی نەیـارانی یەکێتیـی ئەوروپـا لەو وڵاتەدا «ئەو کەسانەن کە لە بەجیهانیبوون دەترسن: کرێکـارانی ئامـاتۆر، ژنـان و فەرمـانبەرانی دەوڵەت. ئەوان پێیان وایە یەکێتیی ئەوروپایش تەنیا لایەنێکە لە لایەنەکانی دونیای تازەی سـەرمایەداریی جیهـانی و بازاڕە ئازادەکان». هەر لەبەر ئەمەشە کە یەکێتیی ئەوروپا و رێکخـراوە هاوشـێوەکانی دەیـانەوێ بمێنـنەوە و درێـژە بە ژیـانی خۆیـان بـدەن. سـەرەڕای هەمـوو ئەو رەخنـانەی کە ئاراسـتەی ئەم رێکخراوانە دەکرێت، لە راسـتیدا هـیچ وڵاتێـک لە دونیـای ئەوڕۆدا نـاتوانێ لە رێگـای ریفرانـدۆمەوە نرخـی سـوودەکان[393] دیـاری بکـات یـاکوو سیاسـەتی دژەپـاوان[394] دابڕێـژێ. زۆربەی ئەو کـارانەی کەوتوونەتە ئەستۆی برۆکسێل، وەک سیاسەتگەلی یاسایی، بازرگانی، پـووڵی و دژە پاوانکـاری، لە زۆربەی وڵاتانی دیکە و لە خودی وڵاتە یەکگرتووەکان و بریتانیایشدا دوور لە هەر چەشنە زەخت و گوشارێکی سیاسی جێبەجێ دەکرێن.

زۆرجار رێکخراوەگەلی وەک یەکێتیی ئەوروپا تاوانبار دەکـرێن بەوەی کە دەسـەڵاتێکی رەهایـان هەیە و کەس ناتوانێ چاودێرییان بەسەردا بکات، بەڵام لە راستیدا ئەم تۆمەتانە هیچکامیان رەوا و دروسـت نـین. بە ئاسـتی یەکەم دەسـەڵاتی یەکێتیـی ئەوروپـا زۆر گەورەتـر لەقەڵەم دراوە و لە

392. Protectiveobstacles
393. Interestrate
394. Anti -monopoly

راستیدا گەلێ لەوە بچووکترە کە مەزەندەی بۆ دەکرێت. کۆی بوودجەی برۆکسێل تەنیا تۆسقاڵێک لە یەک لە سەدی سەراپای بەرهەمی نەتەوەییی وڵاتانی ئەندامی یەکێتیی ئەورووپا فرەترە. یەک لە شارەزاترین توێژەرانی ئەمریکا لە بواری کاروباری ئەورووپادا، واتە ئەندرۆ مۆراوسیک، ئەڵێ کۆمیسیۆنی ئەورووپایی جیا لە وەرگێڕەکان و کارمەندانی ئیداری[٣٩٥] تەنیا ٢٥٠٠ فەرمانبەری هەیە، واتە «کەمتر لە هەموو شارێکی مامناوەندیی ئەورووپا و کەمتر لە یەک لە سەدی فەرمانبەرانی دەوڵەتی فەرەنسا». سەبارەت بە سروشتی نادیموکراتیکی ئەو رێکخراوەش پێویستە بڵێین کە پەسندکردنی هەر یاسایەک بەستراوەتەوە بە لە سەدا ٧١ی دەنگی دەوڵەتانی نەتەوەییەوە (بە لەبەرچاوگرتنی ژمارەی ئەو دەنگانەی بە هەر دەوڵەتێک دراوە)، کە «ئەم رێژەیە فرەترە لەو رێژەیەی بۆ گۆڕینی دەستوری ئەمریکا پێویستە». مۆراوسیک لە درێژەی قسەکانیدا بە بەڵگاندنێکی بەهێز قەناعەتمان پێ دەکا و دەڵێ نابێ یەکێتیی ئەورووپا بە رێکخراوێکی سۆپەردەوڵەتی[٣٩٦] بزانین بەڵکوو دەبێ وەک رێکخراوێکی نێونەتەوەیی پێناسەی بکەین. یەکێتیی ئەورووپایش وەک زۆربەی رێکخراوە هاوشێوەکانی رەنگدانەوەی خواست و داوای دەوڵەتانی ئەندامیەتی. یەکێتیی ئەورووپا بەرەو گەورەکردنەوەی دەسەڵاتی خۆی هەنگاوی نەناوە بەڵکوو بە پێچەوانەوە لە زۆربەی بابەتەکاندا خەریکی هاوسەنگی و خۆبچووککردنەوەیە؛ [ئەو خەریکە] ئۆتۆریتەی خۆی بە ئەقڵانی دەکات و پێوەندییەکانی لەگەڵ ئەندامانیدا شەفاف و روون دەکاتەوە. سەرکردەکانی ئەورووپا دەیانەوێ یەکێتییەکی گەورەتری ئەورووپایی بەڵام بە سنوور و چوارچێوەی دیاریکراوتر و روونترەوە دروست بکەن تاکوو توانای رێکوپێککردنی ئەو ئەرکانەی هەبێ کە تا ئێستا گرتوونیەتە ئەستۆ.

کێشەی شەرعییەت

بەڵام کێشەکانی بەردەم یەکێتیی ئەورووپا دەتوانێ کێشە بنەڕەتییەکانی رژێمە دیموکراسییە پێشکەوتووەکانیشمان زیاتر بۆ شی بکاتەوە. داواکارییەکان بۆ دەسەڵاتداریی باش رۆژبەرۆژ زیاتر تەشەنە دەسێنێ، بەڵام ئەو رێکخراوانەی کە وا لەم سەردەمە دیموکراتیکەدا بۆ بەدیهێنانی ئەم بابەتە گرنگە ئاوا کراون، خاوەن شەرعییەت و رەوایی نین. هەندێ پۆپۆلیستی وەک ژان ماری لۆپەن لە فەرەنسا، پەت بوچانان لە ئەمریکا و یۆرگ هایدێر لە نەمسا دەسەڵاتی سارد و بێگوێی ئەم دامەزراوانە وەبەر جنێو دەدەن. ئەوان ئەم دامەزراوانە دەبەستنەوە بە نامۆییەوە کە هەستێکی

395. Clerk / white - collarworkers
396. Super governmental

راستەقینە و هەستپێکراوە. ئەگەر نرخی سوود بەرز بکرێتەوە، یان رێکەوتننامەیەکی بازرگانی ئیمزا بکرێ، یاکوو پرۆسەی رێساسڕینەوە لە ئاست پیشەسازییەکاندا بەڕێوە ببرێ، یەکسەر پۆپۆلیستەکان دەیکەنە هەرا و بانگەشەی ئەوە دەکەن کە هەموو ئەم کارانە لە لایەن ئەو رێکخراوە درێو و چەپەڵانەوە بەڕێوە براوە کە بە شێوەی نهێنی کار دەکەن. بەڵام هۆکاری راستەقینەی لێهاتوویی ئەم دامەزراوانە دوور بوونیانە لە سیاسەتی رۆژانە. ئەوان گەلێ دەستکەوتی بەپێزیان بۆ هاووڵاتییانی ئاسایی دەستەبەر کردووە، کە لە فۆرمگەلێکی وەک گەشەسەندنی تۆختر و بەبرستتری ئابووری، کاردانەوەی زیاتری بەستێنی بەرهەمهێنان، دۆخی بەسەقامی ماڵی و دەرفەتی زۆر گەورەتر و زیاتری ئابووریدا رەنگی داوەتەوە. ئاخۆ چۆناوچۆن دەتوانین ئەم کێشەیە چارەسەر بکەین و هاوکات لەگەڵ دروستکردنی دەوڵەتێکی لێهاتووتردا شەرعییەتیش بۆ دەوڵەت دابین بکەین؟

چاوەڕێی یارمەتیدانی تیۆریسیەنەکانی دیموکراسی مەبن. سەرەڕای ئامادەبوونی سەدان رێکخراوی هەڵنەبژێردراو کە لەکاتی بڕیاروەرگرتندا یارمەتیی دەوڵەتەکان دەدەن، کەچی زۆربەی ئەو فەیلەسوفە سیاسییانەی ئەوڕۆ لە دیموکراسی دەکۆڵنەوە و لەسەری دەنووسن کۆمەڵە کەسانێکی توندڕەو و رادیکاڵن کە داوای دیموکراسییەکی رەها و بێسنوور دەکەن. وادیارە ئەم تیۆریسیەنانە ئاگاداری ئەو کێشانە نین کە زەرورەتی دروستبوونی ئەم جۆرە رێکخراوانەیان پێک هێناوە و لەو حەقیقەتەش بێخەبەرن کە ئەو رێکخراوانە دەبێ لە بەرانبەر سەرکردە هەڵبژێردراوەکانیاندا بەرپرسیار و وەڵامدەر بن، هەر بۆیە گەلێ بە خۆشحاڵی و سەرمەستییەوە تەقلی ئەو نارەزایەتییانەی سەر شەقامەکان دەبن کە بۆ دژایەتیکردنی دەوڵەتی جیهانی دێنە سازدان. ئەوان لەگەڵ جەماوەردا سرروودی سەرکەوتن دەڵێنەوە و لەسەر بەشداریکردنی هەرچی راستەوخۆتر پێ دادەگرن. (ئەڵبەت بەڕێوەبردنی زانکۆکانی لێ بەدەر کە تا ئێستایش وەک رژێمە پاشایەتییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست بەڕێوە دەبرێن). هەر بۆیە لە دونیای ئەمڕۆدا فەلسەفە و دونیای راستەقینە پێوەندییەکی ئەوتۆیان پێکەوە نییە.

سیاسەتمەدارانیش تا رادەیەک لە قووڵتربوونەوەی کێشەی شەرعییەتی دیموکراتیکدا دەوریان گێڕاوە. ئەوان کێشە ئاڵۆزەکان راپێچی بەردەم رێکخراوە هەڵنەبژێردراوەکان دەکەن و گەلێ بەم کارەش خۆشحاڵن، جا ئینجا بە هێرشکردنە سەر خودی ئەو رێکخراوانە ماستاوچێتی بۆ خەڵک دەکەن. بۆ وێنە سیاسەتمەدارانی فەرەنسی حەز دەکەن هەرهەموو دەستکەوتەکانی دابەزینی رێژەی کەمبوونی بوودجە بۆ خۆیان هەڵبگرن، بەڵام ئەگەر بۆ دەستەبەرکردنی ئەم مەبەستە ـ واتە دابەزاندنی رێژەی کەمبوونی بوودجە ـ ناچار بن لە خەرجەکان بگرنەوە و پارەیەکی کەمتر خەرج

بـکەن، یەکێتیـی ئەوروپـا بە تاوانبـار دەردەکەن و بە دەنگـدەرانیان دەڵـێن ئۆبـاڵی هەمـوو ئەم گێرەوکێشانە لە ئەستۆی ئەو ڕێکخراوە دزێوەدایە. لە نێو سیاسـەتمەدارانی ئەوروپـادا ئەم ڕسـتەیە بۆتە بیانوویەکی باو: «لۆمەی من مەکەن، برۆکسـێل ناچـاری کـردم ئەم کـارە بـکەم». جا ئەگەر دەبینین ئەم کارە بۆتە هۆی دروستبوونی قەیرانی ڕوو لە پەرەی شەرعییەت بۆ یەکێتیـی ئەوروپـا، ئایا سەرسووڕمان هیچ مانایەکی هەیە؟

ئەم کێشەیە خەریکە زیاتر پەرە دەسێنێ. ڕێکخـراوی بازرگـانیی جیهـانی[٣٩٧] تـازەترین نمـوونەی ئەم جۆرە ڕێکخراوە بەهێزانەیە کە ئۆتۆریتەیەکی بەربڵاوی هەیە و دوورە لە دەسەڵاتی جەماوەر و بـۆتە هـۆی وروژانـدنی شـەپۆلێکی تـازەی ڕەخـنە و نـاڕەزایەتی. هەرچەنـد گروپگەلـی دژ بە گلۆبالیزەیشـن گەلاڵەی جیـاواز و زۆرجـار دژبەیەکـی فراوانیـان هەیە، بەڵام هەموویـان لەسـەر نەهـامەتی و قۆشـمەبوونی ڕێکخراوگەلێکی وەک WTO تەبا و یەکـرەنگن. هەنـدێ لە نیگەرانییەکـانی ئەم لایەنـانە ڕاسـت و ڕەوایە، بۆ وێنە پێویستە ڕاپۆرتی کۆبوونەوەکانی ئەم جۆرە ڕێکخراوانە زیاتر بکەوێتە بەردەست خەڵـکەوە. بەڵام بـا بیرمـان نەچـێ کە ڕەمـزی سـەرکەوتووبوونی WTO دەقـاودەق دەگەڕێـتەوە بـۆ ئەوەی کە گوشـار و زەختە جەماوەری و گشـتییەکانی لەسـەر نییـە. وەک پێشـتر بینیمـان کـرانەوە بە ڕووی «خەڵـک»دا بە کردەوە بە واتـای کـرانەوە بە ڕووی گـروپە خـاوەن بەرژەوەنـدییە سیاسـییەکاندا کەوتـۆتەوە و بەزۆریـش کـرانەوەیەک بـووە بە ڕووی ئەو گروپـانەدا کە نـوێنەری کەمـایەتییەکی بچـووکن. ئەگەر لە دانوسـتانە بازرگانییەکاندا دیدوبۆچوونی سەرتابەر دیموکراتیک لە بەرچـاو گیرابـا، ئەوا [دەقـی ڕێکەوتننامەکـان] پـڕ دەبـوون لە ئـاوارتەکردن، تێبینیکـردن و بەنـدگەلێک کە هەموویـان بە ئاراسـتەی پاراسـتنی بەرژەوەنـدیی گروپە سیاسییە بەهێزەکاندا دەشکانەوە. بەستێنی وەرزێڕی و کشتوکاڵ یەکێکە لەو بەسـتێنە گرنگـانەی کە ڕێکەوتننامەکـانی بازرگـانیی ئـازاد نەیـانتوانیوە پێشـی بـخەن و پێشـکەوتنێکی تێـدا بـکەن، هۆکـاری پڕخەرجبوون و نابەرهەمهێنەربوون و ڕوو لە ڕووخانبوونی ئەم بەستێنە دەقاودەق دەگەڕێـتەوە بـۆ ئەوەی کە کـۆمەڵە گروپێکـی بچـووک لە وەرزێڕانـی دەوڵەمەنـد سیسـتەمی دیموکراتیکیـان کـردۆتە پردێـک بـۆ بەدواداچـوونی بەرژەوەنـدییەکانی خۆیـان. لە سیاسـەتە بازرگانییەکانـدا دیموکراسـیی فرەتـر بە مانـای پەرەسەندنی سیاسەتگەلێکی وەک سۆبسیدبڕینەوە بۆ کشتوکاڵ و وەرزێڕییە.

ئەم سیســتەمەی ئێســتا، واتە WTO، هەروەهــا ڕێکخــراوەکەی پــێش ئەم سیســتەمە، واتە «ڕێکەوتننـامەی گشـتی بـۆ پیتـاک و بازرگـانی»، گەلـێ دەسـتکەوتی زۆر گەورە و سەرنجڕاکێشـیان لـێ کەوتـۆتەوە. لەم پەنجـا سـاڵەی ڕابـردوودا پەرەسـەندنی بازرگـانی گەورەتـرین و تاقـانەترین دەسـتکەوتی ئـابووریی جیهـان بـوو کە بـۆتە هـۆی دابەزینـی بەرچـاوی هەژاری و نەخۆشـی لە هەرهەمـوو جیهانـدا.

397. Worldtradeorganization (WTO)

پێشکەوتنەکانی ئابووریی جیهان لەم پەنجا ساڵەی رابردوودا لە سەرجەم پێشکەوتنە ئابوورییەکانی پێنسەد ساڵی پێش ئەو بەڕوارە گەورەتر و فراوانتر بووە. ئایا بەڕاست دەمانەوێ ئەو سیستەمەی بۆتە هۆی بەدیهاتنی ئەم پێشکەوتنە وەک پەرلەمانی کالیفۆڕنیا بجووڵێتەوە و تووشی داڕووخان بێ؟

پێویستە سیاسەتمەدارانی رۆژئاوا لەباتیی رووخاندن یان خۆدزینەوە لەم سیستەمە، لە قووڵایی دڵیانەوە پێشوازی لە رۆحی زاڵ بەسەر WTO، یەکێتیی ئەورووپا، بانکی ناوەندیی ئەمریکا و هەموو رێکخراوە هاوشێوەکانیاندا بکەن. پێویستە ئەوان لە بەرانبەر هێرشبەراندا بەرگری لەم رێکخراوانە بکەن و بەردەوام پێ لەسەر ئەو حەقیقەتە دابگرن کە بە پێناسە و لێکدانەوەی مەدیسۆنی، ئەم رێکخراوانە بەتەواوی دیموکراتیکن. بەبێ لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە رێگە چارەکەی مەدیسۆنمان قبووڵە یان نا، [دەبێ دان بەو راستیەدا بنێین] کە هەر لە هەمان ساڵی ١٨٧٩دا ئەو و هاوڕێکانی لە حیزبی فێدراڵیستدا توانیبوویان ئەوە پێشبینی بکەن کە کێشەیەکی هاوبەشمان هەیە کە زیاتر لە هەموو کێشەیەکیتر بەرۆکی دەوڵەتە خەڵکییەکان دەگرێت: کێشەی گرووپە خاوەن بەرژەوەندییەکان. مەدیسۆن دانی بەوەدا دەنا کە دواجار ئامادەبوونی «گرووپە خاوەن بەرژەوەندییەکان» بە جۆرێک لە جۆرەکان بەشێکە لە ئازادیی رادەربڕین، هەر بۆیە رێگایەکی سادەمان بۆ قەدەغەکردنی یاساییی ئەو گرووپانە لە بەردەستدا نییە. مەدیسۆن دواجار بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە زیاتر لە هەموو شتێکیتر هیوای بە خودی پێکهاتی دەوڵەتی ئەمریکا بەستبوو، ئەو پێیوابوو گەورەترین تایبەتمەندیی ئەمریکا ئەوەیە کە دیموکراسییەکی رووت نییە بەڵکوو [سیستەمێکی] کۆمارییە. ئەم خەسڵەتە مانای ئەوەیە هەست و سۆزە [جەماوەرییە]کان یاخود دیدوبۆچوونی بەرتەسک و بەرچاوتەنگانە بە شێوەی راستەوخۆ لە داڕشتنی سیاسەتەکانی دەوڵەتدا دەور ناگێڕن. لە رێگای «وەکالەتدانی[398] دەوڵەت»ەوە بە دەستەیەک لە هاووڵاتییان کە لە لایەن هاووڵاتییانی دیکەوە هەڵبژێردراون، دەرفەتی ئەوە دەرەخسێ کە «لە رێگای ناوکۆیەکەوە کە پێک هاتووە لە دەستەیەک لە هاووڵاتییانی هەڵبژێردراو، چاکسازی لە روانگە گشتی و جەماوەرییەکاندا[399] بکرێ و پەرەیان پێ بدرێ[400]. ئەم هاووڵاتییە هەڵبژێردراوانە دەتوانن بە کەڵکوەرگرتن لە ئەندێشە و ئاوەزی خۆیان بەرژەوەندییە راستەقینەکانی وڵات بە باشترین شێوە دیاری بکەن، گەلێ ئەستەم و دژوارە هەستی نیشتمانپەرستی و دادپەروەرییان ئیجازەیان پێ بدات بەرژەوەندییەکانی وڵات فیدای خواستگەلی کاتی و بەرچاوتەنگانە بکەن».

398. Delegate
399. Public standpoint
400. Toexpand

ڕەنگە وتەکانی مەدیسۆن بە ڕواڵەت کۆنە بن، بەڵام نیشاندەری ئەندێشەیەکی زۆر مۆدێرنە: ئەندێشەی نوێنەرایەتیدان. ژیان هەرچی تایبەتیتر و پسپۆڕانەتر[401] بێتەوە ئێمە زیاتر نوینەرایەتی دەدەین. لانیکەم بازرگانیی مۆدێرن بەم میتۆدە بەڕێوە دەچێ. سەهامداران[402] خاوەن کۆمپانیاکانن، بەڵام ئەرکی بەڕێوەبردنی کۆمپانیاکانیان دەسپێرنە دەست کۆمەڵە کەسانێک کە کات و توانای پێویستی بۆ تەرخان دەکەن و لەو بوارەدا پسپۆڕ و لێهاتوون. سەهامداران مافی دواکۆنترۆڵ دەهێڵنەوە بۆ خۆیان بەڵام چاک دەزانن خۆیان ناتوانن کۆمپانیاکان بەڕێوە بەرن. مەبەستم لەم باسانە ئەوە نییە کە هەندێ لە بەڕێوەبەران ئەو دەسەڵاتەی پێیان دراوە بە ئاراستەی بەرژەوەندییەکانی خۆیاندا بەکاری ناهێنن، بەڵام ئەگەر بێت و ئەم کارەش بکەن، وەک چۆن لە زۆر نموونەدا دیتوومانە سەهامداران دەتوانن ئێخەیان پێ بگرن و سزایان بدەن.

زۆربەی دامەزرێنەرانی ئەمریکا لەسەر ئەو باوەڕە بوون کە دیموکراسیی نوێنەرایەتی حکوومەتێکی باشتری لێ دەکەوێتەوە، چونکوو لەم مۆدێلە حکوومەتییەدا جڵەوەی دەسەڵات دەکەوێتە دەست کەسانێکەوە کە حەز لە کاروباری دەوڵەتی دەکەن و تێیدا شارەزا و پسپۆڕن و لە هەمانکاتدا لەبەرانبەر خەڵکیشدا وەڵامدەر و بەرپرسیارن. ئەوەی لای مەدیسۆن لە هەمووی گرنگتر بوو ئەوەبوو کە دیموکراسیی نوێنەرایەتی میکانیزمێکە بۆ کەمکردنەوە و دابەزاندنی[403] بەرژەوەندییە بەرتەسکەکان و ڕوانگە کاتی و کورتماوەکان ـ واتە ڕێک ئەو کێشانە کە هەنووکە بەرۆکی ئێمەیان گرتووە. هەرچەند لە ڕووبەرەکانی دیکەی ژیاندا پسپۆڕایەتی و نوێنەرایەتیدان ڕوو لە زیادبوونە کەچی لە ڕووبەری سیاسەتدا ئەم ڕەوتە ئاراستەیەکی پێچەوانەی گرتۆتەبەر. ئەگەر لە دونیای بازرگانیدا بڵێی هەموو نۆماڵ و تازەکارێک توانای بەڕێوەبردنی کۆمپانیایەکی گەورەی هەیە [بێگومان] دەبێتە مایەی گاڵتە و پێکەنینی هەموان، چونکوو لە دونیای بازرگانیدا ئەزموون هیچ پێوەندییەکی لەگەڵ تواناکانی مرۆڤدا بۆ ڕاپەڕاندنی کارەکانی خۆی نییە. بەڵام ئەگەر دەقاودەق ئەم قسەیە لەئاست دەوڵەتدا بکەیت وەک مرۆڤێکی زانا و بلیمەت دێیتە ئەژمار. ئێمە گەشتووینەتە ئەو قەناعەتە کە هەرچەند ناتوانین پسوڵەکانی پیتاکمان پڕ بکەینەوە، وەسیەتنامەکانمان بنووسین یان کێشەی کۆمپیتەرەکانمان چارەسەر بکەین، بەڵام دەتوانین یاساکانمان دابڕێژین و پەسندیان بکەین.

---

401. specialty
402. Shareholders.
403. adjustment

کەمتر بە واتای فرەترە

ئەوەی لەمڕۆی دونیا سیاسەتدا پێویستمانە دیموکراسیی فرەتر نییە بەڵکوو دیموکراسیی کەمترە. مەبەستم ئەوە نییە کە بە دڵخوازی خۆمان پێشوازی لە پیاوانی بەهێز و دیکتاتۆرەکان بکەین، بەڵکوو مەبەستم ئەوەیە کە با ئەو پرسیارە ئاراستەی خۆمان بکەین کە بۆچی هەندێ لە دامەزراوە تایبەت و دیاریکراوەکانی کۆمەڵگای ئێمە - وەک بانکی ناوەندی و دیوانی باڵا - کاردانەوەیەکی زۆر باشیان هەیە و دامەزراوەکانیتر - وەک ئەنجومەنەکانی یاسادانان - کاردانەوەیەکی هێند لاوازیان هەیە؟ ئالێن بلایندێر، مامۆستای زانکۆی پرینستۆن، ساڵی ۱۹۹۷ و لە دووتوێی وتارێکی زۆر بەپێزدا لە گۆڤاری *فازیەن ئەفێرز*، دەقاودەق ئەم پرسیارەی خستۆتە بەردەست و لێی کۆڵاوەتەوە.[۱] بلایندێر دوو جار لە دەوڵەتدا کاری کردووە، جارێک لە کۆشکی سپیدا و وەک ئەندامی شۆرای راوێژکارانی ئابووری و جارێکیش وەک جێگری بانگی ناوەندی. ئەو لە وتارەکەیدا دەڵێت لە داڕشتنی سیاسەتەکانی کۆشکی سپیدا تێبینی و بۆچوونە کورتماوەکانی پەیوەست بە سیاسەت و هەڵبژاردنەوە گرنگترین دەوریان دەگێڕا، بەڵام زۆربەی سیاسەتەکانی بانکی ناوەندی لەبەر رۆشناییی بەرژەوەندی و دەستکەوتە کۆمەڵایەتی، ئابووری و یاساییەکاندا دادەڕێژران. ئەم جیاوازییە تا ڕادەیەکی زۆر هۆکاری دروستبوون و درێژەداربوونی سیاسەتەکانی بانکی ناوەندیمان بۆ روون دەکاتەوە.

بلایندێر پێی وابوو [پرۆسەی] بڕیاردان لە بانکی ناوەندیدا لەبەر سێ هۆکاری باش پارێزراو بوو لە [دەستێوەردانی] سیاسەت. بە ئاستی یەکەم دیاریکردنی نرخی سوود بابەتێکی تەکنیکییە و کەسانی لێزان و پسپۆڕ باشتر لە تازەکاران دەتوانن ئەم ئەرکە راپەڕێنن. بە ئاستی دووەم ماوەیەکی دوورودرێژ دەخایەنێ تاکوو سیاسەتە پووڵییەکان بگەنە ئەنجام، هەر بۆیە [ئەم کارە] پێوستی بە پشوودرێژی و پێداگربوون هەیە. بە ئاستی سێیەمیش خەسارەکانی بەگژاچوونەوەی ئاوسان و گرانی (بێکاریی فرەتر) گەلێد زووتر لە دەستکەوتەکانی (خەرجێکی کەمتر و بەسەقامتر بۆ کاڵاکان، نرخی سوودی کەمتر و هتد) خۆیان دەخەنە روو، هەر بۆیە دیاریکردنی نرخی سوودەکان لە کەشوهەوایەکدا کە تێبینی و ویستە کورتخایەن و کاتییەکان زاڵن، کارێکی نەکردە و مەحاڵە. بەڵام بلایندێر پاشان دان بەو راستییەدا دەنێ کە «ئەندێشەیەک بە قووڵی ئازاری دەدام: چەندەها رووبەری دەوڵەتیی دیکەیش هەروەک بانکی ناوەندی پێویستیان بە سەربەخۆیی هەیە، [چونکوو] بەشێکی زۆر لە سیاسەتداڕشتنەکان پێویستیان بە بڕیارگەلێکی دژوار و ئاڵۆزی تەکنیکییە و ئاکام و دەرئەنجامەکانیان لە داهاتوویەکی دووردا دەردەکەون و دێنە بەرهەم». بۆ نموونە ئاماژە بە چەند بوارێکی وەک تەندروستی و دەوا و دەرمان، سیاسەتی ژینگەپارێزی و

سیاسەتی پیتاک دەکات کە تەنیا چەند نموونەیەکی ئەو جۆرە بوارانەن و بە دەیان بواری دیکەشمان هەیە.

بۆ نموونە ئاوڕێک لە پیتاکی فیدراڵی داهاتەکان[٤٠٤] لە وڵاتە یەکگرتووەکاندا بدەنەوە. ساڵی ١٩١٤ کە یاساکانی پیتاک بۆ یەکەمجار بەڕێوە چوون، کۆی یاساکان چواردە لاپەڕە و فۆرمی ڕاگەیاندننامەی تاکیی پیتاک[٤٠٥] تەنیا یەک لاپەڕە بوو. ئێستا یاساکانی پیتاک سنووری دووهەزار لاپەڕەی تێپەڕاندووە کە شەش هەزار لاپەڕە پێڕەو و پرۆگرام و بە دەیان هەزار لاپەڕە بڕیار و لێکدانەوەیشی لەگەڵدایە. ئیدارەی داهاتەکانی پیتاک ٤٨٠ جۆر فۆرمی پیتاک و ٢٨٠ جۆر فۆرمیش بۆ شیکردنەوەی ئەو فۆرمانە چاپ و بڵاو دەکاتەوە. دیار نییە خەرجی بەڕێوەبردنی ئەم دابونەریتە بیزانسییە بۆ ئەمریکاییەکان تا چەند دەگات؛ بەپێی هەندێ لە مەزەندەکان تەنانەت تا ٦٠٠ ملیارد دۆلار لە ساڵدا دەگات، بەڵام زۆربەی توێژەران پێیان وایە نزیکەی ١٠٠ ملیارد دۆلار لە ساڵدا پڕ دەکاتەوە کە دەکاتە نزیکەی لە سەددا ١٥ی کۆی پیتاکی داهاتەکان (ساڵانە نزیکەی ٣٧٥ تا ٤٥٠ دۆلار بۆ هەرکەسێک). بەپێی لێکدانەوەکانی دەل جۆرگێنسۆن، سەرۆکی کۆلیژی ئابووریی زانکۆی هارڤارد، بەڕێوەبردنی سیستەمی پیتاکی بەکارهێنان[٤٠٦] بە نرخێکی نەگۆڕ، بە ئەندازەی سیستەمی ئێستای پیتاکی داهاتەکان سوود و دەرامەتی دەبێ و لە هەمانکاتدا گەشەی ئابووریش تا ٢٠٠ ملیارد دۆلار پەرە پێ دەدات.

هۆکارێکی سادە بۆتە هۆی ئەوەی یاساکانی پیتاک زەمانبەر و ئاڵۆز و پڕخەرج بن: سیاسەتی دیموکراتیک. ئەم یاسایانە دەرفەتێکی زێڕینیان بۆ سیاسەتمەداران خولقاندووە تاکوو بە بێ ئەوەی بکەونە بەر سەرنجەوە و پێیان بزانن پارەی پێویست بۆ بەرنامە و گروپ و کۆمپانیا خۆشەویستەکانیان کۆ بکەنەوە. ئەگەر بە ئاشکرا بوودجەیەکیان بۆ تەرخان بکەن بێگومان سەرنجی خەڵک بۆ لای خۆیان رادەکێشن، بەڵام گۆڕانکارییەکی بچووک لە یاساکانی پیتاکدا سەرنجی کەس راناکێشێ. ڕەنگە چەند کۆمپانیایەکمان هەبێ کە هەرچەند باڵانسنامەی داراییان[٤٠٧] زۆر لێکدی دەچێ بەڵام ڕێژەی پیتاکەکانیان دەشێ زۆر جیاواز لە یەکتر بێت، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئایا لۆبییەکی هێند ئەکتیڤ و بەکاریان هەیە کە بە ملهوڕی یاساکانی کۆنگرێس بە قازانجی ئەوان بگۆڕێ یاکوو نییانە. زۆرجار یاسایەکی نوێ هێند تایبەت و ورد دادەڕێژرێ کە لە مەیدانی کردەوەدا دەبێتە یاسای سۆبسیدی تاقەیەک کۆمپانیای تایبەت. ڕەنگە کاتێ بیر لە یەک

404. Income tax
405. Taxreturn
406. Consumption tax
407. Financial balancesheet

نموونه لەو دابەزاندن و کەمکردنەوانە لە ڕێژەی یەک جۆر پیتاکدا دەکەینەوە پیمان وابێ ڕێژەیەکی کەم و بچووکە بەڵام ئەگەر هەموویان لەسەریەک کۆکەینەوە ئەوکات بێگومان بەو هەموو پارەیە سەرسام دەبین. ئەم جۆرە سیاسەتە لە ساڵی ٢٠٠١دا بوو بە هۆی لەکیسچوونی ٥٥٠ ملیارد دۆلار لە داهاتەکانی دەوڵەتی فیدراڵ. بەشێک لەم «خەرجە پیتاکییانە» تەرخان دەکرێ بۆ ئەو گەڵاڵە و بەرنامانەی کە لای جەماوەر بە شێوەیەکی دیار و بەربڵاو جێی سەرنج و خۆشەویستن، بەڵام پاشماوەکەی تەنیا ئاسانکارییەکی رووتی دەوڵەتە بۆ کۆمپانیاکان، بۆ نموونە دەتوانین ئاماژە بدەینە ئەو جۆرانە لە کەمکردنەوەی ڕێژەی پیتاک کە تەنیا کۆمەڵە پیشەسازییەکی تایبەت دەگرێتەوە.

هەموو چین و توێژە سیاسییەکانی ئەمریکا یاساکانی پیتاک بە کۆمەڵە یاسایەکی رەق و بێکەڵک و ناعادڵانە لەقەڵەم دەدەن، بەڵام کەسیش لەسەر ئەو قەناعەتە نییە کە ڕۆژێک لە ڕۆژان پیاچوونەوەی پێدا بکرێتەوە، چونکوو [بەتەواوی] لەگەڵ سیاسەتی دیموکراتیکدا ئاوێتە بووە. بلایندێر پێی وایە هەمان ئەو سێ هۆکارەی وایان کردووە سەربەخۆبوونی بانکی ناوەندی بە پێویست و زەرووری بزانین، هەر ئەو هۆکارانە وامان لێ دەکەن ئەم بابەتە بەتایبەت بۆ سیاسەتی پیتاکیش[٤٠٨] بە پێویست و زەرووری بزانین. بلایندێر پێشنیاری دامەزراندنی ئیدارەیەکی سەربەخۆ بۆ پیتاکی فیدراڵ ئەخاتە بەردەست کە زۆر لە بانکی ناوەندی دەچێت. بەپێی ئەم پێشنیارە کۆنگرێس پێڕەو و پرۆگرام و سیاسەتە گشتییەکان دیاری دەکات و ئەو ئیدارەیەش لەسەر بنەمای ئەو سیاسەتانە یاساکانی پیتاک دادەڕێژێ. پاشان کۆنگرێس ئەو یاسایانە دەخاتە بەر دەنگدەرانەوە بەڵام بۆی نییە دەسکارییان تێدا بکات. هەرچەند ئاوەها سیستەمێک فرەیش بێکێشە و تەواو نییە بەڵام بێگومان ئەو یاسایانەی لە نێو ئەم سیستەمەدا دەنووسرێن و دێنە بەرهەم، لە یاساکانی ئێستامان گەلێ باشتر و ڕێکوپێکتر دەبن.

دەوڵەتی ئەمریکا پێشتر و لە هەندێ بواری دیکەشدا ئەم جۆرە نوێنەرایەتیدانەی تاقی کردۆتەوە. زۆرجار سەرۆک کۆمار مافی ئەوەی پێ دراوە وتوویژ لەسەر ڕێکەوتننامە بازرگانییەکان بکا و ئیمزایان بکات، دواتر ئەم ڕێکەوتنە لە دووتوێی گەڵاڵەیەکی تۆکمە و ڕێکوپێکدا پێشکەش بە کۆنگرێس دەکرێت. کۆنگرێس کۆی گەڵاڵەکە دەخاتە بەر دەنگدانەوە و بۆی نییە هیچ دەسکارییەکی تێدا بکات. لە سەرەتای دەیەی ١٩٩٠ و دوای تەواوبوونی شەڕی سارد ئەمریکا دەیویست هێزە نیزامییەکانی کەم بکاتەوە و بۆ ئەم کارەش دەبا دەیان کامپی نیزامیی دابخستایە، ئەودەم کۆنگرێس لە میتۆدێکی هاوشێوەی ئەوەی سەرەوە کەڵکی وەرگرت. نوێنەرانی کۆنگرێس لە

---

408. Tax policy

نێو قەیرانێکدا دەژیان، ئەوان دەیانزانی ئەگەر بیانەوێ ئاکامێکی عادڵانە و گونجاو دەستەبەر بکەن تاکە ڕێگا ئەوەیە کە پرۆسەی لێکۆڵینەوە لە [پرسی] سیاسەت جیا بکەنەوە. ئەگەر ئەم کارەیان نەکردایە بێگومان هەموو نوێنەرەکان بە شێوەیەکی جیدی داوای داخستنی هەموو ئەو کامپانەیان دەکرد، ئەڵبەت جگە لەو کامپانەی کە دەکەوتنە نێو ناوچەکانی خۆیانەوە لە هەڵبژاردنەکاندا. ئەوان کۆمیتەیەکی هاوبەشیان بۆ دیاریکردنی ئەو کامپانەی کە دەبا دابخرایەن دروست کرد کە پێک هاتبوو لە ئەندامانی هەر دوو حیزبەکە. کاتێک دواپێڕستی ئامادەکراوی ئەو کۆمیتەیە پێشکەش بە کۆنگرێس کرا نوێنەرانی کۆنگرێس تەنیا دەیانتوانی دەنگی بەڵێ یان نەخێری پێ بدەن و مافی دەستێوەردان و دەستکاریکردنی پێڕستەکەیان نەبوو. لەم جۆرە پرۆسانەدا دەسەڵاتداریی کاریگەر و بەکەڵک لەگەڵ کۆنترۆڵی دیموکراتیکدا تێکەڵ بە یەکتر دەکرێن، هەر بۆیە سەرجەم نموونەکانی ئەم جۆرە پرۆسانە نموونەگەلێکی سەرکەوتوو بوون.

دەتوانین نوێنەرایەتیدانی ئەوڕۆ بە ستراتیژەکەی ئۆدۆسیۆس، پاڵەوانە ئاوارەکەی هومێر، لەکاتی پەڕینەوە بەناو سیرێنەکاندا بشوبهێنن. سیرێنەکان کۆمەڵە ژنێکی زۆر دەنگخۆش بوون کە هەر پیاوێک دەنگیانی گوێ لێ بوایە هێند شەیدایان دەبوو کە خۆی پێ ڕانەدەگیرا و خۆی لە دەریا دەهاوێشت [و دەخنکا]. ئۆدۆسیۆس دەستووری بە دەریاوانەکانیدا گوێی خۆیان پڕ لە مۆم بکەن تاکوو دەنگی سێرێنەکان نەبیسن، بەڵام دەیویست خۆی ئاوازەکەیان ببیسێ و گوێی بۆ رادێرێ، هەر بۆیە بە مەلەوانەکانی سپارد توند بیبەستن بە ئەستوونی کەشتییەکەوە و هەرچی هاواری کرد نەیکەنەوە. ئۆدۆسیۆس لە کاتی پەڕینەوە لەو دەریا مەترسیدارە شەیدای ئاوازی ژنە دەنگخۆشەکان بوو و دەپاڕایەوە بەڵکوو ئازادی بکەن، بەڵام پرۆژەکەی خۆی گرتی و مەلەوانەکان هەمان دەستووری یەکەمیان بەڕێوە برد و نەیانکردەوە. هەر بۆیە ئۆدۆسیۆس و دەریاوانەکانی لەم ئەزموونەدا سەربەرز و سەرکەوتوو بوون. سیاسەتمەداری ئەوڕۆ دەبێ لە کاتی پەڕینەوە بە دەریا پڕ شەپۆلەکانی سیاسەتدا زیاتر [لە جاران] خۆیان بە کەشتیی دەوڵەتەوە ببەستنەوە.

زیاترین مەترسییەکان

وڵاتانی روو لە گەشە گەلێ زیاتر پێویستیان بە نوێنەرایەتیدانە، چونکوو زۆرجار لەگەڵ مەترسیی زیاتر و گەورەتردا ڕووبەڕوو دەبنەوە. دەبێ دەوڵەتەکان لە سیاسەتەکانی خۆیاندا بەتەواوی بەڵێنەکان و دیسیپلینەکان بپارێزن، ئەگینا بازاڕەکان زۆر خێرا متمانەیان لێ دەسێننەوە. ئەوان دەبێ بە لەبەرچاوگرتنی گەشەسەندنی شاری، فێرکاری و تەندروستی، لەسەر

سیاسەتە درێژخایەنەکان چڕ ببنەوە، ئەگینا وردەوردە کۆمەڵگاکانیان بەرەو مەندی و راوەستان[٤٠٩] و تەنانەت ئانارشی[٤١٠] دەڕۆن. سیاسەتی دووربین[٤١١] و درێژخایەن دەستکەوتی زۆرگەورەی بەدواوەیە بەڵام سیاسەتی کورتخایەن کە لەسەر بنەمای کۆکردنەوەی پشتیوانیی دەنگدەران رۆ نرابێ خەساری زۆر گەورەی لێ دەکەوێتەوە.

بەگشتی دەتوانین بڵێین لەم سیاسەتانەدا دیکتاتۆرەکان بە هیچ شێوەیەک باشتر لە دیموکراتەکان نەبوون. زۆربەی دیکتاتۆرەکان لەپێناو بەرژەوەندییە تاکییەکانی خۆیاندا وڵاتەکەیان وێران و خاپوور کردووە. لێکۆڵەران ئەو پرسیارەیان خستۆتە بەردەست کە ئایا دیموکراسی یارمەتیدەری گەشەسەندن و بووژانەوەی ئابووریی وڵاتانی هەژارە یاخود [بە پێچەوانەوە] زەبر و خەساری لێ دەدات؟ بەڵام سەرەڕای ئەو هەموو شیکاری و توێژینەوانە هێشتا وەڵامێکی کۆنکرێت و تەواویان بۆ نەدۆزیوەتەوە.[٢] بەڵام لە پەنجا ساڵی رابردوودا نزیک بە هەموو نموونە سەرکەوتووەکانی وڵاتانی رووڵەگەشە ئەو وڵاتانە بوون کە خاوەن سیستەمێکی ئۆتۆریتەخوازی لیبرالی بوون. لە تایوان، کۆریای باشوور، سەنگاپوور، شیلی، ئەندەنۆسیا و تەنانەت لە چیندا، دەوڵەتانی دەسەڵاتدار بە گرتنەبەری کۆمەڵە سیاسەتێکی ژیرانەی درێژخایەن بوونە هۆکاری گەشە و بووژانەوەی بەرچاوی ئابووری و هەروەها بەرزبوونەوەی ئاستی خوێنەواری، هیوادار بوون بە ژیان و خوێندن [ی باڵا]. دۆزینەوەی دیموکراسییەکی جیهان سێهەمی کە توانیبێتی وەک ئەو وڵاتانە رێژەی گەشەسەندنی[٤١٢] بەسەقام و بەردەوامی دەستەبەر کردبێ کارێکی سەخت و دژوارە. ئەوانەی دەستیان دایە ریفۆرم و چاکسازی زۆر خێرا شکستیان خوارد، چونکوو مەجبوور بوون سۆبسیدەکانی ئەو گروپانەی وا لە رووی سیاسییەوە بەهێز و خاوەن دەسەڵات بوون درێژە پێ بدەن. هیندستان نەیتوانیوە ریفۆرمیزاسیۆنێکی بەردەوام بەڕێوە ببات، سەرەکیترین هۆکارەکەشی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە سیاسەتمەدارانی هێندی نایانەوێ هیچ جۆرە رەنج و گوشارێک، تەنانەت ئەگەر بەشێوەی کاتیش بووبێ، بەسەر دەنگدەراندا بسەپێنن. هەر بۆیە ئەم وڵاتە سەرەڕای ئەوەی شانازی بە دیموکراسییەکەیەوە ئەکات لە زۆربەی هەرەزۆری پارامێترەکانی گەشەی مرۆییدا[٤١٣] تووشی پاشەکشێ و دابەزین بووە کە ئەتوانین ئاماژە بە هەندێ پارامێتری وەک هیوادار بوون بە ژیان، مردن و لەبارچوونی منداڵان، تەندروستی، رێژەی خوێنەواری و فێرکاری بکەین. بەپێی

409. Stagnation
410. anarchy
411. provident
412. Rate of growth
413. Humangrowth index

پێوەرەکانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ گەشەی مرۆیی، هیندستان لە ساڵی ٢٠٠٢ و لە نێوان ١٧٣ وڵاتدا پلەی هەژێنەر و دڵتەزێنی ١٢٤ی بەدەست هێناوە. دیارە ئەم پلەیە لە پلەی چین خوارترە، بەڵام نەتەنیا لە چین بەڵکوو لە گواتمالا و بولیڤیا و سووریایش خوارترە، تەنانەت لە کووبایش زۆر خوارترە. بێگومان کاتی ئەو هاتووە بپرسین ئایا سیستەمە دیموکراتیکەکانی وەک هێندستان کە ڕۆشنبیرانی ڕۆژئاوا زۆری پێدا هەڵ دەدەن، بەکەڵکی هاووڵاتییانیان دێن یان نە؟

ڕووخاندن و سڕینەوەی دیموکراسی لە جیهانی سێیەمدا قەت چارەسەری ناهێنێ. بەبێ لەبەرچاوگرتنی کاریگەرییەکانی لەسەر گەشەسەندن و پێشکەوتن، دیموکراسی گەلێ دەستکەوتی گەورەگەورەی پێوەیە. [ئەڵبەت] گەلێ دەستکەوتی ئابووریی بەرچاویشی هەیە. هەرچەند دیموکراسی هەمیشە باشترین دەرئەنجام و ئاکامەکان ناپێکێ بەڵام زۆرجار ناهێڵێ خراپترین ئاکامەکانیش بێنە دی. ڕەنگە نەتوانین لە ڕێگای هەڵبژاردنەوە بگەینە لی کوانیوو[٤١٤]، بەڵام بێگومان ناگەینە مۆبۆتۆ سێسێسێکۆیش[٤١٥]. بێگومان بە دروشمدان و هووراکێشان و چەپڵەلێدان ناتوانین کێشەکانی دیموکراسی چارەسەر بکەین، دەبێ ڕێگایەک بۆ سەرکەوتنی سیستەمە دیموکراتیکەکان بدۆزینەوە، نەوەک هەمیشە و هەمووجار لەبەر گرتنەبەری کۆمەڵە سیاسەتێکی کاتی و کورتخایەن ئاکام و دەرئەنجامی نەگونجاو و نیگەرانکەر بخولقێنن. بەڵام پێویستە هەمیشە ئەو ڕاستییەمان لەبەرچاو بێت کە لە وڵاتانی هەژاردا مەترسییەکان زۆر زیاترن.

نوێنەرایەتیدان دەشێ یەک لەو ڕێگایانە بێت. دەبێ بانکە ناوەندییەکان ببنە خاوەن دەسەڵاتێکی فرەتر [لەوەی ئێستایان]، ئەم پرۆسەیە هەر ئێستاش خەریکە روو دەدات. بەهەمان شێوە دەبێ دادوەرانیش پێگە و جێگەیەکی سەربەخۆیان هەبێ. لەپێناو بەهێزترکردنەوەی دەزگای دادوەری و بەگژاچوونەوەی گەندەڵیدا، پێویستە وەزارەتخانەکانی داد و [هەموو] سەرچاوەکانی بەڕێوەبردنی یاسایش سەربەخۆییەکی زیاتریان پێ بدرێ. سەرۆکی زۆرێ لە دامەزراوە ئەمریکاییەکانی وەک بانکی ناوەندی، ئیدارەی قەواڵە بایەخدارەکان و مامەڵە و بازرگانی و، ئیدارەی لێپرسینەوەی فیدراڵ[٤١٦]، بۆ قۆناخێکی درێژخایەن (لە ٧ ساڵەوە تا ١٠ ساڵ) دیاری

---

٤١٤ . سەرۆک وەزیرانی سەنگاپوور لە نێوان ساڵانی ١٩٥٩ تا ١٩٩٠دا، لە سەردەمی دوورودرێژی دەسەڵاتدارێی ئەودا ئابووریی ئەو وڵاتە بوو بە دەوڵەمەندترین ئابووریی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا.و.ف

٤١٥ . دیکتاتۆری پێشووی زەییر (کۆنگۆ کیشازای ئێستا) کە ساڵی ١٩٦٥ و لە کوودەتایەکدا دەسەڵاتی گرتەدەست و ٣٢ ساڵ بەشێوەیەکی دیکتاتۆرانە حوکمی ئەو وڵاتەی کرد. لە ١٩٩٧ و لە شۆڕشێکدا لەسەرکار لابرا.و.ف

416. FBI

دەکرێن، بە ئەنقەست خولی سەرۆکایەتیی ئەو دامەزراوانە لەگەڵ خولەکانی هەڵبژاردندا یەکانگیر نەکراون و لە دوو زەمەنی جیاوازدا بەڕێوە دەچن، ئەمەش بەو مەبەستەیە کە ئەو دامەزراوانە تا ڕادەیەک لە [کاریگەرییەکانی] سیاسەت دوور و پارێزراو بن.

یەکێک لەو بەستێنە زۆر کرنگانە کە دەتوانین دابونەریتی تازە و داهێنەرانەی بۆ دیاری بکەین بەستێنی ئابوورییە. لەم بەستێنەدا دەبێ [پرۆسەی] بڕیاردان لە [کاریگەرییەکانی] سیاسەتی ڕۆژانە پارێزراو بێت. لە وڵاتانی جیهانی سێهەمدا پێویستە وەزیری دارایی دەسەڵاتی ئەوەی هەبێ کە بوودجەی ساڵانە لە دووتوێی گەڵاڵەیەکی یەکگرتوودا پێشکەش بکات و کەس مافی دەسکاریکردنی نەبێت و کۆی گەڵاڵەکە بۆ پەسندکردن یان ڕەتکردنەوە بخرێتە دەنگدانەوە. (بریتانیا لەبەر ڕۆشنایی سیستەمی پەرلەمانی و دیسیپلینی توندوتۆڵی حیزبییدا بەشێوەی نارەسمی ئەم میتۆدە پێڕەو دەکات، هەر بۆیە بەوە ناسراوە کە خاوەن سیاسەتێکی دارایی[417] بەکەڵک و کارامەیە). تەنانەت دەتوانین لەمەش بەرزەفڕتر بین و بڵێین با وەزیری ئابووری بۆ قۆناغێکی درێژتر لە قۆناغی باو و ئاسایی لەسەر کار بێت، وەک سەرۆکی بانکی ناوەندیی ئەمریکا، بەم شێوەیە ئەگەر دەوڵەت لە ئاکامی قەیرانێکی سیاسیدا بڕووخێ، ئەم ڕووخانە بەشێوەی ئۆتۆماتیک نابێتە هۆی ڕووخان و ڕاوەستانی ریفۆرمە ئابوورییەکانیش. هیچکام لەم کارانە نابنە هۆی ئەوەی چیدی سیاسەت بەتەواوی نەتوانێ دەستێوەردان لە پرۆسەی بڕیارداندا بکات، لە ڕاستیدا نابێ وەهایش بێت و ئاوا ئاکامێکیان بەدوادا بێت. سیاسەت پاک و خاوێنە؛ لە سیستەمێکی دیموکراسیدا خەڵک لە ڕێگای سیاسەتەوە هێز و دەسەڵاتی خۆیان ئاراستە دەکەن. هەموو جۆرە سیاسەتێک، هەم سیاسەتی ریفۆرمخوازانە و هەم سیاسەتەکانیتر، پێویستیان بە پشتگیری و پشتیوانیی سیاسییە. لە بەرانبەردا تاکە ئامانج [لەم کارە] ئەوەیە کە لە هەلومەرجی پڕئاژاوەی جیهانی سێیەمدا زەخت و گوشاری قورسی سیاسەت لەسەر بەرنامە و ڕێبازە دەوڵەتییەکان کەم بکەینەوە و لە ڕێگای گۆڕینی ڕێژەییی[418] هاوسەنگی و باڵانسەکانەوە سیستەم بەرەو کارکردنی باشتر بەرین. ئەڵبەت ناتوانین بڵێین ئەم سیستەمە هەمیشەیش ئاکامێکی باشی لێ دەکەوێتەوە. [بێگومان] هەندێ وەزیر و کاربەدەستیشمان هەن کە بەشێوەی خراپ و ناڕەوا لەو دەسەڵاتە زۆرەی پێیان دراوە کەڵک وەردەگرن، کەسانێکیش دەبن کە سیاسەتی دڵسۆزانە بەڵام لە هەمانکاتدا گەمژانە دەگرنە بەر. بەڵام بە بەراورد لەگەڵ سیستەمی ئێستای ڕژێمە دیموکراسییەکانی وڵاتانی ڕوو لە گەشەدا کە نەیتوانیوە دەسکەوتێکی ئەوتۆ بۆ هاووڵاتییانی ئەو وڵاتانە دەستەبەر بکات، ڕەنگە ئەو سیستەمەی ئاماژەمان پێکرد گەلێ باشتر و جوانتر بجووڵێتەوە.

---

417. Financial policy
418. Relativechange

پێویستە جەخت لەسەر ئەو حەقیقەتە بکەین کە ئەم ئاڵوگۆڕانە لەگەڵ دیموکراسیشدا بەتەواوی تەبا دێنەوە. ئەم گۆڕانە دەسەڵات دەگوێزێتەوە بۆ دامەزراوەکان، بەڵام دوادەسەڵات لە ڕێگای نوێنەرانی هەڵبژێردراوەوە لەدەستی خەڵکدا دەمێنێتەوە، پێویستە ئەم چاودێریکردنە بەهێزتر و پتەوتر بکرێتەوە. ئەگەر لە پەرلەماندا زۆرینەیەکی دوو بە سێمان هەبێ، دەبێ توانای لەکارخستنی زۆربەی ئەو دابونەریتە تایبەتییانەمان هەبێ کە لە سەرەوەڕا ئاماژەمان پێکردن. کۆمیتەکانی پەرلەمان دەبێ بەشێوەیەکی بەردەوام هەرهەموو ڕێکخراوە هەڵنەبژێردراوەکان بخەنە ژێر کۆنترۆڵ و چاودێرییەوە. ئەم شێوازە تازانە لە ڕوویەکەوە تەنیا و تەنیا گرتنە بەر و درێژەپێدانی هەمان ئەو میتۆدەیە کە هەندێ ئیدارەی بەڕێوەبەری[419] وەک وەزارەتی تەندروستی و ئاسوودەیی لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا کاری پێ دەکەن. ئەم ئیدارانە لەسەر بنەمای ئەو ڕێبازە گشتییانەی کە کۆنگرێس رایدەگەیەنێ، سیاسەتەکانی خۆیان دادەڕێژن و بەڕێوەیان دەبەن. دواکۆنترۆڵ لەدەستی ئەنجومەنی یاسادانانادایە بەڵام بەشی زۆری سیاسەتدارِشتنەکان دەسپێردرێتە دەست کاربەدەستە هەڵنەبژێردراوەکان. ئەگەر ئاوەها میتۆدێک لە سیاسەتی ئاسوودەییدا[420] توانیویەتی سەرکەوتوو بێ ئایا لە ئاست پیتاکەکانیشدا ناتوانێ سەرکەوتوو بێ؟ پێویستە سیاسەتمەداران ئەم جۆرە سیاسەتانە بۆ خەڵک شی بکەنەوە و پێیان بڵێن نوێنەرایەتیدان دەتوانێ هاوسەنگییەکی لۆژیکاڵ لە نێوان حکوومەتی باش و کۆنترۆڵی دیموکراتیکدا پێک بهێنێ. جەماوەری خەڵک (لانیکەم لە دونیای ڕۆژئاوادا) لە بایەخ و گرنگایەتیی دادگاکان و بانکە ناوەندییەکان ئاگادارن، هەربۆیە لەم بەڵگاندنەش بەباشی تێ دەگەن.

دیاردەی نوێنەرایەتیدان تەنیا لە بەستێنی سیاسەتدا تاقی نەکراوەتەوە، لە زۆر بەستێنی دیکەشدا لە بەردەم دووڕیانێکداین؛ ئایا ئێمە - بۆ وێنە لە بەستێنەکانی کولتوور و ئابووریدا - خوازیاری لاوازکەوتنی کۆنترۆڵەکان، قەدبڕکردنی ناوکۆ و ناوبژییەکان و لەناوچوونی پێوەرە کۆن و مێژووییەکانین، یاخود بەپێچەوانەوە ئەمانەوێ هەندێ لە ڕێنوێنەکان و ناوکۆکان کە بەشێکی سوننەتیی ئەم کۆمەڵگایەن، بپارێزین و ڕواڵەتێکی تازەیان پێ بدەین؟ تەکنۆلۆژیا ئاوێتەی ئایدیۆلۆژیا بووە و ئەم ئاوێتە بوونە بۆتە هۆی دروستبوونی ئاسۆی دونیایەکی سەرنجڕاکێش کە هیچجۆرە ناوکۆ و ناوبژییەکی تێدا نامێنێ. ئێوە دەتوانن خۆتان دەڵاڵی سەهام[421] و سەرنووسەری ڕۆژنامە و پارێزەر و پزیشکی خۆتان بن، بەڵام ئایا دەتانەوێ ئاوا دەورێک بگێڕن؟ بە بەراورد

419. Executive agency
420. Welfarepolicy
421. Stockbroker

لەگەڵ ساڵە گەشاوەکانی دەیەی ۱۹۹۰دا ئێستا خەڵک کەمتر دوودڵ و سەرلێشێواون. ئەوان وردەوردە دانیان بەوەدا ناوە کە ئامادەبوونی درێژماوەی ناوکۆکان لە زۆربەی بەستێنە جۆراوجۆرەکاندا بێگومان لەخۆڕا نەبووە. زۆربەی سەرمایەگوزاران ئامادەن بە دڵخوازی خۆیان و لەپێناو بەڕێوەچوونی دروستی مامەڵەی سەهام، راوێژکاریی دارای و سەرمایەگوزاریدا خەرجەکانیان لەوەی کە هەیە کەمێک زیاتریش بێت. ئەوانەی داوا و شکایەتنامەی یاسایی یان کێشەی پزیشکییان بووە باش دەزانن کە دیاریکردنی سەرەڕۆیانە[٤٢٢] لە رێگای خوێندنەوەی سایتە ئینتەرنێتییەکان و چاتکردنەوە، تەنیاوتەنیا هەر بەکەڵکی خودی دیاریکردنی سەرەڕۆیانە دێت و هیچیتر. لە دونیای میدیادا هەراوزەنایەکی گەورەیان ناوەتەوە گوایە وێبسایتە شەخسییەکان («بلاگ») بکوژی میدیا سوننەتییەکانن، بەڵام لە راستیدا بلاگەکان بوونەتە شتێکی تەواو جیاواز و نەتەنیا جێی رۆژنامە و گۆڤارەکانیان نەگرتۆتەوە بەڵکوو باشترین بلاگەکان ـ کە زۆر ژیر و زیرەکیشن ـ سەرچاوە سوننەتییە بەپێزەکان دەکەنە رێفرێنس و سەرچاوەی خۆیان، ئەوان بوونەتە شیکار و راڤەکاری ئەو سەرچاوە سوننەتییانەی کە زیاتر دیار و ناسراون و بەم شێوەیە خەڵک بەرەو خوێندنەوەی ئەو سەرچاوانە هان دەدەن. بلاگەکان بۆ خەڵکانی زانا و تێگەیشتوو رۆڵی ناوکۆ و ناوبژیگەلێکی تازە دەگێڕن. هەرچەند وێبلاگنووسەکان خۆیان بە دیموکراتی رادیکاڵ دەزانن بەڵام لە راستیدا ئەوان پێناسەیەکی نوێن بۆ دەستەبژێرانی تۆکڤیلی. بەشێکی زۆر گەورەی دونیای وێب بەم ئاقارەدا چووە، چونکوو وێب هەرچی بێهەوسارتر و گەورەتر و ئانارشیکتر دەبێتەوە، خەڵک بۆ گەڕان بەناو ئەو دونیایەدا زیاتر پێویستیان بە یارمەتیدان دەبێ.

پێشکەوتن و دواکەوتن

بەڵام سەرەڕای هەموو ئەم هێما و نیشانە دلخۆشکەرانە، هێشتا رەوتە گشتییەکان هەر بە ئاراستەی دیموکراتیزاسیۆنی نەسپاو و بەردەوامی کۆمەڵگادا هەنگاو دەنێن. رۆژ لەدوای رۆژ سیاسەت زیاتر درزی تێ دەکەوێت و دەکەوێتە بەردەم کاریگەری و نفووزەوە، کۆمەڵگا ئەورووپاییەکان زیاتر بەرەو «بەئەمریکاییبوون»[٤٢٣] دەچن، دامەزراوە کۆنەکان زیاتر دەکرێنەوە، پیشەکان و ئەنجومەنەکان زیاتر لەناو دەچن و تەکنۆلۆژیایش هێشتا هەر هەڕەشە لە زۆربەی ناوکۆکان دەکات. هەروەک چۆن لە رابردوویشدا دیومانە دواجار هەموو ئەم شتانە دەبێتە مایەی خێر و بەختەوەری، بەڵام لەهەمانکاتدا بەشێک لە تانوپۆی کولتوورەکەیشمان هەڵدەوەشێنێتەوە.

---

٤٢٢ . مەبەست دیاریکردنی هەڕەمەکی و نەزانکارانەی جۆری نەخۆشین یاخود داوای یاساییە .و.ک

423. Americanized

دروســـتبوون و پێگەیشـــتنی ئەو روانـــگە و دامەزراوانەی لە دونیـــای رۆژئـــاوادا پارێزگـــاری لە سەرمایەداریی دیمـوکراتیکی لیبرالـی دەکەن، سـەدان سـاڵی خایانـدووە، بەڵام لە چەنـد دەیەیەکـی کورتدا خەریکە لەناو دەچن. ئەگەر بێت و لەناویش بچن بێگومـان نـاتوانین بە ئاسـانی دروسـتیان بکەینەوە. ئێمە هەموو رۆژێ ئەم داڕووخـان و لەنـاوچوونە دەبینـین کەچـی نـاتوانین بەشـیوەیەکی جیدی بەری پێ بگرین، چونکوو کارەکەمان بە نادیموکراتیک لەقەڵەم دەدرێ. بەڵام ئاسـەوارەکانی ئەم داڕووخانە بەرۆکـی سیاسـەت و ئـابووری و کولتـووری کۆمەڵگاکەمـان دەگـرێ و بەرژەوەنـدییە کورتخانەیەنەکـان و دەمارگرژییەکـان هەمـوو رۆژێ زیـاتر لە رۆژی پێشـوو جـڵەوی ئەو بەسـتێنانە دەگرنە دەست خۆیان. ئێدمۆند بوورک جارێکیان وتی کۆمەڵگا بریتییە لە بەشداریکردنێک لە نیوان مـردووان، زینـدووان و ئەوانەدا کە هێشـتا لەدایـک نەبـوون. لەم سیسـتەمەدا کە خەریـکە لەدایـک دەبێ، دیارنییە کێ دەبێتە نوێنەری ئەوانەی هێشـتا لەدایـک نەبـوون یـان بە واتـایەکیتر نـوێنەری داهاتوو.

لەم نێـوانەدا نـاڕەزایەتییە گشـتی و جەماوەرییەکـان لەبەرانـبەر ئاسـەوارەکانی هەمـوو ئەم گۆڕانکارییانەدا، بێگومان هەر پەرە دەسێنێ. دواجار ئەگەر بێت و ئەم کێشـانە کەڵەکە ببـنە سـەر یەکتـر، ئەوسـا پێناسـەی خەڵـک بـۆ دیموکراسـی دەگـۆڕدرێ بـۆ هەمـان ئەو شـتەی لە راسـتی و مەیدانی کردەوەدا هەیە: سیستەمێک کە بە تیۆری کـراوەیە و لەبەردەسـتماندایە، بەڵام بە کـردەوە کەوتـۆتە ژێـر رکێفـی هەنـدێ کەمیـنەی رێکخـراو یـان دەوڵەمەنـد یـان دەمـارگرژەوە کە جـارێ بەرژەوەندییەکانی خۆیان دەپـارێزن و داهـاتوویش فیـدای ئەو بەرژەوەنـدییانە دەکەن. ئەم دیـمەنە زۆر دوورە لەو ئاسۆ ئایدیالەی لایەنگرە بەگوڕەکانی دیموکراسیی راستەوخۆ بانگەشەی بـۆ دەکەن، ئەو کەسانەی دەڵێن ئەو دونیا سەربەست و رزگارەی بڕیارە تێیدا بژین دەوڵەت ـ شارەکانی یۆنانی کەونارامـان بیـر دەخـاتەوە. بڕیـاردان لەسـەر ئەوەی کە ئایـا سیاسـەتی ئەوڕۆی کالیفۆڕنیـا لە سەردەمی گەشاوە و تەشقی دیموکراسیی ئەسینایی دەچێ یان نا دەهێڵمەوە بۆ خـوێنەر، بەڵام بـا ئەوەشمان بیر نەچێ کە دیموکراسیی راستەوخۆ تەنیا لە چەند شارێکی بچـووکی یۆنـانی کەونـارادا تاقی کرایەوە، لەو شارە بچووکانەدا کە تەنیا چەندهەزار پیاوێک مافی دەنگدانیان هەبوو. خـاڵێکی گرنگـی دیکەیـش کە نـابێ فەرامۆشـی بکەیـن ئەوەیە کە هەرهەمـوو ئەو دیموکراسـییانە تەنیـا لە سەدسالڵدا دوچاری دیکتاتۆری یان ئانارشیزم و هەندێجار هەردوو چارەنووسەکە، بوون.

رەنـگە پێمـان وابـێ سـەختە ئاوەهـا دۆخێکـی لێـڵ و پێـڵ بقەومـێ، بەڵام بێگومـان ئەگەر ئەم رەوتانەی ئێستا بەردەوام بن دیموکراسی تووشی قەیرانی شەرعییەت دەبـێ، ئەم قەیـرانە دەتـوانێ دیموکراسی ئیفلیج بکات. شەرعییەت پێداویستیی ژیانبەخشی دەسەڵاتی سیاسییە. ژان ژاک رۆسـۆ

دەڵێت: «بەهێزترینیش قەت ئەوەندە بەهێز نییە ببێتە حاکم، مەگەر ئەوەی دەسەڵات بە ماف و، گوێڕایەڵیش بە ئەرک پێناسە بکات». لە دونیای ئەمڕۆدا تەنیا دیموکراسی ئاوەها ئۆتۆریتەیەکی هەیە، بەڵام ئەگەری ئەوەش دەچێ کە وەفاداربوونمان بۆ دیموکراسی روو لە کزی بدات و کەم بێتەوە. گەورەترین مەترسیی دیموکراسیی بێمەرج و سنوور و شێواو ئەوەیە کە خودی دیموکراسی بێبایەخ دەکا و دواجار هەموو شێوازەکانی بەڕێوەبردنی خەڵکیش[424] دەخاتە ژێر پرسیار و گومانەوە. ئەم دیاردەیە دیاردەیەکی بێوێنە و تاقانە نییە، هەموو شەپۆلێکی دیموکراسی کۆمەڵە کێشەیەکی بەدوای خۆیدا هێناوە؛ [هەمیشە] خەڵک رژێمی دەسەڵاتداریان بە سیستەمێکی بێتوانا و بێقابڵ لەقەڵەم داوە و سەرکردە زێدەخوازەکانیش هەندێ ئەڵتەرناتیڤی تازەیان خستۆتە بەردەست و خەڵکی داماو و پەککەوتەیش پێشوازییان لێوە کردووە. ئەورووپای نێوان هەردوو جەنگیجیهانی دوایین قۆناغی ئەم چەشنە نائومێدییە بوو، لەم قۆناغەدا سیاسەتمەدارانی دیماگۆژ گەلێ بەو نائومێدبوونەی خەڵک لە دیموکراسی سەرمەست و خۆشحاڵ بوون، هەر بۆیە بەشێکی زۆر لەو سیاسەتمەدارانە توانییان بە باشترین شێوە ئەو هەلە بە قازانجی خۆیان بقۆزنەوە. بیرمان نەچێ قبووڵکردنی دڵخوازانەی کۆمۆنیزم و فاشیزم لە ئەورووپای دەیەی ١٩٣٠دا وەک ئەمڕۆ بە کارێکی گەمژانە لەقەڵەم نەدەدرا. ئەودەم سیستەمە دیموکراسییەکان لە دڵساردی و گەندەڵیدا نخرۆ بووبوون، بەڵام دەوڵەتانی ئۆتۆریتەخواز کۆمەڵگاکانی خۆیان تەیار کردبوو و روو لە گەشە و پێشکەوتن بوون.

دیموکراسییە مۆدێرنەکان بەرەورووی کۆمەڵە کێشەیەکی تازە و قووڵ دەبنەوە - بەگژاچوونەوەی تیرۆریزم، خۆگونجاندن لەگەڵ بەجیهانیبووندا و خۆگونجاندن لەگەڵ کۆمەڵگایەکی پیری پەککەوتەدا - هەر بۆیە ناچارن بەجۆرێک خۆیان بگۆڕن کە سیستەمەکەیان گەلێ باشتر لە ئێستە بجووڵێتەوە. ئەمە بە مانای ئەوەیە کە دەبێ بڕیاردانی دیموکراتیک کارامە و پتەو بکەینەوە، سەرلەنوێ لیبرالیزمی یاساخواز تێکەڵ بە دیموکراسی بکەینەوە و، دامەزراوە سیاسی و ئەنجومەنە مەدەنییە رووخاوەکان سەرلەنوێ دروست بکەینەوە. رەنگە گەورەترین کێشەی کۆمەڵگای ئێمە هەڵگەڕێتەوە بۆ هەڵسوکەوتی خاوەن دەسەڵاتە مەزن و گەورەکان، پێویستە ئەوان لەوپەڕی خۆشحاڵی و بەدڵخوازی خۆیان ئەرک و بەرپرسایەتییەکانیان قبووڵ بکەن، پێشەنگ [ی کۆمەڵگا] بن و کۆمەڵە پێوەرێک [بۆ کۆمەڵگا] دیاری بکەن کە هەم یاسایی بێ و هەم ئەخلاقی. ئەگەر دیموکراسی لەم ناوەرۆکە بێبەش بێت لە ناو خۆیدا کرمۆڵ دەبێ و نەتەنیا دەگۆڕدرێ بۆ

424. Democraticadministration

سیستەمێکی بێقابیل بەڵکوو دەبێتە خاوەن پۆتانسییەلێکی مەترسیدار کە هەڕەشە لە ماف و ئازادییەکان دەکا و دەبێتە هۆی زیانلێکەوتنی ئازادی و کرمۆڵی و گەندەڵبوونی ژیانی ئاسایی.

ئەمە کارەساتێکی گەورەیە، چونکوو سەرەڕای هەموو کەموکورتییەکانی، تا ئێستاش بۆ مرۆڤەکانی سەرانسەری جیهان دیموکراسی هەر هێشتا هێمای «باشترین دواهەمین هیوا»یە. بەڵام دەبێ هەڕەشە و مەترسییەکانی دیموکراسی لەسەر ئەم سەردەمەی خۆمان بڕەوێنینەوە و دیموکراسی پتەو و بەهێز بکەینەوە. هەشتا ساڵ لەمەوپێش وۆدرۆ ڤیلسۆن لەحاڵێکدا ئەمریکای بەرەو پێشوازی سەدەی بیستەم دەبرد کە کێشەی ئەمنکردن و بێمەترسیکردنی دونیا بۆ دیموکراسی بەرۆکی پێ گرتبوو، ئێستاکە ئێمە بەرەو سەدەی بیست و یەک هەنگاومان هاوێشتووە، ئەرکی سەرشانمان ئەوەیە کە دیموکراسی بۆ دونیا ئەمن و بێمەترسی بکەین.

پاشکۆ

ئاماژەیەکی کورت

«بەهاری عەرەبی» یان باشترە بڵێین «بەهاری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست» کە لە زستانی ٢٠١١وە دەستی پێ کردووە، سەلمێنەری زۆربەی بۆچوون و شیکاری و تەنانەت پێشبینییەکانی نووسەری ئەم کتێبە بوو. «موحەممەد بووعەزیزی» تەنیا تاکەکەسێک نەبوو بەڵکوو هێمای چینی مامناوەندیی شاریی وڵاتانی دەڤەری رۆژهەڵاتی ناوین بوو؛ ئەو چینە خوێندەوارەی دونیای تازە دەناسن و داخوازیی مۆدێرنیان هەیە و لە هەمان کاتدا ئامادەن بۆ دەستەبەرکردنی خولیاکانیان شەقامەکانی شارەکانیان بگرنە ئاپۆڕەی خۆیان و لەوێوە بە کردەوە ژیانێکی ئازاد و ئاسوودە بئافرێنن.

فەزای سیاسیی میسر و توونێس ـ وەک دوو وڵاتی دەسپێکەری راپەڕینەکان ـ فەزایەکی داخراو و تاکدەنگی بوو، بێنعەلی و موبارەک هەریەکەو چارەکە سەدەیەک حکوومەتیان کرد و وەک بەناوبانگە لە «کۆماری پاشایەتی»ی ئەواندا تەنیا دەنگی خۆیان و ستایشکەرانیان دەبیسترا. بەڵام هەر خۆیان گۆڕی خۆیان کەند؛ لە ساڵانی دواییی دەسەڵاتداریدا دەستیان دایە ریفۆرمیزاسیۆنی ئابووری و بەم شێوەیە بنەما مادییەکانی گۆڕانخوازی و دیموکراسیخوازییان پێشکەش بە هاووڵاتییان کرد. پاوانی دەوڵەت لە ئابووریدا درزی تێکەوت و وردەوردە کەرتی تایبەت لە دایک بوو، ئیدی سەرمایە بە تەنیا لە دەست دەوڵەتدا نەبوو و دیارە بڵاوبوونەوەی سەرمایە و پارە مانای بڵاوبوونەوەی هێز و دەسەڵات. ئەوەی ریفۆرمی ئابووری لە میسر و توونێسدا کردی ریفۆرمی سیاسی لە ئێراندا ـ ئێرانی سەردەمی سەرۆککۆماریی موحەممەدی خاتەمی ـ نەیکرد، رەنگە ئەمە گەورەترین بەڵگە بێت کە دەبێ پێش ریفۆرمی سیاسی دەست بە ریفۆرمی ئابووری بکەین.

هەرچەند چاپی ئەم وەرگێڕانە لەبەر زۆر هۆکار و گرنگترینیان زیندانیبوونی منی وەرگێڕ زۆر کەوتە دواوە، بەڵام ئەگەر تەنیا ئەم دوو پاشکۆ کورتەیشی پێ زیاد بووبێ پێم وا نییە زیانێکی زۆرم کردبێ! شۆڕشی ٢٠١١ی رۆژهەڵاتی ناوین کە تا ساتەوەختی نووسینی ئەم یادداشتەیش هێشتا بەردەوامە، پێوەندییەکی راستەوخۆ و نەپچڕاوی بە ناوەرۆکی ئەم کتێبەوە هەیە. «فەرید زەکەریا» لەم دوو وتارە کورتەدا ئاوڕی لەم شۆڕشانە داوەتەوە، هەرچەند وتارەکان زۆر کورتن بەڵام بێگومان تا رادەیەکی زۆر لە تێڕوانینی فەرید زەکەریا بۆ ئێستای ناوچەکە دەگەین. هەر بۆیە بە پێویستم زانی هەر دوو وتارەکە وەربگێڕم و وەک پاشکۆی کتێبەکە بڵاوبێتەوە. ماوەتەوە بڵێم ئەو وتارانە لە گۆڤاری مانگانەی «مهرنامه»دا کە گۆڤارێکی بەپێزی فارسییە و تایبەتە بە زانستە مرۆییەکان، لە ژمارەکانی ٩ و ١٠دا، بڵاو کراونەتەوە و هەردووکیان لە لایەن «کاوە شوجاعی»یەوە وەرگێڕدراون.

ع. ح

ژوەنی ٢٠١١

بەندیخانەی سنە

پاشکۆی (١)

بنەماکانی شۆڕشی میسر

دیمەنی دیدارەکەی نێوان فرانک ویزنێر، کۆنە دیپلۆماتی شارەزای ئەمریکایی و نوێنەری پرێزیدێنت ئۆباما، و حوسنی موبارەکی سەرۆکی میسر لە رۆژی سێشەممە یەکەمی فوورییە[ی ٢٠١١]، بۆ هەردوولا ئاشنا بوو. بە درێژاییی سی ساڵ دیدارەکانی نێوان دیپلۆماتانی ئەمریکا و حوسنی موبارەک لە یەکێک لە کۆشکە رازاوە و شاهانەکانی موبارەک لە گەڕەکی هیلیۆپۆلیسی قاهیرە بەڕیوە دەچوو. سەرۆککۆماری میسر زۆر بەگەرمی پێشوازیی لە دیپلۆماتەکان دەکرد و ئینجا لەسەر پێوەندییەکانی نێوان واشینگتۆن ـ قاهیرە و سەرئەنجامی [پرۆسەی] ئاشتیی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەکەوتنە وتووێژوە. دواتر رەنگە هەندێ لەو دیپلۆماتانە بە نەرمونیانی باسی پێویستبوونی ریفۆرمی سیاسییان [لە میسردا] بکردایە، بەڵام وادیارە سەرۆککۆمار زۆر خێرا دەگۆڕدرا و زۆر جیدی دەیوت: «ئەگەر ئەوەی ئێوە داوای دەکەن من ئەنجامی بدەم دەسەڵات دەکەوێتە دەست بونیادگەرایانی ئیسلامی». ئیتر رەوتی وتووێژەکە دیسان دەگەڕایەوە سەر هەمان بابەتی پێشوو؛ پرۆسەی ئاشتی.

پێدەچێ هاوشێوەی ئاوا وتووێژێک لە دیالۆگی یەکی فوورییەی نێوان موبارەک و ئەو دیپلۆماتە ئەمریکاییەشدا دووپات بووبێتەوە؛ بێگومان موبارەک ویزنێری ئاگادار کردۆتەوە کە لە نەبوونی ئەودا میسر دەکەوێتە ژێر چەپۆکی ئیخوانولموسلیمینەوە کە بزووتنەوەیەکی ئیسلامخوازی بەهێزی ئەو وڵاتەیە. هەروەها پێدەچێ ئاماژەی بە شێوازی هەڵسوکەوتی ئەمریکا لەگەڵ شای ئێرانیشدا کردبێ کە بۆچی پشتیوانییەکی زیاتریان لێ نەکرد و دەرفەتێکی لەباریان بۆ ئیسلامییانی دژەئەمریکا رەخساند تاکوو کۆنترۆڵی دەسەڵاتی تاران بگرنە دەست. بەڵام وەڵامی ئەمجارەی دیپلۆماتی ئەمریکایی بو سەرکۆماری میسر جیاواز بوو: ساتەوەختی گواستنەوەی دەسەڵات گەیشتووە.

دوای ئەو رۆژە هەرچی رووی داوە و هەر شتێکی دیکەیش لە داهاتوودا روو بدات، رەوتێکی گرنگ هەیە قەت جارێکیتر ناگەڕێتەوە: مێژوونووسان رۆژی ٢٥ی ژانوییەی ٢٠١١ وەک رۆژی سەرەتای کۆتاییهاتنی دەسەڵاتی ٣٠ ساڵەی موبارەک پێناسە دەکەن. ساڵەهای ساڵ سیاسەتمەداران و مامۆستایانی زانکۆ لە هەموو جیهاندا لەوە دەکۆڵانەوە کە ئایا میسرێکی دیموکراتیک بەرەو رادیکالیزم دەچێ یان نا، ئێستا ئیتر هەموویان دەتوانن لە درووست یان

هەڵەبوونی پێشبینییەکانیان بگەن. بەڵام هەمیشە پرسیارێکی گرنگتریش لە ئارادا بووە: چ شتێک وای کرد چیرۆکەکە بەم بارەدا بشکێتەوە؟

دواکەوتوو، گەندەڵ، هێمن

کەسانێکی کەم پێشبینیی ئاوا رۆژێکیان دەکرد. بە درێژاییی ساڵان کۆمەڵگای میسر بە کۆمەڵگایەک پێناسە دەکرا کە رێزی دەسەڵات دەگرێ و، هەرچەند دەوڵەتێکی بەهێز و بۆرۆکراسییەتی دواکەوتوو و گەندەڵ جڵەوی دەسەڵاتی بەدەستە، بەڵام توانیویەتی هێمنایەتی [ی وڵات] بپارێزێت. «فواد عەجەمی» ساڵی ١٩٩٥ لە وتارێکدا نووسیبووی: «وڵاتی میسر لە بواری سەقامگیربوون و هێمنایەتیی سیاسیدا خاوەن مێژوویەکی بەرچاو و سەرنجراکێشە». بە درێژاییی دوو سەدەی پێشوو [تەنیا] دوو رژێم لە میسردا هاتوونەتە سەر کار، یەکەمیان رژێمێکی پاشایەتی کە لە ١٨٠٥دا سەری هەڵدا و دووەمیان حکوومەتی ئێستا کە لە ساڵی ١٩٥٢ و لەلایەن جەمال عەبدولناسرەوە دامەزراوە. (هەر لەم قۆناغەدا لە فەرەنسا شۆڕشێک رووی دا، دوو رژێمی ئیمپراتۆری، پێنج رژێمی کۆماری و دیکتاتۆرییەکی نیوە فاشیستی هاتنە سەرکار). خەڵکی وایاندەزانی میسرییەکان خەڵکانێکی پاسیڤ و ناچالاکن و [لەوپەڕی] دانبەخۆگرتندا ملکەچی حەز و ویستی کاربەدەستانی سیاسی و مەزهەبیی وڵاتەکەیانن. بەڵام لە دوارۆژانی ژانوییەی ئەمساڵدا ـ ٢٠١١ ـ شەقامەکانی قاهیرە و ئەسکەندەرییە و شارەکانی‌تر لە ئاپۆڕەی خەڵکانێکی جیاوازدا بوون: خەڵکانێکی پڕ وزە و چالاک و پێداگر کە لە هەموو گروپێکی کۆمەڵایەتی و تەمەن جۆراوجۆریان تێدا دەبینرا. تەنانەت ژنانیش ئامادەی ئەم گۆڕەپانە بوون.

چ شتێک گۆڕدراوە؟ وادیارە پێچەوانەی بیرکردنەوەی ئێمە، میسرییەکان هێندەیش خەڵکانێکی گوێڕایەڵ و تەسلیمکار نەبوون. کۆمەڵگای میسر هەڵگری چەندەها رەوتی سیاسیی جۆراوجۆر بووە، لە ئیسلامخوازە توندڕەوەکانەوە بگرە بۆ مارکسیستەکان و لە ناسیۆنالیستە عەرەبەکانەوە بۆ لیبرالەکان. بەڵام لە کۆتاییی پەنجاکان (١٩٥٠) بەملاوە دەوڵەتی میسر کەوتە سەرکوتکردنی کۆمەڵگای مەدەنی، [دەوڵەت] حیزبە سیاسییەکانی هەڵدەپێچا، رۆژنامەکانی دادەخست، سیاسەتمەدارانی توندی بەندیخانە دەکرد، بەرتیلی بە دادوەران دەدا و قرِوقاپی بە رۆشنبیران دەکرد. بە درێژاییی چەند دەیەی رابردووی میسر، زۆر کەم کتێبی جیدی و بەپێز نووسراوە، زانکۆکان بە تەواوی لە ژێر چاودێریدا بوون، رۆژنامەکان ملکەچی بەرنامەی راگەیەندراوی حیزبی دەسەڵاتدار بوون و، خەڵکیش لە کۆڵان و شەقامەکاندا ئاگایان لە دەمی خۆیان بوو. لەم بیست

ساڵەی دواییدا دەوڵەتی موبارەک شەڕی دژەتیرۆری کردبووە بیانوویەک بۆ زەوتکردنی هەرچی زیاتری ئازادییە مەدەنییەکانی خەڵک لە ژێر ناوی پاراستنی ئاسایشی وڵاتدا.

ریفۆرم و شۆڕش

ئەڵبەت دەوڵەتی میسر هەندێ دەسکەوتیشی تۆمار کردووە و سەیر ئەوەیە هەریەکێک لەم دەسکەوتانە بوو بە هۆی دەسپێکردنی راپەڕینی ئەم دواییە. لەم دەساڵەی رابردوودا میسر دەستی دایە ریفۆرمی ئابووری. لە ناوەڕاستی نەوەدەکاندا بوو کە دەوڵەت تێگەیشت ئەگەر بیهەوێ لە پارە و وامەکانی بانکی جیهانی بەهرەمەند بێت دەبێ دەست بە ساغکردنەوە و نوێکردنەوەی فەشەلترین لایەنەکانی ئابوورییە نیوە سۆسیالیستییەکەی بکات. لەم ساڵانەی دواییدا موبارەک لە ژێر کاریگەری و هاندانی جەمالی کوڕیدا کە بانکدارێکی دەرسخوێندووی [زانکۆکانی] رۆژئاوایە، کۆمەڵێک ریفۆرمخوازی پڕ وزە و توانای هێنایە نێو کابینەکەیەوە تاکوو هەوڵێکی بەرزەفڕانە بە ئاراستەی نۆژەنکردنەوەی ئابووریی میسردا دەست پێ بکەن. ئەوان رێژەی پیتاک و تاریفە (Tariff) گومرکییەکانیان کەم کردەوە. سنوورێکیان بۆ دەستێوەردانی دەوڵەت لە ئابووریدا دیاری کرد و رێژەی سوبسیدە دەوڵەتییەکانیان دابەزاند [بەم شێوەیە] ئابووریی میسر کە ماوەیەکی زۆر بوو رووی لە مەرگ کردبوو، وردە وردە بووژایەوە. لە نێوان ساڵانی ٢٠٠٦ تا ٢٠٠٨دا ئابووریی میسر هەموو ساڵێک بە رێژەی (٧%) گەشەسەندنی بەخۆوە بینی و تەنانەت ساڵی ٢٠١٠ و دوای قەیرانە ئابوورییەکەی جیهان بە رێژەی (٦%) درێژەی بەم گەشەسەندنە دا. گەشەسەندنی دۆخی ئابووری یەکانگیر بوو لەگەڵ گەشەسەندنی ئامێرە نوێیەکانی پێوەندایەتیدا و لەوێوەش وریابوونەوەی هەرچی زیاتری خەڵک لە دونیای دەرەوە.

بۆچی پێشکەوتنی ئابووری ناڕەزایی لێ کەوتەوە؟

پەرەسەندنی ئابووری دەبێتە هۆی ئاڵوگۆڕی بارودۆخ و سیستەمە کۆنەکان دەگۆڕێت، [هەروەها] دەبێتە هۆی دروستبوونی جیاوازی و نایەکسانی و، پەرەسەندنی گومان و دوودڵی سەبارەت بە بارودۆخی داهاتوو. ئەلێکسی دۆتۆکڤیل جارێکیان وتبووی «مەترسیدارترین سەردەم بۆ حکوومەتێکی خراپ ئەو ساتەوەختەیە کە دەست بە ریفۆرم و چاکسازی دەکات». گۆڕدرانی هەلومەرجی کۆمەڵگا بۆ رژێمی دیکتاتۆری خراپترین شتە، چونکوو ئەو پێکهاتی دەسەڵاتەی رۆی ناوە ناتوانێ وەڵامی داخوازییە تازە و بزۆزەکانی جەماوەر بداتەوە. دەشێت بێکاریی لاوان یاخود هەژاری لە روودانی شۆڕشدا کاریگەر بن، بەڵام [لە شۆڕشی میسردا] ئەو رەوتە سەرەکییەی

شۆڕشی لێ کەوتەوە حەشیمەتی نائارام و روو لە پەرەی میسر بوو کە هەستی بە دۆخی باشتر و لەبارتری ئابووریی کردبوو و پێوەندیشی لەگەڵ دونیای دەرەوەدا رێک خستبوو.

موبارەک لەم دوا ساڵانەدا لە رووی ئابوورییەوە بەرەو پێشەوە هەنگاوی دەنا، بەڵام لە رووی سیاسییەوە پاشەکشێیەکی تەواوی کردبوو. چینی مامناوەندیی میسر کە تازە گیانێکی بە لەشدا هاتبۆوە نەیدەتوانی ئەم دۆخە قبووڵ بکات. پێشبینیکردنی داهاتوو گەلێ ئەستەمە، هەرکەسێکیش بە دڵنیایی و یەقینەوە باسی داهاتوویەکی دیاریکراوی تایبەت بکات [تەنیا] کەمئەزموونبوونی سیاسیی خۆی دەسەلمێنێ. کۆمەڵگای میسر کۆمەڵگایەکی گەورە و ئاڵۆزە و ئێستا کەوتۆتە بەردەم گۆڕانێکی بێوێنەوە. ناتوانین هەڵسوکەوتی کۆمەڵگاکان پێشبینی بکەین، بەڵام دەتوانین لە رێگەی زانیاریی ورد و دروستەوە مەزەندەی هەندێ شت بکەین. کە وا بوو باشتر وایە بەدەر لە هەرچەشنە داوەرییەکی پێشوەخت پێکەوە ئاوڕێک بدەینەوە لە راپرسییەکەی ئاوریلی نیسان رابردووی رێکخراوی ناسراو و جێمتمانەی pew تاکوو کەمێک قووڵتر لە خەڵکی میسر بگەین. بەپێی ئەم راپرسییە لە سەدا ٨٢ی خەڵکی میسر پشتیوانی لە رەجمکردنی (بەرد بارانکردن) زیناکاران دەکەن و لە ململانێی نێوان «مۆدێڕن»ەکان و «بونیادگەرا»کاندا لە سەدا ٥٩ی خەڵک لایەنگری لە بونیادگەراکان دەکەن. لە سەدا ٨٤ی خەڵک ئێعدامکردنی مورتەد و لە دین دەرچووانیان قبووڵە. لە هەمان حاڵدا لە سەدا ٩٠ی میسرییەکان باوەڕیان بە ئازادیی ئایینی هەیە، ٨٨ لە سەدیان پشتگیری لە سیستەمی سەربەخۆی دادوەری دەکەن، لە سەدا ٨٠ لایەنگری ئازادیی رادەربڕینن و لە سەدا ٧٥یش دژی سانسۆڕن. کاتێک سەیری ئەو خەڵکە دەکەم وا هەست دەکەم دەوڵەتی داهاتووی میسر «دیموکراسییەکی نالیبرالی» دەبێ کە تیایدا هەڵبژاردن تا رادەیەکی زۆر ئازاد و دادپەروەرانە بەڕێوە دەچێ بەڵام زۆرینەی هەڵبژێردراو هەندێ لە ماف و ئازادییە تاکییەکان ـ مەبەست مۆدێلی رۆژئاواییە ـ بەرکورت دەکاتەوە.

پێشبینیکردنی داهاتوو سەختە بەڵام دەتوانین مەزەندەی ئەوە بکەین کە دەسەڵاتدارانی داهاتووی میسر و توونێس ـ بە پێچەوانەی پێشبینیی توندڕەوەکانی ئیسراییل ـ زۆریش دژە رۆژئاوا نەبن (چونکوو ئەورووپا و ئەمریکا ئیتر سەنتەر و ناوەندی جیهان نین). رەنگە ئەم شۆڕشانە یەکەم شۆڕشەکانی دونیای سەروو ئەمریکایی (Post-American) بن.

سەرچاوەی سەرەکی: تایم TIME

سەرچاوەی فارسی: گۆڤاری مانگانەی (مهرنامه)، ژمارەی ٩، رەشەمەی ١٣٨٩ (مارسی٢٠١١)، ل ٣٢و٣٣. وەرگێڕانی کاوەی شوجاعی

پاشکۆی (٢)

ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست پاشەکشێ ناکات

لاوان و تەکنۆلۆژیا، دوو هۆکاری گۆڕانکارییەکانی ناوچە

ڕووداوەکانی ئەم دواییانەی میسر و توونیس مرۆڤ بیری ڕاپەڕینە جەماوەرییەکانی ١٦٢ ساڵ لەمەوپێش دەخاتەوە کە لە سیسیل و فەرەنساوە دەستی پێکرد. شۆڕشەکانی ١٨٤٨ لە کەفوکوڵدا هاوشێوەی هەمان ئەو شتە بوو کە هەنووکە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دەقەومێت. (لەو سەردەمەیشدا مێژوونووسان ئەو ڕووداوانەیان بە سەرەتای وەرزێکی نوێ لە ژیانی خەڵکدا پێناسە دەکرد). لەو سەردەمەیشدا قەیرانێکی ئابووری و بەرزبوونەوەی نرخی خواردەمەنی بوونە هۆکاری دەسپێکرانی شۆڕش. سیستمە پاشایەتییەکان لە خشتە چووبوون و لە بەرانبەر دونیای ڕوو لە گۆڕاندا بەرگرییان دەنواند. لە هەڵمەتی بەرنگاربوونەوەی ئەو ڕژێمانەدا لاوان لە یەکەم ریزدا بوون. تەکنۆلۆژیای نوێی زانیاری ـ ڕۆژنامەی فرەتیراژ! ـ جەماوەری پێکەوە گرێ دابوو. تەنیا یەک کێشە مایەوە؛ ئەنجامی چیرۆکەکە ناخۆش بوو. ناڕازییان و ڕاپەڕیوان دەسەڵاتیان گرتە دەست، بەڵام دوای ماوەیەک ناکۆکییان تێکەوت، کەوتنە شەڕ و یەکتریان لاواز کرد. هێشتا ئارتەش لایەنگری تەکووزییە (order) کۆنەکە بوو و ناڕەزایەتییەکانی سەرکوت دەکرد. پادشاکان بە خۆشحاڵییەوە لەو دۆخە ورد دەبوونەوە و چاوەڕێ بوون. دوای چەندساڵ ڕژێمەکانی پێشوو دیسان گەڕانەوە سەر دەسەڵات. «ئەی.جی.پی تەیلۆر» مێژوونووسی بریتانی دەڵێت: «مێژوو گەیشتە خاڵی وەرچەرخان بەڵام نەیتوانی دەربازی بکات و لاپەڕەکە بگۆڕێ».

ئایا لەمڕۆی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیشدا مێژوو توانای گۆڕینی لاپەڕەکەی نییە؟ ئایا ڕاپەڕینەکانی ئێستای یەمەن، بەحرەین، ئەردەن و وڵاتانیتری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیش وردە وردە دادەمرکێ و ئەگەر چەندساڵیتر ئاوڕ لە ساڵی ٢٠١١ بدەینەوە بەو ئەنجامە دەگەین کە لە ڕاستیدا گۆڕانێکی ئەوتۆ ڕووی نەداوە؟ ئاوا ئەگەرێک لە ئارادایە، بەڵام زۆر پێدەچێ دوو هۆکاری بنەمایی لە هۆکارە پێکهێنەرەکانی ململانێی ئێستای ڕۆژهەڵاتی ناوین [قەت] لەناو نەچن، دوو فاکتەری زۆر بەهێز کە خەریکی گۆڕینی دونیای ئەوڕۆن: لاوان و تەکنۆلوژیا.

تایبەتمەندیی سەرەکی و ناوەندیی قەیرانی ئەمڕۆی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بریتییە لە لاوبوونی لەڕادەبەدەر و نائاساییی ئەم ناوچەیە. نزیکەی لە سەدا ٦٠ی حەشیمەتی ناوچەکە لە تەمەنی ژێر سی ساڵدان. ئەمە میلیۆنان لاوە خولیا و ئاواتی جۆراوجۆریان هەیە و دەیانەوێ - و دەبێ - بەو ئاواتانە بگەن، بەڵام حکوومەتەکانی ناوچە ئەوەیان سەلماندووە کە نەتەنیا توانایان بۆ یارمەتیدانی لاوان کەم و سنووردارە، بەڵکو زۆرجار دەشبنە لەمپەر لە بەردەمیاندا. دەوڵەتانی عەرەبی ئەم دەڤەرە [هۆکاری] راپەڕین و نارەزایەتیی لاوان دەگێڕنەوە بۆ بونیادگەراییی ئیسلامی، یاخود بە ئاکامی دەستتێوەردانی رۆژئاوای دەزانن. بەڵام هەموو لێکۆڵەرێکی بێلایەن دان بەوەدا دەنێ کە سەرچاوەی ئەم نارەزایەتییانە یەکسەر ناوخۆییە و تەنانەت مایەی نیگەرانیی رۆژئاوایشە، چونکوو هاوپەیمانی و ریزبەندییە کۆنەکان تووشی ئاڵوگۆڕ دەکات. یەکەم داخوازیی راپەڕیوان ئەوەیە کە حسێبی «هاووڵاتی»یان بۆ بکرێ نەک «رەعیەت». بەپێی راپرسییەک کە لە نێوان لاوانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ئەنجام دراوە، یەکەم ئاواتی ئەم لاوانە لە نۆ وڵاتدا «ژیانکردن لە وڵاتێکی ئازاد»دایە، لە هەمانکاتدا «کار و پیشەی باش» و «ژیانکردن لە کۆمەڵگایەکی مۆدێرن و کارامە»شدا لە ریزی خولیا و ئاواتە گرنگەکانی ئەواندایە. لاوان هەمیشە سەرچاوەی توندوتیژی نین. دوای تەواوبوونی جەنگی دووەمی جیهانی لەپڕ رۆژئاوا رووبەڕووی پەرەسەندنی ژمارەی لاوان بوویەوە، [بەڵام] ئەمەی کردە هۆکارێک بۆ خێراکردنەوەی گەشەی ئابووریی خۆی. چین و هیندستانیش هەر لەرێی ئەم کرێکارە لاوانەوە بوونەتە زلهێزێکی ئابووری. بەڵام ئەگەر پەرەسەندنی ئابووری و دەرفەتی یەکسانی کار و پیشە [لەم جۆرە وڵاتانەدا] نەیەتە دی و مرۆڤەکان لە وڵاتی خۆیاندا لە رێز و حورمەت بێبەش بن، ئەوسا لاوان - بەتایبەت پیاوانی لاو - نارەزایەتیی قووڵی خۆیان نیشانی دەسەڵاتداران دەدەن و پێدەچێ شێوازی دەربڕینی نارەزایەتییەکان هێندەیش دڵخواز و ئیدیال نەبێت. ئەمە هەمان ئەو رەوتەیە کە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دەستی پێ کردووە، ئەو دەڤەرەی پێدەچێ هەڵگری زیاترین رێژەی لاوان لە هەموو جیهاندا بێت. لە نێوان ساڵانی ١٩٧٠ تا ٢٠٠٧دا لە سەدا ٨٠ی کێشە و ناکۆکییەکان لەو وڵاتانەدا روویان داوە کە لە سەدا ٦٠ یاخود زۆرینەی دانیشتووانیان لاوانی ژێر سی ساڵ بوون. ئەوەی جێی سەرنجە ئەوەیە کە تەنانەت لەو وڵاتانەشدا کە لاوان هۆکاری گەشەی خێرای ئابووری بوون هێشتا هەر هەندێ کێشە و ناکۆکی رووی داوە. رۆژئاوا لە کۆتاییی شەستەکاندا (١٩٦٠) گەیشتە سەرترۆپکی لاوی و جێی سەرسوورمان نییە کە راپەڕینەکانی لاوان و نارەزایەتییە بەربڵاوەکان بوونەتە پێناسەی ئەو سەردەمە.

له رابردوودا جارەهای جار رۆژنامەنووسان، سیاسەتمەداران و مامۆستایانی زانکۆ ئاماژەیان بە کێشەی لاوان لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا کردبوو، بەڵام حکوومەتەکانی ئەم ناوچەیە هەوڵێکی ئەوتۆیان بۆ سڕینەوەی کێشەکان و باشترکردنی بارودۆخەکە نەدا. رێژی بێکاری لە نێو لاوانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا زۆر زۆرە ـ بەپێی هەندێ لە لێکۆڵینەوەکان تەنانەت تا لە سەدا ٢٥یش بەرز بۆتەوە. بێگومان بەرزبوونەوەی نرخی نەوت یارمەتیدەری وڵاتانی ناوچەکە بووە بۆ چەورکردنی سمێڵی هاووڵاتییانیان بەڵام بیرمان نەچێ کە نیوەی حەشیمەتی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دانیشتووی وڵاتانی نەوتی نین. لەوەش گرنگتر، خودی وڵاتە نەوتییەکانیش گیرۆدەی «لەعنەتی نەوت» بوون؛ واتە ئابووریی ئەو وڵاتانە تەنیا وابەستەی فرۆشتنی نەوت و گازە و [کۆمپانیا] بیانییەکان هەموو کارە سەخت و ئاسانەکان بەڕێوە دەبەن و دەوڵەتیش تەنیا و تەنیا بەیەک شێوە لەگەل هاووڵاتیاندا دەجووڵێتەوە: تا ئەو کاتەی ملکەچی دەسەڵاتی ئێمە بن ئێمەیش یارمەتی و «کۆمەک خەرج»تان دەدەینێ؛ سۆبسید لە بەرانبەر گوێڕایەڵبووندا. دەوڵەتەکانی کوێت و بەحرەین کە زراوریان لە گۆڕانکارییەکانی ئەم دواییە تۆقیوە، لەپڕ بڕیاریان دا ئەمساڵ «یارمەتی / ئەنعام» بەخەڵکی بدەن. (کوێت ٣٠٠٠ دۆلار و بەحرەین ٢٧٠٠ دۆلار). ئەم مووچە و پاداشتە تازانە سەلمێنەری ئەو حەقیقەتە تاڵەن کە حاکمانی رۆژهەڵاتی ناوین بە دوو شێوە جەماوەر کونترۆڵ دەکەن: سەرکووتکردنی بەربڵاو و بەرتیلدانی بەربڵاو. رەنگە رێگای دووەم، کە زیاتر لە وڵاتانی عەرەبی دەوروبەری کەنداودا باوە، رێگەیەکی کاریگەرتر بێت. (ئەڵبەت دەوڵەتی بەحرەین کێشەیەکی جیدیتر لە بەردەم خۆیدا دەبینێ، چونکوو کەمایەتییەکی سوننە بەسەر زۆرینەی شیعەدا حوکم دەکات). بەڵام ئەمێستاکە هەردوو گرووپی دەسەڵاتدار ـ سەرکوتکەران و بەرتیلدەران ـ بە راستی لە کێشەوە گلاون، چونکوو خەڵک رۆژ لەدوای رۆژ وریاتر، وشیارتر و یەکگرتووتر دەبنەوە. گەڕاندنەوەی هۆکاری رووداوەکانی توونێس و میسر بۆ «فەیسبووک» [گەلێ] ساویلکانە و کاڵفامانەیە. بەڵام تەکنۆلۆژیا ـ کەناڵە تێلەڤیزیۆنە ئاسمانییەکان، کۆمپیوتەرەکان، مۆبایل و ئینتەرنێت ـ رۆڵێکی زۆر بەهێزی لە وریاکردنەوە و فێرکردن و پێکەوە گرێدانی خەڵکی ناوچەکەدا گێڕاوە. ئەم گۆڕانکارییانە «تاکەکان»یان بەهێزتر و «دەوڵەتەکان»یان لاوازتر کردووە. لە رابردوودا تەکنۆلۆژیای زانیاری بە ئاراستەی بەرژەوەندیی حاکماندا هەڵدەسووڕا، چوونکوو نەدەکەوتە بەردەست «هەمووکەسێک»ەوە. هەواڵ لەلایەن «یەک کەس»ەوە بۆ «هەموان» بڵاو دەکرایەوە. هەر ئەمەش وای لە شۆڕشگێڕانی دەیەی ١٩٣٠ دەکرد هەوڵی دەستبەسەرداگرتنی ئێزگەکانی رادیۆ بدەن تاکوو زانیاری و هەواڵەکان بە خەڵک رابگەیەنن. تەکنۆلۆژیای پێوەندایەتیی ئەمڕۆ ئەو مۆنۆپۆلەی هەڵوەشاندۆتەوە. [ئێستا] هەواڵ لەلایەن «هەموان»ەوە بۆ «هەموان» بڵاو

دەبێتەوە. هەموان لە زنجیرە تۆڕێکدا پێکەوە بەستراونەتەوە و هیچکەس سەرۆک نییە، دیارە ئەم هەواڵە بۆ هەرکەسێک خوازیاری «دەستبەسەرداگرتن»ی هەواڵ و زانیاری بێت هەواڵێکی ناخوشە. ئەڵبەت دەوڵەتەکان دەتوانن «دژەهێرش» ئەنجام بدەن؛ دەوڵەتی میسر پێنج ڕۆژ ئینتەرنێتی بەسەر میسرییەکاندا داخست. دەوڵەتانی دیکەیش هەوڵ دەدەن لە ڕۆژانی ڕاپەڕین و ناڕەزاییدا بواری ئینتەرنێت و مۆبایل بەرکورت بکەنەوە. بەڵام بیر لە زیانەکانی ئەم جۆرە کارانە بکەنەوە. ئەگەر ئینتەرنێت نەبێ ئایا بانکەکان دەتوانن درێژە بە کارەکانیان بدەن؟ ئەگەر سیستەمی مۆبایل دابخرێ ئاخۆ بازرگانی ڕووبەڕووی چ گێچەڵ و گێژاوێک دەبێتەوە؟

سووریا دوای پەرەسەندنی ڕاپەڕینی خەڵکی ڕۆژهەڵاتی ناوین ئیجازەی بە هاووڵاتییانی دا دوای چەندساڵ دیسان دەستیان بە فەیسبووک بگات؛ بەڵام ڕوانین و میتۆدی بنەمایی دەوڵەتی دیمەشق هیچ گۆڕانێکی بەسەردا نەهاتووە: نابێ تێکەڵی دونیای دەرەوە بین، دیارە ئەم جۆرە تێڕوانینە لەمپەرێکی زۆر جیدییە لە بەردەم گەشەی ئابووریدا. تا ئەم سیاسەتە حاکم بێت کێشەی بێکاریی لاوان چارەسەر نابێ. کۆریای باکوور تا ئەوکاتە هێمن و بەسەقامە کە هەر لەم دۆخە داخراوە قووڵەی ئێستایدا بمێنێتەوە (و بێگومان ئەم هێمنایەتی و سەقامگیربوونە هەر کورتخایەن دەبێ). هەر ڕژێم و دەوڵەتێک پێویستی بە وەڵامدانەوەی کەڵکەڵە و داخوازیی هاووڵاتییانی بێ، [بێگومان] دەبێ لیراڵیزاسیۆنی سیاسی و ئابووری بەڕێوە ببات.

پێداویستییەکانی مۆدێرنیزاسیۆن ـ کۆمەڵگاکان بو دەستەبەرکردنی پێشکەوتن و گەشەسەندن دەبێ مل بە ئازادیی سیاسی / ئابووریی فرەتر بدەن ـ وام لێ دەکا ئیجازە بە خۆم بدەم بەرانبەر بە ڕاپەڕینی لاوانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست گەشبین بم. هەرکات ئاوڕ لە مێژووی هاوچەرخی ڕۆژهەڵاتی ناوین دەدەینەوە بە ئاسانی دەتوانین [بەرانبەر بە داهاتوو] ڕەشبین و بێ هیوا بین. سەرمایەدارێکی ئەمریکایی، وارێن باخت، جارێکیان وتبووی هەرکات کەسێک پێم ئەڵێ «ئەم جارە جیاوازە» خێرا جانتای پارەکەم دەگرمە قولی مستم، چونکوو وا هەست دەکەم دەیەوێ فریوم بدات. بەڵام بەمەشەوە وا هەست دەکەم ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی ئەم جارە جیاوازە. ئەڵبەت منیش جانتای پارەکەمم لە مست گرتووە. ئایا ئەم جارە خەڵک بە ڕاستی ڕزگار دەبن؟

سەرچاوە: گۆڤاری مانگانەی (مهرنامە)، ژمارەی ١٠، خاکەلێوەی ١٣٩٠ (ئاوریلی ٢٠١١)، ل ٣٨.

وەرگێڕ: کاوە شوجاعی

یادداشتەکان

ئەم کتێبە لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی نییە، ئەگەر ئەم کتێبە دەورێکی لەو بابەتەدا هەبێ ئەوا ئەو دەورە دەگەڕێتەوە بۆ ئەندێشە و بەڵگاندنەکانی. کە وا بوو مەبەست لە یادداشتەکانی کۆتاییی ئەم کتێبە زیاتر ئاماژەکردنە بە کۆمەڵە زانیارییەکی سەرنجڕاکێش یان خستنە بەردەستی سەرچاوەی گێڕانەوە بەپێزەکان [ی نێو کتێبەکە]، لەم بوارەدا بە شێوەیەکی ئەزموونکرد بەو قەناعەتە گەشتم کە ئەگەر خوێنەرێکی گشتی ئەو پرسیارەی کرد کە «ئەم بابەتە لەکوێوە هاتووە؟»، دەبێ وەڵامێکی پێ بدەمەوە. زۆرجار ئەگەر بۆ شیکردنەوەی گشتیی بابەتێک کەڵکم لە سەرچاوەیەکی لاوەکی وەرگرتبێ لە ناو دەقی کتێبەکەدا ئاماژەم بە سەرچاوەکە کردووە، ئەڵبەت رەنگە دیسان لێرەشدا ئاماژەم پێ دابێتەوە.

زۆربەی ئەو تەفسیرە مێژووییانەی کەڵکم لێ وەرگرتوون بریتین لەوانەی کە هەندێجار بە «تەفسیری سوننەتی»ی رووداوەکان یان لێکدانەوەیەکی سەرپێیی و سەرەتایی بۆ دیاردەیەکی ئاڵۆزی مێژوویی؛ ناویان دەرکردووە. بۆ وێنە سەبارەت بە [رەوتی] پێشکەوتنی گشتیی لیبرالیزمی بریتانی و بەتایبەت دەسەڵاتی پەرلەمانی، پشتم بەو روانگەیە بەستووە کە هەندێجار ناوی «تەفسیری ویگ»[425]ی لەسەر دادەنێن. مەبەستم لەم هەڵبژاردنە رەتکردنەوەی ئیدیعاکانی پیاچوونەوەخوازان[426] نەبوو، بە پێچەوانەوە لەم لێکۆڵینەوەیەدا کتێبەکەی ئەی.جی.هابسباوم گەلێ یارمەتیدەرم بوو، بەڵام ئەو ئیدیعایانە هەر تەنیا ئەوەندە کارم تێدەکەن کە پیاچوونەوە بە شێوە تەفسیری سوننەتیدا بکەم نەک ئەوەی ئەو شێوە تەفسیرە [سەرلەنوێ] بنووسمەوە. وەک چۆن ریچارد پایپس گەورە توێژەری زانکۆی هارڤارد لە بواری مێژووی رووسیادا نووسیویەتی: «کێشەی پیاچوونەوەخوازی ئەوەیە کە نارێکییەکان و [نموونە] ئاوارتەکان بە گۆڕانکاریی ورد و بچووکی ناو دیاردەکان نازانێ بەڵکوو وەک جەوهەر و زاتی دیاردەکان پێناسەیان دەکات». کە وا بوو بەپێی بۆچوونی مێژوونووسی پیاچوونەوەخواز، جی.پی.کەینۆن، هەرچەند رەنگە تەفسیری ویگ بۆ مێژووی بریتانیا هەڵگری هەندێ کەموکورتی بێت بەڵام هیچ تەفسیرێکی گشتی و جێی باوەڕی دیکەمان نییە توانیبێتی جێی ئەو تەفسیرە بگرێتەوە. پایپس ئەوەشمان بۆ شی دەکاتەوە کە زۆرجار پیاچوونەوەخوازان لەبەر خەسڵەتی پیشەپەرستیی خۆیان لە ئیدیعاکانیاندا تووشی زێدەبێژی و گەورەکردنەوە دەبن: «لە نێو مێژوونووساندا هەموو نەوەیەک هەوڵ دەدا لە رێگای گومان خستنەسەر کارەکانی مێژوونووسانی پێش خۆی و جەختکردن لەسەر ئاوارتەکان و وردەکارییەکان، تیۆری و بۆچوونەکانی خۆی بە تیۆریگەلێکی تازە و رەسەن لەقەڵەم بدا، ئەمەش دەبێتە هۆی ناوبانگ دەرکردنیان لەوڕۆدا... هەر ئەمەش وای کردووە لە ئاست بابەتە مێژووییەکاندا زۆرجار دوورترین ئەگەر پێش هەموو شتێکیتر و بابەتێکیتر بکەوێتە بەرباس».

بەشی یەکەم

1. Jacob burckhardt, *The Age of Constantine the Great*, tr. Moses Hadas (Berkeley: University of California Press, 1983), 351.

---

٤٢٥ . حیزبی ویگ (Whig) یەک لە دوو حیزبە سەرەکییەکەی بریتانیای سەدەی هەژدە بوو کە دوای ١٨١٥ گۆڕدرا بۆ حیزبی لیبرال. تۆماس بابینگتۆن، سیاسەتمەدار و مێژوونووسی بریتانی کە لە سەدەی هەژدەدا ئەندامی حیزبی ویگ بوو، کتێبێکی پێنج بەرگیی لەژێر ناوی *مێژووی بریتانیا*دا نووسیوە. بابینگتۆن لەو بەرهەمە بەپێزەدا مێژووی بریتانیای لەسەر بنەمای شێوە تەفسیری ویگ نووسیوەتەوە. و.ف

426. Revisionists

2. Benjamin Constant, «The Liberty of the Ancients Compared with That of the Moderns» (1819), in *Benjamin Constant: Political Writings*, Biancamaria Fontana, ed. (New York: Cambridge University Press, 1988).
3. Herbert Asquith, «Introduction» in Ernest Barker, *The Legacy of Rome* (Oxford, Clarendon Perss, 1923), vii.
4. Quoted in David Gress, *From Plato to NATO: The Idea of the West and Its Opponents* (New York: Free Press, 1998), 125.

له [شیکردنەوەی] پرسی رۆم و کلێسای کاتۆلیکدا زۆر قەرزداری ئەم کتێبە سەرنجڕاکێش و گرنگەم.

5. Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, Vol. 3, chapter 27, part 4.

دیسان سپاسی دەیڤید گرێس دەکەم بۆ ئەم بابەتە و هەروەها سەرچاوەکەی.

6. E. L. Jones, *The European Miracle: Environments, Economies, and Geopolitics in the History of Europe and Asia* (New York: Cambridge University Press, 1981).

ئەم کتێبە گەلێ بەربڵاو و جێی وردبوونەوە و تێڕامانە، بەڵام جۆنز گرنگایەتییەکی زیاتر لە من بە کولتوور دەدات.

7. Guido de Ruggiero, *The History of European Liberalism* (Oxford: Oxford University press, 1927).

بەرهەمێکی جوان و بەپێز کە شایانی ئەوەیە ببێتە بەرهەمێکی کلاسیک.

8. Daniel A. Baugh, ed., *Aristocratic Government and Society in Eighteenth Century England* (New York: New Viewpoints, 1975).

9. Paul Johnson, «Laying Down the Law», *Wall Street Journal,* March 10, 1999.

10. In the historian j. H. Plumb's words, «the Revolution of 1688 was a monument raised by the gentry to is own *sense* of independence». J. H. Plumb, *The Growth of Political Stability in England, 1675-1725* (London: Macmillan, 1967), 29-30.

11. Jacques Barzun, *From Dawn to Decadence: 1500 to the Present* (New York: HarperCollins, 2000), 287-89.

12. Jundith Shklar, *Montesquieu* (New York: Oxford University Press, 1987), 121.

13. Douglass North and Robert Thomas, *The Rise of the Western World: A New Economic History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1973), x.

14. Richard Pipes, *Property and Freedom* (New York: Knopf, 1999), 111.

15. Mildred Campbell, *The English Yeomen under Elizabeth and the Early Stuarts* (New York: A. M. Kelley, 1968), cited in Barrington Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lond and Peasant in the Making of the Modem World* (Boston: Beacon Press, 1966).

16. Moore, *Social Origins*, 418.

لە دەقە ئەسڵییەکەدا وشەی «بۆرژوا» بەکار هێنراوە نەک «بۆرژوازی»، بەڵام لە گێڕانەوەی قسەکاندا بەزۆری وشەی دووەم بەکار هێنراوە و منیش هەر ئەم شتەم پێڕەو کردووە.

17. J. M. Roberts, *The Penguin History of the World* (New York: Penguin, 1997), 553.

18. E. J. Hobsbawm, *Industry and Empire* (New York: Penguin, 1969), 26.
19. Hobsbawm, *Industry*, 48.
20. Richard Hofstadter, *America at 1750: A Social Portrait* (New York: Knopf, 1971), 131.
21. Gordon Wood, *The Radicalism of the American Revolution* (New York: Random House, 1993), p. 348.

22. Voting percentages calculated using B. R. Mitchell, *Abstract of British Historical Statistics* (Cambridge: Cambridge University Perss, 1962); The Great Britain Historical G.I.S., University of Essex, available at www.Geog.port.uk/gblgis/db; and E. J. Evans, *The forging of the modern industrial state: Early Industrial Britain, 1783-1870* (New York: Longman, 1983). Also see Gertude Himmelfarb, «The Politics of Democracy: The English Reform Act of 1876». *Journal of British Studies* 6 (1966).

23. Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (New York: Scribner's, 1958).

24. Minxin Pei, «Constructing the Political Foundations for Rapid Economic Growth», in Henry Rowen, ed., *Behind East Asia's Growth: The Political and Social Foundations of an Economic Miracle* (London: Routledge, 1997), 39-59.

25. Myron Weiner, «Empirical Democratic Theory», in Myron Weiner and Ergun Ozbudun, eds., *Competitive Elections in Developing countries* (Durham, N. C.: Duke University Press, 1987), 20.

بەشی دووهەم

١. زۆربەی ئەم گێڕانەوەیە و هەروەها بابەتەکەی لوگێر کە دوابەدوای گێڕانەوەکە خراوەتە بەرباس، لەم کتێبە بەرجەستە و گرنگەوە وەرگیراوە:

Carl Schorske's Brilliant book *Fin-de-siecle Vienna: Politics and Culture* (New York: Vintage, 1981).

٢. هەڵبژاردنەکەی ١٩٣٣ لە کەشوهەوایەکی ناسیۆنالیستیی پڕهەرا و بزوێنەردا بەڕێوەچوو، حیزبی نازیش لە دروستکردنی ئەو کەشوهەوایەدا تا رادەیەک دەوری هەبوو و بە باشترین شێوەیش بە قازانجی خۆی قۆستییەوە. بەڵام دیسان ناتوانین حاشا لە پشتیوانیکردنی خەڵک لە حیزبی نازی بکەین.

ئاکامی هەڵبژاردنەکان بەم شێوەیە بوو:

حیزب	١٩٣٠	١٩٣٢ (جولای)	١٩٣٢ (تشرینی دووەم)	١٩٣٣
سۆسیالیستی نەتەوەیی	١٠٧	٢٣٠	١٩٦	٢٨٨
سۆسیال دیموکرات	١٤٣	١٣٣	١٢١	١٢٠
کۆمۆنیست	٧٧	٨٩	١٠٠	٨١
میانەڕەو (کاتۆلیک)	٦٨	٩٧	٧٠	٧٣

3. Jack Snyder, *From Voting to Violence: Democratization and Nationalist Conflict* (New York: Norton, 2000), 118. Also on the Weimar Republic, *See* sheri Berman's fine essay «Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic», *World Politics* 49, no. 3 (April 1997).

4. On France see Philip Nord. *The Republican Moment: Struggles for Democracy in Nineteenth-Century France* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1995). On the United Kingdom, few accounts surpass George Dangerfield's classic *The Strange death of Liberal England* (New York: Capricorn Books, 1961). But also see Eric Hobsbawm, *The Age of Empire* (New York: Vintage, 1989).

5. Sheri Berman, «Modernization in Historical perspective: The Case of Imperial Germany», *World Politics* 53, no. 3. (April 2001). A very persuasive essay.

6. Ralf Dahrendorf, *Society and Democracy in Germany* (New York: Double day, 1969).

گەشەی سیاسیی ئەڵمانیا بابەتێکی ئێجگار بەربڵاو و ئاڵۆزە بەڵام وەڵامەکەی دارێندۆرف بۆ ئەم پرسیارە کە وەڵامەکەی منیش دەقاودەق هەر ئەوەیە، لە نێو وەڵامە سادەکاندا باشترین وەڵامە. ئەگەر دەتەوێ شیکارییەکی قووڵتر بۆ ئەم بابەتە بخوێنیتەوە بڕوانە بۆ

David Blackbourne. and Geoff Eley, *The Peculiarities of German History* (New York: oxford university Press, 1984).

7. Karl Marx, «The Bourgeosie and the Counter-Revolution», *Neue Rheinische Zeitung*, December 1848 reprinted in Marx and Engels, Collected Works, Volume 8 154-79, available at www.marx.org/archive/marx/works/cw/volume08/.

8. Blackbourne and Eley, *Peculiarities*, 244.

9. E. E. Rich and C. H. Wilson, dirs., *Cambridge Economic History of Europe*, Vol. 5, *The Economic Organization of Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 583.

10. Jacob L. Talmon, *The origins of Totalitarian democracy* (London: Secker and Warburg, 1955).

11. Woodrow Wilson «The study of Administration», in Arthur S. Link, ed., *The Papers of Woodrow Wilson*, Vol. 5 (Princeton: Princeton University Press, 1968), 365-67.

12. Mark Lilla, «The Other Velvet Revolution: Continental Liberalism and Its Discontents», *Daedalus 123*, no. 2 (spring 1994).

13. Seymour Martin Lipset, «Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and political legitimacy», *American Political Science Review 53* (March 1959).

14. Adam Przeworski and Fernando Limongi, «modernization: Theories and Facts», *World Politics*, 49, no. 2 (January 1997).

ئەو ئامارانە بەپێی ئاستی ڕێژەییی ئاوسان ئابدەیت کردۆتەوە تاکوو بتوانم هاوتای «یەکسانێتیی توانای کڕین» (PPP) ـ Purchasing Power par ـ بەپێی دۆلاری ئەمریکایساڵی ٢٠٠٠ بەدەست بهێنم. ئەمڕۆکە سیستەمی «یەکسانێتیی

تواناى كڕین» به شێوەیەكى بەربڵاو كەڵكى لێ وەردەگیرێ، لەم سیستەمەدا نرخاندنى پارەى وڵاتەكان لەسەر بنەماى تواناى كڕینى ناوخۆ ئەنجام دەدرێ نەك بەپێى نرخى گۆڕینەوەى ئەو پارەیە بە دراوەكانىتر. هەر بۆیە لێكدانەوەى ئەم سیستەمە بۆ جیاوازییەكانى ستانداردى ژیان گەلێ وردتر و ڕێكوپێكترە. زانیارییەكانى توێژەرانى ئاماژەپێكراو لە بنەڕەتدا لەسەر بنەماى دۆلارى ئەمریكاى ساڵى ١٩٨٥ دامەزرابوو

15. Angus Maddison «The World Economy: A Millennial Perspective», Organization for Economic Co-operation and Development, 2001.

ئامارەكانى مەدیسۆنم لەسەر بنەماى ئاستى ڕێژەییى ئاوسان دابەزاندووە تاكوو لەتەك دۆلارى ئەمریكا لە ساڵى ٢٠٠٠دا تەبا بێتەوە و بگاتە ئەو ڕێژەیە.

16. Robert Kagan, «What korea Teaches», *New Republic*, March 9, 1998.

17. Minxin Pei, «Constructing the Political Foundations for rapid Economic Growth», in Henrty Rowen, ed., *Behind East Asia's Growth: The Political and Social Foundations of an Economic Miracle* (London Routledge, 1997), 39-59.

18. Philip Nord, *The Republican Moment: Struggles for Democracy in Nineteenth Century France* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1995), 8.

19. Jeffrey D. Sachs and Andrew D. Warner, «Natural Resource Abundance and Economic Growth», working paper no. W5398, National Bureau of Economic Research.

20. Quoted in Bernard Lewis, *A Middle Eastern Mosaic* (New York: Random House, 2000), 225.

٢١. ریفۆرمیزاسیۆنى زەوى و زار بابەتێكى ئێجگار بەربڵاوە، بەڵام ئەگەر دەتەوێ پێشەكییەكى بزوێنەر و دۆگمییانە لەم بارەیەوە بخوێنیتەوە بڕوانە بۆ:

Tony Smith. *America's Mission. The United States and the World wide Struggle for Democracy in the Twentieth Century* (Princton: Princton University Press: 1995).

سمیت لە ڕێگاى بەڵگاندنێكى قەناعەتپێكەرەوە دەڵێ هۆكارى ئەوەى ئەمریكا توانیویەتى لە هەندێ وڵاتدا دیموكراسى دەوڵەمەند و بەهێز بكاتەوە بەزۆرى دەگەڕێتەوە بۆ مەسەلەى ریفۆرمیزاسیۆنى زەوى و زار. كتێبەكەى دى سۆتۆ ئەمەى خوارەوەیە:

Hernando de Soto, *The Mystery of Capital* (New York: Basic Books, 2000).

بەشى سێهەم

١. See Christian Caryal's articles in *Newsweek International*: «Stiching to the Party Line», April 16, 2001; «All Putin All the Time», April 16, 2001; and «Comrade Putin's New Russia», May 7, 2001.

2. Conversation with the author, 1999.

3. Quoted in Joseph Contreras, «Playing Hardball», *Newsweek International*, December 27, 1999, 18.

4. Rachel L. Swarns with Norimitsu Onishi, «Africa Creeps along Path to Democracy», *New York Times*, June 2, 2002.

5. Michael Chege, «Between Africa's Extremes», *Journal of Democracy 6*, no. 1 (1995). Also see Larry Diamond, «Developing Democracy in Africa», Stanford University, available at democracy. Stanford. Edu/ Seminar/ DiamondAfrica.htm.
6. Carlotta Gall, «Challenge to Azeri's Iron Ruler», *Financial Times*, February 3, 1998.
7. «A survey of the New Geopolitics», *Economist*, julay 31, 1999.
8. Reprinted in *Asian Age*, January 3, 1998, 12.
9. Arthur Schlesinger, *New Viewpoints in American History* (New York: Macmillan, 1922), 220-40.
10. *Outlook*, November 17, 1997, 22-23.
11. Alvin Rabushka and Kenneth Shepsle, *Politics in Plural Societies: A Theory of Democratic Instability* (Columbus, Ohio: Charles E. Merill, 1972) 62-92.
12. Donald Horowitz, «Democracy in Divided Societies», in Larry Diamond and Mark E Plattner, eds., *Nationalism, Ethnic Conflict, and Democracy* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994), 35-55.
13. Jack Snyder and Edward Mansfield, «Democratization and the Danger of War», *International Security* 20, no. 1 (Summer 1995).

بەشی چوارەم

1. Elie Kedourie, *Democracy and Arab Plitical Culture* (Washington, D. C.: Washington Institute for Near East Studies, 1992), 5.
2. Bernard Lewis, *What Went Wrong: Western Impact and Middle Eastern Response* (Oxford: Oxford University Press, 2002), 97.
3. *Sahih Muslim*, Book 20, hadith 4533.
4. Quoted in Bernard Lewis, *A Middle East Mosaic* (New York: Random House, 2000), 246.
5. T. E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom*.
6. Quoted in Edward Said, *Orientalism* (New York: Random House, 1978), 38.
7. Bahgat Kornay, «Arab Democratization: A Poor Cousin?» *PS: Political Science and Politics* 27, no. 3 (September 1994), 511.
8. Halim Barakat, *The Arab World: Society, Culture, and State* (Berkeley: University of California Press, 1993), 23.
9. Mohammed Heikal, *The Cairo Documents* (Garden City, N. Y.: Doubleday, 1973).
10. Fouad Ajami, «The Sorrows of Egypt», *Foreign Affairs* 74, no. 5 (September/ October 1995).
11. World Development Indicators, 2002, World Bank.

١٢. بەپێی روونکردنەوەکانی جان واتێربێری، رێژەی پیتاک لە وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناویندا نەتەنیا بە هیچ شێوەیەک کەم نییە بەڵکوو «لە نێو ناوچە روو لە گەشەکاندا قورسترین رێژەی پیتاک هی ئەم دەڤەرەیە». واتێربێری بە پشتبەستن بە ئامارەکانی بانکی جیهانی لە نێوان ساڵانی ١٩٧٥ تا ١٩٨٥ پەردەی لەسەر ئەو بابەتە هەڵماڵیوە کە «بە شێوەی ناوین لە سەددا ٢٥ی سەراپای بەرهەمی نەتەوەیی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە رێگای داهاتی پیتاکییەوە دێتە دەستەبەرکردن، لە حاڵێکدا کە

له ئـەمریكای لاتینـدا ئەم ڕێـژەیە نـزیكەی لە سـەدا دوازدەیە. سـەروەت و سـامانی بێئەنـدازە گەورەی كۆمپانیـا نەوتیـیە بە ڕواڵەت سەربەخۆكانی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست كە بە ئاسانی دەتوانن پیتاكێكی قورسیان بـۆ ببـڕنەوە، نـاتوانێ تـاقە هۆكـاری ئەم شـتە بێت. بە شێوەی ناوین لە سەددا ١٩ی كۆی داهاتەكـانی پیتـاكی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت بەرهەمـی پیتـاك لەسـەر سـوودی (Profit tax) كۆمپانیاكانە، ئەم ڕێژەیە لە ئافریقادا لە سەدا ٢٠، لە ئاسیادا لە سەدا ١٩ و لە ئـەمریكای لاتینـدا لە سـەدا ١٠یە». بەڵام واتێـر بێـری لەوەدا تووشـی هەڵە بـووە كە وڵاتـانی عەرەب لەسـەر بنەمـای جـۆر و ڕێـژەی داهـاتە خـۆڕایی و باهاوردەكانیـان پۆلێنبەنـدی ناكات، ئەگەر ئەم كـارەی كردبـا دەیزانـی كە وڵاتە نەوتییەكـانی وەک عەرەبسـتانی سـعوودی و كوێـت یـان بـڕە پیتـاكێكی زۆر كەم وەردەگرن یان هیچ وەرناگرن، لە بەرانبەردا وڵاتانی گەورەتر و بێ نەوتـی وەک میسـر و سـووریا پیتـاكی ڕاسـتەوخۆ و ناڕاسـتەوخۆی قورس قورس وەردەگرن. هەرچەنـد داهـاتی خـۆڕایی و باهـاوردەی وڵاتـانی بـێ نەوت گەورە و بەرچـاوە بەڵام هێنـد گەورەیـش نییە بتـوانن پشـتی پـێ ببەسـتن. بەشـێكی هەرەزۆری ئەم جـۆرە داهـاتە ڕاسـتەوخۆ بـۆ كاروبـاری نیزامـی تەرخـان دەكـرێ. كە وا بـوو دەتوانین نەبوونی دیموكراسیخوازی لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا ببەسـتینەوە بە دوو هۆكـارەوە: بەرتیلـدان بە جەمـاوەری خەڵـک لە وڵاتـانی بەڕاسـتی دەوڵەمەنـدا (بە وەرنەگرتنـی پیتـاک)، هەروەهـا سـەركوتكردنی جەمـاوەر لە وڵاتـانی هەژارتـردا. بەڵام هەردوو هۆكـارەكە گرێدراوی ئەو داهاتە خۆڕاییانەن كە بەبێ ئەوەی پێویستیان بە هەڵسـووڕانێكی ئـابووریی ڕاسـتەقینەی ئەوتـۆ بـێ دەچـنە خەزێـنەی دەوڵەتەوە.

١٣. ئەبــووعەلا مەودوودی، تــوێژەری ئیســـلامگەرای پاكســـتانی، دەڵـــێ دەتـــوانین وڵاتـــانی كۆلۆنیالیســـت بە عەشـــیرەتە كافرەكـانی سـەرەتای ئیسـلام بشـوبهێنین، وەک چـۆن پێغەمـبەری ئیسـلام بەگـژ كافرانـدا چـوویەوە و شـەڕی لەگەڵ كـردن دەبـێ ئێمەیش دژ بە ستەمكارانی كۆلۆنیالیست جیهاد بكەین. سەید قوتبیش كە هەر ئەم بۆچوونەی مەودوودیـی بەكـار دەهێنـا، لە ڕێگـای پەرەپێدانی ئەو بۆچوونەوە پێشنیاری جیهادكردن لەدژی دەوڵەتە بێدینەكانی وڵاتانی موسوڵمانی خستە بەردەست. بڕوانە بۆ:
Sayyid Qutb, *Milestones* (Indianapolis, Ind.: American Trust Publcations, 1990).

باشترین پێشەكی سەبارەت بە سەیدقوتب لەم سەرچاوەدایە:
Cilles Kepel, *Muslim Extremism in Egypt: The Prophet and Pharaoh* (Berkeley: University of California Press, 1985).

١٤. On the power of the medieval *Ulama*, see Richard W. Bulliet, *Islam: The View from the Edge* (New York: Columbia University Press, 1994).

١٥. Bernard Lewis, «Islam and Liberal Democracy: A Historical Overview», *Journal of Democracy* 7, no. 2 (1996) 62.

بەشی پێنجەم

1. Bureau of Economic Analysis.
2. Gallup poll data available at www.gallup.com; Harris poll no. 4, January 17,2001. available at www.pollingreport.com.

٣. لە ١٩٧٤ەوە تـــا ٢٠٠٠ ژمـــارەی ئەوانەی بـــۆ دەنگـــدان ناونووســـی دەكەن لە لەســـەدا ٦٥ی حەشـــیمەتی خـــاوەن سەڵاحییەتەوە بەرز بوویەوە بۆ لە سەدا ٧٦. هەر لەم ماوەیەدا هەژماری ئەوانەی دەیـانتوانی لە هەڵبژاردنـدا دەنـگ بـدەن لە لەسـەدا ٦٣وە دابەزی بۆ لە سەدا ٥١. لە ساڵی ١٩٦٤دا ڕێژەی سەرسووڕهێنەری لە سـەدا ٩٥/٨ی ئەوانەی بـۆ بەشـداریكردن لە هەڵبژاردنـدا ناویان نووسیبوو لە دەنگداندا بەشدارییان كرد، بەڵام لە ساڵی ٢٠٠٠دا ئەم ڕێژەیە دابەزی بۆ لە سەدا ٦٧/٥.

4. Robert D. Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* (New York: Simon and Schuster, 2000), 46.
5. Joseph S. Nye, Jr., Philip D. Zelikow, and David C. King, *Why People Don't Trust Government* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997).
6. Edmund Burke, «Speech to the Electors of Bristol», March 11, 1774, in *Select Works of Edmund Burke*, E. J. Payne, ed., Vol. 4, (Indianapolis, Ind.: Liberty Fund, 1999).
7. Dale Bumpers, «How the Sunshine Harmed Congress», *New York Times*, January 3, 1999.
8. Glenn Kessler, «2003 Budget Completes Big Jump in Spending», *Washington Post*, April 15, 2002.
9. Quoted in Jonathan Rauch, *Demosclerosis* (New York: Random House, 1994). 135. A new edition of his book is titled *Government's End: Why Washington Stopped Working* (New York: Public Affairs, 1999).

١٠. یەک لەو پێشبینییانەی زۆر زوو مەزەندەی فەشەلهێنانی حیزبەکانی کردبوو لەم سەرچاوەی ژێرەوەدایە:

David Broder. *The Party's Over: The Failure of Politics in America* (New York: Harper and Row, 1972).

11. Adam Nagourney and Janet Elder, «Poll of Delegates Shows Convention Solidly on Right», *New York Times*, July 31, 2000; Adam Clymer and Marjorie Connelly, «Poll Finds Delegates to the Left of Both Party and Public», *New York Times*, August 14, 2000.
12. David Frum, «The Elite Primary», *Atlantic Monthly*, November 1995.
13. Anthony King, «Running Scared», *Atlantic Monthly*, January 1997; also see Anthony King, *Running Scared: Why America's Politicians Campaign Too Much and Govern Too Little* (New York: Free Press, 1999).

کتێبەکەی کینگ سەبارەت بە سیاسەت لە ئەمریکادا گەلێ بەپێز و پڕپایەخە و لەسەر بنەمای چوارچێوەیەکی بەراوردکارانە نووسراوە، زۆربەی توێژینەوە سیاسییەکانی ئەمریکا ئەم تایبەتمەندییەیان نییە.

14. «The People's Revoloution», *San Francisco Chronicle*, May 20, 1998.
15. An exhaustive account of modern-day referendums is David Broder's *Democracy Derailed: Initiative Campaigns and the Power of money* (New York: Harcourt, 2000).
16. Fred Barnes, «California Doesn't Matter», *Weekly Standard*, July 31, 2000.
17. Susan Fraker, «The Politics of Taxes», *Newsweek*, November 25, 1978.
18. Barnes, «California Doesn't Matter».
19. Peter Schrag, «California's Elected Anarchy: A Government Destroyed by Popular Referendum», *Harper's* 289, no. 1734 (November 1994). Also see his excellent book – *Paradise Lost: California's Experience, America's Future* (Berkeley: University of California Press, 1999) - Which should be assigned in political science classes across the country.
20. «Voters' Keep Rejecting Their Towns' Budgets», *New York Times*, September 30, 1990.

بەشی شەشەم

1. Jean Strouse, *Morgan: American Financier* (New York, Random House), 8.
2. Saul Hansell, «Banking's Big Deal», *New York Times*, September 13, 2000.

٣. بۆ نووسینی ئەم بەشە و سەبارەت بە گۆڕانی بازاڕە داراییەکان سوودێکی فراوانم لە وتوویژەکەم لەگەڵ دۆناڵد مارۆندا وەرگرتووە کە تا ئەم دواییانە بەڕێوەبەری گشتیی کۆمپانیای پین وێبێر بوو.

4. Thomas Friedman, *The Lexus and the Olive Tree* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2000), 50.

5. Jerry Falwell, «Our Next Century Vision», July 12, 1998, Available at www.trbc.org/sermons.

6. Nicholas Dawidoff, «No Sex, No Drugs, but Rock'N Roll (Kind Of)», *New York Times Magazine*, February 5, 1995.

7. William E. Schmidt, «TV Minister Calls His Resort ″Bait″ for Christianity», *New York Times*, December 24, 1995.

8. Susan Friend Harding, *The Book of jerry Falwell: Fundamentalist Language and Politics* (Princeton: Princeton University Press, 2000), 260.

9. Jerry Falwell, «Ministers and Marches», March 21, 1963, Quoted in Harding, *The Book of Jerry Falwell*, 22.

10. Kimon Howland Sargeant, *Seeker Churches: Promoting Traditional Religion in a Non-Traditional Way* (New Brunswich, NJ.: Rutgers University Press, 2000), 1, 4-5.

11. Janice Radway, *A Feeling for Books: The Book-of-the-Month Club, Literary Taste, and Middle-Class Desire* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997), 161.

12. John Seabrook, *Nobrow* (New York: Knopf, 2000), 30.

سیبرۆک بۆ تەکووزیی کۆن «ویلیام شارۆن»ی سەرنووسەری گۆڤاری *نیۆیۆرکێر* و بۆ تەکووزیی نوێیش «تینا براون» واتە لووتبەرزترین و خۆپەرستترین جێگری شارۆن بە نموونە دەهێنێتەوە. من ئەم نموونانەم بەکار هێناوە کە ئاسانتر پێوەندییان لەگەڵدا دروست دەکەم. من بەقەدەر سیبرۆک شاون بە باش نازانم و براونیش بەقەدەر ئەو بە خراپ نازانم.

١٣. Jed Perl, «Welcome to the Funhouse», *New Republic*, june 19, 2000.

١٤. R. H. Tawney, *The Acquisitive Society* (New York: Harcourt Brace, 1920), 92.

١٥. See Robert Gordan, «The Ideal and the Actual in Law: Fantasies of New York Lawyers, 1870-1920», in *The New High Priests: Lawyers in Post-Civil War America*, Gerard W. Gawalt, ed. (Westport, Conn.: Greenwood Press, 1984); and Gordan, «Legal Thought and Legal Parctice in the Age of American Enterprise, 1870-1920», in *Professions and professional Ideologies in America*, Gerald L. Geison, ed. (Chapel Hill: University of North Carolina Press; 1983). Also see Anthony T. Kronman, *The Lost Lawyer: Failing Ideals of the Legal Profession* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1993).

١٦. Michael Lewis, *Next: The Future Just Happened* (New York: Norton, 2002), 5.

شیکارییەکەی لۆییس دەربارەی ئاسەوارە دیموکراتیکەکانی ئینتەرنێت، بەتایبەت ئاسەوارەکانی لەسەر پارێزەری و کاروباری دارایی، گەلێ پوختە و سەرنجڕاکێشە.

١٧. Ianthe Jeanne Dugan, «Did You Hear the One about the Accountant?» *Wall Street Journal*, March 14, 2002.

١٨. John Judis, *The Paradox of American Democracy: Elites, Special Interests, and the Betrayal of the Public Trust* (New York: Random House, 2000), 21.

١٩. Greg Easterbrook, «Ideas Move Nations», *Atlantic Monthly*, January 1986.

See Joseph Alsop with Adam Platt, *I ve Seen the Best of It* (New York: Norton, 1992). On Groton, see James Chace, *Acheson: The Secretary of State Who Created the American World* (New York: Simon and Schuster, 1998); and Walter Isaacson and Evan Thomas, *The Wise Men: Six Friends and the World They Made* (New York: Simon and Schuster, 1986).

٢١. The oft-cited classic is E. Digby Baltzell's *The Protestant Establishment: Aristocracy and Caste in America* (New York: Random House, 1946). His other works are also worth reading, in particular, *Philadelphia Gentlemen: The Making of a National Upper Class* (New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, 1989); and his amusing last work, *Sporting Gentlemen: Men's Tennis from the Age of Honor to the Cult of the Superstar* (New York: Free Press, 1995).

٢٢. زۆرجار ئەم قسەیە بە قسەی ستانلی باڵدوین لەقەڵەم دراوە بەڵام وا دیارە لە ئەسڵدا قسەی کیپلینگە.

٢٣. Nicholas Lehman, *The Big Test: The Secret History of the American Meritocracy* (New York: Farrar, Straus, and Giroux, 1999), 14.

٢٤. This example is drawn mostly from Wyn Craig Wade, *The Titanic* (New York: Rawson, Wade, 1979). Also see Walter Lord, *A Night to Remember* (New York: Henry Holt, 1955).

دەرئەنجام

١. Alan Blinder, «Is Government Too Political», *Foreign affairs*, November/ December, 1997.

٢. لەم بارەیەوە گەلێ سەرچاوەی فراوان و سەرنجڕاکێش لە بەردەستدایە، بۆ دەسپێکێکی باش بڕوانە بۆ:

United Nations Development Program, *Human Development Report 2002: Deepening Democracy in a Fragmented World* (New York: Oxford University Press, 2002). 56.

هەر هەموو ئەو نووسراوانەی لەو کتێبەدا ئاماژەیان پێ دراوە شیاوی خوێندنەوەن، بەڵام بەتایبەت بڕوانە بۆ ئەم کتێبە:

Adam Przeworski, Michael E. Alvarez, Jose Antonio Cheibub, and Fernando Limongi, *Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World*, 1950-1990 (New York: Cambridge University Press, 2000).